

TITOVO DOBA – HRVATSKA PRIJE, ZA VRIJEME I POSLIJE

TITOVO DOBA – HRVATSKA PRIJE, ZA VRIJEME I POSLIJE

Izdavač
Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske

Za izdavača
Tomislav Badovinac

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 662526

ISBN 978-953-99595-1-9

Copyright © Tomislav Badovinac, Zagreb, 2008.

TITOVO DOBA

Hrvatska prije, za vrijeme
i poslije

Urednik i redaktor
dr. sc. Tomislav Badovinac

Zagreb, 2008.

Sadržaj

Predgovor (Dr. sc. Tomislav Badovinac)	7

I.

DRUŠTVENO-POLITIČKA OBILJEŽJA HRVATSKE

<i>Prof. dr. sc.</i> Branko Dubravica: Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji	21
<i>Dr. sc.</i> Tomislav Badovinac: Hrvatska u Drugome svjetskom ratu.	53
<i>Mr. sc.</i> Ivan Fumić: Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske	72
<i>Akademik</i> Petar Strčić: "Bleiburg" – mit i stvarnost.	87
<i>Prof. dr. sc.</i> Dejan Jović: Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji.	103
<i>Dr. sc.</i> Ivan Perić: Hrvatski nacionalizam	136
<i>Prof. dr. sc.</i> Tvrtko Jakovina: Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici	147
Milan Gavrović: Hladni rat poslije hladnog rata	184
Kiro Gligorov: Kako je došlo do disolucije u Jugoslaviji.	195

II.

RAZVITAK GOSPODARSTVA I RAZINA ŽIVOTA GRAĐANA HRVATSKE

<i>Prof. dr. sc.</i> Anđelko Runjić – <i>dr. sc.</i> Tomislav Badovinac: Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945.	209
<i>Prof. dr. sc.</i> Dragomir Vojnić: Razvitak gospodarstva Hrvatske	231
<i>Prof. dr. sc.</i> Dragomir Vojnić: Reforma i tranzicija – kritički osvrt na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima.	296
<i>Prof. dr. sc.</i> Ivan Teodorović: Industrijalizacija i deindustrijalizacija	308
<i>Akademik</i> Vladimir Stipetić: Poljoprivreda Hrvatske	337
<i>Prof. dr. sc.</i> Branko Blažević – Krešo Piškulić: Karakteristike razvitka turizma i turističke politike u Hrvatskoj	362
<i>Dr. sc.</i> Danijel Režek: Razvitak građevinarstva u Hrvatskoj	394
Stipe Tonković: Kako se živjelo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj – životni standard	415
<i>Akademik</i> Ivo Perišin: Bankarski i financijski sustav u Titovo doba	457

III.
RAZVITAK I DOSTIGNUĆA KULTURE I KULTURNE POLITIKE
U HRVATSKOJ

Nikica Mihaljević: Kultura i kulturna politika u Hrvatskoj.	469
<i>Prof. dr. sc. Milan Kangrga: Značenje časopisa "Praxis" i "Korčulanske</i> <i>ljetne škole" za kulturu i razvitak kulture</i>	535
Pogovor (<i>Akademik Adolf Dragičević</i>)	549

Predgovor

TOMISLAV BADOVINAC

U ovom zborniku želimo predložiti društveno-politički i ekonomski razvitak te kulturno-obrazovni i životni standard ljudi u Hrvatskoj od 1918. do 2006. godine. U tom periodu Hrvatska je bila u višenacionalnoj zajednici – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno u Kraljevini Jugoslaviji, razjedinjena u više banovina, sve do uspostave Banovine Hrvatske, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata djelovala je kao fašistička tvorevina pod imenom Nezavisna Država Hrvatska. Kao federalna jedinica u Jugoslaviji bila je Federalna Država Hrvatska, zatim Narodna Republika Hrvatska (NRH), odnosno Socijalistička Republika Hrvatska (SRH), da bi 1991. godine postala samostalna Republika Hrvatska (RH). Ta činjenica otežava autohtono sagledavanje, isključivo, razvitka Hrvatske, jer nije uvijek bila identična s drugim subjektima u zajednici, a niti s prosječnim vrijednostima.

Namjera nam je pokazati kako se Hrvatska razvijala od 1918. godine, što je uništeno u Drugom svjetskom ratu – od ljudi do imovine, što se postiglo od 1945. do 1990. godine, te kako je započeo razvitak Republike Hrvatske. Pri tome smo namjeravali kritički ocijeniti društveno-politička obilježja vremena, iznijeti raspoložive činjenice o gospodarstvu u Hrvatskoj i pustiti da govore one same, bez mnogo komentara. Nastojali smo promatrati zbivanja, događaje, razvitak i rezultate s pozicije čovjeka i njegova cjelokupnoga životnog standarda.

Valja istaknuti da ovaj zbornik predstavlja cjelinu sa zbornikom “Zagreb i Hrvatska u Titovo doba”, čiji je izdavač Savez društava “Josip Broz Tito” Hrvatske, a tiskao ga je Vjesnik, 2004. godine.

Želim posebno naglasiti neka osjetljivija pitanja, i to: kako su Hrvati ušli u Kraljevinu Jugoslaviju i jesu li u to krenuli baš kao guske u maglu; je li KPJ slučajno povelu narod u NOB; koji su uzroci i okolnosti prethodili zločinu nazvanom “Bleiburg”; da Informbiro (IB) nije bio puki slučaj već ideološki sukob; da je samoupravljanje proces koji je započeo nakon sukoba sa staljinizmom. Pojednostavljeno rečeno, mnogo je toga učinjeno i još se više htjelo postići u kratkom vremenu, ali avangarda – Savez komunista (SK) – nije bila dorađena procesu izgradnje samoupravnog socijalizma.

Formiranje južnoslavenske zajednice

Često se iznose neistine o inicijativama za formiranje južnoslavenske zajednice, koje su se pojavile davno i posebno su zapažene u ilirskom pokretu, a svoje su zagovornike imale i tijekom stvaranja državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca. Sve vodeće stranke i skupine u Hrvatskoj i inozemstvu prilazile su rješavanju hrvatskog pitanja kao dijelu južnoslavenskog pitanja, unutar ili izvan Habsburške monarhije, a s osloncem na Srbiju.

Od trenutka stvaranja Kraljevine SHS, kao unitarističke države, hrvatsko se nacionalno pitanje sve više zaoštrava i ono je uzrokom stalne političke krize. O načinu rješavanja hrvatskog pitanja bilo je različitih gledišta: prvo, građanske političke stranke, poglavito vodeća Hrvatska seljačka stranka (HSS), tražile su reorganizaciju Jugoslavije u kojoj bi Hrvatska imala veću autonomiju; drugo, krajnje desničarske skupine (ustaše) iskazivale su separatističke težnje, za rušenje Jugoslavije terorističkim metodama, uz oslonac na fašističke države – Italiju, Mađarsku i Njemačku, te za odvajanje Hrvatske u nezavisnu državu; i treće, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) zalagala se za rješenje hrvatskog pitanja na bazi federalnog preuređenja Jugoslavije i za ravnopravnost hrvatskog naroda s drugim narodima u jugoslavenskoj državi.

Nakon Hitlerova napada na Jugoslaviju, 6. travnja 1941. godine, dr. Vladko Maček, kao čelnik HSS-a i potpredsjednik Kraljevske vlade, napustio je beogradsku vladu i vratio se u Zagreb, a u vladu je umjesto sebe odredio dr. Jurja Krnjevića, glavnog tajnika HSS-a, koji je, kao novi potpredsjednik vlade, zajedno s banom Ivanom Šubašićem emigrirao u London.

Dr. Maček i HSS nisu ni pomislili na to da bi se uključili u pokušaj ostvarenja hrvatske države pod njemačkim protektoratom, već su podržali kraljevsku vladu u emigraciji. Nastojeći što prije stabilizirati prilike, Njemački je Reich 10. travnja 1941. u Zagrebu, od dijela Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Srbije, formirao kvislinšku Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) i doveo na vlast ustaše. Jasno, u njoj nije bilo Istre, Rijeke, Zadra, jadranskih otoka i drugih teritorija otetih Hrvatskoj. Nakon dolaska ustaša na vlast, manji se dio Mačkovih sljedbenika priključio Paveliću, a drugi je, veći dio, prišao Titovom Narodnooslobodilačkom pokretu.

Ustaše su u NDH odmah počele provoditi rasistička i genocidna nacifasistička načela, pa i ono o fizičkom istrjebljenju Židova i Roma. Otišli su i korak dalje – u oružane pohode protiv Srba u Hrvatskoj, iako taj rat protiv hrvatskih Srba nije bio u njemačkom planu.

Na cijelom je teritoriju okupirane Jugoslavije, pa tako i u Hrvatskoj, započeo otpor protiv okupatora, a u Hrvatskoj i ustaškog nasilja. Bio je to otpor Hrvata i, prije svih, teško ugroženoga srpskog življa podvrgnutoga ustaškim pogromima. Otpor se vrlo brzo pretvorio u općenarodni ustanak

u Hrvatskoj. Usmjeravala ga je jedino Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), odnosno Komunistička partija Hrvatske (KPH), kao njezin dio, pozivajući sve željne slobode na ustanak.

U Hrvatskoj je KPH razvila veoma širok Narodnooslobodilački pokret (NOP), koji je već 1941. godine započeo i s temeljitim promjenama vlasti, stvarajući narodnooslobodilačke odbore (NOO). Do 1942. godine oni su se toliko razvili da je trebalo osnovati i njihovo središnje tijelo – Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a poslije i u Hrvatskoj – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Hrvatska postaje Federalna Država Hrvatska, i to kao federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije u nastajanju, koju, konačno, od 1944. godine, priznaju i vodeće antifašističke, tj. pobjedničke sile, a Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je, pored angloameričke i sovjetske, vodila treću, i to samostalnu frontu u Europi.

Mit o Bleiburgu

U završnim borbama Drugoga svjetskog rata, čak i sedam dana nakon kapitulacije Reicha, odnosno savezničke pobjede, vojska NDH i njeni saveznici i dalje su se odupirali i time, na svojevrstan način, isprovocirali još krvaviji konačni rasplet. Taj se nemili događaj povezuje s Blajburškim poljem, na kome je engleska armija jugoslavenskoj vojsci¹ predala zarobljenike s teritorija Jugoslavije.

U inozemstvu su skupine Hrvata, proendehaških emigranata, do 90-ih godina 20. stoljeća o toj temi održale više skupova i objavile opsežnu literaturu, na hrvatskom i stranim jezicima. Nakon 90-ih te su rasprave oživjele i u Republici Hrvatskoj. Znatan dio novoga državnog vodstva i dio političkih, vjerskih, kulturnih i drugih struktura Republike Hrvatske tada prihvaćaju stavove dotadašnjih ustaških i proustaških emigranata koji su se vratili u zemlju i u njoj počeli slobodno djelovati.

Svakako valja naglasiti da na samom Blajburškom polju u Austriji, gotovo, nije bilo žrtava ni stradalnika, ali je taj “Bleiburg” uzet kao simbol za stradanja i tragediju poslije toga, što se naglašavaju nazivom “Križni put”. Tako se muke tih stradalnika želi izjednačiti s golgotom samoga Isusa Krista na Križnom putu, prema kršćanskom nauku.

Uoči sloma nacifašističke Njemačke 1945. godine, dio ustaškog vrha NDH, na čelu s ustaškim poglavnikom dr. A. Pavelićem, pravodobno je pripremio svoj bijeg na Zapad, pritom iz Hrvatske odnoseći znatne vrijednosti. Na odlazak iz zemlje potaknuli su i velik broj vojnika NDH i civila, koje su uvjeravali da će NDH preživjeti te da će se oni uskoro vratiti, i to kao

¹ “Bleiburg i Križni put 1945.” – zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb, 12. travnja 2006., Multigraf marketing d.o.o., Zagreb, 2007. (Prilozi: Petar Strčić, str. 9-31. i Tomislav Badovinac, str. 78-85.).

pobjednici. Brojni civili, mahom oni koji su bili u službi NDH ili povezani s njom, bježali su preplašeni brojnim vijestima, što su ih izmislili u struktura NDH, da partizani navodno pribjegavaju oštroj odmazdi i represiji i protiv građanstva NDH općenito.

Vrhovi vladajuće strukture NDH, odjednom, više nisu imali ništa protiv toga da se bježi zajedno s brojnim drugim skupinama kvislinga, s kojima su, doslovce, do jučer ratovali. Bili su to četnici (srbijski, hrvatski, crnogorski itd.), nedićevci i ljotićevci, koji su prolazili i kroz Zagreb, a s njima su bili i drugi kvislinzi. Međutim, to se u literaturi, gotovo, i ne spominje, a osobito o tome šuti proustaška emigracija, jer bi time otpala njena teza/tvrdnja da se radilo o smišljenom istrebljenju Hrvata.

Kontroverze o tim okolnostima odnose se na tvrdnje da je u Bleiburgu, 15. svibnja 1945., bilo zarobljeno čak šest puta više pripadnika ustaških i domobranskih postrojbi i civila, nego što ih je tamo stvarno bilo, te da je Jugoslavenska Armija (JA) poubijala isto toliko zarobljenih vojnika i civila. Manipulacija je očita i svrha joj je pokazati da je mitski pokolj Hrvata – vojnika, civila, žena, djece i staraca, zarobljenih na *Bleiburgu* i oko njega, i onih koji su bili na *“Križnom putu”* – djelo “partizanske” vojske, odnosno komunista.

Uočljivo je da se do toga golemog broja došlo postepeno. Vinko Nikolić, ustaški ideolog i urednik publikacije *“Hrvatska revija”* u emigraciji, u svojoj drugoj knjizi, 1963. godine, piše *“da je nakon povlačenja s Blajburškog polja pronađeno 40 mrtvih tjelesa”*, a nakon Tuđmanova dolaska na vlast, kad je bio imenovan za sabornika, sukladno pritisku psihološke euforije, on korigira svoje prijašnje stavove i tvrdi da je žrtava bilo čak 600.000, što se prema tadašnjim podacima izjednačilo s brojem ubijenih Srba u logoru smrti u Jasenovcu. Dr. Franjo Tuđman u knjizi *“Bespuća povijesne zbiljnosti”* broj blajburških žrtava svodi na 40.000, da bi ga usporedio s, po njemu, isto tolikim brojem žrtava u Jasenovcu. Na prvi je pogled vidljivo da se svakako nastoji izjednačiti ratne zločine ustaša i komunista, koji da su ubijali ne samo “hrvatske vitezove” – ustaše – nego da su provodili i genocid nad hrvatskim građanima-civilima. Tako je stvoren mit o zločinačkoj ulozi NOV-a, odnosno komunista.

Na osnovi podataka iz ustaških izvora, odnosno od ustaških funkcionara, Vinka Nikolića i Danijela Crljena, zatim od feldmaršala Harolda Alexandra i povjesničara grofa Nikolaja Tolstoja, iz izvještaja Antonija Cowgilla i iz izvještaja jedinica JA-e, koje su neposredno zarobljavale ratnike, te iz njemačkih izvora o povlačenju iz Jugoslavije, valja zaključiti da broj svih vojnika NDH, koji su bježali i bili zarobljeni, nikako ne može biti veći od ukupnog broja ustaša i domobrana u NDH 1945. godine.

U svibnju i lipnju 1945. godine objektivno nije bilo uvjeta za smještaj zarobljenika, a još je manje bilo hrane, jer su u ratu bili razoreni za to prikladni objekti, a prilikom povlačenja okupatorski su i kvislinški vojnici ispraznili i posljednje rezerve hrane. Tako se dogodilo da su najpogodniji

uvjeti za smještaj ratnih zarobljenika bili u Vojvodini. Zato ih je najviše bilo provođeno kroz Slavoniju sve do Vojvodine. Upravo je na tom putu dolazilo do nepredviđenih tragičnih ekscesa. Ti su događaji najčešće bili isprovocirani kad bi stanovnici sela, kroz koja je kolona prolazila, ili netko od njenih pratilaca, prepoznali ustaše kao pripadnike koljačke skupine, koja im je pobila cijelu porodicu ili najbliže srodnike, palila kuće, pljačkala i slično. Oni su ih samoinicijativno, potajno ili javno, ubijali i tako se osvećivali. To je moguće razumjeti ako se ima na umu da nacionalna struktura žrtava dosad utvrđenih ustaških zločina pokazuje da su među njima najbrojniji Srbi (stradala su 39.882), najviše u Slavoniji, gdje je bilo 14.356 žrtava.² Pucalo se i na zarobljenike koji su iz straha zbog učinjenog zlodjela, pokušali bježati iz kolone. Bilo je i pojava međusobnih prokazivanja zarobljenika, jednih protiv drugih.

Da bi se zaključilo to pitanje, o kome se do 1990. godine u Jugoslaviji nije govorilo, prijeko je potrebno utvrditi činjenice da se više ne bi manipuliralo i nanosilo dalekosežne negativne posljedice. Premda se konkretno malo zna, već samo globalno, činjenice iz javno poznatih ratnih dokumenata, izvještaja, svjedočenja, knjiga i sl. ipak se mogu suprotstaviti ideološko-propagandnim manipulacijama, i to samo istinom u korist istine.

Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije već je 8. studenoga 1941. godine, dakle, u samim počecima NOB-a, izdao naredbu koja se odnosila na međusobna sučeljavanja četnika i partizana u Srbiji. U naredbi stoji: “(...) *pod pretnjom smrtne kazne*” nikako se na zločine okupatora ne smije odgovarati na isti način. Vrhovni štab je i 6. prosinca 1944. godine izdao zapovijest da se sa zarobljenicima ima postupati u skladu s međunarodnim pravom.

Kad je i Tito upozoren da se zapovijedi Vrhovnog štaba, odnosno Generalštaba JA-e dosljedno ne poštuju, da izmiče kontrola nad postupcima pojedinih samovoljnih rukovodećih ljudi, te da se ne poštuju prava ratnih zarobljenika i drugih, on je osobno intervenirao. Tako je u kratko vrijeme izdao dvije, čak uzastopne, pismene naredbe, upravo u vezi s onim što se već desetljećima spominje pod pojmom “Bleiburg”. Tako je Tito, kao vrhovni komandant, precizno naredio Glavnom štabu Slovenije, 14. svibnja 1945. godine, dakle, još u vrijeme borbi s ostacima ustaških vojnika NDH: “*Poduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaца. Ukoliko postoje među zarobljenicima i uhapšenicima takva lica koja treba da odgovaraju za djela ratnih zločinstava, predavati ih na revers vojnim sudovima radi daljnjeg postupka*”.

Štoviše, još istoga dana, 14. svibnja, po drugi put upozorava Glavni štab Slovenije i naređuje: “*Naređeno je Prvoj, Drugoj, Trećoj i Četvrtoj armiji da predaju sve ratne zarobljenike Glavnom štabu Slovenije i Glavnom šta-*

² Igor Graovac i Dragan Cvetković: “Ljudski gubici Hrvatske – pitanja, primjeri, rezultati...”, Dija-
log, Zagreb, 2005., str. 69.

bu Hrvatske. Obezbjedenje daće armije. Naređenje za dalje transportovanje i raspored zarobljenika [slijedi]. Slijedećom [poštom] javite odmah koliko imate ratnih zarobljenika računajući i one zarobljenike koje ćete primati od armija, kao i u kojim se mjestima nalaze.”

Nema opravdanja za zločine pojedinaca i skupina pripadnika Jugoslavenske armije, Narodne milicije i civilnih tijela poslije službenog prestanka Drugoga svjetskog rata. Nema ni aboliranja, pa čak niti za nasilno ubijanje zaista utvrđenih i poznatih zločinaca. Isto tako nema povijesnog opravdanja niti za djelovanje sudova, pa makar oni radili i u skladu s ondašnjim zakonima i drugim važećim propisima.

Prema Deklaraciji o njemačkim zvjerstvima, što su je predstavnici SSSR-a, Velike Britanije i SAD-a potpisali na konferenciji održanoj u Moskvi od 19. do 30. listopada 1943. godine, i Statutu Međunarodnoga vojnog suda nema osnova da bi se bilo koga od vojnih komandanata ili šefova država pobjedonosne antifašističke koalicije nazvalo zločincem, a to se nije ni činilo. Naprotiv, ilustrativan je slučaj u Francuskoj. Tamošnja je desnica tvrdila da je na kraju rata bez suđenja likvidirano 105.000 kolaboracionista, a De Gaulle spominje brojku od 10.842, dakle, deset puta manju. Pritom dodaje: “Ta je brojka bolna, ali je ograničena s obzirom na to koliko su groznih zločina počinili (fašisti) i kakve su njihove posljedice” (Herbert Lotman: Lepuration). U tom je izboru velika većina Francuza prihvatila De Gaulleov stav i napetosti su bitno smanjene.³ Velika je šteta što i mi nismo postupili kao Francuzi.

Hrvatski su antifašisti predložili da o tim pitanjima raspravi međunarodna komisija ili arbitraža, da svi prihvatimo njene zaključke i napokon počnemo ozbiljno rješavati aktualne životne i državne probleme. Hrvatski fašisti to ne prihvaćaju, jer oni žive od manipulacije žrtvama.

Ovom prilikom svakako treba ponovo reći i naglasiti da se nekoga može nazvati zločincem samo ako je ta osoba pravomoćnom sudskom presudom osuđena za zločinačka nedjela. Svako drugo kvalificiranje bilo koga zločincem nije utemeljeno i posljedica je političkih obračuna na osnovi ideoloških postulata ili osvetničkog zadovoljenja gubitničkih opterećenja ili namjere da se izjednači veličina stradanja pobjednika i gubitnika.

Statutom Međunarodnoga vojnog suda precizirani su zločini koji spadaju u njegovu nadležnost, a za koje je utvrđena osobna odgovornost. To su: a) zločini protiv mira (a upravo se Tito cijelog života borio za slobodu i mir, pa i u NOB); b) ratni zločin povrede ratnih zakona i ratnih običaja (a naredbe, koje je Tito izdavao, svjedoče da je on osobno inzistirao na odgovornosti onih koji ne poštuju Ženevske konvencije); i c) zločini protiv čovječnosti (o tome su isto tako poznati Titovi postupci prema ljudima, narodima i državama te u borbi za mir u Pokretu nesvrstanih).

³ Zbornik saopštenja i diskusije sa okruglog stola, Beograd, 7.-9. novembar 2001. – “Ratovi u Jugoslaviji 1991.-1999”, Društvo za istinu o antifašističkoj borbi u Jugoslaviji 1941.-1945, Beograd, 2002., str. 105.

U pravnom kodeksu Haškog suda, poglavito u njegovim odredbama o zapovjednoj odgovornosti, nema ničega što bi se moglo odnositi na Josipa Broza Tita, ne samo zato što ga se ne može teretiti za ono što ga nije obvezivalo, već i zato što je kao zapovjednik poduzimao potrebne mjere.

Jasno je da nema opravdanja za počinjene zločine, ali treba s nekoliko rečenica upozoriti na tvrdnje kanadskog povjesničara Jamesa Bacquea,⁴ koji se bavi sudbinom zarobljenih njemačkih vojnika i civila u američkim i francuskim logorima između 1944. i 1949. godine. On je, 1989. godine, naveo da povjesničari nikad (tijekom 45 godina) nisu osporili rezultate širokog istraživanja vlade kancelara Adenauera u kome je rečeno da je u savezničkim vojnim logorima umrlo oko 1,4 milijuna njemačkih ratnih zarobljenika. Jedino se osporava broj umrlih, koji je uvijek u funkciji suprotnih strana. Osobno se osvjedočio, 1992. godine, u arhivama tajne službe (KGB) i u izvještajima da je u sovjetskim logorima umrlo 450.600 Nijemaca. To znači da je preostalih 1.000.000 Nijemaca umrlo u logorima zapadnih saveznika. Istina, to su analize povjesničara, a njih treba utemeljiti na osnovi broja identificiranih osoba – stradalnika..

Osim toga, Bacque je u arhivu KGB-a vidio da su Sovjeti zatvorili nekoliko stotina tisuća njemačkih civila, od kojih je mnogo tisuća umrlo u logorima. To je mračna sjenka nad velikom tragedijom u sudbini njemačkih civila, a još su potresnija bila događanja izazvana planom američkog ministra financija Henryja C. Morgenthaua mlađeg, po kome je oko 20 milijuna Nijemaca trebalo umrijeti od gladi. Građani Njemačke bili su, naime, pothranjivani. Eisenhower je taj plan ocijenio kao “dobar i čvrst”, uz objašnjenje da “cijela njemačka nacija predstavlja sintetičku paranoju”. Zapadni su saveznici na godinu dana zabranili pružanje međunarodne humanitarne pomoći Njemačkoj, da bi poslije godine dana ona bila ograničena, a tek nakon toga dopuštena.

Povjesničar konstatira da je, zbog američke želje za osvetom, u američkim i francuskim logorima nekoliko puta više Nijemaca umrlo u mukama zbog izgladnjivanja i psihološkog maltretiranja, i to zato što su bili iz nacističke Njemačke, nego što je broj poginulih u svim borbama na zapadnoj fronti, za vrijeme Drugoga svjetskog rata,.

Informbiro (Staljin – Tito)

Nakon pobjede nad fašizmom, Tito je u zemlji nastavio produbljivati anti-fašističke civilizacijske tekovine. Federativna Narodna Republika Jugoslavija, koja je krenula svojim putem, i Komunistička partija Jugoslavije, koja nije primjenjivala tuđe šablone, nisu, dakako, bile po volji Staljinu i vodstvu Sovjetskog Saveza. Zato je došlo do konačnog obračuna sa Staljinom.

⁴ WWW. James Bacque – World War 2 Books; An investigation into the mass deaths of German prisoners at the hands of the French and Americans after World War 2.

Za Josipa Broza Tita neugodna sučeljavanja sa Staljinom nisu bila rijetkost, jer je sukob bio kontinuiran i trajao je dulje vrijeme. Još prije Drugoga svjetskog rata Josip Broz bio je, u nekoliko navrata, u nelagodnoj situaciji, pa čak i opasnoj za život. Tokom NOB-a, a već nakon formiranja I. proleterske brigade, Staljin je uputio svoje primjedbe, zatim je, još energičnije, izrazio neslaganje i nezadovoljstvo “Odlukama AVNOJ-a”, kako se ne bi sporio sa stavom W. Churchilla.

Odmah nakon oslobođenja u zemlju je, u ime bratske pomoći, stiglo mnoštvo sovjetskih stručnjaka, koji su u svim sektorima društveno-političkoga i vojnog ustrojstva države trebali predlagati konkretna rješenja po sovjetskom modelu. I na kraju, zahtijevali su i drukčija kadrovska rješenja, jer da su se, po njihovu saznanju, u državne strukture uvukli zapadni špijuni.

Na snažan Staljinov pritisak s namjerom da likvidira samostalan put Jugoslavije, Tito je 1948. godine izrekao svoje povijesno NE Staljinu. Time je postao protagonistom načela ravnopravnosti naroda i država u međunarodnim odnosima. Staljinov se pritisak razlikovao od onoga koji je prije, još u vrijeme dok oblik vladavine nije bio utvrđen, prema Titu primjenjivao W. Churchill, kao način diplomatskog sučeljavanja, a 1948. godine Jugoslavija je već bila članica UN. Bio je to imperijalistički čin velike države prema ostvarenoj slobodi jedne male zemlje. Raskid sa SSSR-om bio je stoga prije-ko potreban odgovor.

Činjenica je da se, osim Tita, nitko nije usudio reći NE Staljinu, niti u satelitskim državama, a niti u zapadnim zemljama, iako su one još 1945. godine željele obračun sa Sovjetskim Savezom.

Najteža je posljedica sukoba sa Staljinom u Jugoslaviji bila dilema: za koga se opredijeliti – za Tita ili Staljina. Velika većina izjasnila se za Tita, a manji dio, i to iz redova vojnih časnika i sudionika NOR-a, opredijelio se za Staljina, što je posljedica činjenice da su u toku NOB-a borci ginuli i s poklikom Staljinu. Prijetila je opasnost da dođe do građanskog rata, jer bi nemali broj sovjetskih stručnjaka, špijuna (89) i vrbovanih ljudi (16.712) mogao isprovocirati sukobe i Staljinu dati povod za intervenciju. Ne treba zanemariti ni pripadnike Mihailovićevih jedinica i članova srpskih stranaka, koje su 1945. godine pokušale poništiti Odluke AVNOJ-a. Zar, činjenica da je bilo 7.877 graničnih incidenata, s više od tisuću poginulih naših vojnika i civila, nije bila dovoljna opomena što nam se sprema?

Od 1948. do 1963. godine za Informbiro (IB) se, prema Lopušinu⁵, a to su podaci iz arhiva Uprava državne bezbjednosti (UDB) Jugoslavije, izjasnilo 55.343 Jugoslavena, najviše u Srbiji – 51,49%. Među njima je najviše bivših boraca – 21.880, 4.153 pripadnika JNA, 2.616 partijskih rukovodilaca, 1.772 policajca (milicionara), od toga njih 500 iz UDB-e. Bili su tu šest saveznih ministara, 30 federalnih poslanika, 17 republičkih ministara, šest

⁵ Marko Lopušina: “Ubij bližnjeg svoga” – Jugoslavenska tajna policija 1945.–1995. Biblioteka “Revija 92”, Beograd, 1996., str. 101-112. – Goli otok.

generala, 43 pukovnika, 118 potpukovnika, 322 majora itd. Stoga je bilo opravdano da se oni koji su se izjasnili za Informbiro izoliraju i da im se onemoguću izazivanje građanskog sukoba.

Na Golom su se otoku ljudi našli bez obzira na to jesu li bili krivi ili nevini. Međutim, bitno je i istinito da informbirovci nisu bili kriminalci niti su po bilo kojoj krivičnoj optužbi ili presudi poslani na Goli otok, osim zbog svoga idejno-političkog opredjeljenja. Postupak je prema svima, nevinima i krivima, bio nečovječan i to se ne može nikad i ničim opravdati! Istina, nitko nije namjerno ubijen, ali su zbog raznih razloga umrla 343 zatočenika.

Stoga, osobno smatram da za međuljudske odnose, rad i red na Golom otoku nije trebala biti mjerodavna policija, već da su to trebali biti, u prvom redu, najkvalitetniji i najhumaniji kadrovi Saveza komunista – njihovi ratni suborci i drugovi. To tim više što je, pored svih proživljenih tortura, velik broj informbirovaca, nakon izlaska, tražio da budu ponovo primjeni u KPJ, i znatan je broj opet primljen u Savez komunista Jugoslavije. Policija je trebala biti samo oko otoka radi osiguranju izolacije. Zbog toga je i pozitivna odluka o izolaciji dobila svoj nedostojan epilog.

Posljedice sukoba KPJ s Kominformom

Sukob je neposredno i presudno utjecao na unutrašnji razvitak Jugoslavije. Sukob je bio uzrokom stvaranja snažnih političkih motiva za distanciranje KPJ od staljinizma, ali i snažnih poremećaja i poteškoća u jugoslavenskoj privredi. Orijentacija na demokratsku socijalističku alternativu, i potencijal koji je sobom nosilo uvođenje radničkih savjeta i pretvaranje državnog vlasništva u društveno, učinili su da samoupravljanje bude istinska alternativa svjetskom socijalizmu, tj. nova vizija socijalizma.

Uvođenje samoupravljanja, na planu daljeg razvitka i izgradnje socijalizma, nije bilo samo izraz povjerenja u čovjeka već i jedina mogućnost opstanaka, oslanjanjem na svoje mogućnosti i s pouzdavanjem u svoje sposobnosti, jer drugog izlaza nije bilo. Istovremeno, to je bio i izraz težnje da se radnom čovjeku omogući da upravlja svojim radom, uvjetima rada, dohotkom i njegovom raspodjelom.

U razdoblju samoupravnoga socijalističkog razvitka postignuti su impresivni rezultati. Samoupravljanje podrazumijeva nov cjelovit društveni odnos, u kojem udruženi proizvođači postupno, ali istodobno, ovladavaju političkom i ekonomskom vlašću, upravljaju cjelokupnom društvenom reprodukcijom, odnosno ostvaruju političku, ekonomsku i kulturnu dominaciju u društvu. Za takvu društvenu ulogu bilo je nužno osigurati međusobno povjerenje, uzajamno razumijevanje i odgovorno djelovanje te prijeko potrebno ostvarivanje jedinstva kako bi se ostvarili određeni interesi i ciljevi.

Naš čovjek u povijesti nije mogao zadovoljiti čak ni svoje biološke potrebe, a sistem društvenog samoupravljanja stavio ga je u iskušenje. Postao

je upravljačem materijalnim sredstvima, a njegove su potrebe bile tek minimalno zadovoljene. Dakle, prvi put u svojoj povijesti, unatoč činjenici da njegove potrebe nisu zadovoljene, upravlja znatnim materijalnim sredstvima. Udruženi rad postaje osnovom cjelokupnoga društveno-političkog sistema u uvjetima demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, a radnici odlučuju o cjelokupnom dohotku, o njegovu udruživanju, raspoređivanju i raspodjeli na osobnu i zajedničku potrošnju, te proširenu reprodukciju. Oni također samostalno uređuju svoje međusobne odnose u radu. Zato je postulat bratstva i jedinstva bio najučinkovitiji način ovladavanja procesom samoupravljanja.

Prelazak na radničko upravljanje nužno je nametnuo i prelazak na samoupravljanje i u neprivrednim djelatnostima društva i u društveno-političkim zajednicama. U tom su pogledu naročito važni dohodovni odnosi, kojima se osiguravaju stabilna materijalna sredstva i samostalnost organizacija udruženog rada u oblastima obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite, gdje se osnivaju samoupravne interesne zajednice i radnici u tim djelatnostima ekonomski su ravnopravni s radnicima u materijalnoj proizvodnji. Riječ je o slobodnoj i neposrednoj razmjeni rada između materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti, kao jedinstvenom procesu društvenog rada, osiguravajući na taj način zadovoljavanje osobnih i zajedničkih potreba. U ostvarivanju slobodne razmjene rada presudna je važnost samoupravnog sporazumijevanja.

Samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje moraju se zasnivati na načelu dobrovoljnosti i punoj slobodi svih sudionika u njihovu stvaranju. Samo zajednički interes može biti osnovom slobodna sporazumijevanja, a time i prirodna društvena granica odlučivanja samoupravnim sporazumijevanjem. Prava i dužnosti svih društvenih subjekata potiču društvenu angažiranost i jačaju svijest o odgovornosti svakoga prema svima i svih prema svakome.

Međutim, razvitak samoupravljanja i njegova uspješnost sve su više gubili na efikasnosti, a nedostajala su i prijeko potrebna rješenja za proturječne poteškoće i adekvatno daljnje usmjeravanje. Osjećam potrebu ovom prilikom, u obliku natuknica, naznačiti konstatacije o uzročnicima opadanja izraženih vrijednosti samoupravljanja u gospodarskom, socijalnom i društveno-političkom značenju. Najvažniji uzročnik i najodgovorniji je Savez komunista. Pretvorbom Komunističke partije željelo se preustrojiti Partiju od državotvorne rukovodeće organizacije u vodeću idejno-političku snagu – Savez komunista – koji će se, u okvirima samoupravljanja, boriti za najprihvatljivija rješenja u daljnjem razvitku samoupravljanja. Tom transformacijom, međutim, nisu postignute željena operativnost i osposobljenost za potrebe samoupravljanja. Izostali su odgovarajući kriteriji za prijem u Savez komunista, tako da je brojno članstvo razvodnilo njegovu sposobnost za rješavanje, osmišljavanje i unapređivanje samoupravljanja, a posljedica toga bilo je jačanje birokratskih tendencija i poistovjećivanje s ulogom sa-

moupravljača, nametanjem svojih rješenja, koja nisu uvijek bila potpuno suglasna sa samoupravljačima i daljnjim razvitkom samoupravljanja.

U neizmjerljivoj želji za što većim distanciranjem od staljinizma, a na osnovi marksističke sintagme odumiranja države, kreirani su zakonski okviri koji nisu bili najsretnije rješenje, jer nije bilo materijalne osnove za nametnute dosege svijesti samoupravljača. Bio je to Zakon o udruženom radu (ZUR, 1976. godine). Taj je zakon izazvao razjedinjavanje umjesto povezivanja osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR). Razdrobljene su tehnološke cjeline poduzeća. Radnički savjeti osnovnih organizacija udruženog rada, unutar radne i složene organizacije (SOUR), dolazili su u oprečne pozicije. Međutim, osnovna je slabost sustava bila u tome što su se OOUR-i i SOUR-i, ali i republike, odnosno cjelokupni privredni sistem, više bavili pitanjima raspodjele nego proizvodnje. Zbog toga je proizvodnja stagnirala, a javna potrošnja bujala, pa su poduzeća iz godine u godinu raspolagala sve manjim dohotkom i akumulacijom.

Istovremeno, u vezi s ostvarivanjem Ustava iz 1974. godine, koji je određivao da se samoupravni socijalizam ostvaruje u republikama, Savez komunista nije bio dovoljno osposobljen za onemogućavanje razvoja devijantnih ponašanja unutar pojedinih republika. Dodatne teškoće na gospodarskom planu, izazvane bilo iz vanjskog okruženja bilo zbog domaćih razloga, doprinijele su procesima stagnacije i recesije. Želja da se sve odluke u federaciji donose konsenzusom umanjila je njenu efikasnost i smanjila mogućnost rješavanja znatnih teškoća. U takvim uvjetima, pojavom većih sistemskih teškoća u samoupravnim odnosima u složenim organizacijama udruženog rada, neefikasnoga funkcioniranja federacije i recesijskih problema, u pravilu, se javljaju nacionalističke tendencije, koje izražavaju svoju formulu rješenja. To nameće zaključak da se nisu dovoljno ozbiljno sagledavala neriješena nacionalna pitanja, a iznijele su ih krizna politička situacija, gospodarska stagnacija i nerazriješene proturječnosti u društveno-političkom sustavu. Ustav iz 1974. godine omogućio je da se republike osamostale kao samoupravne socijalističke republike, a one su se, nažalost, osamostalile kao nacionalističko-šovinističke republike, suprotstavljene jedne drugima.

Pokret nesvrstanosti – najbolji put za izlazak iz izolacije i aktivno angažiranje u borbi za mir i ravnopravnost naroda

Nakon što je u Jugoslaviji uvedeno samoupravljanje, kao samostalan put u socijalizam, stvaranje Pokreta nesvrstanosti bio je najbolji put i način za njen izlazak iz izolacije te aktivno angažiranje u borbi za mir i ravnopravnost naroda. Valja reći da su se na međunarodnom planu pojavile i pozitivne posljedice sukoba sa staljinizmom. U SSSR-u, pojavom Hruščova, dolazi do obračuna sa staljinizmom, a i poslije, sve do Gorbačova, i dalje se traže adekvatna rješenja.

Bitan strateški korak bio je Titov posjet Velikoj Britaniji, 1953. godine. Za njegov se tamošnji velebitni prijem može reći da je Jugoslaviji otvorio put iz izolacije, put u svijet. Pažnju iskazanu Titu moguće je protumačiti samo Churchillovom dovitljivošću, jer je shvatio da će Tito najefikasnije djelovati na novo oslobođene i osamostaljene zemlje na koje su pokušavale utjecati članice Varšavskog pakta.

Presudan iskorak i prekretnica u jugoslavenskoj vanjskoj politici bili su Titovi posjeti Indiji i Burmi te Konferencija azijskih i afričkih zemalja u Bandungu, koja je bila inspiracija i oslonac politici nesvrstanosti.

Na Prvoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu utvrđeni su osnovni principi Pokreta nesvrstanosti. Tako su sva daljnja nastojanja bila usmjerena na ostvarivanje postulata tog Pokreta, njegovo širenje i odlučnu borbu za mir, nezavisnost i ravnopravnost svih naroda.

Tito je posebno isticao stav da je opća međunarodna obveza i interes da se nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju pomogne da što brže razviju svoje potencijalne materijalne mogućnosti. Nije riječ samo o pružanju pomoći na rješavanju problema ishrane ili saniranju budžetskih i platnih teškoća, već o efikasnom doprinosu privrednom razvitku tih zemalja i jačanju njihova učešća u međunarodnoj ekonomskoj suradnji. Istovremeno, je naglašavao potrebu da se između naroda i zemalja s različitim društvenim sistemima uspostave odnosi na načelima miroljubive koegzistencije. Zato se zalagao da radi daljnjeg unapređenja međunarodnih odnosa i za učvršćenje mira u svijetu Ujedinjeni narodi razrade i kodificiraju principe miroljubive koegzistencije.

Pred konferenciju Pokreta nesvrstanosti 1979. godine u Havani, radikalna je Kuba, kao njen domaćin, pokušala da se Pokret prikloni istočnom bloku i suprotstavi zapadnom. Da je to uspjelo, Pokret bi napustio svoje izvorne principe i izgubio karakteristiku nesvrstanosti. Zato je Tito uložio goleme napore da spasi njegovu posebnost. To mu je i uspjelo, a Šesta konferencija Pokreta nesvrstanih u Havani usvojila je posebnu rezoluciju kojom je iskazala osobito priznanje Titu kao “jednom od očeva – osnivača pokreta i njegova prvog predsjednika”. U toj mu je rezoluciji izražena zahvalnost “za njegov doprinos formuliranju principa i ciljeva nesvrstavanja, za njegove neumorne napore u očuvanju i učvršćenju jedinstva i solidarnosti nesvrstanih zemalja i za njegov lični doprinos uspostavljanju ravnopravnijega, pravednijega i mirnog poretka u svijetu”.⁶

⁶ Blažo Mandić: “Tito u dijalogu sa svijetom”, Agencija “Mir”, Novi Sad, 2005., str. 665.

I.
DRUŠTVENO-POLITIČKA
OBILJEŽJA HRVATSKE

Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji

BRANKO DUBRAVICA

Većina hrvatskih oporbenih političara ponajviše iz Dalmacije, sa Supilom i Trumbićem na čelu, pobjegla je 1914. u neutralnu Italiju, gdje se sklonio i manji broj srpskih i slovenskih političara. Pred ulazak Italije u rat oni su otišli u Francusku i Englesku i tamo su 1915. ustrojili Jugoslavenski odbor za oslobađanje Južnih Slavena od Austro-Ugarske i za suradnju sa Srbijom.

Druga dva centra hrvatske politike bila su Beč i Zagreb. U Beču su u Carevinskom vijeću sjedili zastupnici iz Istre i Dalmacije, okupljeni u tzv. Jugoslavenskom klubu na čelu sa slovenskim prvakom Antonom Korošcem i hrvatskim Matkom Laginjom. Oni su djelovali na programu Majske deklaracije iz 1917., zalažući se, prvo, za preustroj Monarhije na trijalističkom načelu, zahtijevajući da se sve zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine u samostalnu državnu jedinicu na temelju narodnog načela i hrvatskoga državnog prava,¹ da bi na kraju krenuli putem proglašenja neovisnosti Države Slovenaca, Hrvata i Srba na čelu s Narodnim vijećem i s glavnim gradom Zagrebom, kao privremenom tvorevinom do ujedinjenja sa Srbijom u novu jugoslavensku državu. U Zagrebu se politika vodila u Hrvatskom saboru, a politiku oslobođenja i ujedinjenja vodila je Starčevićeva stranka prava (kojoj je vođa bio Ante Pavelić, stariji).² Ona je zagovarala politiku nacionalne koncentracije, odnosno, politiku oslobođenja i ujedinjenja. Ovoj je grupi u danima pred raspad Austro-Ugarske pristupila i saborska većina Hrvatsko-srpske koalicije na čelu sa Svetozarom Pribićevićem, koji je preuzeo kormilo hrvatske politike.

¹ Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, PI.P, Zagreb, 1994., str. 298.

² Nakon smrti Mile Starčevića, vodstvo Starčevićeve stranke prava (milinovaca) 1917. preuzeo je dr. Ante Pavelić, stariji ili zubar, kojega valja razlikovati od mlađeg Pavelića, doktora prava, frankovca i budućeg poglavnika NDH.

Hrvatska i južnoslavenska politika oslobođenja i ujedinjenja

a) Stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba

Što se tiče politike ujedinjenja bitno je naglasiti da ni jedna stranka ili stranačka grupa nije zastupala punu hrvatsku neovisnost. Sve vodeće stranke i grupe u Hrvatskoj i inozemstvu prilazile su rješavanju hrvatskog pitanja kao dijelu južnoslavenskog pitanja, unutar ili izvan Habsburške monarhije, s osloncem na Srbiju, iz čega su proizišle dvije etape ujedinjenja, prva – u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, i druga – u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije završio je svoju povijesnu misiju kad je 29. listopada 1918. proglasio raskid svih državno-pravnih odnosa Hrvatske s Austrijom i Ugarskom te nezavisnost i jedinstvo hrvatskih zemalja, čime je ostvaren program oslobođenja. Istog se trenutka otvorio proces ujedinjenja. Hrvatska se ujedinila sa Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom, te Vojvodinom u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Sve ovlasti Hrvatskoga i drugih zemaljskih sabora prenesene su na Narodno vijeće Države SHS. Iz toga proistječe logičan zaključak da je Hrvatski sabor sam sebe razvlastio i svoje kompetencije prenio na više zajedničko predstavničko tijelo Narodno vijeće SHS.

Otpor politici ubrzana i bezuvjetnog ujedinjenja sa Srbijom, koju su zagovarali Pribićević, Smolaka i neki drugi prvaci hrvatske politike, bio je više nego slab i bez jačeg odjeka. Među svijetle primjere ubraja se Radićev govor na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća od 23. studenog kad je upozorio da se prema Beogradu srlja “kao guske u magli”.

Narodno vijeće Države SHS imalo je ukupno 80 članova iz južnoslavenskih zemalja Habsburške monarhije: 28 zastupnika iz Hrvatske, Slavonije i Rijeke, sedam iz Dalmacije, tri iz Istre, jednog iz Međimurja, 18 iz Bosne i Hercegovine, 14 iz Slovenije, 10 iz Bačke, Baranje i Banata.

Prema stranačkoj pripadnosti s područja Hrvatske i Slavonije bilo je: 12 članova iz Hrvatsko-srpske koalicije; šest članova iz Starčevićeve stranke prava; dva člana iz Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS); dva člana iz Srpske narodno-radikalne stranke; dva člana iz Socijalnodemokratske stranke; tri neovisna člana, grupe oko Glasa SHS, Malih novina i Novina; Rikard Lenac (Rijeka) i Ivan N. Novak (Međimurje).

Vodstvo Države SHS, kojoj su na čelu bili Slovenac Anton Korošec, Hrvat Ante Pavelić stariji i Srbin iz Hrvatske Svetozar Pribićević, pristaje da na njen teritorij uđe srpska vojska radi sprečavanja talijanskog prodora na jadransku obalu, ali i onemogućavanja onih snaga koje bi mogle krenuti drugim smjerom – putem osamostaljenja pojedinih naroda-država

ili u boljševičku revoluciju, koja je bila na pomolu u srednjoeuropskim državama. Posebnu pažnju obraćali su na držanje frankovaca, zatim starih austro-ugarskih časnika i vojnika povratnika s ruskog bojišta inficiranih idejom Oktobra.

Pod izgovorom očuvanja unutarnjeg mira i sprečavanja talijanske invazije na “obećane prostore”, srpska vojska i politika počele su širiti i učvršćivati svoju poziciju u privremenoj Državi SHS za buduće pregovore oko ujedinjenja i uređenja buduće države. Ubrzo se pokazalo na koji je način Srbija provela svoju hegemonističku politiku u pogledu ujedinjenja i uređenja nove Kraljevine SHS.

b) Ženevska konferencija

Pod dojmom talijanske vojne invazije u slovenske i hrvatske krajeve te zbog nereda, nastalih raspadom Habsburške Monarhije, Narodno je vijeće 3. studenog 1918. zatražilo vojnu pomoć od Srbije i požurivalo prijedlog o ujedinjenju Države SHS s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. Kao mjesto prvih dogovora bila je određena Ženeva. Tamo su 28. listopada stigli Korošec, a 5. studenoga Pašić i Trumbić, te predstavnici srpske opozicije i Jugoslavenkog odbora. Konferencija je trajala od 6. do 9. studenog. Glavnu su riječ na njoj vodili Anton Korošec, predstavnik Narodnog vijeća, Nikola Pašić, predstavnik srpske vlade, i Ante Trumbić, predstavnik Jugoslavenkog odbora. Nakon trodnevne polemike i žustre rasprave, srbijanska je vlada pod pritiskom francuskog predsjednika vlade pristala na neke ustupke i kompromise, pa su tri strane potpisale Ženevsku deklaraciju u kojoj su prihvatili uvjete budućeg ujedinjenja. Predviđalo se osnivanje zajedničke vlade, ali i zadržavanje posebnih vlada Kraljevine Srbije i Države SHS. U Ženevskoj je konferenciji, osim uspostavljanja jugoslavenske države, bitno i uspostavljanje dvaju suvereniteta kako bi se spriječila srpska hegemonija. Time se dobio dojam da su stvoreni temelji federativnom dualističkom uređenju nove države, ali samo do Konstitutive.

Međutim, pod pritiskom srbijanske opozicije i regenta Aleksandra, Pašić je izazvao krizu vlade. Drugi čovjek Radikalne stranke Stojan Protić dao je zajedno s još dva ministra ostavku, što je izazvalo krizu cijele srpske vlade, a Pašić je tada opozvao svoj potpis na Ženevskoj deklaraciji. Pašićevo držanje podržali su mnogi u Narodnom vijeću u Zagrebu, a sam je Pribićević osporio potpis svoga predsjednika Antona Korošca. Tako je Trumbić ostao usamljen bez baze koja bi mogla poduprijeti stajališta Jugoslavenkog odbora.

Ovim činom Pašić je pokazao da ne može prihvatiti da u novoj državi Srbi budu jednaki s drugim narodima, pa je odlučio da se dogovor o ujedi-

njenju izvrši u zemlji, u direktnim pregovorima srpske vlade s Narodnim vijećem koje je, pod Pribićevićevim utjecajem, bilo bliže srpskoj nego jugoslavenskoj ideji.

c) Prvoprosinački akt i prva vlada nove države

Središnji odbor Narodnog vijeća formirao je delegaciju za odlazak u Beograd od 28 članova i izradio Naputak u kojem se predlaže monarhistički oblik vladavine, ali i decentralističko unutarnje uređenje. Protiv ovog zaključka glasali su pristaše federalističke struje Stjepan Radić i Dragutin Hrvoj, zahtijevajući da se prije dogovora o ujedinjenju utvrdi položaj Hrvatske u budućoj državi. Također, Radić kaže da opasnost od Italije nije dovoljan razlog da se pristane na bilo koji prijedlog iz Beograda. Usprkos tome, odlučeno je da u Beograd krene delegacija, koju su predvodili S. Pribićević i A. Pavelić stariji, a bez A. Korošca. U Beogradu je osnovan petočlani odbor za izmjenu Naputka i izradu novog dokumenta o ujedinjenju, nazvanog Adresa.

Dne 1. prosinca regent je u svojoj rezidenciji primio delegaciju NV i tom prilikom je Pavelić pročitao primljenu Adresu. U svom odgovoru regent je prihvatio molbu delegacije da Državu SHS udruži s kraljevinom Srbijom, pa je proglasio njihovo ujedinjenje u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Novoj su državi bili nametnuti monarhija na čelu sa srpskom dinastijom i unitarističko-centralističko uređenje. Hrvatska je ovim aktom izgubila svoj povijesni i nacionalni identitet, koji je u prethodnim monarhijama očuvala stoljećima.

Hrvatska zemaljska vlada, koju je imenovalo Narodno vijeće SHS, imala je sličan sastav kao i u Austro-Ugarskoj, na čelu joj je bio ban Antun Mihalović. Umjesto dotadašnja četiri odjela dobila je 12 povjerenstava. Tako je prva hrvatska vlada u Državi SHS bila formirana bez Radićeve HPSS.³

Nakon proglašenja ujedinjenja, u Beogradu je u posebnom priopćenju proklamirana jedinstvena jugoslavenska država, pod vladavinom kralja Petra I. Karađorđevića, i objavljen prestanak djelovanja Narodnog vijeća, kao vrhovne suverene vlasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Sljedeći korak bio je sastavljanje zajedničke vlade.

U ime kralja Petra I. regent Aleksandar imenovao je 20. prosinca 1918. prvu zajedničku vladu za kraljevinu SHS. Od 20 ministara 13 su bili Srbi, dva Slovenca, jedan Musliman i četiri Hrvata.

Ubrzo je do izražaja došao način vladavine u novoj državi: vlada je provodila oštar kurs centralizacije zemlje. Tada je došlo i do promjena za Hrvatsku. Razriješen je dužnosti ban Antun Mihalović, pa se na tom mje-

³ Engelsfeld Neda, Prvi parlament Kraljevstva SHS, Globus, Zagreb, 1989., str. 14.

stu izmijenilo nekoliko banova, po volji nove jugoslavenske vlade, odnosno njena ministra unutarnjih poslova Pribićevića. Funkcija bana na čelu hrvatske pokrajinske vlade ugasila se poslije prihvaćanja Vidovdanskog ustava 1921. godine.

U Kraljevini SHS–Jugoslaviji,⁴ po Vidovdanskom ustavu od 1921., vladao je parlamentarni poredak i vlada je morala biti ovisna od parlamenta. Međutim, od ukupno 35 vlada nijedna nije bila oborena u parlamentu. Hrvatima je obično bilo podjeljivano poneko od ministarstava – trgovine, šuma i ruda, poljoprivrede, socijalne politike, pošta i fizičkog odgoja.

Kao opravdanje za sve primjenjuje se teorija o državnom i nacionalnom jedinstvu. Logika je otprilike ova: Hrvati i Srbi su jedan narod. Prema tome svejedno je hoće li ministar biti Hrvat ili Srbin, a kad je svejedno, neka prednost pripadne Srbijancu.⁵

Položaj Hrvatske u Kraljevini SHS

a) Političko-stranačko organiziranje u Hrvatskoj za Kraljevine SHS

Stranke, koje su djelovale u Hrvatskoj od 1918. do 1929. godine, promatrao li ih po teritorijalnoj rasprostranjenosti, imale su dvojako obilježje. Jednima je sjedište bilo u Hrvatskoj i imale su obilježje hrvatskih nacionalnih stranaka. Druge su bile opće jugoslavenske (sa sjedištem izvan Hrvatske), pa su u nastojanju da obuhvate cijelo državno područje svoje organizacije osnivale i u Hrvatskoj. Hrvatske političke stranke uglavnom su istupale protiv centralizma, a posebno im je važno bilo nacionalno pitanje. Nadalje, stranke su se dijelile prema starosti: na stare – predratne, i nove, prema klasnom karakteru – građanske, radničke, seljačke itd.

Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) zauzimala je prvo mjesto u političko-stranačkom životu Hrvatske od ulaska u jugoslavensku državu, a prije rata pa do 1920. ta se stranka zvala Hrvatska pučka seljačka stranka. Ona je osnovana 1904. pod vodstvom braće Antuna i Stjepana Radića, a nakon promjene naziva njena je programska osnova “da hrvatsko seljaštvo postane temelj političke aktivnosti i glavni nositelj nacionalne borbe.”⁶ Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. stranka mijenja ime, a Stjepan Radić svoj politički program okreće jugoslavizmu, ali osporava Prvoprosinački akt i odbacuje monarhijsko uređenje. “HRSS traži neutralnu hrvatsku seljačku mirotvornu republiku u granicama

⁴ Bićanić Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938., str. 63.

⁵ D. Pavličević, n. dj. str. 310.

⁶ Hrvoje Matković, “Suvremena politička povijest Hrvatske” (str. 88 i 89)

međunarodno priznatog teritorija nove jugoslavenske države.”⁷ Federalizam HRSS-a privukao je i hrvatsko građanstvo (koje je do 1918. seljačku ideologiju smatralo smetnjom za buržoasku politiku) i postao najjači otpor gospodarskom pritisku velikosrpskih krugova. Tako je ta stranka postepeno prerastala u hrvatski pokret i bilježila sve veće uspjehe na skupštinskim izborima. HRSS je 1924. godine, odlukom S. Radića, pristupila Seljačkoj internacionali s namjerom da se stranka ojača i tako izvrši pritisak na vladajuće krugove u Beogradu. Radić je ubrzo uvidio da HRSS ne može računati na međunarodnu pomoć i da politika apstinencije ne ugrožava politiku Beograda, pa se odlučio za politički zaokret. Vodstvo stranke je, nakon pristupanja Seljačkoj internacionali, bilo optuženo zbog komunizma i stavljeno na udar Obznane, što je bio vladin dekret kojim se Komunistička partija stavlja izvan zakona, pa Radić priznaje monarhiju i Vidovdanski ustav. Stranka 1925. godine mijenja svoje ime u Hrvatsku seljačku stranku (HSS) i ulazi u vladu koja je nazivana R–R vlada ili Radić – Radikali. Početkom 1927. napušta vladu i prelazi u opoziciju. Nakon skupštinskih izbora 1927. na kojima je stranka zabilježila pad u broju osvojenih glasova i mandata, povezuje se u politički savez s Pribićevićevom Samostalnom demokratskom strankom i tako nastaje Seljačko-demokratska koalicija.

Hrvatska zajednica stranka je nastala ujedinjenjem Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke. Starčevićance su vodili dr. Ante Pavelić, stariji, dr. Mate Drinković i dr. Matko Laginja, a naprednjake dr. Ivan Lorković. Oni su ujedno bili i pokretači akcije nacionalnog okupljanja potkraj Prvoga svjetskog rata. To znači da su bili zadovoljni zbog stvaranja jugoslavenske države, prihvatili su monarhizam i centralizam, ali uskoro su pokazali i nezadovoljstvo zbog Pribićevićevih postupaka, pa su napustili vladu i počeli se suprotstavljati politici iz Beograda. Do prvih parlamentarnih izbora 1920. Hrvatska zajednica se smatrala glavnim predstavnikom Hrvata u Beogradu. Međutim, na izborima za Ustavotvornu skupštinu dobila je samo četiri mandata. Poslije prihvaćanja Vidovdanskog ustava, ulazi u prvi Hrvatski blok pod vodstvom Radića. Nakon Radićeva ulaska u vladu, zajedničari prvo raspuštaju svoju stranku i s nekim disidentima iz HRSS-a osnivaju novu stranku – Hrvatska federalistička seljačka stranka koja svoj program temelji na odbacivanju Vidovdanskog ustava i centralizacije. U Programu piše “Centralističko uređenje državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca ne će hrvatski narod nikada prihvatiti. Centralizam je stvoren zato da omogući i podržava političku prevlast jednoga naroda nad drugim i jedne zemlje nad ostalima”.⁸

⁷ Isto, str. 88.

⁸ Temeljni nauk (program) i pravilnik (statut) HFSS, Zagreb, 1926.

Hrvatska pučka stranka sastojala se od sitnoga katoličkog građanstva i katoličkog klera. U svom je programu kao osnovu javnog života imala kršćanska načela, a izrazito je naglašavala hrvatsku nacionalnost protiv centralizacije, ali za jugoslavensku zajednicu.

Hrvatska stranka prava ima svoje korijene iz predratne pravaške stranke kojoj je na čelu bio dr. Josip Frank. Nakon ujedinjenja, na čelu stranke bio je dr. Vladimir Prebeg, a poslije dr. Ante Pavelić, mlađi (budući poglavnik). Ova je stranka izrazila svoje neslaganje s načinom ujedinjenja, a u svom programu traži ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u slobodnu i samostalnu hrvatsku državu. Na izborima za beogradsku skupštinu do 1927. stranka je imala ukupno tri poslanička mjesta. S. Radić je pravaše prvo primio, a potom vrlo brzo izbacio iz prvoga Hrvatskog bloka. U jednom trenutku pojavila se ideja o pretvaranju te stranke u Hrvatsku radikalnu stranku koja bi, zajedno sa srpskim radikalima, tražila rješenje hrvatskog pitanja. To je prekinuto Radićevim dogovorom s radikalima. Tada se otkrilo da je cijela ta akcija bila pokušaj radikala da oslabe hrvatsku frontu i poziciju Stjepana Radića. Kad je raspuštena Hrvatska zajednica i formirana Hrvatska federalistička seljačka stranka, došlo je do suradnje između nove stranke i frankovaca⁹, pa je tako 1927. formiran drugi Hrvatski blok ovaj put protiv Radića, koji nije postigao znatnije političke rezultate.

Samostalna demokratska stranka (SDS) nastala je 1924. poslije raskola u Demokratskoj stranci Ljube Davidovića. Na čelu joj je bio Svetozar Pribićević, imala je sjedište u Zagrebu, ali srpsko nacionalno obilježje. SDS je, načelno, bila u opreci sa srpskim radikalima, ali su se uspjeli sporazumjeti i zaključili politički savez koji je nazvan Nacionalni blok između radikala i SDS-a. Tako je nastala P–P (Pašić–Pribićević) vlada. Pribićević je smatrao da će centralizam izbrisati nacionalne posebnosti i ujediniti “jugoslavenska plemena” u jugoslavensku naciju. Nakon što se Pašić sporazumio s Radićem, Pribićević je sa svojim pristašama prešao u opoziciju, shvaćajući da centralizam, kojemu je pomagao, neće dovesti do ideje jugoslavenskoga nacionalnog jedinstva već samo ojačati srpsku hegemoniju. Nakon tih spoznaja Pribićević se počeo približavati Stjepanu Radiću, a kad su radikali raskinuli savez sa HSS-om, stvorena je Seljačko-demokratska koalicija.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) okupljala je radništvo i socijalno ugrožene slojeve gradskog stanovništva, te lijevo orijentiranu inteligenciju. Osnovana je 1919. u Beogradu pod nazivom Socijalistička radnička partija Jugoslavije, a ime joj je 1920. na Drugom kongresu u Vukovaru promijenjeno u KPJ. U svom programu stranka se zalagala za rušenje kapitalističkog poretka u zemlji i stvaranje Sovjetske Republike Jugoslavije. Što se tiče nacionalnog pitanja, KPJ je u početku zastupala stav o

⁹ Hrvatska stranka prava.

jedinstvenom jugoslavenskom narodu, ali je 1924. prihvatila da je jugoslavenska država višenacionalna, pa je za svaki narod tražila pravo na samoodređenje i odcjepljenje. Potkraj 1919. osnovan je i Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Proglašenjem Obznane KPJ je bila zabranjena, a mnogi su komunisti uhićeni. Godine 1921. donesen je Zakon o zaštiti države¹⁰, kojim su predviđene teške kazne za komunističku djelatnost, pa KPJ prelazi u ilegalnu sferu, a njeno vodstvo u inozemstvo. Zbog razilaženja unutar stranke, KPJ je neko vrijeme imala dva rukovodstva: jedno u zemlji, a drugo u inozemstvu.

Hrvatska u parlamentarnoj i ustavnoj monarhiji

Privremeno narodno predstavništvo (PNP) tokom 1919.–1920. godine predstavljalo je prvi nebirani, već delegirani parlament Kraljevstva SHS. Od ukupno 296 poslanika, Hrvatska i Slavonija s Rijekom i Međimurjem uputile su 62, Dalmacija 12 i Istra četiri, ukupno 78 poslanika a sjeverna je Srbija imala 84, Vojvodina 24 itd. Za jednoga od dva potpredsjednika bio je imenovan Hrvat Ivan Ribar. Osnovna zadaća Predstavništva bila je izdavanje niza zakonskih akata kojima bi se pripremili izbori za Ustavotvornu skupštinu. Prema izbornom zakonu u Kraljevstvu SHS uvedeno je opće biračko pravo za sve punoljetne građane muškog spola. Glasovanje je bilo tajno pomoću gumenih kuglica, jer je većina stanovništva bila nepismena. Na izborima 1920. za Ustavotvornu skupštinu najviše mandata dobile su Demokratska i Radikalna stranka, koje su sastavile koalicionu vladu, na trećem mjestu bila je KPJ sa 58 mandata i Radićeva HPSS sa 50 mandata. Proglašenjem Obznane iz Skupštine su izbačeni poslanici KPJ njih 58, a naknadno su je napustili i predstavnici Hrvatske zajednice, Hrvatske pučke stranke, Slovenske ljudske stranke (dobila je 27 mandata).

Odlukom Ustavotvorne skupštine ustavne su nacрте mogli predlagati vlada, stranke i pojedinci. Među najvažnije nacрте spadaju vladin, koji je prihvaćen, i onaj HRSS-a, koji je rađen samo za Hrvatsku i nije upućivan u proceduru. Radić i njegova stranka izradili su dokument pod nazivom: Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske¹¹ koji počinje s opisom teritorija i rezultatima izbora za Ustavotvornu skupštinu: “Državni teritorij Neutralne seljačke republike Hrvatske opseže svih osam županija banske Hrvatske (Hrvatske – Slavonije s Međimurjem) ka-

¹⁰ Čl. 18. Zakona kaže: Ne mogu vršiti nikakvu javnu službu ili funkciju niti biti narodni poslanici niti časnici samoupravnih tijela oni, koji pripadaju Komunističkoj partiji.

¹¹ Raspravljen na četvrtoj sjednici republikanske zastupničke većine banske Hrvatske dne 5. i 6. ožujka 1921., a prihvaćen na petoj sjednici iste republikanske zastupničke većine dne 1. travnja 1921. u glavnom gradu Zagrebu.

ko je taj teritorij bio pod banskom upravom dne 28. studenoga 1920, na kojem je teritoriju isti dan izvršen republikanski plebiscit sa 280.000 republikanskih glasova prema 158.000 glasova monarhističkih te izborom 59 republikanskih zastupnika prema 34 monarhista.”

Ustav Kraljevine SHS, čiji je nacrt predložila radikalsko-demokratska vlada, a izglasan je 1921., ozakonio je centralističko uređenje države, nacionalni unitarizam i prevlast velikosrpske buržoazije. Čl. 1. glasi: Država SHS je ustavna, parlamentarna i nasljedna monarhija, a u čl. 46, 47. i 95. piše “Zakonodavnu vlast vrše Kralj i Narodna skupština; Upravnu vlast vrši kralj preko odgovornih ministara; Uprava u Kraljevini vrši se po oblastima, okruzima, srezovima (kotarima) i općinama”.¹² Izglasavanje centralističkog Ustava, uz odsustvo legitimnih predstavnika cijele jedne nacije (hrvatske) i pomoću kupljenih glasova makedonskih i bosanskih aga i begova, predstavljalo je bazu za razvijanje antidemokratskog procesa u zemlji. Sam Ustav značio je privremeno učvršćenje vlasti kralja i njegove kamarile, negiranje postojanja nacionalnog pitanja, odnosno ozakonjenje nacionalne neravnopravnosti. Ustav je sankcionirao neravnopravnost među ujedinjenim jugoslavenskim narodima i omogućio političku hegemoniju srpske buržoazije.

Unutarnje uređenje države strogo je centralističko, na teritoriju nove države ukinute su povijesne jedinice i uspostavljene oblasti. Vrhovni organi vlasti su kralj, vlada i Narodna skupština.

U lipnju 1922. kralj je donio *Uredbu o podjeli zemlje na oblasti* čime je država podijeljena na 33 oblasti. Hrvatske zemlje bile su *raskomadane* i podijeljene u šest oblasti: Srijemsku, Osječku, Zagrebačku, Primorsko-krajišku, Splitsku i Dubrovačku.

Hrvatsko pitanje u prvoj jugoslavenskoj državi

Jugoslavenstvo se u 19. stoljeću razvilo u redovima hrvatske inteligencije, odnosno nakon ilirizma počelo se konkretnije oblikovati u smislu jugoslavenske državne zajednice, najčešće kao brana i garancija od njemačko-mađarskih pretenzija.

Hrvatsko jugoslavenstvo od Strossmayera do Trumbića uvelike je pridonijelo stvaranju jugoslavenske države. Prvi dani nove države Južnih Slavena izbacili su ideju integralnog jugoslavenstva, koja je postala kočnicom u ostvarenju nacionalne homogenizacije u okvirima prijeratnoga hrvatskoga političkog života.

¹² Ustav Kraljevine SHS, Naklada Ćirilo-Methodske nakladne knjižare, Zagreb, 1921.

Integralno jugoslavenstvo i unitarno, centralističko uređenje države dobrim su dijelom negirali hrvatsku nacionalnu individualnost kako bi se osigurala prevlast srpske buržoazije i vladajuće dinastije. Hrvatsko nacionalno pitanje bilo je jedan od izvora stalne političke krize i političkih sukoba, koji su često dovodili u pitanje opstanak Jugoslavije kao države.

Odnos prema hrvatskom pitanju, kao najoštrijem i najistaknutijem nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, postao je probni kamen za sve političke ideologije, grupe i režime u zemlji. Hrvatsko pitanje postalo je osobito aktualno poslije donošenja Uredbe o podjeli zemlje na oblasti u travnju 1922. godine kojom je, rušenjem dotadašnjih povijesnih pokrajina, trebalo centralizam uvesti u život.

Bilo je više gledišta o rješenju hrvatskog pitanja: prvo, građanske političke stranke, poglavito vodeći HSS, tražile su reorganizaciju Jugoslavije u kojoj bi Hrvatska imala veću ili manju autonomiju. U pozadini se uglavnom krila težnja za učešćem hrvatske buržoazije u podjeli vlasti sa srpskom buržoazijom, drugo, krajnje desničarske grupe (ustaše) iskazivale su separatističke težnje, za rušenje Jugoslavije i odvajanje Hrvatske u nezavisnu državu. Pritom su oslonac tražili u fašističkim državama – Italiji, Mađarskoj i Njemačkoj, treće, Komunistička partija Hrvatske, kao dio KPJ, tražila je rješenje hrvatskog pitanja na bazi federalnog preuređenja Jugoslavije, zalažući se za ravnopravnost hrvatskog naroda s drugim narodima u jugoslavenskoj državi.

Sam čin neravnopravnog ujedinjenja, 1918. godine, bez izjašnjavanja Hrvatskog sabora, doveo je mnoge političke stranke i prvake u Hrvatskoj u opoziciju prema vladajućem režimu i ustroju nove državne zajednice. Najdalje u tom pravcu otišla je Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka, koja je ustala protiv nametnutoga srbijanskog monarhizma i državnog centralizma. Nasuprot tome Radić i njegova stranka zalagali su se za republiku i federaciju – konfederaciju. Ideja federalizma – konfederalizma postala je osnovnom tendencijom političkog života u Hrvatskoj.

Hrvatsko nacionalno pitanje javlja se od trenutka stvaranja Kraljevine SHS i ono je uzrok konstantne političke krize. Ono nije bilo riješeno ni Vidovdanskim ni Oktroiranim ustavom, jer predstavnici većine hrvatskog naroda na to nikad nisu pristali. Za većinu Hrvata hrvatsko pitanje stajalo je otvoreno i čekalo svoje rješenje.

Politika HSS-a i Radića 1925.–1927.

a) Izbori 1925. i zaokret hrvatske politike

Vlada *Pašić–Pribićević* očekivala je pobjedu na tim izborima s obzirom da su protiv HRSS bili primijenjeni Obznana i Zakon o zaštiti države. Prema rezultatima izbora 1925. godine vlada je u Narodnoj skupštini dobila 164, a opozicija 151 poslaničko mjesto. HRSS je bio u apstinenciji.

Radić je oduvijek smatrao da je bolje za domovinu živjeti, nego umrijeti. Znao je da će morati reducirati program HRSS-a i krenuti prema nekom sporazumijevanju. Pavle Radić je 27. ožujka 1925. u Narodnoj skupštini pročitao govor, a zatim i završnu izjavu HRSS-a kao zaključak.

U izjavi su se mogle vidjeti odluke HRSS-a da priznaje državno ustrojstvo i monarhiju, istaknuti su protivljenje nacionalnom unitarizmu i borba za državno jedinstvo u Kraljevini SHS. Odstupa od Seljačke internacionale i od ideja republikanizma i federalizma. Spominje reviziju Vidovdansko Ustava, te da se državnopravno stanje uredi putem *narodnog sporazuma*. Upravo se to nije svidjelo niti kralju, a niti vladi. Protiv Radića u to su vrijeme bili Pašić, Pribićević i kralj Aleksandar. Sve je to navelo Radiće na daljnje popuštanje, pa prestaju insistirati na reviziji i maksimalno popuštaju beogradskom režimu. Radić je iz zatvora poslao još jednu poruku kralju u kojoj objašnjava zašto je bio za republikanski oblik vladavine, a sada prelazi na monarhiju, ističe borbu protiv širenja boljševizma, zalaže se za stvaranje novoga hrvatsko-srpskog jedinstva te čak priznaje i Vidovdanski ustav.

b) Sporazum Hrvatske seljačke stranke i Narodne radikalne stranke

Delegati Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke na svojim sastancima konstatiraju da obje strane jednako gledaju na *osnove naše države* Srba, Hrvata i Slovenaca, da je izjava vodstva HSS-a u Narodnoj skupštini, od 27. ožujka ove godine, rezultat evolucije u politici HSS-a, jer je priznao *jedinstvo države, dinastiju Karađorđevića*, toliko zaslužnu za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, te *Ustav* na osnovu kojeg postoji jedan parlament za cijelu državu. Ovaj sporazum nije rezultat pogađanja i cjenkanja partija, nego, ako se dobro razmisli, dubokog i ispravnog shvaćanja narodnoga i državnog jedinstva.¹³

U sporazumu se napominje da su Hrvati i Srbi jedan narod koji će zajedno braniti svoju zemlju od neprijatelja. Taj stav HSS-a ima za Radikalnu stranku veliko značenje, jer HSS predstavlja većinu Hrvata, te da će s

¹³ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II., str. 477.

vremenom svi politički krugovi u Hrvatskoj prihvatiti ovu evoluciju. Ovim aktom obadvije strane žele zajedničkim radom, jer uživaju povjerenje većine stanovništva, sastaviti zajedničku vladu pod predsjedanjem Nikole Pašića.

c) Radićev ulazak u vladu

Nakon sporazuma, formirana je nova radikalno-radićevska vlada, a dva dana poslije, također kraljevim ukazom, Radić je pušten iz zatvora. Hrvatska seljačka stranka dobila je četiri ministarska mjesta. Radić također mijenja taktiku i sada uzdiže kralja po cijeloj zemlji nazivajući ga *predsjednikom narodnog suvereniteta*. Jednom prilikom novinarima je izjavio: “Naš kralj je naš čovjek. Sa njim se razgovara kao s predsjednikom narodnog suvereniteta. Naravno, da je najviše riječi bilo o seljačkom narodu. Za sve naše probleme nismo našli takvo shvaćanje ni kod najizgrađenijih naših ljudi. Nema naroda kao što je naš, a srećom nema ni kralja kao što je naš...”¹⁴

Na razgovoru Radića kod kralja Aleksandra u Beogradu, kralj mu je predložio da uđe u vladu kao ministar prosvjete, što je on prihvatio. Njegove pristaše dočekivali su ga s velikim oduševljenjem. Međutim, neki Radićevi ministarski potezi primljeni su s negodovanjem. Napadali su ga da je skrenuo u korupciju, a navodno da je osiguravao mjesta samo članovima svoje porodice. Radićevo sudjelovanje u vladi, te napadi od strane protivnika, bilo Pribićevića, bilo frankovaca, nije umanjilo ugled njega i stranke. Birači nisu napuštali Radića, niti su se opredjeljivali za neke druge stranke. Sve je to doprinijelo njegovu ugledu i daljnjem djelovanju.

d) Protivnici Radićeve prorežimske politike

Već nakon donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države, a u susret izborima 1925., u Radića se javljaju sumnje u neke svoje pristaše. Nakon izjave Pavla Radića u Skupštini moglo se osjetiti protivljenje mnogih iz drugih političkih krugova prorežimskoj Radićevoj politici. Ante Pavelić i njegovi pristaše odlučili su se za velikohrvatski separatistički program (frankovci). Također su optuživali Radića i vladu. Nakon sporazuma počinje još žešća borba nekadašnjih suboraca. Najviše je sukoba bilo u Narodnoj skupštini gdje su se nizale međusobne optužbe, a najviše između Trumbića i Radića. Novu vidovdansku politiku Radića hrvatski narod ne može slijediti.

Nakon prekida s radikalima, HSS odlazi u oporbu. Radić nastoji ojačati svoju stranku koja je u razdoblju *sporazumaštva* izgubila neke pri-

¹⁴ F. Čulinović, n. dj. str. 479.

staše. *Na izborima 1927. privremeno je, kako bi pokušao prodrijeti i u nehrvatske krajeve, promijenio naziv stranke u Narodna seljačka stranka, ona se povezala sa crnogorskom federalističkom i slovenskom kmetijskom strankom.*¹⁵ Za Radića to su bili važni izbori, pa su on i HSS aktivirali sve pristasaše. HSS se pokazao kao najjača politička stranka u *prečanskim krajevima*.

HSS je uspješno odbijao napade centralističkog sustava Kraljevine SHS-a koji je provodio nacionalnu neravnopravnost, poreznu neujednačenost, gušenje građanskih sloboda i gospodarski razvoj unutar Srbije, dok su ostali krajevi ostajali siromašni i neiskorišteni.

Komunisti nastupaju na izborima pod nazivom Republikanski savez radnika i seljaka i zalažu se za građanske slobode i ukinuće Vidovdanskog ustava. Vladina Narodna radikalna stranka izašla je na izbore spremna da osigura većinu.

Hrvatska pod režimom kraljeve diktature

a) Koalicija Radić – Pribićević i atentat u Skupštini

Iako Radić na izborima 1927. nije uspio okupiti nehrvatske birače, posebno Srbe, njegova težnja za tom idejom ipak nije splašnjavala. Tako je tu ideju našao u sporazumu sa Samostalnom demokratskom strankom. Nakon sastanka s Pribićevićem, Radić je izjavio novinarima: “Ovo je tek uvertira, a kasnije ćete vidjeti operetu. Sastali su se stari prijatelji, a novi suradnici... Između mene i Pribićevića nema nikakve razlike.”¹⁶ Usvojena je rezolucija SDS-a i HSS-a i u njoj se ističe da se ove dvije stranke udružuju u djelatnu zajednicu pod nazivom Seljačko demokratska koalicija (SDK) kojoj je cilj ujediniti cijelu demokraciju u jedan klub. Ova je koalicija odjeknula širom države, a najviše se iznenadio vladajući režim.

Seljačko-demokratska koalicija složno je djelovala u Skupštini. Uspješno je podnosila interpelacije, kritizirala donošenje zakona, protestirala protiv porezne politike te urgirala na reviziji Vidovdanskog ustava. Daljnja borba Radića i Pribićevića protiv srpske hegemonije plašila je radikale koji su činili sve da ih ocrne.

U verbalnom sukobu, u kojem je Ivan Pernar rekao radikalnu Puniši Račiću da je opljačkao begove, ovaj je reagirao izvadiвши pištolj i redom pucao u Ivana Pernara, Đuru Basaričeka, Ivana Grandu, Stjepana Radića i Pavla Radića. Đuro Basariček i Pavle Radić su ubijeni, a Stjepan Radić,

¹⁵ B. Dubravica, *Parlamentarni izbori u Hrvatskoj i Velikoj Gorici 1848.–1938.*, POU V. Gorica, 2004., str. 142.

¹⁶ Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871.–1928.*, str. 423.

Pernar i Granda ranjeni. Puniša Račić izašao je iz Skupštine kličući: *Živjela Velika Srbija*. Smatra se da su radikali znali što će se dogoditi, jer je taj Račićev napad unaprijed dogovoren. Ovaj događaj odjeknuo je širom zemlje, a i izvan njenih granica.

U cijeloj zemlji bude se hrvatski nacionalni osjećaji. Počinju demonstracije i protesti protiv režima. U Zagrebu su primjerice dva dana trajale demonstracije. Kralj Aleksandar također posjećuje Stjepana Radića i predlaže mu da on sastavi novu koncentracionu vladu. Pribićević je također za to saznao, pa je Radić u dogovoru s njim odlučio ne prihvatiti mandat. Stjepan Radić umro je 8. kolovoza 1928. godine, a 13. kolovoza Vladko Maček izabran je za predsjednika HSS-a.

Kao predsjednik HSS-a, postao je i jedan od dvojice predsjednika SDK. U vodstvu SDK velike nade u razrješavanju krize polagale su se upravo u kralja. Ono što je SDK tražila i očekivala od kralja bilo je jedno, a kralj je tražio i pripremao drugo.

Maček je zatražio punu promjenu državnog uređenja, i to tako da se uspostave državne i kulturno-povijesne posebnosti sa svojim saborima i vladama, što znači izričit prijelaz na federativno uređenje. Radikali su prijedloge odbili uz napomenu da na toj osnovi ne mogu razgovarati. Razlike u gledištima šefova političkih stranaka prikazane su kao velike i nepremostive. Zbog toga nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rješenje koje bi jamčilo održanje punoga državnoga i narodnog jedinstva.

b) Diktatura kralja Aleksandra

Suprotstavljajući se federalističkom konceptu, kralj je 6. siječnja 1929. godine objavio proklamaciju kojom se ukida parlamentarni sustav i uvodi diktatura. Između naroda i kralja više ne može i ne smije biti posrednika. U državi je tim činom uspostavljen kraljev apsolutizam ili kraljeva osobna diktatura. Zabranjuje se rad političkih stranaka, uvodi cenzura tiska i zaoštravaju odredbe Zakona o zaštiti države. Novi zakoni su se otad donosili kraljevim ukazima.

Hrvatski industrijski i bankarski krugovi podržali su kralja, uvjereni da će režim čvrste ruke najbolje osigurati interese krupnog kapitala. Čak je i Maček u početku računao da diktatura daje izgleda da se hrvatski problem riješi neposrednim razgovorima između Krune i hrvatskih predstavnika, bez posredovanja srpskih građanskih stranaka. Uočljiva je Mačkova naivnost u tome kako on, nakon kraljeve proklamacije,¹⁷ predviđa dalji rasplet situacije. Pribićević je mnogo realnije i bez optimizma ocijenio diktaturu, izjavivši da ostaje vjeran Hrvatima i rezoluciji od 1. kolovoza 1928.

¹⁷ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II., str. 15.

Kralj je povjerio mandat za sastav “političke neutralne” vlade komandantu kraljevske garde generalu Petru Živkoviću, dotadašnjem oruđu kraljeve politike u vojsci i šefu reakcionarne Bele ruke. Preko njega kralj je dobio potporu vojnih krugova. Nacionalni sastav vlade činili su: 11 Srba, pet Hrvata i jedan Slovenac. Formirana je vlada u koju su ušli dvorski ljudi i disidenti različitih građanskih političkih stranaka, koje su privlačile vlast i mogućnost nesmetana zgrtanja bogatstva u uvjetima diktature.

Program te vlade temeljio se na zahtjevu daljnjeg učvršćivanja nacionalnoga i državnog unitarizma u apsolutističkoj monarhiji. Početkom listopada 1929. godine, kralj je donio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine SHS na upravna područja. Država je dobila novi naziv – Kraljevina Jugoslavija. Bila je podijeljena u devet banovina.

b) Oktroirani Ustav i obnova parlamentarizma

Dvije godine otvorene diktature izazvale su opće pogoršanje unutarnjeg stanja u državi i njezin sve nepovoljniji međunarodni položaj, što je kralja Aleksandra primoralo da traži nove oblike i metode za ublažavanje režima koji je uspostavio šestosiječanjskim manifestom. Pod unutrašnjim pritiskom (opće nezadovoljstvo u zemlji) i pritiskom vanjskih faktora (direktni pritisak francuskog kapitala), kralj je bio primoran da na neki način legalizira izvanredno stanje, odnosno da makar prividno napusti diktatorski režim, što je učinio svojim ukazom od 3. rujna 1931. godine, proglašivši novi ustav.¹⁸ Taj je Ustav nazvan Oktroirani ustav, jer ga nije donio parlament nego ga je dao vladar. Njime je sankcionirana politika i praksa šestosiječanjske diktature, pa je otvoreni apsolutizam zamijenjen prikrivenim.

Ustav je bio poznat kao “mali ustav”, dajući kralju pravo da u izvanrednim situacijama postupa mimo ustavnih i zakonskih propisa, ali uz njihovu naknadnu potvrdu od strane Narodne skupštine. U Ustavu je primijenjen dvodomni sustav narodnog predstavništva: Narodna skupština i Senat Kraljevine Jugoslavije. Ustav iz 1931. godine sankcionirao je sljedeća osnovna načela: centralistički ustroj države, integralno jugoslavenstvo u nacionalnom pitanju, načelo formalne diobe vlasti uz njezino faktično jedinstvo, vladarev apsolutizam prikriven formalnom ustavnošću, ograničena prava građana.

Po novom izbornom zakonu 1931. i izborima kandidatska se lista postavljala za cijelu državu, čime je praktično onemogućeno istupanje bivših političkih stranka koje su bile regionalne. Nositelj liste bio je predsjednik vlade general Petar Živković, a na nivou kotara postavljane su prorežim-

¹⁸ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, od 3. rujna 1931.

ske liste koje je htio potvrditi nositelj državne liste. Glasanje je bilo javno, što je vladi omogućavalo kontrolu nad biračima.

Narodna je skupština prema Ustavu izborna predstavničko tijelo, bira se općim i neposrednim, ali javnim glasovanjem, čime se provodi otvoreni pritisak na birače. Stranka koja dobije i relativnu većinu glasova automatski dobiva 2/3 mandata ili 66%. Senat je bio sastavljen od biranih i imenovanih senatora. Mandat traje šest godina. Po zakonu iz 1931. godine biranih je senatora bilo 46, a kralj nije mogao imenovati više senatora od broja biranih. Senat je bio dom koji je zastupao kraljeve interese. Izjednačen je s Narodnom skupštinom glede donošenja zakona ili eventualne revizije Ustava. U slučaju nesuglasnosti domova, konačnu odluku donosio je kralj.

Vlada je i dalje ostala odgovorna samo kralju, njene je članove postavljao i smjenjivao kralj i nad njenim radom Narodna skupština nije imala nikakve kontrole.

c) Hrvatski otpor diktaturi – Zagrebačke punktacije i atentat na kralja

Predsjednik HSS-a Maček nije poduzimao nikakve političke akcije protiv režima diktature već je čekao da ga kralj pozove na suradnju za ostvarenje ekonomskoga i političkog saveza srpske i hrvatske buržoazije, ocjenjujući ukidanje Vidovdanskih ustava kao korak prema rješavanju hrvatskog pitanja.

Pribićević je bio više sklon akciji, pa je unatoč zabrani političkih stranaka poduzimao određene korake koji su, prije svega, bili usmjereni na povezivanje SDK sa srbijanskim strankama radi rušenja diktature. Pribićević je odgovorio da vodstvo HSS-a želi federaciju na bazi kulturno-povijesnih individualiteta, i to formiranjem jedinica s posebnim skupštinama i izvršnim organima.

Objavljivanje Oktroiranog ustava, skupštinski izbori i političko organiziranje sljedbenika kraljeve diktature naveli su vodstvo SDK na određenu aktivnost. Tako je u Zagrebu održan sastanak vodstva SDK, kojemu su prisustvovali i dr. Ante Trumbić (iz Federalističke stranke) i dr. Mile Budak iz HSP-a, čime se željelo manifestirati jedinstvo hrvatske opozicije. Prihvaćena je i potpisana rezolucija "Zagrebačke punktacije". U njoj se ističe da je narodni suverenitet jedini i isključivi izvor svakoga političkog autoriteta i javne vlasti. Traži se vraćanje na 1918. godinu i uklanjanje hegemonije iz svih naših krajeva. Utvrđuje se da se zajednica mora temeljiti na načelu koje isključuje svaku prevlast i ima biti asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova. Mada je Zagrebačkim punktacijama izbjegnuta konkretni prijedlog državnog uređenja, ipak se u njima razabiru dvije stvari: rješenje hrvatskog pitanja traži se u zajed-

ničkoj državi, a ustrojstvo te države mora se temeljiti na slobodnoj volji članova asocijacije u kojoj se isključuje prevlast.¹⁹ Punktacije su osudile apsolutizam, srbijansku hegemoniju i centralističko uređenje zemlje, a istaknut je i zahtjev da se ukidanjem svake majorizacije ostvari potpuna ravnopravnost pojedinih individualiteta u složenoj državi. Potkraj siječnja 1933. godine uhićen je V. Maček zbog sudjelovanja na sastanku, na kojem su prihvaćene punktacije, i osuđen na tri godine zatvora.

Hrvatska ustaška emigracija pripremala je atentat na kralja Aleksandra, ističući da se želi osvetiti hrvatske žrtve iz atentata u Skupštini, a ujedno da će uklanjanjem diktatora biti ublažen oblik vladanja u kojem su Hrvati bili najmasovnije na udaru. Prvi neuspjeli atentat organiziran je krajem 1933. u Zagrebu, a drugi je naredne godine uspio u Francuskoj. Nakon smrti kralja Aleksandra, došlo je do zaokreta u jugoslavenskoj unutarnjoj i vanjskoj politici. Novi režim Milana Stojadinovića postigao je dva sporazuma s Italijom i Vatikanom. Prvi se odnosio na mogućnosti legalnog povratka ustaša u zemlju, a drugi je bio Konkordat, kojim se pokušalo popraviti položaj Katoličke crkve, tj. urediti njen odnos s jugoslavenskom državom.

Hrvatska pod režimom namjesništva (1934.–1941.)

a) Kraljevsko namjesništvo na vlasti s osloncem na JNS-u i JRZ-u

Poslije smrti kralja Aleksandra umjesto maloljetnog Petra II. postavljeno je Kraljevsko namjesništvo od tri člana. Na njegovu je čelu bio knez Pavle Karađorđević, bratić poginulog kralja, a članovi su bili dr. Radenko Stanković, senator i dvorski liječnik, te ban Savske banovine dr. Ivo Perović.

Knez Pavle, kao novi poglavar države, odlučio se za novu garnituru. Mandat za sastav vlade povjerio je Bogoljubu Jevtiću, koji je svoju vladu predstavio kao vladu pomirljivosti i novog duha, potvrdio je puštanje na slobodu dr. Vladka Mačeka i raspisivanje novih prijevremenih skupštinskih izbora.

Prema izbornoj noveli iz 1933. na petosvibanjske izbore 1935. moglo je izići više državnih lista. Tako je pored vladine ili Jevtićeve liste izišla lista opozicije na čelu s Mačekom. Službeni rezultati izbora bili su sljedeći: vladina lista 60,6% glasova i 82% mandata, Udružena opozicija 37,4% glasova i 18% mandata. Svega nekoliko tjedana nakon izbora knez Pavle se odlučio za promjenu političke osnove vladine garniture, zatražio je ostavku B. Jevtića, vođe Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS-a), i mandat

¹⁹ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II., str. 56–57.

povjerio radikalnu Milanu Stojadinoviću, koji je sastavio vladu uz pomoć triju stranaka: Narodne radikalne, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Formirana je nova vlada na čelu s dr. Milanom Stojadinovićem, u koju su ušli i šefovi drugih dviju stranaka: dr. Anton Korošec i dr. Mehmed Spaho. Ubrzo je došlo do spajanja ovih triju stranaka u jednu, nazvanu Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ). Nova je stranka u svom programu istaknula devizu “s narodom i za narod” te četiri nepromjenjiva načela: jedinstvo države i naroda, monarhiju i dinastiju Karađorđević.²⁰ Tako je sklopljen pakt Beograd–Sarajevo–Ljubljana, bez Zagreba i protiv Mačeka HSS-a i SDK.

Maček i HSS prate novu situaciju, obnavljaju rad stranke i u Zagrebu pokreću novi stranački organ Hrvatski dnevnik. Pokušaji sporazumijevanja Mačeka sa Stojadinovićem završeni su u Brežicama neuspjehom. Vlada nije pristala na Mačekove zahtjeve da se za osnovu pregovora uzmu Zagrebačke punktacije, odnosno ukidanje Oktroiranog ustava i raspisivanje izbora. Da bi prisilio velikosrpsku vladu na popuštanje, Maček se ponovo okrenuo srbijanskoj Udruženoj opoziciji. Rezultat pregovora između predstavnika srbijanske Udružene opozicije (*Zemljoradnička stranka, Radikalna oko glavnog odbora i Demokratska*) i Seljačko-demokratske koalicije bilo je zaključivanje “Narodnog sporazuma”, listopada 1937. godine u *Farkašiću kod Petrinje*. Tada je postignuta suglasnost o nespornim pitanjima budućeg ustava (zajednička država, monarhija, građanske i političke slobode, onemogućavanje majorizacije), a pitanja unutarne organizacije države prepuštena su ustavotvornoj skupštini koja bi se morala sazvati odmah nakon dolaska opozicije na vlast.

U osnovi sporazuma bili su zahtjevi za rješenje hrvatskog pitanja, uklanjanje Oktroiranog ustava i donošenje privremenoga osnovnog zakona kojim bi u Jugoslaviji bili zajamčeni narodni suverenitet i demokracija. U čl. VII. *Sporazuma* piše: “Sporazum, dakle, uz druge blagodati, uzdiže ugled Srbije i skida s naroda u Srbiji sumnju i sramotu da on ima išta zajedničko sa režimom reakcije, koja iz Beograda tlači Srbe isto kao i Hrvate.”²¹ Maček je u kolovozu 1938. uzvratio posjet srbijanskoj opoziciji i tada je pred oko 100.000 ljudi držao govor u Beogradu. Udružena je opozicija pred Mačekom dolazak uputila proglas u kojem među ostalim piše: “Prvi put, poslije jedne teške decenije, u kojoj su i Srbi i Hrvati preživjeli toliko patnji i toliko iskušenja, dolazi u Beograd predstavnik Hrvata dr. Maček na bratski sastanak s predstavnicima Srba.”²²

Mačeku je sporazum bio potreban prije svega radi pritiska na Dvor i Vladu M. Stojadinovića kako bi se od nje i Namjesništva postigli ustupci.

²⁰ Program i statuti JRZ, Beograd, 1935. (1. Osnovni pogledi, str. 5.).

²¹ Ljubo Boban, Maček i politika HSS-a, knj. I., Zagreb, 1974., str. 337.

²² Lj. Boban, n. dj., str. 356.

Posljednji izbori u Kraljevini Jugoslaviji održani su u prosincu 1938. godine. Izborna borba uglavnom se vodila između vladine liste (JRZ) na čelu sa Stojadinovićem i liste Udružene opozicije na čelu s Mačekom. Stojadinovićeva ili vladina lista tijesno je pobijedila Mačekovu ili opozicionu listu. Stojadinović je dobio 54,09% glasova i 306 mandata, a Maček je dobio 44,90% glasova i samo 67 mandata. Pobjedničkoj vladinoj listi prvo je pripalo tri petine svih mandata, a u raspodjeli preostalih mandata vladina je lista sudjelovala po proporcionalnom načelu.

Unatoč izbornoj pobjedi, Stojadinovićev je položaj bio uzdrman, poglavito od strane njegovih dojučerašnjih saveznika Korošca i Spahe. Knez Pavle odlučio je pronaći ličnost za predsjednika vlade koja će prihvatiti rješavanje hrvatskog pitanja. Maček je knezu Pavlu, kao uvjet za pregovore, postavio zahtjev da makne Stojadinovića. Padu Stojadinovića najviše je pridonijelo hrvatsko pitanje. U zavjeri protiv Stojadinovića vodeću ulogu imao je ministar socijalne politike Dragiša Cvetković, koji je zajedno sa četiri ministra dao ostavku s obrazloženjem da treba što prije sklopiti sporazum s Hrvatima, a da je protiv njega samo Stojadinović.

b) Hrvatsko pitanje i Sporazum Cvetković–Maček

Knez Pavle povjerio je mandat za sastav nove vlade D. Cvetkoviću. Kao primarni zadatak nove vlade postavljeno je rješavanje hrvatskog pitanja. Rješenje tog pitanja prema očekivanjima srpskoga, odlučujućeg, dijela vlastodržaca, trebalo je da proizvede unutrašnjopolitički spokoj i vanjskopoliitičko samopouzdanje. Međunarodna situacija nagonila je pojedine faktore hrvatske i srpske građanske politike na pomirljivost. Na sjednici Narodne skupštine Cvetković je rješavanje hrvatskog pitanja označio jednim od najvažnijih u programu nove vlade.

Na politiku sporazumijevanja Srba i Hrvata nesumnjivo je utjecala međunarodna situacija, posebno ona u Čehoslovačkoj, u kojoj je Hitler stao u “zaštitu” Slovačka od Čeha kad je 15. ožujka 1939. okupirao Češku i proglasio “nezavisnu Slovačku”. Beogradskom režimu se tada nametnulo pitanje može li se to dogoditi i Jugoslaviji, s obzirom na hrvatske separatističke težnje, posebno u redovima ustaškog pokreta, za koji se smatralo da uživa potporu Osovine.²³

Na prvom susretu u Zagrebu, Cvetković je prihvatio Mačekovu načelnu osnovu sporazuma koja govori o teritorijalnom opsegu Hrvatske i nadležnostima njenih upravnih tijela. Nije postignut dogovor o teritoriju u BiH. Na drugom susretu prihvaćen je tekst o opsegu Banovine. Cvetković je predložio da se Banovina Hrvatska formira od Savske i Primorske bano-

²³ F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II., str. 136.

vine s gradom i kotarom Dubrovnik, a Maček je tražio predjele s većinskim hrvatskim pučanstvom u susjednim banovinama. Posebno je zahtijevao područje “Turske Hrvatske” (Vrbasku banovinu) i predjele u Srijemu. Govorilo se o narodnom plebiscitu u spornim pokrajinama. Na trećem susretu bio je donesen cjelokupni tekst sporazuma, a odbio ga je knez Pavle zbog odredaba o plebiscitu. I vojni vrh se protivio federalizaciji, tvrdeći da ona slabi obrambenu moć zemlje. Sporazum su odbili brojni srbijanski političari, i oni u opoziciji, a i na vlasti.

Ponovni pregovori počeli su, uz uznemirujuću obavijest Jurja Krnjevića iz Londona, da se može očekivati skoro izbijanje rata, što je pregovarače natjeralo da ubrzaju okončanje razgovora. Tada je izrađen konačni tekst sporazuma. Cvetković i Maček pozvani su i primljeni u audijenciju kod kneza Pavla na Brdu kod Kranja. Knez je tom prigodom prihvatio predloženi tekst, pa je sporazum potpisan 26. kolovoza 1939. godine.

Cvetković je dao ostavku Vlade i ponovno postao mandatarom nove vlade, u koju je Maček ušao kao potpredsjednik. U novu Vladu ušlo je šest predstavnika SDK, i to pet pripadnika HSS-a i jedan SDS-a. Sporazum je bio samo politički dogovor bez državnopravne snage. Istog dana objavljena je Uredba o Banovini Hrvatskoj²⁴, u kojoj je pravno razrađeno ono što je bilo utvrđeno političkim sporazumom.

U pozadini Sporazuma i dalje su djelovale hrvatsko-srpske teritorijalne razmirice, nacionalistički sporovi i borba oko raspodjele vlasti. Njime nije riješeno hrvatsko nacionalno pitanje već se sve svelo na preraspodjelu vlasti između dijelova hrvatske i srpske buržoazije. Protiv njega bili su i mnogi nositelji građanske politike. Srbijanski dio dotadašnjega opozicijskog Bloka narodnog sporazuma (Udružena opozicija), koji je u odnosu na pitanje državnog uređenja slovio kao umjereno reformatorski, nepovoljno je ocijenio Sporazum. Stupanje V. Mačeka – čelnika tog bloka – u Cvetkovićevu vladu smatrao je izdajom negdašnjih zajedničkih načela hrvatsko-srpske građanske opozicije. Nova vlada počela je projektirati trijalističku monarhističku federaciju, koju bi sačinjavale tri jedinice: Hrvatska, Srbija i Slovenija.

Ocjenjujući politički sporazum Cvetković–Maček, koji je imao karakter političkog ugovora između dvaju tada relevantnih faktora: predsjednika jugoslavenske vlade i predsjednika Udružene opozicije, odnosno predsjednika HSS-a i SDK, možemo ga označiti kao kompromis između Dvora i srpske buržoazije s hrvatskom buržoazijom o podjeli vlasti kako bi se u novonastalim okolnostima očuvali jedinstvo zemlje i klasni interesi vodećih buržoazija. Sva obećanja o demokratizaciji režima ostala su neizvršena.

²⁴ Glojnarčić Mirko, *Borba Hrvata, kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919.–1939.)*, Zagreb, 1940. (str. 328–335).

na. Nije dana amnestija političkim zatvorenicima, nisu vraćene političke slobode, nije ukinuta cenzura tiska, nije demokratiziran izborni sustav.

Protivnici Sporazuma bili su: hrvatski nacionalisti, srpski nacionalisti i jugoslavenski komunisti. Velikohrvati su ga smatrali izdajom ideje o stvaranju neovisne hrvatske države, velikosrbi su tražili okupljanje “Srbi svi i svuda”, tražeći da se od pet banovina sa srpskom većinom (plus Vardarska, koja je također smatrana srpskom) stvore srpske zemlje, a komunisti su na nj gledali kroz klasnu dimenziju, kao nagodbu dviju buržoazija oko podjele vlasti.

Cvetković je nakon Sporazuma raspustio Narodnu skupštinu biranu 11. prosinca 1938. i Senat (birane i imenovane senatore) i obećao nove izbore do kojih do sloma Jugoslavije nikad nije došlo.

Sporazum između predsjednika jugoslavenske vlade Dragiše Cvetkovića i predsjednika SDK i HSS-a dr. Vladka Mačeka, zaključen 26. kolovoza 1939. o “rješenju hrvatskog pitanja”, označio je kraj četverogodišnje samovladavine JRZ-e i početak podjele vlasti između JRZ-e i SDK.²⁵ Na osnovi tog sporazuma broj banovina u državi smanjen je sa devet na osam, od dotadašnje Primorske (Split) i Savske (Zagreb) banovine te još osam kotareva – Dubrovnik, Travnik, Fojnica, Derventa, Gradačac, Brčko, Šid i Ilok, koji su do tada pripadali Zetskoj, Drinskoj i Dunavskoj banovini – stvorena je Banovina Hrvatska s autonomnim položajem. U Primorskoj banovini već je od 1929. bilo osam kotareva Bosne i Hercegovine, a sada je Banovini pridodano još pet: dva u srednjoj Bosni i tri u Posavini, što je ukupno iznosilo 13 kotareva. Za bana je imenovan dr. Ivan Šubašić, zastupnik u Narodnoj skupštini i pristaša HSS-a. Osnovana je i nova jugoslavenska vlada na čelu sa Cvetkovićem, kao predsjednikom, i Mačekom, kao potpredsjednikom. U Vladu je ušlo šest predstavnika SDK: dr. Vladko Maček, potpredsjednik vlade, dr. Ivan Andres, ministar trgovine i industrije, dr. Juraj Šutej, ministar financija, dr. Josip Torbar, ministar pošta i brzojava, dr. Bariša Smoljan, ministar bez lisnice, dr. Srđan Budisavljević, ministar socijalne politike.²⁶

c) Banovina Hrvatska

Knez Pavle, namjesnik i nositelj kraljevske vlasti, bio je protiv donošenja novog Ustava do punoljetnosti kralja, pa je Banovina Hrvatska uspostavljena na temelju postojećega Oktroiranog ustava, odnosno čl. 116. koji govori o ovlastima kralja u izvanrednim okolnostima. U Sporazumu Cvetković–Maček naznačen je teritorij Banovine Hrvatske uz napomenu da će se

²⁵ Ljubo Boban, Maček i politika HSS-a, knj. II., Zagreb, 1974., str. 63.

²⁶ Glojnarić, n. dj., str. 328.

njezin konačni teritorijalni opseg odrediti prilikom konačnog preuređenja države, a njezin ustroj na temelju Uredbe o Banovini Hrvatskoj.

U nadležnost Banovine Hrvatske preneseni su poslovi koji se tiču: poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog odgoja, pravde, prosvjete i unutarnjih poslova. Svi ostali poslovi – vanjski, financije, obrana, pošta, promet i dr. – ostali su u nadležnosti beogradske središnje vlasti. Tako je Banovina Hrvatska dobila zakonodavnu, upravnu i sudsku autonomiju. Zakonodavnu vlast iz banovinske nadležnosti obavljali su kralj i Hrvatski sabor. Sve zakonodavne tekstove, koje bi izglasao Sabor, trebao je uz bana potpisati i kralj. Hrvatski sabor se bira na tri godine. Međutim, u dvogodišnjem razdoblju nije bilo izbora ni saziva sabora.

Autonomija Banovine Hrvatske narušila je načelo centralizma, na kojemu se do tada zasnivala cjelokupna državna zgrada. Ona je negirala i načelo državnoga i nacionalnog unitarizma Oktroiranog ustava, jer je bila formirana u povijesnim i etničkim granicama hrvatskog naroda. Uredba o Banovini Hrvatskoj postavila je prve osnove složene ili federalne države. Nova banovina u odnosu na ostale stvarno je bila federalna jedinica unutar centralistički uređene monarhije. Treba još istaknuti da se Sporazumom Cvetković–Maček predviđalo da se u Ustav unese odredba po kojoj se njene nadležnosti Banovini Hrvatskoj ne mogu oduzeti ili smanjiti bez njezina pristanka.

Postojalo je dvojako zakonodavstvo: autonomno banovinsko i centralno za predmete iz domene zajedničkih poslova. Upravna vlast bila je potpuno nezavisna prema centralnoj vlasti u poslovima iz nadležnosti Banovine Hrvatske. Isto tako bilo je i sa sudstvom.

Sabor je vrhovno zakonodavno i predstavničko tijelo za područje Banovine Hrvatske. Trebalo je da bude organiziran na načelu parlamentarizma, a poslanike je trebalo birati općim, jednakim i neposrednim tajnim glasanjem. Kralj ima pravo sazivanja i raspuštanja Sabora i potvrđuje njegove zaključke uz supotpis bana. Redovito zasjedanje Sabora svake je godine 1. listopada, a izvanredno je zasjedanje moguće kraljevim ukazom na prijedlog bana.

Banska se vlast dijeli na jedanaest odjela, s odjelnim predstojnicima na čelu, koje postavlja ban iz redova činovnika Banovine. Ban je na čelu Banske vlasti, koja je vrhovni organ Banovine. Ban dobiva pravo da imenuje činovnike i za svoj rad odgovara Saboru. Organizacija vlasti nije se zasnivala na ustavnim odredbama već je bila utvrđena Uredbom i razlikovala se od one koja je postojala u banovinama predviđenima Ustavom.

Sporazum od 26. kolovoza 1939. godine vodstvo HSS-a shvaćalo je kao prvu etapu u rješavanju hrvatskog pitanja. Banovina Hrvatska za-

htijevala je veću autonomiju na polju financija i nekih drugih poslova. Vodstvo HSS-a inzistiralo je na parlamentarnim izborima, ali oni nikad nisu bili raspisani, jer to nije bilo u planu niti princa Pavla, niti Cvetkovića. Ipak, 1940. godine, provedeni su općinski izbori javnim glasanjem koji su pokazali opadanje moći HSS-a i izdizanje lijevih i desnih frakcija.

Time što je HSS ostvario Banovinu Hrvatsku, olakšalo je hrvatsku borbu, a to je još više politiziralo hrvatski narod. Njegova bi uloga bila još i veća da je radio na prijelazu na sljedeću etapu – ostvarenje pune suverenosti. To, nažalost, nije bio slučaj. HSS i njegovo vodstvo, poslije postignutog sporazuma s monarhijom nije se zalagalo za dalje rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, jer je stanje stvoreno Sporazumom trenutno odgovaralo interesima hrvatske buržoazije. Vodstvo HSS-a nije pokazivalo nikakvo iskreno zanimanje za stvaranje istinski demokratske države u kojoj bi se dosljedno uspostavila nacionalna ravnopravnost.

Vladajuća je stranka postala vrlo moćna, širila je utjecaj, raslojavala se, organizirana u mjesne, općinske i kotarske odbore. Središnji organ bilo je Predsjedništvo. Imala je ogranke Seljačke i gospodarske sloge širom Hrvatske. Izdavala je Seljačku i Gospodarsku slogu, Hrvatski radnik. Stranački politički listovi bili su Seljački dom i Hrvatski dnevnik.

Režim Banovine Hrvatske provodio je oštar kurs u borbi protiv hrvatske desnice (ustaša) i ljevice (komunista). Dva zatvora u Lepoglavi i Hrušćici kod Travnika bila su pretvorena u koncentracione logore za protivnike režima. U danima sloma Jugoslavije, a time i Banovine Hrvatske, Šubašićev režim nije oslobodio političke zatvorenike, već ih je predao u ruke novom ustaškom režimu koji se do ljeta 1941. obračunao s hrvatskom lijevom inteligencijom koja mu je dospjela u ruke.

Ustaše, komunisti i slom Jugoslavije

a) Ustaški pokret

Atentat i diktatura zaoštrili su hrvatsko pitanje. Pritom su Maček i HSS i dalje prihvaćali jugoslavenski okvir, a HSP je tražio rješenje hrvatskog pitanja izvan Jugoslavije. Režim diktature nije mogao nikakvim nasilnim metodama ugušiti pokrete nacionalno ugnjetenih naroda. Što se teror više povećavao, odnosno, bio oštiji, nezadovoljstvo ugnjetenih bilo je to jače, poglavito u Hrvatskoj. Narodno nezadovoljstvo pokušali su iskoristiti elementi, i s nacionalističke desnice, a i s internacionalističke ljevice, tražeći podršku izvana za razbijanje Jugoslavije i realizaciju svojih nacionalnih ili socijalnih programa.

U svom programu HSP ističe republikanizam, vjernost nauci Ante Starčevića, potrebu ujedinjenja svih hrvatskih zemlja u samostalnu i neovisnu hrvatsku državu. Vodstvo u HSP-u postupno preuzima dr. Ante Pavelić, koji u raznim prilikama istupa s programom stvaranja samostalne Hrvatske.

Prve veze s talijanskom fašističkom vladom Pavelić je uspostavio još 1927. godine. Kako Italija poslije Prvoga svjetskog rata nije ostvarila svoje pretenzije na istočnu jadransku obalu, težila je i dalje za njihovim ostvarenjem. Stoga je bila spremna podržati svaku akciju kojom bi se razbijala Jugoslavija, jer je u njoj nazirala mogućnost prisvajanja Dalmacije i učvršćivanje svojih pozicija na Balkanu. Zato je dala utočište hrvatskoj emigraciji i pružila joj materijalnu pomoć.

Na skupštinskim izborima 1927. godine Pavelić je izabran za narodnog poslanika na listi drugoga Hrvatskog bloka koju su sačinjavali Hrvatska federalistička seljačka stranka i HSP. Pravaška grupa sve više radikalizira svoje stavove, pa započinje pripreme za organiziranje ilegalnih oružanih grupa. U svojim govorima u Narodnoj skupštini u Beogradu Pavelić se otvoreno izjašnjavao za hrvatsku samostalnost i neovisnost.

Budući da je Pavelić do 1929. godine već bio eksponiran zagovornik stvaranja samostalne i nezavisne Hrvatske, nastupom diktature njemu i njegovim suradnicima prijetila je opasnost uhićenja. Dr. Pavelić je u Italiji okupljao i organizirao, prije svega, hrvatske ekonomske emigrante iz pojedinih europskih zemalja i nešto iz Južne Amerike. Za izvjesno vrijeme u Italiji se okupilo od 400 do 500 emigranata. Datum i godina osnivanja ustaške organizacije nisu točno utvrđeni. Međutim, pouzdani podaci o postojanju ustaške organizacije potječu tek iz 1932. godine. Naziv joj je tada "Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija".²⁷

Glavni organizacijsko-programski dokumenti ustaškog pokreta su Ustav i Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Već u Ustavu se navodi da organizacija ima zadaću da oružanim ustankom oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom narodnom i povijesnom području. Najviši organ organizacije bio je Glavni ustaški stan, kome je na čelu bio poglavnik Ante Pavelić. Naglašava se teritorijalni opseg buduće hrvatske države, u koju treba uključiti i Bosnu i Hercegovinu, pa se posebno ističe značenje rijeke Drine kao granice dvaju svjetova – zapadnoga i istočnog.

U Berlinu je osnovan Ustaški propagandni centar i pokrenuti su listovi Croatia press i Nezavisna Država Hrvatska. Međutim, njemačke nacističke vlasti nisu bile sklone podržati ustašku akciju, pa su početkom 1934. godine zabranile ustaške listove i onemogućile rad ustaških djelatnika.

²⁷ Bilandžić Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., str. 107–108.

U zemlju se vratilo njih 260, među kojima su bili Mile Budak i Mladen Lorković. Ustaše su ostvarile znatan utjecaj na dvije organizacije: Hrvatskog radišu i Maticu Hrvatsku, a 1939. godine M. Budak je pokrenuo *Hrvatski narod*, legalno glasilo ustaškog pokreta. Na Sveučilištu su se studenti podijelili u tri udruge: Matija Gubec s pristašama HSS-a, August Šenoa s pristašama ustaškog pokreta (osnovali su Ustaški sveučilišni stožer) i Svjetlost sa studentima ljevičarima.

Saznavši za kraljev put u Francusku, Pavelić je odlučio ukloniti nositelja diktature, vjerujući da će time izazvati nered u zemlji i eventualno rasulo države. Međutim, to se nije dogodilo. Od atentata do 1941. godine, ustaše su pod kontrolom talijanske vlade koja je u dogovoru sa Stojadinovićem usmjeravala opseg djelatnosti ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu.

Politička linija ustaškog pokreta i dalje je ostala nepromijenjena i usmjerena na razbijanje Jugoslavije i stvaranje neovisne hrvatske države. Uz pomoć Hitlera i Mussolinija Pavelić je uspio, u travnju 1941. godine, proglasiti Nezavisnu državu Hrvatsku.

b) Komunistički pokret

Od proglašenja Obznane 1920. godine KPJ je djelovala ilegalno, što je umanjivalo njezinu aktivnost i snagu. Razdirale su je i unutarnje frakcijske borbe. "Godine 1928. na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista uspostavljeno je jedinstvo, naročito, zalaganjem Josipa Broza, kasnije nazvanog Tito."²⁸ Međutim, već u studenom 1928. godine na "Bombaškom procesu" sud za zaštitu države osudio je Josipa Broza na pet godina robi je, i to zbog organiziranja protesta povodom ubojstva Stjepana Radića.

U toku 1932. godine naziru se počeci obnavljanja KPJ i njezine šire političke aktivnosti, a partijskog rukovodstva nije ni bilo, pa je Komunistička internacionala sredinom godine imenovala Privremeno rukovodstvo na čelu s Milanom Gorkićem. Uvjeti za ilegalni rad bili su izvanredno teški, a veze s rukovodstvom u inozemstvu neredovne. Partija je brojila svega oko 1000 članova. Krajem 1933. godine s petogodišnjeg tamnovanja vraća se Josip Broz, uključuje se u partijski rad i ubrzo postaje članom CK KPJ, u kome znatno pridonosi suzbijanju Gorkićeve štetočinske djelatnosti i da se Partija sve više orijentira na izgradnju političke linije koja bi odgovarala situaciji u zemlji. Porastao je i broj članova, pa je tako krajem 1933. godine imala 1500 članova.

Četvrta zemaljska konferencija, održana 24. i 25. prosinca 1934. godine u Ljubljani, označila je završetak procesa organizacijskog obnavljanja Partije, potvrdivši da je uglavnom savladala teške posljedice udaraca koje je

²⁸ Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, str. 100.

pretrpjela pod režimom diktature. Konferencija je analizirala sva osnovna pitanja unutrašnjeg razvitka i političke aktivnosti Partije i donijela nekoliko rezolucija, a među njima i Rezoluciju o borbi protiv imperijalističkog rata. Osvrćući se na protekli period od Četvrtog kongresa, dana je analiza grubih političkih grešaka Centralnog komiteta u periodu 1929.–1931., slabosti rukovodstva 1932.–1934. godine i sekretara KPJ Milana Gorkića, te istaknute negativne posljedice zbog odvojenosti rukovodstva u inozemstvu od baze.

U periodu između 1934. i 1939. godine odbačene su stare ultralijeve parole i krute sheme te revolucionarni kalupi. Nastupilo je vrijeme realne ratne opasnosti, na koju su komunisti mnogo prije upozoravali. Pred naletom fašizma od 1935. godine jugoslavenski su se komunisti založili za obranu nezavisnosti zemlje, protiv uvlačenja u sferu njemačkog utjecaja, te za njezin unutrašnji demokratski preobražaj, za rješenje gorućih pitanja u zemlji i to, prije svega, nacionalnoga i socijalnog. Zbog toga se KPJ zauzela za obranu i stvaranje Narodnog fronta, u kojem će okupiti sve progresivne, demokratske i patriotske, odnosno sve antifašističke snage.

Pomlađeni revolucionarni radnički pokret u Jugoslaviji otpočinje aktivnost na konsolidaciji partijskih redova koji su u godinama duge ilegale bili izvana i iznutra nagrizeni sektaštvom, familijarnošću i borbom za rukovodne funkcije. Prijelaz na novu orijentaciju proveden je na sjednici CK KPJ u siječnju 1937. godine. Od prije proklamiranoga principijelnog stava protiv rata i fašizma, KPJ je prešla na organiziranje masovne političke borbe. Došla je do uvjerenja da je nacionalna nezavisnost zemlje uvjetovana snagom antifašističkog fronta u zemlji i svijetu, pa se u tom pravcu angažirala na pružanju pomoći španjolskom narodu i njegovoj borbi protiv unutrašnjega i međunarodnog fašizma, za obranu nezavisnosti i demokratskog poretka u toj zemlji.

Ljeti 1937. godine na čelo ilegalne KPJ došao je Tito. Sljedeće godine on je osnovao Privremeno rukovodstvo KPJ, koje je bilo u zemlji i najzad se organiziralo kao CK KPJ, predvođen Titom, kao generalnim sekretarom. Izvjesno sređivanje stanja u redovima KPJ uslijedilo je nakon njegova dolaska na položaj generalnog sekretara, jer je nastojao umanjiti njezinu izolaciju. Titova aktivnost bila je usmjerena na jačanje ilegalnih komunističkih organizacija.

Posebnu pozornost posvećivao je nacionalnom pitanju, koje je bilo glavni politički problem jugoslavenske države. Procjenjivao je da isticanje prava na slobodu svake nacije u jugoslavenskoj državi može ojačati utjecaj KPJ. Da bi umanjio utjecaj građanskih stranaka na narod i u nacionalnoj ih borbi privukao KPJ, nastoji iskoristiti nacionalno pitanje i ugraditi ga u vlastiti politički program. On počinje istupati kao nositelj borbe protiv velikosrpske hegemonije.

Tito 1937. godine inicira osnivanje KP Hrvatske i KP Slovenije u okviru KPJ, dakako, u tim zemljama (a naročito u Hrvatskoj) nacionalni je pokret bio najsnažnije razvijen. On potiče i akciju povezivanja komunista s demokratskim snagama osnivanjem Narodne fronte, koja se trebala suprotstaviti stalnom porastu fašističke opasnosti.

KPH je trebala potisnuti HSS, koji je nacionalnim programom u svojim redovima okupio većinu hrvatskoga stanovništva i pretvorio se u snažan pokret. Vodstvo HSS-a zalagalo se za rješenje hrvatskog pitanja na osnovama postojećega društvenog poretka, a taj je poredak KPH (kao dio KPJ) htjela srušiti. KPH je pokušala organizirati i Narodnu frontu, kao savez između komunista i lijevo orijentiranih građanskih struja, a s programom borbe za rješenje nacionalnog pitanja i teškog gospodarskog stanja. KPH odlučno kritizira političku praksu HSS-a, što je posebno došlo do izražaja prilikom zaključivanja Sporazuma Cvetković–Maček.

Kad su polovicom kolovoza 1939. godine vojni pregovori između Engleske, Francuske i Sovjetskog Saveza zapali u nepremostivu krizu, Hitleru se žurilo da sklopi sporazum kako bi izbjegao rizik ratovanja na dva fronta. Ribbentrop je stigao u Moskvu, 23. kolovoza, da bi iste večeri bio potpisan sporazum između dviju vlada. Hitler je dobio odriježene ruke na zapadu, a Staljin na istoku Europe. U prvom trenutku KPJ je prihvatila tumačenje iz Moskve o paktu kao potrebi SSSR-a da ostane izvan ratnog sukoba, da bi se na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ kritički osvrnula na pakt i stav Kominterne o njemu, podržavajući antifašističku liniju, ocijenivši pakt kao privremen i upozorivši da SSSR-u prijeti fašistička opasnost. U redovima KPJ, pakt je otežao dotadašnju antifašističku orijentaciju, pod čijim utjecajem na određeno vrijeme KPJ svoju politiku antifašizma zamjenjuje politikom neutralnosti. Ipak, KPJ nije napustila svoju antifašističku platformu niti se odrekla raskrinkavanja ratnih ciljeva fašističkih zemalja Italije i Njemačke.

U uvjetima sve jačeg terora i približavanja ratne opasnosti granicama Jugoslavije, Centralni je komitet u listopadu 1940. godine u Zagrebu održao Petu zemaljsku konferenciju. U svom referatu na konferenciji Tito je ocijenio ulogu fašističkih osvajača na čelu s Njemačkom i karakter novoga imperijalističkog rata. On ustaje protiv nenarodne vlade Cvetković–Maček, koja želi narode Jugoslavije upregnuti u imperijalistička ratna kola osovinskih sila. Svjesni opasnosti, koja Jugoslaviji prijeti od fašističkih zemalja, jugoslavenski su komunisti razmotrili političke i organizacijske mjere za obranu zemlje. Na konferenciji je odlučeno da se pri CK KPJ i nižim rukovodstvima formiraju vojne komisije. Pitanja obrane zemlje Partija usko povezuje s borbom za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda, povezujući tako obranu zemlje s unutrašnjim razvitkom.

Političku liniju usvojenu na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ nastavlja i razvija krajem 1940. i početkom 1941. godine. Posebno razobličava i napada izdajničku i defetističku ulogu frankovaca i reakcionarnih hrvatskih oficira bivše austrougarske vojske koji sabotiraju naoružavanje vojske, šire defetizam u vojsci, odupiru se onim elementima u vojsci koji hoće obranu nezavisnosti naroda i oslanjanje na SSSR. U nizu letaka krajem 1940. KP Hrvatske napada banske vlasti i vladu Cvetković–Maček koji sudbinu Jugoslavije vezuju uz ratnu politiku fašističke Njemačke i Italije čime ugrožavaju nezavisnost zemlje i naroda.

U demonstracijama i događajima od 25. do 27. ožujka 1941. godine komunisti su prvi put poslije 1921. godine izišli iz stroge ilegalnosti. Tako su se svojom organiziranošću, snagom i utjecajem jugoslavenskim narodima predstavili kao snažan subjekt odlučivanja u presudnim trenucima koji se više neće povući s političke pozornice.

Iako su ožujске demonstracije imale, prije svega, antifašističko i antinjemačko obilježje, zastupajući gledište da Jugoslavija ne može izbjeći novi ratni okršaj, KPJ je razradila liniju djelovanja u eventualnom ratu protiv agresora. Smatrajući da jugoslavenski politički i vojni vrh vode kapitulantsku i kolebljivu obrambenu politiku, KPJ je vjerovala da u narodu vlada odlučnost da svim raspoloživim sredstvima brani nezavisnost Jugoslavije. Vođena interesima najširih narodnih slojeva, KPJ se odlučila podržati narodne napore i najšire se uključiti u obrambeni rat protiv osvajača. KPJ je dala instrukcije članstvu da se maksimalno uključi i angažira u obrambenom ratu.

U danima sloma jugoslavenske države i raspada građanskih političkih stranaka KPJ je bila jedina politička grupacija koja je imala svoje organizacije na teritoriju cijele Jugoslavije. Brojnost članova u tim organizacijama nije bila velika (oko 8.000 članova KPJ i 30.000 članova SKOJ-a), ali su njihovi pripadnici bili čvrsto povezani. KPJ je istaknula da će nastaviti borbu za slobodnu i nezavisnu Jugoslaviju.

Iznenadan i silovit napad osovinskih sila na Jugoslaviju objektivno je rukovodstvu Partije omogućio da održi direktan kontakt s članstvom i drugim patriotskim snagama u zemlji. To potvrđuju činjenice da se CK KPJ sastao petog dana od početka agresije, a da je prvi ratni proglas narodima Jugoslavije uputio dva dana prije kapitulacije. Politbiro CK KPJ održava sjednicu u Zagrebu 10. travnja 1941. na kojoj formira vojni komitet na čelu s Titom. Od komunista se tražilo da očuvaju organizacijsko jedinstvo, da se čuvaju od uhićenja i prikupljaju oružje koje će ostati poslije sloma jugoslavenske vojske.

U Zagrebu je održano i majsko savjetovanje s ciljem da se Partija organizacijski prilagodi novim zadacima u uvjetima okupacije. Dogovoreni su zadaci KPJ: da okuplja narode na najširoj osnovi u borbi protiv okupatora

i domaćih pomagača, da se bori protiv raspirivanja nacionalne mržnje i bratoubilačkog rata, da učvršćuje i proširuje partijske organizacije i jača njihov utjecaj na narod, na antifašističko raspoloženje i čuva jedinstvo jugoslavenskih naroda. U zaključcima se posebno naglašava da KPJ ne priznaje komadanja Jugoslavije i da komunisti moraju biti pokretači i predvodnici NOB-a. Odlučeno je da sve partijske organizacije formiraju vojne komitete koji će provoditi pripreme za oružanu borbu.

U proglasu CK KPJ pozdravlja borbu naroda Jugoslavije, uključujući i većinu Hrvata, za svoju nezavisnost protiv nadmoćnijega i daleko brojnijeg neprijatelja. Početak, tok i završetak travanjskog rata otkrili su svu trulost jugoslavenskog režima i nesposobnost da se uspješno suprotstavi agresiji osovinskih sila.

c) Slom Jugoslavije

Politička baza vlade Cvetković–Maček s vremenom se sve više sužavala, da bi na kraju bila stavljena pred izbor rata ili političke kapitulacije. Nakon kraćeg kolebanja, odlučila se za političku kapitulaciju i potpisala sporazum o pristupanju Trojnom paktu.

Maček je bio član Krunskog savjeta, koji su, uz kneza Pavla, činili dva namjesnika, predsjednik i potpredsjednik vlade, ministar inozemnih poslova i ministar vojni. Savjet se sastao 6. ožujka 1941. godine. Knez je podnio izvješće o svojim pregovorima s Hitlerom u Berghofu. Na sastanku Krunskog savjeta, 20. ožujka, donesena je odluka da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, nakon čega su ministar Aleksandar Cincar–Marković i predsjednik vlade Cvetković, 25. ožujka, u Beču potpisali sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

Dva dana potom, 27. ožujka, grupa probritanskih oficira na čelu s generalom Dušanom Simovićem izvršila je državni udar, uklonila namjesništvo i vladu Cvetković–Maček, te Petra II. postavila za kralja Jugoslavije. Kako se u trenutku puča knez zatekao u Zagrebu, u Beograd je otputovao zajedno sa Šubašićem. Knez Pavle je napustio Jugoslaviju, a Simović je pozvao Mačeka u Beograd da uđe u njegovu vladu kao njezin potpredsjednik. Maček je postavio uvjete da se poštuje sporazum iz 1939. godine i da se ne mijenja položaj Banovine Hrvatske. Dobivši tražene garancije da će se poštovati zatečeni položaj Hrvatske, otišao je u Beograd i preuzeo funkciju potpredsjednika Simovićeve vlade.

Kad je Hitler, 6. travnja 1941. godine, napao Jugoslaviju, dr. Maček je napustio beogradsku vladu i vratio se u Zagreb, a u vladu je umjesto sebe odredio dr. Jurja Krnjevića, glavnog tajnika HSS-a, koji je kao novi potpredsjednik vlade zajedno s banom Ivanom Šubašićem emigrirao u London.

Maček i HSS nisu ni pomislili da se uključe u pokušaj ostvarenja hrvatske države pod njemačkim protektoratom, već su podržali kraljevsku vladu u emigraciji. Međutim, dolaskom ustaša na vlast dio Mačkovih sljedbenika priključio se Paveliću, a drugi dio Titovu partizanskom pokretu. Uži krug oko Mačeka zagovarao je politiku čekanja. Odbijajući suradnju s ustašama i komunistima, čekali su obnovu monarhističke Jugoslavije i Banovine Hrvatske, ali to, srećom, nisu dočekali.

U okupiranoj Jugoslaviji i Hrvatskoj Osovina je podržala i omogućila satelitske profašističke režime, a Moskva i Komunistička internacionala poduprle su KPJ u borbi protiv fašizma radi nacionalnoga i socijalnog oslobođenja potlačenih nacija i socijalnih slojeva. Dvostruka politika zapadnih saveznika antifašističke koalicije, pomaganja prvo četnika, a potom partizana, s ciljem da se u Jugoslaviji obnovi predratno monarhističko uređenje, u konačnici nije dala rezultata. Tako je četverogodišnji rat, na početku nepovratno uništio Šubišićevu banovinu, omogućio i uništio Pavelićevu NDH i na kraju omogućio uspostavu Titove federalne Hrvatske u budućoj jugoslavenskoj federaciji.

Zaključak

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova Hrvatska je živjela u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. U trenutku ujedinjenja u novu je državu ušla podijeljena na dva dijela: prvi, Hrvatsku i Slavoniju, i drugi, Dalmaciju. U novom Kraljevstvu SHS one su izgubile elemente državnosti koje su imale kao bivše zemlje ili krunovine Habsburške monarhije i sada su po novom ustroju pretočene u pokrajine, oblasti i “vodene” banovine, koje su prestale postojati pod nacionalnim i povijesnim imenima, dobivši imena po rijekama i moru. Međutim, nakon dva desetljeća borbe, koju je vodio HSS na čelu s Radićem i Mačekom, konačno je 1939. došlo do ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, kojima je pridodano trinaest kotareva BiH, čime je stvorena Banovina Hrvatska. Politiku u Hrvatskoj vodile su četiri skupine: prorežimske stranke i pojedinci, oporbeno-vladajući HSS i ilegalni pokreti – ustaški i komunistički.

Prorežimske stranke, prije svega Hrvatsko-srpska koalicija, koja je ušla u Demokratsku stranku Lj. Davidovića, i Hrvatska zajednica, podržavale su radikalske vlade, s njima koalirale i imale ministre u prvim vladama. Nakon donošenja Vidovdanskoj ustava hrvatske prorežimske stranke ostale su izvan vlasti, ali su pojedinci iz Demokratske stranke i iz nje odcijepljene SDS dobivali ministarske fotelje. Pribićevićevim izlaskom iz

Demokratske stranke i osnutkom SDS-a, Pašić je oslabio i odbacio Davidovića, a Radićevim ulaskom u vladu, radikali su odbacili Pribićevića. Tako se Pribićević preobratio od jugounitarista i monarhista u federalistu, najžešćeg kritičara beogradskog režima, zbog čega je bio interniran i natjeran u emigraciju.

Hrvatski narod plebiscitarno je podržavao antirežimsku politiku HSS-a koji je samo u dva navrata sudjelovao u beogradskoj vlasti, prvi put u sporazumu s Pašićevim radikalima 1925–1927., i drugi put u sporazumu sa JRZ-om Dragiše Cvetkovića 1939–1941. Radićevci su u oporbi koalirali s Pribićevićevom SDS u sklopu SDK 1927.–1941. (tzv. prečanska fronta protiv beogradskog režima), a Mačekov je HSS i SDK bio u sporazumu sa srbijanskom opozicijom staroradikalima, demokratima i zemljoradnicima (izborno koaliranje 1935. i 1938. i Narodni sporazum 1937.–1939). Svoju politiku suprostavljanja beogradskom hegemonizmu glavom su u Skupštini platila tri zastupnika HSS-a na čelu sa Stjepanom Radićem, a još su dvojica preživjela atentat. Maček je u doba diktature zatvaran i suđen na trogodišnju tamnicu.

Hrvatski pravaši ušli su u novu državu s dvije stranke, Starčevićevom strankom prava – milincima i Hrvatskom strankom prava – frankovcima. Prva je bila barjaktar politike nacionalne koncentracije i ujedinjenja, ali je u prvim godinama poslije ujedinjenja izgubila kredibilitet istopivši se u Hrvatskoj zajednici. Druga je do 1929. vodila legalnu parlamentarnu politiku suprostavljanja srpskom hegemonizmu, a nakon zavođenja kraljeve diktature, dio njena vodstva i članstva odlazi u emigraciju, osniva ustaški pokret s ciljem rušenja Jugoslavije i uspostave NDH s osloncem na naci-fašističku osovinu, što joj u konačnici polazi za rukom u travanjskom ratu 1941. godine.

Komunistički pokret u Hrvatskoj, kao dio jugoslavenskoga pokreta, nastaje pod utjecajem pobjede Oktobarske revolucije i uspostave Treće internacionale (Kominterne). KPJ je bila predstavnik radničke klase i siromašnog seljaštva, zagovarala je oružanu revoluciju ili nasilno oduzimanje vlasti buržoaziji i uspostavu proleterske diktature. Zbog toga je već 1920. istjerana iz skupštinskih klupa i stavljena izvan zakona. Usponom fašizma, sredinom tridesetih godina, obnavlja i širi svoju aktivnost, osniva dvije nacionalne stranke KP Hrvatske i KP Slovenije, te u svoj program, pored socijalnoga, unosi i nacionalni program. Neriješeno nacionalno i socijalno pitanje u Jugoslaviji te naci-fašistička okupacija otvorili su perspektivu KPJ/KPH da u ratnim uvjetima ponude program nacionalnoga i socijalnog oslobođenja, usmjeren na rušenje ratnih tvorevina, među kojima je bila i NDH, sprječavanje obnove monarhističko-centralističke vlasti (povratak kralja), čemu su suprostavljeni federalizam i republikanizam. Pokrenuvši

partizanski pokret u borbu koja je prerasla u rat, snage Narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske, kao dio jugoslavenskog pokreta, uspostavile su Federalnu državu Hrvatsku kao članicu jugoslavenske federacije, poznatu poslije rata pod dva imena – Narodna i Socijalistička Republika Hrvatska.

Hrvatska u Drugome svjetskom ratu

TOMISLAV BADOVINAC

Za rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja u povijesno su se danim uvjetima, posebno u razdoblju neposredno prije fašističkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju, natjecale tri političke snage u Hrvatskoj. Pavelićev se fašistički (ustaški) pokret, u ime formalne “Nezavisne Države Hrvatske”, potpuno oslonio na fašističke okupatore. Mačekov HSS niti se htio boriti, niti je mogao išta učiniti protiv okupatora i kvislinga. Budući da se vezao uz obnovu kraljevske Jugoslavije, u tom vremenu nije niti mogao biti ozbiljan politički faktor. Treća politička snaga bila je Titova Komunistička partija Hrvatske (KPH), kao dio Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koja je ponudila: istjerivanje okupatora iz zemlje; obustavu bratoubilačkog klanja uz tada živu i spasonosnu parolu “Bratstva i jedinstva”; Hrvatsku ujedinjenu s Istrom, Dalmacijom i jadranskim otocima, uz vraćanje već prije otetih hrvatskih krajeva; federativnu Jugoslaviju s Hrvatskom, kao jednom od saveznih federalnih država; demokratska i druga narodna prava, uz kažnjavanje svih ratnih zločinaca. Taj su program, kao realan i ostvariv uz pomoć svih naroda Jugoslavije, prihvatili najširi slojevi naroda. Zato je pod Titovim vodstvom ostvarena pobjeda u antifašističkoj borbi i Hrvatska je, zajedno s drugim republikama federativne Jugoslavije, postala priznatom snagom antifašističke koalicije.

Na dijelu razvalina Kraljevine Jugoslavije njemački je okupator 10. travnja 1941. u Zagrebu formirao Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), i to od dijelova Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Srbije. S obzirom na to da je okupatorovu ponudu o preuzimanju i organiziranju vlasti odbio tadašnji potpredsjednik Kraljevske jugoslavenske vlade dr. Vladko Maček sa svojom dominirajućom Hrvatskom seljačkom strankom, doveden je na vlast dr. Ante Pavelić – vođa ustaškog pokreta.

Već je u svibnju 1941. godine Pavelić, kao ustaški poglavnik NDH, “Rimskim ugovorima” i “pravno”, pa i “državnopravno”, realizirao ono što je obećao u Rimu 1927. godine. Neprijeporno hrvatsku Istru i grad Zadar, budući da su ionako već od 1918., odnosno od 1920. godine, bili u rukama Rima, kao ni 1927. godine, tako ni 1941. dr. Pavelić nije ni spomenuo, jer se podrazumijevalo da pripadaju Italiji.

Ustaše su u svojoj NDH odmah počeli provoditi već tridesetih godina usvojena rasistička i genocidna nacifašistička načela, pa i ono o fizičkom istrjebljenju Židova i Roma. Međutim, pošli su i korak dalje, u oružane pohode protiv Srba u Hrvatskoj.

NDH su priznale samo sile Osovine i nekoliko kvislinških država, a podržao ju je tek dio Hrvata, koji su, uglavnom, bili neobaviješteni o čemu se stvarno radilo. Propaganda je, naime, stalno uvjeravala da je konačno ostvaren “tisućgodišnji san o hrvatskoj samostalnoj državi”. Podršku je NDH dobila i od dijela vodećih struktura Muslimana u Bosni Hercegovini, koji su, u skladu s učenjem dr. Ante Starčevića iz 19. stoljeća, sebe smatrali “najčišćim” Hrvatima. Iako ni Sveta Stolica nije priznala NDH, već je i dalje održavala odnose s emigrantskom jugoslavenskom Kraljevskom vladom, dio hrvatske Katoličke crkve podržao je NDH, npr. zagrebački nadbiskup i metropolit dr. Alojzije Stepinac.

Raspoloženje stanovništva mijenja se onakvim ritmom kako se na raznim područjima života NDH otvoreno iskazuje njen zločinački karakter. Kao uvjerena, privržena i čvrsta sljedbenica državnih i društvenih načela fašističke Italije i nacističkog Reicha, NDH je krenula i u praktičnu primjenu rasističkih načela, pa tako i u žestoke progone Židova i Roma te njihovo dosljedno fizičko istrebljivanje. Međutim, u skladu sa svojom stalnom antisrpskom politikom, ustaše su se oborile i na Srbe, koji počinju pružati oružani otpor. Držeći se iskustva svojih tvoraca još iz međuraća, NDH se silovito okomila na sve nezadovoljnike. Stoga osniva i koncentracijske logore. Među njima je osobito velik smrtonosni kompleks Jasenovca s Gradiškom, koji se održao sve do kraja rata. U njemu su bili zatočeni Židovi, Romi, Srbi, Hrvati i pripadnici drugih naroda. Ubijeno je, neposredno ili prepušteno smrti, na desetine tisuća ljudi i djece. Bilo je i logora koji su bili namijenjeni samo istrebljivanju.

Protiv NDH i okupatora Hrvati su se oduprli, a, prije svih, pobunio se teško ugroženi srpski živalj, nad kojim su ustaše provodile pogrome. Izbili su oružani ustanci na Kordunu, Baniji, u Lici i drugim krajevima Hrvatske.

Pripreme za predstojeću borbu

Titovo vodstvo obavilo je sve pripreme u Zagrebu, gdje je djelovalo do sredine svibnja 1941. kad se preselilo u Beograd. To je i razumljivo, jer je Hrvatska imala najjači opozicioni pokret velikosrpskom ugnjetavanju te najsnažniji radnički i komunistički pokret, pa stoga i najsigurnije uvjete za opasan ilegalni rad.

Za pripremu Narodnooslobodilačke borbe (NOB) bitno značenje imaju odluke Pete konferencije KPJ (19. do 23. listopada 1940.) – u zagrebačkoj Dubravi, zatim zajednički sastanci CK KPJ i KPH u Zagrebu 8. i 10. travnja 1941. te Majsko savjetovanje KPJ. Na sam dan proglašenja okupatorske NDH, 10. travnja, osnovan je u Zagrebu Vojni komitet KPJ na čelu s Titom, a već će idućeg mjeseca biti formiran i Vojni komitet KPH.

Zajednička je ocjena bila da će Hitler napasti Sovjetski Savez, a da će to biti znak komunistima da krenu u borbu. Do tada treba skupljati oružje, naučiti kako se njime koristiti, čuvati se neprijatelja, poznatiji kadrovi moraju mijenjati boravište i živjeti strogo ilegalno. Akcije mogu otpočeti i bez posebnog poziva. Tu treba upozoriti i na činjenicu da su komunisti tada vjerovali kako proletarijat ima dvije domovine – domovinu Hrvatsku, u okviru Jugoslavije, i sovjetsku domovinu, za koju se treba jednako žrtvovati. Moskva je bila komunistički Vatikan, a Staljin nepogrešivi Papa, jednako i Kominternu. To nas je uvjerenje skupo stajalo, a surovo se otrežnjenje zbilo tek 1948. godine

Prva godina Narodnooslobodilačke borbe

Nakon 22. lipnja 1941., kad je napadnut Sovjetski Savez, komunisti su odmah krenuli u sabotaže i diverzije svega što je služilo fašističkom napadaču, uključujući i bombaške akcije na njegove postrojbe. Zatim se organiziraju sve brojnije borbene grupe i prerastaju u partizanske odrede, koje objedinjava Glavni štab Hrvatske. Nekritičko prihvaćanje oktobarskih šablona i udovoljavanje Kominterninim zahtjevima za neodložnim akcijama, bez obzira na njihovu pripremljenost i druge uvjete, KPH je, međutim, skupo platila, prije svega, gubitkom mnogih svojih kadrova i boraca. Titovo vodstvo brzo je učilo na tim promašajima, uključujući i one o frontalnim sukobima. Tako su već u toj prvoj godini izgrađene vojna i politička strategija i taktika koje su dovele do pobjede.

Na sam dan napada na Sovjetski Savez, 22. lipnja, sisački komunisti, izbjegavši hapšenja, osnovali su pod vodstvom člana CK KPH Vlade Janića-Cape prvi partizanski odred u Hrvatskoj i Jugoslaviji. To je faktični početak oružane borbe naroda Hrvatske protiv fašizma. Sljedećeg mjeseca, 27. srpnja, planuo je pravi ustanak Srba u Lici ugroženih genocidom. Tada je oslobođeno i prvo općinsko mjesto u Hrvatskoj s okolinom. I jednu i drugu akciju vodili su članovi istog CK KPH – Vlado Janić-Capo i Marko Orešković. Poslije se manipuliralo¹ s oba spomenuta datuma.

¹ Miroslav Matovina i Dragan Božić: Prvi partizanski odred, Stvarnost, Zagreb, 1981., str. 7.

Nakon što je preživio dvije ustaške ofenzive, Sisački se odred 21. rujna prebacio preko Save, na Baniju, i spojio s tamošnjim borcima, donijevši im znatan višak svog oružja. Kad su se tamošnji Srbi uvjerali da se i Hrvati bore protiv ustaša, ustanak je u Baniji dobio nov polet, a četnička propaganda protiv Hrvata više nije mogla uspjeti!²

U srednjoj Dalmaciji, krivnjom Kominterne, zbog njenih zahtjeva za neodložnom akcijom, a bez odgovarajućih priprema, stradali su tek osnovani Splitski i Solinski partizanski odred. Njihovi su borci zarobljeni i njih 24 strijeljano je u Sinju u kolovozu 1941. Solinski, Kaštelanski i drugi odredi privremeno su se razišli.

Kominterna je Partiji uzrokovala još jednu strahovitu nesreću. Bilo je to neodgovorno oslobađanje zatvorenika iz logora Kerestinec. Nakon neuspješne akcije likvidirano je 87 partijskih kadrova, među njima i književnik August Cesarec.³

Usprkos golemim gubicima, KPH je uspjela proširiti i ojačati djelovanje partizanskih grupa i odreda po cijelom području današnje Hrvatske.

Sve brojnije partizanske jedinice tražile su veću vojnu koordinaciju, pa je stoga po Titovoj direktivi iz Stolica (26. rujna 1941.) već 19. listopada 1941. osnovan Glavni Štab NOPO Hrvatske.⁴

U paklu brojnih ustaških i četničkih zločina Titovo vodstvo moralo je paziti da se partizanske snage ne povedu osvetom, na što su se partizani i zaklinjali:

“...Zaklinjem se da ću se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kaniti svakog samovoljnog nasilja i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom ma kakve vjere i narodnosti bili, zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i muslimanskog življa, za čišćenje zemlje od zajedničkog neprijatelja protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova... Ako prekršim ovu svetu zakletvu ... neka sramno padnem od ruke svojih drugova...”⁵

Fašistički (ustaški) zločini ne samo da su u hrvatskih građana stvarali antifašističko raspoloženje nego su i bitno širili i mijenjali stavove KP u pravcu tada maksimalno mogućih antifašističkih, čovječanskih i demokratskih vrijednosti NOB-e.

Već u svibnju 1941. godine Titovo vodstvo upozorava: “Imperijalistički razbojnici nametnuše hrvatskom narodu svoje sluge za gospodare, ljude

² Isto

³ Ivan Jelić: Tragedija u Kerestincu, Globus, Zagreb, 1986., str. 278-283.

⁴ Veco Holjevac: Zapis iz rodnog grada, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1972., str. 206.

⁵ Muzej revolucije i SUBNOR Hrvatske: Hrvatska u NOB – fotomonografija, Grafički zavod Hrvatske, 1986., str. 53.

koji se ne žacaju nikakvih zločina i nasilja. Otkako su ovi neljudi došli na vlast, učinili su već nečuvene zločine. Prema Srbima, Židovima, Romima i ostalima vodi se divljačka hajka po čitavoj zemlji... Nikada hrvatski narod nije vidio takvih zločina kao što ih je učinila u roku od nepuna dva mjeseca ova šaka hrvatskih izdajnika. Stotine i stotine postrijeljenih Srba po selima i gradovima, na hiljade uhapšenih pod izgovorom da su četnici nalaze se u zatvorima i koncentracionim logorima ...”⁶

Samo u 1941. ustaše su za Židove otvorile 19 logora-gubilišta!⁷ Najstravičniji je bio pokolj Srba u glinskoj crkvi odmah u početku NDH s prijevornim pozivom da će biti samo prevedeni u katoličku vjeru. U srpnju 1941. strijeljano je deset komunista, i to kao taoci. Među njima su bili i izuzetni intelektualci Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Prica, Zvonimir Richtman i dr. Istog mjeseca u Sisku je strijeljano šest komunističkih omladinaca...

A evo i reagiranja hrvatskog iseljništva na ustašku objavu rata SAD-u, 14. prosinca 1941. U Zajedničaru, glasilu Hrvatske bratske zajednice, čitamo ovo: “...Hrvatski narod dobro znade što znači biti slobodan pod strahovladom Hitlera i Mussolinija. Hrvatski narod takove slobode, takove nezavisne Hrvatske, koju nam oni uspostavljaju, ne traži i neće da ju prizna. I kao takav narod, hrvatski narod nije proglasio rat Sjedinjenim Državama Amerike, a za ono što radi plaćenik Pavelić po nalogu svojih gospodara, nije hrvatski narod odgovoran. I naprama tomu, mi američki Hrvati, kao američki građani, osuđujemo ovaj sramotni akt Ante Pavelića, i poručujemo našem narodu u domovini, da mi razumijemo njegovo stanje, i da će doći dan, koji nije daleko, da će se hrvatski narod riješiti i Hitlera i Mussolinija, i njihovih divljih i krvavih horda, i da će se riješiti i Pavelića i svih njegovih plaćenika.”⁸

Brojne su bile borbene akcije u hrvatskim gradovima, primjerice: 4. kolovoza 1941. napadnuta je ustaška jedinica u Zagrebu (ranjeno 28 ustaša), 12. rujna usred je Zagreba napadnut autobus s njemačkim vojnicima, 14. rujna izvedena je velika diverzija na telefonske uređaje u zagrebačkoj pošti, 30. rujna napadnuta je grupa njemačkih vojnika (dva mrtva i jedan teško ranjen) i druge.⁹ U Splitu su bili svakodnevni napadi na talijanske vojnike, čak i na njihove brodove i dr.

Partizanske vojne akcije bile su u početku usmjerene, prije svega, na rušenje komunikacija koje su služile okupatorima. Zbog toga je željeznička pruga Zagreb–Novska–Zemun 1941. radila sa smanjenim kapacitetom od 69,86% prijašnjega, pruga Zagreb–Dugo Selo–Novska sa 72,50% kapa-

⁶ Ivan Jelić: Komunistička partija Hrvatske, Globus, Zagreb, 1981., str. 43.

⁷ Zvonko Ivanković Vonta: Hebrang, Scientia Yugoslavica, Zagreb, 1988., str. 97.

⁸ Fikreta Jelić Butić: Hrvatska seljačka stranka, Globus, Zagreb, 1983., str. 79.

⁹ Narcisa Lengel Krizman: Borbeni Zagreb, Globus, Zagreb, Spektar, Zagreb, 1984., str. 246-248.

citeta, pruga Varaždin–Koprivnica–Osijek sa 33,50%, pruga Zagreb–Ogulin–Sušak sa 73,27% i pruga Zagreb–Ogulin–Split sa 33,50%.¹⁰

Najvažnije vojne akcije odnose se na oslobođenje Srba i tog dijela Like 27. srpnja 1941., a zatim oslobođenje Drežnice i okolice u Gorskom kotaru u listopadu 1941., koja s okolinom postaje prvo definitivno oslobođeno partizansko područje i time trajno žarište NOB-e.¹¹

Politička pitanja u tom su vremenu bila: (1) uvjeriti hrvatski narod da kvislinška NDH nije njegova država niti predstavlja rješenje nacionalnog pitanja, (2) stvoriti široku narodnu frontu odozdo – kako u prvom broju od 11. kolovoza 1941. ističe Vjesnik Hrvatske jedinstvene narodnooslobodilačke fronte – da se u toj oslobodilačkoj borbi “kuje jedinstvo komunista i pristalica Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke, s katolicima i Srbima u Hrvatskoj”, i da su ciljevi te borbe “istjerati okupatora, svrgnuti nametnuti režim i omogućiti narodu da sebi sam izabere vladu i poredak, kako to bude slobodna većina naroda htjela”, (3) ograničiti i onemogućiti velikosrpsku propagandu da pod okriljem talijanskog okupatora okupi Srbe i gurne ih u bratoubilački rat protiv Hrvata, (4) stvarati odmah, gdje je to moguće, odbore Narodnooslobodilačke fronte (NOF) ne samo radi opskrbe partizanskih jedinica svime što im je potrebno nego i s ciljem političkog djelovanja u navedenom smislu, s prerastanjem na oslobođenom području u organe nove vlasti – Narodnooslobodilačke odbore (NOO).

“Do kraja 1941. u Hrvatskoj je osnovano šest kotarskih, 27 općinskih, 407 mjesnih i 235 akcionih i drugih NOO-a, koji su izražavali borbeni polet i stvaralaštvo najširih narodnih slojeva. U stvaranju i djelatnosti organa narodne vlasti bile su izražene nacionalne i socijalne težnje ustaničkih slojeva.”¹²

“Potkraj 1941. u Hrvatskoj je pod komandom Glavnog štaba Hrvatske (GŠH) bilo osam partizanskih odreda i sedam samostalnih partizanskih bataljuna (ukupno 18 bataljuna), nekoliko samostalnih partizanskih četa, s oko 7.000 partizana, a u okupiranim gradovima djelovalo je više udarnih grupa.”¹³

Titovo vodstvo pripremalo je buduća politička i državna rješenja u smislu – “Nema povratka na staro”. Tako je već za nekoliko mjeseci (26. rujna 1941.), u Stolicama u Srbiji, osnovan Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOPOJ), da bi se zatim, gdje god je to bilo moguće, osnivali republički glavni štabovi. To implicira, u prvom

¹⁰ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd, 1975.

¹¹ Muzej revolucije i SUBNOR Hrvatske: Hrvatska u NOB – fotomonografija, Grafički zavod Hrvatske, 1986., str. 66.

¹² Enciklopedija Jugoslavije, LZH, sv. 5., 1988., str. 363.

¹³ Enciklopedija Jugoslavije, LZH, sv. 5., 1988.

redu, borbu u svom zavičaju, u svojoj budućoj republici, izgradnju i favoriziranje domaćih (republičkih) kadrova, služenje vojske u svojoj republici, to jest sve ono što se poslije ostvarilo kroz Teritorijalnu obranu – u odnosu na sovjetske prijetnje. Međutim, to je bilo i jamstvo za stvaranje republika i njihovu ravnopravnost.

U skladu s time, NOPO su se borili u svom najužem zavičaju, a tek će poslije iz njih nastajati brigade sa širim krugom borbenog djelovanja.

U tom sklopu Titovi komunisti bili su najpokretljiviji, uz nacionalnu, njihova im je internacionalna komponenta omogućavala djelovanje na najširem prostoru. Tako su hrvatski komunisti mogli djelovati i izvan Hrvatske, primjerice na Kozari i u grmečkom dijelu Bosanske krajine, a jednako i u Srbiji. Primjerice Stjepan Filipović iz Opuzena obješen je u Valjevu, a Vjeko Spoje, iz crikveničkog kraja, član je borbene grupe Žikice Jovanovića Španca u Beloj Crkvi 7. srpnja 1941. i dr.

Najširi radijus djelovanja imali su bivši španjolski dobrovoljci. Stotinjak njih se 1941. vratilo preko zagrebačkoga prihvatnog punkta i rasporedilo gdje je god to bilo potrebno. Njihova su iskustva bila dragocjena – oba komandanta GŠH bili su “Španjolci” (Rukavina i Gošnjak).

Razvitak Narodnooslobodilačke borbe (NOB) i narodne vlasti¹⁴

Narodnooslobodilački se pokret (NOP) u Hrvatskoj razvija postupno, bez nekih atraktivnijih i trenutačnih skokova. Partizanske se jedinice umnožavaju i organiziraju u veće jedinice u pet stvorenih operativnih zona. Započeo je proces osnivanja brigada, pa zatim divizija, da bi se već 5. listopada 1942. godine od tri divizije – VI. (ličke), VII. (banijske) i VIII. (kordunaške) – formirao Prvi hrvatski korpus, odnosno 4. korpus NOVJ. Time su omogućene veća operativnost jedinica na širem prostoru i ukupna operativnost, a Hrvatska je na kraju 1942. godine imala 32.000 partizana.

Mnoštvo NOO-a, povezanih u okružne i oblasne, omogućilo je rješavanje svih pitanja vlasti, ne samo na oslobođenom teritoriju, pa se nametnula i potreba formiranja najviših organa vlasti. U 1942. godini NOP se u svim dijelovima Jugoslavije sve uspješnije razvijao i toliko se razgranao da je u studenom 1942. godine bilo moguće u Bihaću osnovati i vrhovno tijelo nove Jugoslavije u nastajanju – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Za predsjednika je izabran Hrvat dr. Ivan Ribar.

¹⁴ Ovaj tekst čine izvodi iz knjige Nikole Anića: *Antifašistička Hrvatska – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.– 1945.*, Multigraf marketing d.o.o., Zagreb, 2005.

Iduće godine u Hrvatskoj je osnovano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), na čelu s Vladimirom Nazorom, znamenitim književnikom, koji je zajedno s Ivanom Goranom Kovačićem, 1942. iz Zagreba otišao u partizane.

Slijedi formiranje 2. hrvatskog korpusa ili 6. korpusa NOVJ – 17. svibnja 1943. godine. Nakon kapitulacije Italije izbio je masovni narodni ustanak u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. U tim je okolnostima 7. listopada 1943. formiran 8. dalmatinski korpus, a zatim, 18. listopada 1943. godine, Mornarica NOVJ.

Formirani su i 10. zagrebački korpus, 19. siječnja 1944. godine, i 11. korpus NOVJ, čime je dovršeno organizacijsko i vojno ustrojavanje teritorija Hrvatske. Od ukupno 11 korpusa na teritoriju Jugoslavije, tako je u Hrvatskoj bilo njih pet.

Prva saveznička pomoć stigla je 25. lipnja 1943. godine iz Velike Britanije; od Angloamerikanaca u listopadu 1943., a iz SSSR-a 1. svibnja 1944. godine.

Počevši od Sisačkoga partizanskog odreda, osnovanoga 22. lipnja 1941., koji je brojio 77 boraca, do 1. ožujka 1945., sve većim dolaskom Hrvata, partizanske vojne snage u Hrvatskoj narast će na 199.883 boraca. Od toga je u operativnim jedinicama 131.239 boraca. Među njima su bila 60.703 Hrvata, 24.528 Srba, 5.113 Slovenaca, 3.593 Muslimana, 2.733 Talijana, 1.535 Čeha i Slovaka, 942 Rusa, 525 Crnogoraca, 314 Nijemaca, 271 Poljak, 270 Mađara, 171 Židov i dr. Socijalni sastav: 64,76% seljaka, 22,50% radnika, 9,70% obrtnika i 1,95% intelektualaca¹⁵ (to je relativno visok postotak, jer je u to doba bilo malo intelektualaca – *nap.* T. B.).

U Narodnooslobodilačkom ratu u Hrvatskoj sudjelovalo je 43.660 žena, što pokazuje njihovu masovnu zastupljenost. Među nosiocima Partizanske spomenice 1941. su 722 žene, a 18 je žena dobilo Orden narodnog heroja. Svojim neposrednim sudjelovanjem u NOB-u i pozadinskim aktivnostima, na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a, održanom u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. godine, usvojenom Deklaracijom o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, žene su prvi put na hrvatskom prostoru dobile pravo glasa.

Ljudski gubici Hrvatske od 1941. do 1945.

Da bi se lakše shvatio omjer stradanja, potrebno je utvrditi i broj stanovnika tadašnje Hrvatske te, posebno, nacionalnu strukturu stanovništva, i to zbog izrazitih disproporcija u stradanju pojedinih kategorija stanov-

¹⁵ Enciklopedija Jugoslavije, LZH, sv. 5., 1988., str. 371.

nika. Broj stanovnika Hrvatske i njihova nacionalna struktura mogu se, međutim, samo statistički procijeniti, jer 1941. nije proveden popis stanovništva, pa se istraživači u svojim izučavanjima koriste rezultatima popisa iz 1921., 1931. [i 1948.] godine, što dovodi do različitih rezultata u raznih autora, tim prije što su spomenuti popisi rađeni prema različitim metodologijama.

Dr. Bogoljub Kočović (statističar, magistar ekonomije čikaškog Sveučilišta, doktor znanosti međunarodnog prava pariške Sorbone) procijenio je, primjerice, da je 1941. na području Hrvatske bilo 3,796.000 stanovnika, a među njima 2,746.000 Hrvata (72,3%), 718.000 Srba (18,9%), 22.000 Židova (0,6%) i 310.000 (8,2%) svih ostalih. Međutim, procjena ing. Vladimira Žerjavića (statističar OUN-a) glasi: 3,780.000 stanovnika, među kojima je bilo 2,735.000 Hrvata (72,4%), 703.000 Srba (18,6%), 22.000 Židova (0,65%) i 320.000 (8,4%) ostalih.

Dr. Bogoljub Kočović tek je 1985. godine u Londonu objavio podatke o ratnim žrtvama. On je prepolovio broj žrtava, kojima se operiralo u Jugoslaviji, pa je umjesto "preko 2,000.000", brojku sveo na 1,027.000.¹⁶ Poslije će i hrvatski demograf ing. Vladimir Žerjavić doći do sličnih rezultata, koje je iznio u svojoj knjizi.¹⁷ Prema Kočoviću, na istom području (Jugoslavije) stradalo je ukupno u svim prilikama (poginuli, ubijeni, umrli) 207.000 hrvatskih žrtava, a srpskih 467.000, a po Žerjaviću bilo je 192.000 hrvatskih žrtava i 530.000 srpskih. Dakle, podaci opovrgavaju uveličavane podatke na srpskoj strani o broju stradalih u Jasenovcu, a isto tako i hrvatske oko "Bleiburga".

Do sada (prema popisu stradalih osoba iz 1964. godine) za područje je Hrvatske utvrđen broj od 213.396 *stradalih osoba*, što čini od 61,4 do 64,7% od procijenjenog broja stradalih iz Hrvatske, djelomično revidiranog popisa Žrtve rata 1941.–1945. godine iz 1966. godine. Među njima život je izgubilo 114.709 Srba (53,8%), zatim 72.261 Hrvat (33,9%) i 11.599 Židova (5,4%), a svih je ostalih i nepoznatih nacionalnosti stradalo 14.827 (6,9%).¹⁸

Tijekom rata u *jedinicama NOVJ* živote su izgubila 61.833 stanovnika Hrvatske. Nacionalna struktura pokazuje da je poginulo 32.497 Hrvata ili 52,6%, a Srba iz Hrvatske 28.216 ili 45,6%, a svih je ostalih poginulo 1.120 ili 1,85%. Navedeni podaci, prema trenutačnom stanju djelomično revidiranog popisa, pokazuju da je srpsko stanovništvo, koje se od početka uključilo u partizanske jedinice u tom sklopu podnijelo najveće gubitke:

¹⁶ Dr. Bogoljub Kočović: "Žrtve Drugoga svjetskog rata", London 1985.

¹⁷ Ing. Vladimir Žerjavić: "Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu", Zagreb 1989.

¹⁸ Ovaj tekst čine izvodi iz knjige: "Ljudski gubici Hrvatske – pitanja, primjeri, rezultati...", autora Igora Graovca i Dragana Cvetkovića, Dijalog, Zagreb, 2005. godine.

Srbi, s približno 18% u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 45,6% ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske, a Hrvati, pak s približno 70–72% u ukupnom stanovništvu Hrvatske, tijekom rata čine 52,6% ukupnih partizanskih gubitaka Hrvatske.

Tijekom rata Hrvatska je izgubila 151.187 civila. Nacionalna struktura stradaloga civilnog stanovništva omogućuje i potpuniji uvid u sliku ratnih zbivanja na području Hrvatske. Stradala su 86.493 Srba (57,2%), 39.764 Hrvata (26,3%), 11.497 Židova (7,6%), a 13.433 žrtve pripadnici su svih ostalih nacionalnosti (8,9%), a među njima su najbrojniji Romi (5.826).

Identifikacija počinitelja zločina nad civilnim stanovništvom predstavlja problem. Od 151.187 počinjenih zločina nad civilima poznat je počinitelj za 77.192 žrtve ili 51,1%. Od 44.173 stradala Srba, za koje je poznat počinitelj zločina, njih 90,2% je stradalo od ustaša, od Nijemaca 7,6%, zatim od Talijana 0,9%, a četnici su odgovorni za 0,6%. Među hrvatskim stanovništvom, čije su ubojice poznate, a to je 13.858 osoba, ustaše su pobile njih 49%, slijede Nijemci sa 35,1%, Talijani 12,9% i četnici 1,7%. Ustaše prednjače među počiniteljima zločina nad civilnim stanovništvom i odgovorni su za smrt 62.177 osoba, što je 41% svih počinjenih zločina nad civilima ili 80,5% od identificiranih zločina.

Nacionalna struktura žrtava stradalih zbog dosad utvrđenih ustaških zločina pokazuje da su među njima najbrojniji Srbi (39.882) i to: najviše u Slavoniji 14.356 žrtava (36,1%), pa na Baniji 8.352 žrtve (21%), zatim na Kordunu 8.176 žrtava (20,5%) i u Lici 6.552 žrtve (16,5%) itd.

Civilno je stanovništvo Hrvatske najviše stradalo u logorima, u kojima je živote izgubilo 62.016 osoba, što je 42,5% od stradalih za koje je poznat način stradanja. Veliku većinu čine Srbi (26.350 ili 42,5%), a potom Hrvati (13.099 ili 21,1%), pa Židovi (10.991 ili 17,7%) i ostali nepoznate nacionalnosti (11.576 ili 18,7%). Najveći je dio logoraša iz Hrvatske stradao u Jasenovcu, gdje su život izgubile 72.872 osobe, od kojih je 47.679 Srba (59,7%), 11.111 Židova (13,9%), 7.745 Roma (9,7%), 6.319 Hrvata (7,9%), 919 Muslimana (1,2%) i 6.099 svih ostalih (7,6%). *Ustaše, Nijemci i Talijani na tlu Hrvatske podigli su više od 50 logora.*

Prezentirani podaci predstavljaju presjek stradanja stanovništva Hrvatske od 1941. do 1945. godine, i to prema sadašnjem, djelomično revidiranom popisu iz 1964. godine. Tijekom rata najveće je gubitke pretrpjelo srpsko stanovništvo iz Hrvatske, i to bilo kao posljedicu genocida ili u otporu genocidu, u borbi protiv NDH i okupacije zemlje te sudjelovanja u antifašističkom i oslobodilačkom ratu. Gubici Srba čine 53,8% (114.709) ukupno stradalih i 57,2% stradalih civila (žrtava). Ako se uzme u obzir da je odnos stradalih civila (žrtava) prema stradalima u vojnim formacijama NOVJ (stradalnicima) 3:1, kao i to da su ustaše ubile 90,2% civila, jasno se vidi težnja za biološkim uništenjem Srba u tadašnjoj Hrvatskoj (točnije

samo u NDH). Iako u broju stanovnika sudjeluju s približno 70%, Hrvati čine 33,9% (72.261) ukupno stradalih i 26,3% stradalih civila (žrtava).

Pregled stradalih iz Hrvatske u njemačkim koncentracijskim logorima, izvan područja Kraljevine Jugoslavije, nastao je na temelju spomenutog popisa "Žrtve rata 1941.– 1945. godine" iz 1964. godine. Do sada je identificirano 7.665 osoba iz Hrvatske koje su izgubile život u nekom od njemačkih koncentracijskih logora izvan područja Jugoslavije i one čine 3,6% žrtava od svih do sada identificiranih stradalih stanovnika Hrvatske (revizijom je popisa, naime, do sada identificirano 212.729 tih osoba).

U njemačkim koncentracijskim logorima (Auschwitz, Dachau, Mauthausen, Buchenwald i drugima) stradalo je najviše Hrvata – 3.154, zatim Židova – 2.798, pa Srba – 1.390 i ostalih – 313. Iako je samo djelomično revidiran, Popis žrtava omogućuje jasan uvid u stradanja stanovništva Hrvatske u njemačkim logorima izvan tadašnje Kraljevine Jugoslavije.

Popisom je ustanovljeno da je s područja Hrvatske u zarobljeništvo odvedeno 11.330 pripadnika Vojske kraljevine Jugoslavije i da je 459 vojnika stradalo.

Uz te podatke treba navesti i podatke iz popisa (stradalih osoba) provedenoga 1964., u kojem stoji da su u okupiranoj Jugoslaviji poginula 597.323 borca i civila, a od toga je njih 213.396 *bilo iz Hrvatske*.

Borba za priključenje Istre matici domovini

Iredentizam i fašizam vladajuće elite Kraljevine Italije, svojom silovitošću i etničkim čišćenjem, nije u Istri uspio skršiti ni slobodarski ni nacionalni duh većinskog naroda. Štoviše, izazvao je protiv sebe i same Talijane. Stoga se i moglo dogoditi da je prvi oružani antifašistički otpor na svijetu, čak i internacionalnog karaktera, izbio upravo u Labinu, u Istri, 1921. godine.

Prvi poziv na oružanu borbu u novoj konstelaciji – 1941. godine – našao je u Istri na vrlo plodno tlo. Budući da je to bio poziv KPJ, odnosno KPH, njezini su članovi i članovi istarske emigracije, vrativši se u zavičaj, s uspjehom pokrenuli antifašistički NOP. Tako Kotarski komitet KPH za Primorje i Istru u svom letku ističe: "Stvorimo i mi narodnooslobodilačku frontu protiv fašizma, kao jedini залог vraćanja patničke Istre i svih pripojenih i okupiranih krajeva u slobodnu domovinu".

Treba reći, i to se nikad ne smije zaboraviti, da su i naši Talijani sudjelovali u NOR-u. Isto tako, ne smije se smetnuti s uma da je NOP Istre podržalo i hrvatsko svećenstvo u Istri. Upravo su u Istri postignuti kapitalni rezultati, kakvih nije bilo u drugim krajevima osovinske Europe. Mislimo, pritom, na odluke najviših ustaničkih tijela u Slovenskom primorju i u

hrvatskoj Istri o prekidu državno-pravnih i drugih odnosa s Kraljevinom Italijom.

Sredinom 1943. godine NOP se u Istri brzo razvijao, a talijanski ga fašisti nisu mogli neutralizirati. Odlučeno je da se za Istru osnuje posebna komanda – Operativni štab NOVH za Istru. Do kraja rujna formirane su tri istarske brigade. Istodobno, Okružni narodnooslobodilački odbor (ONOO) Istre donio je povijesnu odluku kojom je 13. rujna 1943. proglašio: *“Istra se priključuje majci zemlji i proglašuje ujedinjenje sa ostalom našom hrvatskom braćom.”*

Proglasom okružnog NOO Istre od 13. rujna 1943. godine narodu je Istre objavljeno udruživanje s maticom Hrvatskom. Već 25. rujna 1943. u Pazinu je osnovan prvi NOO za Istru, koji je, također, potvrdio odluku okružnog NOO Istre o sjedinjenju Istre, Zadra, Rijeke i jadranskih otoka, a potvrđena je i odlukama ZAVNOH-a, koji je provodi tako da 12. listopada 1943. godine uključuje delegate iz Istre.

Titu je bilo jasno da ovi akti o sjedinjenju još nemaju vanjsko-političkog značenja. Zato prioritetno radi na dobivanju priznanja za tekovine NOB u cjelini, kako bi se zatim posvetio diplomatskim akcijama za priznanje budućih granica države, unutar kojih se imala naći i Istra. Pošto je u jesen 1943. godine cijela Istra bila oslobođena, ta je činjenica bila izuzetno važna i za snagu Titovih diplomatskih poteza. Saveznici su odmah bili upoznati s odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a od 29. studenog 1943., pa i s onima koje su se ticale Istre i drugih krajeva.

Tito je vodio strategijsku brigu i o antifašistima Talijanima iz Istre, koje je uključio u postrojbe NOV. Oni su formirali i posebnu brigadu. Ti su Talijani podržali Titove diplomatske napore za međunarodno priznanje sjedinjenja Istre s Hrvatskom, što je u mnogome pomoglo diplomatskom uspjehu.

Uspješna borba Hrvata, Talijana i Slovenaca Istre bila je podloga i za donošenje odluka Pariške konferencije 1947. godine, da Istra definitivno ostaje sjedinjena s maticom Hrvatskom, u okviru nove Titove Jugoslavije.

Bez Tita taj se kapitalni proces ne bi mogao tako uspješno ostvariti. Uz ostalo, Tito je 1944. godine u Caserti kod Napulja i osobno pregovarao s Winstonom Churchillom, jednim od trojice vođa antihitlerovske koalicije.

U tom je razgovoru Churchill nastojao izbjeći dogovor o Istri, ali Tito od tog pitanja nije odustajao. Zahtijevao je da, u slučaju iskrcavanja, saveznici u Istri moraju poštivati vlast koju tamo zateknu, a to su bili NOO. Britanske igre oko iskrcavanja u Istri trebale su poslužiti za odbijanje Titova zahtjeva za sjedinjenjem Istre s Hrvatskom. Zbog odlučna Titova držanja, Britanci su poslije odustali od planova za iskrcavanje u Istri, dijelom i zbog straha Amerikanaca od mogućeg konflikta s partizanima, ali i od slabljenja fronte u Normandiji. Amerikanci nisu željeli, radi britanskih

interesa, ulaziti u aranžmane koji bi na Balkanu dugoročno izazivali nove ratove.

Naravno, nije mirovala ni talijanska strana, već je poduzimala diplomatske korake da zadrži Istru. U tome su joj pomagali i kolaboranti iz Istre, koji su se pripremali preuzeti vlast u slučaju savezničkog iskrcavanja na tom poluotoku.

Osim toga, Tito poduzima stalne korake da pokaže pravo Jugoslavije na Istru. U tome mu ide na ruku uspješan razvitak oslobodilačke borbe. Ocijenivši položaj antifašističke borbe u Jugoslaviji, Tito je 12. rujna 1944. na Visu održao govor u kojem je rekao: *“Mi tuđe nećemo, a svoje ne damo”*. Bilo je to u vrijeme kad su se očekivali proboj njemačke fronte na Apeninama i dolazak savezničke vojske u Furlaniju i Istru. Saveznici su morali uvažiti novi odnos snaga na teritoriju bivše Jugoslavije i Istre, a Churchill je povodom ovoga govora zajedljivo izjavio: *“Tito dobiva sve što hoće”*.¹⁹

Još istog mjeseca 1944. Tito odlazi u Moskvu, gdje je sa sovjetskim rukovodiocima postigao sporazum o prolasku sovjetskih trupa preko teritorija Jugoslavije. Time je i zapadnim saveznicima dao do znanja kako se i od njih, u slučaju da odluče ući u Istru, očekuje da traže dopuštenje vlasti nove Jugoslavije.

U veljači 1945. Britanci ipak pokušavaju ući u Istru, i to s izlikom da im je taj prostor potreban radi opskrbe trupa u Austriji. Tito to nije dopustio, pa je umjesto toga sklopljen sporazum o ravnopravnom tretmanu britanske i jugoslavenske armije, čime je i taj britanski manevar izbjegnuto. Odbačen je i britanski prijedlog da se u Istri uvede saveznička vojna uprava.

Isto tako, Tito je u travnju i svibnju 1945. godine osobno usmjeravao završne vojne operacije za oslobođenje Istre i Slovenskog primorja. Da bi preduhitrio savezničke planove o okupaciji Istre, Tito je postrojbe Jugoslavenske armije, koje su u travnju 1945. opkoljavale Rijeku, prebacio prema Trstu. Sam je kazao da će onome, tko zauzme Trst, pripasti i Istra. Postrojbe Jugoslavenske armije ušle su u Trst 30. travnja 1945. i tako preduhitrile dolazak savezničke vojske, koja je tamo stigla tek 2. svibnja 1945. Tako se Tito suprotstavio britanskim namjerama da u posljednji čas okupiraju Istru, jer je svojom armijom zauzeo sve prostore nastanjene Hrvatima i Slovencima.

Ipak, sučeljavanja s Englezima i Amerikancima se nastavljaju. Oni i dalje pritišću da bi okupirali Istru i tako je izborili za Italiju. Ocjenjujući opće prilike, Tito dopušta ulazak trupa zapadnih sila u Pulu, ali 10. veljače 1947., Mirovnim ugovorom s Italijom, konačno se korigiraju zapadne granice, a Istra se, kao i drugi krajevi koji su prije bili pod talijanskom

¹⁹ Kao što je poznato, na Visu je, na mjestu gdje je Tito izgovorio ove poznate riječi, bio podignut spomenik, ali ga je 1994. Skupština HDZ-a općine Vis srušila. Zaista se na pravi način odužila borbi Tita i hrvatske Istre. Za taj je čin sigurno dobila barem aplauz od talijanske iredente.

vlašću, sjedinjuje sa svojom maticom. Još je ostao neriješen sjeverozapadni dio Istre, gdje je formiran Slobodni teritorij Trsta (STT), ali je i taj dio, osim Trsta, sporazumom iz 1953. godine konačno pripojen Hrvatskoj.

Svi oni koji danas zaboravljaju dugu i mukotrpnu borbu istarskih Hrvata, Slovenaca i Talijana za slobodu i sjedinjenje Istre sa zemljom-maticom Hrvatskom, morali bi zapamtiti ove činjenice i poštivati specifičnosti ovog područja, ali i “fratellanzu”, kao osnovu suživota, i to ne samo na ovim prostorima.

Federalna Država Hrvatska

Spomenimo nekoliko bitnih Titovih polazišta u oblikovanju nacionalnog pitanja. On tvrdi: “Internacionalizam za komuniste ne znači, da oni radi toga što su internacionalisti prestaju pripadati svome narodu. Hrvatski komunista nije neki “internacionalista”, koji visi u zraku, nego je on komunista – Hrvat koji se svim snagama zalaže za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači, u prvom redu, dosljednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa. A za hrvatskog komunistu internacionalizam znači u prvom redu najaktivnije učestvovanje u oslobodilačkoj borbi hrvatskog naroda i bratski savez između hrvatskih radnika i seljaka i bratski sporazum sa srpskim radnim narodom.”²⁰

“Režimu velikosrpske prevlasti treba učiniti kraj. Srpski demokratski narod mora razumjeti da mu samo dobrovoljna suradnja sa svim narodima Jugoslavije osigurava vlastitu političku slobodu i nezavisnost. Oni neće pobijediti reakciju i fašizam, ako ne bude razbijen velikosrpski šovinizam, ako ne budu iskorijenjeni njegovi ostaci u vlastitim redovima i ako ostane ma i sjenka tutorstva nad Hrvatima i Slovencima. Ni jedan narod ne može biti slobodan ako ugnjetava druge narode.”²¹

U Proleteru iz prosinca 1942. Tito naglašava: “Riječ Narodno-oslobodilačka borba – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada Narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština Narodno-oslobodilačke borbe.”²²

²⁰ Proleter br. 1/1937.

²¹ Proleter br. 2/1937.

²² Nacionalno pitanje u svjetlu NOB-e, Proleter, 20. prosinca 1942.

Vrijedno je navesti i *stavove uglednih antifašista, koji nisu bili komunisti*, izrečene na Drugom zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom, od 12. do 15. listopada 1943. godine, te poslije njega.

Vladimir Nazor (u “Odazivu Istranima”): “... u ‘Glasu Istre’ omladinac kliče: ‘Mi hoćemo Tita i crvenu zvijezdu slave!’... Istranin u svom najtežem trenutku, u dane najljućeg tuđinskog pritiska, izlazi na partizansko poprište, stavljajući Velom Joži na kapu, iznad čela ‘crvenu zvijezdu slave’. Ne samo kao znak socijalne pravde, nego i kao simbol slave, shvaća Istranin crvenu zvijezdu... Zdravo Istro”.²³

Dr. Svetozar Rittig, župnik crkve Sv. Marka u Zagrebu, na ZAVNOH-u II. u Plaškom: “Uzbuđenim glasom sjedi je svećenik pozdravio vijećnike i izrazio iskreno divljenje nad silnim uspjesima narodnooslobodilačke borbe. Zatim je, okrenuvši se prema mjestima gdje su sjedili predstavnici Komunističke Partije (s Hebrangom na čelu – *op. a.*) nastavio: “A za sve to hvala vama, dragi naši komunisti, jer vi ste dali najveće žrtve i ostvarili ono, za čim su težili vjekovima najveći sinovi hrvatskog i srpskog naroda, vi ste ne štedeći žrtava ni krvi, ostvarili jedinstvo Srba i Hrvata.”²⁴

Božidar Magovac, urednik “Slobodnog doma”, u ime Izvršnog odbora HSS-a (u partizanima), na istom zasjedanju ZAVNOH-a naglasio je, da su jednodušno odlučili “da stupe u Narodnooslobodilačku frontu, da se zajedno s komunistima, demokratima i pristašama ostalih stranaka bore za oslobođenje hrvatskog i srpskog naroda i za novu demokratsku Jugoslaviju.”²⁵

Dr. Ante Mandić, poznati istarski borac, publicist i političar, član Jugoslavenskog odbora u Londonu za Prvoga svjetskog rata, odmah po dolasku na oslobođeni teritorij, na pitanje – Kako gleda na rješenje istarskog pitanja? – odgovara: “To pitanje rješava već narod sam oružjem u ruci... On više neće prepustiti svoju sudbinu drugima... (Istra) neće biti predmet pogađanja drugih ... Narod Istre proglasio je svoje prisajedinjenje Hrvatskoj, i time je definitivno riješio svoj istarski problem...” Tu je posebno naglasio: “... I vama imamo da zahvalimo ako danas govorimo našim hrvatskim jezikom ... Kad se pojavila prva kapa s crvenom zvijezdom, Istra se podigla kao jedan čovjek. Ona Istra, koja nikada nije priznavala nikakve stranke izim “hrvatske” ili “slovenske”, pristupila je vašem oslobodilačkom pokretu... Danas smjelo i odlučno uzimljemo ono što je naše i ne pitamo nikoga, da li mu je pravo ili nije, te s puškom u ruci čekamo spremni da branimo svoje. Istra je u tom slijedila primjere partizana, koji nisu nikoga pitali za dozvolu što imaju da rade!”²⁶

²³ Vjesnik Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske 1941.–1945., sv. I. Vjesnik, Zagreb, 1970. str. 587.

²⁴ isto, str. 661.

²⁵ isto, str. 661.

²⁶ IHRPH: ZAVNOH 1943/I, Zagreb, 1964., str. 429.

Za Hrvatsku je rezultat: projekt Federacije sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u Jajcu, 29. studenog 1943. godine, prihvaćen je na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom (8. i 9. svibnja 1944.), zajedno s odlukom o ZAVNOH-u kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i najvišem organu državne vlasti Demokratske Hrvatske, te je proglašenjem nove Federalne Države Hrvatske, nasuprot okupatorskoj “Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, koja nije bila ni nezavisna, ni hrvatska, potvrđena odluka OKNOO Istre i ZAVNOH-a.

Manje je poznato da je mjesec dana prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a održan pripremni sastanak Politbiroa CK KPJ (listopad 1943.) na kome je donesena za Hrvatsku važna odluka: Dalmacija neće biti pokrajina, već hrvatska oblast i svoje će delegate na AVNOJ slati u sastavu delegacije ZAVNOH-a. Time je i s te strane Hrvatska ujedinjena u skladu s njenim težnjama.

Tako su ujedinjeni svi dijelovi Hrvatske i priključeni svi oni teritoriji koje su ustaše i prethodne velikosrpske vlade prodale, i to sve u okviru zajamčenih Titovih granica (u veličini od 56.538 kv. km.), zaštićenih zajedničkom Federacijom šest njenih saveznih država.

Borba za legalizaciju tekovina Narodnooslobodilačke borbe

Tito je Narodnooslobodilačku borbu istovremeno vodio u tri osnovna pravca: za oslobođenje od okupatora i kvislinga, legaliziranje narodne vlasti i vraćanje zemlji otetih krajeva Istre, Rijeke, Zadra, jadranskih otoka i drugih.

Vojevalo se na cjelokupnom teritoriju Jugoslavije, ne samo radi logističke podrške, već zbog stvaranja vlasti, suprotno kraljevskoj strukturi, s ciljem ostvarivanja Demokratske Federativne Jugoslavije, koja je ostvarena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Ta borba nije bila laka, jer je Kraljevska vlada bila u Londonu i njeni su domaćini, kao legalisti, nastojali da se ostvari njen utjecaj, pogotovo, na završetku rata. Sporazumom Tito – Šubašić i dopunjavanjem Trećeg zasjedanja AVNOJ-a poslanicima kraljevske skupštine iz 1938. godine pokušalo se, glasačkom mašinom, izboriti poništenje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Velike sile, koje su činile antifašističku koaliciju, bile su suglasne da će nakon ratne pobjede biti poništena njemačka osvajanja i promjene na europskom prostoru nastale na osnovi njih. To je značilo da će se uspostaviti stanje koje je prethodilo tim osvajanjima. U rat s Njemačkom i Italijom ušla je Kraljevina Jugoslavija. Ona je bila pobijeđena i njen je teritorij okupiran, ali je, Vlada, na čelu s kraljem, izbjegla izvan doseg

okupatorskih sila. Ove institucije legitimirale su Jugoslaviju pred državama članicama antinacističke koalicije i bile nosioci kontinuiteta okupirane države.

Na temelju Krimске preporuke šefova savezničkih sila s Jalte, u veljači 1945. godine, AVNOJ je proširen kooptiranjem 118 novih vijećnika, i to onih iz redova poslanika Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, izabranih u prosincu 1938. godine koji se nisu kompromitirali suradnjom s okupatorima, zatim pripadnicima građanskih grupa i stranaka, koje su surađivale s Narodnom frontom Jugoslavije ili bile izvan nje, te uglednih javnih radnika sa stranačkim obilježjem ili bez njega. Time je realiziran prethodni Sporazum Tito – Šubašić, iz 1944. godine.

Tako je, predsjednik Demokratske stranke, Milan Grol, 7. ožujka 1945. godine, postao potpredsjednikom prve Titove Vlade, Ivan Šubašić ministrom vanjskih poslova, a Dragoljub Jovanović, predsjednik Narodne seljačke stranke, kooptiran je u Predsjedništvo AVNOJ-a, itd. Titovo vodstvo tražilo je od svih političkih stranaka priznanje tekovina NOB-a, i to tako da uđu u Narodnu frontu i da se u njenu okviru bore za skupštinske mandate.

Problemi su nastali već za nekoliko mjeseci, ljeti 1945. godine, kad je Grolova stranka odbila priključiti se Narodnoj fronti, što je upozoravalo na opstrukciju, koja bi u tadašnjim uvjetima bila tragična, jer bi značila nastavak bratoubilačke borbe, a to se nije smjelo dopustiti.

U takvim je uvjetima Tito, prihvativši sporazum sa Šubašićem, prihvatio i višepartijski sustav. Međutim, već je sredinom 1945. godine postalo jasno da građanske stranke u Srbiji ne priznaju tekovine NOB-a i AVNOJ-a i da se spremaju da ih, nakon eventualne pobjede na predstojećim izborima, ponište.

U Srbiji je izborna pobjeda građanskih stranaka bila realnija nego u ostalim republikama, tim više što je u to vrijeme bio prisutan Draža Mihailović s četničkom vojskom i simpatizerima, koji su se nadali da bi prozapadni dio antifašističke koalicije mogao podržati kraljevsku vladu, jer je Tito bio formalno imenovan kraljevskim mandatarom za predsjednika vlade.

Titovo se vodstvo opredijelilo protiv legalizacije građanskih stranaka izvan Narodne fronte i tako je osujećen glasački manevar i onemogućeno poništenje tekovina Narodnooslobodilačke borbe za zelenim stolom. Tito se pokazao kao dosljedan i odlučan borac protiv svih onih koji su na bilo koji način ugrožavali tekovine Narodnooslobodilačke borbe, za koje su pale goleme žrtve. To je dokazao i u Jajcu, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, čije odluke nisu odobravali ni Staljin, zbog hegemonističkih pretenzija Sovjetskog Saveza, a ni Churchill i Velika Britanija, koji su poštivali legitimitet kralja i Kraljevske vlade Jugoslavije, a bili su i njihovi domaćini.

Pobjedom na izborima 11. studenoga 1945. godine konačno su legalizirane tekovine NOB-e i Odluke AVNOJ-a.

Zaključak

Valja se podsjetiti u kakvim se povijesno-političkim, gospodarskim, socijalnim i kulturnim uvjetima stvarala i razvijala NOV u Jugoslaviji i Hrvatskoj, jer je samo tako moguće pravilno sagledati objektivne prilike za pružanje otpora zastrašujućim fašističkim vojskama, koje su okupirale, gotovo, cijelu Europu. Tim više što su fašističke sile, Njemačka i Italija, u Hrvatskoj uspostavile svoju fašističku tvorevinu NDH, za koju su, u početku, mnogi Hrvati povjerovali da je ostvarenje njihovih povijesnih težnji.

Nužno je bilo uložiti mnogo napora, znanja, hrabrosti i žrtava da se suzbije strah, razotkriju laži fašističko-ustaške propagande, ali i da se proganjanima i osuđenima na istrebljenje pruže nada i vjera da je zajednički i organiziranom borbom moguće suprotstaviti se fašističkim zločinima i genocidu, a isto tako, onima, koji nisu bili neposredno ugroženi, pomoći da spoznaju suštinu fašizma i da se bore za slobodu Hrvatske i svih njenih građana. Tu su ulogu na sebe preuzeli Komunistička partija na čelu s Titom, Savez komunističke omladine Jugoslavije te svi privrženici Narodno-oslobodilačke fronte svih građana i narodnooslobodilačkih odbora.

Očito je da su građani Hrvatske, u velikoj većini, bili protiv fašizma i okupacije, pa su se i oružjem suprotstavili okupatoru i njegovoj fašističkoj tvorevini – ustaškoj NDH. Njihov se broj, spoznavanjem okrutnosti života pod fašizmom, iz godine u godinu povećavao. Borbenim jedinicama čvrstinu je osiguravalo dobrovoljno opredjeljivanje za pristup u njihove redove, a u jedinstvenim ciljevima povezivalo ih je bratstvo u multinacionalnosti.

Stvoreni su uvjeti za osnivanje ZAVNOH-a, kao najvišeg organa narodne vlasti i nosioca državnog suvereniteta građana Hrvatske. Njegovo je prvo zasjedanje održano 13. i 14. lipnja 1943. u Otočcu i na Plitvičkim jezerima, a drugo u Plaškom od 12. do 15. listopada 1943. Tada je potvrđena odluka o sjedinjenju s Hrvatskom Istre, Zadra, Cresa, Lastova i onih dijelova Hrvatske koje je nakon okupacije, po ugovoru s Pavelićevom NDH, preuzela Italija. Zahvaljujući antifašističkom opredjeljenju znatne većine hrvatskih građana, na trećem je zasjedanju, 8. i 9. svibnja 1944. godine u Topuskom, odlučeno da se ZAVNOH proglasi vrhovnim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom i najvišim organom državne vlasti Federalne Države Hrvatske. Četvrto je zasjedanje održano 24. i 25. srpnja u Splitu. Naziv ZAVNOH tada je promijenjen u Narodni Sabor Hrvatske. Prva vlada FDH, odnosno Narodne Republike Hrvatske, osnovana je u

Splitu 14. travnja 1945. godine, dakle, prije završetka Drugoga svjetskog rata!

Narodnooslobodilačka vojska (NOV) Hrvatske bila je najsnažnija na jugoslavenskom prostoru, a NOV Jugoslavije bila je nosilac treće, i to samostalne fronte u Europi, uz angloameričku i sovjetsku. Za vojnike Jugoslavenske armije Drugi svjetski rat nije završio 9. svibnja, nego tek 15. svibnja 1945. godine, jer su postrojbe razularene vojske NDH i drugih kvislinških grupacija vodile svoj osvetnički rat s Jugoslavenskom armijom.

Literatura

- Anić, Nikola: Antifašistička Hrvatska – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.–1945., Multigraf marketing d.o.o., Zagreb, 2005.
- Deželjin, Josip: Etiologija antifašizma, Adamić, d.o.o., Rijeka, 2007.
- Enciklopedija Jugoslavije LZH, sv. 5., 1988.
- Graovac, Igor i Dragan Cvetković: “Ljudski gubici Hrvatske – pitanja, primjeri, rezultati...”, Dijalog, Zagreb, 2005.
- Holjevac, Veco: Zapisi iz rodnoga grada, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1972.
- IHRPH: ZAVNOH 1943/I, Zagreb, 1964.
- Ivanković Vonta, Zvonko: Hebrang, Scientia Yugoslavica, Zagreb, 1988.
- Jelić Butić, Fikreta: Hrvatska seljačka stranka, Globus, Zagreb, 1983.
- Jelić, Ivan: Komunistička partija Hrvatske, Globus, Zagreb, 1981.
- Jelić, Ivan: Od ustanka do slobode, Globus, Zagreb, 1982.
- Jelić, Ivan.: Tragedija u Kerestincu, Globus, Zagreb, 1986.
- Lengel Krizman, Narcisa: Borbeni Zagreb, Globus, Zagreb, 1980., Spektar, Zagreb, 1984.
- Matovina, Miroslav i Dragan Božić: Prvi partizanski odred, Stvarnost, Zagreb, 1981.
- Muzej revolucije i SUBNOR Hrvatske: Hrvatska u NOB – fotomonografija, Grafički zavod Hrvatske, 1986.
- Peti kongres KPJ, Kultura, Beograd, 1948.
- Proleter, organ KPJ, br. 11/1937.
- Strčić, Petar: Hrvatska i II. svjetski rat (neobjavljeni rukopis), Zagreb, 2008.
- Vjesnik Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske 1941.–1945., sv. 1., Vjesnik, Zagreb, 1970.
- Zbornik “Bleiburg”, Multigraf, Zagreb, 2007.
- Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd 1957.
- Zbornik saopštenja i diskusije sa okruglog stola, Beograd, 7.–9. novembra 2001. “Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999.”, Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941.–1945., Beograd, 2002.
- Zbornik saopštenja i diskusije sa skupa – 60. godišnjica antifašističkog ustanka u Jugoslaviji – “O ustanku 1941. danas”, Beograd, 21. decembar 2001., Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941.–1945., Beograd, 2002.
- Židovska općina Zagreb: “Zna li se 1941.–1945.”, Zagreb, 1996.

Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske¹

IVAN FUMIĆ

U ovom prilogu nisu obuhvaćeni logori s teritorija Bosne i Hercegovine, koji su u vrijeme Drugoga svjetskog rata bili u sastavu NDH, osim logora Kruščica kod Travnika.

Progoni Srba, Židova, Roma i antifašista

Ustaše su Srbe već u “Ustaškim načelima”² proglasili osnovnim neprijateljima Hrvata, koje treba silom iskorijeniti. Njihovim su istrebljenjem planirali stvoriti čist životni prostor za potrebe Hrvata i Muslimana. Zato su, uz ostalo, osnivali i koncentracijske logore.

Zakonskom odredbom od 25. travnja 1941. u NDH je zabranjena i upotreba ćirilice. Već 3. svibnja 1941. donesena je “Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu”.³ Početkom lipnja 1941. godine izdana je Naredba o ukidanju svih “srpskih konfesionalnih pučkih škola i zabavišta”, a sredinom srpnja Naredba o ukidanju naziva “srpskopравoslavna vjera” s obrazloženjem da nije u skladu s novim državnim uređenjem. Uskoro su slijedile naredbe o promjenama naziva pojedinih mjesta koja su u imenu imala srpska obilježja. Početkom svibnja u Zagrebu je donesena naredba o zabrani kretanja Srba noću te o njihovu iseljavanju iz sjevernog dijela grada. Potom su se naredbe istog sadržaja pojavile i u drugim gradovima.

Budući da su ustaše u cijelosti slijedile rasnu politiku svojih fašističkih gospodara, poslije su u njihov plan istrebljenja nepoćudnih uključeni i Židovi i Romi. Progonima Srba i Židova prethodili su snažna propagandna djelatnost ustaških dužnosnika i donošenje odgovarajućih zakonskih

¹ Ovo je skraćeni tekst neobjavljene knjige mr. sc. Ivana Fumića i Miše Deverića: Logori na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.

² Dokumenti “Ustaša”, str. 57.

³ Dokumenti “Ustaša”, str. 170.

propisa. Tijekom 1941. godine objavljeno je mnoštvo odredbi koje su se odnosile na Židove.

Ustaška propaganda protiv Židova vođena je pod sloganom “U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nema mjesta Židovima.” Pavelić je javno obznanio da će židovsko pitanje biti radikalno riješeno. Tu je prijetnju objavio u Zagrebu, u glasniku “Hrvatski narod” br. 83 od 6. svibnja 1941. godine.

Od sredine 1941. do početka 1942. godine teror nad Židovima bio je na vrhuncu. Odvodili su ih u koncentracijske logore i ubijali. Na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do 1941. godine živjelo je 36.000 Židova, a do 1943. ostalo ih je samo oko 5.000. U svibnju 1943. godine u samom Zagrebu uhićeno je 1.700 Židova, a na ostalim područjima NDH oko 2.500. Svi su oni predani Nijemcima, koji su ih odveli u njemačke koncentracijske logore i tamo usmrtili u plinskim komorama. Samo je manji dio Židova uspio prijeći u talijansku okupacijsku zonu na tlu Hrvatske, gdje su uvjeti života za njih bili povoljniji.

Ustaše su od dolaska na vlast u travnju 1941. prema Romima provodile rasnu politiku identičnu onoj u Njemačkoj. Posebno se to odnosilo na Rome čergare. Prema procjenama Vladimira Žerjavića u Jasenovcu je smrtno stradalo do 14.000 Roma.⁴ Romi su nakon dovođenja u logor Jasenovac bili smješteni u selo Uštica, uz obećanje da će tamo biti naseljeni. Umjesto toga, svi su poubijani.

Općenito o logorima na teritoriju NDH

Useljeničko-iseljenički logori bili su osnivani radi prisilnog preseljavanja stanovništva. Pojedini autori za logore upotrebljavaju različite nazive. Međutim, bitna im je oznaka da u njima nije postojao čovjek već samo broj. U ovom smo prikazu logore podijelili na: useljeničko-iseljeničke, sabirne, koncentracijske – grupa jasenovačkih logora, dječje i ženske, njemačko-ustaške, talijanske te četničke na tlu NDH.

Useljeničko-iseljenički logori

Zahtjev za iseljenje Srba iz Hrvatske i plan za njihovo preseljenje u Srbiju u ime je Trećeg Reicha, 18. travnja 1941. godine, odobrio osobno Heinrich Himmler,⁵ šef SS-a nacističke Njemačke.

⁴ Vladimir Žerjavić, Demografski gubici stanovništva na teritoriju bivše Jugoslavije u II. svjetskom ratu 1941.–1945., Tisak, Dom i svijet, 1977.

⁵ Heinrich Himmler bio je jedan od najbližih Hitlerovih suradnika i šef svih policijskih službi u Njemačkom Trećem Reichu.

Na konferenciji, održanoj 4. lipnja 1941. godine, postignut je dogovor između predstavnika nacističke Njemačke i ustaškog režima o preseljenju Srba i Slovenaca. Utvrđen je i precizan redoslijed preseljenja Srba u Srbiju, s tim da će na njihovim mjestima biti nastanjeni Slovenci iz Maribora i Štajerske.

Odlučeno je da se logori osnuju u: Capragu, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi. Popisani su svi Srbi na području NDH, i to po kotarevima i općinama, te određena lokalna sabirališta i način transporta u logore.

Prema sačuvanim dokumentima iz *Logora Caprag kod Siska* transportirano je u Srbiju ukupno 5.076 Srba s Banovine, Korduna i iz Like, od kojih je bilo 2.370 muškaraca, 2.380 žena i 326-ero djece, mlađe od 4 godine. Oko 1.000 logoraša iz mješovitih brakova pušteno je kućama. Iz *Logora Bjelovar*, na osnovu dokumenta Državnog ravnateljstva, u Srbiju su upućene ukupno 4.693 osobe, i to 2.139 muškaraca, 2.252 žene i 302 djeteta, mlađa od 4 godine.

U *Logor Požega* dopremljeno je 9.028 Slovenaca, koji su se trebali naseliti u ispraznjene srpske kuće. Povremeno su iz tog logora u Srbiju upućivani Srbi, a slični iseljenički logori postojali su u gotovo svim kotarskim mjestima NDH. Na taj je način, samo iz ovog logora, u Srbiju otpremljeno više od 5.000 osoba. Manje grupe logoraša odvedene su u logor Jasenovac.

Masovna likvidacija logoraša provedena je 26. kolovoza 1941. kad je u samom logoru ubijeno oko 400 osoba. U izvještaju su se pogubljenja opravdavala navodnom pobunom logoraša.

Računa se da je 1941. godine, u tri mjeseca, iz Hrvatske u Srbiju iseljeno između 140.000 i 180.000 Srba.⁶

Sabirni logori

Odlukom vlasti Banovine Hrvatske, u Samoboru je 1939. godine osnovan sabirni *Logor Samobor* za smještaj Židova-imigranata, koji su pobjegli pred njemačkim nacistima. Do napada na Jugoslaviju u logoru je bilo 200 Židova. Samo je nekoliko Židova iz ove grupacije preživjelo Drugi svjetski rat u njemačkim logorima, ali niti jedan u ustaškima. Logor je prestao s radom 27. svibnja 1941. godine.

Sabirni logor u Samoboru ustaše su ponovno otvorile 13. rujna 1942. kad su poduzele akciju "čišćenja" slobodnog područja Žumberak. Za vrijeme te akcije ustaše su zapalile nekoliko sela i strijeljale 80 seljaka, uglavnom Hrvata, te ih bacile u jamu Jazovka. U logor u Samoboru dovedeno je 99 muškaraca i žena, osumnjičenih da su surađivali s par-

⁶ Dušan Bilandžić: Hrvatska moderna povijest, Zagreb, 1999.

tizanima. Nakon istrage strijeljano ih je 25, a ostali su poslani u druge ustaške logore.

Osim toga, ustaše su s ovog područja pokupili 312 srpske djece s Koza-re, Korduna, Banije i Like, koja su bila smještena po žumberačkim selima. Njih su u kolovozu 1942. godine iz logora Jastrebarsko bile oslobodile jedinice NOV Hrvatske. Djecu su iz Samobora prebacili za Zagreb i stavili ih “na raspolaganje” Ministarstvu udružbe.

U grupu *logora Zagreb* spadaju logori na više lokacija. *Zagrebački zbor* (u Savskoj ulici, danas je tu Studentski centar) bio je jedan od najvećih sabirnih logora u Zagrebu. Organiziran je već prvih dana nakon dolaska ustaša na vlast. U logor su dopremeni uhapšeni Srbi, većinom iz Zagreba i okolice. U ovaj su logor dovođeni i Židovi iz Zagreba i drugih mjesta Hrvatske. Srbi su dovođeni radi iseljenja u Srbiju, a Židovi radi upućivanja u druge koncentracijske logore i pogubljenja. Na *Zavrtnici* su bili smješteni samo Židovi iz Zagreba, jer su već od prvog dana uspostave NDH bili protjerani iz svojih domova. Za njihov su otkup ustaše tražile tzv. kontribuciju, po uzoru na nacističku Njemačku. Međutim, masovna hapšenja Židova počinju nakon donošenja zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda, od 30. travnja 1941. godine.

Na području Zagreba postojala su i tri sabirna ustaška logora za djecu i žene. Ukupno je kroz njih prošlo oko 13.000 logoraša, većinom srpske djece, od kojih je njih više od 700 umrlo zbog zlostavljanja i bolesti. Jedan je dio djece bio poslan u druge logore, a veći dio ih je spašen, uz pomoć osoblja Crvenog križa te zahvaljujući aktivistima Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i građana Zagreba, koji su ih posvojili.

U logoru smještenom u zgradi *Zavoda za odgoj gluhonijemih* u Ilici 113 bilo je najveće sabiralište žena i djece. Kroz taj je logor prošlo ukupno 5.612 djece. U njemu ih je umrlo 157, a 215 u zagrebačkim bolnicama, kamo su djeca bila dopremljena na liječenje. Samo ih je 20-ak prebačeno u dom na Perjavici. Ostalu su djecu zbrinuli građani – Hrvati. Nakon rata ona su vraćena roditeljima, ako su još bili živi, ili su pak smještena u đačke domove radi školovanja. U *Dom za majke i dojenčad na Josipovcu* (Ulica I. G. Kovačića) bilo je dopremljeno ukupno oko 800, uglavnom, srpske djece, od kojih je, prema procjenama, umrlo oko 530. U *Prihvatilištu državnih dječjih kolonija* smješтана su djeca, stara od nekoliko dana do tri godine, dopremljena iz logora Stara Gradiška, te djeca od 2 do 8 godina dopremljena iz logora Mlaka i Sisak.

Na Tomislavovom trgu br. 21 u *Jeronimskoj dvorani* također je bio logor za žene i djecu. Dovedeni su iz logora Stara Gradiška, poslije i iz Siska. Nema podataka o tome koliko je ukupno žena i djece prošlo kroz ovaj logor, a ni o tome koliko ih je tamo umrlo.

KPH je u Zagrebu osnovala ilegalnu bolnicu za bolesnu djecu. Bolnica je bila na Perjavici, na periferiji Zagreba, u privatnom stambenom objektu. Tu je bilo smješteno četrdesetak najbolesnije djece. Dolazili su dobrovoljci liječnici i medicinske sestre i uz maksimalne napore uspjeli ih spasiti od sigurne smrti.

Istovremeno su aktivisti NOP-a, uz pomoć Crvenog križa, pronalazili građane koji su uzimali djecu i smještali ih kod sebe ili usvajali i tako spašavali od ustaša i strahota kroz koje su prolazila. Na taj je način spašeno gotovo 6.000 srpske djece, od ukupno oko 7.000, koliko ih je prošlo kroz zagrebačke sabirne logore.

Logor Jastrebarsko bio je jedini logor u kojem nije bilo većeg terora i mučenja, ali bilo je ubijanja. Ubijeno je 200 Srba i Židova. Ustaše su, gotovo, svakodnevno transportirali zatočene u logor “Danica” kod Koprivnice, u Krušćicu kod Travnika, Jasenovac i Staru Gradišku. Židovke i Srkinje s djecom slane su u Lobar. Logoraši, upućeni u Jasenovac, tamo su i ubijeni.

Sabirni *Logor Tenje* osnovan je, dolaskom ustaša na vlast, za smještaj Židova iz Osijeka i okolice, gdje ih je živjelo oko 2.500. Na određenom prostoru izgrađeno je naselje samo za Židove. Sagrađene su barake i zidani objekti na račun Židovske vjerske općine Osijek. Zatočeni Židovi sami su brinuli o svom uzdržavanju i prehrani. Bio je to rasni geto, sličan onome za Židove u Varšavi.

Polovinom kolovoza 1942. godine ustaše počinju slati Židove u Njemačku. Njih oko 1.000, među kojima je bilo do 700 djece, upućeno je direktno u Auschwitz. U isto je vrijeme dio Židova odveden i u Jasenovac.

Prve zatočenice *Logora Đakovo* bile su Židovke iz Bosne. Logorašice su odmah formirale odbore za ishranu, higijenu i zdravlje, blagajnu i kuhinju. Sve je urađeno na račun Židovske općine. Uz Židovke, u logoru je bilo i 800 Srkinja.

Teror, zlostavljanja i ubijanja svakodnevna su pojava. Slaba hrana pogodovala je širenju bolesti svih vrsta. Oko 900 logorašica teško je oboljelo. Uz bolesti, stalno su se povećavala i silovanja i ubijanja. Ukupno je ubijeno 2.400 logorašica.

Logor Kerestinec formiran je 19. travnja 1941. i djelovao je do 14. srpnja 1941. godine. U njemu su bili i politički zatvorenici. Obračun s komunistima počeo je u srpnju 1941. Tada je objavljen “Oglas Ministarstva unutrašnjih poslova NDH o strijeljanju deseterice komunista za odmazdu, zbog ubijenog ustaškog agenta.”⁷ Odabrali su desetericu komunista i anti-fašista zatočenih u Kerestincu, koje su okrivili kao duhovne začetnike tog zločina, iako s likvidacijom agenta Tiljka nisu imali baš nikakve veze. Ubi-

⁷ Oglas Ministarstva unutrašnjih poslova NDH o streljanju komunista čuva se u Hrvatskom državnom arhivu.

jena su dva Hrvata, dva Srbina i šest Židova, a među njima i dr. Božidar Adžija, prof. Ognjen Prica i novinar Otokar Keršovani.⁸ Valja istaknuti da su se ustaše posebno okomile na intelektualce.

Logor Slavetić bio je logor za Židove, uglavnom za emigrante, ali i za ostale. Bili su pod nadzorom ustaškog redarstva, a o njima se brinula Židovska vjerska općina iz Zagreba. Logor je prestao s radom krajem studenoga kad su muškarci otpremljeni u logor Jasenovac, a žene u logor Lobor.

Koncentracijski logori

U drugoj polovici travnja 1941. godine ustaše formiraju *koncentracijski logor "Danica" u Koprivnici*. Kroz logor je prošlo 5.600 osoba. Prvi su dovedeni uhapšeni Srbi iz Grubišnog Polja, Križevaca, Pakraca i drugih mjesta, a dopremani su i zatočenici iz drugih logora.

Iako u logoru nije bilo grupnih likvidacija, ipak je ubijeno 200 osoba, što dovoljno govori o režimu koji je u njemu vladao. Umiralo se zbog iscrpljenosti, gladi, bolesti i zlostavljanja. Upravo zbog nemogućnosti masovnih likvidacija u okolici Koprivnice, jer je to gusto naseljeno područje, logor je u travnju 1942. godine rasformiran. Logoraši su prebačeni u Jasenovac i Staru Gradišku, gdje su uglavnom likvidirani.

Logor Gospić formiran je u svibnju 1941. i djelovao je do 21. kolovoza iste godine. *U logorima u Gospiću i Jadovnom ubijeno je 40.123 Židova i Srba te više desetaka Hrvata-komunista*. Logor u Gospiću bio je samo tranzitna baza za logore Jadovno i Pag. Zato se brojno stanje u njemu mijenjalo gotovo svaki dan.

U Gospić su u početku dopremani uglavnom Srbi i Židovi, hapšeni na cijelom teritoriju NDH. U kolovoza 1941. Talijani su preuzeli vlast u svojoj Drugoj okupacijskoj zoni,⁹ u koju je spadao i Gospić, pa su prisilili ustaše da hitno isprazne komplekse svojih logora u Gospiću i Jadovnu. Budući da u tako kratkom roku nisu mogli poubijati sve logoraše iz Gospića, grupe od oko 1.500 logoraša 20. kolovoza 1941. godine prebacili su u Jastrebarsko, a zatim u Jasenovac i Staru Gradišku.

Logor Jadovno bio je na šumovitom predjelu Velebita, na oko 1.200 metara nadmorske visine, koji je nenaseljen, s mnogo vrtača i kraških jama. Od prvih dana ustaše su u njih bacale ubijene Srbe, Židove i komuniste. Jadovno, zapravo, i nije bio logor već međustanica do gubilišta. *Nakon Jasenovca, Jadovno je s okolnim gubilištima bio najveće stratište ustaškog režima na cijelom teritoriju NDH*.

⁸ Popis strijeljanih iz tog logora nalazi se na spomeniku u Kerestincu.

⁹ Dokumenti "Ustaša", str. 177. i 178. Talijani su svoju Okupacijsku zonu u Hrvatskoj podijelili na dva dijela. U prvom su imali potpunu vojnu i civilnu vlast, a u drugom samo vojnu. U tu je grupu spadao i Gospić.

Logori Slano i Metajna počinju se formirati paralelno s logorom Jadovno. Organski su bili povezani s Gospićem, a i namjena im je bila ista. O logorima Slano i Metajna posebno potresan i stravičan izvještaj dao je talijanski sanitetski poručnik dr. Sante Strazzi,¹⁰ šef Prve dezinfekcijske sekcije, direktoru sanitetskog odjeljenja talijanske komande V. armijskog korpusa.

Veći je broj zatočenika dopremljen u *Logor Krušćica* potkraj kolovoza 1941. godine, i to iz logora u Gospiću i Jastrebarskom. Bili su to Židovi. Bilo je i 200 žena i djece srpske nacionalnosti iz Bosne. Već u rujnu 1941. u logoru je bilo više od 3.000 osoba. Poslije šest tjedana provedenih u logoru Krušćica oko 1.200 židovskih žena i djece te 300 Srpkinja prebačeno je u logor Lobor.

Grupa logora Jasenovac

U grupu jasenovačkih logora pripadali su logori: *Krapje, Bročice, Ciglane, Kožara i Stara Gradiška*.

Prvi zatočenici u jasenovačke logore stigli su potkraj kolovoza 1941. godine, a zakonska odredba o upućivanju u sabirni radni logor donesena je tek u studenom 1941. godine. Dakle, ustaše su “nepoćudne i pogibeljne” upućivale u “sabrne i radne logore” puna tri mjeseca prije donošenja zakonske odredbe o tome.

Logor I. Krapje i Logor II. Bročice oformljeni su istovremeno. Prvi su logoraši krajem kolovoza 1941. godine dopremljeni iz logora Gospić i Jastrebarsko. Bili su smješteni na livadi. Zbog jesenskih su kiša prostori obaju logora bili poplavljeni, pa su zbog toga ukinuti. Nešto zdravijih logoraša odvedeno je u logor Ciglane u Jasenovcu, a njih 1.200 je ubijeno.

Logor III. Ciglane, ironično nazvan “radni logor”, bio je najveće i najstrašnije mučilište i gubilište ustaškog režima. U tom je logoru ubijeno najviše Srba, Židova, Roma i Hrvata, te Slovenaca. Po broju žrtava, ali ne i po sredstvima za usmrćivanje, nadmašuju ga jedino neki njemački koncentracijski logori.

Od samog formiranja, u Logor III. su dovodili manje ili veće grupe zatočenika iz Zagreba, Lepoglave, “Danice”, Sarajeva, Banje Luke i drugih mjesta.

Dana 21. travnja 1945. godine u Logoru III. ostala su još 1.073 logoraša. Znali su da ih čeka pogubljenje, pa su se dogovorili o proboju iz logora. Vrijeme proboja dogovoreno je za 22. travnja u 10,30 sati. Na dani znak, započeo je opći juriš golorukih logoraša na ustaške straže i bunkere. U

¹⁰ Izvještaj poručnika dr. Santea Strazzia čuva se u Hrvatskom državnom arhivu.

proboju su sudjelovali gotovo svi logoraši. U neravnopravnoj borbi većina ih je poginula, ali ih se 70-tak uspjelo probiti iz okruženja i spasiti.

U *Logoru IV. Kožara* stalno je bilo do 150 logoraša, uglavnom stručnjaka. Pretežno su to bili Židovi. I tu je bilo likvidacija, ali pojedinačnih. Uvjeti života i rada u logoru IV. bili su nešto blaži.

Logor V. Stara Gradiška karakteriziraju neke specifičnosti u odnosu na ostale logore.¹¹ U njemu je bilo najviše komunista i antifašista iz svih krajeva NDH. Većinom su to bili Hrvati. U tom je logoru bio i relativno velik broj žena i djece srpske nacionalnosti s Kozare i Potkozarja. Služio je i za ispitivanje zarobljenih partizana i uhapšenih simpatizera NOP-a, radi prikupljanja podataka o NOV, organima narodne vlasti i pomagačima NOP-a.

Iako su mučenja i ubijanja bila svakodnevna pojava, u logoru V. ipak nije bilo masovnih likvidacija, osim izuzetaka. Krajem 1944. ustaše započnu likvidaciju logora V., pa je grupa od 700 logoraša, pretežno Hrvata i nešto Židova, odvedena u Jasenovac. Oko 500 logoraša transportirano je u Lepoglavu.

Logor Lepoglava

U travnju 1941. godine ustaše preuzimaju logor s 1.000 kažnjenika, uglavnom kriminalaca i više od 70 nepoćudnih, uglavnom, komunista. Od tada počinju stizati novi zatočenici. Do srpnja 1941. dopremljena je 71 osoba, od toga 40 iz logora Kerestinec. Bojeći se bijega logoraša, sličnoga onome u Kerestincu, ustaše počinju likvidaciju nepoćudnih. Uskoro u Lepoglavu ponovo šalju “političke osuđenike”, odnosno “nepoćudne elemente”.

Ovu kaznionicu su 12./13. srpnja 1943. godine zajednički zauzele jedinice NOV iz Slavonije i Kalnički partizanski odred i oslobodili političke zatočenike. Ukupno su oslobođena 733 zatvorenika, od kojih je njih stotinjak bilo zatočeno zbog političkih razloga. Svi politički kažnjenici stupili su u redove Narodnooslobodilačke vojske, a kriminalci su vraćeni u kaznionice.

Logor Velika Gorica služio je za zatvaranje talaca i sumnjivih osoba koje su ustaše planirali pohapsiti u akciji “čišćenja” dijela Pokuplja od partizana. Već početkom rujna 1942. godine u logor je dopremljeno 720 talaca. Bili su to članovi porodica boraca i simpatizera NOB-e, i Srba i Hrvata, te vojni bjegunci.

Glavni cilj ustaša bio je zastrašivanjem uništiti NOP-a na pokupskom području. Prema nekim procjenama, kroz logor je prošlo oko 2.000 talaca, muškaraca i žena.

¹¹ Amulić, Marijana-Buca i Huber, Čedomil: “Otpor u logoru Stara Gradiška”, Spomen-područje Jasenovca, 1980.

Prvobitna namjena *Logora Sisak* bila je prihvati stanovništva nakon njemačko-ustaškog napada na slobodni teritorij Kozare i Potkozarja. Osim toga, ustaše dopremaju i logoraše iz drugih logora, najviše iz Stare Gradiške i Jasenovca, a i uhapšene iz Moslavine, Banije, Slavonije, Korduna i Gorskog kotara, gdje su ustaše provodile akciju “čišćenja”, odnosno gdje su pokušale uništiti NOP i zastrašiti narod koji je tom pokretu pomagao. U Sisku je postojao i “dječji logor”. U tom je logoru što umrlo, što bilo ubijeno oko 1.800 djece.

Dječji i ženski logori

U *Logoru Lobar* zatočeno je 6. listopada 1941. godine 1.370 žena, Židovki i Srpkinja, i djece. Zbog prenapučenosti u Loboru, ustaše u *Gornjoj Rijeci* formiraju logor pod upravom iz Lobora. U njega prebacuju starije Židovke s djecom, njih 70, te 250 Srpkinja s djecom. U logor Zemun otpremljeno je, preko Lobora i Zagreba, 140 žena srpske nacionalnosti. U ovom je logoru bilo zatočeno ukupno 400 djece.

Budući da su bunari, iz kojih su djeca dobivala vodu, bili zaraženi, epidemija tifusa zahvatila je gotovo svu djecu. Pod temperaturom, bez ikoga svoga, bez lijekova, bez pravog ležaja, hrane i vode, naprosto su morala umrijeti. Oko 150 mališana prebačeno je u logor u Jastrebarsko, gdje je većina, uz medicinsku njegu, preživjela. Nažalost, njih 140 ostalo je zauvijek u *Gornjoj Rijeci*.

Logori Jastrebarsko i Rijeka

U *Dječjem logoru u Jastrebarskom* bila su srpska djeca, stara od 6 mjeseci do 14 godina. Bilo je dopremljeno 3.220 djece, od toga je njih 54 umrlo tijekom transporta.

Dio djece oslobodila je IV. kordunaška brigada 26. kolovoza 1942. godine. Od 727-ero djece, njih je 587 nakon liječničkog pregleda krenulo s brigadom na Žumberak, gdje su smješteni po kućama. Nažalost, za vrijeme ustaške ofenzive na Žumberku pohvatano je 312 te djece i ponovo otpremljeno u sabirni logor, ovoga puta u Samoboru, a zatim u Zagreb, gdje ih je preuzelo Ministarstvo udružbe.

U *Logoru Rijeka* bilo je prebačeno i smješteno nešto više od 2.000 djece iz Jastrebarskoga, a u njemu je ostalo 1.566 djece. U ovom je logoru situacija bila još teža. Nije bilo struje, vode, ni sanitarnih uređaja, a prehrana je bila više nego oskudna.

Zbog neishranjenosti i bolesti u oba je logora smrtnost djece bila velika. Mjesečno je umiralo i do 200 djece. To je potvrđeno u izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

Oba logora rasformirana su u studenom 1942. godine. Kroz njih je prošlo ukupno 3.166 srpske djece. Njih 1.637 spašeno je iz logora tako da su ih posvojile hrvatske obitelji iz Zagreba, Jastrebarskog i seljaci iz okolnih sela. Oko 450 djece preuzeo je Karitas iz Zagreba, a oko 300 djece ostalo je u dvorcu – bolnici do oslobođenja, 9. svibnja 1945. godine. Da nije bilo hrvatskih obitelji, koje su se, po cijenu života založile za spas te srpske djece, teško je zamisliti da bi i jedno preživjelo u logoraškim uvjetima.

Njemačko-ustaški logori na tlu NDH

Logor Zemun bio je smješten na prostoru beogradskog sajmišta. Do srpnja 1942. služio je isključivo za smještaj židovskih žena i djece. Muškarci Židovi su odmah transportirani u Njemačku u tamošnje logore ili su poubijani.

Logor Vinkovci osnovali su Nijemci i njime je upravljao Gestapo. Nijemci su planirali očistiti teren između Bosuta i Save od boraca NOV Jugoslavije i njihovih simpatizera. Ubrzo je u logoru bilo zatočeno 1.400 osoba koje su podijeljene u tri skupine. U prvoj su bili komunisti i zarobljeni borci NOV Jugoslavije, u drugoj aktivni suradnici NOP-a, a u trećoj osumnjičeni simpatizeri NOP-a.

Kroz logor Vinkovci prošlo je više od 4.000 logoraša. Većina ih je završila na gubilištima Jasenovca, a dio kao prisilna radna snaga u Njemačkoj.

Valja napomenuti da detaljnije podatke o ovim njemačko-ustaškim logorima u Zemunu i Vinkovcima nije moguće prikupiti bez uvida u njemačku arhivsku građu, a to treba da učine oni koji budu ubuduće detaljnije izučavali nacističke i ustaške logore.

Njemački logor Jankomir trebao je prihvatiti zarobljene borce NOV Hrvatske i simpatizere te zdrave mlade ljude sa sela za rad u Njemačkoj. Prva veća grupa dopremljena je u logor Jankomir 8. studenog 1943. godine s područja Vukovara i Srijema. Idućih dana u Njemačku je transportirano 300 žena kojima su nasilno oduzeli djecu. Starije i slabije žene, nesposobne za rad, predali su ustašama. Te su žene završile život u ustaškim logorima. Djecu su ustaše predali Ministarstvu udružbe i Crvenom križu.

Grupa od 200 zarobljenih boraca NOV Hrvatske i aktivista NOP-a dopremljena je u logor 2. travnja 1944., nakon borbe kod Oborova, sela blizu Zagreba. Ova grupa je 6. lipnja 1944. razmijenjena za njemačke oficire. Poseban je slučaj 105 duševnih bolesnika, koje su Nijemci dopremili u logor iz Duševne bolnice Vrapče. Već 1. listopada 1944. sve su te bolesnike transportirali u Njemačku, odakle se ni jedan nije živ vratio.

Prema ustaškim procjenama kroz ovaj logor prošlo je više od 10.000 osoba, a nekoliko stotina je ubijeno.

Talijanski logori 1941.–1943. na teritoriju NDH

Talijani su u Hrvatskoj osnovali više koncentracijskih logora, i to u Bakru, Kraljevici, Lovranu, Kamporu i Molatu, Gružu, Kuparima, Prevlaci, Zlari-nu, Dubrovniku, Lovrijencu, Lopudu, Mamuli.

Logor Bakar osnovan je u ožujku 1942. za zatočenje Židova. Doprema-ni su pohapšeni antifašisti Hrvati iz kotara Novi Vinodolski i iz Gorskog kotara. U logoru Bakar najviše je bilo žena i djece. Čim bi broj logoraša prešao 2.000, transportirali su ih u logore u Italiji, a nakon otvaranja lo-gora Kampor, prebacivani su u taj logor.

U *Logoru Kraljevica* prvi zatočenici bile su obitelji boraca NOV Hrvat-ske iz područja Gorskog kotara, Delnica, Vrbovskoga i Ogulina, većinom hrvatske nacionalnosti. U logoru je bilo smješteno do 1.200 osoba. Najveće teškoće bile su s ishranom.

Kroz *Logor Molat* prošlo je oko 10.000 osoba, uglavnom, Hrvata iz obalnog dijela Dalmacije. U njemu je živote izgubilo oko 1.000 osoba. Uvjeti života u logoru bili su takvi da se često umiralo zbog gladi. Uku-pan broj umrlih bio je oko 1.000 osoba. Talijani su sve do polovine 1943. godine iz ovog logora često odvodili grupe logoraša na strijeljanje, radi odmazde.

Osnivanje *Logora Kampor na otoku Rabu* bilo je usko povezano s pri-premama za izvođenje vojnih operacija u Sloveniji i na Risnjaku u Gor-skom kotaru.¹² Prvi internirci u logor su stigli iz Slovenije 28. srpnja 1942. godine. Do 31. listopada 1942. ukupno je zatvorena 7.541 osoba. Neke su Talijani oslobodili nakon što su pristali pristupiti antikomunističkoj do-brovoljačkoj miliciji.

U akcijama “čišćenja terena” strijeljano je više od 300 osoba, a više od 7.000 odvedeno je u koncentracijske logore.

U razdoblju od 22 mjeseca, koliko su postojali koncentracijski logori u Primorju, u njima je bilo zatočeno oko 23.000 osoba – Slovenaca, Hrvata, Srba i Židova. Od ukupnog broja zatočenih bilo je 3.000 djece u dobi do 16 godina života. U talijanskim logorima život je izgubilo više od 5.000 osoba, od toga najveći broj u logoru Kampor.

Početkom 1943. godine Vrhovna komanda talijanske vojske odlučila je sve Židove iz svih logora na Jadranu, što su spadali u njenu okupacijsku zonu, prebaciti u zajednički logor Kampor na otoku Rabu.

Dubrovački logori su formirani za Židove na Lopudu, u Kuparima, Gružu i Lovrijencu. Organizacija logora bila je također jedinstvena. Unu-tarnju upravu vodili su sami logoraši. Oni su sami sebi spremali hranu, održavali red i disciplinu, obavljali zdravstvenu službu, održavali tečajeve

¹² Capogreco, Spartaco Carlo, “Mussolinijevi logori”, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 157-164.

stranih jezika. Za vanjsko osiguranje bile su zadužene manje posade talijanske vojske.

U sva tri dubrovačka logora bilo je zatočeno ukupno 1.700 Židova.

Logor Mamula, iako je bio na teritoriju Crne Gore, obuhvaćen je u sklopu talijanskih logora na teritoriju Hrvatske, jer su i u ovom logoru bili zatočeni hrvatski građani. Za ovaj se logor može reći da je bio najgori od svih talijanskih fašističkih logora, a bio je na malom otoku Mamula. Logoraši su bili smješteni u mračne i potpuno vlažne podrumске prostorije. Ovamo su logoraši dopremani po kazni iz drugih talijanskih logora i zatvora, a bili su osuđeni na umiranje od gladi.

Nakon kapitulacije Italije, logor su preuzeli Nijemci i koristili se njime sve dok ih nije protjerala Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

Logor Zlarin bio je na rtu Marin. Glad je u logoru bila tolika da su logoraši pojeli sve korijenje skromnog raslinja. Ipak, najveći problem bila je žeđ. Posljednji od 1.200 logoraša otpremljeni su u Italiju.

Ubijanja bez optužbi i presude, torture, izgladnjivanje, mučenje žeđu djece, žena i staraca, ponižavanja svake vrste – sve su to bile svakodnevne pojave u tim logorima.

Četnički logori

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata na teritoriju NDH svoje su koncentracijske logore podigli i četnici te u njih zatvarali sve svoje stvarne i navodne protivnike, bilo Hrvate bilo Srbe. Usko su surađivali s talijanskim okupatorskim vlastima kojima su, uz nagradu, često predavali zatočenike ili su ih sami pogubili.

U drugoj polovici 1942. godine četnici su s Talijanima potpisali sporazum po kome su postali sastavni dio talijanskih vojnih postrojbi. Ujedno su i s vlastima NDH sklopili pismeni sporazum o suradnji u borbi protiv partizana.

U kolovozu 1942. godine formiran je *koncentracijski logor za područje Borjanskoga vojno-četničkog odreda* u Karačkoj školi. Istodobno je osnovan i *koncentracijski logor u Jošavici*, gdje je bila i komanda bosanskih četničkih odreda. Logoraši su, nakon kraćeg vremena provedenog u tim logorima, uglavnom likvidirani, a manji je dio njih predan Nijemcima.

Početkom 1943. godine osnovan je *centralni logor u Kosovu kod Knina*. U logoru Kosovo bili su zatvarani aktivisti NOP-a i civili – Srbi s područja Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca, te brojni Hrvati. Zbog teškog života u ovom logoru, narod ga je prozvao drugim Jasenovcem.

Ukupan broj ubijenih u četničkim logorima i zatvorima teško je utvrditi, jer četnici uopće nisu vodili evidenciju svojih žrtava. Ipak, znatno veći broj Hrvata, Muslimana i Srba četnici su ubili u naseljima. Prema procje-

nama Vladimira Žerjavića, četnici su tijekom Drugoga svjetskog rata ubili 18.000 Hrvata.

Zaključci

U skladu s prikazanim povijesnim dokumentima i drugim činjenicama o logorima na području NDH, u razdoblju od 1941. do 1945. godine, može se zaključiti:

1. U Drugom svjetskom ratu, u skladu sa stavovima ustaškog pokreta i prihvaćanjem nacističkog svjetonazora, ustaše, odmah nakon dolaska na vlast, započinju s masovnim progonima i ubijanjem Srba, Židova, Roma, komunista i svih drugih za koje su držali da su – ili bi mogli biti – protivnici nacifašizma.

Osnivanje logora poprimilo je u NDH široke razmjere. Jedni su, u dogovoru s Nijemcima, služili za sabiranje i progon Srba u Srbiju, kako bi na njihova ognjišta Nijemci naselili Slovence, jer su na njihova slovenska ognjišta doveli Nijemce. Drugi logori, a njih je bilo najviše, organizirani su uglavnom za ubijanje Srba, Židova, Roma, Hrvata, komunista i anti-fašista svih nacionalnosti. U tom pogledu posebno mjesto imali su logori: Gospić, Jadovno, Slano na Pagu, Lepoglava i Jasenovački logori. Selekcija logora po vrstama teško je izvediva, jer su neki bili više puta ukidani i ponovno aktivirani ili su im mijenjali namjenu. Ipak, u svima se nemilice ubijalo ili usmrćivalo gladu, žeđu i bolestima. Kolike je razmjere ta ustaška aktivnost poprimila, vidi se iz činjenice da su *ustaše, Nijemci i Talijani na tlu Hrvatske podigli više od 50 logora*.

Činjenica, da su osim ustaša, i okupatori na tlu NDH formirali koncentracijske logore, u koje su, po svom nahođenju, zatvarali hrvatske državljane i tamo ih mučili i ubijali bez ikakve odgovornosti, najbolje govori o tome kakva je NDH, zapravo, bila država. U ovom su prilogu navedeni podaci o broju umrlih i ubijenih, uglavnom prema dostupnim dokumentima. Za logore o kojima do danas nema dostupnih dokumenata i podataka o broju žrtava, vjerujemo da će ih budući istraživači pronaći možda u arhivima u Njemačkoj, Italiji i drugim državama.

2. Iako je dokumentirano utvrđeno da je većina logora služila za istrebljivanje Židova, Roma i Srba, ima pojedinaca koji tu činjenicu i danas negiraju ili umanjuju. Osim onih koji umanjuju ili prešućuju ustaške logore i njihove strašne zločine, ima i takvih koji ih opravdavaju. Oni se moraju suočiti, ne samo s nepobitnim činjenicama o zločinima, nego i s istinom da su ustaške i okupatorske zločine osudili građani cijeloga svijeta. Nacionalistički ekstremisti, i Hrvati i Srbi, manipuliraju i licitiraju s brojem

Srba, odnosno Hrvata, ubijenih u logorima, izvan logora i općenito, tijekom Drugoga svjetskog rata. Na taj način i dalje podgrijavaju nacionalne i rasne sukobe, koji su upravo zbog širenja mržnje i doveli do užasnih tragedija. One su, pak, u službi manipulatora i sijača nacionalne i vjerske mržnje među mladim naraštajima koji, nažalost, nedovoljno uče o povijesnim činjenicama iz Drugoga svjetskog rata.

3. Poraz i teški gubici okupatorskih vojski i njihovih pomagača – ustaša, četnika i drugih, u svibnju 1945. godine nemaju veze s nacionalnošću, već činjenicom da su jedni, drugi i treći počinili teške zločine i pružali otpor da bi si osigurali bijeg. Bilo je, nažalost, ubijenih i nevinih ljudi. Okupatore i njihove pomagače (sudski su, ali i bez suđenja) kažnjavali u svim europskim zemljama, čiji su građani služili njemačkim i talijanskim okupatorima. Kažnjavani su, prije svega, ratni zločinci, ali i oni koji su se našli uz njih. U tom pogledu niti jedna velika sila nije bila iznimka.

4. SABA RH i Savez društava “Josip Broz Tito” Hrvatske ovom knjigom žele i nastoje pridonijeti istinitom prikazivanju tadašnjih prilika, ali i daljnjem izučavanju tih teških vremena. Ova je knjiga i odgovor “povjesničarima” i propovjednicima, filoustašama i filočetnicima, koji negiraju postojanje ustaških i četničkih logora i zločina, jer je upravo negiranje istine dovelo do ponavljanja zla. Stoga je dužnost svih demokratskih snaga da se poticateljima zla suprotstave argumentima istine, jer ćemo u suprotnom biti osuđeni na stalno ponavljanje mržnje prema drugima i drukčijima i zločina jednih nad drugima.

Literatura

- Amulić, Marijana-Buca i Humber, Čedomil: “Otpor u logoru Stara Gradiška”, Ognjen Prica, Daruvar, 1980.
- Bilandžić, Dušan: “Historija SFRJ – Glavni procesi”, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Bilandžić, Dušan: “Hrvatska moderna povijest”, Golden marketing, Zagreb, 1999.
- Capogreco, Spartaco Carlo: “Mussolinijevi logori”, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Dizdar, Zdravko: “Četnički zločini u BiH 1941.–1945.”, HIP Zagreb, 2002.
- Dizdar, Zdravko: “Logor Kerestinec”, HIP, PP-8.
- Dokumenti “Ustaša”, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.
- Grgurić, Mladen: “Talijanski koncentracijski logori”, Rijeka, 2005.
- Horvatić, Franjo: “Sjevernozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji”, Varaždin, 1976.
- Hrvatski državni arhiv za povijest, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, Glavni urudžbeni zapisnik. Kutije: – 6., broj 1727/45; – 10., broj. 223/7 bc-45, 2235/4 b1-45, 2235/7c-45; – 11., broj.

- 28-42, 2235/7b-45; – 12., broj 1872/47; – 13., broj 2335/45; – 45., broj 2235/8a-45, 2235/21 a 4464/45; – 116., broj 5449/46; – 227., broj 6036-6047 Institut za povijest (HIP) – prije Institut za suvremenu povijest, Institut za historiju radničkog pokreta (Zbornik. NDH); – 278; – 280; – 281; – 284; – 289; – 291; – 285., broj 3153; – 288., broj 3746, 3811; – 292., broj 5731; – 3711, – 5649.
- Jakovljević, Ilija: "Konclogor na Savi", Konzor, Zagreb, 1999.
- Jezernik: Talijanski koncentracijski logori, Ljubljana, 1997.
- Jurčević, Josip: "Nastanak jasenovačkog mita", Zagreb, 1998.
- Klaić, Šimo: Sjećanja "Krvavi badnjak", Jasenovac, br. 230/86.
- Kočović, Bogoljub: "Žrtve II. svjetskog rata u Jugoslaviji", London, 1985.
- Kovačić, Ivan: "Kampor 1942.–1943.", Adamić, Rijeka, 1998.
- Memorijalni muzej Jasenovac: "Tisak spomen-područja Jasenovca 2006."
- Miller, Ervin: "Izabran za umiranje", Durieux, Zagreb, 2004.
- Miljković, Ante: "Nožem i maljem" u knjizi "Dokumenti ustaškog terora", Vjesnik, 1944.
- Nikolić, Nikola: "Uspomene na stradanja Roma u Jasenovačkom logoru", Sarajevo, 1977.
- Peršen, Mirko: "Logor Lepoglava", SZH, Varaždin, 1976.
- Peršen, Mirko: "Ustaški logori", Zagreb 1966.
- Reprint "Poruke", Spomen područje Jasenovac, 83/100.
- Trivunčić, Radovan: "Jasenovac i jasenovački logori", Ognjen Prica, Daruvar, 1974.
- Tuđman, dr. Franjo: "Bespuća povijesne zbiljnosti", Matica Hrvatska, Zagreb, 1989.
- Weiler, Zlatko: "Moj boravak u paklu i bjegstvo iz njega", Savez jevrejskih općina Jugoslavije, Beograd, 1972.
- Zdunić, Franjo-Lav: "Ustaški zločini Jadovno", (Gospić i Perušić u NOB-i), Karlovac, 1989.
- Žerjavić, Vladimir: "Demografski gubici stanovništva na teritoriju bivše Jugoslavije u II. svjetskom ratu 1941.–1945.", Dom i svijet, 1997.

“Bleiburg” – mit i stvarnost

PETAR STRČIĆ

Poslije završetka Drugoga svjetskog rata u proendehaškoj emigraciji na Zapadu izrasta kult “Bleiburga”, i to kao mučeništva samo i jedino Hrvata. Pritom se uporno naglašava da su svi bjegunci bili apsolutno nevini, a svi pobjednici zločinci. Britanski redovni sud to nije prihvatio, a jugoslavenski pobjednici za optužbe nisu marili.

Najprije u inozemstvu (do 90-ih) i potom u Republici Hrvatskoj (dakle, u 90-im godinama 20. stoljeća), emigrantske su skupine organizirale mnoge skupove i objavile opsežnu literaturu, na hrvatskom i stranim jezicima, u kojoj se svi Hrvati povezani s pojmom “Bleiburga” proglašavaju nevinim žrtvama. Nove državne i dio političkih, vjerskih, kulturnih i drugih struktura Republike Hrvatske prihvaćaju tvrdnje dotadašnjih proendehaških emigranata, čiji se dio vratio u zemlju i u Hrvatskoj odmah počeo slobodno djelovati.

Treba naglasiti da na samom Blajburškom polju u Austriji nije bilo žrtava ni stradalnika, ali je “Bleiburg” pretvoren u simbol stradanja i tragedija poslije toga, pa se posebno akcentira nastavkom – “Križni put”.

U pobjedničkoj Hrvatskoj i Jugoslaviji, od 1945. do njena raspada 1990., malo se govorilo i pisalo o tim događanjima, napose ne o “Križnom putu”, a ako se i pisalo, tretiralo ih se kao opravdan odnos prema okupatorovim kvislinškim zločincima i njihovim pomagačima.

O povijesnim zbivanjima 1945. godine, koja su poznata pod nazivom “Bleiburg” ili, pak, “Križni put” od Austrije, preko Slovenije i Hrvatske, do Srbije i drugih dijelova Jugoslavije, postoji opsežna, uglavnom proendehaška literatura, na hrvatskom i stranim jezicima, ali i znatan broj drugih vrela. Uvidom u te sadržaje postaje očito da se sve do sada nije uspješno odgovorilo na neka bitna pitanja, pa se ona i danas stalno ponavljaju.

Četiri bitna pitanja, na koja svakako treba odgovoriti da bi se došlo do pravilnih zaključaka, glase: 1. Što je to Narodnooslobodilačka borba (NOB) i čija je ona bila?; 2. Što je stvarno bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH)?; 3. Je li, osim ustaških, doista bilo i “komunističkih” zločina, zašto i kakav je bio njihov intenzitet?; 4. “Bleiburg” i “Križni put” – jesu li to povijesni i pravni zločini, a ako jesu, kakvi su? I, na kraju, jedno opće-

nito pitanje: Čemu danas nedoumice oko “Bleiburga” i “Križnog puta” iz 1945., dakle, iz razdoblja koje je već povijest, i zašto ih se tako naglašeno politizira?

Iako su i “Bleiburg” i “Križni put” već dio povijesti, i k tome još dobro poznati, ali jer protivnici NOB-a stalno aktualiziraju njihove zaista tra-gične sadržaje, a o njima postoje suprotstavljena mišljenja, želim odgovori-ti na spomenuta pitanja, iako se njihov sadržaj može svakome povijesno imalo obrazovanijem čovjeku učiniti čudnim. Čemu odgovori ako su odav-no poznati?

Međutim, budući da se ta pitanja i danas stalno iznova postavljaju, čini se da mnogi ipak ne znaju ili ne žele znati baš “sve” o događajima 1945. godine, koji su poznati pod pojmovima “Bleiburg” i “Križni put”.

Što je to NOB i čiji je on bio?

Na to pitanje, i u nas i u stranom svijetu, zaista postoji općepoznati odgo-vor, pa nisu potrebni nikakvi opsežni opisi. Stoga ću, i to samo kao uvod u osnovni tekst ovoga članka, dati samo najnužniji prikaz

Već je davno utvrđena činjenica da su Kraljevinu Jugoslaviju u trav-nju 1941. godine, doslovce u trenu, porazile agresorske vojne snage naci-fašističke Osovine. Država je odmah kapitulirala (17. travnja), njezin su Kralj i Vlada emigrirali i država se smjesta raspala. Rascjepkana je u više cjelina, a sve su one došle ili pod kontrolu ili punu vlast okupatora. Tako je nacistička Njemačka (Treći Rajh) 10. travnja 1941. formirala i svoju kvislinšku tvorevinu – NDH – i na vlast dovela ustaše.

U tako rascjepkanoj i okupiranoj Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, odmah se pojavio otpor okupatorima, a u Hrvatskoj je bio usmjeren i protiv ustaš-kog nasilja – pogroma nad Židovima, Srbima i drugima. Jedino je Komu-nistička partija Jugoslavije (KPJ) odmah počela usmjeravati taj otpor, a to je kao njezin dio činila i Komunistička partija Hrvatske (KPH) pozvavši sve željne slobode na ustanak. Već je 10. travnja 1941. godine, na sam dan proglašenja NDH, na sjednici Centralnog komiteta (CK KPJ) bio osnovan Vojni komitet, sa zadaćom da organizacijski rukovodi pripremama i bor-benim aktivnostima. U Hrvatskoj se otpor vrlo brzo pretvorio u općena-rodni ustanak Hrvata i drugih naroda i narodnosti protiv okupatorskoga nacističkog Rajha, fašističke Kraljevine Italije i pronacističke Mađarske te ustaške NDH. Ustanak je od samog početka bio antifašistički, dakle, slobodarski.

Voditelj NOB-a bila je KPJ, a u Hrvatskoj je KPH razvila i veoma ši-rok Narodnooslobodilački pokret (NOP), koji je već 1941. godine započeo i s temeljitim promjenama vlasti, stvarajući narodnooslobodilačke odbo-

re (NOO). Njih se do 1943. razvilo toliko da je bilo moguće osnivanje i njihova središnjega tijela – Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a u Hrvatskoj Zemaljskoga antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Hrvatska postaje Federalna Država Hrvatska, i to kao federalna jedinica Federalne Republike Jugoslavije u nastajanju, koju, konačno, od 1944. godine priznaju i vodeće anti-fašističke, očito već pobjedničke sile.

Pod vodstvom KPH, u okviru KPJ, narodni otpor u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini prerasta u snažan NOB protiv okupatora i, napose, protiv hrvatsko/ustaških i srpsko/četničkih kvislinga. Narodnooslobodilačka vojska (NOV) Hrvatske uskoro je postala najsnažnijom na jugoslavenskom prostoru, a NOV Jugoslavije držala je treću samostalnu frontu u Europi, pored angloameričke i sovjetske.

I još nešto, i to kapitalno važno: samo zahvaljujući NOB-u, prvi put u povijesti hrvatskog naroda, s onom su Hrvatskom, koja se od 19. stoljeća – “vijek a nacija” – općenito smatra maticom Hrvatskom, sjedinjeni pojedini, stoljećima otuđeni, izrazito hrvatski krajevi – Istra i grad Rijeka, dio Kvarnerskih otoka te grad Zadar i dalmatinski otoci.

Što je stvarno bila NDH?

Treći Rajh, zajedno sa saveznicama, u nekoliko je dana vojno i politički razbio i okupirao Kraljevinu Jugoslaviju. U okupaciji i prisvajanju dijelova Hrvatske pridružile su mu se, naime, Kraljevina Italija i Mađarska. Nastojeći što prije stabilizirati prilike – zbog već postojećih, ali trenutno usporenih, priprema za napad na daleko važniji SSSR – njemački je okupator 10. travnja na dijelu razvalina Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu od dijelova Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Srbije stvorio NDH. S obzirom na to da je okupatorovu ponudu o preuzimanju i organiziranju vlasti odbio dotadašnji potpredsjednik Kraljevske jugoslavenske vlade dr. Vladko Maček sa svojom dominirajućom Hrvatskom seljačkom strankom, nacistički je Berlin na njeno čelo doveo relativno malobrojnu velikohrvatsku nacionalističku organizaciju (ustaše), kojoj je glavna skupina dotad bila u fašističkoj Italiji. Kao državu, NDH su, međutim, priznale samo države okupljene u nacifašističkoj Osovini i njezine malobrojne saveznice.

Koja su bila ishodišta NDH?

Utemeljena na zamislima dr. Ante Starčevića i žrtvi dr. Eugena Kvaternika, iz 19. stoljeća, razvila se velikohrvatska frankovačka ideologija, obilježena silovitim sadržajima, napose uperena protiv Srba i sukobljena s

velikosrpskom i jugo-unitarističkom opcijom. Jedan od vođa frankovačke opcije dr. Ante Pavelić, u Rimu je 1927. godine vladajućim fašistima Savojskog imperija obećao da će, dovedu li ga na vlast barem u dijelu Hrvatske, ona biti pod protektoratom Kraljevine Italije, a preostali će njezin dio biti potpuno prepušten Italiji. Treba naglasiti da 1927. godine još nije postojao ustaški pokret, jer je stvoren 30-ih godina. Pošto je u travnju 1941. doveden na vlast, dr. A. Pavelić je već u svibnju 1941. godine “Rimskim ugovorima” i “pravno”, pa i “državnopravno”, kao poglavnik NDH, realizirao ono što je obećao u Rimu 1927. godine. Tako se odrekao i kolijevke hrvatskog naroda – Primorske Hrvatske. Budući da su hrvatska Istra i grad Zadar ionako već od 1918., odnosno od 1920. godine, bili u rukama Rima, ni ovoga puta oni nisu – kao ni 1927. godine – čak ni spomenuti u tim obećanjima dr. Pavelića, jer se podrazumijevalo da pripadaju Italiji.

Ustaše su u svojoj NDH odmah krenuli s provođenjem još tridesetih godina usvojenih rasističkih i genocidnih nacifašističkih načela, pa i onoga o fizičkom istrjebljenju Židova i Roma. Međutim, pošli su i korak dalje – u oružane pohode protiv Srba u Hrvatskoj. Za razliku od istrebljenja “nečistih” – Židova i Roma, rat protiv hrvatskih Srba nije bio u planu Trećeg Rajha, tim više što je stvorena nedićevska nacističko-kvislinška Srbija, a od prije je u njoj samoj, za razliku od Hrvatske, postojala i snažna fašistička skupina – ljotićeveci, a već su se pojavili i drugi srpski kvislinzi – Mihailovićeveci i drugi četnici, koji su veoma aktivno surađivali s okupatorima.

Hrvati i, prije svih, teško ugroženi srpski živalj, nad kojim su ustaše provodili smrtonosni pogrom, započeli su otpor. Izbili su oružani ustanci, kao i u drugim krajevima razbijene Kraljevine Jugoslavije. Slijevali su se u NOB-u, u jedini otpor, koji je vodila vješta i dobro organizirana KPJ, i to usprkos tome što je do rata imala tek mali broj (ilegalnih) članova. Međutim, njen je program bio veoma privlačan, pa su ga prihvaćali i građanski slojevi, uključujući i pojedine svećenike Katoličke crkve. Treba naglasiti da je KPH jedina u Hrvatskoj pozvala i Hrvate i druge na ustanak, i to u svim krajevima, pa i u onima koji su već u međuraću bili u rukama Kraljevine Italije.

Već na prijelazu iz 1941. u 1942. godinu NDH za okupatore postaje marginalnom kvislinškom tvorevinom i beznačajnom pripadnicom još uvijek snažne i silovite Osovine. Ona se od početka ne uspijeva organizirati niti stabilizirati i do kraja rata ostaje u minornom položaju (osim na području konclogora i drugih načina nasilnog usmrćivanja). Okupatori su, naime, preuzeli neposrednu kontrolu nad njom, pa je čak cijepali u posebne okupacijske zone i međusobno ih dijelili.

Ni burna ustaška propaganda kako je KPJ, pa prema tome i KPH, boljševička i staljinistička, dakle, totalitaristička, diktatorska i krvava sljed-

ba, pripadnica svjetske Komunističke internacionale (Kominterna) sa sjedištem u Staljinovoj Moskvi, i da je prema tome u službi SSSR-a, te da nije niti hrvatska niti slobodarska, kao što je to ustaška opcija, nije nimalo pomogla NDH.

Zašto sve to treba naglašavati? Iako je promidžba sâme NDH, o tome kako je jedino i upravo njome konačno ostvaren tisućgodišnji san Hrvata o samostalnoj i suverenoj hrvatskoj državi, neslavno propala, njezina emigracija stalno i uporno tvrdi da je NOB bila samo "komunistički", odnosno "boljševički" proizvod. U početku se tom retorikom služio i dio vladajućih struktura Republike Hrvatske, i to bez obzira na to što je u sam Ustav Republike Hrvatske upisano da je ona slijednica zavnohavske Federalne Hrvatske, a ne ustaške NDH. S vremenom se odnos prema NOB-u počinje mijenjati. Tako se u većem dijelu službenih hrvatskih struktura počinje tvrditi suprotno – da je NOB ipak zaista bio antifašistička, dakle, slobodarska borba, ali da su je KPJ, dakle, i KPH, zloupotrijebile na štetu hrvatskog naroda. U toj verziji, antifašizam u Hrvatskoj dobra je povijesna sastavnica, ali KPH, odnosno KPJ, nije antifašistička, već zlikovačka skupina u povijesti hrvatskoga naroda, koja da je aktivno radila na štetu Hrvata. Štoviše, počelo se, suprotno brojnim dokazima iz postojećih vrela, tvrditi da je čak i NDH bila antifašistička(!). U skladu s time 90-ih je godina, primjerice, uništeno više od tri tisuće spomen-obilježja civilnim žrtvama i stradalim borcima tijekom NOB-a, te u čast važnih događanja i bitaka protiv okupatora i kvislinga u Hrvatskoj.

Ima li i ustaških i "komunističkih" zločina, zašto su se dogodili i kojeg su intenziteta bili?

Privrženici NDH u Republici Hrvatskoj i u dijelu preostale emigracije, konačno, počinju kao činjenicu prihvaćati i represivni karakter te ustaške, tj. nacifašističke kvislinške tvorevine. U temelje NDH ugrađena politika istrebljivanja Židova, Roma i Srba, te zločini nad svima, dakle, i nad Hrvatima, bili su veliko zlo. O tome nedvosmisleno svjedoče općepoznata domaća i strana vrela, na stotine tisuća živih sudionika NOB-a u Hrvatskoj i, napose, općepoznata činjenica da se u redovima borbe za samostalnu Republiku Hrvatsku našlo veoma mnogo članova KPH. Sve se to ipak više ne može zaobilaziti i zataškavati.

Potpuno neprihvatljivo bilo bi i prešućivanje opće poznate činjenice da su u najpoznatijem konclogoru NDH, u kompleksu Jasenovac, bili zatočeni i akademici, sveučilišni profesori i drugi znameniti i zaslužni hrvatski intelektualci te veoma mnogo "običnih" građana, koji nisu imali nikakve veze s KPH ili bilo kojom drugom komunističkom partijom, te da su u tom

logoru smrti bili zatočeni čak i katolički svećenici. Nemoguće je zanemariti i činjenicu da su brojni znameniti i zaslužni hrvatski kulturni djelatnici (pjesnici, književnici, slikari, glazbenici, glumci, sportaši i drugi), poznati i u stranom svijetu, napustili ustaški Zagreb i otišli na slobodni teritorij, u redove NOP-a, te da su mnogi od njih u borbama izgubili život. Poznato je, primjerice, da je aktivni sudionik NOP-a bio mons. Josip Pavlišić, koji je poslije postao rimokatoličkim nadbiskupom i metropolitom, a da je to bio i voditelj kultne crkve Sv. Marka na zagrebačkom Gornjem gradu, mons. Svetozar Rittig itd., itd.

U razdoblju izrastanja Republike Hrvatske javlja se tendencija izjednačavanja ustaških zločina u NDH s “komunističkima”, tj. sa zločinima što su ih navodno počinili članovi KPH i KPJ, uz tvrdnje da oni nisu bili antifašisti. Zanimljiva je nova tvrdnja da to nisu bili hrvatski zločini već da su zločini, koje je, tobože planirano, provodila KPJ, u prvome redu bili srpski i jugoslavenski. Tako su potpuno izjednačeni nacistički i fašistički te “komunistički” zločini.

U Hrvatskoj se očito ne zna ili se ne želi znati da je “komunizam” jedno, pripadnost nekoj “komunističkoj” stranci drugo, a da su “komunistički” zločini treća stvar. To se nikako ne može poistovjeđivati, kao što se ni svojedobna inkvizicija, kao dio Katoličke crkve, ne smije izjednačavati s Isusovim naukom. Također je sasvim jasno da je staljinizam, kao državni i društveni sustav, počinio velike zločine u vlastitom SSSR-u, a da su polpotisti pobili polovicu vlastitoga kambodžanskoga (kampučijskog) naroda, ali da te sljedbe nemaju nikakve veze s komunizmom, ni s bilo kojom normalnom politikom, niti s državnim ili društvenim sustavom.

“Bleiburg” i “Križni put” – jesu li oni povijesni i pravni zločin, a ako jesu, kakav?

Uoči konačne pobjede antifašističkih savezničkih snaga i sloma nacifašističke Osovine 1945. godine, dio ustaškoga vrha NDH, na čelu sa svojim vođom, poglavnikom dr. A. Pavelićem, pravodobno je pripremio svoj spas bijegom na Zapad, računajući na razmirice između pobjednika s Istoka i Zapada. Za bijeg se odlučio i znatan broj vojnika NDH i civila, koji nisu znali što se stvarno događa. Njih su čak uvjeravali da će NDH preživjeti, pa da će se uskoro vratiti, i to kao pobjednici. Mnogi civili, mahom oni koji su bili u službi NDH ili povezani s njom, odlazili su iz NDH i samoinicijativno, preplašeni brojnim vijestima, izmišljenima od struktura NDH, da pobjednici pribjegavaju oštroj odmazdi i represiji prema građanstvu NDH općenito.

Vrhovi vladajuće strukture NDH, odjednom, nisu imali ništa protiv toga da se bježi zajedno s brojnim kvislinškim skupinama, s kojima su, doslovce, do jučer ratovali, iako su sve to bili okupatorovi pomagači. Bilo je tu četnika (srbijskih, hrvatskih, crnogorskih...), nedićevaca i ljotićevaca, pa slovenskih belogardista i drugih kvislinga. Međutim, u proendehaškoj literaturi to se, gotovo, ne spominje, naravno, zato jer bi tako otpala teza da se radilo o smišljenom istrebljivanju samo Hrvata.

Vrhuška NDH, na čelu s poglavnikom, dobro je znala što je čeka i slijedi od ruke pobjednika, bude li uhvaćena. Stoga su njeni pripadnici iskoristili paniku izazvanu među desetinama tisuća ljudi, a i sve vidljivije suprotstavljene interese pobjednika s Istoka i Zapada. Naravno, pravodobno su si osigurali i visoke novčane iznose i druge vrijednosti, uz ostalo, i iz riznice NDH, i već ih prije poslali u inozemstvo ili ih na bijegu nosili sa sobom.

Dobrohotan odnos dijela vrha NDH prema prolazanju nekoliko tisuća četnika kroz samo središte Zagreba i njihovu uključivanju u ustaško-domobranske i civilne kolone, iako su četnici i tada bili službeno smatrani otvorenim neprijateljima NDH, objašnjiv je samo njegovim nastojanjem da spasi sebe, jer se smatralo da će četnici biti korisni u kontaktu sa Zapadom, koji je svojedobno otvoreno prihvatio i podržavao glavnoga četničkog vođu Dražu Mihailovića, koji je Tita potvorio kao staljinističkog kvislinga.

Ni vojska NDH više nije bila cjelina, niti je imala komande. Naime, prilikom povlačenja kroz Sloveniju na zakrčenim se cestama i okolnim prostorima raspala u više međusobno nepovezanih kolona i skupina, izmiješanih s mnoštvom civila, četnika i drugih. Sve se pretvorilo u totalni kaos, sve je bilo u raspadu, štoviše, doslovce, u kolapsu. Uza sve to, dogodio se i slom velike njemačke Grupacije E, u koju je bila sabrana sva vojska koja se povlačila iz raznih dijelova Balkanskog poluotoka. Njezina je komanda obavijestila dr. A. Pavelića da više nije nadležna za njegove vojnike. Na to je i poglavnik NDH dignuo ruke od svojih vojnika, "razriješio" ih prisege NDH i prepustio sudbini.

U bijegu i općoj zbrci masa bjegunaca u Sloveniji se i susjednoj Austriji sudarila s bugarskom i sovjetskom (ukrajinskom) antiosovinskom vojskom, te s Narodnooslobodilačkom vojskom i partizanskim odredima (NOV i PO) Slovenije. Opoljena je i zarobljena, već spomenuta, zaista velika njemačka vojna Grupacija E, a zarobljen je i znatan broj kvislinga, pa tako i ustaša i domobrana. Međutim, pojedine su skupine endehaških i drugih kvislinških vojnika čak i poslije kapitulacije Trećeg Rajha (9. svibnja 1945.), dakle, nakon službenog prestanka Drugoga svjetskog rata u Europi, i dalje pružale otpor. Konačno se posljednji njihov dio, opkoljen od britanske i jugoslavenske vojske, predao 15. svibnja u Bleiburgu, u Austriji. Tako je za NOV i PO Jugoslavije rat završio tek sljedećeg dana – 16. svibnja 1945.

Dogovorom predstavnika triju vodećih pobjedničkih velesila, SAD-a, SSSR-a i Velike Britanije, iz 1943. godine, zarobljenici su posvuda po Europi trebali biti razvrstani i predani državama iz kojih su potjecali. Toga su se Britanci držali, pa su zarobljenike predavali Jugoslavenskoj armiji, jer je ona bila priznata saveznica.

U međuvremenu se na raznim europskim prostorima pobjednici počeli obračunavati s poraženima. Neki od tih obračuna bili su i drastični, čak i sa smrtonosnim ishodom. Dakako, bilo je i slučajeva osvete, i to iz raznih razloga, "obične" osobne i obiteljske osvete, ali i one koja je bila odgovor na sustavne, planirane nacifašističke i kvislinške zločine. Dakako, kao i uvijek u povijesti, pojavili su se i pljačkaši materijalnih i drugih dobara, koji su postajali i ubojicama.

Takvih i sličnih slučajeva bilo je i u događajima povezanim s bijegom dijela vojnika NDH i civila. Međutim, u izvorima nigdje nema potvrde za tvrdnje poraženih stradalnika da su sva nasilja i ubijanja bila unaprijed zamišljena, provedena planski i sustavno, i to državnim i drugim sredstvima, te da su ih, štoviše, planirale i naređivale vojne i državne vlasti te voditelji KPH, odnosno KPJ, i da je to čak bio smišljeni genocid nad hrvatskim narodom, ne samo u Hrvatskoj, nego nad Hrvatima na cijelom jugoslavenskom prostoru.

Pojedine vojne skupine NDH, napuštene i formalno razriješene prisege od svoga vrhovnog komandanta dr. A. Pavelića, vodile su borbe i više dana poslije službenog završetka Drugoga svjetskog rata u Europi, 9. svibnja 1945. godine, i dalje nanoseći dodatne smrtne gubitke pobjednicima. U takvim su kaotičnim prilikama pojedini oficiri i vojnici JA, a i neki pripadnici civilnih tijela vlasti, sporadično samovoljno odgovarali na isti način, dakle, i među njima su se, prirodno, našli pojedinci čija je prava, bolesna narav tek u ovakvim okolnostima izbijala na površinu. Tako je počela oštra represija, suprotna uobičajenim i usvojenim međunarodnim ratnim i poratnim pravnim običajima, pa čak i ratnim i poratnim naredbama i odlukama civilnih i vojnih vlasti nove Jugoslavije. Takva se represija mjestimično nastavila i u vrijeme sprovođenja zarobljenika i drugih uhvaćenika Slovenijom i Hrvatskom prema Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije.

U kontekstu moguće sovjetske okupacije

Također treba upozoriti na još jednu komponentu veoma složene završnice Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, pa tako i Hrvatske. Naime, Tito i njegovi najuži, državni i vojni suradnici bili su vrlo zaokupljeni nastojanjem (a povremeno čak i strahom) da pronađu rješenja za slučaj ako sovjetske i bugarske jedinice, u potjeri za velikim njemačkim grupacijama na Balkanu, ne bi ostale samo u Beogradu, Vojvodini i dijelu

Srijema, kamo su stigle sudjelujući u njihovu oslobađanju, te ako bi preko Jugoslavije, dakle i Hrvatske, krenule prema Trstu, odnosno prema Italiji. U tom ih se slučaju, dakako, više ne bi moglo ni nagovoriti ni natjerati da napuste Jugoslaviju. Ta Titova bojazan i oprez bili su opravdani, jer to se zaista moglo dogoditi, kao što se i zbilo u drugim zemljama, poslije poznatima kao “zemljama demokracije” ili kao “Sovjetski blok”. Međutim, Sovjete i Bugare uspjelo se usmjeriti prema Mađarskoj, s obrazloženjem da Jugoslavija može i sama osloboditi svoje preostalo područje. Tako se jedino Jugoslavija, gotovo u cjelini, oslobodila sama.

Izbjegavši tu zaista veliku opasnost od okupacije sovjetskih i bugarskih jedinica, Titu je predstojala i druga važna međunarodna vojna aktivnost. Naime, on je osobno bio veoma opterećen nastojanjima da se sačuvaju neprijeporno hrvatski i slovenski zapadni krajevi koji su u okviru NOP-a od 1943. godine, prvi put u povijesti, službeno sjedinjeni s maticama domovinama – Hrvatskom i Slovenijom. Tada je, potkraj rata 1945. godine, glavni cilj Generalštaba bio da znatan broj jedinica JA, pravovremeno, tj. prije dolaska angloameričke, sovjetske i bugarske vojske, stigne na krajnje zapadne hrvatske i slovenske nacionalne granice, u pomoć hrvatskim i slovenskim oslobodilačkim jedinicama. To je značilo da je trebalo ući i dublje i dalje u dijelove Italije i Austrije, u tamošnja nacionalna slovenska područja, u Benešku Sloveniju, Kanalsku dolinu i Korušku.

Rukovodstvo nove Jugoslavije, na čelu s Brozom, uspjelo je u svojem krajnjem htijenju i nastojanju: bugarske su vojne jedinice morale napustiti Maribor, oslobodilačke su jedinice JA stigle u Trst prije Novozelanda, a zašle su i preko rijeke Soče, u Benešku Sloveniju, na stari prostor Kraljevine Italije, te u austrijsku Korušku. To nacionalno okupljanje hrvatskih i slovenskih prostora Tito je najavljivao već prije, pa i u svom čuvenom govoru na otoku Visu 1944. godine riječima, koje su odmah posvuda oduševljeno prihvaćene i ponavljane, a ostale su znamenite sve do danas: “*Tuđe nećemo, svoje ne damo!*”. Tako su u teškim, završnim vojnim operacijama u svibnju 1945. godine i ti krajevi bili oslobođeni. Vrh nove Jugoslavije, stoga, nastoji, i pred Zapadom i pred Istokom, pokazati da je zaista sposoban na regularan način upravljati tim krajevima, ionako jugoslavenskima. Naime, već je bilo očito da zapadni saveznici, u skladu sa sve većim brojem znakova o pojavi “Hladnoga rata”, kao ulog u igri, ta granična područja i dalje smatraju dijelovima Kraljevine Italije i da ne priznaju prekid međudržavnoga/međunarodnopravnog Rapalskoga i Rimskih ugovora 1920. i 1924. godine između dviju susjednih država – Kraljevine Italije i Kraljevine SHS.

I u hitnji kako se ne bi dogodilo da se hrvatski i slovenski krajevi ipak ne pridruže maticama domovinama, pojedini su voditelji vojnih jedinica i civilnih službi prekoračili svoje ovlasti na štetu zarobljenika i uhvaćenika.

Suprotno naredbama Tita i vrha nove Jugoslavije

Vrhovni štab NOV i PO Jugoslavije već je 8. studenoga 1941. godine, dakle, u samim počecima NOR-a, izdao naredbu koja se odnosila na međusobna sučeljavanja četnika i vojnika NOV i PO u Srbiji. U naredbi stoji: “(...) *pod pretnjom smrtne kazne*” nikako se na zločine okupatora ne smije odgovarati na isti način. Vrhovni štab je i 6. prosinca 1944. godine izdao zapovijed da se sa zarobljenicima ima postupati u skladu s međunarodnim pravom.

U međuvremenu je i dalje bilo samovoljnih odluka, pa i onih u radu sudova, čak i suprotno sadržaju Uredbe o vojnim sudovima Vrhovnoga štaba NOV i PO Jugoslavije od 24. svibnja 1944. godine. Kosta Nađ, komandant Treće armije, svojim je jedinicama, 29. travnja 1945. godine ponovio zapovijed Vrhovnoga štaba od 6. prosinca 1944. godine. S obzirom na to da je Nađ očito znao da se naredba ne poštuje, ovaj put, traži da mu se dostave imena konkretnih potpisnika, koji su u ruke dobili tu njegovu, prenesenu, naredbu. Potom je Generalštab JA 3. svibnja 1945. godine naredio kako treba ustrojavati zbirne logore ratnih zarobljenika te da se sa zarobljenicima mora postupati u skladu s odredbama Ženevske konvencije. Isto je to naređenje svojim podređenima prosljedila i Zagrebačka vojna oblast.

Učestalost tih i drugih naredaba sama po sebi pokazuje da je bilo podređenih koji su i dalje djelovali samovoljno.

Kad su i Tita upozorili na to da se zapovijedi Vrhovnoga štaba, odnosno Generalštaba JA, dosljedno ne poštuju, da postupci pojedinih samovoljnih rukovodećih ljudi izmiču kontroli i da se ne poštuju prava ratnih zarobljenika i drugih, intervenirao je osobno. U kratkom je vremenu izdao dvije, čak uzastopne pismene naredbe, upravo u vezi s onim što se već desetljećima spominje pod pojmom “Bleiburg”. Po svemu sudeći, moguće je da je u tim veoma složenim vremenima na kraju rata bilo i nepoštivanja naredaba vrhovnih tijela pobjednika. Tome u prilog govori i činjenica da je sam vrhovni komandant morao više puta intervenirati da se poštuju ljudska i druga prava zarobljenika i uhvaćenika. Tako je Tito kao vrhovni komandant 14. svibnja 1945, dakle, još u vrijeme borbi s ostacima ustaških postrojbi, Glavnom štabu Slovenije precizno naredio: “*Poduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca. Ukoliko postoje među zarobljenicima i uhapšenicima takva lica koja treba da odgovaraju za djela ratnih zločinstava, predavati ih na revers vojnim sudovima radi daljeg postupka*”.

Istoga dana, 14. svibnja, isti vrhovni vojni komandant drugi put upozorava Glavni štab Slovenije i naređuje: “*Naređeno je Prvoj, Drugoj, Trećoj i Četvrtoj armiji da predaju sve ratne zarobljenike Glavnom štabu Slovenije*

i Glavnom štabu Hrvatske. Obezbjedenje daće armije. Naređenje za dalje transportovanje i raspored zarobljenika [slijedi]. Slijedećom [poštom] javite odmah koliko imate ratnih zarobljenika računajući i one zarobljenike koje ćete primati od armija, kao i u kojim se mjestima nalaze.”

Pokrenuo se kotač zla, u povijesti poznat pod imenima “Bleiburg” i “Križni put”. Očito je da su u tom zlu sudjelovali i pripadnici vojnih snaga kad je i sâm vrhovni komandant svih oružanih snaga Jugoslavije Josip Broz Tito morao više puta intervenirati. To je zlo odnijelo mnogo života pripadnika neprijateljskih vojnih i drugih jedinica nacističkoga Trećeg Rajha i kvislinga – ustaša, četnika, ljotićevaca, nedićevaca, belogardista i drugih, a zajedno s njima stradavali su i civili, među njima i zločinci, ali i nevini ljudi.

Bez obzira na to što su odluke predstavnika triju velikih pobjedničkih antifašističkih sila bile odavno poznate, postavilo se i pitanje zašto su Britanci postupili tako da su poražene zarobljenike i inače, a ne samo jugoslavenskoj strani, predavali pobjednicima iz njihovih država? U Britaniji su se razrješavanjem dilema bavili i sudovi, jer se tražila odgovornost pojedinih Britanaca. Njihovim je presudama potvrđeno da su postupili ispravno.

Postoji još jedna činjenica o kojoj se ne govori i nikad se ne uzima u obzir, a to je da su u vrijeme završnih borbi za oslobođenje Jugoslavije 1945. godine Bugari, u okviru sovjetske fronte, držali Maribor te da su u susjedstvu bile i sovjetske, ukrajinske jedinice. I Bugari i Ukrajinci/Sovjeti borili su se protiv vojske NDH koja je bježala na Zapad. Ni oni nisu u svemu i u potpunosti postupali u skladu s ratnim običajima i pravom, ali u literaturi optužbi protiv njih nema.

Valja posebno istaknuti još nešto, što se u svojoj literaturi o toj temi – i to i u onoj poratnoj i poslije proendehaškoj, pa sve do danas – zaboravlja ili se namjerno prelazi preko toga, a to je da su zajedno s ustašama, domobranima i hrvatskim civilima bježali i četnici, i nedićevci, i pripadnici njemačke vojske, itd., itd. Dakle, “Bleiburg” i poslije “Križni put” nisu doživjeli samo Hrvati nego i drugi. To, dakako, ne umanjuje zločine koji su se dogodili.

Zarobljenike i uhvaćenike, a takvima se smatralo ne samo vojnike NDH, ustaše i domobrane, već i brojne civile, koji su bili izmiješani s vojskom, sprovodilo se pješke ili motornim i drugim vozilima Slovenijom i Hrvatskom. Dio njih bio je upućivan u razne krajeve Hrvatske, ali i u Srbiju i druge jugoslavenske krajeve. Pred njima i uz njih širio se glas da su sve to samo ustaše, krvnici. Na osvetnički odnos prema njima djelovao je i nacionalni sastav stanovnika pojedinih naselja, uz koja ili kroz koja su kolone prolazile ili se u njima zaustavljale. Međutim, prema njima je bio neprijateljski raspoložen i dio pripadnika hrvatskoga naroda, koji su se prema njima odnosili jednako kako su se prije, u ratu, ustaše ponašale

prema tim istim stanovnicima i istom narodu, a ne samo prema zarobljenim vojnicima NOV i PO Hrvatske. Stoga su se veoma oštro, čak i s drastičnim mjerama i rezultatima, ponašala i neka tijela vojnih i civilnih vlasti. Pri tome je znatnu ulogu odigrao, i u drugim svjetskim sredinama uobičajeni, poratni kaos. Toga su bila svjesna i vodstva nove Hrvatske, odnosno nove Jugoslavije.

Najviše se nesreća poslije rata dogodilo na izvaninstitucionalan način, u pritvorima i “sabirnim” logorima, samovlasno i samovoljno, od strane pojedinih skupina ili pojedinih moćnika, kakvih su i inače prepune i starija i novija, i hrvatska i strana, povijest, dakako, njihova mračna strana. Za zločine pojedinaca i skupina pripadnika Jugoslavenske armije, Narodne milicije, civilnih tijela i drugih, u posljednjim danima rata i nakon službenog prestanka Drugoga svjetskog rata, nema nikakva povijesnog opravdanja. Nema ni aboliranja, pa čak niti za nasilno ubijanje zaista utvrđenih i poznatih zločinaca. Isto tako nema povijesnog opravdanja niti za brzopotezno djelovanje sudova, pa makar oni i radili u skladu s ondašnjim zakonima i drugim važećim propisima.

Nije, međutim, jasno zašto se nisu slušale naredbe Josipa Broza Tita. Napose je zanimljivo da tim zapovijedima i njihovu nepoštivanju u svojoj literaturi i jedna i druga suprotstavljena poslijeratna istraživačko-spisateljska strana posvećuju malu ili nikakvu pažnju.

Brojke

U literaturi se navodi brojka od 700.000 stradalih osoba, od toga 200.000 vojnika i 500.000 civila, i to izbjeglih samo iz Hrvatske. Pritom se tvrdi su se oni u Sloveniji i Austriji našli na opravdanom bijegu, spašavajući glave. A gdje su još brojke stradalnika iz Srbije, Bosne, Hercegovine itd.? Sve se te veoma visoke brojke, međutim, navode bez oslonca na postojeća vrela i bez uvida u njih, odnosno kao da nema objavljenih popisa pučanstva i tiskanih radova o demografskoj situaciji u Hrvatskoj. Svakako, i znatno manje brojke nasilno ubijenih ljudi ili na drugi način natjeranih u smrt ne bi značile da su to “manje vrijedni” zločini. Naime, ako se neke i smatralo zločincima, trebalo ih je u skladu s međunarodnopravnim propisima i naredbama samoga Josipa Broza Tita, izvesti pred zakonite, već uhodane sudove i njima prepustiti pravorijek.

Nije, međutim, jasno zašto u proteklih šezdesetak godina nije utvrđen barem približan broj stradalnika, pa tako i ubijenih i preminulih. Doduše, razumljivo je da u službenim tijelima SFRJ za to nije bilo interesa, pa je stoga na to pitanje i historiografija tek “stidljivo” odgovarala. Ali to nije učinjeno ni u proendehaškoj emigraciji do 90-ih godina 20. stoljeća, a ni u Republici Hrvatskoj kad su prilike postale sasvim drukčije.

Što kaže Vinko Nikolić, jedan od graditelja NDH i kulta “Bleiburg”?

Vinko Nikolić, profesor, bio je čvrsti ustaški pobornik, čak i jedan od graditelja NDH. Aktivni je sudionik događanja u svibnju 1945. i jedan od glavnih začetnika ideje da se tragedija ne zaboravi te da se “Bleiburg” pretvori u kult. On je pisao da je hrvatska emigracija *“već u lipnju 1946. započela s kultom Bleiburga iz potrebe da žrtve mučenika pretvori u novu snagu”*. Nikolić je tako mislio, ali o povijesti i prošlosti ponešto drukčije misli, gleda i piše otkad se vratio iz emigracije i do kraja života (1997.), nakon povratka u Zagreb, bio uključen u politički i kulturni život Republike Hrvatske. Evo kako je tada pisao:

“Postavlja se pitanje: tko su sve krivci za Bleiburšku tragediju?” Nikolić je veoma odrješit: *“Krivo je polit. i vojničko vodstvo NDH, koje nije bilo doraslo onim sudbonosnim vremenima. Obmanjivanje ‘Zvonimirovom linijom’, Pavelićeva priča kako će ‘prije Sava teći uzgor, nego će partizani u Zagreb’, priče o ‘čudesnom’ njem. oružju koje će izvesti preokret na ratištima, glasine o obećanjima Engleza, ideja da se ide u šumu jer ‘partizani ostavljaju šume, a mi ulazimo’, sve je to i slično uvelike smućivalo narod. Svakako najveći i krvavi krivci bili su jugopartizani. Oni su izvršili užasan pokolj svojih ratnih civila i vojske koja je bila položila oružje. A. Pavelić pred Hrvatima prvi je nosilac odgovornosti. Prvi je pobjegao, napustio vojsku i spašavao sama sebe. Krivci su i savezničko vojno zapovjedništvo koje nije poštivalo Ženevske konvencije”*.

“Križni put” – primjer Slavonije – tko je sve bio u sastavu Narodne milicije?

A što se tiče “Križnoga puta”, valja ponovno upozoriti na kaotičnu poratnu situaciju. Dokument, dakako tragična sadržaja, veoma slikovito prikazuje prilike u poratnoj 1945. godini u Hrvatskoj, a bolje nije bilo ni u drugim federalnim jedinicama Jugoslavije. Riječ je o povjerljivom izvještaju najvišeg tijela, zaduženoga i nadležnoga upravo za ovakva događanja, Odsjeka Narodne milicije Odjela za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske, broj 67-45 od 10. srpnja 1945. godine. U njemu se veoma otvoreno i pošteno govori o tadašnjim zločinima i nasiljima na području Slavonije. Evo izvoda iz tog izvješća, koje je u nas nedavno objavljeno kao faksimilski pretisak, pa je svima lako dostupno:

“Obilaskom Slavonije u pogledu sredjivanja narodne milicije ustanovili smo slijedeće: Narodna Milicija formirana je po svim kotarevima, a njezin kvalitet apsolutno nemože zadovoljiti. Sami temelji na kojima je narodna milicija građena su skroz na skroz nezdravi. Narodnu miliciju su mobilisali nasilnim putem od razno-raznih elemenata, koji su ili bili kriminalni

tipovi, šverceri, dezertteri iz naše armije, ili biv. ustaše, četnici i domobrani, koji su kod raspada neprijateljske vojske prijavili se NOO-ima. Dakle, od takovog materijala je sastavljena narodna milicija i to su u stvari čuvari Narodne vlasti. Ima među tom smjesom i čestitih boraca antifašista, no vrlo malo. Stvaralo se narodnu miliciju samo da se stvorilo, a ne da ona u svojoj biti bude stvarno organ narodne vlasti. Takova milicija ne uživa, niti može da uživa povjerenje narodnih masa, a niti povjerenje same narodne vlasti. Uz nepravilni odnos prema narodu, što se naročito ispoljilo u kotaru Donji Miholjac, kotaru Vinkovci, i gdje se brutalno upotrebljavala sila protiv naroda. Svakodnevna pljačka, koju čine takovi elementi iz redova milicije, a uz to ako uzmemo da je i vojska kao i OZN-a vrše također pljačku i da se njihovi vojnici izdavaju kao milicija, onda nije nikakovo čudo, da narod strahuje pred milicijom kao pred pljačkaškom ruljom. Narodna Milicija koja je izvršni organ narodne vlasti ne samo da je takovim radom kompromitovala sebe, nego je kompromitovala i narodnu vlast. Narodna vlast gubi autoritet u narodnim masama uslijed Milicije, koja nema nikakvih moralnih prava, da bude njezin izvršni organ. (...).

Za ozdravljenje toga stanja izdali smo direktivu za generalno čišćenje redova Milicije time, da se izbace iz Milicije svi oni koji nemaju moralnog prava da budu čuvari narodne vlasti. (...).

Nije čudno što su u takvom pobjedničkom kaosu, u kojem su, ne samo u Slavoniji, sudjelovale čak i Narodna milicija i JA, stradali i mnogi vojni zarobljenici i uhvaćeni civili, koji su se odjednom na povratku iz Austrije i Slovenije počeli pojavljivati u velikom broju, čak u kolonama. Osim toga o njima se proširio glas da su svi oni zločinci i zlikovci, i to upravo oni najgori – ustaše. Trebalo je vremena da se na nekim prostorima nova vlast konsolidira i da ratni NOO prijeđu na nov, mirnodopski način rada, ali to ponegdje nije bilo ni brzo ni uspješno.

Valja, međutim, naglasiti da sva ta nezakonita događanja u NOB-u i poraću ne umanjuju visoko slobodarsko, antifašističko i rodoljubno usmjerenje i domoljubno značenje, te veoma visoko vrijedne prinose i vojnika-boraca NOV i pripadnika civilnih tijela NOP-a, među kojima je bilo seljaka, radnika, građana, pa i svećenika i druge inteligencije. Druga je stvar što su i zašto su pojedinci i neke skupine teško zloupotrijebili svoj položaj i moć 1945. i narednih godina.

“Bleiburg” i “Križni put” – tragična epizoda Hrvata, ali i pripadnika drugih naroda i narodnosti

“Bleiburg” i “Križni put”, nema sumnje u to, jer to dokazuju i hrvatska i strana vrela, bili su tragična epizoda, bez obzira na to jesu li stradalnici bili pripadnici hrvatskoga ili drugih naroda, bili oni kvislinzi ili ne, zločin-

ci ili ne, pa i bez obzira na to što je NDH od svoga početka bila nacifašistička tvorevina, pa je i postojala i djelovala u skladu s takvim stajalištima i praksom, te do kraja bila u toj službi, dakle, u klasičnom kvislinškom statusu. Zbog toga je demokratska, apsolutna većina čovječanstva nikad nije ni priznala kao državu. Dodatno ju je opteretila i činjenica da je do kraja svoga postojanja bila najvjernija sljedbenica nacifašističkoga njemačkoga Trećeg Rajha, i to napose u rasističkom i genocidnom istrebljivanju Židova i Roma, s udarima protiv Srba, ali i brojnih Hrvata. Dakako, Hrvata protivnika NDH bilo je apsolutno više nego njenih privrženika, suradnika ili službenika, a u nekim krajevima ovih potonjih, gotovo, nije ni bilo. Da se i ne spominje općepoznata istina kako su upravo ustaški konclogori smrti u NDH., među kojima je najpoznatiji kompleks Jasenovca, bili najvjernija kopija najzloglasnijih, njemačko-nacističkih Dachaua ili Auschwitza.

Prema tome, zločince je trebalo kažnjavati u skladu s uobičajenim ili u to doba dopunjavanim ili tada stvaranim međunarodnim pravnim normama, i to bez obzira na to što NDH nije bila međunarodnopravno priznata država. Nema nikakve sumnje u to da su se među nevinim i zavedenim svijetom na Bleiburgu i oko njega znalački sakrili i mnogobrojni zločinci, među njima čak i koljači iz najpoznatijega konclogora smrti u NDH – iz Jasenovca. Mnogi su ostali nekažnjeni ili im se gotovo pred smrt sudilo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj ili, pak, nedavno, u Republici Hrvatskoj.

Za razliku od zločinačke NDH, zavnohovsku je Hrvatsku međunarodna zajednica potvrdila kao federalni dio međunarodnopravno priznate nove Jugoslavije. Stoga u Ustavu Republike Hrvatske stoji da je ona slijednica upravo zavnohovske Hrvatske, a nikako ne NDH, bez obzira na to što se na nju, povremeno, čak i u pojedinim državnim i političkim strukturama RH, gleda povoljnije nego na F/FR/SR Hrvatsku.

Činjenica jest da je problem tragedije i zla neprestano otvoren. I danas se stalno postavljaju dodatna pitanja, a to znači da dosadašnji odgovori nisu zadovoljavajući. Ipak, dovoljno su poticajni za daljnja istraživanja i proučavanja dosad poznatoga i nepoznatoga arhivskog materijala i, napose, vrela, te da se na temelju njih objavljuje što veći broj radova, naravno, znanstvenih i stručnih, dakle, objektivnih i od trajne vrijednosti. Napose su potrebna arheografska izdanja, tako da svatko može sâm, u izvorima, provjeriti činjenično povijesno stanje. Dakako, nisu naodmet ni memoarski zapisi, jer i oni mogu pomoći da se razjasne neke pojave koje nisu jasne iz sadržaja postojećih izvora ili su, ako nema vrela, čak i jedini.

Nadam se, a i uvjeren sam, da će znanstvenici i stručnjaci i dalje odgovarati na postavljena pitanja, a da će se političari time znatno manje ili se uopće neće baviti. Tome bi osobito pomogli objavljivanje vrela, dopunjavanje njihovih dosad tiskanih zbirki i na temelju njih provedene analize

i interpretacije. One će, dakako, biti vjerodostojne samo budu li iz pera znanstvenika i stručnjaka, jer jedino oni mogu i moraju dati objektivan iskaz istraživanja i proučavanja. To znači: neka pravosudna tijela rade svoj posao, a povjesničari svoj. Da je uvijek bilo tako, ne bi trebalo biti niti današnjih nedoumica oko tragedije nazvane “*Bleiburg*”, a ni oko “*Križnog puta*” 1945. godine.

Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji

DEJAN JOVIĆ

Novoformirana Narodna Republika Hrvatska izašla je iz Drugoga svjetskog rata ideološki, politički i etnički podijeljena, možda više od bilo koje druge jugoslavenske republike. Zbog tereta, koji su novoj hrvatskoj republici u naslijeđe ostavili Nezavisna Država Hrvatska (NDH) i njen ustaški poredak, Hrvatska je bila u specifičnoj poziciji u odnosu na sve ostale republike, čak i na novostvorenu Bosnu i Hercegovinu, koja je bila sastavni dio NDH. Ustaški je poredak – koji je konačno slomljen tek sa završetkom Drugoga svjetskog rata na europskom kontinentu – bio jedan od najbrutalnijih režima u okupiranoj Europi. Jedino je u NDH, naime, bio uspostavljen sustav represije koji su organizirali i nadzirali (iako pod općim političkim, vojnim i ideološkim ‘kišobranom’ stvorenim vanjskom okupacijom) domaći fašisti, a koji se gotovo isključivo primjenjivao protiv domaćeg stanovništva – prije svega manjina: Srba, Židova, Roma, a i protiv hrvatskih antifašista. U drugim okupiranim zemljama represiju su uglavnom provodili okupatori, pa je s njihovim porazom, te padom i kažnjavanjem domaćih suradnika tih okupatora, postalo moguće teret zločina počinjenih za vrijeme tog rata prebaciti na *vanjske faktore*. U Hrvatskoj su, međutim, koncentracijske logore (uključujući i najveći – Jasenovac) vodile *domaće snage* (često i unatoč prigovorima koje su im zbog toga upućivali okupatori), pa se po svršetku rata pitanje odgovornosti za zločine masovnih razmjera (koji bi se u današnjoj terminologiji mogli podvesti pod pojam *etničkog čišćenja* i *genocida*) postavljalo na drukčiji način.

Istodobno, u Hrvatskoj je tijekom cijele četiri godine okupacije, bio organiziran snažan partizanski pokret, koji nije mirovao ni čekao ishod rata nego se aktivno borio protiv okupacijskih i domaćih (prije svega ustaških i domobranskih, a u pojedinim krajevima i četničkih) snaga. Na čelu tog antiokupacijskog Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) bio je Josip Broz Tito, koji je i sam bio Hrvat jugoslavenske i internacionalističke orijentacije. Hrvatska je pred rat bila relativno plodno tlo za djelovanje Komunističke partije, što je 1937. rezultiralo i stvaranjem Komunističke partije Hrvatske (KPH), kao posebne organizacijske jedinice u okviru Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Organizacije KPJ u Hrvatskoj imale su

snažan utjecaj na politiku KPJ već od 1928. kad je tzv. “zagrebačka linija” (koju je predstavljao Josip Broz) prevladala u odnosu na lijevu i desnu frakciju u Partiji. Taj se utjecaj nastavio i nakon 1937., pa se manifestirao i održavanjem Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu, 1940. U cijelom međuratnom periodu u Hrvatskoj je bilo prilično nezadovoljstvo vlastima. Iako je Hrvatska seljačka stranka (u principu sklona politici kompromisa unutar Jugoslavije) bila daleko najsnažnija hrvatska stranka, na marginama hrvatske politike svoju su šansu tražili i radikalni politički programi, uključujući i revolucionarne ideologije utemeljene na separatizmu (ustaštvo) i klasnoj revoluciji (komunisti).

Za razliku od ekskluzivno hrvatskoga i po ideologiji fašističkoga ustaškog pokreta, komunistička je ideologija bila internacionalistička, pa je bilo logično da komunistička partija u Hrvatskoj u svojim redovima ima i etničke Hrvate i etničke Srbe. Ta je dvonacionalnost odlikovala hrvatsku komunističku partiju više nego bilo koju drugu hrvatsku stranku. Međutim, partizanski su odredi u početku ipak bili sastavljeni primarno od hrvatskih Srba, što je dijelom bilo i logično s obzirom na izravne atake koje je od svog početka ustaški poredak organizirao upravo protiv njih. Početna je neravnoteža u etničkom sastavu partizanskih jedinica¹ poslije “korigirana” – naročito od trenutka kad je došlo do mobilizacije Hrvata u krajevima koji su oslobođeni ili su ostali bez državne vlasti padom Italije (u rujnu 1943.), pa su i hrvatski partizani (a ne samo komunistička partija) kraj rata dočekali kao u punoj mjeri višenacionalna (u prvom redu: dvonacionalna – hrvatsko-srpska) politička i vojna formacija, koja se u tom smislu izdvajala od svih drugih vojski. Ona je jedina mogla postići sta-

¹ Na relativno slab inicijalni odaziv Hrvata pozivima u narodnooslobodilačku borbu Tito je upozoravao u nizu svojih govora i članaka u prvim mjesecima rata, 1941. U izvještaju na savjetovanju predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u Stolicama, u rujnu 1941. on kaže: “Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj leži u tome što on uglavnom obuhvata srpsko stanovništvo na Kordunu, u Lici, itd., a međutim vrlo mali broj Hrvata seljaka. Najsvesniji dio radništva odazvao se pozivu Komunističke partije i stupio u partizanske odrede. Ali ni ti odredi nemaju dovoljno potpore od hrvatskog stanovništva, koje sa zebnjom očekuje posljedice krvavog masakriranja srpskog stanovništva od strane divljačkih ustaških hordi Pavelića. Čak i one seljačke mase, koje mrze okupatore i Pavelićeve ustaše, boje se odmazde poslije pobjede nad fašističkim okupatorima i ustašama. Oni se boje da će za zulu-me odgovarati čitav hrvatski narod. To je, razumije se, neopravdani strah. Sve zavisi od samog hrvatskog naroda. Zavisi od toga da li će on tolerirati i trpjeti Pavelićevu strahovladu, zavisi od toga da li će stajati pasivno ili će aktivno stupiti, rame uz rame sa srpskim narodom, u borbu...”. Citirano prema: Josip Broz Tito: “Govori i članci”, knjiga 1, str 14 i 15, Zagreb: Naprijed, 1959. U članku objavljenom u “Proleteru” u travnju 1942, Tito ponovno upozorava da “hrvatski narod nije dosada stupio masovno, po primjeru srpskog, crnogorskog, slovenačkog naroda, u oružanu borbu protiv okupatora”. Ibid, str. 40. U izvještaju o prvoj godišnjici ustanka, Tito kaže da se “u Hrvatskoj i Dalmaciji partizanski pokret odvijao neravnomjerno i dosta sporo.” Iako i u tim pokrajinama NOB dobiva čvrst i trajan karakter, to se događa “dosta kasnije” nego u Srbiji. “Slaba strana partizanskog pokreta Hrvatske bila je to što je dugo vremena u odredima učestvo-vao pretežno srpski element, a vrlo malo Hrvata. Iznimka je bila Dalmacija i Primorje, gdje su partizanski odredi stvoreni od samih Hrvata”. Objavljeno u “Biltenu VŠ NOP i DVJ” za lipanj – kolovoz 1942, citirano prema Ibid., str 72.

bilnost u međuetničkim odnosima, koji su bili snažno uzdrmani onim što se događalo u četiri ratne godine. Snaga partizanske vojske kontinuirano je rasla, iako ni do kraja rata ta snaga nije bila dovoljna da sama, a ni uz pomoć općejugoslavenskoga partizanskog pokreta, zada posljednji udarac ustaško-domobranskoj vojsci, niti da ukine Nezavisnu Državu Hrvatsku. Iako su već od 1942. pa do samog kraja rata, veliki dijelovi njena teritorija bili pod partizanskom kontrolom, do poraza NDH dolazi tek s globalnim porazom fašizma i nacizma u Europi. Pa ipak, u Zagreb ulaze partizanske jedinice, a ne jedinice neke tuđe (ruske, britanske ili američke) vojske. Ta činjenica odlučujuće utječe na političke tokove koje u Hrvatskoj od samog dana završetka rata nesporno kontroliraju Titovi partizani.

U prvim tjednima i mjesecima nakon oslobođenja partizanska je vojska bila suočena – u većoj mjeri nego druge pobjedničke vojske – s aktivnim otporom kapitulaciji, koji su pružale poražene ustaške i domobranske snage. U priličnom broju, te su snage odbile položiti oružje i svući uniforme, ne samo 9. nego i 15. svibnja 1945. NDH nikad nije potpisala kapitulaciju, a znatan dio ustaško-domobranskih vojnih struktura u povlačenju – uključujući i vodstvo NDH – primarno je htio izbjeći zarobljeništvo i “zamaskirati” se u civile, te pronaći put u zemlje koje su se još uvijek odnosile sa stanovitim simpatijama prema propalom nacističkom projektu ili u one zemlje koje nisu imale ugovore o izručenju niti s jednom zemljom pobjednicom u Drugom svjetskom ratu. Ta je namjera uspjela Anti Paveliću i mnogim njegovim suradnicima. Uz pomoć kanala koji su uspostavljeni u okviru Katoličke crkve, Pavelić se uspješno prerusio i emigrirao u Latinsku Ameriku (Argentinu, a potom nakratko u Čile), odakle je poslije doputovao u Španjolsku. Za razliku od vođe srpskih rojalista i četnika, Draže Mihailovića, koji je 1946. godine uhapšen, suđen i strijeljan u Srbiji, Hrvatska je – osim pod priličnim teretom zločina počinjenih u NDH od 1941. do 1945. – morala živjeti i pod teretom činjenice da su glavni akteri ustaške politike bili još živi. Neki od njih – poput ustaškog ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića – bili su pod snažnom zaštitom zemalja koje su bile skeptične prema jugoslavenskom pravosudnom sustavu (dijelom i zbog iskustva koje su imali sa suđenjem Draži Mihailoviću, a potom i Alojziju Stepincu). Iako ratni saveznik i poslijeratni (oprezni) prijatelj, Sjedinjene Američke Države su tek sredinom 1980-ih Artukovića izručile Jugoslaviji. Pavelić, kao i mnogi njegovi suborci i suradnici, izbjegli su izručenje i suđenje. Iako ta činjenica nije imala nekog bitnijeg utjecaja na vođenje politike u socijalističkoj Hrvatskoj, ona je ipak utjecala na nju u jednom važnom aspektu: dijelom i zbog tog razloga, socijalistička je Hrvatska morala biti posebno oprezna prema neprijateljskoj političkoj emigraciji, naročito onoj ekstremnoj. Također, u emigraciji se nastavio – iako vrlo oslabljen – i utjecaj ustaške ideologije, koji je znatno kompro-

mitirao bilo kakav (pa i nenasilan) hrvatski nacionalizam. S krajem socijalizma – u devedesetim godinama – utjecaj radikalnih, nasilnih i profašističkih komponenti u okviru hrvatskog nacionalizma u emigraciji pokazat će se jačim nego što se mislilo. Istodobno, njegovo je postojanje radikalnim nacionalistima u drugim krajevima Jugoslavije, a naročito srpskim nacionalistima, omogućilo da stvore narativ prema kome se Hrvatska nikad nije do kraja obračunala s naslijeđem ustaštva.

Za Hrvatsku – možda i više nego za druge jugoslavenske republike – ideološke i političke podjele, koje su eskalirale u Drugom svjetskom ratu nisu, dakle, potpuno nestale ni s njegovim završetkom. Na već postojeće razloge za te podjele, dodane su nove, prije svega vezane za sudbinu ostataka ustaške i domobranske vojske te pratećih ih civila, koji su stradali na Bleiburgu. Ta su stradanja postala temeljem novog mita o žrtvovanju hrvatskog naroda pod novom, Titovom vlašću – koji se stvarao nasuprot partizanskim mitovima o žrtvovanju naroda kao posljedici okupacije i domaćeg fašizma.

Krajem rata stvorene su, dakle, nove kontroverze i novi *mitovi o žrtvovanju*.²

Ti su mitovi – poslije prošireni drugim elementima (kao što su onaj o žrtvovanju zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca ili o žrtvama tzv. Hrvatskog proljeća nakon 1971.) – stvarali temelj za alternativnu interpretaciju suvremene hrvatske povijesti i činili okosnicu oko koje se formirao alternativni, nacionalistički i antikomunistički diskurs. Taj će diskurs u devedesetim godinama dobiti službeni status, pa ga se i danas može naći u školskim udžbenicima, reprezentativnim govorima članova hrvatske političke elite i u javnom mnijenju.

Dijelom iz ideoloških razloga (internacionalizma, na kojem su se temeljile ideologije svih komunističkih pokreta), ali još više kao izraz historijskog iskustva te same etničke i političke strukture, partizanski se pokret, a potom i nova socijalistička vlast, koja je na njemu nastala, temeljio na

² O ulozi mitova u stvaranju nacionalnog, kulturalnog i političkog identiteta, vidi Pal Kolsto: "Myths and Boundaries in Southeast Europe", London: Hurst, 2005. Mitovi o žrtvovanjima su jedna od najvažnijih podgrupa u nacionalnim mitovima naroda – ne samo u jugoistočnoj Europi nego i šire. U hrvatskoj varijanti, mitovi o žrtvovanju uključuju interpretacije prema kojima je Hrvatska historijski bila "predziđe kršćanstva" i "bedem Europe", jer ju je branila pred invazijom nekršćanskih naroda – prije svega Osmanskog Carstva. Slični mitovi o "obrani kršćanstva" postoje i u drugim narodima: kosovski mit u Srba, ali i mitovi u Poljaka (koji su "branili Europu pred Rusima") samo su neki primjeri. Srpski i jugoslavenski mitovi nakon Prvog svjetskog rata zasnivali su se na "solunaštvu" – kao primjeru žrtvovanja za slobodu. O "solunaštvu" i usporedbi između njega i "partizanstva", vidi: Todor Kuljić: "Tito", Zrenjanin: GNB Zrenjanin, 2005. Partizani su također razvijali mit o žrtvovanju kao važan dio identiteta nove socijalističke Jugoslavije. Blajburški mit imao je istu svrhu – stvoriti novi hrvatski identitet na temelju ideje o kontinuiranom historijskom žrtvovanju hrvatskog naroda, kome su glavni krivci bili stranci. U suvremenoj Hrvatskoj, partizanski i blajburški mit o žrtvovanju dijelom su se "istopili" u narativu o "domovinskom ratu", koji također u sebi uključuje koncept žrtvovanja.

politici *bratstva i jedinstva*, koja je podrazumijevala ravnopravnost svih naroda u tadašnjoj Jugoslaviji.³ Ta se ravnopravnost odnosila i na interpretaciju nedavne prošlosti. U prvim se poratnim godinama ponajprije fokusirala na isticanje golemih žrtava koje su jugoslavenski narodi – svi redom – morali podnijeti ne samo u nedavnim sukobima protiv okupatora te “domaćih izdajnika” (kolaboracionista), nego i u duljem razdoblju manje-više kontinuirane borbe protiv strane dominacije i tuđinske vlasti. Kolektivna se krivica, međutim, odbacivala. Isticalo se – s razlogom – da su svi jugoslavenski narodi, pa dakle, i Hrvati i Srbi iz Hrvatske, dali golem doprinos oslobođenju zemlje i da niti jedan od njih nije podržavao fašizam. Ustaše nisu na vlast došle izborima (kao nacisti u Njemačkoj) nego su na nju postavljene od strane okupatora (prije svega Talijana). Prema tome, nema razloga za neku političku odgovornost većine (ili čak znatnog dijela) hrvatskog naroda. U svakom narodu bilo je fašista i zločinaca, ali su oni – prema službenoj interpretaciji događaja iz Drugoga svjetskog rata – bili mala manjina u odnosu na oslobodilačku i antifašističku većinu. U tu su se svrhu isticali primjeri žrtvovanja, kao i primjeri herojske suradnje i bratstva između partizana (pa i civilne populacije) raznih nacionalnosti. U Hrvatskoj se, primjerice, isticalo da je u vodstvu partizanskog pokreta bilo i Srba i Hrvata te da partizanski pokret ne bi nikada uspio da nije jasno odbacio politiku nacionalne segregacije i borio se protiv bratoubilaštva.

U stvari, ta je interpretacija bila prilično jednostrana, a sa stanovišta interpretacije ljudske prirode suviše optimistička. Zbog svoga višenacionalnog karaktera partizanski je pokret bio iznimka, a ne pravilo. Njega je vodila partija koja je u predratnoj Jugoslaviji bila zabranjena, a po broju članova vrlo mala. Tragični događaji u Drugom svjetskom ratu pokazali su i da među jugoslavenskim narodima, ne samo na političkoj nego i na društvenoj razini, nema dovoljno solidarnosti i da su mnogi skloni pasivno promatrati zlodjela koja se događaju njihovim susjedima i poznanicima, naročito ako su ovi drugog identiteta, vjere ili nacije. Dubina sukoba i zlodjela koja su se dogodila tijekom rata pokazali su, ipak, neuspjeh politike približavanja raznih jugoslavenskih nacija i njihova stapanja u jednu – jugoslavensku naciju. Iako je pogrešno tvrditi da se Kraljevina Jugoslavija raspala prije svega zbog unutrašnjih tenzija i sukoba (raspala se zbog okupacije i nasilne podjele, a ne zbog nekih nepomirljivih unutrašnjih razlika), ipak je istina da se ispod njene površine relativno brzo i lako stvorila velika količina nezadovoljstva, želje za osvetama za stare historijske račune. Kad se to spojilo s ekstremnim fašističkim ideologijama i stavilo u kontekst vanjske agresije, koja je poticala bratoubilaštvo kako bi se moglo

³ Govoreći na Antifašističkoj skupštini Srbije, 9. studenoga 1944., Tito je rekao da su bratstvo i jedinstvo te stvaranje nove narodne vlasti “najveće tekovine ove džinovske nejednake borbe”. Vidi u “Govori i članci”, knjiga I., Zagreb: Naprijed, 1959., str. 251.

lakše vladati okupiranim područjem, rezultat je bio tragičan. Iako su to i sami iskusili, vodeći su jugoslavenski partizani nakon rata najveći teret odgovornosti ipak prebacili na ‘domaće izdajnike’, a većinu su naroda amnestirali od odgovornosti.

Djelomično zbog osjetljivosti otvaranja tema iz nedavne prošlosti, a dijelom i zbog vlastite ideološke vizije, nova je socijalistička vlast inzistirala na prevladavanju prošlosti i “okretanju prema budućnosti”. Nova se politika vodila pod sloganom koji je sam Josip Broz Tito izrekao u svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu, 21. svibnja 1945: ‘Dosta sa svim što je bilo!’⁴ Jugoslavija je za nju bila moguća samo kao “Nova” Jugoslavija, koja bi bila radikalno (revolucionarno) drukčija od prethodne – “Stare” kraljevske Jugoslavije.⁵ Umjesto monarhije, ona je 1945. postala republikom, umjesto unitarne zemlje – federacijom, umjesto zemlje koja gradi jugoslavensku naciju – zajednicom naroda kojima Jugoslavija jamči opstanak i razvoj. Umjesto zemlje u kojoj se potiču religijske podjele, ona je aktivno djelovala na potiskivanju utjecaja svećenstva i vjerskih organizacija. Umjesto zemlje čiji se politički sustav temelji na stranačkom pluralizmu, ona je odlučila eliminirati ‘stranke-svađalice’, i postaviti jednu – komunističku – partiju kao političkog hegemonu. Umjesto onih aspekata tradicije oko kojih je postojao spor među narodima, socijalistička je Jugoslavija nastojala reinterpretirati prošlost na način koji bi je učinio manje kontroverznom. Tamo gdje su sporovi ostali, zaključeno je da se oni stave *ad acta*. Budućnost (izrečena kao vizija zajedničkog razvoja socijalizma, kao prijelaznog razdoblja između klasnoga i nacionalističkoga prema besklasnom i internacionalističkom društvu) povezuje jugoslavenske narode, a prošlost ih dijeli. Ta vizija budućnosti – izražena u ideološkoj slici poželjnog cilja, prema kojem se stvarnost korigira u dugoročnom procesu stalnih reformi – bit će u samom srcu jugoslavenskoga političkoga i svakoga drugog identiteta u sljedećih četrdesetak godina. Padom te ideološke vizije stvorit će se uvjeti za raspad same jugoslavenske države, ali ne samo na razini federacije, nego i na razini republika. Padom socijalizma, raspast će se tako (kao što će se poslije pokazati – privremeno) i sama Hrvatska. Taj će raspad unutar Hrvatske (koji je rezultirao i *de facto* izdvajanjem jednoga njena dijela – samoproglašene Republike Srpske Krajine – na nekoliko godina) biti rezultat obnove ideoloških, političkih i etničkih razlika koje su socijalistička ideologija “okrenutosti prema budućnosti” te politika bratstva i jedinstva relativno uspješno prevladavale prije nego što je zapala u krizu.

⁴ Josip Broz Tito: “Govori i članci”, knjiga I., str. 287–299, Zagreb: Naprijed, 1959.

⁵ Već na prvom kongresu omladine Jugoslavije, 27. prosinca 1942, Tito kaže: “Ja mislim da nema nijednog među vama koji bi zaželio da se povrati ono što je bilo” (Ibid, str. 121.) U članku “Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice” on kaže da se “narod ne bori za onu bivšu mačehinsku Jugoslaviju, već za novu Jugoslaviju, koja treba da mu osigura život dostojan čovjeka” (Ibid, str. 186.) Taj stav poslije mnogo puta ponavlja.

Politika okretanja prema budućnosti imala je, nesumnjivo, iznimno pozitivne učinke za stabilnost Hrvatske i cijele Jugoslavije. Ona je dala nadu u mogućnost promjena i bila je motivirajući faktor brza razvoja. Međutim, dugoročno, ona je imala i neke nepovoljne efekte, koji su se možda mogli izbjeći. Naime, ta je politika (naročito jer je bila utemeljena na političkom monizmu, a ne pluralizmu) potisnula rasprave o nedavnoj (i daljnjoj) prošlosti. Uzroci katastrofe kroz koju su jugoslavenski narodi – a naročito oni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini – neposredno prošli, ostali su manje-više neraspravljani ili su svedeni na pojednostavnjenu (i često problematičnu, suviše ideološku) interpretaciju. Istina je da je nakon velikih ratova teško, a često i nepoželjno, otvarati rasprave o njihovim uzrocima – budući da su uspomene svježije, a gubici veliki. U akademskoj literaturi koja se bavi pitanjem poslijeratne normalizacije nema jedinstvenog odgovora na pitanje: je li prisjećanje, kad se radi o interpretaciji tako teških epizoda iz prošlosti,⁶ korisnije od zaborava. Na jednoj se strani vjeruje kako je dužnost onih koji su proživjeli strahote ratova da se sjećaju tih strahota i da na nove generacije prenesu uspomene na njih. Zaboravljanje zločina prvi je korak prema njegovu ponavljanju. Na drugoj strani, bez zaborava takvih tragičnih događaja nije moguće ostvariti puno pomirenje unutar društva niti je moguće okrenuti se “prema budućnosti”. Uspješno prevladavanje tragičnih iskustava iz nedavne prošlosti uvijek ovisi o nalaženju ravnoteže između onoga što se pamti i onog što se zaboravlja.

Takva je bila i politika jugoslavenskih komunista nakon Drugoga svjetskog rata. Pamtile su se tragične epizode, ali se nije inzistiralo na beskrajnom raspravljanju o tome tko je za njih bio kriv, odnosno odgovoran. Smatralo se da je bolje da se svježije rane ne diraju i da se prisjećanje osloni na slavljenje uspjeha, a ne toliko na podsjećanje na tragedije. Na kraju rata, nove su vlasti višekratno proglašavale široku amnestiju za sve one “koji nisu okrvavili ruke” i u načelu su odustajale od progona svih onih koji su prihvatili te pozive. U nekim slučajevima – a vjerojatno i u ne malom broju slučajeva – nekadašnji su pripadnici neprijateljskih formacija uspjeli započeti uspješne karijere, čak i u javnom sektoru.⁷ Međutim, činjenica je da su osobne uspomene – koje su potom postale temelj za razne privatne (neslužbene, “zabranjene”) interpretacije prošlosti (i povijesti) – bile u priličnom neskladu s javnom, službenom interpretacijom. Taj nesklad preživio

⁶ O tim kontroverzama, vidi u: Paul Connerton: “Kako se društva sjećaju”, Zagreb: Antibarbarus, 2004. O sjećanjima i njihovoj važnosti u političkom smislu, vidi također i Todor Kuljić: “Kultura sjećanja”, Beograd: Čigoja, 2006. Za daljnju razradu ovoga, vidi moj članak: “Official memories’ in post-authoritarianism: an analytical framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, sv. 6., br. 2 (kolovoz 2004.), str. 97–108.

⁷ Nedavni slučaj slovenskog ekonomista Aleksandra Bajta, koji je 2002. objavio svoje uspomene na razdoblje provedeno u rojalističkoj vojsci, nije tipičan, ali nije ni tako izniman. Vidjeti: Aleksander Bajt: Bermanov dosje, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.

je dulje nego što se oficijelna ideologija nadala, pa je poslije (raspadom Jugoslavije) “isplivao” na površinu. Najprije kroz alternativne “čuvare identiteta” (ponajprije crkvene institucije i u krugovima antisocijalističke intelektualne kontra-elite), a potom su se i u (sve otvorenijim) medijima pojavile teme koje su, možda upravo zbog ovakve (razumne) politike izgledale kao tabuizirane: zločini iz Drugoga svjetskog rata, pitanje interpretacije ustaštva i četništva, stvarni broj žrtava itd. Politička dinamika između snaga poretka i alternativnih političkih snaga u velikoj je mjeri bila određena tim procjepom u interpretiranju prošlosti.

Vizija budućnosti, u kojoj se zla nacionalizma i bratoubilačkog ratovanja više neće ponoviti i u kojoj zemlja više nikad neće biti žrtva strane okupacije ili tuđe vladavine, ne samo da je bila poželjna sa stanovišta onih koji su i sami mogli vidjeti kuda vode radikalne i ekstremne politike nego je ubrzo postala i glavnom motivirajućom snagom u sigurnosno-političkoj stabilizaciji i ekonomsko-socijalnoj obnovi zemlje. Iz perspektive neke “idealne situacije”, akademske teorije ili iz daleke perspektive iz koje znamo što se poslije (u 1990-ima) dogodilo s jugoslavenskim socijalizmom, lako je prigovarati odabiru što su ga tada svjesno učinili prvi vladari poslijeratne Jugoslavije. Međutim, iz perspektive vremena u kojem su djelovali, kao i iz perspektive mnogih drugih koji tada nisu bili na vlasti (čak i mnogih koji su u netom svršenom ratu bili na drugoj strani) njihove odluke da potisnu uspomene na prošlost i da se okrenu budućnosti mogu se ne samo razumjeti nego i opravdati. Manje je razumljiva stanovita uskočica kad se radi o tome što je uključeno, a što isključeno iz oficijelne verzije nedavne prošlosti. Kao i u drugim zemljama, a naročito onima u kojima je vlast uspostavljena primarno vojnim, a manje političkim (tj. partijskim) putem, i u Jugoslaviji je bilo nužno stvoriti nove mitove te reinterpretirati stare, i to tako da odgovaraju novoj političkoj stvarnosti. Konstitutivni mitovi uvijek nude pojednostavnjenu interpretaciju prošlosti. Pitanje je, međutim, nije li baza, na kojoj je bila postavljena ta nova interpretacija, bila suviše uska.

Okrenutost prema budućnosti, a ne prošlosti (izražena i u Titovoj paroli: “Dosta s onim što je bilo!”) zadržana je kao temeljna orijentacija jugoslavenske (a time i hrvatske) politike u cijelom razdoblju socijalizma – od 1945. do 1990., iako ne s istim intenzitetom. Premda se, naročito u vanjskoj politici, vodilo računa o pragmatičnosti, pa se ponekad prihvaćalo da ideološki principi zauzmu “drugi red” u odnosu na “nacionalne interese”, jugoslavenska se politika nikad nije odrekla socijalističke vizije preobrazbe svijeta. Ona se zasnivala ne toliko na pokušaju da se (kao što bi bio slučaj u konzervativnim porecima) prošlost ponovi i nastavi unedogled, niti na tome da predstavlja stvarnost onakvu kakva jest (kao što se, navodno, događa u liberalnim porecima, u kojima politička vlast prije svega ima

predstavničku ulogu te je stoga izraz periodičnih izbora), nego prije svega na tome da se zamisli, definira, a potom i gradi (oblikuje) *nešto novo*. Jugoslavenski se socijalizam – kao uostalom i drugi post-revolucionarni poreci – temeljio na viziji novog. Njegov je pokretač bila ideja o novom, još nedoživljenom, neisprobanom, neviđenom. Socijalizam je u tom smislu bio definiran kao prijelazno razdoblje između sadašnjosti i budućnosti, ne samo u nekom vremenskom smislu nego i u smislu uspostavljanja novih odnosa među ljudima. Jugoslavenski su komunisti razvili specifičnu viziju budućnosti – promovirajući samoupravni socijalizam, koji je trebao biti alternativa onom tipu socijalizma koji se gradio u Sovjetskom Savezu, Kini i većini drugih socijalističkih zemalja.

Prošlost, a dijelom i sadašnjost, bili su mu smetnja ili čak i “neprijatelji” – u svakom slučaju, nešto što treba zamijeniti i prevladati. Zbog toga je za analizu jugoslavenskog socijalizma centralno pitanje: kakva ga je to vizija vodila? Kakvom je zemljom trebala postati Jugoslavija i kakve su u njoj bile pozicija i vizija hrvatske budućnosti? Odgovor je: radikalno drukčije u odnosu na hrvatsku prošlost.

Hrvatski partizani, koji su od 1945. određivali daljnji tok i sadržaj hrvatske politike, bili su inspirirani idejom o radikalnoj promjeni, ako ne već i izravnoj revoluciji u odnosu na sva prethodna razdoblja. U odnosu na svoje neposredne prethodnike – ustaše – razlika je bila totalna. Nespojivost ideje komunističkog internacionalizma (koju su promovirale nove hrvatske vlasti) s idejom radikalnoga fašističkog nacionalizma (koja je bila u temelju ustaške politike) dovela je do potpune nemogućnosti kompromisa između ustaša i partizana. Za razliku od ustaša, partizani su bili zagovornici politike suradnje s drugim jugoslavenskim narodima, pa su nakon rata obnovili Jugoslaviju. Unutar Hrvatske, partizanska i ustaška politika, naročito u odnosu na nacionalno pitanje, razlikovale su se kao nebo i zemlja. Partizani su bili jedina organizirana vojno-politička formacija koja se suprotstavila ustaškom etničkom čišćenju i genocidu u odnosu na srpsku, židovsku i romsku zajednicu. Poslije rata provodila se politika punog uvažavanja i afirmacije tih grupa – naročito srpske, koja je u novoj klasifikaciji nacionalnih grupa imala status “konstitutivnog naroda”. (Židovska i romska zajednica tretirane su kao etničke grupe, a ne kao narodi i narodnosti). Iako je teško govoriti o nekoj posebnoj hrvatskoj vanjskoj politici, budući da je ona bila vođena na razini federacije, ipak se i u toj politici vodilo računa o posebnim interesima pojedinih republika i pokrajina. Hrvatska nije bila poseban problem u vanjskoj politici, budući da nije bila geografski periferna zemlja, poput Slovenije i Makedonije. Pa ipak, kao dio Jugoslavije, socijalistička je Hrvatska bila dio antinacističke pobjedničke koalicije, te je isticala svoje zasluge za vjerojatno najsnažniji europski oslo-

bodilački pokret, kome je dala golem doprinos. Možda i više od drugih, Hrvatska je inzistirala na tome da je partizanski pokret bio u njoj vrlo snažan, te da ustaše nisu bili predstavnici većine, niti su ikad imali suglasnost većine Hrvata. Na tome su naročito inzistirali hrvatski povjesničari, uključujući i Franju Tuđmana, poslije predsjednika samostalne Hrvatske. Poslije rata Hrvatska je, kao i druge jugoslavenske republike, bila zainteresirana za suradnju, prije svega, sa zemljama pripadnicama pobjedničke koalicije. Prema zemljama koje su bile okupatori – naročito Italiji i Njemačkoj – i Hrvatska se (u okviru jugoslavenske vanjske politike) sve do sredine sedamdesetih godina odnosila s priličnom dozom skeptičnosti. To se reflektiralo i na odnos prema manjinama vezanima uz te zemlje – naročito njemačku i talijansku, s izuzetkom onih njihovih pripadnika koji su sudjelovali u partizanima ili su pokazali izričitu lojalnost novim vlastima. Gotovo cijela njemačka zajednica i veći dio talijanske bili su pod pritiskom, koji je rezultirao egzodusom. Razlozi nisu bili samo (a možda čak ni primarno) etničke naravi, nego su uključivali političke i osobne animozitete stvorene u Drugom svjetskom ratu. Također, novi je poredak – socijalizam – uplašio priličan broj ljudi, koji su (čak i kad nisu morali) odlučili svoj budući život graditi negdje drugdje. Manjine su u tom smislu imale ipak neku alternativu u svojim “matičnim zemljama”. Promjena etničke strukture, naročito u Istri (kad se radilo o talijanskoj manjini) te u rubnim područjima Slavonije (Nijemci), nije bila predmetom neke ozbiljnije rasprave sve do početka devedesetih godina. Važno je, međutim, zabilježiti da je Hrvatska nakon Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća, postala u većoj mjeri etnički homogena nego što je bila ikad prije. U ratu se, naime, znatno smanjio broj Srba, Roma i Židova, a u poraću se smanjio broj Talijana i Nijemaca. U drugoj polovici 20. stoljeća Hrvatska je bila jedna od “najhomogenijih” (sa stanovišta etničke strukture) jugoslavenskih zemalja – jedino je Slovenija imala manje “manjina”. Ta je činjenica poslije, naročito u osamdesetim godinama, poslužila kao osnova za tezu da je socijalistička Hrvatska neka vrsta “nastavka” ili čak i “uspješnog dovršetka” projekta etničke homogenizacije koju je u najbrutalnijem obliku organizirao ustaški poredak. Na drugoj strani, možda i da bi se izbjegle daljnje kontroverze oko pozicije nehrvatskih grupa u samoj Hrvatskoj i kako bi se pokazalo da nema ni govora o tome da je nova, socijalistička Hrvatska i dalje neprijateljska prema svojoj srpskoj zajednici, politički je vrh socijalističke Hrvatske tolerirao natprosječnu zastupljenost (naročito) Srba u političkim, vojnim, policijskim i drugim državnim službama te u partijskom aparatu. Ta se natprosječna zastupljenost Srba u političkoj eliti može objasniti i njihovom većom zastupljenošću među prvoborcima koji su tijekom cijelog perioda socijalizma bili neka vrsta jamca i kontrolora revolucionarnih dostignuća.

Položaj Srba u socijalističkoj Hrvatskoj bio je određen i principima i stanovitim kompromisima, i to i na općejugoslavenskom, a i na hrvatskom planu. Osim što su doista bili natprosječno zastupljeni u Partiji (iako se uvijek vodilo računa da na najvišim pozicijama veliku većinu čine Hrvati), ideološki koncept koji je inzistirao na jednakosti većih i manjih zajednica unutar Jugoslavije priznao im je status “konstitutivnog naroda” i time ustavno-političku jednakost sa daleko brojnijim Hrvatima. Jugoslavenski je poredak bio utemeljen na ideji da nitko ne smije biti tretiran kao manjina nego kao ravnopravan većini, pa je iz službenog vokabulara izbačen i pojam “manjina”, čak i za neslavenske manjine, koje je proglasio “narodnostima”. Budući da su Srbi bili narod s najvećim brojem svojih pripadnika u drugim republikama – izvan same Srbije – takvo priznanje statusa pogodovalo je najviše njima, iako je pogodovalo i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, Crnogorcima u Srbiji i svima drugima. Na drugoj strani, međutim, treba također reći da je Hrvatska uvijek odbijala da se na njenom teritoriju osnuje neka posebna “autonomna pokrajina” u kojoj bi Srbi bili većina, iako je takvih ideja bilo. Također, sve do početka sedamdesetih godina, relativno se malo napravilo na obnovi naselja i krajeva stradalih u Drugom svjetskom ratu, a u kojima je najveći broj žrtava bio srpske nacionalnosti. Primjerice, Lika, Kordun i Banija ostali su među najslabije razvijenim krajevima Hrvatske. Primjer Istre i dalmatinskih otoka, koji su se zahvaljujući prije svega turizmu, razvili u najbogatije krajeve zemlje, iako su prije bili primjeri siromaštva, na ovim se područjima nije ponovio. U svakom slučaju, srpsko stanovništvo (i zbog toga) nije vidjelo sebe kao neku privilegiranu grupu, nego je – upravo obratno – ponekad postavljalo pitanje ekonomske ravnopravnosti unutar same Hrvatske. Na drugoj strani, budući da su se Srbi više od Hrvata oslanjali na podršku države i na državne poslove, mnogi Hrvati su na Srbe gledali kao na privilegiranu grupu. To se pitanje nije postavljalo u javnom diskursu, ali je “tinjalo” u alternativnima te u paralelnim i privatnim “povijestima” da bi poslije (a naročito krajem šezdesetih i u osamdesetim godinama) izbilo na površinu.

Mnogo važnija od etničke, bila je ideološka i politička homogenizacija Hrvatske, koja je ponekad bila i rigidnija od one u ostalim dijelovima Jugoslavije. Ta je homogenizacija, na jednoj strani, bila izraz uvjerenja mnogih Hrvata da je socijalistička Jugoslavija doista riješila *hrvatsko pitanje* te da je Hrvatima omogućila ostvarenje dvaju glavnih političkih ciljeva – republiku i federaciju. Također, Titov politički program omogućio je Hrvatskoj da nakon rata ne živi pod stalnim optužbama za ustaštvo, nego da novi legitimitet crpi iz antifašističke borbe u kojoj je sudjelovalo toliko mnogo Hrvata. Iako je u prvim poratnim godinama bilo slučajeva osvete, najveći broj nekadašnjih domobrana (ne i ustaša) mogao je mirno nastaviti život u Hrvatskoj. Bez obzira na sve to, socijalistička je Hrvatska

ipak bila vrlo oprezna kad se radilo o bilo kakvoj opoziciji sistemu, vjerojatno upravo zbog toga što je bila svjesna potencijalne snage hrvatskog nacionalizma. Također, nakon 1948. uvijek je postojala latentna opasnost poticanja i iskorištavanja *hrvatskog pitanja* od snaga izvana, uključujući tu i Sovjetski Savez (trajno zainteresiran za izbijanje na Jadran, strateški važno more u okviru tadašnje hladnoratovske podjele). Opasnost hrvatsko-sovjetskih veza rezultirala je posebnim oprezom prema, primjerice, Andriji Hebrangu i njegovim političkim i ideološkim nasljednicima. Također su se kažnjavale i ideje o približavanju nekadašnjih ustaša i onih hrvatskih nacionalista koji su sudjelovali u partizanima, aktualizirane sredinom šezdesetih kad se i u političkoj (nekadašnjoj pro-ustaškoj) emigraciji i među disidentima (nekad pro-komunističkim) u samoj Hrvatskoj počela spominjati ideja o “nacionalnom pomirenju”, kojim bi trebalo prevladati ideološke razlike u korist stvaranja samostalne Hrvatske. Socijalističke su vlasti u Hrvatskoj – što zbog prošlosti, a što zbog dvonacionalne strukture, naročito u pojedinim krajevima uz granicu s Bosnom i Hercegovinom – bile posebno osjetljive na bilo koji oblik nacionalizma. Liberalni i verbalni nacionalizam kažnjavale su isključenjem iz javnog života ili kraćim zatvorom, a proustaški i nasilni strogim i dugotrajnim zatvorskim kaznama. Pritom su ponekad stradali i ljudi koji zapravo nisu bili protivnici socijalizma, pa i oni koji nisu bili protivnici jugoslavenske ideje, ali su bili zagovornici ozbiljnijih političkih reformi koje bi dodatno unaprijedile autonomiju Hrvatske u jugoslavenskoj federaciji.⁸

U samostalnoj je Hrvatskoj danas popularno tvrditi da je socijalistički sistem bio utemeljen prije svega na represiji i da je stabilnost održavao uglavnom represijom. Nema dvojbe da je, naročito nakon rata, represija bila važan faktor stabilizacije poretka. Ta je represija jednim dijelom bila sastavni dio revolucionarne logike koju su promovirali jugoslavenski komunisti (ideje “eksploatacije eksploatatora”, “klasne borbe”, “diktature proletarijata” i sl.), a drugima je izraz potrebe (a ne samo želje) da se onemogući ponavljanje zlodjela kakva su počinjena u netom svršenom ratu. Tito je vjerovao da bi bez snažne Komunističke partije i njene vlasti moglo doći do obnove međunacionalnih konflikata i ponavljanja sukoba. Represija je ponekad imala i privatni karakter – kao osveta onih koji su 1945. osvojili vlast nad onima za koje su vjerovali da su ih eksploatirali u prošlosti. Pojam osvete nije bio stran ni jugoslavenskoj, ni drugim sličnim revolucijama u prošlosti: podjednako na Istoku, i na Zapadu.⁹ Naročito

⁸ Ipak se ne može generalizirati: mnogi od onih, koje su Partija, policija i država tretirali kao opasne protivnike stabilnosti i opstanka Jugoslavije te političkog i ustavnog poretka, poslije su se i iskazali takvima – djelujući dopuštenim i nedopuštenim sredstvima da bi ostvarili svoje ciljeve.

⁹ Tito se, također, služi pojmom “osveta” u svojim govorima s kraja Drugoga svjetskog rata, ali rijetko. U govoru ranjenim borcima Druge proleterske brigade, 7. lipnja 1945., on kaže: “Mi smo osvetili rane koje su njemački osvajači i njihovi najamnici zadali našim narodima”. Josip Broz

su stradali oni komunisti koji su se krajem četrdesetih stavili na stranu Staljina, a ne Tita. Goli otok je bio jedna od najružnijih epizoda jugoslavenskog socijalizma, koja je poslije (u osamdesetim godinama) poslužila za stvaranje šireg antisocijalističkog raspoloženja. Sredinom šezdesetih – tj. poslije pada Aleksandra Rankovića – i sam je politički vrh priznao da je primjena represije bila prevelika. Međutim, bez obzira na značaj represije, politička se stabilnost Hrvatske i Jugoslavije ne može objasniti samo – pa čak ni primarno – represijom. Nijedan se poredak, koliko god bio autoritaran ili čak totalitaran, ne može održati samo na represiji... Da bi opstao, potrebna je stanovita uvjerenost naroda, ili barem njegove znatne većine, da je vlast legitimna. U liberalno–demokratskom poretku, legitimnost se temelji na izborima, ali se pritom mora razviti i svijest o opravdanosti i važnosti izbora te legitimnosti vlasti koja proizlazi iz periodičnih i poštenih izbora. U socijalističkom poretku legitimnost se zasnivala, s jedne strane, na historijskoj misiji (ostvarenju historijskih interesa radničke klase kao većine društva), a s druge, na uvjeravanju puka da je postojeća vlast najbolji odgovor na izazove vremena.¹⁰ S liberalne pozicije gledano, socijalistički poredak u Jugoslaviji nije bio legitiman, jer nije bilo mehanizama utvrđivanja volje puka. Međutim, to je liberalna pozicija. S komunističke pozicije, taj je poredak bio legitiman sve dok je pomicao društvo prema većoj jednakosti i poboljšavao položaj radničke klase u odnosu na druge slojeve stanovništva. S patriotske točke gledano, jugoslavenski je poredak bio legitiman u mjeri u kojoj je štitio i povećavao nezavisnost zemlje u odnosu na vojno–političke blokove te koliko je štitio nacionalne interese u odnosu na susjedne zemlje. Također, jugoslavenski nacionalisti (kojima je koncept socijalističkog jugoslavenstva bio neprihvatljiv, jer je uspostavljen u suprotnosti prema konceptu etničkog jugoslavenstva, kakav je promoviran prije rata) smatrali su ga legitimnim u mjeri u kojoj osigurava jedinstvo Jugoslavije.

Nedvojbeno je da je u gotovo svakom trenutku od 1945. do 1986. jugoslavenski politički sistem osiguravao dovoljnu podršku ne samo relevantnih faktora u zemlji (političkih elita pojedinih republika i pokrajina, vojne, poslovne i intelektualne elite), nego i da je bio smatran uspješnim i legitimnim i od strane goleme većine zemalja svijeta. To pokazuje činjenica da je u Jugoslaviji bilo relativno malo političkih pobuna, a da su one

Tito: "Govori i članci", knjiga I., Ibid., str. 310. Eksplicitniji je, međutim, u svom prvom govoru u Ljubljani, 27. svibnja 1945., kad govori o "narodnim izdajnicima", i kaže: "Ruka pravde, ruka osvjetnika našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan mali dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje". Ibid., str. 304.

¹⁰ O legitimiranju jugoslavenskoga socijalističkog poretka, vidi: Siniša Malešević: "Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska", Beograd: Fabrika knjiga, 2003. Također, vidi moju knjigu: "Jugoslavija, država koja je odumrla", 2003, Zagreb i Beograd: Prometej i Samizdat B92.

koje su se događale (1968. na Kosovu, 1971. u Hrvatskoj) bile prevladane (sa stanovišta sistema) uspješno i bez velikih potresa. Podrška puka bila je ponekad eksplicitna, a ponekad prešutna. Politička je elita u raznim situacijama, kako bi ublažila potencijal za nezadovoljstvo, popuštala pojedinim svojim kritičarima. Pristajala je na kompromise – ponekad s dogmatskim, a ponekad s liberalnim snagama. U određenim je trenucima išla na ruku separatističkim nacionalistima, a u drugima unitaristima. Slično je bilo i u vanjskoj politici, gdje su periodi bliskosti sa Sovjetskim Savezom bili zamjenjivani periodima u kojima se Jugoslavija oslanjala na Sjedinjene Države i zapadne zemlje. Međutim, to je balansiranje bilo prije svega taktičkog karaktera i uglavnom s ciljem daljnjeg ostvarivanja vizije socijalizma u zemlji. Također, ono je bilo uglavnom uspješno, iako zasnovano na kompromisima, koje je ponekad bilo teško pomiriti s ideologijom, a ponekad i međusobno.

Budući da se ovaj tekst bavi Hrvatskom, a ne toliko drugim republikama nekadašnje Jugoslavije, treba objasniti prije svega zašto i kako je poredak postigao taj stupanj podrške u samoj Hrvatskoj. Zašto su mnogi Hrvati – ne naravno svi – uopće pristali na socijalističku Jugoslaviju? Zašto i kako su odustali od njena potkopavanja ili od permanentnog oponiranja? Kako je bilo moguće da je u određenim trenucima izgledalo čak i da je Hrvatska privrženija socijalizmu i Jugoslaviji od nekih drugih krajeva te da se čak i u osamdesetim godinama svrstava na stranu “ustavobranitelja” i snaga koje zagovaraju *status quo* kad su neki drugi krajevi, naročito Slovenija, Kosovo i Srbija, tražili radikalnije promjene bilo u politici nacionalnog pitanja ili u pitanju socijalizma? Teško je danas utvrditi stupanj *socijalističnosti* i *lojalnosti* projektu samoupravnog socijalizma pojedinih republika i pokrajina, ali se sa sigurnošću može reći da je Hrvatska sebe vidjela prije svega kao neku *avangardu* tog koncepta, pa nije bila u prvim redovima njegova rušenja. Je li to bilo samo pod prisilom ili je ipak za to bio neki razlog – i koji?

Odgovor, koji je na ta pitanja davala njena politička elita glasio je: socijalistička je Hrvatska prihvatila Titov koncept socijalizma jer je on u većoj mjeri od bilo kojega prethodnog koncepta osiguravao ostvarenje glavnih hrvatskih političkih ideja u 20. stoljeću i pretpostavke za stabilnost i mir unutar same Hrvatske. Titova je uloga u tome bila veoma važna, ako ne i ključna. Njegova je vizija socijalizma i Jugoslavije nastala na dva stupa: jedan je marksistički internacionalizam i prevlast klasne komponente nad svakom drugom, pa i nacionalnom, a drugi je njegovo hrvatsko iskustvo. Tito nije bio predstavnik Hrvatske, niti ju je tretirao drukčije (privilegiranije) od ostalih jugoslavenskih područja. On nikad nije bio nacionalist, a posebno ne hrvatski nacionalist. Ali, njegovo razumijevanje socijalizma nastalo je u kontekstu vremena i prostora u kome je živio, a u većem dijelu

njegova života, prije osvajanja vlasti, to je bila Hrvatska u jugoslavenskom kraljevstvu. Zato je njegova vizija – koja je sve do 1986. bila apsolutno dominantna u jugoslavenskom komunističkom pokretu – u sebi uključivala i glavne hrvatske interese. Nova je Hrvatska građena ne samo kao antipod ustaškoj Hrvatskoj nego i kao alternativa onoj predratnoj, koju se nazivalo buržoaskom. Jugoslavenski partizani imali su viziju izgradnje jedne potpuno nove, radikalno drukčije Jugoslavije u odnosu na onu kojom su od 1918. do 1941. vladali Karađorđevići. Ta je Jugoslavija već 1920. zabranila Komunističku partiju, koja je sljedećih dvadesetak godina provela u ilegali, pripremajući se za revoluciju. U toj je Jugoslaviji “hrvatsko pitanje”, tj. pitanje statusa Hrvatske, od samoga početka pa sve do sporazuma Cvetković–Maček 1939. godine, destabiliziralo cijelu ustavnu strukturu. “Hrvatsko pitanje” držalo je Jugoslaviju u permanentnoj krizi. Ono je dovelo do bojkota parlamenta i izbora od strane najveće hrvatske političke stranke, Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, do stalnih tenzija koje su vodile do političkih atentata (uključujući i na Stjepana i Pavla Radića, te na kralja Aleksandra) pa do rojalističke intervencije (Šestojanuarske diktature) 1929. godine. Hrvatsko je pitanje, dobrim dijelom stvoreno od strane hrvatske političke elite iz predratnog razdoblja, dovelo do nestabilnosti Jugoslavije, a pokazalo se da tu nestabilnost ne mogu riješiti ni političke stranke ni jugoslavenska monarhija. Lajbek je trebalo raskopčati da bi ga se ponovno zakopčalo, rekao je Vladko Maček prilikom uvođenja Šestojanuarske diktature. Ali, taj je lajbek raskopčan tek nasilnom destrukcijom Jugoslavije 1941. da bi ga ponovno zakopčao tek Josip Broz Tito.

Nova Jugoslavija htjela je riješiti “hrvatsko pitanje”, i to tako da prihvati glavne zahtjeve predratne hrvatske politike – republikanstvo i federalizam – ali i da ih poveže s dubljim problemima klasne, nacionalne i druge neravnopravnosti koja je postojala u predratnoj Jugoslaviji. Hrvatski su komunisti tvrdili da su nacionalna i klasna pitanja bitno povezana te da se mogu riješiti samo radikalnim prevratom. Došavši na vlast, Jugoslaviju su utemeljili kao federaciju, dali joj republikanski karakter i najavili radikalnu izmjenu u sferi klasne strukture kako bi se zaustavila eksploatacija malih, slabijih i nezaštićenih od strane velikih, moćnih i privilegiranih. To se obećanje odnosilo ne samo na zaštitu radnika u odnosu na prethodne eksploatatore nego i na zaštitu manjih naroda u odnosu na veće, koji bi jedini mogli ugroziti ravnopravnost te uspostaviti dominaciju u Jugoslaviji. U tom smislu, politika Josipa Broza Tita bila je u nekom smislu također i realizacija onih ciljeva hrvatske politike koju je prethodno formulirao Stjepan Radić. Hrvatska je tek pod Titom ostvarila dva velika cilja formulirana u međuratnom razdoblju: federalizam i republikanizam. Time se smatralo da je “nacionalno pitanje” suštinski riješeno. Federalizam – kao

kompromis koji uključuje visok stupanj autonomije, pa čak i “unutrašnju nezavisnost”, a istovremeno ne dezintegrira jugoslavensku zajednicu – smatran je optimalnim rješenjem. Ono je bilo u skladu s načelom samoodređenja naroda, koje su promovirali Lenjin i Wilson, a svoje je mjesto našlo i u Atlantskoj povelji antifašističkih saveznica. Tito se 1944. i 1945. – a i poslije, povodom tršćanske krize – vrlo često poziva upravo na obećanje samoodređenja kako je izrečeno u Atlantskoj povelji i traži ga za sve (jugo)slavenske narode, uključujući i dijelove tih naroda koji žive u susjednim zemljama.¹¹ Federalizam (kao organizacijski oblik “unutrašnje suverenosti” naroda) također je praktički bio i jedino moguće rješenje za Hrvatsku. Ideja pune državne nezavisnosti (“vanjske suverenosti”) bila je kompromitirana postojanjem Nezavisne Države Hrvatske, pa bi svatko tko bi je promovirao nužno (bez obzira na ideološke razlike) riskirao da ga se poveže s ustaškom ideologijom. Ustaška su zlodjela potpuno zatvorila put hrvatske vanjske (međunarodno priznate) suverenosti nakon Drugoga svjetskog rata. Na drugoj strani, podjela Europe na dva velika bloka (socijalistički i kapitalistički, odnosno istočni i zapadni) dodatno je cementirala postojeću strukturu, onemogućavajući znatnije promjene, a posebno raspad europskih država. Promjene su bile moguće tek nakon završetka Hladnog rata (1989.) i tek onda kad su oslabile uspomene na Drugi svjetski rat (uključujući i animozitete koji su nastali na temelju tih uspomena). U tim okolnostima Hrvatska nije ni imala alternative suverenosti.

Na drugoj strani, ni alternativa “povratka na staro” više nije bila moguća. Titovi su partizani vojnički i politički porazili svoje glavne suparnike u borbi za viziju nove, poslijeratne Jugoslavije: jugoslavenske (dominantno srpske i crnogorske) rojalističke snage, koje su predvodili kralj i vlada u izbjeglištvu, a na tlu Jugoslavije ih je predstavljao Draža Mihailović. Ukidanje monarhije i stvaranje federacije bili su izraz političke pobjede jedne drukčije vizije unutrašnjih odnosa u toj novoj, poslijeratnoj Jugoslaviji. Nova Jugoslavija stvarala se na načelima decentralizacije i federalizacije. Ona nije uključivala političku demokratizaciju liberalnog tipa (s političkim strankama i redovnim izborima), ali je isključivala i unitarističku centralizaciju, kojoj bi cilj bio stvaranje jugoslavenske nacije i potiskivanje postojećih nacionalnih identiteta. Malo je tko u Hrvatskoj, a i u cijeloj Jugoslaviji, prolio suze za političkim strankama predratnog perioda. Prije svega, demokracija je i u Jugoslaviji (kao i u drugim europskim zemljama) trajala vrlo kratko – već je 1929. zamijenjena kraljevskom diktaturom, da bi poslije bila tek poludopuštena. Drugo, liberalni je sustav brojanja glasova bio permanentna prijetnja manjim narodima u

¹¹ Npr. u govoru u Ljubljani, 27. svibnja 1945. Josip Broz Tito: “Govori i članci”, knjiga I., str. 302.

Jugoslaviji, jer oni ničim nisu mogli nadoknaditi brojčanu nadmoć velikih (prije svega Srba). U tom je smislu liberalni poredak bio nepopularan, a viđen je i kao nepravedan. Time se može objasniti i relativna slabost liberalne alternative kolektivističkim i "jačim" ideologijama: nacionalizmu i internacionalizmu. U tom smislu, međutim, Hrvatska nije bila iznimka u odnosu na druge europske narode: liberalizam u svojem radikalnom obliku (bez zaštite manjina, bez autonomije malenih u odnosu na velike, bez nepovredivosti ljudskih prava itd.) morao je nakon Drugoga svjetskog rata biti u cijeloj Europi zamijenjen i radikalno reformiran. Ali čak i kad je reformiran, razina autonomije manjih naroda u njemu je i dalje ostala na pola puta u odnosu na ono što su komunisti proklamirali u svojim zemljama. Ne samo Hrvatska nego i dotad potpuno nepriznata Makedonija, pa i Kosovo, imali su već 1945. svoje parlamente unutar jugoslavenske strukture – Škotska ga je dobila tek 1998. (iako je, kao i Hrvatska, nekoć bila samostalno kraljevstvo). Priznanje Makedonaca i ponovno priznavanje Crnogoraca, kao i naknadno priznanje političkog statusa bosanskih Muslimana (danas Bošnjaka), te stanovita politička autonomija Albanaca na Kosovu – sve je to izgledalo kao ostvarenje onih obećanja o jednakosti velikih i malih, koja su u liberalnoj retorici bila samo "mrtvo slovo na papiru". Zato je socijalizam bio atraktivan malim – dotad bezdržavnim – narodima, i to ne samo u socijalističkom svijetu, nego i u separatističkih pokreta u liberalnim demokracijama (većina kojih je imala u sebi i snažnu komunističku komponentu). Popularnost socijalizma u Slovačkoj – za razliku od prilične skeptičnosti prema njemu u Češkoj – sličan je primjer kao i popularnost socijalizma na Kosovu, u Makedoniji, Bosni, pa čak i Hrvatskoj – u odnosu na njegovu popularnost u Srbiji. S tom razlikom da je i Srbija, bez obzira na svoju relativnu veličinu, ipak bila "u manjini" s obzirom na cjelokupno jugoslavensko stanovništvo: činila je ispod 50 posto ukupnog stanovništva. U Jugoslaviji su svi narodi, dakle, bili "u manjini", pa su svi imali razloga da budu skeptični prema ideji o brojanju glasova, kao što je to slučaj u liberalnim demokracijama. To je stvorilo pretpostavke za prihvaćanje jugoslavenskog socijalizma, barem kao "eksperimenta" i barem uvjetno. Tek s povratkom liberalne alternative – koju je pratio i povratak ostalih alternativa (uključujući i radikalnih nacionalističkih, kao što su bile ustaštvo i četništvo), pojavio se novi strah od dominacije, ali to je druga tema, o kojoj u ovom tekstu ne možemo reći mnogo.

Sa stanovišta legitimiteta novoga socijalističkog poretka u Hrvatskoj, važno je reći da je nova Jugoslavija smatrala stvaranje jugoslavenske nacije ne samo nemogućim nego i nepoželjnim projektom. Za razliku od prethodne, predratne Jugoslavije, nova Jugoslavija nije zamišljena kao instrument minimiziranja značenja postojećih naroda, nego kao instrument

njihova očuvanja i razvijanja. U tom je smislu Jugoslavija zamišljena kao neka vrsta “inkubatora” za male, dotad nepriznate narode: Makedonce, a potom i bosanske Muslimane. Također, ona je vratila simbole državnosti crnogorskom narodu, koji je prije uspostavljanja Jugoslavije imao svoju nacionalnu državu. Slovenski narod, iako je bio nominalno priznat u prvotnom nazivu države (Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca), dobio je prvi put svoje političke institucije (parlament, izvršno vijeće itd.). Neke manjine – ne sve – također su prvi put dobile politički status: Albanci na Kosovu, primjerice, također su dobili skupštinu i izvršno vijeće te određeni stupanj političke autonomije. Što se tiče Hrvata i Srba – njihov je status državotvornog (ili, kako se to u političkom rječniku tadašnje Jugoslavije nazivalo, “konstitutivnog”) naroda priznat u svim ustavima, a potom izveden i u političkoj strukturi zemlje. Iako nacionalnost nije bila presudna pri uspinjanju na hijerarhijskoj ljestvici nove države, ipak se mora spomenuti i da je prvi put u modernoj povijesti Hrvat postao šef države – Ivan Ribar – te da je štoviše istodobno i faktički šef Jugoslavije, Josip Broz Tito, također bio Hrvat. Napokon, i kraljev je glavni predstavnik u privremenoj vladi, Ivan Šubašić, bio Hrvat, što je samo pokazalo da je partizanski pokret “natjerao” i rojaliste da promijene politiku. Hrvatska je, dakle, mogla računati na to da u najmanju ruku neće biti zapostavljena u toj novoj strukturi. U tom smislu, Nova Jugoslavija nije bila neuvjerljiva kad je zaključila da je za nju “hrvatsko pitanje” riješeno. Paradoksalno, na kraju rata u kome su mnogi Hrvati očekivali osvetu zbog zlodjela Nezavisne Države Hrvatske, dogodilo se da su tri ključna položaja u novoj Jugoslaviji pripala Hrvatima. To je, svakako, smanjilo otpore Jugoslaviji i novom poretku u samoj Hrvatskoj, a time pomoglo i stabilizaciji nove Jugoslavije.

Logika federalizma u socijalističkoj Jugoslaviji bila je u tome da svaki narod – bez obzira na njegovu veličinu, povijesne razlike u statusu, pa čak i na stupanj razvijenosti nacionalnih težnji – dobije status koji bi po prilici bio jednak. Republike su imale jednak status, a manjinske etničke grupe, te neke historijski specifične pokrajine, imale su specijalni status – najprije kao “autonomne regije”, a potom i kao “autonomne pokrajine”. Hrvatska nije imala pokrajina, iako ih je mogla imati da su se okolnosti u susjednim zemljama – prije svega u Italiji – drukčije razvijale. U odnosu na druge jugoslavenske republike, Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji imala ponešto specifičnu poziciju. S jedne strane, bila je druga najveća jugoslavenska republika, i to i po političkom značenju, i po ekonomskoj strukturi, i po brojnosti stanovništva. Dakle, bila je među većim i razvijenijim, “snažnijim” republikama. I po lingvističkom kriteriju (a on nije nevažan za nacionalni identitet, naročito u zemljama u kojima religijski element nema važnu javnu ulogu – kao što je bio slučaj u socijalističkoj

Jugoslaviji), Hrvati su pripadali dominantnoj grupi govornika hrvatskog/srpskog jezika. Sa Zagrebom, kao najvećim industrijskim centrom i nekim važnim jugoslavenskim kulturnim institucijama (primjerice: Jugoslaven-skom akademijom znanosti i umjetnosti i Jugoslavenskim leksikograf-skim zavodom), Hrvatska je čak u nekim područjima bila na samom vrhu u odnosu na druge krajeve Jugoslavije. U zemlji, u kojoj je postojala stalna želja da se spriječi dominacija moćnijih u odnosu na slabije i potencijalno nezaštićene, to sve nije bila prednost nego neka vrsta “nedostatka”. Hrvatska je, upravo kao i Srbija, zato bila pod povećanom “paskom”, naroči-to manje razvijenih krajeva, pa se često morala opravdavati i dokazivati da ne želi dominirati ni eksploatirati manje razvijene republike i pokrajine. Neki od tih “sudara” – primjerice, oni s Bosnom i Hercegovinom – dolazili su često pred Tita na arbitražu.

Na drugoj strani, u odnosu na Srbiju, Hrvatska je bila manja po broju stanovnika, iako razvijenija u ekonomskom smislu. U institucionalnom smislu, Hrvatska je bila manje složena, i to iz najmanje dva razloga: njen je etnički sastav bio homogeniji nego etnički sastav Srbije, a nije imala ni pokrajine. Politički su, međutim, i Srbija i Hrvatska osjećale posljedice dubokih ideoloških i drugih podjela koje su karakterizirale ratno razdo-blje. Sukobi ustaša i partizana u Hrvatskoj, odnosno četnika i partizana u Srbiji, proizveli su različite uspomene na ratno razdoblje, a i različite interpretacije prošlosti. Budući da je “službena memorija” isključivala uspomene nastale na strani poraženih snaga, te su alternativne memori-je ostale ograničene na privatnu sferu i gotovo se nikad nisu – jer nisu mogle, nije im bilo dopušteno – probile u javnost. Dok se u javnoj sferi inzistiralo (i više nego u drugim krajevima, osim u Bosni i Hercegovini) na isticanju partizanske interpretacije Drugoga svjetskog rata, privatna je sfera bila vrlo podijeljena: u četničkim i ustaškim obiteljima sačuvana je, a ponekad i usmenom predajom na nove generacije prenošena, jedna drukčija slika onoga što se događalo u ratu. Alternativne uspomene na Drugi svjetski rat često su bile zaštićene i u okvirima institucija koje novi poredak nije preferirao – kao što je, primjerice, konfesionalna pripadnost. Također, postupno je otvaranje Jugoslavije prema svijetu sa sobom doni-jelo i stanovit (iako ne prevelik) utjecaj političke emigracije, koja je u svo-jim tiskovinama – a još više usmenom predajom – također promovirala alternativne uspomene na Drugi svjetski rat. Neke od tih uspomena su prerasle u kontra-mitove, pa su s vremenom postale gotovo jednako nedo-dirljive za onu drugu, alternativnu, stranu, kao što su partizanske uspo-mene – pretvorene u mitove – postale nedodirljive za službenu stranu.¹²

¹² Primjerice, za Katoličku crkvu jedan od takvih mitova bio je “mit o Stepincu”. O tome više u: Vjekoslav Perica: “Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslavenskim državama”, Beograd: XX vek, 2006. Također, vidi: Maja Brkljačić: “Velebit je hrvatski Sinaj: o hrvatskoj katolič-

I u Hrvatskoj i u Srbiji uspostavljene su paralelne interpretacije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To je, jednim dijelom, naravno, potpuno prirodno: sva su društva pluralistička, pa je i interpretacija prošlosti takva. Međutim, ovdje je bio problem i u tome što je alternativna interpretacija prošlosti bila gotovo potpuno skrivena od javne sfere, a time je ostala i nepodložna javnoj, otvorenoj i argumentiranoj kritici. Kad bi bili otkriveni, nositelji tih alternativnih interpretacija bili bi kazneno gonjeni i najčešće kažnjavani zatvorskom kaznom (za manje “incidente”, kao što je pjevanje pjesama koje simboliziraju tu alternativnu stranu, i novčanim kaznama). Koliko god je poredak morao voditi računa o tome da ne dopusti ponavljanje prošlosti te da kazni ekstremni nacionalizam, koji je često bio povezan s nasiljem, postavljalo se pitanje – je li represija bila najbolja metoda. Ili bi možda otvorena rasprava na javnoj sceni bila uspješnija? Potiskivanje alternativnih interpretacija prošlosti stvorilo je prilično snažnu “podzemnu” scenu – koja je već početkom osamdesetih tražila (i praktički dobila) legalizaciju u javnosti: najprije kroz alternativnu književnost (tzv. literaturu apokalipse, koja je otvarala osjetljive teme – kao što su međunarodni odnosi u Drugom svjetskom ratu, poslijeratna represija, sudbina pojedinaca i obitelji u Drugom svjetskom ratu itd.), u filmu, medijima, a potom i u političkoj sferi. Činjenica da se nije činila velika razlika između nasilna i nenasilna nacionalizma također je pogodovala trendu međusobnog solidariziranja raznih grupa nacionalista. Postavlja se pitanje: ne bi li selektivnija politika, koja bi jasnije razlikovala nasilne od nenasilnih nacionalista, uzrokovala daljnje podjele između raznih nacionalističkih grupa i time oslabila ukupnu snagu nacionalizma?

Hrvatska je, baš kao i Srbija, dakle, morala biti posebno osjetljiva na pojavu nacionalizma, a i na stvaranje alternativnih grupa koje su s negodovanjem gledale na dominantnu ideologiju. Također, namjera da se sprječiti dominacija snažnijih nad slabijima značila je da su Srbija i Hrvatska (a naročito ako bi djelovale zajedno) bile potencijalno najveći izvor moguće dominacije nad ostalima. To je hrvatsku poziciju u Jugoslaviji učinilo prilično ambivalentnom: s jedne strane, Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji doživjela ostvarenje svojih nekadašnjih ciljeva (federalizam plus republikanizam), ali je s druge (zbog ideologije koja se plašila dominacije moćnijih na slabijima) bila pod posebnom sumnjičavošću, gotovo jednako kao i Srbija (ili tek nešto malo manje). Slovenska je politička elita bila naročito “uspješna” u sprečavanju svakog pokušaja da se u Jugoslaviji stvori neki “srpsko-hrvatski blok”, jer se plašila da bi on mogao zagospodariti cijelom zemljom, a time i uništiti ravnopravnost i prava ostalih naroda.

koj imaginaciji”, Reč, br. 70/16, jun 2003., str. 147–170. Za hrvatski nacionalizam, jedan od tako stvorenih mitova je i mit o “Dinamu”, o kome u literaturi još nema ozbiljnijeg teksta.

Takva je pozicija odredila i hrvatsku politiku u cijelom razdoblju socijalizma. Vodeći hrvatski političar tog doba, Vladimir Bakarić, razumio je tu ambivalentnost i osjetljivost hrvatskog položaja, pa je djelovao veoma oprezno, ponekad i preoprezno. Bakarićeva Hrvatska nije nikad nastojala biti u prvom redu nego je političke događaje radije pratila iz zaleđa, prepuštajući drugima da se istaknu. Svjesna ambivalentnosti svog položaja, a i još uvijek snažne hipoteke ustaškog razdoblja i dubokih podjela u samom hrvatskom društvu, Bakarićeva se Hrvatska u najvećoj mogućoj mjeri oslanjala na Tita, smatrajući da će on najbolje zaštititi hrvatske interese u federaciji. Naravno, Hrvatska je znala – i prihvaćala – da Tito nije predstavnik bilo koje republike posebno, pa ni Hrvatske. Tito je oprezno govorio o svom nacionalnom identitetu, pa je u jednom trenutku 1950. čak i odbio ispuniti anketni upitnik za novoizabrane članove federalnog parlamenta, jer se u njemu, između ostalog, postavljalo i pitanje nacionalnosti.¹³ Poslije je isticao da je, prije svega, Jugoslaven, iako etničkim porijeklom Hrvat. U razgovoru s delegacijom Srbije, 28. listopada 1970. rekao je da se teško može pomiriti s rubrikom “nacionalnost” prilikom raznih izbora. “Mene nitko ne može prisiliti da ja moram da kažem da sam Hrvat. Jer ja nisam ni čisti Hrvat, moja majka je Slovenka”, rekao je tada.¹⁴ Još je eksplicitniji bio u razgovoru sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, 6. veljače 1969.: “Šta oni mene guraju u Hrvate? Ja sam Jugoslaven.”¹⁵ Takvih je izjava – uključujući i one javne – bilo mnogo.¹⁶ Hrvatska je, međutim, osjećala da su ostvarenje dvaju velikih ciljeva hrvatske politike, kao i poraz ustaštva, te perspektiva ravnopravnosti u Jugoslaviji i njen međunarodni ugled – prije svega Titova djela. Budući da je “riješio hrvatsko pitanje”, Tito je u Hrvatskoj uvijek – čak i u kontroverznim događajima u razdoblju 1967–1971 – imao *carte blanche*, apriorno i golemo povjerenje političke elite.

¹³ Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II–5–A–1/22. Na anketni upitnik, Tito je napisao: “Ne dajem podatke”.

¹⁴ Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II–1/1970., Zapisnik razgovora s delegacijom SR Srbije, 28. 10. 1970. str. 38.

¹⁵ Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II–1/1969. Zapisnik razgovora sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, 6. 2. 1969., str. 5.

¹⁶ Bilo je i obratnih primjera. Primjerice, u svom prvom govoru u Zagrebu, 21. svibnja 1945., Tito kaže da su ljude u Beogradu “lagali da su partizani prethodnica velikohrvatska, jer im je na čelu Hrvat”. Poslije u istom govoru, on kaže: “Dozvolite da vam ja, kao Hrvat, kažem šta je za nas bio period od 1918. do 1941. Bio je strahovita škola i strahovita pouka, ne samo za Srbe nego i za sve ostale.” Vidi: “Govori i članci”, knjiga I., str. 288. i 293. Također, u govoru delegaciji katoličkog svećenstva, u Zagrebu, 2. lipnja 1945., Tito kaže: “Moram vam reći da ja, kao Hrvat, nisam bio zadovoljan držanjem jednog dijela katoličkog svećenstva u ovim teškim historijskim momentima, koji su stajali velikih žrtava.” Ibid., str. 307. Milovan Đilas je u svojim sjećanjima isticao da je Tito tom prilikom izjavio “kao Hrvat i katolik”, ali da je to poslije pri autorizaciji govora otpalo. U Arhivu JBT, gdje postoje i neautorizirana i autorizirana verzija tog govora, međutim, nema potvrde za tu Đilasovu tvrdnju.

Uz to, Tito je uživao veliko povjerenje običnog puka, koji ga je smatrao za “narodnog čovjeka”¹⁷. Teško je reći je li to povjerenje u njega bilo veće u Hrvatskoj nego u drugim krajevima, jer su i drugi imali razloga da ga podržavaju. Kao što je već rečeno, mali narodi, naročito Makedonci, a poslije i bosanski Muslimani (od 1993. Bošnjaci) u Jugoslaviji su doživjeli svoje *zlatno doba*. Također, bez obzira na sve teškoće kroz koje su prolazili – prije svega zbog sumnjičavosti prema albanskoj oficijelnoj politici, ali i zbog etničkih predrasuda prema neslavenima, te raznih drugih stereotipa – i kosovski su Albanci u socijalističkoj Jugoslaviji doživjeli velik napredak. To su i priznavali i pokazivali prilikom Titovih posjeta Kosovu, od 1967. do 1979. Međutim, rješenje “hrvatskog pitanja” u okviru jugoslavenske federacije Titovoj je politici privuklo ne samo one čije su obitelji bile na partizanskoj strani nego i mnoge druge. U Hrvatskoj je – baš kao i drugdje – bilo i nezadovoljstva Titovom politikom, a ponekad je ono iskazivano i polujavno. Ipak, ne može se osporiti da je najveći broj građana bio u *prešutnom suglasju* s njom, pa nisu činili nikakve veće korake da je izazovu ili da joj se odupru.

To se odnosi i na događaje koji su danas poznati kao *Hrvatsko proljeće* ili *Maspok*, ovisno o poziciji koju zauzima onaj tko se tim pojmovima koristi. Ti događaji, koji su se razvijali u duljem razdoblju, od 1967. do 1971., doveli su na javnu scenu – možda prvi put u poslijeratnoj povijesti – nacionalističke i druge antikomunističke grupe. *Hrvatsko proljeće* nije bio neki jedinstveni projekt, dogovoren ili usuglašen između raznih grupa koje su u njemu sudjelovale, pa ga se ne može ni objasniti reduciranjem na crno-bijelu sliku. Na jednoj strani, ono je bilo (gotovo neizbježan) izraz reformskih tendencija, koje su svoj poseban poticaj dobile pobjedom koncepta daljnje decentralizacije (na Osmom kongresu SKJ, 1964.), privrednom reformom (1965.), smjenjivanjem Aleksandra Rankovića i reformom policijskog aparata (1966.), te općim otvaranjem zemlje u prvoj polovici šezdesetih godina. U tim godinama dolazi do razvoja turizma, primarno u Hrvatskoj, a postavlja se i pitanje pravednosti raspodjele sredstava zaradenih u pojedinim republikama i pokrajinama. Povrh toga, u usporedbi sa situacijom u pojedinim zemljama u dvama blokovima, čini se da je jugoslavenski model samoupravljanja doživio svoju afirmaciju i postao moguća, a često i atraktivna alternativa. Jugoslavenski komunisti, ali i ostali, gledali su u drugoj polovici šezdesetih posredstvom televizije (novog oblika komuniciranja) rasne i antiratne proteste u Sjedinjenim Državama, studentske nemire u Francuskoj i Njemačkoj, etničke sukobe u Britaniji (preciznije, u Sjevernoj Irskoj) i sve snažnije zahtjeve za demokratizacijom i decentra-

¹⁷ U kritičkom pismu koje mu pišu (nepotpisani) “Ličani” krajem srpnja 1967., oni mu priznaju da je “narodni čovjek”, i pozivaju ga da ne sluša političare koji ga lažu, nego da dođe u narod. Arhiv Josipa Broza Tita, KPR II-1/1967., Pismo Ličana Titu, str. 4.

lizacijom u Čehoslovačkoj. Iz te su situacije i politička elita i puk izvodili ambivalentne zaključke: s jedne strane, činilo se da je jugoslavenski model otporniji od dvaju konkurentskih (Zapadnoga i Istočnog) kad se radi o reformskom kapacitetu. S druge strane, protesti u drugim zemljama potakli su i mlade Jugoslavene (generaciju koja je rođena poslije rata, a time je i na svijet gledala nešto drukčije od ratne generacije) da postave nove zahtjeve. Ti su se zahtjevi pojavili u formi kritike jugoslavenskog socijalizma s još ljevičijih marksističkih, ponekad i maoističkih, pozicija, a nastali su posvuda u Jugoslaviji. Studentski protesti u Beogradu, 1968., i njihov odjek na zagrebačkom i ljubljanskom sveučilištu, te na Kosovu, probudili su potrebu za političkim aktivizmom i u samoj Jugoslaviji. Politička se elita pribojavala tog aktivizma, jer je držala da on ima potencijala ne samo za promjenu vlasti pobunom nego i za promjenu ideološkog smjera jugoslavenske države, a time (kako su vjerovali) i za destabilizaciju relativno delikatne ravnoteže stvorene u Jugoslaviji.

U kasnima šezdesetima, val otvaranja medija (a donekle i političkog prostora) došao je i u Hrvatsku. Otvaraju se teme koje prije nisu bile na dnevnom redu. Što iz taktičkih razloga, a što iz uvjerenja, te se teme otvaraju u kontekstu daljnje demokratizacije i decentralizacije Jugoslavije. Postavlja se pitanje poželjnosti naziva jezika, kao i stvarnih dometa decentralizacije u jugoslavenskom okviru. U razdoblju od 1967. do 1970. stvara se relativno pluralistička alternativna politička grupa, koja se potom institucionalno povezuje u Maticu Hrvatsku i preuzima jedan broj javnih glasila i partijskih i državnih institucija. Taj se alternativni ("masovni") pokret slaže samo u zahtjevu za reformama i promjenom postojećega, ali je u unutrašnjem smislu slojevit i pluralističan. U literaturi o tim događajima naglašava se postojanje triju grupa: a) reformističko-socijalističke, b) liberalno-antikomunističke i c) nacionalističke. Reformisti unutar partijskog vrha pokušali su unutrašnjim reformama "spasiti socijalizam", često i tako da su – kako se poslije govorilo za drugog lidera sa sličnim ambicijama, Slobodana Miloševića – "često jahali na tigru nacionalizma, bojeći se da bi ih inače taj tigar progutao". Reformistička grupa u SK Hrvatske išla je korak dalje od samih Titovih ideja, iako je javnosti predstavljala da je zapravo na "Titovu putu". Tito ih je najprije podržavao, a potom kritizirao i napokon smijenio – snažnom intervencijom u Karađorđevu, 1. prosinca 1971. To ne bi bilo moguće da se unutar same hrvatske partije – uključujući i njen vrh – nije dogodio raskol, u kome je ova "reform-ska" (odnosno: "oportunistička", zavisno od pozicije onoga tko piše) struja ostala u manjini.

Od ove tri grupe, liberalno-demokratska bila je najslabija, iako natprosječno prisutna u liberaliziranim medijima i institucijama. Ona se uglavnom bavila pitanjima nacionalnih i ljudskih sloboda te inzistirala na većoj

otvorenosti javnog prostora za slobodne diskusije. Međutim, u Hrvatskoj (kao i u drugim dijelovima nekadašnje Jugoslavije – ili možda čak i više) liberalizam nije bio suviše popularan iz historijskih i političkih razloga. U jugoslavenskim okvirima liberalizam ne bi mogao riješiti nacionalno pitanje, jer se temelji na načelu “jedan građanin – jedan glas”, a to načelo Hrvatsku već *po definiciji* stavlja u inferioran položaj u odnosu na (po broju stanovnika) veću Srbiju. Kao što je već objašnjeno u ovom tekstu, iz historijskih razloga liberalizam je u Hrvatskoj viđen kao “slaba” ideologija, koja joj ne može osigurati ni nacionalnu ni klasnu pravednost.

Nacionalističko krilo “masovnog pokreta” (“Hrvatskog proljeća”) bilo je glavni konkurent postojećim vlastima: bilo one konzervativne ili reformističke. Nacionalisti su Titu priznavali zasluge za ostvarenje nekih od hrvatskih političkih ciljeva, ali su držali da ne treba ostati “na pola puta” nego da treba ići do kraja: prema ostvarenju hrvatske državnosti – ako je u tom trenutku to nemoguće izvan Jugoslavije, onda barem unutar Jugoslavije. Unutar nacionalističkog bloka postojale su i znatne razlike, a ekstremni separatisti razlikovali su se od umjerenih nacionalista. Samo su rijetki tražili punu državnu nezavisnost Hrvatske: u doba hladnog rata, čak i da je cijela Hrvatska bila za to, pa čak i da je Jugoslavija pristala, stvaranje nove države bilo bi onemogućeno zbog toga jer bi se protivilo ideji očuvanja *statusa quo* i *postojećih granica u Europi*. Ideja o samostalnoj Hrvatskoj bila je nešto snažnija među hrvatskim političkim emigrantima – naročito onima iz ustaške generacije – koji nisu isključivali ni mogućnost oružane akcije (poput one s *bugojanskom grupom*, iz 1972.) ili terorizma (rušenje aviona, ubojstva diplomatskih predstavnika Jugoslavije, pripremanja atentata na visoke državne dužnosnike, podmetanje bombi i diverzije u samoj Jugoslaviji). Neki od ekstremista bili su spremni, ako treba, surađivati i sa Sovjetskim Savezom na programu koji bi se mogao nazvati i “bolje sovjetska Hrvatska nego ikakva Jugoslavija”.

Iznenadno pojavljivanje takve živosti u hrvatskom političkom i medijskom prostoru s drugog kraja šezdesetih godina stvorilo je stanovite bojazni u hrvatskih Srba, a i priličan otpor generacije partizanskih boraca, od kojih su se mnogi odupirali već i onom stupnju decentralizacije Jugoslavije koja je tada postignuta, a kamoli nekom još većem stupnju. Te su bojazni i otpori bili nezanemarivi – i treba ih razumjeti. Hrvatski nacionalizam je u Drugom svjetskom ratu – a to je bilo prije samo 25 godina – prouzročio toliko zla i dotakao toliko osobnih sudbina da je bilo razumljivo da se generacije, koje su ga proživjele, boje njegova povratka u bilo kojem obliku. Oživljavanje nacionalizma u Hrvatskoj (koji se brzo pokazao kao jedinom pravom alternativom socijalizmu, odnosno Titovu programu), destabiliziralo je i podijelilo Hrvatsku po političkim, ideološkim i nacionalnim šavovima. Od republike koja je bila najveći podupiratelj Titove politike, ona je

1970. i 1971. izgledala kao najveći problem u Jugoslaviji. Oživljavanje tzv. "hrvatskog pitanja", za koga se smatralo da je riješeno kroz Titovu formulu o federaciji i republici, dovelo je sad pod veliki upitnik jedno od najvećih dostignuća poslijeratne politike. Sloga i mir između hrvatskoga i srpskog naroda nisu bili narušeni samo u pojedinim krajevima Hrvatske, nego i u Bosni i Hercegovini.¹⁸ U jednom je trenutku napetost bila tako velika da su i vojska i policija učinile pritisak na Tita da intervenira. Tito se osjećao posebno odgovornim za stanje u Hrvatskoj, ne samo kao Hrvat nego i zato što je na samom početku podržavao zahtjeve hrvatskog vodstva za daljnjim reformama i decentralizacijom.

Titova intervencija u hrvatsku politiku bila je ograničena, ali snažna. On nije raspustio čak ni Izvršni komitet, a kamoli Centralni komitet ili samu hrvatsku partiju, nego se oslonio na većinu u tadašnjem rukovodstvu Saveza komunista Hrvatske (SKH) i politički uklonio manjinu. Radilo se, prije svega, o unutarpartijskom političkom sukobu u samoj Hrvatskoj u kojem je Tito arbitrirao. Tome su slijedile i partijske čistke, tzv. diferencijacija, u kojima su ponekad stradali i oni koji nisu bili ništa krivi, čak i sa stanovišta Titove ideologije. Izvan partije također je bila provedena ideološko-politička diferencijacija srednjeg intenziteta, koja će ostaviti traumatske posljedice u mnogih obitelji, a posebno u onih pripadnika intelektualne, privredne i političke elite koja je tada izgubila položaje. Mnogi od njih će – s više ili manje uspjeha – činiti jezgro stranaka koje su se 1990. pojavile na hrvatskom političkom polju. U 1972., međutim, Titova linija nije bila bez prilične podrške – mnogima je ponovno izgledalo da je samo njegovom intervencijom osigurana daljnja stabilnost, pa makar i po cijenu ograničavanja demokratskih sloboda i reformskih trendova. U tim je godinama, naime, još uvijek izgledalo da slobode kakve postoje na Zapadu imaju relativnu vrijednost i da su samo relativno poželjne. U krajevima, koji su se tako živo sjećali užasa (još uvijek relativno nedavno svršenog) rata, stabilnost i mir bili su vrijednosti iznad svih drugih. U kontekstu "doktrine ograničenog suvereniteta" te pod još svježim dojmom nasilnog prekida "Praškog proljeća" sovjetskom intervencijom 1968., izgledalo je da je Titova intervencija u političke sukobe bila manje loše rješenje od (moguće) sovjetske okupacije. Strani promatrači – naročito neki zapadni diplomati i novinari (kako otkrivaju nedavno objavljeni dokumenti iz američkih i britanskih arhiva)¹⁹ – zato su smatrali da je Titova odlučna

¹⁸ O tome svjedoče brojna pisma koja su pristizala u Kabinet predsjednika Republike već od 1967., a naročito 1971. godine, a u kojima se građani iz srpskih krajeva žale na narušavanje nacionalne ravnopravnosti. Ta tema zaslužuje poseban tekst, tako da ovdje ne možemo ulaziti u detalje o pojedinostima tih žalbi.

¹⁹ Vidi: Tvrtko Jakovina: "Tajni izvještaji CIA-e o Hrvatskoj", *Globus*, 11. srpnja 2007., i Milivoj Đilas: "Britance oduševila Titova odluka da slomi Hrvatsko proljeće", *Nacional*, 26. veljače 2002.

intervencija protiv hrvatskog nacionalizma bila ne samo opravdana nego i poželjna.

Neposredno post-proljećarsko razdoblje istodobno je i posljednje razdoblje Titova života. U Hrvatskoj se događaju ambivalentni, a ponekad i kontradiktorni, procesi. Na jednoj strani, Hrvatska se relativno brzo oporavila od šoka koji je njena politika doživjela 1. prosinca 1971. Članstvo u SKH počelo je rasti, a ne opadati, unatoč isključenju iz članstva 741 osobe u prvih šest mjeseci nakon sastanka u Karađordevu.²⁰ Političke su institucije relativno brzo obnovljene. U intelektualnoj sferi, međutim, došlo je do zastoja, jer su se mnogi autori uplašili mogućih posljedica slobodne kritike sistema. Hrvatska je kultura osiromašena za prisustvo ljudi poput Vlade Gotovca i Vice Vukova, a hrvatska je politika izgubila nasilnim umirovljenjem Mike Tripala. Međutim, to ne znači da se uskoro nije stvorila nova generacija autora, političara, privrednika i novinara, koji su upravo političkim prevratom iz 1972. dobili šansu.

Nova se hrvatska vlast, nakon 1972., naročito trudila da pokaže da su hrvatski interesi i njoj na srcu te da u mnogočemu može biti uspješnija od one administracije koja je Hrvatsku dovela u izolaciju u Jugoslaviji. U tom je smislu Hrvatska nastavila inzistirati na decentralizaciji Jugoslavije, a ustavni amandmani (proglašeni prije pada proljećara) nisu dirani, nego su štoviše prošireni i kodificirani u novim ustavima – jugoslavenkom i hrvatskom – iz 1974. godine. Da bi se istaknuo klasni, socijalistički karakter hrvatskih zahtjeva, novo je rukovodstvo postalo šampionom klasne retorike. Tito je, također, u tim godinama inzistirao na klasnom karakteru ustavnih promjena – pa je čak (naročito pismom koje je poslao partijskom članstvu 1973.) zaoštrio klasnu retoriku. Mnogi su kritički orijentirani ljudi maknuti iz javnosti, ali je hrvatska politika – možda čak i upornije nego ona od prije 1971. – branila poziciju Hrvatske u Jugoslaviji. Uz pomoć Tita – koji od 1973. pa do smrti 1980., u Hrvatskoj boravi više nego u bilo kojoj drugoj republici i više nego ikad prije – ona uspijeva uvjeriti druge da se prema novom vodstvu i samoj republici moraju odnositi s respektom i benevolentno. Tito je osobno stao u zaštitu novoga hrvatskog rukovodstva kad su ostali u Jugoslaviji počeli to rukovodstvo sumnjičiti za kontinuitet s politikom koja je tada bila označena kao nacionalistička. Novo je hrvatsko vodstvo upozoravalo na stalni trend “sumnjičenja” Hrvatske za nacionalizam i inzistiralo da i ostali u Jugoslaviji, prije nego što kritiziraju druge, počiste pred svojim pragom. Novo rukovodstvo, također, odbacuje kritike ljudi koje proglašava “unitaristima” i “konzervativnim snagama” u samoj Hrvatskoj (često okupljenih oko Saveza boraca) i oštro

²⁰ Vidi: Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma, Zagreb, svibnja 1972., izdanje: “Hrvatsko proljeće: presuda Partije”, Zagreb: Dom i svijet, 2003., str. 131.

se protivi kritikama 10. sjednice CK SKH (iz 1970.), odbija rehabilitirati Miloša Žanka (koji je na toj sjednici politički kritiziran zbog unitarizma), a naročito se ističe u političkoj obrani ustavnih amandmana i samog Ustava iz 1974. Hrvatska je pozicija nakon 1971., u tom smislu, možda najodanija duhu i slovu ustavnih promjena. To će republici uskoro priskrbiti epitet “najmanje liberalne” (odnosno, “najviše ideološke”), a u osamdesetim će je godinama smjestiti na stranu “ustavobranitelja” – čak u većoj mjeri nego Sloveniju.

I na polju privredne politike Hrvatska se lako snalazi u novim okolnostima, u kojima su privredne odluke dodatno decentralizirane, a intervencije savezne države smanjene do minimuma. U sedamdesetim godinama Hrvatska postaje republika s najvećom investicijskom stopom u zemlji. Grade se strateški objekti – naročito u energetsom sektoru, a hrvatski turizam doživljava svoje zlatno doba. Razvijaju se nekad slabo razvijeni krajevi – primjerice, Istra, pa i dalmatinski otoci (s izuzetkom onih udaljenih – Visa i Lastova – gdje je Jugoslavenska ratna mornarica ostala prisutna). Hrvatske firme (primjerice “Đuro Đaković” iz Slavonskog Broda) dobivaju čak i poslove u vojnoj industriji, što prije nikad nije bio slučaj. Jedan dio tih investicija – možda čak i veći nego u ostalim krajevima Jugoslavije – bio je politički motiviran. Trebalo je pokazati da Hrvatska nije oštećena u Jugoslaviji i da je novo vodstvo (koje je zamijenilo ekonomisticu Savku Dabčević–Kučar) u stanju razviti Hrvatsku čak i u većoj mjeri nego oni koji su je vodili prije 1971. Investicije u nerazvijenija područja također su često imale političku pozadinu, naročito kad se radilo o područjima sa srpskom etničkom većinom. Hrvatska je htjela pokazati da ne zanemaruje svoje Srbe – ni u privrednom ni u političkom smislu. U nekim državnim službama – naročito u policiji, carini i državnom aparatu općenito – Srbi su i dalje bili natprosječno zastupljeni, ali je ponovno pojavljivanje hrvatskog nacionalizma prije 1971. u njih svejedno stvorilo strah koji je novo hrvatsko vodstvo željelo eliminirati. Među Srbima u Hrvatskoj bile su prilično snažne unitarističke tendencije – više nego srpskonacionalističke, pa mnogi nisu razumjeli zašto i novo vodstvo inzistira na kritici unitarizma i centralizma, koji je (i ustavno i u praksi) gotovo potpuno nestao iz jugoslavenskoga političkog života. Poslije, u osamdesetim godinama, ta će se politička podjela proširiti i dobiti karakter međunacionalnih razlika: hrvatska politika inzistira na otporu unitarizmu i centralizmu, a mnogi Srbi u Hrvatskoj u tome ne vide nikakvu opasnost nego zaštitu pred stvarnim ili zamišljenim separatističkim tendencijama. Te će razlike – latentno prisutne u politici socijalističke Hrvatske – biti razbuktane nakon nastanka političke i ustavne krize u osamdesetim godinama, a naročito s promjenom retorike u Beogradu, gdje je 1986. na vlast došao Slobodan Milošević.

Paradoks je hrvatske politike – koji se danas nerado priznaje – da je upravo u razdoblju nakon rušenja *Hrvatskog proljeća*, u smislu svoga političkog statusa u Jugoslaviji, Hrvatska doživjela svoje *zlatno doba*. U tom razdoblju sve republike (pa i Hrvatska, kao najveća republika bez pokrajina na svom tlu) postaju moćnije i autonomnije nego ikad prije. Institucije savezne države i dalje zadržavaju važne ovlasti u vanjskoj politici, obrani i monetarnoj politici, ali i u tim se područjima odluke donose pod snažnim utjecajem dogovora među republikama (i pokrajinama). U vanjskoj politici, Hrvatska prvi put ima saveznog sekretara za vanjske poslove – Josipa Vrhovca (1978.–1982.). U tom razdoblju ona rješava i svoje glavne “vanjskopolitičke” probleme: Osimskim sporazumom utvrđuje se granica s Italijom (što omogućuje dugoročnu stabilnost Istre i Jadrana), popravljaju se odnosi s Austrijom i Njemačkom (gdje žive i rade mnogi Hrvati), a zemlja se sve više otvara zapadnim utjecajima. Granica je otvorena, pa kroz nju – uglavnom u Hrvatsku – ulaze brojni strani turisti. Dolaze i drugi utjecaji, naročito u kulturi (glazbi, modi, televizijskim programima, standardima novinarstva i javnog komuniciranja), tehnologiji, a dijelom i ideologiji. Hrvatska ima priličan utjecaj i na druga područja odlučivanja u federaciji, gdje su njeni predstavnici na istaknutim dužnostima: Milka Planinc je jugoslavenski premijer od 1982. do 1986., a u tom razdoblju je Branko Mamula savezni sekretar za narodnu obranu. Među hrvatskim predstavnicima u federalnim tijelima izvršne su funkcije imali i Dušan Dragosavac (sekretar i predsjednik Predsjedništva CK SKJ), Mika Špiljak (predsjednik Predsjedništva SFRJ), Vladimir Bakarić (potpredsjednik Predsjedništva SFRJ), Josip Vrhovec (savezni sekretar za vanjske poslove), a poslije i Veljko Kadijević (savezni sekretar za narodnu obranu), Stipe Šuvar (predsjednik Predsjedništva CK SKJ i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ), Budimir Lončar (savezni sekretar za vanjske poslove) i Ante Marković (predsjednik Saveznog izvršnog vijeća). Iako su federalne funkcije u decentraliziranoj Jugoslaviji postale nešto manje važne nego prije, ovaj popis pokazuje da je Hrvatska u razdoblju nakon 1971. (a naročito u post-Titovom razdoblju) bila potpuno ravnopravan politički faktor u Jugoslaviji.

U samoj su Hrvatskoj, međutim, događaji iz 1971. u socijalizmu nesklo- ne inteligencije i među politički alternativnim grupama (sada ojačanim novom generacijom gubitnika) stvorili novi mit o ugroženosti hrvatstva u Jugoslaviji te ostavili potencijal za dublje političke podjele. Mitska interpretacija *Hrvatskog proljeća* naglašavala je da je gotovo cijeli hrvatski narod (barem onaj u Hrvatskoj) podržavao zahtjeve koje su tada isticali reformisti u Partiji, te liberali i nacionalisti izvan nje. Stvarno je, kako pokazuje već spomenuti partijski izvještaj iz 1972., iz Partije u prvih šest mjeseci nakon pada prethodnog rukovodstva zbog nacionalističkog djelovanja bilo isključeno samo 0,3% članova SKH. Tvorcima mita o *Hrvatskom*

proljeću također su intervenciju savezne države pripisivali više nekim “unitarističkim” i “velikosrpskim” grupama (naročito inzistirajući na većoj zastupljenosti Srba u hrvatskoj policiji i pravosuđu) nego samom Titu i većini u vodstvu SKH. Razdoblje nakon 1971. prikazivalo se kao “olovno doba” hrvatske politike, gotovo kao okupacija, slična sovjetskoj okupaciji Čehoslovačke (1968.). Da bi se jasnije označila paralela između čehoslovačkih i hrvatskih događaja, nastao je pojam *Hrvatsko proljeće* (iako se eskalacija reformističkih zahtjeva dogodila u kasnu jesen 1971. kad je na zagrebačkom sveučilištu organiziran studentski štrajk).

Na drugoj strani, hrvatska je politika nakon 1971. pokušavala pokazati da se radilo o opasnom nacionalizmu, pa je često i reformističke (prosocijalističke) zahtjeve smještala pod isti kišobran s radikalnijim, nacionalističkim traženjima. Da bi istakle kako hrvatska inteligencija većinom podržava promjene nakon 1971., nove su vlasti nastojale na svoju stranu privući one pripadnike intelektualne elite koji su bili socijalistički orijentirani, a takvih u Hrvatskoj nije bilo malo. Zahvaljujući prije svega upornosti Stipe Šuvara, tadašnjeg predsjednika Republičkog komiteta za obrazovanje, nauku, fizičku i tehničku kulturu (1974.–1982.), u tom je razdoblju izgrađeno više kapitalnih kulturalnih i obrazovnih objekata nego ikad prije. Taj se trend nastavio sve do 1990. Istovremeno, Stipe Šuvar je bio vrlo uspješan u povezivanju partije i socijalistički orijentirane (pa i politički neutralne) inteligencije. Više od drugih republika – primjerice, od Slovenije i Srbije – hrvatska je politika uspjela na svoju stranu pridobiti ugledne kulturne radnike. O tome svjedoči velik odaziv na savjetovanje o političkim tendencijama u kulturi, koje je CK SK Hrvatske organizirao u svibnju 1984. (poznatije po pripremnom materijalu, tzv. “Bijeloj knjizi”). Tom je skupu prisustvovalo gotovo 150 vrlo uglednih kulturnih radnika i novinara iz Hrvatske – i to u trenutku kad je i u Ljubljani i u Beogradu “kritička inteligencija” preuzimala inicijativu i potiskivala socijalistički orijentirane kulturne djelatnike.

Kraj socijalizma u Hrvatskoj

Iako razlozi kraha socijalizma i rata koji mu je u Hrvatskoj uslijedio nisu tema ovog teksta, treba ipak reći da je i do kraha socijalizma i do rata u Hrvatskoj došlo pod velikim utjecajima sa strane. Pod tim se podrazumijevaju ne samo globalni kolaps komunističke ideje, nego i porast nacionalizma u Srbiji i Sloveniji krajem osamdesetih godina, te kolaps samog SKJ – kojemu je hrvatska organizacija ostala vjerna do samog kraja. Ti su vanjski utjecaji stavili hrvatske komuniste u gotovo nemoguću situaciju – da brane ono što je izgledalo neobranjivo, jer je postalo nemoderno. Na

drugoj strani, pad socijalističkog narativa o “okrenutosti prema budućnosti”, a naročito nestanak retorike o ravnopravnosti naroda, destabilizirao je unutrašnje odnose u Hrvatskoj i doprinio etničkom rascjepu. Kolaps državnih struktura (koje su se temeljile na ideologiji, pa su postale i žrtvom pada te ideologije) omogućio je relativno neometan prodor svih, pa i ekstremnih alternativa socijalizmu. Neoustaška retorika ne samo da nije više bila kažnjiva, nego je dobila pravo javnosti – uključujući i u državnim medijima. Nacionalizam, koji je Hrvatsku zapljuskivao izvana, dolijevao je ulje na vatru latentno prisutnih “domaćih” nacionalizama. Unošenje liberalnih elemenata – a naročito nove metode odlučivanja, brojanjem glasova na redovitim izborima – u kombinaciji s nacionalističkim programima novonastalih političkih stranaka, stvorilo je strahove od “majorizacije”, odnosno nadglasavanja. Oni koji su (već po samom broju glasova, ako ne i drukčije) veći i brojniji, bili bi u prednosti nad manjinama. U svim krajevima Jugoslavije – a ne samo u Hrvatskoj – manjine nisu htjele prihvatiti gubitak statusa formalne i simboličke (a često i stvarne) ravnopravnosti. Nitko nije htio postati manjinom, a svi su u Jugoslaviji bili u poziciji da, u odnosu na neku republiku ili na cijelu Jugoslaviju, “postanu manjina”.²¹ Hrvati nisu htjeli biti manjina u Jugoslaviji, kao što ni Srbi nisu htjeli biti manjina u Hrvatskoj. I jedni i drugi vodili su se načelom: “bolje je biti većina u manjoj državi nego manjina u većoj”. To načelo nije bilo bez logike – naročito sada kad je izgledalo da nestaju i prijašnje prepreke stvaranju novih država u Europi. Jednom, kad je postalo moguće da neke države nestanu (a prva od njih je nestala Njemačka Demokratska Republika), otvorila su se vrata nestanku i drugih država, te nastanku novih, i to na istom principu: prava naroda na samoodređenje.

Padom socijalističkog narativa o ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu i jednakom statusu svih nacija (bez obzira na njihovu brojnost), glavni konkurenti za formiranje vlasti bile su liberalne i nacionalističke opcije. Međutim, nacionalisti su bili jači, i to zbog cijelog niza povijesnih razloga. U doba socijalizma nacionalizam je bio tretiran kao glavni protivnik, dok se smatralo da je liberalizam (odnosno, kapitalizam, kako se tad govorilo) globalno poražen socijalističkim revolucijama, i to jednom i zauvijek. Trpajući čak i liberale u nacionalistički koš, socijalizam je zapravo – paradoksalno – pomogao nacionalizmu da se pojavi kao glavna alternativa njemu samom. Jednom, kad se socijalizam sam urušio (a to je urušavanje samo ubrzano u jugoslavenskom kontekstu, zbog specifične prirode anti-državnog koncepta samoupravljanja), kao novi ideološki hegemon pojavio se nacionalizam, a ne liberalizam. Iako je i on bio pluralističan (kao što je

²¹ O tome više u mom tekstu: “Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji, Reč, 65/II, mart 2002., str. 113–130. Također, vidi i izvještaj radne grupe o manjinama, u okviru megaprojekta “Scholars Initiative”, na: <http://www.cla.purdue.edu/si/> (grupa 3).

i svaka ideologija), nacionalizam se pojavio, prije svega, u neliberalnom ili čak antiliberalnom obliku. Hrvatski i srpski nacionalizmi su, možda čak i više od drugih, bili autoritarni i antiliberalni. Ponekad se čak stjecao dojam da su oni uspješnije prihvaćali neke tekovine socijalizma (hegemonistički pokret/partiju, ideološku tvrdost, oslanjanje na vojne i policijske snage, retoriku, stil, a i mnoge stare socijalističke kadrove) nego što bi bili voljni prihvatiti liberalne elemente. U kontekstu ideološke konfuzije i kompletne (“revolucionarne”) promjene vrijednosti te povećanog (i namjerno stvorenog) egzistencijalnog straha, te su nove ideologije i njihovi glavni protagonisti (potpuno nezainteresirani za kompromise i opčinjeni svojom “historijskom misijom”) “moralni” voditi u novo krvoproliće. Iako ratovi iz devedesetih nisu bili replika Drugoga svjetskog rata (nije bilo vanjske okupacije, a ni multinacionalne alternative, kao što je bio partizanski pokret pod vodstvom Josipa Broza Tita), slušajući retoriku ekstremnih nacionalista, koji su držali vlast, čovjek je mogao pomisliti da se vrijeme vratilo 50 godina unazad. I posljedice su bile gotovo jednako tragične, naročito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj je poginulo oko 12 tisuća ljudi, a bilo je oko 500 tisuća izbjeglica i prognanika: najprije većinom Hrvata istjeranih iz srpskih područja, a potom (nakon 1995.) većinom Srba istjeranih iz svojih domova. Hrvatska i danas, iako je prošlo već više od desetljeća od njegova kraja, osjeća političke, ekonomske i druge posljedice tog sukoba. Još su gore posljedice u Bosni i Hercegovini, gdje je poginulo oko 100 tisuća ljudi, a oko dva milijuna su raseljena. U svoje se domove, prema posljednjim procjenama Visokog komesarijata za izbjeglice (UNHCR-a), vratilo nešto više od milijun. Posljedice je osjećala – i još uvijek osjeća – i Srbija, koja je bila ne samo izravno uključena u te ratove, nego im je (pod vodstvom Slobodana Miloševića) i najvećim dijelom i dirigirala. U Srbiji i danas živi više od pola milijuna izbjeglica – uglavnom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine – te prognanika s Kosova. Ni danas Srbija nije uspjela dovršiti proces definiranja svojih granica, a ni proces redefiniranja svoga političkoga i nacionalnog identiteta. Organizirani kriminal (u kome se jedinom, izgleda, zadržalo načelo suradnje bez obzira na etničke i državne granice), drastično usporena ekonomija, ograničeni i nadzirani suverenitet, pljačka imovine koja je izgrađena kao “društvena” (odnosno, narodna, često i fizičkim radom radnika i dobrovoljnih omladinskih brigada), ponižavajući odnos međunarodne zajednice (ili njenih glavnih predstavnika), te potpuno obespravljivanje radništva i siromašnih slojeva stanovništva – sve to danas karakterizira postjugoslavenske zemlje, iako ne u istoj mjeri. Čak ni Slovenija – u kojoj je liberalna struja bila jača nego u drugim krajevima – nije izbjegla s ostalima podijeliti neke od tih osobina: njen odnos prema manjinama (romskoj i južnoslavenskim) predmet je opravdane kritike drugih zemalja članica Europske Unije.

Sa stanovišta onoga što mu je prethodilo, a i onoga što mu je neposredno slijedilo (tj. sve do 2000.), socijalističko razdoblje – a naročito ono nakon donošenja Ustava iz 1974. pa sve do promjene političkog smjera u Srbiji i Sloveniji, 1986. – bilo je najuspješnije razdoblje hrvatske politike u 20. stoljeću. Hrvatska je djelovala u okvirima Jugoslavije, u kojoj joj je bila priznata veća autonomija nego ikad prije, i na čiju je politiku imala golem utjecaj. Bio je to period stabilnosti i ekonomskoga, političkoga i kulturalnog progresa. Hrvatsko-srpski odnosi stabilizirani su, nakon uznemirenja iz razdoblja 1966.–1971., a činilo se da su Drugi svjetski rat i njegove traume definitivno nadvladani. Hrvatska je vlast činila sve da bi pokazala da se brine o hrvatskim interesima, pa je povećala investicijski ciklus, razvila turizam i pomogla razvoj slabije razvijenih krajeva. U tome je imala Titovu osobnu podršku, a nakon njegove smrti (sve do samog kraja, tj. do 14. kongresa SKJ, 1990. godine) i razumijevanje i podršku drugih republika i pokrajina. Izraz tog povjerenja bio je da su hrvatski političari bili birani na najviše funkcije u zemlji. Istodobno, u Hrvatskoj je Srbin prvi put postao predsjednikom Predsjedništva Republike (Milutin Batić, 1983.–1984.), a potom i predsjednikom Predsjedništva CK SK Hrvatske (Stanko Stojčević, 1986.–1989.). Situacija nije bila idealna: ekonomska, politička i ideološka kriza ozbiljno su potresale sve dijelove Jugoslavije, pa i Hrvatsku. Pa ipak, čini se da je Hrvatska dulje od drugih (primjerice, Kosova, Srbije i Slovenije) bila “strpljiva”, uporno promovirajući potrebu da se zadrži politički kurs definiran Ustavom iz 1974.²² Ona je u tom smislu bila “konzervativna”. Stabilnost je vrednovala više od potrebe za promjenama, a prema onima koji bi ugrožavali postojeće stanje poduzimala je preventivne i druge mjere. To je, jednim dijelom, i razlog što se socijalistička vlast u Hrvatskoj, puno dulje nego one u Sloveniji i Srbiji, odupirala promjenama – te je zbog toga i kažnjena na prvim izborima, u travnju i svibnju 1990.

Ono što se dogodilo nakon tih izbora – odnosno nakon kraja socijalističkog razdoblja u Hrvatskoj – opravdava, međutim, postavljanje pitanja: Nije li takva oprezna, a ponekad i konzervativna, politika hrvatskih komunista bila razumljiva, ako ne i opravdana, s obzirom na potencijalnu eksplozivnost međunacionalnih odnosa i povijesno–ideoloških podjela koje su (iako potisnute) opstale u “podzemlju” iz kojega su isplivale na površinu upravo s padom socijalizma? Raspad Hrvatske po nacionalnoj liniji nakon pada socijalizma te rat, koji je slijedio, pokazali su svu traغيčnost učinaka nacionalističkih (a naročito neo–fašističkih) koncepcija, a time i veličinu socijalističke alternative, koja je zemlju uspjela stabilizirati

²² I poslije su hrvatske vlasti – uključujući čak i onu pod Franjom Tuđmanom – često isticale taj Ustav kao pravni temelj na kojem je 25. lipnja 1991. proglašena puna državna samostalnost Hrvatske. Na tome naročito inzistiraju hrvatske vlasti nakon 2000.

i razvijati u dugačkom periodu od 45 godina. Svojom orijentacijom na gotovo neograničenu decentralizaciju, socijalistički je sustav vjerojatno bio naivan, a stvorio je i pretpostavke za anarhiju i kaos. Nacionalizam je bio odgovor onih snaga koje su htjele “uvođenje reda”, i to “hrvatskog reda”, ako treba – i s “hrvatskom puškom na hrvatskom ramenu”. Njegov je izazov bio prejak za oslabljenu državnu strukturu i neuvjerljivu ideologiju, kakve su karakterizirale hrvatsku politiku s kraja osamdesetih godina. Politički lideri u zadnjoj generaciji socijalizma nisu bili politički vješti, a možda ni dorusli izazovima trenutka. Oni nedvojbeno snose golemu odgovornost za povratak ekstremističkih snaga, a dijelom i za uspostavljenju narodnu volju, koja je 1990. glasala za ekstremističke stranke. Međutim, kad se podvuče crta ispod socijalističkog razdoblja, daleko više toga ostaje iznad te crte, i to kao uspjeh, nego ispod nje – kao neuspjeh.

Hrvatski nacionalizam

IVAN PERIĆ

Definicija nacionalizma ne može biti jednoznačna. Njegova društvena priroda i učinci djelovanja razlikuju se zavisno od sredine i povijesne situacije u kojima nastaje i djeluje. Prilikom definiranja nameću se dvije vrijednosne odrednice koje su mu svojstvene: nacija i država. U poimanju nacionalizma izraženo je saznanje da je on u svojem djelovanju usmjeren na konstituiranje nacije u državu, a i da država predstavlja najveću vrijednost u afirmaciji i jačanju nacionalnog bića. Ona ostaje temeljna vrijednost nacionalizma, iako se tijekom povijesti mijenjaju njezini vrijednosni sadržaji.

Nacionalizam, kao ideja i pokret, djeluje na ljude da se identificiraju s nacijom i njenim vrijednostima, i to u prostornoj i vremenskoj dimenziji. U prostornoj dimenziji ljudi se poistovjećuju s nacijom po porijeklu, jeziku i sl., premda se nalaze izvan njenih teritorijalnih okvira, u drugim nacionalnim sredinama. U vremenskoj dimenziji identifikacija se izražava u odnosu prema prošlosti – povijesti nacije.

Nacionalizam također diferencira naciju i njene pripadnike od drugih nacija, a može se izražavati u rasponu od običnog naglašavanja vlastita nacionalnog identiteta u odnosu na neposredno i šire okruženje, pa sve do potenciranja neprijateljstva i mržnje prema drugim nacijama.

Transformacija nacionalizma u fašizam i nacizam u Italiji, Njemačkoj i Japanu ostvarena je u obliku totalitarizma povezanog s obožavanjem nacije, a to je gotovo potpuno slijedila i Nezavisna Država Hrvatska.

Mogu se, nadalje, pratiti razne derivacije nacionalizma u nastajanju i djelovanju kulturne i političke komponente, između razvijenih i nerazvijenih nacija-država itd.

Hrvatski nacionalizam u vrijeme austrijske i mađarske vladavine

Tridesetih godina devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj se pokreće ilirski pokret usmjeren na nacionalno buđenje i emancipaciju. Pokrenuta su važna socijalna i politička pitanja, koja su najpotpunije formulirana u dokumentu "Zahtijevanje naroda", prihvaćenom na narodnom zboru u Zagrebu, 25. ožujka 1848. godine. "Zahtijevanja" sadrže 30 točaka, a odnose se na sve osnovne sfere društva: političku, kulturnu, ekonomsku i dr.

Hrvatski nacionalizam ovime počinje nastupati kao činitelj formiranja nacionalne svijesti i nacionalnog bića. U njemu prevladavaju snage i tendencije koje ga na širem europskom planu uključuju u snage koje brane postojeće stanje. Pobjeda kontrarevolucije u Austriji ujedno je i kraj ilirske faze u formiranju i djelovanju hrvatskog nacionalizma.

U doba neoapsolutizma afirmiraju se hrvatski jezik, najprije u otporu germanizaciji, kao i hrvatsko ime, kroz polemičku komunikaciju među nositeljima različitih shvaćanja, osobito s onima koji osporavaju posebnost hrvatskog jezika i hrvatskog imena.

Nakon ukidanja neoapsolutizma i uspostavljanja parlamentarnog sustava, poslije 1860. godine, u Hrvatskoj se formira više stranaka: Narodna stranka (J. J. Strossmayer i Franjo Rački) i Stranka prava (Ante Starčević i Eugen Kvaternik).

Narodna stranka (NS) utemeljena je u hrvatstvu i zastupa ga, a stoji na stanovištu jugoslavenstva, kao šire nadnacionalne koncepcije, pogotovo, na kulturnom planu (JAZU i Sveučilište u Zagrebu, te Narodno kazalište, Narodni muzej, Glazbeni zavod, Zemaljski arhiv i dr., na organiziranju i razvoju osnovnog srednjoškolskog i stručnog školstva). Pod jakim je katoličkim utjecajem. U sferi politike, prema vladajućim centrima Beču i Pešti pokazivala je kolebljivost i popuštanje pod pritiscima, čak je i izdala borbu za slobodu i samostalnost Hrvatske, iako je bila pridobivena goleme većina naroda, koja je i ostvarila većinu na izborima, što je stranci omogućilo da ostvari saborsku većinu. Međutim, vlast je od Pešte uvjetovana odricanjem svih glavnih principa opozicijske narodne borbe (borbe za slobodu i nezavisnost). Time je nastupila vladavina bana Ivana Mažuranića, koji se legitimirao sasvim suprotno od hrvatskog i jugoslavenskog rodoljubnog pjesnika (*ograničavao pravo Srba u Hrvatskoj*, potpomagao austro-ugarsku ekspanziju na područje BiH). Istina, Strossmayer i Rački nisu odobravali takvu politiku, naročito se suprotstavljao Milan Mikanac tražeći slogu sa srpskim narodom i borbu za slobodu i nezavisnost. Nasljednik Khuen Hedervary stranku je pretvorio u poslušno oruđe bečkih i peštanskih upravljača u Hrvatskoj.

Hrvatska stranka prava (HSP) zasniva se na koncepciji svehrvatstva. Nacionalna samobitnost i samostalnost Hrvatske temeljne su vrijednosti s kojima se stranka poistovjećuje, uz radikalnu formulu: ni Beč ni Pešta, nego samostalna Hrvatska. Starčević je i formulirao tezu o svehrvatstvu u *konfrontaciji* s nosiocima ideja o svesrpsstvu.

Eugen Kvaternik, iako svojim svehrvatstvom negira Srbe, diže pobunu u Vojnoj krajini, gdje živi pretežno srpsko stanovništvo koje sudjeluje u njoj. To ne znači da je u cjelini u HSP-u potpuno prevladan negatorski odnos prema Srbima. Dolaskom dr. Josipa Franka idejna je i programska orijentacija, koju su izgradili Starčević i Kvaternik, promijenjena u interesu austrijskih vladajućih krugova (najprije Monarhija, a zatim Hrvatska). Zadržana je antisrpska orijentacija HSP-a koja je kompenzirala napuštanje svih idejnih zasada starčevićanstva: nacionalna samostalnost od Beča i Pešte, uspostavljanje pune hrvatske državnosti – “pretvaranje naroda u narod državu”, odbacuje se i njegova antiklerikalna orijentacija. Ovu frankovačku transformaciju nisu prihvatili svi protagonisti.

Dr. Mile Starčević i dr. Ante Pavelić (zubar) istupaju iz stranke i 1908. godine formiraju novu Starčevićevu stranku prava. Uz pravaške vođe iz Dalmacije, Supilo i Trumbić potencirali su orijentaciju na hrvatsko-srpsku suradnju i s mađarskom opozicijom, kojoj je na čelu bio Franjo Košut, sin vođe mađarske revolucije 1948. usmjerene na konfrontaciju s Bečom. Nasuprot frankovačkoj orijentaciji oslanjanja na Beč i potenciranja anti-srpsstva, ova se stranka orijentira na hrvatsko-srpsku suradnju i jačanje zajedničkog otpora bečkim vladajućim krugovima (vraćanje Starčeviću). Daljnja evolucija ove tendencije u pravaštvu vodila je u jugoslavenstvo.

Hrvatski građanski nacionalizam u Kraljevini Jugoslaviji

U Kraljevini Jugoslaviji Hrvatska pučka seljačka stranka Stjepana Radića 1921. godine postaje Hrvatska republikanska seljačka stranka. Nakon provedenih izbora za konstituantu, aktualiziralo se pitanje donošenja ustava države, pa stranka objavljuje “Državno uređenje ili ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske”. U tom se dokumentu Hrvatska definira kao država sa svojim teritorijem, čiji se predsjednik republike naziva ban. Ova je republikanska koncepcija nacionalno obojena i suprotstavlja se poziciji srpske dinastije. Riječ je o konfederalističkoj koncepciji, barem u odnosu Srbija – Hrvatska, u kojoj bi usporedo egzistirala dva različita državna individualiteta: monarhistički i republikanski. Ta je koncepcija zasnovana na prije utvrđenim i nerealiziranim ciljevima hrvatskoga građanskog nacionalizma koji se odnose na teritorijalnu nacionalnu integraciju. Ovim programom HRSS predstavlja vodeću snagu hrvatskog nacionalizma, a

bitna je karakteristika jačanje hrvatskog nacionalnog individualiteta i postizanje što povoljnije pozicije u odnosu prema Srbiji, unutar zajedničke jugoslavenske države. U koncepciji se republika Hrvatska nasuprot Srbije postavlja kao samostalna država, uz mogućnost konfederacije ili federacije.

HSP je separatistička i uz nju se vežu građanske snage vezane za propalu austrougarsku vlast. Pokreće zahtjev za potpunim osamostaljenjem Hrvatske i njenim situiranjem u zapadnoeuropski politički, ekonomski i kulturni sklop.

U političkom organiziranju hrvatski nacionalizam ujedinjuje svoje snage stvaranjem Hrvatskog bloka (HB), kao koalicije različitih političkih programa (HRSS, Hrvatska zajednica, HSP, Hrvatski radnički savez), koji je bio suglasan samo u tome da nasuprot beogradskom centralističkom režimu manifestira jedinstvo hrvatskih nacionalnih zahtjeva. Nakon što su propali pregovori između Hrvatskog bloka i vladajućih krugova u Beogradu, unutar bloka je nastao rascjep. Radić je predložio da se HSP izbaci iz HB, što je 1922. godine jednoglasno usvojeno. Time je pružen argument o distanciranju prema HSP-u.

Poslije donošenja Vidovdanskog ustava HRSS čini radikalan zaokret i odustaje ne samo od opredijeljenosti za republiku, kao vrijednosti i cilja, nego i od ideje o konfederaciji, a ističe ideju o ravnopravnosti svih triju naroda i nekoj vrsti samouprave. Ovim činom HRSS gubi vlastiti identitet najjače snage hrvatskoga građanskog nacionalizma. HRSS čini još jednu korekciju: ulazi u koaliciju sa Samostalnom demokratskom strankom (SDS) Svetozara Pribićevića, koja je najjače utemeljena među Srbima u Hrvatskoj. Pristupanje Seljačkoj internacionali sa sjedištem u Moskvi, potaklo je HSP da optuži HRSS da prelazi u službu komunizma.

Nakon ubojstva hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini, odnosno uvođenja šestojanuarske diktature, jedan od vođa HSP-a, dr. Ante Pavelić, odlazi iz zemlje, pridružuje se prije formiranoj frankovačkoj emigraciji te stvara i artikulira ustaški pokret, u funkciji Mussolinijeva fašizma, a prvaci Seljačke demokratske koalicije donijeli su 1932. godine dokument "Zagrebačke punktacije", kojim su se odredili prema nastalom stanju u državi. Istaknuta su i načela demokracije i narodnog suvereniteta na kojima se treba zasnivati organizacija države. Ovom se platformom ponovno otvaraju sva osnovna pitanja preuređenja države, ali na način koji omogućuje kompromise sa snagama režima.

Na izborima 1935., a pogotovo 1938. godine, HSS na čelu s dr. Mačekom, uvjerljivo potvrđuje legitimitet za pregovaranje u ime hrvatske nacije za utvrđivanje njezine pozicije u jugoslavenskoj državi. Sporazumom Cvetković – Maček, uspostavljena je Banovina Hrvatska, kojom je oformljena teritorijalna posebnost i na nju su prenesene sve propisane nadležnosti ba-

novina. Istina, formiranjem Banovine Hrvatske nije ostvarena federacija, ali su postignuti integralnost i početak decentralizacije.

U zemlji se gase nacionalističke stranke poput Hrvatske pučke stranke (poznata po klerikalizmu), Hrvatske zajednice, HSP. Ostaje samo HSS i konstituira kao nacionalni pokret, s različitim strujama. Vodstvo HSS-a zastupa tendenciju osiguranja što povoljnijeg položaja Hrvatske u jugoslavenskoj državi.

U načelima hrvatskoga ustaškog pokreta, izdanima 1932. godine s potpisom dr. Ante Pavelića, proklamira se cilj stvaranja samostalne i "Nezavisne Države Hrvatske" na cjelokupnom narodnom i povijesnom području, a da se taj cilj ima izvršiti svim sredstvima, pa i silom oružja. *"U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član Hrvatskog naroda, te isto tako ne smije o sudbini hrvatskog naroda i države odlučivati ni jedan strani narod, ni država."* Tako je nacionalizam izveden do kraja i izražen u formuli rasističke isključivosti.

Komunisti u novijoj povijesti Jugoslavije

Komunističkoj je organizaciji prethodio socijaldemokratski pokret, a polazište komunista utemeljeno je u marksističkoj teoriji društva, koja uključuje i naciju kao društveno povijesnu pojavu. Na prva dva kongresa (1919. i 1920.) komunisti ne otvaraju nacionalno pitanje. Mimo komunističkog pokreta i protiv njega HRSS je nametnula hrvatsko pitanje. Komunisti počinju uočavati nacionalno pitanje, što su ga otvorile snage građanskog nacionalizma. Polazeći od internacionalizma, komunisti su nacionalnom pitanju u Jugoslaviji pristupali kompleksnije i cjelovito. Osnovno im je polazište da su nacionalna sloboda i ravnopravnost vrijednosti koje vrijede jednako za sve nacije i nacionalne manjine u Jugoslaviji.

U dokumentima Treće zemaljske konferencije KPJ odbacuje se poimanje Jugoslavije kao jednonacionalne države i utvrđuju se nacije koje su u nazivu države – srpska, hrvatska i slovenska – te nacionalne manjine. Na četvrtom kongresu KPJ, 1928., kao nacionalne posebnosti izričito se spominju Makedonci i Crnogorci. Na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, 1934. godine, donesena je odluka da se u okviru KPJ formiraju KP Slovenije, KP Hrvatske i KP Makedonije, koja je za Sloveniju i Hrvatsku realizirana 1937. godine. I u posljednjem programskom dokumentu komunista prije okupacije zemlje (Rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ, 1940.) postoji određenje prema srpskoj buržoaziji u vezi s emancipacijom, odnosno slobodom i ravnopravnošću Makedonaca, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Arnauta i nacionalnih manjina u Vojvodini te naroda

u Bosni i Hercegovini, ali je izostalo jasnije određenje prema Srbima kao nacionalnom kolektivitetu. Zapravo, osnovnim socijalnim snagama u srpskoj naciji nije ponuđen nacionalni program, koji bi ih razgraničavao od ostvarenja srpskog nacionalizma na štetu drugih nacija u Jugoslaviji, ali i afirmirao srpsku nacionalnu individualnost na svim njenim vrijednostima i dostignućima, te ih uključivao u komunikaciju s njihovim multinacionalnim okruženjem na osnovi međusobnog uvažavanja i suradnje. To, međutim, ne znači da su komunisti namjerno djelovali na štetu Srbije, kao što se u naše vrijeme često čuje. Radi se o pristupu nacionalnom pitanju, koji se makar po svojoj kompleksnosti i internacionalizmu bitno razlikuje od parcijalnosti pristupa građanskom nacionalizmu te uključuje nacije kojima je centralistički i unitaristički sistem, iza kojega je stajao srpski nacionalizam, osporavao posebnost.

Bitna poruka kojom je KPJ pokrenula narode bila je u tome da koncepcija NOB-a svakom narodu u Jugoslaviji omogućuje konstituiranje u samostalan politički subjekt i da samo tako može ravnopravno sa svima drugima sudjelovati u stvaranju zajedničke države.

Istovremeno je građanski nacionalizam, s HSS-om i dr. Vladkom Mačekom, kapitulirao pred Hrvatskim ustaškim pokretom i dr. Antom Pavelićem, koji je uveo fašističku, ustašku, rasističku diktaturu.

Nacionalna država – cilj i uporište nacionalizma

Nakon Drugoga svjetskog rata, u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ), nacionalizam se aktivira i kao izraz nacionalnih interesa utjelovljenih u nacionalnim državama – republikama. Budući da su nacije – republike uključene u širi državni – federativni – sklop, s koncentriranim funkcijama u federalnom vrhu, nacionalizam djeluje u dva oblika, i to kao jugoslavenski unitarizam i republički nacionalizam.

Potencijali jugoslavenskoga unitarizma mogu se prepoznati na dvije razine: *institucionaliziranoj* i *disperzivnoj*. Prvu razinu čine institucije savezne države i ljudski potencijali radno uključeni u te institucije, a unitarizam proizlazi iz njihovih životnih i egzistencijalnih interesa. Disperzivni ljudski potencijali jugoslavenskog unitarizma egzistiraju u svim nacionalnim sredinama na jugoslavenskom prostoru. Oni se poistovjećuju s Jugoslavijom kao zajednicom – zanemarujući pri tome kojoj naciji pripadaju – jer nju doživljavaju optimalnom budući da im omogućuje povoljnu životnu egzistenciju. Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), donesenim 1963., omogućeno je građanima da se izjašnjavaju kao Jugoslaveni. Od ukupnog broja popisanih, 1981. godine, 5,44 posto izjasnilo se Jugoslavenima.

Republički nacionalizam unutar Jugoslavije izražava se na međurepubličkim relacijama i prema saveznom državnom vrhu, koji zastupa jugoslavensku cjelokupnost. Unutar republika usmjeren je na integraciju stanovništva i njegovo angažiranje na zadacima općeg razvoja republičke sredine. Nositelj ovog vida nacionalizma republičke su upravljačke elite s osloncem na vladajuću Komunističku partiju, organiziranu unutar republike. Usmjerenost nositelja komunističkog nacionalizma u svim jugoslavenskim republikama i autonomnim pokrajinama u osnovi je istovjetna, jer se uobličavaju i zastupaju interesi vlastitih republika. Međutim, uvjeti za ostvarivanje tih interesa su različiti. Razvijeniije republike – Slovenija i Hrvatska – i Autonomna pokrajina (AP) Vojvodina protive se otuđivanju njihovih sredstava za nerazvijene, a nerazvijeni – Makedonija, Crna Gora. Bosna i Hercegovina i AP Kosovo – usmjereni su na to da sredstva za svoj razvoj ostvaruju participacijom u sredstvima savezne države, i to u ime solidarnosti. S takvom usmjerenošću, ostvarivanje ciljeva za unapređivanje vlastitih sredina uvjetuje njihov proturječan odnos prema jugoslavenskom unitarizmu, kao posebnom vidu nacionalizma.

Potkraj šezdesetih godina aktualiziralo se pitanje položaja republika u federaciji, s obzirom na činjenicu da su republike toliko ojačale da su nadišle stanje, uspostavljeno Ustavom FNRJ iz 1946. godine, po kome “Suverenost narodnih republika u sastavu FNRJ ograničena je samo pravima koja su ovim Ustavom dana FNRJ. FNRJ štiti i brani suverena prava narodnih republika. FNRJ štiti sigurnost kao i društveno i političko uređenje narodnih republika” (član 9.).

Pokrenuto je pitanje redefiniranja nacionalnoga, odnosno republičkog suvereniteta. U amandmanima na Ustav SFRJ, izglasanima u ljeto 1971., polazište je u suverenosti republika, a savezna država vrši funkcije koje se utvrđuju Saveznim ustavom, i to uz suglasnost republika i autonomnih pokrajina.

U tim okolnostima najizrazitije su se aktivirale snage građanskog nacionalizma u Hrvatskoj. Na Desetoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), održanoj početkom 1970., potencirana je orijentacija na nacionalnu afirmaciju hrvatstva u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SRH) na osnovi socijalističkog projekta. Na toj je sjednici proklamirana politika otvorene konfrontacije s jugounitarizmom, kao posebnim oblikom nacionalizma. Snage građanskog nacionalizma u Hrvatskoj u ovoj su orijentaciji prepoznale mogućnost vlastitoga političkog angažmana. Platforma Desete sjednice bila je za to dovoljno široka. Ove snage slijede vodstvo Saveza komunista Hrvatske (SKH) uz isticanje svoje podrške pojedinim ličnostima u njemu i istovremeno diskvalificiranje drugih, u čijem se djelovanju prepoznaju anacionalnost i sklonost jugounitarizmu. Slijedom daljnjih političkih gibanja u Hrvatskoj tijekom 1970. i 1971. godine snage

građanskog nacionalizma odvajaju se od Saveza komunista i okupljaju u dva centra: Matici hrvatskoj i studentskom pokretu. Ti centri izdaju svoje publikacije u kojima izlažu stajališta o privrednim, kulturnim i političkim pitanjima, kojima oblikuju vlastitu platformu o uređenju Hrvatske. U raspravi o amandmanima na Ustav Hrvatske formuliraju se teze da se Hrvatska konstituirala kao nacionalna država na koncepciji poznatoj iz druge polovice devetnaestog stoljeća i da status političkog naroda u Hrvatskoj ima samo hrvatski narod. U 1971. ova se teza iskazuje u formuli o nedjeljivosti nacionalnog suvereniteta. Prema toj tezi Ustav treba definirati Hrvatsku državom hrvatskog naroda, u kojoj hrvatski narod ne može svoj suverenitet dijeliti sa Srbima u Hrvatskoj, kojima je matična država Srbija.

Iako je u ustavnim amandmanima, usvojenima u Saboru ljeti 1971., a poslije u Ustavu iz 1974. SRH definirana kao država hrvatskog naroda i Srba u Hrvatskoj, teza o nedjeljivosti nacionalnog suvereniteta prouzročila je uznemirenost srpskog stanovništva, koja će se usvajanjem ustavnih amandmana privremeno stišati. Međutim, dvadeset godina poslije došlo je do njegove pobune sa svim poznatim posljedicama.

Zbivanja u Hrvatskoj 1970. i 1971. označuju krizu koja je nagovještavala raspad jugoslavenske države. Intervencijom vrha Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), uz podršku vodstava Saveza komunista iz svih republika i autonomnih pokrajina, ova je kriza zaustavljena. Smijenjen je dio vodstva SKH, koji je bio posebno eksponiran u nastajanju i izražavanju ovoga kriznog stanja, nakon toga konstituirano je novo vodstvo u toj republici koje je djelovalo na suzbijanju snaga hrvatskog nacionalizma.

Jugoslavensku krizu označili su: prvo, usmjerenost albanskog nacionalizma na konstituiranje albanske nacionalnosti na Kosovu u državno-političku samobitnost, a srpskog nacionalizma na srbizaciju Kosova; drugo, sukob srpskog nacionalizma, koji je tražio da se uspostavi izvorni suverenitet jugoslavenske države i ograniče suvereniteti nacija – republika, i slovenskog nacionalizma, koji je inzistirao na avnojskim načelima, odnosno sukob dviju koncepcija o uređenju Jugoslavije i njenu opstanku; treće, srpsko-hrvatski sukob o osvajanju prostora unutar praktički raspadnute jugoslavenske države, pri čemu srpski nacionalizam ne priznaje postojeće granice i zahtjeva da Srbi moraju živjeti u jednoj državi, a hrvatskom je nacionalizmu cilj uspostava hrvatske države u povijesnim granicama. Tako jasno formulirana stajališta, gdje jedno isključuje drugo, bio je nagovještaj svih budućih zbivanja na prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Srpsko-hrvatsko sukobljavanje

Nacionalizam djeluje i u srpskoj i u hrvatskoj sredini. Oblikuje svaku naciju posebno, ali se ujedno projicira i prema srpsko-hrvatskoj cjelokupnosti, bilo da je usmjeren na ekspanziju vlastite nacionalnosti prema etnički srodnoj populaciji, bilo da teži ujedinjenju ovih dviju etničkih sredina.

Hrvatski i srpski nacionalizam sukobljavaju se oko pitanja jezika, njegova razgraničenja i razlika, te zahtjeva za razgraničenjem etničke srodnosti.

U povijesnim uvjetima u kojima se ostvaruje državno osamostaljenje Hrvatske, hrvatski se nacionalizam usmjerava na potpuno distanciranje hrvatskoga od srpskog etnosa, i to u dva oblika: prvo, u dokazivanju da Hrvati ne potječu od Slavena, nego iz drugih etničkih skupina. Za vrijeme “Nezavisne Države Hrvatske” od 1941. do 1945. dokazivalo se da su Hrvati gotskog podrijetla. Nakon državnog osamostaljenja Hrvatske (1991.) aktualizirana je teorija da potječu iz Irana i da su seobom preko Rusije, Ukrajine i Poljske došli u doticaj sa slavenskim plemenima; drugo, da Hrvatska ne spada u područje Balkana nego da je uvijek bila srednjoeuropska i mediteranska zemlja te da spada u krug europske civilizacije, nasuprot “balkanizmu” i “bizantizmu”, čijem krugu pripadaju Srbi. Iako se odriče pripadnosti Balkanu, hrvatski se nacionalizam, pozivajući se na povijesno pravo, usmjerava na prisvajanje područja koja geografski i civilizacijski spadaju na Balkan.

Srpski nacionalizam, po svom uvjerenju, djeluje suprotno. On se usmjerava na ekspanzivnost prema zapadnim područjima. Ne odriče se slavenstva, nego ga potencira, iako je u srpskim školskim udžbenicima zastupljena teza da su Slaveni izvorno bili Srbi.

Treći kompleks srpsko-hrvatskih odnosa teritorijalno je razgraničenje između ovih dviju nacija. Pretenzije srpskog nacionalizma usmjerene su na BiH, ali i na dijelove Hrvatske u kojima je koncentrirano stanovništvo srpske nacionalnosti. Hrvatski je nacionalizam svoje pretenzije također usmjerio na BiH, i to prema područjima koja su bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, a poslije uspostave jugoslavenske federacije ušla su u sastav Srbije (Srijem i Sandžak) i Crne Gore (Boka Kotorska i Crnogorsko primorje do Budve). *Ovakva instrumentalizacija u novijoj je povijesti poznata u politici Hitlerove Njemačke, kojom su disperzirani dijelovi njemačke nacije, izvan Njemačke, organizirani i usmjereni na destrukciju država u kojima su živjeli kako bi omogućili njihovo osvajanje.* Pri raspadu Jugoslavije i srpski i hrvatski nacionalizam ponudili su upravo hitlerovski koncept. Srpski je nacionalizam instrumentalizirao Srbe u BiH i Hrvatskoj i uključio ih u funkciju ekspanzionizma. Hrvatski je nacionalizam to isto učinio s Hrvatima u zapadnoj Hercegovini, centralnoj Bosni i Bosanskoj Posavini. Posljedica tih nacionalizama bilo je masovno iseljavanje pripadnika obiju nacija.

Srpski i hrvatski nacionalizam u međusobnoj političkoj konfrontaciji, koja je prerasla u ratni sukob, aktivirali su ogromne ljudske potencijale koji su djelovali na ostvarivanju njihovih ciljeva. Ti su se potencijali strukturirali na sljedeće razine:

prvo, na razini vrhovnoga državno-pravnog vodstva, koje predstavlja jedna osoba (vožd, vrhovnik). Ova osoba djeluje kao priznati vođa nacije i dana mu je velika moć u formiranju državne politike i vođenju države. U Srbiji je takva osoba Slobodan Milošević, a u Hrvatskoj dr. Franjo Tuđman;

drugo, na razini institucionalizirane politike, koja obuhvaća parlament, vladu, organizirane političke stranke, koje su uključene u parlament ili djeluju izvan njega, novine, radio i televiziju i sl.;

treće, na razini sljedbenika-građana, u najširem smislu, koji se aktiviraju ili se mogu u raznim oblicima aktivirati u funkciji nacionalističke politike.

Vodeće mjesto Slobodan Milošević zauzeo je u vrhu Saveza komunista Srbije i cjelokupnom državnom establišmentu SR Srbije. Franjo Tuđman je najprije morao steći vodeći položaj u nacionalističkoj stranci-pokretu i eliminirati moguće konkurente. U njegovu stranku, koja je na izborima 1990. godine izborila vlast u Hrvatskoj, uključile su se snage s različitim idejnim opredjeljenjima – od krajnje desnice do razočaranih komunista i pristalica socijalizma. Tuđman se ispočetka orijentirao prema hrvatskoj emigraciji u kojoj je prevladala nostalgija za “NDH” i ustaškim režimom. Ta je emigracija znatnim financijskim sredstvima pomogla njegovoj stranci, ali je to nakon osvajanja vlasti naplatila uključivanjem svojih pripadnika-istomišljenika na ključne funkcije osvojene vlasti i u vrhu stranke.¹ Dok se vodio rat, Milošević i Tuđman su se sastajali i dogovarali ili izmjenjivali poruke preko svojim emisara.

I srpski i hrvatski nacionalizam imali su svoje pretenzije koje su izravno vodile u oružani sukob. S obzirom na složenost srpsko-hrvatskoga ratnog sukoba, valja razmotriti njegove osnovne komponente: pobunu Srba u Hrvatskoj: JNA – kao interventnog činitelja i BiH – kao objekt pretenzija i sukoba srpskoga i hrvatskog nacionalizma.

Pobuna Srba u Hrvatskoj

Okupacijom Jugoslavije 1941. godine, odnosno uspostavom “NDH” i ustaškog režima, aktualiziralo se pitanje Srba u Hrvatskoj. Hrvatski nacionalizam ustaške provenijencije orijentirao se na potpuno eliminiranje

¹ O tome više Petar Kriste: *Sjene nad slobodom, Golden marketing*, Zagreb, 2002., str. 282-290.

Srba: fizičkom likvidacijom, protjerivanjem i nasilnom asimilacijom. Primjenom takvih metoda ustaški je režim izravno poticao srpsko stanovništvo na masovnu pobunu. Srpski nacionalizam, uobličen u četničkom pokretu, usmjerio se na aktiviranje pobunjenoga srpskog stanovništva za ponovnu uspostavu Jugoslavije sa srpskom dominacijom. Komunisti su pak ponudili antifašistički angažman, kojim se Hrvatska konstituirala u zajedničku domovinu Hrvata i Srba, federativnu zajednicu u sastavu Jugoslavije.

Vodeće snage hrvatskoga nacionalizma, okupljene u Hrvatskoj demokratskoj zajednici (HDZ), nisu se prema Srbima u Hrvatskoj odredile onako drastično kao ustaše 1941., ali su dovele u pitanje njihov položaj ostvaren u antifašističkom angažmanu. Njihovo kolektivno pamćenje o zbivanjima za vrijeme ustaške vlasti upućivalo ih je na otpor novo uspostavljenom stanju u Hrvatskoj i nepovjerenje prema hrvatskoj nacionalističkoj vlasti. U takvim su okolnostima Srbi u Hrvatskoj gurnuti u pobunu, koja će na kraju završiti katastrofalno za njih same.

Na području Hrvatske, Srbi su, prema popisu 1948. u ukupnom stanovništvu sudjelovali sa 14,47%, a 1991. pred raspad sa 12,2%.

“Republika Srpska Krajina” (RSK), paradržava, koju su srpski pobunjenici uspostavili na trećini hrvatskoga državnog teritorija, bila je provizorij koji se nije mogao trajnije održati. Ona se mogla integrirati u Republiku Hrvatsku, u kojoj bi bila sadržana njena autonomija, ali su vođe pobunjenih Srba to odlučno odbijale. Pod vanjskim pritiscima bio je donesen Zakon o osnivanju dvaju kotara: za Knin i Glinu s određenom autonomijom, a poslije Z-4. Međutim, odbijanje je postalo alibijem za “Bljesak” i “Oluju” i protjerivanje Srba. Druga je mogućnost bila da se ta tvorevina, zajedno s “Republikom Srpskom” (u BiH), uključi u novo uspostavljenu Saveznu republiku Jugoslaviju (SRJ), što su jedino podržavali.

Srpski pobunjenici su iz “RSK” protjerali većinu stanovnika hrvatske nacionalnosti. Operacijom “Bljesak” i “Oluja”, ne samo da je likvidirana srpska paradržava na teritoriju Hrvatske nego je srpsko stanovništvo protjerano iz Hrvatske. Poslije je stvoren mit da je srpsko stanovništvo dobrovoljno napustilo Hrvatsku. Kao dokaz tome iskorišten je apel Franje Tuđmana, preko radija i televizije, upućen srpskom stanovništvu da ostanu u svojim domovima, jer mu se jamči sigurnost. Međutim, istovremeno mu je preko istih medija upućivana informacija da su otvorena dva prolaza za izlazak iz Hrvatske. Istjerivanjem Srba iz Hrvatske hrvatski je nacionalizam potvrdio svojevrсни kontinuitet s “NDH” i ustaškim režimom te finalizirao ustaški projekt o etnički čistoj Hrvatskoj.

Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici¹

TVRTKO JAKOVINA

Važnost neke zemlje na svjetskoj pozornici tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća određivali su gotovo isključivo mjerljivi čimbenici poput veličine stanovništva i veličine teritorija te industrijskog i financijskog potencijala. Europski je kontinent dominirao svijetom, načinivši od ostatka čovječanstva prostor koji je, često kao kolonije, ili bio posve ovisan o metropolama ili su rijetke samostalnije zemlje prihvaćale europske modernizacijske obrasce. Tako je svijet do početka svjetskog sukoba 1939. godine bio, prije svega, multipolaran.² Drugi svjetski rat (1939.–1945.) donio je jednu od najvećih promjena u međunarodnim odnosima uopće. Poslije najvećeg krvoprolića u povijesti čovječanstva, europski kontinent, koji je određivao tijek svjetske povijesti, najednom je u svome srcu imao vakuum. Njemačka je privremeno prestala postojati kao država, a Francuska je u status velesile vraćena voljom oslabljenog Londona i do divovske snage naraslog Washingtona. Time se barem donekle trebalo parirati Sovjetskom Savezu, jedinjoj zemlji koja se u vojnom smislu mogla nositi sa SAD-om. SSSR se pobjedom u ratu od svjetskog izopćenika pretvorio u najsnažniju kontinentalnu zemlju. Svijet je postepeno ulazio u razdoblje Hladnog rata, u kojem su ritam zbivanja, barem u prvih nekoliko desetljeća, gotovo isključivo nametala dva dotada periferna središta – Washington i Moskva. Hladni rat, kako nazivamo i jedno povijesno razdoblje, ali i način funkcioniranja svijeta, obojao je cjelokupnu svjetsku politiku, prodrijevši u gotovo sve pore života. Događaji, poput Sueske krize 1956. i intervencije Ujedinjenog Kraljevstva i Francuske uz pomoć Izraela protiv Egipta, a bez prethodne suglasnosti Sjedinjenih Država, završili su bez priželjkiva-

¹ Veliki dijelovi ovog članka, posebice u opisu zbivanja do 1991. godine, objavljeni su u zborniku radova Matice hrvatske "Hrvatska politika u XX. stoljeću", Zagreb, 2006. godine pod naslovom *Hrvatska izlazi u svijet, Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici 1945.–1991.* U odnosu na original, ovaj je tekst ponešto skraćen, ali i djelomično temeljito prerađen. Pridodani su mu određeni citati iz izvora (napose u dijelu o 1968.) te sređena i osvježena bibliografija. Dio o razdoblju nakon 1991. do danas napisan je za ovu publikaciju.

² Kramer 2005:21.

nih rezultata. Nekadašnji vodeći svjetski čimebnici – Francuzi i Britanci – više nisu mogli bez privole Sjedinjenih Država intervenirati u zemlji koja je donedavno bila, de facto, kolonija jedne od njih. Čimbenici krute sile i dalje su bili važni, ali je bipolarnost postala nova kvaliteta u međunarodnim odnosima. Važne i velike zemlje više nisu bile dokraja suverene. Jednako su tako male i posve nevažne zemlje, upravo zbog bipolarne logike, mogle postati ključnim faktorima u jednom dijelu svjetske povijesti. Bez osjećaja da je gubitak za jednu stranu u Hladnom ratu nužno i dobitak za onu suprotnu, vjerojatno se Somalija ili Kongo nikada ne bi pretvorile u svjetski važne točke, kao što ni Istočni Berlin nikad ne bi mogao tako uspješno iskoristiti svoju poziciju slabosti za utjecaj u Moskvi.

Titova Jugoslavija bila je sličan, mada vrlo osebujan, slučaj. Razmjerno malena i nerazvijena, FNRJ/SFRJ se pretvorila u vrlo dinamičnog svjetskog čimbenika. Dijelom je to bilo moguće jedino u kontekstu Hladnog rata; dijelom zbog vrlo agilnoga državnog vrha zainteresiranog za svjetska zbivanja. Postojao je osjećaj kako se aktivnom ulogom u svijetu najbolje čuvaju neovisnost i ravnopravnost malih.

Povijest međunarodnih odnosa Titove/avnojevske Jugoslavije, kojoj je Hrvatska sljednica³, u europskim je okvirima neobično dinamična i na unutarnjem i vanjskopolitičkom planu. Teško da je moglo biti drukčije u zemlji koja je nastala poslije Velikog rata 1918. i spojila različite tradicije i naslijeđa. Preživjela je komadanje 1941. godine, agresiju i građanski sukob u Drugom svjetskom ratu i činjenicu da je vlast 1943., odnosno 1945., preuzela skupina koja je u međuratnom razdoblju bila van zakona i koju je činio malen, mada čvrsto organiziran, sloj revolucionara organiziranih u Komunističkoj partiji Jugoslavije. Dotadašnje političke elite, okupljene uglavnom oko kraljevskog kabineta u Londonu, međusobno su bile razbijene. Tijekom nacističke okupacije Jugoslavije (od travnja 1941. do, ovisno o oslobođenju, 1944. ili 1945. godine) dotadašnji su vladajući slojevi izgubili temelje svoje moći, dodir s bazom u zemlji, materijalna bogatstva. Potpuno se, kao i u velikom dijelu Europe, izgubilo povjerenje u dotadašnje vladajuće slojeve. Cjelokupni je proces zamjene vladajućih elita završen u prvim nekoliko godina socijalizacije FNRJ. Vlast je preuzela, općenito gledano, skupina mladih ljudi koji su rat uglavnom proveli kao gerilci, partizani. Opijenost pobjedom i uvjerenost da je njihova borba bila ne samo znak vala budućnosti, već i posebna u svjetskim okvirima po suprotstavljanju Hitlerovu Reichu, odredila je način na koji se nova elita ponašala prema svijetu, napose Zapadnom. Rezolucija Informacijskog biroa

³ Titova se Jugoslavija nakon Drugog svjetskog rata isprva zvala Demokratska Federativna, pa, od 1945. do 1963. Federativna Narodna Republika, a od tada do raspada 1991. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Kroz tekst se tako koristim nazivima FNRJ i SFRJ. Hrvatska se u prvom razdoblju nazivala Narodna, a potom Socijalistička Republika.

komunističkih partija, organizacije koja je osnovana 1947. i imala sjedište u Beogradu, donesena bez Jugoslavije u lipnju 1948. bitno je ubrzala promjenu ponašanja jugoslavenske vanjske politike. Prvo je trebalo pomoći u očuvanju, a onda i neovisnosti režima. Gotovo ekskluzivna orijentacija na Istok postupno je napuštana. Najprije forsirano i stvarno, a potom sve više i mentalno. Otkrivene su bezbrojne mogućnosti suradnje sa Zapadom, a onda i Trećim svijetom.

Analiza vanjske politike i položaja Hrvatske tijekom Hladnog rata analiza je vanjskopolitičkog kursa socijalističke Jugoslavije. Vanjska politika Jugoslavije bila je vanjska politika Hrvatske. Diplomatska služba FNRJ/SFRJ bila je i jedina, sve do osamostaljenja, u kojoj su Hrvati imali vrlo istaknuto mjesto. Ovaj je pregled odnosa NR/SR Hrvatske, odnosno FNRJ/SFRJ s Istokom, Zapadom i Nesvrstanim komponiran oko nekoliko ključnih događaja. Zanimajući neke od najobrađenijih epizoda, ovdje sam detaljnije obradio tek poneke od važnih događaja koji su odlučujuće utjecali na jugoslavensku vanjsku politiku. Osim odnosa sa Sovjetskim Savezom i Sjedinjenim Državama, koji nisu prikazani plošno i bilateralno, naglasio sam i pokušao upozoriti na koji se, po mom sudu, način treba revitalizirati treći (često i prvi) stup jugoslavenskih odnosa sa svijetom – onaj nesvrstani.

Od najodanijeg saveznika do revizionističkog raskolnika: Odnosi s Istokom

Pobjeda Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), koji je organizirala očito sposobna i odlučna jezgra – Komunistička partija (KP), iznenada je, napose od 1945. do 1948., Moskvu učinila pravim “Rimom” za jugoslavenski vrh. Bliskost sa SSSR-om prekinuta je nasilno u ljeto 1948. i nekoliko godina nije postojalo zapravo ništa osim napetih, gotovo ratnih odnosa. Iako je 1956. godine, tijekom čitanja “tajnog referata” na 20. kongresu KPSS-a, Nikita Hruščov, Staljinov nasljednik, govorio kako mu je preminuli Vožd govorio da je dovoljno da makne prstom, pa da Tito padne, ali neki drugi sovjetski dokumenti pokazuju kako je Hazjajin možda bio daleko realniji. Na Titovu je herezu odmahnuo rukom i rekao kako je riječ o najboljoj komunističkoj partiji poslije sovjetske. A to znači da se Tito neće dati iz sedla. Poslije su se, sve do raspada jugoslavenske države, mijenjala razdoblja bliže i napetije suradnje, iako dvije granice nikada nisu bile prijedene: ideološka i politička. Jugoslavija je ostala komunističkom, ali različitom od Sovjeta. Činjenica da se Jugoslavija uspjela izboriti za izgradnju vlastita puta u socijalizam, učinila ju je najzanimljivijom istočnoeuropskom

zemljom. Nikad prije niti jedan dio FNRJ nije bio toliko važan u svjetskim okvirima kao u trenutku kad je ona u ljeto 1948. ostala sama.⁴

Danas je uglavnom nesporno da je Titova ambicija za stvaranjem federacije komunističkih zemalja, koja bi prije svega uključivala Bugarsku, a onda i Albaniju i možda Grčku, bila jedan od ključnih događaja koji su vodili do rezolucije IB-a 1948.⁵ Jugoslavija je bila preambiciozna: pomagala je komunističku gerilu u Grčkoj, bila u prvim redovima stvaranja Informacijskog biroa (IB) komunističkih zemalja u južnopoljskom zimovalištu Sklarszka Poremba 1947. Kako je Hladni rat dobivao sve jasnije obrise, tako je Staljin odlučio posve uvesti red među države na koje se proširio utjecaj SSSR-a. Napuštena je prvotna strategija da se izbjegava zaoštravanje sa Zapadom. Udar na Broza mogao je biti najlakši način discipliniranja svih potencijalnih nezadovoljnika, baš kao i dovođenje punog poslušnika na vlast u Beogradu. Uspješno odupiranje Rezoluciji IB-a, koja je objavljena nakon prepiske partijskog vrha u FNRJ i SSSR-u, promijenilo je političku arhitekturu europskog kontinenta i trenutno usložnilo odnose u komunističkom svijetu. Jedna od najzanimljivijih neobrađenih historiografskih epizoda novije povijesti avnojevske Jugoslavije argumenti su koji su Josipa Broza i jugoslavenski partijski vrh nagnali da godinu dana nakon rezolucije IB-a konačno iskorače na Zapad. Pravilno definiranje tije- jeka misli i argumentacije najvišega državnoga i partijskog vrha FNRJ tih mjeseci dat će znatno jasniju sliku stvarne prirode vlasti i osobnosti jugoslavenskih vladara. Prvotni je refleks ipak bila pojačana staljinizacija cjelokupnog društva, sve u nadi da će se u Kremlju uočiti nepravda koja je učinjena Rezolucijom u Bukureštu. Ona je, s jedne strane, išla u pravcu najrigidnije kolektivizacije i ideologizacije, ali i primjene istih metoda u zemlji prema onima koji su se odlučili za Staljina, a ne Tita. U pojedinim je sredinama broj IB-ovaca bio golem, a velik ih je broj završio na Golom otoku (u prosjeku najviše iz Crne Gore, gdje je, primjerice, cijelo vodstvo Bijelog Polja otišlo u šumu čekajući Ruse, zatim iz Srbije, a najmanje iz Hrvatske i Slovenije). Diplomatski su predstavnici FNRJ izvan zemlje također u svojevrsnoj izolaciji. Istočnjaci se s njima ne druže, a oni sami još nisu spremni za najsrdačnije odnose sa Zapadnjacima. Tijekom ovog međurazdoblja intenzivno se radilo na traženju vlastitog puta u budućnost, tj. socijalizam. Bio je to jedan od najkritičnijih trenutaka u cjelokupnoj povijesti FNRJ, a prekretnica će obilježiti ne samo cjelokupnu povijest zemlje s odrazom na kulturu, sport, svakodnevicu, gospodarstvo

⁴ Literatura o 1948. brojna je i obuhvaća radove kojima je primarni cilj bio naglasiti ispravnost jugoslavenskog stava, a i one novije, utemeljene na izvorima, prije svega onima zapadnima. Posebno zanimljiv bit će pogled iz sovjetskih dokumenata na koji još čekamo.

⁵ Vidi prije svega: Banac 1988. Od novijih radova vidi i moju knjigu "Američki komunistički savez-
nik".

i politiku, već i cjelokupni socijalistički blok. Na Tita su se poslije pozivali svi koji su raspravljali o kineskom vođi Mao Zedongu, korejskom Kim Il Sungu, vijetnamskom Ho Chi Minhu. Odluka da se u ljeto 1949. napusti politika "čekanja" da se Istok i Staljin predomisle ili uvide vlastitu grešku zamijenjena je politikom naginjanja Zapadu. Možda su isključivo pragmatični razlozi, strah od gladi i invazije te bezizlazni položaj izolirane zajednice, koje je podupirao strah od znatnog broja ibeovaca i mogućnost da se njihovo nezadovoljstvo spoji s onima koji su ionako bili nezadovoljni promjenom 1945., bili dovoljni da se odstupi od ideološke rigidnosti. Stoga je jedini logičan izlaz bio Zapad, koji se pokazao kooperativnim i ne suviše zahtjevnim.

Vrijeme od 1949. do 1954. doba je najvećeg zahladnjenja odnosa s Istokom. Mnoge od Jugoslaviji susjednih zemalja na istoku bez puno su poteškoća slijedile novi kurs Moskve. Osim Bukurešta, svi su imali stare neriješene račune s Jugoslavijom. Uz zapadnu pomoć, FNRJ je promijenila svoje težište. Otvaranjem izolacijskog centra na otocima Grgur i Goli oštro se obračunala sa zagovornicima staljinističke linije i pristupila u Balkanski pakt s Grčkom i Turskom. Svi pokušaji izvođenja atentata na maršala Tita, diverzije, pa i otvorene čarke na granicama nisu se pretvorile u opći rat, kao što nisu bile ni dovoljno ozbiljne da uzdrmaju Brozovu vlast. Staljinova smrt u ožujku 1953., po svemu sudeći, došla je prebrzo, jer bi još nekoliko godina razvoja, kroz koji je FNRJ prolazila, možda još više osnažilo pro-zapadnu orijentaciju zemlje. Od jugoslavenskog se vrha, pa i vladajućih elita u republikama FNRJ, nije moglo očekivati da se potpuno promijene i postanu liberali, ali su se daljnja ublažavanja kursa možda mogla očekivati. Promjena u Moskvi dočekana je s nadom, ali i oprezom. Tijekom ponižavajućeg puta Nikite Hruščova u Beograd u svibnju 1955. jugoslavenski je vrh ostao razočaran. Hruščov nije osudio Staljina, ali je tada usvojena Beogradska deklaracija postala kamenom temeljcem jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Njome su priznati različiti putevi u socijalizam i potvrđena jugoslavenska ideološka i državna samostalnost. Vodstvo u Beogradu dobilo je satisfakciju. Postojala je nada da će Beogradska deklaracija postati univerzalni dokument, a jugoslavenski primjer možda biti i kopiran. Nakon što je u veljači 1956. Hruščov s najvišeg mjesta pred izaslanicima na partijskom kongresu posredno priznao da je Moskva bila u krivu u odnosima s Jugoslavijom 1948. i osudio Staljina, Beograd je bio na vrhuncu samopouzdanja. U najvišem se partijskom vrhu govorilo kako je sada potrebno pomoći onima koji su uz Hruščova, kako bi se on lakše obračunao sa zaostalim staljinistima.

Tito je u proljeće 1956. vlakom otputovao u pozorno organiziran posjet Moskvi, Lenjingradu i Staljingradu. Usvojena Moskovska deklaracija pojačala je Beogradsku. Sve signale o promjenama odnosa u Kremlju su

čitali na jedan, a na Dedinju na drugi način. Za Hruščova je sve bilo nužno taktiziranje, a Beograd je potpisano tumačio doista ekstenzivno, i to kao dobivanje placeta za nastavak politike individualnih putova u svijet budućnosti. Nekoliko je mjeseci 1956. godine bilo doba najvećega jugoslavenskoga vanjskopolitičkog iskoraka i utjecaja. Popuštanje unutar socijalističkog lagera počelo je odmah nakon Staljinove smrti, ali je poslije 20. kongresa KPSS-a došlo do erupcije nezadovoljstva u Poljskoj, a onda, naročito dramatično, u Mađarskoj. Najprije je u Varšavi na vlast vraćen smijenjeni titoist Gomulka. Potom je u Budimpešti došlo do smjene Mátyása Rákosiya, pa Ernóa Geróa. Imre Nagy postao je novi mađarski šef, a eksperiment s radničkim savjetima isprva je otklizao puno dalje od liberalizacije socijalističkog poretka i pretvorio se u nered i kontrarevoluciju. Sve je završila sovjetska intervencija do koje je došlo nakon što su se Tito i Hruščov susreli na Brijunima. Jugoslavija je bila samo posljednja stanica brze turneje sovjetskog vođe koji je prethodno razgovarao s Poljacima, Rumunjima i Česima, Bugarima, Kinezima.⁶ Kad je u Mađarskoj došlo do intervencije, Jugoslaveni su, barem pojavno, pokazivali velik strah. S jedne strane od povratka staljinizma u zemlje lagera, s druge zbog mogućeg prelijevanja nereda na vlastiti prostor.

Godine vrhunca jugoslavenskog utjecaja na Istoku (1956., 1962.–1968.) i nova zahladnjenja (1958.–1961.)

Smjena i uhićenje mađarskog vođe Imre Nagya i četrdeset i dva najbliža suradnika, koji su privremeno sklonište pronašli u jugoslavenskoj ambasadi u Budimpešti, jasno su pokazali kako je Moskva sa svim gestama približavanja Beogradu taktizirala ne bi li Jugoslaviju doista dovukla na drugu stranu Željezne zavjese, ali bez njezine hereze. Sovjetska intervencija u Mađarskoj 4. studenoga 1956. bila je potez koji je bitno usporio započeti tijekom zatopljavanja između SSSR-a i FNRJ, ali i postavio mjeru jugoslavenske vanjske politike. Postalo je jasno da Sovjeti ipak ne misle da se Beogradska i Moskovska deklaracija imaju doslovno prihvaćati, poglavito ako se ne odnose na Jugoslaviju. Tito nikad nije bio siguran koliko su potpisi bili iskreni i sve do kraja postojanja obiju država i partija u svim se službenim dokumentima invociralo (podsjećalo) na potpisano 1955. i 1956. godine.

Tito je 24. siječnja 1957. najbliže suradnike u Izvršnom komitetu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (IK CK SKJ) obavijestio

⁶ Isto, 157.

o sovjetskim nastojanjima da umanje ugled Jugoslavije. Događaji u Mađarskoj pokazali su da Sovjeti ne odustaju od “staljinističkih metoda”, pa je bila nužna razmjena pisama u kojima se pokazalo da Jugoslavija ne želi i ne može preuzeti odgovornost za događaje u Budimpešti. Ponovo je došlo do prepiske, koja je po stilu bila slična onoj iz 1948., i usmjerena ka ostalim zemljama lagera. Broz je, s jedne strane, bio razlomljen između potrebe, možda i dubokog poriva, da treba pomoći Nikiti Hruščovu, jer je on ipak izvanredno rješenje u odnosu na one koji su mu stajali u oporbi (napose Molotov), ali i straha da je Hruščovljev konačni cilj stroga poslušnost svih socijalističkih zemalja, pa da je tako, u osnovi, jednak pogledima najrigidnijih moskovskih lidera. Nakon gušenja revolucije 1956. u Mađarskoj, Tito i Hruščov susreli su se u Rumunjskoj, potvrdili osnovna načela suradnje 1957.g.⁷ Iste je godine FNRJ priznala Demokratsku Republiku Njemačku (DDR), što je dovelo do prekida diplomatskih odnosa sa Saveznom Republikom (SRNJ). Jugoslavija je postala prva zemlja na koju je primijenjena Hallsteinova doktrina, po kojoj SRNJ ne priznaje one zemlje koje priznaju DDR, osim Sovjetskog Saveza.⁸ Navodno je snažna reakcija Bonna poduzeta i zato što je prijetila mogućnost da jugoslavenski primjer slijede neke od bliskoistočnih i velikih azijskih zemalja. Prekid diplomatskih odnosa ipak nije ugrozio sve veću suradnju na gospodarskom polju, ali je nestala jedna od vidljivijih razlika između Jugoslavije i ostalih socijalističkih zemalja.

Do novoga, ozbiljnog zahlađenja s Moskvom došlo je zbog odbijanja Jugoslavije da povodom proslave 40. obljetnice Oktobarske revolucije u Moskvi potpiše Deklaraciju komunističkih partija te izdavanja novog Programa SKJ povodom 7. kongresa u Ljubljani 1958. godine. Sovjete je na oštrij kurs prema FNRJ gurala Kina, inzistirajući na oštrij osudi jugoslavenskog revizionizma, a Moskva je isprva vjerovala da će se na taj način moći očuvati jedinstvo lagera. Novi, univerzalistički Program SKJ iz 1958. ostavljao je mogućnost za mirnu evoluciju iz kapitalizma u socijalizam, a osuđivao je sve vojne saveze. Kako izbjeći rat za jugoslavenski je vrh, konačno, bilo pitanje svih pitanja, jer se pretpostavljalo da režim tada ne bi preživio. Naredne tri godine, sve do 1961., vrijeme su drugoga jugoslavensko-sovjetskog prekida kad odnosi, doduše, niti izdaleka nisu bili onako zaoštreni kao poslije 1948. Najžešću osudu novog Programa SKJ izrekli su Kinezi, nazvavši ga revizionizmom. Svi su ostali zahladili odnose s Beogradom (napose Albanija i Bugarska), a Kina je iz Beograda povukla veleposlanika, pa Peking i Beograd više od deset godina nisu imali diplomatskih odnosa.⁹ Jugoslavija se tako našla izolirana od zapravo svih

⁷ Clissold 1975: 70-71.

⁸ O tome vidi knjigu Dušana Nečaka 2004.

⁹ Johnson 2007: 4.

istočnih zemalja, prije svega, zbog ideologije, a prestali su i već dogovoreni zajmovi i gospodarski projekti sa Sovjetima. S prijašnjim iskustvom i bez puno razmišljanja Beograd je znao što učiniti – krediti su zatraženi od SAD-a.

Za razliku od brojnih prijašnjih epoha u razvoju ljudskog društva, jedna od karakteristika Hladnog rata bila je naglašena povezanost zbivanja na međunarodnom planu s onima na unutarnjem. Tako je sovjetski vođa i Staljinov nasljednik Nikita Hruščov, koji je tijekom pedesetih pokušao pridobiti Tita natrag u lager, nakon pogoršanja odnosa između Moskve i Pekinga, ponovo zatoplio svoje odnose s Titom. Stoga je već susret Tita i Hruščova u New Yorku 1960. bio pokazatelj novog zatopljenja, ali je pravu promjenu označio tek dolazak Nikite Hruščova u privatni posjet Jugoslaviji 1963., prvi put nakon 1956.¹⁰ Iako bi tvrdnju da je tijekom ovoga razdoblja, u prvoj polovici šezdesetih, Brozov utjecaj u Istočnoj Europi bio usporediv s onim 1956. trebalo dokazivati, činjenica je da su se s jugoslavenskim vođom tada susreli svi lideri satelitskih zemalja osim albanskog šefa Envera Hodže.¹¹ Približavanje Jugoslaviji moglo je Moskvi koristiti na više područja, prije svega u nastojanju da se Kina izolira među zemljama Trećeg svijeta, gdje je Jugoslavija imala sve važnije mjesto.¹² Mao Zedong je, naime, tvrdio da se “miroljubivom koegzistencijom”, što je zastupaju i u Moskvi, a ne samo u Trećem svijetu, ne može ostvariti pobjeda “istočno-ga” (socijalističke/komunističke ideologije) nad “zapadnim vjetrom” (kapitalističkom ideologijom/sistemom).¹³

Smjena Hruščova u trenutku kad su najviši jugoslavenski dužnosnici bili na Drugom samitu Pokreta nesvrstanih zemalja (PNZ) u Kairu u jesen 1964. bila je šokantna, ali nije učinjen nikakav neodmjeren potez. Iz Kaira Tito se u Beograd nije vratio prije roka, a odnosi s Moskvom nastavili su se razvijati. Promjene u komunističkom svijetu, s gotovo potpunim zahlađenjem između Pekinga i Moskve i stavljanjem Albanije na stranu Kineza, te rumunjska neovisna vanjska politika pokazale su kako svijet postaje multipolarniji nego što je to bio u bilo kojem trenutku nakon Drugoga svjetskog rata. Rat na Bliskom istoku 1967. pokazao je da je moguće postići potpuno suglasje Beograda s Moskvom. Naime, Tito je 9. i 10. lipnja 1967. sudjelovao na Savjetovanju “rukovodilaca KP i šefova država i vlada socijalističkih zemalja” u Moskvi, gdje se raspravljalo o što efikasnijoj pomoći Egiptu.¹⁴ Suglasje, barem izvana, kao da nikad nije bilo veće. Poteškoća je ipak bilo. Tek nešto više od godinu dana nakon toga, u

¹⁰ Clissold 1975: 76.

¹¹ Isto, 77.

¹² Johnson 2005: 5.

¹³ Kent/Young 2003: 309.

¹⁴ KPR II-2. (Beleška sa savetovanja “rukovodilaca KP i šefova država i vlada socijalističkih zemalja” održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967.)

kolovozu 1968., Praško je proljeće ponovo postavilo značajnu cenzuru u međusobnim odnosima. Uz studentske demonstracije 1968., bio je to događaj koji je ubrzao propitivanje i tretiranje socijalizma, ali i gledanje na Jugoslaviju.¹⁵ Dolazak Slovaka Dubčeka na čelo čehoslovačke partije bio je nov izazov za Moskvu, ali i Jugoslaviju. "Socijalizam s ljudskim likom" najviše je nalikovao onome što je zagovarano iz Jugoslavije, pa su i reakcije bile sukladne.

Praško proljeće 1968.

Krajem travnja 1968. Tito je na proputovanju u Japan zastao u Moskvi, gdje su ga Leonid Brežnjev, sovjetski lider, Aleksej Kosigin, premijer, te Podgorni i Andrej Gromiko, ministar vanjskih poslova, upozorili da u Čehoslovačkoj postoji opasnost za socijalizam i da se SSSR osjeća odgovornim za budućnost pokreta.¹⁶ Tito je zagovarao suprotno, tvrdeći poslije da je upozorio kako bi uporaba sile imala dugoročne negativne posljedice za "međunarodni radnički pokret uopće".¹⁷ Potporu Dubčeku pokazao je i odlaskom u Prag 9. kolovoza. Nakon samo nekoliko dana, u noći 20. kolovoza 1968., snage zemalja Varšavskog ugovora (osim Rumunjske, a snage DDR-a u borbenom su se rasporedu postavile na granicama dviju zemalja) izvele su napad. To je iznenadilo većinu jugoslavenskih političara. Jugoslavenskim je vrhom prolazio osjećaj straha i ljutnje.¹⁸

Jugoslavija je ubrzo, pod dojmom brzog pada glavnog grada socijalističke Čehoslovačke, usvojila načelo "općenarodne obrane", naoružanog naroda. Strah od pokretanja sovjetskih snaga na jug barem je prvih dana bio ozbiljan.¹⁹ Američki predsjednik Johnson jasno je upozorio Sovjete da ne pomišljaju o nastavku čehoslovačke operacije u Rumunjskoj ili Jugoslaviji, izdajući tako snažno sigurnosno jamstvo, koje se prije svega odnosilo na Beograd.²⁰ U razgovoru s američkim ambasadorom u Beogradu 30. kolovoza 1968. Marko Nikezić, savezni sekretar za vanjske poslove, jasno je rekao kako su reakcije Washingtona bile razumljive i opravdane. Svjesni da je tek 1955. Jugoslavija prihvaćena kao različita socijalistička država, u Beogradu su se nadali da je prolazak vremena bio dovoljno poučan da se

¹⁵ Nikezić 2003: 45. (Studija Latinke Perović).

¹⁶ Dabčević-Kučar 1997: 97.

¹⁷ Clissold 1975: 80.

¹⁸ Isto, 295.

¹⁹ Wilson 1979: 185. Uskoro nakon gušenja Praškog proljeća s čela vojske otišao je Ivan Gošnjak, bliski Titov prijatelj. On je tražio da se jedinice JNA organiziraju u rasporedu koji je očekivao napad sa Zapada. Na sastancima najvišeg državnog vrha Gošnjakov je propust osobito žestoko kritizirao Koča Popović. Simić 2005: 214-222. (Rasprava na zajedničkoj sjednici Predsjedništva i IK CK SKJ 2. rujna 1968. na Brijunima).

²⁰ Schwartz 2003: 219.

u Moskvi shvati kako se neimanjem punog nadzora nad nekom zemljom ipak ne ugrožavaju strateški interesi SSSR-a. Rumunjska i Čehoslovačka nisu ugrožavale Moskvu i “nisu imali potrebe da interveniraju”.²¹

Reakcije unutar zemlje, posebno u dijelu medija, na slamanje Praškog proljeća bile su daleko oštrije. Strah u Beogradu od sovjetskih provokacija i mogućeg napada bio je trajan. Brežnjevljeva doktrina je očito ipak vrijedila tek od slučaja do slučaja.²² Ako bi se doslovno interpretirala, morala bi se primijeniti i na Jugoslaviju, ali i Kinu, možda i Albaniju. “*Slavna crvena proleterska zastava već je jednom zaprljana još 1948. godine, ali smo učinili sve kako bismo je očistili od blata. Sada je pala još jednom. Pitanje je hoćemo li uspjeti da je još jednom očistimo tako brzo*”, prenosili su jugoslavenski mediji izjave najviših jugoslavenskih dužnosnika.²³ Okupacija Čehoslovačke vraća cijeli razvoj socijalizma unatrag i šteti njegovu cjelokupnom razvoju, pisalo se. Unatoč znatnoj opasnosti i izravnom nesuglasju između Brežnjevljeve doktrine s već više puta potvrđenim “različitim putovima u socijalizam”, duboka kriza u odnosima između Beograda i Moskve ovaj put nije potrajala posebno dugo, ali je mogla poprimati vrlo neugodne obrise. Doduše, činjenica je da su jugoslavenska državna izaslanstva sve češće i više putovala na Zapad, da je u narednih nekoliko godina Tito postao prvi komunistički vođa koji je primljen u Vatikanu, s američkim predsjednikom proveo više vremena nego ijedan drugi državnik, obišao više zemalja Zapadne Europe, ali i Afrike i Azije. Novi element u odnosima dala je promjena politike u Pekingu s kojom je u ožujku 1969. sklopljen trgovinski ugovor, a popravljao se i kineski odnos prema nesvrstanim. S Albanijom je išlo sporije, jer ideološke objede nisu prestale. Svejedno, mogućnost neposredne ratne ugroze i strah od invazije SSSR-a očito su motivirali Tiranu na određeno popuštanje. Početkom 1971. odnosi između dviju zemalja podignuti su na razinu veleposlanstava, pojačane su kulturna i gospodarska suradnja, napose između albanskih i kosovskih ustanova.²⁴ Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Richard Nixon Josipu Brozu Titu je tijekom susreta u Washingtonu krajem 1971. rekao kako je Bijela kuća zainteresirana za neovisnost Jugoslavije i Rumunjske, bez obzira na poredak koji grade, dodajući da postoji razlika između dviju

²¹ Isto.

²² Kent/Young 2003:317. Tek na devetom kongresu Poljske ujedinjene radničke partije (PURP) u Varšavi 12. studenoga 1968. Leonid Brežnjev je rekao kako u slučaju da snage neprijateljske socijalizmu ugrožavaju poredak u bilo kojoj socijalističkoj zemlji, to postaje problem za cijelu socijalističku zajednicu. Time je zapravo potvrdio termin “Brežnjevljeva doktrina” koji je nastao na Zapadu nakon što je u moskovskoj *Pravdi* tiskan članak Sergeja Kovaleva 26. rujna 1968. godine.

²³ Russinov 1978: 240-241. Ovu je rečenicu na velikom mitingu u Beogradu protiv okupacije Čehoslovačke pred 250.000 ljudi izgovorio Mijalko Todorović Plavi, sekretar IK CK SKJ. Simić 2005: 212.

²⁴ Isto, 12.

zemalja i da to Washington poštuje. *“Tako bi, ako bi predsjednik Tito mogao utjecati na druge socijalističke zemlje da sklope ugovore slične onima s Jugoslavijom, trgovina s tim zemljama također napredovala”*, govorio je stanovnik Bijele kuće.²⁵

U drugoj polovici 1971. slijedio je novi niz vanjskopolitičkih kontakata sa zemljama Istoka. Najvažniji je bio posjet Leonida Brežnjeva u rujnu 1971., nekoliko dana prije Titova odlaska u SAD. Iako je još tog ljeta napetost porasla zbog planiranih manevara zemalja Varšavskog ugovora u Južnoj Mađarskoj i Bugarskoj, zaoštrena rumunjskom zabranom prolaska stranih trupa preko njena teritorija do Bugarske, ovo je bio potez koji je morao umiriti Beograd.²⁶ Osim političkih, gospodarski su interesi bili obostrani i Jugoslavija se nije mogla odreći tzv. klirinškog tržišta. Brežnjevљеvi naredni posjeti Budimpešti i Sofiji rezultirali su ublažavanjem kritičkih tonova iz tih krugova.

Uzimajući u obzir kvalitetu i broj Brozovih susreta, uključujući i trijumfalnu obnovu Pokreta nesvrstanih zemalja održavanjem trećeg samita u Lusaki, vanjskopolitički je položaj SFRJ možda prvi put u povijesti postao dobrim, i to sa svim velikim silama, većinom zapadnih zemalja i većinom susjeda.²⁷ Jugoslavija je u isto vrijeme, baš kao i ostale socijalističke zemlje, ulazila u razdoblje skleroze svog poretka. Smijenjenu generaciju političara, koji su (možda) bili sposobni sačuvati zemlju, nisu nadomjestile nove osobe. Naprotiv, zamijenili su je takvi koji su na političkoj sceni također bili dugo i doista nisu mogli ponuditi ništa novo ili su na važne dužnosti došli razni aparatčici i ljudi nesposobni i nespremni za promjene. Posljednji pokušaj reforme s Ustavom 1974. zemlju je još više ideologizirao i okoštio. Kroz još jedan val krize zemlja je prolazila tijekom zaoštavanja prilika u južnoj Aziji. Tito je kraj 1979. dočekaо bolestan, a na konačni put u Ljubljanu otišao je u prvim danima 1980. godine. Mnogima je bilo jasno da se njegovo zdravstveno stanje vjerojatno neće popraviti, što bi samo po sebi bio dovoljan razlog za uzbunu i strah. Kako je na Božić 1979. došlo do intervencije sovjetskih snaga u Afganistanu, zemlji koja je bila socijalistička, nesvrstana, izvan Varšavskog ugovora, javio se strah da bi Jugoslavija, po istom obrascu, mogla biti sljedeća.²⁸ Takvu su atmosferu pojačavali i zapadni mediji, ali i izjave nekih od dužnosnika lagera (kao bugarskog Todora Živkova), pa su odnosi dviju zemalja ponovo ušli u krizu. Akcija vrha SFRJ ovoga je puta išla na akciju unutar Pokreta nesvrstanih zemalja, što je nastojala opstruirati Kuba, predsjedateljica

²⁵ NARA, Nixon Presidential Materials Project, Memcons the President–President Tito, October 28.-30, 1971.

²⁶ Isto, 86-87.

²⁷ Isto, 88.

²⁸ Jakovina 2007: 300-319.

PNZ. Danas je jasno da je sovjetska afganistanska avantura, koja se pretvorila u ruski Vijetnam, napregnula sovjetske snage do krajnjih granica. Nakon izbijanja vala štrajkova u Poljskoj šef obavještajne službe (KGB) Jurij Andropov izjavio je da Poljska na čelu sa sindikatom "Solidarnost" nije nezamisliva.²⁹ Maršal Viktor G. Kulikov, zapovjednik snaga Varšavskog ugovora, odbio je angažirati svoje snage kako bi podupro uvođenje izvanrednog stanja u Poljskoj.

Za razliku od posjeta na najvišoj razini između SAD-a i Jugoslavije, koji su se tijekom osamdesetih godina znatno smanjili, takve su razmjene s Moskvom i dalje postojale. Sovjeti su uvijek bili razočarani medijskim napisima u pojedinim jugoslavenskim novinama. Jedini koji je vjerojatno imao posebnu važnost bio je dolazak Mihaila Gorbačova u višednevni posjet SFRJ kad mu je u ožujku 1988. godine domaćin bio Lazar Mojsov, tadašnji predsjednik Predsjedništva SFRJ. U zajedničkoj izjavi izraženo je zajedničko i "beuvjetno" poštivanje "načela jednakosti i neuplitanja" u poslove socijalističkih zemalja i partija, kojima je ostavljeno da same odluče o budućem razvoju.³⁰ Razlika u odnosu na sve ostale slične formule i deklaracije, posebno one potpisane s jugoslavenskom stranom, bila je iskrenost. Ovoga je puta Moskva doista djelovala u skladu s potpisanim.

Čarobna snaga doktrine

Borba za socijalizam, doktrinu i njezinu interpretaciju obilježila je prilike unutar Komunističke partije Jugoslavije pred Drugi svjetski rat. Sve do 1948. godine činilo se da FNRJ slijepo slijedi zapovijedi iz Moskve. Kako je postalo jasno da Staljin nije spreman prihvaćati bilo kakav neposluh, nakon mjeseci skrivena sukoba došlo je do šoka u međunarodnim odnosima. Za Moskvu je to značilo i strateško odstupanje od postojeće sigurnosne zone i Jadrana, kao i pristajanje na titoističku herezu. U ukupnom razvoju doktrine socijalizma kritična je bila i Đilasova hereza, ma kako da je bila minimalizirana od jugoslavenskih vlasti, a izrazito naglašavana na Zapadu. U ukupnom razvoju, Beogradska i Moskovska deklaracija 1955. i 1956. godine te mađarska zbivanja iste godine, kao određeni kontrapunkt, pokazuju koliko je važno bilo vratiti Beograd natrag u lager, odnosno, koliko su velike riječi u dokumentima bile rastezljive. Slijedio je sukob sa Sovjetima 1957., prilikom nepotpisivanja Deklaracije dvanaest komunističkih partija, nakon 1958. i VII. Kongresa SKJ, gotovo prostački napadi Kineza na Beograd, koji su se stižali tek nakon što je na vidjelo

²⁹ Westad 2005:75.

³⁰ Kramer 2005: 181.

došao sukob Sovjeta i Kineza. Čehoslovačka je 1968. doživljena kao jedan od ponovnih i dubokih udaraca socijalističkoj ideji.³¹ Gledajući ukupnost odnosa, jasno je da su razdoblja podnošljiva življenja, pa i bliskih odnosa u određenim područjima između Moskve i Beograda, bila duga. Od vlasti, koje su bile komunističke i uvjerene da predstavljaju društvo budućnosti, ništa se drugo nije ni moglo očekivati. Puno više od toga nije očekivao ni Zapad, iako se nadao da će prvi korak na povratku u demokraciju – titizam – biti prevladan.

U srazu (barem) dvaju gledanja na doktrinu unutar Jugoslavije konačno je pobijedila ona koja je, možda, bila sličnija moskovskoj, ali koja se s njom nije mogla poistovjetiti. Poražene su struje koje su zemlju doista mogle učiniti “zapadnijom” i za koje je rigidno tumačenje odnosa u svijetu, pa i marksizma, imalo manju privlačnost. Dovoljno da u nju vjeruju, ali u takvom obliku da ne misle kako je nije moguće mijesiti i prilagođavati. Jugoslavija je i nakon obračuna s Proljećarima u Hrvatskoj, liberalima u Srbiji i svima koji su im bili slični, nastavila na vlastitom, složenom, konceptu udruženog rada, ali je ostala opsjednuta doktrinom. Promjene u Moskvi sredinom osamdesetih i opća kriza sustava u Jugoslaviji pokazale su se kao suviše komplicirano pitanje. Osnovna je jugoslavenska dvojba bila kako i koliko uspješno balansirati između Zapada i Istoka, pokušavajući pronaći alternativni put u budućnost uz pomoć nesvrstavanja. Odgovori na krizu sustava nisu postojali, a promijenjene okolnosti u svijetu, s krajem Hladnog rata, pokazale su se nerješivima. Iako je u usporedbi s ostalim malim zemljama istoka Europe doista izgledalo da Jugoslavija ima neslućene manevarske mogućnosti, riječ je bila o tek toleriranom iskoraku koji je zapravo vrlo lako mogao biti zapriječen. Ograničenja su bila brojna i postavljana od snažnijih i važnijih zemalja.

Što je bilo i što je za Hrvatsku/Jugoslaviju značilo nesvrstavanje

Brozova prva velika vanjskopolitička turneja u Indiju, Burmu i Egipat od prosinca 1954. do siječnja 1955. drži se konačnom psihološkom prekretnicom u formuliranju nove vanjskopolitičke orijentacije FNRJ. Trenutak je bio zreo, jer Jugoslavija s titoističkim režimom ionako nije mogla postati demokratska zemlja, kao što se nije mogla vratiti u lager. Je li nesvrstavanje bilo jedina politika koja je Jugoslaviji omogućavala važnost u međunarodnim odnosima?³² Je li, konačno, politikom koja će nagrađivati dobro u

³¹ Više o tome vidi i: Jakovina 2002: 122-128, 158-159.

³² Petković 1995: 87.

politici velesila (dakle, ne ekvidistanca), već očuvanje i jačanje mira, razoružanje, očuvanje suvereniteta svih zemalja, opća međunarodna suradnja, prevladavanje blokovske podijeljenosti, suradnja svih sa svima bez obzira na ideološke podjele, bilo previše ili nešto novo u međunarodnim odnosima toga doba?³³ Ciljevi doktrine nesvrstavanja uključivali su i protivljenje svakom osvajačkom ratu, ali su “pravedni ratovi” (ratovi za slobodu) bili odobravani. Ideologijom su više bili obojani neki drugi ciljevi, poput podržavanja istinskih boraca za socijalizam i onih koji su se odupirali otvorenoj “imperijalističkoj” agresiji.³⁴ Na brojne kritike Pokreta nesvrstanih zemalja, koje su dolazile iz zemlje, treba gledati u svjetlu tadašnjih prilika u svijetu. S onakvim poretkom, je li drugačija politika, osim izolacionizma, uopće bila moguća? Nije li, možda, kroz nesvrstavanje ublažavana ideološka krutost koja bi se inače mogla razmahati? Jesu li mjerljivi utjecaj, ugled i prestiž koje je SFRJ imala u Trećem svijetu i što je to uopće značilo? Konačno, nije li PNZ s Jugoslavijom, ili na čelu ili u ulozi jedne od najvažnijih članica, bio snaga koja je, ako ne presudno, onda u osnovi ipak sprečavala prodor rigidnih ideja iz Moskve u zemlje Afrike i Azije?

Susret Tito – Nehru – Naser na Brijunima 1956.

Susret premijera Indije i predsjednika Egipta s njihovim domaćinom Josipom Brozom Titom na Brijunima 18. srpnja 1956. jedan je od mitskih događaja u povijesti stvaranja PNZ. Tito je na Brijunima dočekao najprije Nasera, pa onda Nehrua, koji je stigao s kćerkom Indiom i unukom Radjivom.

Najjasniji pokazatelj različitih stavova bio je Naserov prijedlog da se stvori prsten neutralnih zemalja od Zapadne Njemačke do arapskih zemalja i tržišta u Jugoistočnoj Aziji. Navodno je Nehru nato vrlo otvoreno rekao kako “nitko od njih nije neutralan”. Blok bi jednim dijelom bio vezan za Ameriku, drugim za Sovjete i Arape, a trećim na Britanski Commonwealth, tako da je riječ o nemogućem spoju. Svi novinski članci objavljeni o događaju, koji je označen u službenoj povijesti pokreta nesvrstanih zemalja u stvaranju, bili su svečanog karaktera. Sovjeti su reagirali posve suprotno, objavom tek minimalnog broja agencijskih vijesti.³⁵ Komunique je, osim uobičajenih mjesta, naglasio kako u međunarodnoj politici treba slijediti načela konferencije u Bandungu³⁶, kako treba prevladati blokov-

³³ Mates 1982: 34; Nord 1973: 74-76.

³⁴ Nord 1973: 74.

³⁵ Mićunović 1977: 111-112.

³⁶ Sastanak predstavnika 29 afričkih i azijskih zemalja u Bandungu održan je na inicijativu pet zemalja Kolombo inicijative: Indije, Pakistana, Indonezije, Burme i Cejlona.

sku podjelu svijeta i postojanje straha u međunarodnim odnosima.³⁷ Treba nastojati na razoružanju u sklopu Ujedinjenih naroda, a atomskom se energijom valja koristiti samo u miroljubive svrhe. Treba prevladati siromaštvo nerazvijenih, pokušati riješiti probleme u tri kritična područja svijeta: na Bliskom istoku, u Jugoistočnoj Aziji i Srednjoj Europi, prije svega Njemačkoj. Pozvalo se na jačanje napora da se ubrza razvoj nerazvijenih dijelova svijeta, olakša međunarodna gospodarska suradnja i osnuje Specijalni fond Ujedinjenih naroda za ekonomski razvoj.³⁸ Nehru i Naser razgovore su nastavili u Kairu, a Broz je na Brijunima odmah primio u posjet kambodžanskog princa Norodoma Sihanuka. Poslije su analize govorile kako se susret Trojice dogodio zbog velikog broja važnih međunarodnih zbivanja: završetka konferencije u Bandungu, konferencije vođa četiriju sila pobjednica u Drugom svjetskom ratu u Genevi, pa i konferencije o miroljubivoj uporabi nuklearne energije. Brijunski susret Velike trojice, kao susret lidera zemalja koje se nisu, poput Bandunga, okupljale zbog teritorijalne ili kolonijalne bliskosti, postao je važan, ali u naknadnim analizama.

Slijedilo je okupljanje pet državnika u New Yorku 1960. tijekom zasjedanja Glavne skupštine UN-a. Uz Nasera, Nehrua i Tita, tamo su bili i predsjednik Gane Kwame Nkrumah i indonezijski predsjednik Sukarno. Nastojali su utjecati na prevladavanje zastoja u pregovorima Washingtona i Moskve nakon rušenja špijunskog zrakoplova U-2 iznad SSSR-a. Nije bilo većeg efekta ni od Rezolucije UN-a o osudi kolonijalizma. Navedene zemlje bile su, uz još nekoliko njih, najvažniji jugoslavenski partneri u Trećem svijetu, do čijeg se mišljenja držalo, ali o čvrstoj koheziji između njegovih članova nije bilo govora.³⁹

Divovski pokret znatnih dosega?

Prema brojnim navodima u literaturi do zamisli o održavanju sastanka na vrhu nesvrstanih zemalja došlo je tijekom susreta Tita i Nasera sredinom travnja 1961., ali je ideja morala postojati već prije.⁴⁰ Ponovni dolazak u Egipat (Tito i Naser sastali su se službeno i privatno više od dvadeset puta!⁴¹), koji se poklopio s invazijom u Zaljevu svinja i pokušajem da se svrgne režim Fidela Castra na Kubi, bio je dio najdužeg ikada poduzetog

³⁷ Vjesnik, 21. srpnja 1956.

³⁸ Vjesnik, 21. srpnja 1956. Točka 7.

³⁹ Nord 1973: 76. U skupinu najvažnijih zemalja ulaze još Alžir, Sri Lanka, Gvineja, Tanzanija i Zambija.

⁴⁰ Rubinstein 1970: 246-7.

⁴¹ Isto 229. Naser je u svom kabinetu imao četiri fotografije: Abrahama Lincolna, Mahatme Ghandija, Nehrua i Tita.

putovanja Maršala Jugoslavije. On je u manje od dvije godine pred početak Prve konferencije nesvrstanih u rujnu 1961. obišao petnaestak zemalja Afrike i Azije. Jugoslavija je početkom šezdesetih godina, iako u uzlaznoj fazi suradnje sa Istokom, grozničavo tražila izlaz na međunarodnu scenu. Svojim položajem i resursima sama po sebi nije bila u mogućnosti imati onako važnu ulogu kakvu su njeni vođe priželjkivali. Stoga je izlaz moglo biti nešto novo, drukčije, prije svega na polju ideja i deklarativne politike koja je mogla postati pravim pokretom. U tom svjetlu treba promatrati i iznimno bliske odnose s nizom zemalja Trećeg svijeta, napose onima koje su imale važnost u vlastitim regijama. Primjerice, Egipat je bez sumnje bio vrlo važna zemlja u cijelom arapskom svijetu. Stoga je Jugoslavija često slijedila mišljenja i poteze kairske diplomacije.

Beogradska konferencija 1961. svakako je bila pripremljena ovom vanjskopolitičkom turnejom. Pritisak Istoka i Zapada, kako je sam Tito opisao pripreme za sastanak, djelovao je jedino na latinoameričke zemlje. Tako su 1961. u Beogradu kao promatrači bile tek tri latinoameričke zemlje, uz Brazil, Ekvador i Bolivija.⁴² Rujanska konferencija u Beogradu 1961. godine za jugoslavenske je domaćine bila uspješna i imala je, po Brozovu sudu, izvanredan odjek na Ujedinjene narode, gdje su neangažirani postupno prestajali biti "glasačke rezerve blokova".⁴³ Uoči 22. kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza (KPSS) FNRJ je poslala pismo Hruščovu s prijedlogom da se obustave nuklearni pokusi i dobila tek "propagandni odgovor".⁴⁴ FNRJ se zauzela i za priznavanje Demokratske Republike Njemačke, a izgradnja Berlinskog zida prije tek nekoliko tjedana ostala je nespomenuta, osim u vrlo općenitom pozivanju na sve strane da se suzdrže od uporabe sile.⁴⁵ Službeni Beograd bio je zabrinut i zbog naglašeno nezainteresirane Moskve. Na pismo Kennedyju i Hruščovu, koje je upućeno iz Beograda, američki je predsjednik odgovorio osobno Titu, moleći ga da FNRJ o njegovu sadržaju obavijesti sve zemlje. Sovjeti su to učinili poslije, uz tvrdnje da su osobno informirali zainteresirane zemlje, rušeći na taj način autoritet Jugoslavije, držao je Broz. SSSR će i dalje nastojati izolirati Beograd, čemu treba odgovarati u međunarodnim forumima, organizirano i jasno. S afričkim i azijskim zemljama suradnju treba pojačati, prihvaćati i slati što veći broj lektora, znanstvenika, studenata. Tito je smatrao da kurs treba biti da "ne kidamo ni na jednoj ni na drugoj strani", uz izbjegavanje pod svaku cijenu rušenja mostova prema SAD-u. Jugoslavija je bila aktivna ne samo u suradnji s već afirmiranim ili suverenim zemljama Trećeg svijeta već je intenzivno, posebice preko Socijalističkog

⁴² Nord 1973: 90.

⁴³ ASCG, Zapisnik sa sjednice IK CK SKJ održane 13. listopada 1961.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Nord 1973: 96-7.

saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), prihvaćala niz posjetitelja iz još neafirmiranih pokreta i skupina. Samo u 1961. u zemlji su gostovale 24 delegacije iz 17 pokreta, koje su tražile sve – od uredskog materijala do oružja. Pomoć u oružju tada, “osim poznatih izuzetaka”, nije davana. Politički utjecaj, izvanblokowska platforma, izbjegavanje utjecaja Zapada i lagera, postajali su sve važnijim ciljem Jugoslavije.⁴⁶ U konačnici, sve je to više moglo koristiti Zapadu nego Istoku, iako osim u najnačelnijim pitanjima, između PNZ nije bilo posebne suglasnosti, a često ni podudaranja interesa.⁴⁷

Pokret nesvrstanih zemalja u krizu je ušao vrlo brzo nakon Beogradske konferencije. Afričke su se zemlje 1963. povezale u Organizaciju afričkog jedinstva, koja nije bila posebno utjecajna, ali je bila poseban forum koji je PNZ stavljao u drugi plan, barem na Crnom kontinentu. Indonezija se nakon 1961. prema Beogradu počela odnositi čak neprijateljski,⁴⁸ rušeći jedinstvo Pokreta i važnost konferencije u Kairu nastojanjem da 1964. organizira poseban sastanak posvećen anti-kolonijalizmu.⁴⁹ Indonezija je postala važna kineska saveznica, a u Kini su i neke, mada malobrojne, afričke zemlje pronašle zanimljiva sugovornika.⁵⁰ Neke druge inicijative koje je Jugoslavija poduzimala, a koje su bile na platformi nesvrstanih, nisu završavale uspješno. Primjerice jugoslavenska rezolucija 1964. o općem razoružanju ili iduće godine o ratu u Vijetnamu, koje je kao inicijativu izložilo 17 zemalja, nisu prošle. PNZ nikad nije bio čvrsto organizirana skupina i stoga su aktivnije i dinamičnije zemlje mogle (polu)zainteresiranom mnoštvu nametnuti određene poglede.

Šestodnevni rat 1967. godine

Jugoslavija je, zbog svog položaja u istočnom Sredozemlju, bila važna vojnim stratezima prilikom promatranja događanja na Bliskom istoku. Vjerojatno najdublji potresi u međunarodnom položaju Jugoslavije s obzirom na tamošnja događanja zbili su se 1967. Tada je Izrael u Šestodnevnom ratu munjevito porazio arapske susjede i znatno proširio vlastiti teritorij. Stupanj solidariziranja s arapskom stranom kakav je tada vladao u jugoslavenskom vrhu, vjerojatno nije bio toliko iskren i snažan ni u jednoj

⁴⁶ ASCG, Zapisnik sa sjednice IK CK SKJ održane 13. listopada 1961., Neka aktualna vanjskopolitička pitanja.

⁴⁷ Rubinstein, 255-6 (Rubinstein prenosi rečenicu Theodora L. Shaya kako se: “... nesvrstane zemlje, osim u najopćenitijim stvarima, ne slažu između sebe oko većine hladnoratovskih pitanja.”)

⁴⁸ MIPSCG, Fond Politička arhiva, god. 1966, fascikl 60, dosje 16, 45323; 23. veljače 1966.

⁴⁹ Wilson 1979: 182.

⁵⁰ Kent/Young 2003: 310.

nemuslimanskoj zemlji. Uz vojni udar u Ateni i novo zaoštavanje turško-grčkih odnosa na Cipru, izgledalo je da se cijelo istočno Sredozemlje naginje udesno.⁵¹ Slijedio je prekid diplomatskih odnosa s Izraelom 13. lipnja. Jugoslavija je u svemu nastupala jednako kao i sve ostale istočnoeuropske satelitske zemlje (osim Rumunjske)! Čini se da je u ovom slučaju Tito doživio jednu od najtežih kritika svoje politike uopće, jer je, bez punih konzultacija, otputovao na savjetovanje s rukovodiocima KP i šefova država i vlada socijalističkih zemalja.⁵² Na sastanku u Moskvi Broz je zvučao kruto, izjednačio je jugoslavenske i ciljeve socijalizma s Arapima i Naserom i tražio da se SSSR pojačano angažira. Samostalnost beogradske politike ipak je postojala. Bila je vidljiva u nastojanju da se pronađe dugoročno rješenje krize, koja u isto vrijeme neće poniziti Arape ali će, kako je pred svoju bliskoistočnu turneju istaknuo Tito, priznavati postojanje Izraela. Odluka da 10. kolovoza Broz otputuje u Egipat, pa Siriju, Irak i ponovo 16. kolovoza svrati u Kairo, bila je prvorazredan vanjskopolitički napor. Konačno, Tito je tvrdio da je njegova namjera bila uvjeriti Arape da prihvate političko rješenje, u čemu je uspio.⁵³ Svi bi imali pravo prolaza kroz Tiränski tjesnac, kao i Sueski kanal.⁵⁴ Jugoslavija je zastupala stav da je Izrael agresor, što SAD nisu zastupale. Predsjednik Lyndon Johnson nije prihvatio jugoslavensku poruku, ali je prihvaćao neke njene dijelove, naglašavajući dobre odnose SAD-a i Jugoslavije.⁵⁵

Upravo na produljenim i bezuspješnim naporima posredovanja na Bliskom istoku bila je vidljiva i puna ograničenost pokreta nesvrstanih zemalja. Naime, jugoslavensku inicijativu, koja se početkom 1968. prenijela na Kambodžu, Pakistan, Indiju, Etiopiju i ponovo Egipat, pratila je tek spoznaja da svaka od navedenih zemalja ima vlastite interese koji nužno ne korespondiraju ne samo s jugoslavenskim ili egipatskim pogledima, već su često bili bliži izraelskima.⁵⁶ Pokušaj organiziranja novog samita PNZ 1968., koji bi se bavio krizom na Bliskom istoku, onemogućen je novom svjetskom krizom izazvanom slamanjem Praškog proljeća. Kriza pokreta

⁵¹ Wilson 1979: 181-182.

⁵² KPR II-2 (Beleška sa savetovanja rukovodilaca KP i šefova država i vlada socijalističkih zemalja, održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967. g.). Na sastanku je Tito, među ostalim, rekao: "... *Mi smo podržavali i odlučno podržavamo Nasera. (...) Naser je zadovoljan našom podrškom i pomoći. Mi smo ranije, i ja lično, savetovali Nasera da gleda na situaciju na Bliskom istoku realno, tj. da Izrael postoji kao država, da je to činjenica sa kojom treba računati i da mora imati na umu da ona nije sama, da su tu državu podržavali i da će je podržavati imperijalističke sile, a pre svega SAD i Velika Britanija. (...) Glavni cilj imperijalista u Africi je rušenje progresivnih režima i u prvom redu Nasera. (...) Ovo što se dešava na Bliskom istoku i u Grčkoj je povezano i imperijalisti se na tome neće zadržati, ako ne budu sprečeni. Trebali smo o tome ranije ozbiljno misliti, podvrgnuti sve to jednoj dubljoj analizi...*"

⁵³ FRUS, sv. XIX 1964-1968, dok. 440, 15. rujana 1967., 827.

⁵⁴ Isto, dok. 429, 26. kolovoz 1967., i 432, 30. kolovoz 1967., 808 i 814.

⁵⁵ Isto, dok. 432, 30. kolovoz 1967., 813-816.

⁵⁶ Rubinstein 1970: 256.

se nastavila, ali je Jugoslavija uočila kako u svijetu detanta, o kojem se Moskva i Washington počinju sve više dogovarati, treba ojačati grupaciju malih i slabih. Sastanak u Lusaki 1970. rezultat je dugotrajna lobiranja i priprema jugoslavenske diplomacije da se Nesvrstani ožive.

Obnova Pokreta 1970., konferencija u Beogradu 1989. i Pokret danas

PNZ je bio najuspješniji u okupljanju zemalja Juga (siromašnih zemalja). U pripreme i senzibiliziranje za novi samit krajem šezdesetih se godina uključio i Broz, svojom novom afričkom turnejom. Beograd je inzistirao na održavanju samita prije proslave UN-a u rujnu 1970., nastojeći da se nesvrstane zemlje prije New Yorka dogovore oko temeljnih pitanja, poput dekolonizacije, ulaska NR Kine u punopravno članstvo, nemiješanja u unutarnje stvari i očuvanje suvereniteta zemalja.⁵⁷ Na Samitu u Lusaki okupilo se tek pet zemalja više nego u Kairu 1964. Okupljanje je predstavljalo diplomatski podvig, iako su teme i dalje bile opće i načelne: suverenitet, razoružanje, međunarodna suradnja, gospodarska pomoć nerazvijenima, oporba blokovskoj podjeli i imperijalizmu, protivljenje ratovima. Zbog Nixonova dolaska u Jugoslaviju krajem rujna i početkom listopada 1970. godine Tito je propustio otići na pogreb egipatskog predsjednika Gamala Abdela Namera. Strahovi, koje je izazivalo sve snažnije uplitanje SSSR-a u egipatska pitanja, pa i nastojanje SSSR-a na potpunom eliminiranju Jugoslavije i njena utjecaja, ubrzo su se rasplinuli. Novi je egipatski predsjednik Sadat zemlju ubrzo posve okrenuo prema Zapadu, tjerajući sovjetsko osoblje. Bez obzira na vjerojatno maleno opće značenje Lusake, za PNZ to je sasvim sigurno bio ključni događaj nakon kojega su se skupovi održavali u redovitim trogodišnjim intervalima. Jugoslavenska uloga među nesvrstanim zemljama i dalje je bila velika, a Titov ugled neupitan.

Za mnoge članice PNZ jugoslavenska su vanjska politika, interesi ili doktrina bili suviše blagi i razvodnjeni, a za druge suviše kruti i lijevi. Od samog početka Kuba je bila među najglasnijim zagovornicima manje skupine zemalja koja je rušila osnovna načela PNZ, vukući ga bez ograda na Istok. Kuba, a poslije i Nikaragva, Sejšeli, Afganistan, Grenada, Vijetnam, katkada Alžir i još neke zemlje, najčešće su nastupale kao prosovjetski, radikalni blok koji je pokret odvlačio iz njegove "matice". Jugoslavenski je cilj bio upravo ga tamo zadržati. Samiti PNZ održani su 1973. godine u Alžiru i 1976. u Sri Lanki. Najvažniji rezultat susreta u Alžiru bio je

⁵⁷ ASCG, CK SKJ, IV/99, Neautorizirane stenografske bilješke s 37. sjednice IB Predsjedništva SKJ od 3. ožujka 1970.

zaokret u prijedlozima za ujednačeni gospodarski razvoj. Umjesto da isključivo osuđuju postojeće prilike, navedene su zemlje predložile sazivanje Šeste izvanredne sjednice Glavne skupštine UN-a, na kojoj su nastupile kao Skupina 77 zemalja u razvoju i izborile se za rezoluciju koja je tražila novi međunarodni gospodarski ustroj.⁵⁸ Predloženo je i osnivanje stalnog tijela nesvrstanih, Koordinacijskog biroa, koji je djelovao pri UN-u. Ostala su načela uglavnom ponavljana, ovoga puta s nešto snažnijim inzistiranjem da se detant proširi i na Treći svijet, a dekolonizacija završi i da se zaustave krize na Bliskom istoku i u Jugoistočnoj Aziji.

Politički je najosjetljivija bila konferencija u Havani 1979. godine, u čijim su pripremama već postojale naznake da bi se pokret možda mogao i rascijepiti. Bilo je nastojanja na "trikontinentalizmu" – pokušaju ograničavanja pokreta na Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku.⁵⁹ Odluka da se s Brijuna otputuje na Kubu, pa činjenica da je Josipu Brozu uručeno posebno priznanje kao osnivaču Pokreta, pokazale su da kubanske namjere nisu imale potporu većine članica. Diplomatska aktivnost bila je ograničena, a odvijala se u nepovoljnim okolnostima, jer je Egipat bio gotovo izopćenik među arapskim svijetom, pa ga je na Kubi predstavljao Butros Ghali, zamjenik ministra vanjskih poslova.⁶⁰ Iako bi se, doduše, moglo raspravljati da li bi, bez aktivne jugoslavenske diplomacije, neke druge zemlje uspjele vratiti Pokret na kurs izvornih načela PNZ-a, jugoslavenska je diplomacija u tom slučaju imala ključnu ulogu.⁶¹ Doktrinarne su razlike na primjeru Kube najbolje pokazale kako je Jugoslavija 1948. ipak bila izbačena iz lagerskog težišta i postavljena nekamo drugamo. Na Istok se više nije moglo toliko da se u isto vrijeme ne bi poremetila ravnoteža koju je SFRJ imala nakon 1948. Zapadne zemlje i napose administracija predsjednika SAD-a Jimmyja Cartera osobito su cijenile jugoslavenske napore da se Treći svijet preko Kube ne pretvori u "rezervu" socijalističkog lagera. Zaoštravanje između Beograda i Havane postalo je osobito vidljivo kad je, nakon sovjetske intervencije u Afganistanu, jugoslavenska diplomacija činila sve da se Pokret okupi mimo redovitog sastanka i osudi ugrožavanje suverenosti malih, nesvrstanih, zemalja.⁶² Tijekom osamdesetih sastanci na vrhu održani su u New Delhiju (Bagdad je odustao zbog rata s Iranom) i zimbabveanskoj prijestolnici Harareu.

⁵⁸ Minić, 280-304.

⁵⁹ Isto, 292.

⁶⁰ Osobito važnu ulogu imala su dva diplomata, Budimir Lončar i tek postavljeni savezni sekretar za vanjske poslove Josip Vrhovec. O tome postoje opsežni zapisi u njihovim arhivskim zbirkama. Egipat je krajem sedamdesetih bio u svojevrsnoj izolaciji u velikom dijelu Trećeg svijeta zbog Sadatove pomirbene politike prema Izraelu.

⁶¹ O tijeku konferencije u Havani opširno su izvještavala sva jugoslavenska glasila, a tiskane su i posebne brošure. Vjesnikova novinska dokumentacija, fascikli o konferencijama nesvrstanih zemalja.

⁶² Vidi u mom članku "Sovjetska intervencija u Afganistanu 1979. i Titova smrt".

Pokret nesvrstanih zemalja za SFRJ je imao važnu političku, ali i gospodarsku funkciju. Činjenica da su studenti iz brojnih zemalja svijeta studirali, prije svega, u Zagrebu i Beogradu, ali i u drugim dijelovima Jugoslavije, tamošnjim je visokim učilištima, ali i sredinama, davala kozmopolitskiji izgled. Poduzeća su desetljećima u nesvrstanim zemljama radila po netržišnim uvjetima. Vjerojatno je bilo slučajeva da neki poslovi nisu bili naplaćeni, ali je u najvećem broju slučajeva bila riječ o konjunkturalnim poslovima. Pitanje je na koja su se druga tržišta proizvodi niže kakvoće od onih zapadnih uopće mogli plasirati? Stoga je izlaz u Treći svijet bio posve razumljiv. Razvoju odnosa pomagali su i povoljni krediti koje je SFRJ, iako i sama zemlja u razvoju, davala uz obvezu da se za dano kupuju jugoslavenski proizvodi.⁶³ Tako pitanje nesvrstane orijentacije zemlje treba promatrati kroz gospodarsku⁶⁴ i političku korist ili gubitak, ali i kulturnu i intelektualnu suradnju i promidžbu.

Deklaracija usvojena tijekom Konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1989. bila je, vjerojatno, pretposljednji veliki čin nesvrstane politike SFRJ.⁶⁵ Osim traženja mira i ravnopravnog razvoja svih, prvi su put u završnom dokumentu spomenuti ljudska prava i zaštita okoliša. Konačno, bio je to prvi slučaj da su nesvrstani u jednoj krizi, koja je uključivala i njihove članice, bili sposobni organizirati se i pokrenuti pravu diplomatsku inicijativu. Naime, nakon iračke okupacije Kuvajta 2. kolovoza 1990. godine⁶⁶ predsjedavajući Pokreta bio je odlučan, pa je tako savezni sekretar

⁶³ Rubinstein 1970: 210.

⁶⁴ U dokumentu SSIP-a iz ožujka 1990. "Pregled značajnijeg angažiranja jugoslavenskih RO po republikama u arapskim zemljama Zaljeva i Iranu" pokazuje da su tada u Iraku bila angažirana 63 jugoslavenska poduzeća! Od toga 9 iz Hrvatske (Ingra, Rade Končar, Tekstil, Ina, Đuro Đaković, RIZ, Industrogradnja, Geotehnika i Ivan Lučić Lavčević), 10 iz Slovenije i čak 38 iz Srbije. U Iranu je poslovalo 13 hrvatskih organizacija (Astra, Jugovinil, Đuro Đaković, Belišće, Ingra, Jedinstvo, Chromos, Pliva, Rade Končar, PTK, Jugoturbina, Prvomajska, Ferimport), 12 slovenskih i 22 srpske firme. U Jemenu samo dva srpska poduzeća. U Kuvajtu niti jedno hrvatsko (od ukupno osam poduzeća: dva slovenska i pet s registracijom u Beogradu). U UAR angažirana su tek dva naša poduzeća (Jugolinija i Eksportdrvo), u Egiptu 4 (INGRA, Rade Končar, Jugolinija i Astra), tek jedno više iz Slovenije i dva iz Srbije. U Jordanu su radila tek tri jugoslavenska poduzeća, dva iz Srbije i jedno iz Slovenije. U Siriji je samo Rade Končar, Slovenija nema predstavnika, a Srbija samo tri. U Alžiru je 14 srpskih i 7 hrvatskih poduzeća (Astra, Hidroelektra, Ingra, Jugoturbina, Rade Končar, Tekstil i Torpedo), od ukupno 35. U Libiji radi 18 hrvatskih, od ukupno 73 (sic!) poduzeća iz tadašnje SFRJ (30 srpskih i 11 slovenskih). Od hrvatskih to su: Astra, Brodomaterijal, Đuro Đaković, Exportdrvo, Geotehnika, Ingra, INA Commerce, INA Projekt, Jugohospitalija, Jugoriba, Lošinjska plovidba, Montmontaža, Rade Končar, RIZ, Rudnap, Tekstil, Transjug, Vladimir Gortan. U Tunisu su tek INA i Torpedo od ukupno 10 jugoslavenskih radnih organizacija. Isti broj ima i Slovenija, a s JAT-om i Srbija. Samo su tri bosanskohercegovačka poduzeća. Dokument je nekonzistentan, jer se ponegdje u srpska poduzeća uključuje JAT, a negdje je on naveden kao savezna, SFRJ, organizacija. U ovom pregledu, JAT je uključen u "srpsku kvotu". Privatni arhiv Budimira Lončara. O trgovini oružjem između Jugoslavije i posebno Libije, Zambije, Iraka vidi i: Rendulić 2004: 293-326. Rendulić tvrdi kako: "...naša vojna industrija je postigla lijepe prihode od prodaje naoružanja, a JNA od školovanja časnika i dočasnika iz nesvrstanih zemalja." O trgovini i Rubinstein 1970: 209-218.

⁶⁵ Petković 1995: 87-88.

⁶⁶ Kent/Young 2003:663.

za vanjske poslove SFRJ Budimir Lončar bio posljednji ministar vanjskih poslova koji je na Božić 1990. posjetio Bagdad i nastojao uvjeriti Sadama Huseina da se povuče iz susjedne, nesvrstane zemlje, jer će se inače suočiti s invazijom i mogućom katastrofom.⁶⁷ Od tada, pa sve do kolovoza 2004., kad je tadašnji ministar vanjskih poslova Republike Hrvatske (RH) Miomir Žužul (na dužnosti od početka 2004. do siječnja 2005.) sudjelovao na Samitu nesvrstanih zemalja u južnoafričkom Durbanu, pokret je za Hrvatsku imao malo psihološko i opće značenje.⁶⁸ Pokret je postojao i dalje, samiti su održani u Kolumbiji i Maleziji, ali je postojao mimo RH. Neke su rezolucije PNZ, napose nakon početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, bile izravno u korist hrvatske politike. Svijest o korisnosti tog dijela povijesnog naslijeđa u Zagrebu se počela oživljavati tek u 21. stoljeću. Tako je izgledao tekst priopćenja o sklapanju diplomatskih odnosa RH s Kenijom 1. prosinca 2004. Tada su obje strane izrazile nadu da će, osim gospodarske suradnje, u Hrvatskoj biti nastavljen i prijem studenata iz Kenije, kako je to bilo nekada. U smislu osvještavanja važnosti PNZ i obostranih interesa bila je odluka presjednika Republike Hrvatske Stipe Mesića da osobno sudjeluje na Konferenciji nesvrstanih u Havani 2006. godine, mada je tek šef države sa statusom promatrača u PNZ.

Odnosi sa Zapadom

Veze FNRJ/SFRJ sa zemljama zapadnog svijeta su duge, raznolike i toliko intenzivne da izmiču mogućnosti kratke sinteze. Primjerice, odnosi s Italijom, Njemačkom i Ujedinjenim Kraljevstvom vjerojatno bi zasluživali analizu detaljnu poput opisa odnosa između Washingtona i Beograda. Italija sve od kraja 1945. i postojanja Slobodnog teritorija Trsta (STT), pa do Osimskih sporazuma u drugoj polovici sedamdesetih, bila je jedan od najvažnijih diplomatskih partnera i/ili problema za vlasti u FNRJ/SFRJ. Nordijske zemlje u pojedinim su razdobljima bile važne zbog posebne socijalne osjetljivosti ili industrije oružja, koje je bilo važno za Jugoslavensku narodnu armiju. Poseban je položaj Finske, čija je suverenost bila manja nego ostalih zemalja Sjevera, koja je upravo zbog politike "finlandizacije" imala poseban odnos prema Beogradu, a predsjednik Urho Kekkonen priateljске odnose s Titom.

Prvih nekoliko godina nakon Drugoga svjetskog rata Beograd je bio agresivan i, činilo se, posve nezainteresiran za normalne odnose sa Zapa-

⁶⁷ Vidi moj članak u Jutarnjem listu, prilog Magazin od 5-6. siječnja 2007. (*Sadam Lončaru: Otkud znate da će nas Bush napasti?*).

⁶⁸ U najnovijem razdoblju samiti Pokreta nesvrstanih zemalja održani su u Kolumbiji, Maleziji i Južnoafričkoj Republici.

dom, pa i Washingtonom. U Beogradu i Zagrebu njihovi su diplomatski službenici bili stalno uznemiravani, a jedan je američki zrakoplov srušen 1946. godine! Prilike su se promijenile gotovo iznenada 1948. godine kad se tek poneki od američkih diplomata na službi u Jugoslaviji nisu iznenadili.⁶⁹ Nezainteresiranost Foggy Bottoma (dio grada koji simbolizira političku važnost) preko noći se pretvorila u politiku koja se tijekom Hladnog rata više puta preispitivala, imala svoje uspone i padove, zaoštavanja i obustavljanje određenih već dosegnutih standarda suradnje, ali na razini Administracije Jugoslavija ipak nikad nije bila otpisana niti se pomišljalo da bi ona ponovo i bez ostatka prešla na stranu SSSR-a. Za mnoge zapadne zemlje Jugoslavija je postala prozorom na Istok, prostorom gdje su se razmjenjivale informacije, gdje se izbliza i uz razmjerno manje ograničenja moglo vidjeti kako izgledaju socijalistički poredak i socijalistička arhitektura, gdje su se diplomati sa Zapada često “preparirali” za odlazak u “prave” socijalističke zemlje. Za Zapadnu su Njemačku, primjerice, veleposlanstvo u Beogradu i generalni konzulat u Zagrebu bili neobično važni, jer su, sve do priznavanja DDR-a 1957. i primjene Hallsteinove doktrine, to bila jedina diplomatska predstavništva Bonna na Istoku. Ratno je stanje između Njemačke i FNRJ bilo ukinuto 1. kolovoza 1951. godine. Najvažniji javni iskaz da FNRJ krajem četrdesetih doista misli ozbiljno i da na Moskvu privremeno ne računa bilo je jugoslavensko natjecanje za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti UN-a 1949. Jugoslaviju su podržale zapadne zemlje, unatoč ogorčenosti Moskve. Jugoslavija je od 1948. dalje bila u dinamičnom, ali stabilnom odnosu prema Zapadu, što je svakako trebalo nagraditi. Gospodarskom pomoći, kojom se Tito održao na površini, Jugoslavija se zapravo pretvorila u zemlju čije je gospodarstvo ovisilo o zapadnom, baš kao što je Zapad postao nužan za transfer novih tehnologija i modernizaciju. Vrlo važan fenomen od 1960-ih su godina postali i “radnici na privremenom radu u inozemstvu”, prije svega u Njemačkoj, Austriji, Francuskoj, Švicarskoj itd.

Isključe li se kulturni život, učenje engleskog jezika u školama, ukus u glazbi i televizija, najdalji iskorak na Zapad Jugoslavija je učinila 9. travnja 1954. potpisivanjem Balkanskog pakta s Turskom i Grčkom. Obje su zemlje bile članice NATO pakta. Neki su tada izražavali nadu da će se FNRJ priključiti Zapadu, kao i da je riječ o dobivenoj bitki u Hladnom ratu. Zablude ipak nije moglo biti. “Ne činiti od nas ono što nismo. Mi smo komunisti”, rekao je maršal Tito povodom potpisivanja Bledskog sporazuma s novim vojnim saveznicima. “Mi imamo socijalističku boju kože i za nas nema mjesta u bloku s bilo kakvom anti-socijalističkom tendencijom”, naglasio je Broz.⁷⁰ Pakt, sklopljen na dvadeset godina, prestao je

⁶⁹ Vidi o tome u mojoj knjizi “Američki komunistički saveznik”, 2003.

⁷⁰ Borowiec 1977: 68.

postojati vrlo brzo, (vjerojatno) niti godinu dana nakon potpisivanja, a da formalno nikad nije otkazan.

Američki predsjednik Dwight Eisenhower često je sa savjetnicima raspravljao o stvarnom dosegu promjene položaja Beograda i načinima kojima bi se moglo djelovati na budućnost bilateralnih odnosa. Štoviše, u listopadu 1956. godine Josip Broz pozvan je u posjet SAD-u. On je poziv prihvatio, a planirao se za ožujak ili travanj. Prema Brozovim je riječima na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ od 24. siječnja 1957. “poziv provaljen, tako da se u Americi povelja oštra kampanja od strane katoličkih krugova protiv tog posjeta”.⁷¹ Zbog straha za Titovu sigurnost, prijedlog je bio da se posjet ograniči samo na Washington i da traje tri dana, što je, uz opću “hajku i pritiske na nas”, stvorilo uvjete pod kojima u posjet nije trebalo ići. “Stvar treba tako postaviti da olakša i naš i njihov položaj i da odgađanjem posjeta ipak ostanu otvorena vrata za kasnije pregovore.”⁷² Josip Broz je u SAD otputovao tek 1960. kad je prisustvovao važnom zasjedanju UN-a. Tada se u New Yorku sastao s predsjednikom Eisenhowerom. Potom je, ponovo u trenutku zahladnjenja odnosa sa SAD-om nakon što je Jugoslaviji uskraćen status najpovlaštenije nacije, bio zadnji državnik s kojim se John Fitzgerald Kennedy susreo u Bijeloj kući.

Nixon, detant i Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji

Bez obzira na vitriolične (posebno oštre) napade na administraciju Lyndona Johnsona zbog rata u Vijetnamu, bilo je sve više znakova da Johnsonova politika u Europi vodi ka popuštanju odnosa između dvaju suprotstavljenih blokova. Pobjeda republikanskog kandidata Richarda Nixona na izborima 1968. i izbor Henryja Kissingera za savjetnika za nacionalnu sigurnost, kao i ono što je taj dvojac poslije učinio, usporedivi su s malom revolucijom u međunarodnom odnosima. Nixinger (Nixon i Kissinger) tzv. je trijangularnom diplomacijom najprije otvorio Kinu, a onda i Moskvu. Nixon je postao prvi američki predsjednik koji je posjetio jednu socijalističku zemlju (Rumunjsku 1969.), a godinu poslije došao je u za SFRJ povijesni posjet Beogradu, Zagrebu i Kumrovcu.⁷³ Iako su Praško proljeće i lansiranje Brežnjevljeve doktrine 1968. isprva zaoštrili prilike u svijetu, brzo obnavljanje odnosa Washingtona i Moskve pokazalo je da su super-sile spremne za suradnju na drukčijim osnovama. Konačni se ciljevi ni jednoga od saveza nisu mijenjali, ali je trebalo pronaći model zadovolja-

⁷¹ ASCG, Zapisnik sa sednice IK CKJ održane 24. januara 1957. u Beogradu.

⁷² Isto. Vidi o istom i kod mene “Socijalizam na američkoj pšenici” i Stuparić 1978.

⁷³ O dolasku Nixona u Zagreb 1970. vidi moja tri rada “Što je značio Nixonov usklik ‘Živjela Hrvatska’?”, “Je li Nixon doista podupirao Hrvatsko proljeće?” i “Sjećanja na Nixona i Tita”.

vajućeg razvoja koji neće nepotrebno zaoštravati odnose i otvarati krize. Isto je vrijedilo za Jugoslaviju, pa su neke od naknadnih interpretacija Nixonova posjeta SR Hrvatskoj u rujnu 1970., kao nastojanje da podrži pojedine krugove unutar zemlje, bile više “wishful thinking” nego nešto što bi imale potporu u izvorima.⁷⁴

Jugoslavija je imala istaknutu ulogu i u Helsinkiju 1975. kad je, uz sudjelovanje (gotovo) svih europskih zemalja, SSSR-a, SAD-a i Kanade, održana Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji. Jugoslaviju je na povratku iz Finske posjetio predsjednik Gerald Ford, a 1977. u Beogradu je održan radni sastanak na kojem je trebalo promotriti implementaciju odredbi iz helsinške košare o ljudskim pravima. Helsinki je konačno sankcionirao podjelu između dvaju blokova u Europi. Tako detant između super-sila nije, iako bi se tako moglo pomisliti, povećao neposredan osjećaj sigurnosti za Jugoslaviju. Osjećaj da se Washington neće suprotstavljati određenim potezima Moskve u području koje se ne može smatrati ključnim, tim više što je bila riječ o ideološki bliskom prostoru, ubrzao je razvijanje doktrine općenarodne obrane. Isto tako, Sovjetski Savez svojim sve snažnijim izlaskom na Sredozemlje izravno je strateški ugrožavao jugoslavensku sigurnost. Na tome su se, doduše, ponovo bitno poklopili interesi Washingtona i Zapada i Jugoslavije.

Savjetnik u State Departmentu Sonnenfeldt na londonskom je skupu američkih veleposlanika u Europi krajem 1975. rekao kako je sovjetska dominacija u Istočnoj Europi jasna i nesporna i kako je u interesu Zapada da se odnosi tih zemalja i Moskve poprave. Ponašanje slično jugoslavenkom, kako su pokazali mađarski, poljski, rumunjski, albanski i, ponajviše, čehoslovački slučaj, vodi eksploziji golemih razmjera. Stoga je ovakva “neorganska, neprirodna priroda odnosa daleko veća opasnost za svjetsku politiku nego sukob između Istoka i Zapada... zato mora biti naša politika nastojanje koje će odnose između stanovnika Istočne Europe i Sovjetskog Saveza učiniti prirodnima.”⁷⁵ Budući da nitko nije Jugoslaviju izdvajao iz sklopa Istočne Europe, dapače, naglašeno je “iritantno” (*obnoxious*) ponašanje Beograda koji nikako ne može shvatiti, govorili su Amerikanci, da je korist od “razmjerne neovisnosti”, koju uživa, za SFRJ veća nego za SAD. Beograd je reagirao ljutito i panično.⁷⁶ Ovo su bile najsnažnije riječi koje je Jugoslavija čula iz službenih krugova u Washingtonu u tek nešto manje od trideset godina. Došlo je do zaoštavanja odnosa s veleposlanikom Laurenceom H. Silbermanom (čija je kurtozna ostavka novom predsjedniku Carteru prihvaćena), a Jugoslavija je intenzivnije vodila politiku oslanjanja na Treći svijet. Nakon što je manevarski prostor između

⁷⁴ Vidi o tome niz mojih članaka citiranih u bibliografiji.

⁷⁵ Borowiec 1977: 71.

⁷⁶ Isto, 72.

super-sila smanjen njihovim približavanjem tijekom detanta, PNZ je bio jedina stvarna poluga kojom se SFRJ mogla koristiti na međunarodnom planu. Strah od Sonnenfeldtove doktrine djelomično je ublažio državni tajnik Henry Kissinger 25. lipnja 1976. u obraćanju Međunarodnom institutu za strateške studije u Londonu, gdje je naglasio potrebu međusobnog suzdržavanja super-sila i poštivanja individualnosti svake zemlje Istočne Europe. Ostalo je neodgonetnuto kako mjeriti javne istupe i zatvorena, privatna obraćanja svim američkim veleposlanicima.

Jimmy Carter, posljednji američki predsjednik koji se susreo s maršalom Titom i za kojega se govorilo da je često tražio savjete od jugoslaven-skog državnika⁷⁷, tijekom predsjedničke kampanje jasno je rekao kako “ne bi išao u rat zbog Jugoslavije, osim ako sigurnost SAD-a ne bi bila izravno ugrožena”, dodajući kako: “...ne vjeruje da će se to dogoditi. Posebno se nadam da do toga neće doći.”⁷⁸ Nije bilo potrebno čekati na intervenciju u Jugoslaviji, do koje ionako vjerojatno ne bi došlo, iako bi bez zaoštavanja u Afganistanu i službenog prekida detanta bilo moguće spekulirati bi li se nakon Titove smrti u svibnju 1980. doista nešto slično možda pokušalo izvesti. SFRJ je bila čvrsto na pozicijama neovisnosti, koja je bila opće-prihvaćena, pa i cijenjena. Vidjelo se to i tijekom u svjetskim razmjerima grandioznog pogreba Josipa Broza. U vrijeme “drugoga Hladnog rata” nije bilo izgleda da se granice u Europi dramatično promjene. Jugoslavi-ja je iznutra bitno slabila, gospodarski su pokazatelji bili loši, a kakvoća vodstva bila je lošija nego ikad prije. Vanjska politika uvijek je velikim dijelom odraz unutarnjopolitičkih odnosa. U vremenu kad je gotovo došlo do simbioze jednoga i drugog, teško se moglo očekivati da će diplomacija SFRJ moći voditi drukčiju politiku od one koju su postavljale elite pojedinih republika.

Alpe-Jadran (Adria)

Prvi oblik samostalnoga formalnog uključenja pojedinih jugoslavenskih republika u neku međunarodnu zajednicu dogodio se u Veneciji 20. studenoga 1978. godine. Tada su, uz dvije talijanske regije, tri austrijske savezne zemlje i Salzburg, koji je, uz najveću njemačku zemlju Bavarsku, imao status aktivnoga promatrača, Slovenija i Hrvatska postale članicama Radne zajednice Alpe-Jadran.⁷⁹ Pravo ulaska u ovakav tip asocijacije dvije su republike SFRJ imale na temelju člana 271. stavak II. Ustava SFRJ iz

⁷⁷ Jakovina HZ 2001.

⁷⁸ Borowiec 1977: 2-3.

⁷⁹ Vjesnik, 15. 12. 1988. Radna zajednica Alpe-Jadran obuhvaćala je istočni dio Alpa; Alpe Arg njezin središnji, a Cotrao zapadni dio.

1974. po kojem republike i pokrajine “ostvaruju suradnju s organima i organizacijama drugih država te s međunarodnim organizacijama u okviru utvrđene vanjske politike SFRJ i međunarodnih ugovora”.⁸⁰ Zajednica nije imala stalnog sjedišta, a njezin je najviši organ bio Plenum predstavnika vlada članica i aktivnih promatrača. Sastajao se dva puta godišnje na poziv zemlje domaćina koja je postavljana na dvije godine, i to prema abecednom redu. Zajednica je djelovala preko sedam komisija (za uređenje prostora i zaštitu okoliša sa sjedištem u Zagrebu⁸¹, promet, kulturu, gospodarstvo, poljoprivredu i šumarstvo, zdravstvo i higijenu i turizam). Radni jezici bili su njemački, talijanski, slovenski i hrvatski, a poslije i mađarski.⁸² Riječ je o korisnoj asocijaciji i nije neobično da je interes za učlanjenje pokazala ne samo BiH, već i Crna Gora. Sarajevo i Titograd u stalno su članstvo primljeni krajem 1989.⁸³ Ideja je bila ubrzati približavanje republika europskim integracijama.

Iz suradnje Alpe-Adrija 1990. izrasla je suradnja četiriju država – Austrije, Italije, Jugoslavije i Mađarske – kojima se u svibnju 1990. pridružila i Čehoslovačka (Pentagonala). Osovina Dunav-Jadran imala je za cilj proširenje na Švicarsku, Bugarsku, Rumunjsku.⁸⁴ Daljnja evolucija Zajednice i prilika u Europi pokazala je kako je bila riječ o vrlo korisnom društvu koje nije imalo na umu okupljanje katoličkih zemalja niti restauraciju Austro-Ugarske. Samostalni nastupi na svjetskoj sceni, napose triju najvećih republika, intenzivirali su se krajem osamdesetih i tijekom 1990. i 1991. godine. Hrvatskoj i Sloveniji položaj su ojačali već održani višestranački izbori. Povjerenje u savezne organe dramatično se trošilo tijekom 1990. Kad se na 14. izvanrednom kongresu SKJ od 20. do 22. siječnja 1990. raspala jedina vladajuća partija, bila su uzaludna upozorenja predsjednika Saveznoga izvršnog vijeća Ante Markovića da država mora i dalje funkcionirati. Nekoliko tjedana prije toga, tijekom 11. kongresa Saveza komunista Hrvatske 1989., odlučeno je da se u SRH raspišu višestranački izbori.

Kraj Hladnog rata i nezavisnost Republike Hrvatske

SFRJ je dugi niz godina živjela s osjećajem da je njezina uloga u međunarodnim odnosima važna i bitna. Taj je dojam (ili činjenicu) često uspijevala vrlo spretno neprestano perpetuirati. Najprije je tražila najvažnije mjesto

⁸⁰ Večernji list, 28. siječnja 1989. (Razgovor Zorana Vodopije s Budislavom Vukasom, profesorom međunarodnog prava u Zagrebu.)

⁸¹ Vjesnik, 25. rujna 1982.

⁸² Intervju, 23. listopada 1987. (Dragan Tanasić).

⁸³ Vjesnik, 4. studenoga 1989.; Oslobođenje 23. prosinca 1989., Borba 28. svibnja 1989.

⁸⁴ Oslobođenje 21. svibnja 1990.

u Istočnoj Europi, pa preuzela ulogu “američkoga komunističkog saveznika”, postala zemljom koja je nastojala proširiti vlastito viđenje puta u socijalizam, sve do preuzimanja položaja vođe Trećeg svijeta. Bez obzira na to koliko super-sile bile nezainteresirane za zaustavljanje takvih ambicioznih poduhvata ili, radi vlastitih interesa, spremne podupirati Jugoslaviju u nekim od nastojanja, bila je riječ o vrlo dinamičnim i zanimljivim potezima koji rijetko nastaju u zemljama s europske periferije. Jugoslavenska je vanjska politika ovu aktivnost vrlo često pratila svojim zalaganjem i nastupima na različitim međunarodnim forumima: Konferenciji o europskoj sigurnosti i suradnji, Balkanskim samitima, Konferenciji o pravu mora i UN-ovim konferencijama za trgovinu i razvoj (UNCTAD), sudjelovanjem u radu Glavne skupštine UN-a.⁸⁵ Ako je ijedna jugoslavenska služba izgledala ili bila u pravom smislu riječi kozmopolitska, to je (jednim dijelom) bila njena diplomacija.

Doktrina, ideologija, pa i moć da se nametnu određena rješenja, definitivno su određivale poteze jugoslavenskog vrha. Kad je britanski veleposlanik u Jugoslaviji 1956., komentirajući trojni sastanak Nehrua, Nasera i Tita, napisao kako ne shvaća jugoslavensko inzistiranje na međunarodnoj pomoći koja će biti distribuirana isključivo kroz mehanizme UN-a, jer će se na taj način i Jugoslaviji sasvim sigurno smanjiti izdašna pomoć koju je do sada dobivala, dodirnuo je upravo ključnu razliku između razvijenih i uređenih, od zemalja koje su u mnogo čemu njegovale ad hoc odlučivanje i proizvoljnost. Ni tada, kao ni prijašnjih godina kad su zaoštravani odnosi sa Zapadom, ni poslije kad je Jugoslavija 1957. priznala DDR ili Tito 1967. otputovao na savjetovanje s rukovodiocima KP i šefovima država i vlada socijalističkih zemalja, državni interesi i pragma nisu bili prvi (i jedini) razlog takvih poteza. Odredila ih je ideologija, a izvedeni su tako jer se u vanjskoj politici, kao uostalom i u toliko toga drugoga, politika nije određivala u skupštinskoj proceduri ni potvrđivala na izborima.

Hrvatska je tek ponekad i u određenim povijesnim epizodama tijekom Hladnog rata imala važniju ulogu od protokolarne. Na njezinu su se području često, i to zahvaljujući Brozovoj odluci da veći dio godine živi na Brijunima, odvijali važni povijesni susreti. Sama po sebi, sve do sedamdesetih, nikad nije nastupala na međunarodnoj pozornici, jer nije imala međunarodni subjektivitet. Bila je dio uspjeha i neuspjeha vanjske politike formulirane u Beogradu. Sasvim sigurno, Hrvati su tada na vanjsku politiku utjecali daleko više nego u vrijeme kad im je glavni grad bio Beč, Budimpešta ili Mleci.

Iako je prvih nekoliko poratnih godina jugoslavenska vanjska politika bila posve prosovjetska, nije uvijek bila i usuglašena s moskovskim rit-

⁸⁵ Borowiec 1977: 64.

mom i ciljevima. Stoga je odluka da 1948. ne pristane na Staljinov diktat od Josipa Broza stvorila međunarodnog heroja, koji je trajno i najdublje obojao vanjsku politiku svoje države. Inačica socijalizma, koja je poslije stvorena u Beogradu, jedno je vrijeme bila nuđena kao model ostalim socijalističkim zemljama, napose u Mađarskoj 1956. Orijentacija na Treći svijet i politika nesvrstanosti, koja napose nakon Beogradskog samita 1961. postaje svjetski pokret, daju globalnu dimenziju jugoslavenskoj vanjskoj politici, ali i njezinu gospodarstvu. O politici nesvrstavanja polemike su se vodile stalno. U isto vrijeme pitanje je koliko smo značili na tržištima tih zemalja i koliko je sve to značilo za hrvatsko gospodarstvo.

Reforme sovjetskog lidera Mihaela Gorbačova najviše su ubrzale završetak Hladnog rata i izlazak iz bipolarnog poretka. Za razliku od dviju složenih socijalističkih država – SSSR-a i Čehoslovačke, jugoslavenska se federacija počela raspadati manje ili više napetim referendumima i dogovorima. Ratovi su sve bivše republike SFRJ, osim Slovenije, izdvojili iz razvoja europskog kontinenta, koji je ubrzano nastavio na putu ujedinjenja (Maastrichtskim sporazumom 1992. dogovorena je Europska Unija). Europski jugoistok, odnosno Zapadni Balkan, kako se počeo nazivati prostor od Sutle, na sjeverozapadu, do Grčke, Bugarske i Rumunjske, ostao je uglavnom izoliran od matice europskih zbivanja. U cjelokupnoj povijesti nikad se nije dogodilo da cjelokupni korpus, osim onih Hrvata koji su izbjegli pred Osmanlijama ili za vrijeme Titove Jugoslavije otišli na “privremeni rad” na Zapad, ostane izvan društva zemalja s tradicijom zapadnog kršćanstva. Unatoč izvanrednoj startnoj poziciji, bitno unazađenoj borbom za opstanak i Domovinskim ratom, Hrvatska se ipak ponajviše vlastitom zaslugom našla u društvu sa zemljama s kojima se nije uspoređivala.

Prvi višestranački slobodni izbori u SR Hrvatskoj održani su krajem travnja 1990. godine. Pobjedila je Hrvatska demokratska zajednica Franje Tuđmana. Hrvatskom (kao i ostatkom SFRJ) već su se od prije širili osjećaj ugroženosti od mitingaške politike srpskog vođe Slobodana Miloševića i nezadovoljstvo neadekvatnim odgovorom hrvatskoga partijskoga i državnog vrha. Jugoslavija je u prva dva desetljeća Hladnog rata bila iznimno važan čimbenik svjetskog sustava. Važnost joj je umanjena u vrijeme detanta, ali je i dalje, uz pojačane napore, ostala važan faktor u pojedinim dijelovima svijeta. Krajem osamdesetih se, kako je Hladni rat išao prema kraju, a istočni lager nestajao, SFRJ našla u situaciji da pronađe nove vanjskopolitičke ciljeve. Nekadašnja mezimica Zapada i zemlja koju je snubio Istok, postala je ako ne nevažna, onda barem dramatično periferana. U Poljskoj je došlo do pregovora Okruglog stola i uspostave prve nekomunističke vlasti, pao je Berlinski zid, Mađari su prolazili kroz promjene, u krvi je srušen rumunjski diktator Ceausescu. U isto vrijeme u SFRJ

su se prilike komplicirale. Potrebu redefiniranja međunarodnog položaja pratila je kriza sustava i upravljanja u zemlji.

Pobjedom nekomunističkih stranaka u Sloveniji i Hrvatskoj u proljeće 1990., u uvjetima kad je krajem Hladnog rata nestao vanjski obruč, koji je zemlju držao na okupu, već ionako uznapredovali proces asimetričnog razvoja SFRJ vodio je disoluciji. U jugoslavenskom su saveznom vrhu postojale dvije struje koje su željele sačuvati zemlju. Jedna je skupina nastojala da se kriza internacionalizira, pa da pregovorima eventualno dođe do razdvajanja, uz nadu da će potpisani sporazumi s Europskom ekonomskom zajednicom i financijski oporavak usmjeriti zbivanja prema najviše konfederaciji. Postizanje ovog cilja bilo je otežano davno prije propuštenim prilikama da se odlučnije ide u demokratizaciju zemlje. Drugu je struju predvodio vojni vrh. Visoki su oficiri držali da se treba povezati sa sličnim krugovima u Sovjetskom Savezu, slijedeći načelo da su jedino u Jugoslaviji i SSSR-u komunističke revolucije bile autohtone. Posebnu su snagu imala republička rukovodstva, koja su doskora bila grupirana u formulu 2+2+2. Slovenija i Hrvatska zalagale su se za konfederaciju, Bosna i Hercegovina i Makedonija za čuvanje *statusa quo*, a Srbija i Crna Gora za unitarniju državu, tj. za redefiniranje Federacije. Republička su vodstva uskoro posve istisnula savezne organe iz dogovora o sudbini zemlje.⁸⁶ Na međunarodnom je planu za zbivanja u SFRJ još uvijek bilo najvažnije što se događa u Moskvi i Washingtonu. Krug oko Mihaila Gorbačova u Kremlju smatrao je da bi akcija Crvene armije, poput onih 1956. ili 1968., za što je postojala vojna snaga i što su učinili Kinezi na Trgu nebeskog mira, mogla za ruske nacionalne interese dugoročno značiti daleko veću katastrofu nego napuštanje europskog imperija. Sjedinjene Države su opet bile šutljivije nego što se moglo očekivati. Zalagale su se za *status quo*, pa su odbijale podupirati zagovornike neovisnosti od Baltika do Jadrana. Tako je tijekom posjeta Beogradu 21. i 22. lipnja 1991. godine državni tajnik James Baker predlagao suzdržanost i pregovore Zagreba i Ljubljane sa saveznom premijerom Antom Markovićem. Poruka *nije* bila da su SAD pod svaku cijenu za očuvanje federacije. SAD neće podržati uporabu sile u očuvanju jedinstva zemlje, jer je jedinstvo manje važno od demokracije. Slično je u Kijevu u kolovozu 1991. poručio i George Bush, tvrdeći da “samoubilački nacionalizam” prijeti napretku SSSR-a.⁸⁷

Od ljeta 1991., kad su se razbuktnale ratne operacije u Hrvatskoj, a hrvatsko stanovništvo bilo prisiljeno napustiti svoje domove, jer je na prostoru jedne trećine zemlje samoproglašena Republika Srpska Krajina, vanjskopolitička se aktivnost svodila na opstanak. Hrvatsku su 15. siječnja

⁸⁶ Jakovina 2006.

⁸⁷ Kenney 2007:152.

1992. priznale najvažnije europske zemlje. Istoga dana priznanje je stiglo iz Berlina i Londona, jedino što su Nijemci, kao i Austrijanci, bili najodlučniji zagovaratelji prihvaćanja realnog stanja. Nijemci su zato samim krajem 1991. najavili da će RH međunarodno priznati kad i ostale zemlje, što je u krugovima nesklonima raspadu SFRJ tumačeno kao izravno njemačko stavljanje na stranu Slovenije i Hrvatske. Lutanje u diplomatskoj aktivnosti mlade države, prije i neposredno poslije osamostaljenja, bilo je vidljivo i po čestom mijenjanju ministara vanjskih poslova (to su bili Zdravko Mršić, Vinko Frane Golem, Davorin Rudolf, Zdenko Škrabalo, Zvonimir Šeparović), sve dok 1992. šef diplomacije nije postao Mate Granić (do 2000.).

Što je ostalo?

Vanjska politika Hrvatske od 1991. do 2007. godine

Vanjskopolitička aktivnost RH bila je tako obilježena ratnim zbivanjem, potrebom da se međunarodna javnost neprestano upozorava na agresiju, izbjeglice, okupaciju teritorija, pokušaj da se dolazak međunarodnih snaga ne pretvori u rješenje poput ciparskoga i vječnu podjelu Hrvatske. Druga polovica devedesetih godina donijela je porast protueuropskih osjećaja, ali i izolacije. Usporedo se gradila diplomatska mreža. Na sličan način na koji je i Hrvatska vojska tek tolerirala i zbog potrebe vođenja rata prihvaćala kadrove iz JNA, tako se i diplomacija vrlo ograničeno oslanjala na tradiciju SFRJ. Nesvrstavanje je odbijeno kao besmisleno izdvajanje Hrvatske iz prirodnog europskog okružja. Problem je nastao kad se Hrvatska našla izdvojena iz referentne skupine – sredozemno-srednjoeuropske grupe zemalja. Rat je svakako bio jedan od razloga za poremećaje, ali su drugi bili daleko važniji: demokratski deficit i autoritarna vlast te, napose nakon 1995., i operacije “Bljesak” i “Oluja”. I tada i poslije o Franji Tuđmanu pisalo se kao jednom od posljednjih europskih diktatora.⁸⁸ Hrvatska se neprestano osjećala ugroženom, obespravljenom, neopravdano izoliranom, a usporedno se licitiralo s važnošću, snagom, trajnim važnim europskim biljegom. U javnosti se izolacija, koja je bila očita na svakom koraku, nije tako tumačila ili se nastojala skrivati. Bio je to jasan pokazatelj kako je režim nastojao da se svijetu svidi, ali je osjećao i sram pred javnošću. Hrvatska nije mogla na istok, jer su tamo bili Srbi, ali i oni drugi – siromašni,

⁸⁸ Primjerice Kenney 2007:137 govori o četiri posljednja diktatora u Europi, koji za njega ne uključuju Ukrajinu, Bjelorusiju, Moldovu. U toj su skupini bili slovački predsjednik vlade Mečijar, rumunjski šef države Iliescu i Slobodan Milošević u Srbiji. Američki autor čak piše kako je: “Do vremena Tuđmanove smrti Hrvatska došla dotle da je se gleda u istim kategorijama kao i Miloševiću Srbiju.”

daleki i doživljavani kao toliko strani da su smatrani zapravo nedostojnima, a na zapad se nije moglo. Bilo je to vrijeme najbolnije izolacije koja se mogla zamisliti. Kad je zagrebački dnevnik "Jutarnji list" 1998. prvi put obavijestio čitatelje o geografskim atlasima u kojima se Hrvatska nalazi na Zapadnom Balkanu, javnost je bila ogorčena.⁸⁹ I godinama poslije bilo kakvo spominjanje Balkana ostalo je povezano s nelagodom, osjećajem da se Hrvatsku gura tamo kamo ne spada, osim kad se treba pohvaliti prvim mjestom u određenoj djelatnosti. Tada je ona prva među zemljama "ovog dijela Europe", bez točnije odrednice koji je dio Europe u pitanju. Od svih susjeda, granična pitanja nisu riješena sa Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom. Određena je napetost postojala i u odnosima s Italijom. Jedno se za odnose s Mađarskom moglo reći da su bili uzorni. Nijemci su se, nakon vrlo snažnog angažmana, sve očitije povlačili iz zbivanja na jugoistoku Europe. Austrija, koja je SFRJ gledala s respektom, u 21. stoljeću pretvorila se u uzor za Hrvatsku.

Izbori 2000. godine i poraz Hrvatske demokratske zajednice od koalicije stranaka predvođenih SDP-om Ivice Račana donijeli su duboku promjenu u ukupnom političkom životu Hrvatske. S jedne je strane započela, mada ne uvijek uvjerljiva i dovoljno brza, reforma dotadašnje političke prakse, uključujući i pojačanu orijentaciju prema europskim integracijama. Izbor Stipe Mesića za šefa države označio je i beskompromisni raskol s tuđmanizmom i otvaranje Hrvatske demokraciji. Istovremeno je započela i duboka promjena unutar poraženog HDZ-a, barem što se tiče njegove upravljačke strukture. Promjena u vanjskoj politici bila je također očita. Hrvatska je počela mijenjati image i pretvarati se u sve kooperativnijeg regionalnog igrača. Ministar vanjskih poslova u tom je razdoblju bio Tonino Picula (SDP). Osim prema EU i NATO-u, Hrvatska se sve češće počela okretati prema neeuropskim zemljama.

Nakon poraza lijevoga centra na izborima 2003., na vlast se, uz koalicijske partnere, vratio HDZ. Čelnik te stranke Ivo Sanader, bivši zamjenik ministra vanjskih poslova Mate Granića, odlučnim je mjerama na unutarnjem planu nastavio s reformama i ispunjavanjem uvjeta za ulazak Hrvatske u EU. Zemlja se sve odlučnije obračunavala s ostacima fašizma i ustaštva, koje se tijekom devedesetih u dijelu društva znatno obnovilo. Događalo se to, prije svega, zbog dosljedne antifašističke politike Stjepana Mesića. Drugi je hrvatski predsjednik jasno prepoznao da je antifašizam temelj suvremenog svijeta. Najvidljivija se promjena, paradigmataska za promjenu RH od 2000. godine, dogodila 16. listopada 2007. Politika demokratizacije i uporno lobiranje nagrađeni su, nakon samo dva kruga

⁸⁹ Kad je objavljena knjiga "Narodi Europe" Times Booksa, hrvatska je redakcija poglavlje o narodima Jugoistočne Europe naslovila "Hrvatska i Balkan", što nije slučaj u izvorniku.

glasovanja, izborom RH za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti UN-a. Za RH su glasovale sve susjede osim Slovenije, što je pokazalo koliko su konstruktivni bili potezi hrvatske politike posljednjih godina. Bio je to dijelom i rezultat vanjskopolitičke orijentacije koju je forsirao ured Predsjednika RH Stjepana Mesića da se, ne zanemarujući strateške interese RH koji uključuju ulazak u EU i NATO, pokaže kako Hrvatska ima interese i izvan Europe. Hrvatska može postati dobar zagovornik interesa zemalja Trećeg svijeta u EU, kao i poluga EU u tom dijelu svijeta, a u toj je politici bilo ključno uzimanje najboljega iz politike Titove Jugoslavije. Nakaradno shvaćanje Titova položaja između blokova, koje su zagovarali upravo oni što su najžešće napadali sve vezano uz bivšu državu, uglavnom više nije na listi nijedne važnije političke snage, osim najekstremijih pripadnika desnice.

Izvori

National Archives And Record Administration (NARA), College Park, Maryland, USA.

RG 59, COO 34, Records of the Department of State Internal affairs of Yugoslavia 1955–1959, Decimal File 768, .00/9-2756 to .00/1-2758, Roll no. 2.

RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary 1955–1959, Decimal File 764, .00/8-1056 to .00/11-356. Roll no. 3.

RG 59, records of the Department of State Internal Affairs of Yugoslavia 1955–1959, Decimal File 768, .00/1-2858 to .00/5-759, Roll no. 3.

RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Yugoslavia 1955/1959, Decimal file 768, .00/5-759 (cont) to .00(W)/10-1956., Roll. no. 4.

RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Yugoslavia 1955/1959, Decimal file 768, .00W10/1656 to .022&11/156, Roll no. 5.

RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary 1955–1959, Decimal File 764, .00/11-1356 to .00/11-2256. Roll no. 5.

RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary 1955–1959, Decimal File 764, .00/11-2356 to .00/12-756. Roll no. 6.

RG 59, General Records of the Department of State, 1955–1959 Central Decimal File, 664.00/4-2855 to 664A.86/11-856, Box no. 2665.

RG 84, 320 Greece 1956, 320 Hungary, Nagy, 1958, Box 6.

Eisenhower Library (EL), Abeline, Kansas, USA.

National Security Council Papers 1956.

National Archives (Public Record Office, Pro), London, United Kingdom.

PREM 11/1395.

Muzej Jugoslavije, Kabinet Predsednika Republike (KPR), Beograd. (Arhiv Josipa Broza Tita).

Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Beograd, Srbija i Crna Gora.

Centralni komitet Saveza Komunističke Jugoslavije (CK SKJ), 507.

Osobna arhiva bivšeg saveznog sekretara za vanjske poslove Budimira Lončara, Zagreb, Hrvatska.

Osobna arhiva bivšeg saveznog sekretara za vanjske poslove i člana Predsjedništva SFRJ Josipa Vrhovca, Zagreb, Hrvatska.

Tiskani izvori

Association for Diplomatic Studies and Training, Arlington, Virginia, Foreign Affairs Oral History Collection, Georgetown University Library. Oral History Interviews, Yugoslavia – Country Collection, compiled by Glenn Kellogg, 1996. (Interview with Ambassador David Mark. Interviewer Henry Precht, 1989).

CIA's Analysis of the Soviet Union 1947–1991, Editors: Gerald K. Haines; Robert E. Leggett, Center for the Study of Intelligence Central Intelligence Agency, Washington, DC 2001.

Cold War International History Project Bulletin, Issues 8-9, Winter 1996/97, Woodrow Wilson International center for Scholars, Washington DC. (Mark Kramer, New Evidence on Soviet Decision Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises).

Johnson, A. Ross, The Sino-Soviet Relationship and Yugoslavia, 1949–1971. (Paper prepared for discussion at the Annual convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies in Denver, March, 25-27, 1971.) London School of Economics, Pamphlet Collection – Special, FOLIO FJC/F156. Rand Collection.

SIMIĆ, Pero 2005. Tito, svetac i magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda. Beograd: Službeni list SCG.

Start, tjednik, Zagreb, 14. svibnja 1980.

Vjesnikova novinska dokumentacija. Fascikli: Alpe-Jadran; Nesvrstani.

Vjesnik, dnevne novine, lipanj 1956.

Literatura

Knjige

ADAMOVIĆ, Miladin 2001. *Galeb mira i razdora, 72 dana oko Afrike, Najskuplje Titovo putovanje, Prema dnevniku, kazivanju i dokumentima generala Milana Žeželja, komandanta Titove garde i maršalovog adutanta*. Beograd: Grafoštampa.

AMBROSE, Stephen E. 1990. *Eisenhower, Soldier and President*. New York: Touchstone Book.

BANAC, Ivo 1990. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus.

BEST, Anony/HANHIMAKI, Jussi M./MAIOLO Joseph A./SCHULZE Kirschen E. 2004. *International History of the Twentieth Century*. London: Routledge.

BEKIĆ, Darko 1988. *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb: Globus.

BILANDŽIĆ, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.

- BOGETIĆ, Dragan 2000. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Javno preduzeće Službeni list SRJ.
- BOHLEN, E. Charles 1976. *Svjedok povijesti 1929–1969*. Zagreb: Globus.
- BOROWIEC, Andrew 1977. *Yugoslavia After Tito*. New York: Praeger Publishers.
- BRANDS, H.W 1989. *The Specter of Neutralism, The United States and the Emergence of the Third World, 1947–1960*. New York: Columbia University Press.
- BURNS, E. Bradford 1980. *A History of Brazil*. New York: Columbia University Press.
- CLISSOLD, Stephen 1975. *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973, A documentary Survey*. London: The Royal Institute of International Affairs by Oxford University Press.
- CRAMPTON, R.J. 2002. *The Balkans since the Second World War*. London: Longman.
- DABČEVIĆ-KUČAR, Savka 1997. '71. hrvatski snovi i stvarnost, Interpublic, Zagreb.
- EISENHOWER, Dwight D. 1965 *Waging Peace, The White House Years 1956–1961*. New York/Garden City: Doubleday and Company, Inc..
- KENNEY, Padraic 2007. *Breme slobode. Istočna Europa nakon 1989. godine*. Zagreb: Srednja Europa.
- KENT, John/YOUNG John 2004. *International Relations Since 1945, A Global History*. Oxford: Oxford University Press.
- JAKOVINA, Tvrtko 2002. *Socijalizam na američkoj pšenici*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JAKOVINA, Tvrtko 2003. *Američki komunistički saveznik, Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*. Zagreb: Profil/Srednja Europa.
- JOHNSON, Paul 2007. *Moderna vremena, Povijest svijeta od 1920-ih do 2000*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- LONG, David E. and REICH Bernard (ed.) 2002. *The Government and Politics of the Middle East and North Africa*. Cambridge: Westview Press.
- MATES, Leo 1982. *Počelo je u Beogradu*. Zagreb: Globus.
- MICUNOVIĆ, Veljko 1977. *Moskovske godine 1956/1958*. Zagreb: Liber.
- MINIĆ, Miloš (bez godine). *The Foreign Policy of Yugoslavia 1973–1980*. Beograd: Jugoslovenska stvarnost – Međunarodna politika.
- NEČAK, Dušan 2004. *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija, Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*. Zagreb: Srednja Europa.
- NIKEZIĆ, Marko 2003. *Srpska krhka vertikalna, (uredila i uvodnu studiju napisala Latinka Perović)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- NORD, Lars 1973. *Nonalignment and Socialism, Yugoslav Foreign Policy in Theory and Practice*. Stockholm: Raben and Sjogren.
- PACZKOWSKI, Andrzej 2001. *Polja stoljeća povijesti Poljske, 1939.–1989*. Zagreb: Profil/Srednja Europa.
- PETKOVIĆ, Ranko 1995. *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943–1991*. Beograd: Službeni list SRJ.
- PIRJEVEC, Jože 1995. *Jugoslavija, Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.
- RENDULIĆ, Zlatko 2004. *General Avnojske Jugoslavije, Sjećanja*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- RIDLEY, Jasper 2000. *Tito – biografija*. Zagreb: Prometej.

- RUBINSTEN, Alvin Z. 1970. *Yugoslavia and the Nonaligned World*. New Jersey: Princeton University Press.
- RUSSINOW, Dennison 1978. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Los Angeles: University of California Press.
- SCHWARTZ, Thomas Alan 2003. *Lyndon Johnson and Europe, In the Shadow of Vietnam*. Cambridge, Massachusetts / London, England: Harvard University Press.
- SMODLAKA, Josip 1989. *Izabrani spisi*. Split: Književni krug Split. (Politička djelatnost i politički lik Josipa Smodlake, Hodimir Sirotković).
- STUPARIĆ, Darko 1978. *Diplomati izvan protokola, Ambasadori Titove Jugoslavije*. Zagreb: CKD.
- TAUBMAN, William 2003. *Khrushchev, The Man and His Era*. London: Free Press.
- THOMPSON, William 1997. *J., Khrushchev, A Political Life*. New York: St. Martin's Griffin.
- TRIPALO, Miko 2001. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Matica hrvatska.
- WILSON, Duncan 1979. *Tito's Yugoslavia*. London: Cambridge University Press.
- WOLF, Markus 2004. *Čovjek bez lica, Šef špijuna u tajnom ratu*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- YAPP, M.E. 1996. *The Near East since the First World War: A History to 1995*. Harlow: Longman.

Članci

- DIMIĆ, Ljubodrag, Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955.–1956, 23-59. u: Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1-4, Beograd, 1998.
- DIMIĆ, Ljubodrag, Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956, 279-293. u: Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948 (The Yugoslav-Soviet Conflict in 1948), Zbornik radova sa naučnog skupa (Collection of Works from the Scientific Conference), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999.
- GRANVILLE, Johanna, Tito and the Nagy Affair in 1956, 23-51. u: East European Quarterly, XXXII, No. 1, March 1998.
- GRANVILLE, Johanna, Satellites or Prime Movers? Polish and Hungarian Reactions to the 1956 Events: New Archival Evidence, 435-471. u: East European Quarterly, XXXV, No. 4, January 2002.
- GIBIANSKI, Leonid, Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine, 151-. u: Jugoslovenski istorijski časopis, god. XXIV, Beograd, 1996.
- JAKOVINA, Tvrtko, Što je značio Nixonov usklik "Živjela Hrvatska"?, 347-371. u: Društvena istraživanja 40-41, god. 8 (1999.), br. 2-3, ožujak-lipanj 1999., Zagreb.
- JAKOVINA, Tvrtko, Od Tita do Badintera, Periodizacija povijesti DFJ/FNRJ/SFRJ 1945.–1991., 123-137. u: Hrvati i Poljaci, narodi daleki i bliski, Zbornik radova sa znanstvenog skupa hrvatskih i poljskih povjesničara, HNOPZ i FF Sveučilišta u Zagrebu, FF press, Zagreb, 2003.
- JAKOVINA, Tvrtko, Je li Nixon doista podupirao Hrvatsko proljeće?, 381-399. u: Pro Historia Croatica 1, Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002.
- JAKOVINA, Tvrtko, Tito i Nixon, Kako je pripreman i što je značio Titov posjet Washingtonu 1971.? 167-197. u: Historijski zbornik, god. LV, Zagreb, 2002.

- JAKOVINA, Tvrtko, *Život u limenci sa crvima, (Kako su živjeli i doživljavali Titovu Jugoslaviju?, Razgovori američkih diplomata skupljenih u Foreign Affairs Oral History Program Udruge za diplomatske studije i Sveučilišta Georgetown u Washingtonu)*, 159-186. U: *Historijski zbornik*, god. LIV, Zagreb 2001.
- JAKOVINA, Tvrtko, *Od Tita do Badintera, Periodizacija povijesti DFJ/FNRJ/SFRJ 1945.-1991.*, 123-137. u: *Hrvati i Poljaci, narodi daleki i bliski, Zbornik radova sa znanstvenog skupa hrvatskih i poljskih povjesničara, HNOPZ i FF Sveučilišta u Zagrebu, FF press, Zagreb 2003.*
- JAKOVINA, Tvrtko, *Sjećanja koja čine povijest: Razgovor s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ*, 287-306. u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35, br.1, Zagreb 2003.
- JAKOVINA, Tvrtko, *Between the Two Worlds – Croatia from 1991 to 2000; Croatia from 2000 to 2006 and onwards*, 172-177; 180-193. u: *In-Between, A book on the Croatian coast, global proceses, and how to live with them, Venice Biennale 2006.*
- JAKOVINA, Tvrtko, *Sjećanje na Nixona i Tita, Razgovori s novinarima, diplomatima i prevoditeljima koji su pratili Nixonove i Brozove susrete 1970. i 1971. godine.* u: *Spomenica Filipa Potrebece, FF Press, Zagreb 2004.*
- JAKOVINA, Tvrtko, *Sovjetska intervencija u Afganistanu 1979. i Titova smrt*, 297-322. u: *Historijski zbornik, Društvo za hrvatsku povjesnicu*, god. LX, Zagreb 2007.
- KOVAČEVIĆ, Katarina, *Mađarske izbeglice u Jugoslaviji 1956. godine*, 91-124. u: *Tokovi istorije, Institut za noviju istoriju Srbije*, 1-2/2003., Beograd.
- KRAMER, Mark, *Power, politics, and the long duration of the Cold War*, 21-39. u: *Pons, Silvio/ Romero, Federico 2005. Reinterpreting the End of the Cold War, Issues, interpretations, periodizations*, Oxon: Frank Cass.
- ZUBOK, Vladislav, 2005. *Unwrapping an enigma: Soviet elites, Gorbachev and the end of the Cold War*, 137-164. u: *Pons, Silvio/ Romero, Federico 2005. Reinterpreting the End of the Cold War, Issues, interpretations, periodizations*, Oxon: Frank Cass.
- WESTAD, Odd Arne, *Beginnings of the end: how the Cold War crumbled*, 68-82. u: *Pons, Silvio/ Romero, Federico 2005. Reinterpreting the End of the Cold War, Issues, interpretations, periodizations*, Oxon: Frank Cass.

Hladni rat poslije hladnoga rata

MILAN GAVROVIĆ

Zašto je civilizirani svijet, utemeljen na pravnoj državi i antifašizmu, dopuštao da se u Hrvatskoj ruše upravo ta dva njegova temeljna stupa? U malim se zemljama uvijek vjeruje da sve konce vuku veliki. Zato su i u Hrvatskoj mnogi, s razočarenjem, zaključili kako je Zapad, predvođen Amerikom, ovaj put potpuno zakazao. Rušio je komunizam, ali nije imao nikakva projekta za vrijeme poslije njegova pada. Jednostavno, nije bio pripremljen, što znači da je i glavni štab borbe protiv komunizma bio zatečen kad se on konačno sunovratio u ponor povijesti. Tada mu nije preostalo ništa drugo nego da se pouzda u to kako će uvođenje političkog višestranačja u svim bivšim komunističkim zemljama, samo za sebe, biti ključ koji otključava vrata bolje budućnosti. Tako su mnogi hrvatski intelektualci, ali i obični ljudi, prebacivali krivnju iz zemlje u velike centre svjetske moći. Tamo gdje se, navodno, odlučuje o svemu. Činjenično stanje, “stanje fakata”, kako je govorio Miroslav Krleža, bilo je, međutim, sasvim drukčije. Međunarodna zajednica, štogod značila ta sintagma, uopće nije smatrala da se ona mora brinuti hoće li se tranzicija provesti s više ili manje ekonomske štete i ljudskih patnji. Svaka je zemlja, u kojoj se urušio komunizam, bila kovač vlastite sreće.

Pobjednici u sukobu dvaju ideološki suprotstavljenih blokova tražili su samo jedno: potpunu i bezuvjetnu kapitulaciju. A to nije značilo samo ukiđanje komunističkih partija i uvođenje višestranačja, već i likvidaciju svih oblika vlasništva osim privatnoga. Pritom se međunarodna zajednica nije pitala kako će to utjecati na proizvodnju, zaposlenost i ukupno ekonomsko stanje u zemlji, a još se manje brinula o moralu, odnosno o tome da privatizacija bude poštena. Ona, vjerojatno, nije razmatrala ni opasnost od organiziranoga, a ne samo usputnoga, sporadičnog kriminala, koji se do izvjesne mjere mogao smatrati neizbježnim. Vrlo važno! To je i tako samo početak promjena i prva generacija. “S vremenom će sve doći na svoje mjesto”, tješio me u to vrijeme jedan dobroćudan i dobronamjeran Englez. Bitno je samo da se zatru svi komunistički tragovi i da se uvedu privatno vlasništvo i slobodno tržište. Uostalom, zar je kapitalizam na Zapadu nastajao na drukčiji način? Zar i tu nije bilo kriminala?

To i nije neka posebno cinična konstatacija. I Cornelius Vanderbilt i Jesse James pljačkali su američke željeznice. Prvi korupcijom, drugi revolucijom. Bitna je razlika da je James bio uhvaćen, a Vanderbilt nije, pa je postao rodonačelnik jedne od najbogatijih i najuglednijih američkih obitelji. Očito je da pitanje pravde i poštenja spada u etiku ili beletristiku, a ne u ekonomiju. U literaturi, melankolični danski kraljević s punim uvjerenjem kaže: "Makar zakopana, podla će djela izaći na svjetlo dana." Ali život je ponekad mračniji i od Shakespearovih tragedija, pa je tako ostala zabilježena čuvena izjava Corneliusa Vanderbilta: "Puca meni prsluk za javnost..." (Dakle, za to "svjetlo dana".) I to doslovno, jer su javnost oni na čijoj se koži obogatio. Na koži hrvatske javnosti, pa čak i na životima milijuna običnih ljudi, koji su decenijama radili, gradili i stvarali sve što je u zemlji vrijedilo, bogatili su se hrvatski Vanderbilti. Inozemstvo, koje je samo zanimalo da se što prije i temeljitije završi prijelaz u kapitalizam, ostavljalo im je slobodne ruke. Zbog okrutnosti i bezobzirnosti grabljenja i otimanja imovine, u Hrvatskoj su se mnogi prisjetili marksističke definicije bezobzirne i okrutne prvobitne akumulacije kapitala.

Glasoviti američki ekonomist, John Kenneth Galbraith, kaže da su Vanderbilt i njegova obitelj pravilo, a ne iznimka u stvaranju bogatstava. Isto vrijedi, piše on, i za "razne Rockefellere, Carnegije, Morgane, Guggenheime i Mellone, ljude koji su namlatili pare proizvodeći jeftino, gušeći i zatirući konkurenciju i skupo prodajući. Svi ti ljudi osnovali su dinastije koje danas uživaju najviši ugled, a njihova su imena stekla istu takvu reputaciju. Iz toga proizlazi zanimljiva i zapravo predvidiva pouka. Oni koji su gulili, pljačkali i potkradali investitore, to jest druge kapitaliste, u javnosti su ostavili loš dojam i stekli trajno lošu reputaciju. Nasuprot tome, oni koji su gulili i pljačkali javnost, obične ljude, poslije su ipak uspjeli steći velik društveni ugled. Mnogi od najistaknutijih praktičara te uzorite vještine još su za života stekli reputaciju neprikosnoveno bogobojaznih ljudi." (*The Age of Uncertainty*, u nas: *Doba neizvjesnosti*).

Zašto da se onda netko u svijetu brine zbog pljačke Hrvatske i Hrvata? Dok se ostvaruje glavni cilj – uspostava kapitalizma po željenom modelu – sve drugo uopće nije važno. Prema tom stavu, suvremeni zapadni političari, koji su forsirali tranziciju iz socijalizma u liberalni kapitalizam, nisu se bitno razlikovali, barem kad je riječ o bivšoj Jugoslaviji, od nekadašnjih komunističkih revolucionara staljinističkog tipa. I jedni i drugi bili su spremni žrtvovati sadašnje generacije za volju izgradnje bolje budućnosti i to, kako pjesma kaže, "...za daleka neka pokoljenja". Ta se budućnost trebala ostvariti po njihovu receptu i u skladu s ideologijom u koju su oni vjerovali. Iako su, kako se uskoro pokazalo, u konkretnom slučaju materijalni interesi pokretali pobjednike barem toliko koliko i njihovo ideološko opredjeljenje.

Prema Jugoslaviji, ti su se pobjednici odnosili na dva različita načina. Jednim do prvih višestranačkih izbora, a drugim i potpuno drukčijim odmah poslije njih. Do izbora, koji su označili definitivni slom komunista (Zapad ni jednog trenutka nije vjerovao da se oni mogu reformirati, iako su upravo ti komunisti organizirali izbore i predali vlast po svim demokratskim pravilima), stalno se naglašavalo kako je Jugoslavija bitno drukčija od komunističkih zemalja sovjetskog bloka. Poslije izbora, sve su mačke postale crne, pa je i Jugoslavija (odnosno poslije Hrvatska) tretirana kao da su u njoj postojali planska državna privreda i politički centralizam staljinističkog tipa. Kako se i zašto dogodila ta promjena? Otkud taj iznenadni daltonizam tzv. međunarodne zajednice, točnije onih zemalja, koje u njoj zaista odlučuju? Da bi se na to odgovorilo, treba se s nekoliko rečenica vratiti u daleku godinu 1948.

Tada se Jugoslavija, na čelu s Josipom Brozom zvanim Tito, oduprla hegemoniji SSSR-a i dotad neupitnom vođi svjetskoga komunističkog pokreta, Josifu Visarionoviču Džugašviliju, zvanom Staljin. Bilo je to vrijeme kad je već puklo savezništvo pobjednika u Drugom svjetskom ratu, pa su se dva ideološki suprotstavljena bloka do te mjere sukobila da su njihove granice nazvane željeznom zavjesom. Autor te sintagme, Sir Winston Churchill, u slavnom je govoru u Fultonu ovako definirao njen početak i kraj: "Od Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadranu željezna zavjesa spustila se preko kontinenta." Čim je Amerika shvatila da je sukob Tita i Staljina ozbiljan, da je, dakle, u toj željeznoj zavjesi otvorena široka pukotina, počela je na sve načine podržavati Jugoslaviju: politički, materijalno i vojno. Nakon započinjanja procesa stalnih promjena u političkom i ekonomskom sistemu (uvođenja samoupravljanja, napuštanja obveznih planova, jačanja političke i ekonomske decentralizacije, otvaranja zemlje itd.) Jugoslavija je trebala biti primjer i za druge komunističke zemlje.

Taj dugogodišnji odnos američke diplomacije prema Jugoslaviji, ovako je opisao zadnji ambasador u Beogradu, Warren Zimmerman: "Jugoslaveni su se hrabro borili na našoj strani u Drugom svjetskom ratu protiv zajedničkog neprijatelja. Hitlerova odluka da razori Beograd u travnju 1941. odgodila je njegovu invaziju na Sovjetski Savez i možda ga je koštala Moskve. Tito je poslije vezao njemačke divizije koje bi inače bile slobodne za ratovanje protiv saveznika na Zapadnom frontu. Nakon rata Tito je bio jedini istočnoeuropski vođa koji se odlučno suprotstavio Staljinu, i na taj je način pokrenuo nacionalni komunizam te, indirektno, pokret prema neovisnosti u Istočnoj Europi. On je također stvorio ili, bolje reći, tolerirao otvorenije komunističko društvo od bilo kojega drugog u svijetu. Privredno je upravljanje bilo decentralizirano, a granice su bile otvorene, nešto o čemu je Hruščov u svojim memoarima govorio sa zavišću. Pošto sam živio u sve tri zemlje, mogu potvrditi da je kvaliteta života u Jugoslaviji za vri-

jeme Tita bila puno bliža kvaliteti života u Španjolskoj nego u Sovjetskom Savezu.” (W. Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, Globus-Znanje, 1996.)

Znatan dio zapadne sociologije i filozofije u jednom je razdoblju jugoslavensko samoupravljanje čak smatrao najvažnijim eksperimentom u društvenom razvitku. I to ne samo u komunističkim zemljama, već i kao moguću alternativu ili dopunu zapadnoj demokraciji. Taj je interes kopnio, kako je samoupravljanje u samoj Jugoslaviji, tamo gdje je rođeno, gubilo bitku s komunističkom političkom birokracijom.

Pa ipak, Zapad nije nikad zaboravljao da ima posla sa zemljom kojom vladaju komunisti i da podrška jugoslavenskom eksperimentu ima ograničeni rok trajanja. To je postalo posebno aktualno kad su se međunarodne okolnosti korjenito promijenile, u prvom redu zbog vidljiva truljenja komunističkog sustava u SSSR-u, pod dugogodišnjom Brežnjevljevom vladavinom. Istovremeno je ubrzano propadao i jugoslavenski samoupravni eksperiment i jačala moć političke birokracije, posebno u republikama, dakle, federalnim jedinicama koje su tvorile Jugoslaviju. Gotovo su sve zapadne analize naglašavale kako je Tito zagazio u pozne godine i da će nakon njega nastati nova i drukčija situacija.

Negdje pri kraju Titova života, netko je (vjerojatno neka obavještajna služba) Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije dostavio tekst predavanja, koje je savjetnik za nacionalnu sigurnost američkog predsjednika Jimmyja Cartera, Zbigniew Brzezinski, održao u Stockholmu ili Amsterdamu (više se točno ne sjećam). Gospodin Brzezinski je tom prilikom rekao da se komunistički režim u Jugoslaviji može srušiti tako da se kreditima potiče sklonost njegova rukovodstva investicijama i potrošnji. Bilo je to upozorenje, zbog kojega su se trebale upaliti sve crvene žaruljice. U riječima gospodina Brzezinskog lako su se mogle prepoznati komunističke elite u svim jugoslavenskim republikama. (Nakon reforme iz godine 1965., federacija više nije investirala ništa.) Dugogodišnji hrvatski i jugoslavenski visoki partijski funkcionar, koji je u tom trenutku bio na dužnosti u Beogradu, u samom partijskom vrhu, Jure Bilić, ispričao mi je 20-ak godina poslije kako je o sadržaju tog predavanja govorio na sjednicama obaju centralnih komiteta – hrvatskoga i jugoslavenskog. “Na moje iznenađenje”, kaže Bilić, “nitko nije reagirao. Nitko nije ništa pitao, pa čak ni pokazao da je makar čuo što sam rekao. Nisu to zabilježili ni novinari, koji su izvještavali s tih sjednica. Kao da se sve to nikoga u Jugoslaviji nije ticalo i kao da nije bila riječ o posebno ozbiljnom upozorenju. Nitko nije izvukao ni neki zaključak i nitko, naravno, nije ništa poduzeo. Valjda su se bojali da bi to ugrozilo daljnje zaduživanje u inozemstvu, a time i njihove, republičke investicije. Brzezinski nas je, očito, dobro procijenio.”

Jedan mi je član ondašnjega republičkoga Izvršnog komiteta u Hrvatskoj (partijskog vrha od samo desetak ljudi, politbiroa) ispričao da su oni

tekst tog predavanja smjeli dati jedan drugome samo direktno – iz ruke u ruku, da ga ne vide ni njihove tajnice. Bilić, međutim, to negira.

Samo koju godinu poslije, nakon Titove smrti, zapadni su financijeri, točno po receptu gospodina Brzezinskoga, obustavili Jugoslaviji kredite, pa je zemlja ostala s velikim nedovršenim investicijama i bez dovoljno deviza za uvoz sirovina, repromaterijala i nafte. Slijedilo je razdoblje od gotovo dvije godine, u kojem su se ponavljale nestašice struje, benzina, deterdženata, kave, pa čak i mlijeka. To je pokazalo koliko je Jugoslavija slaba i koliko je truo Savez komunista, koji je držao sve konce u rukama. Ali koliko god slab, komunizam je još bio živ. A i sovjetski je blok još uvijek stajao uspravno, naoko čvrst i vječan.

U već spomenutoj knjizi o raspadu Jugoslavije, s naslovom *Origins of a Catastrophe*, ambasador Warren Zimmerman, na jednom mjestu kaže: “Tijekom te važne godine 1990., u kojoj je demokracija ušla i izišla kroz ista nacionalistička vrata, posjetili su nas naši bliski ruski prijatelji”. Bili su to bračni par Mišo i Flora Litvinov, s kojim se obitelj Zimmerman upoznala dok je Warren službovao u SSSR-u. Mišo je bio sin nekadašnjega Staljinova ministra vanjskih poslova Maksima Maksimoviča Litvinova (koga je zamijenio Vjačeslav Molotov), a s Zimmermanom ga je povezalo to što je podržavao disidente, među kojima i poznatoga Andreja Saharova.

“U ta tri tjedna njihova posjeta vodili smo ih sa sobom na sva mjesta na koja smo i sami išli. Posjetili su gotovo sve dijelove Jugoslavije i imali priliku vidjeti privlačnost ljudi i relativni prosperitet zemlje. Isto tako vidjeli su i kaos koji se nadvio nad zemlju. Uspoređivali su Jugoslaviju i Gorbačovljevu Rusiju: hranu i potrošačka dobra, cijene, javne usluge i ostalo važno za obične ljude. Naravno, jako me zanimalo mišljenje ovoga mudroga i iskusnog bračnog para, ali uspio sam se suzdržati do posljednjeg dana. Na kolodvoru, prije nego što su sjeli na vlak za Moskvu, zapitao sam ih za njihove utiske o Jugoslaviji. Flora je trenutak razmišljala, a zatim se njezino pametno lice ozarilo širokim osmijehom. Bez trunke ironije uzviknula je: ‘Raj!’”

Gospodin Warren Zimmerman bio je jedan od posljednjih protagonista dugogodišnje američke politike podržavanja Jugoslavije i reformi koje su se u njoj provodile. Kao takav, on nije sudjelovao, niti je mogao sudjelovati, u novoj politici prema Jugoslaviji. Tu bi se politiku moglo nazvati novim Hladnim ratom (ili ratom poslije rata), koji je vođen kako ne bi preživjelo ništa od onoga što je imalo zajedničko ime – socijalizam s ljudskim likom. Ono zbog čega je Jugoslavija za ljude iz nekadašnjeg SSSR-a bila raj. Uz to, gospodin Zimmerman je, očito, zavolio zemlju u kojoj je službovao u njenim posljednjim, teškim danima. Njegova, dijelom emotivno napisana knjiga počinje sljedećom rečenicom: “*Ovo je priča o nitkovima, nitkovima koji su krivi za rušenje multietničke Jugoslavije, za izazivanje tri rata i nesreću kojih dvadeset milijuna ljudi...*”

U trenutku kad je već započinjala propast komunizma, zapadni su se političari još uvijek ulagivali Jugoslaviji. To je bio presudan trenutak u kome ona, kao zemlja koja se odavno odcijepila od sovjetskog bloka i odbacila staljinističke dogme, nije smjela zakazati. Upravo je tada bilo najvažnije da Jugoslavija bude na pravoj strani. Na sastanku u Bijeloj kući s jugoslavenskim premijerom Antom Markovićem, koncem godine 1990., kako mi je on poslije ispričao, američki predsjednik George Bush (stariji), stalno je vraćao razgovor na stanje u SSSR-u i odnose s Gorbačovom. “Kako vi ocjenjujete događaje u njegovoj zemlji i možete li utjecati na njega?”, pitao je opetovano Bush. Markovića je, međutim, zanimalo nešto sasvim drugo. On je očekivao podršku, uključujući i financijsku, vlastitim reformama, kao i američki i međunarodni pritisak na nacionaliste koji su rušili i njega i Jugoslaviju. Umjesto toga, dobio je samo lijepe riječi. Ambasador Zimmerman, koji je prisustvovao razgovoru Busha i Markovića, piše: “Kratki razgovor s predsjednikom Bushom bio je razočaravajući, najviše stoga jer se razgovor vrtio više oko Sovjetskog Saveza negoli Jugoslavije. Bush je pitao Markovića o njegovom mišljenju o mogućnostima da Mihail Gorbačov ostane na vlasti, predmetu o kojem je Marković bio sve samo ne sretan da ga mora elaborirati. Njih dvojica nisu se dotakli niti jednoga važnoga jugoslavenskog pitanja.”

U lipnju godine 1991., direktor Ekonomskog instituta Zagreb i jedan od trojice ekonomskih savjetnika jugoslavenskog premijera, dr. Dragomir Vojnić, sudjelovao je na međunarodnoj konferenciji o tranziciji u Hoover institutu, na američkom Sveučilištu Stanford. “Upućeni znaju da je riječ o ustanovi koja organizira savjetovanja na teme za koje su zainteresirani Bijela kuća i američko Ministarstvo vanjskih poslova”, rekao mi je Vojnić (u siječnju godine 1999., u intervjuu za *Feral Tribune*). “Ja sam tu iznosio glavne teze iz dva dokumenta, strategije razvoja i studije o privatizaciji (one iste, što ju je poslije bezuspješno nudio predsjedniku HDZ-ove Vlade, Josipu Manoliću, *op. M. G.*), koje je Institut izradio za Vladu Ante Markovića” nastavio je on “a sudjelovali su i vodeći ekonomisti iz svih bivših komunističkih zemalja, mnogi njihovi političari, posebno ministri privatizacije, financija, a i neki potpredsjednici vlada. Od Amerikanaca bili su, uz ostale, i svi njihovi nobelovci. I oni su htjeli sugerirati neka rješenja za predstojeću privatizaciju.

Na kraju konferencije, u završnoj riječi, predsjedavajući George Shultz, inače bivši američki ministar vanjskih poslova, ocijenio je da je Poljska najspremnija za tranziciju, iza nje je stavio Mađarsku, pa Češku, pa Rumunjsku... A onda se okrenuo k meni i rekao: “A što da vama kažem? Pa mi vas nikada nismo ni ubrajali u taj svijet realnog socijalizma. Ako uspijete riješiti vaše unutrašnje odnose, vi ćete i dalje biti daleko ispred svih ostalih.”

“Naravno, to se nije odnosilo samo na Hrvatsku; još je postojala Jugoslavija”, završio je Vojnić.

Sve je to odjednom presječeno, grubo kao sjekirom, čim su komunisti sišli s vlasti, a u SSSR-u Gorbačova zamijenio Jeljcin. Od tog trenutka, strani političari više ne spominju nikakve jugoslavenske, odnosno sada već hrvatske razlike i prednosti pred drugim bivšim komunističkim zemljama. Sada su, odjednom, svi jednaki i svima predstoji isti put privatizacije i uvođenja tržišne privrede. Jugoslavija za Zapad prestaje biti “kapitalistička zemlja bez kapitalista” (to je izraz kojim se koristio i gospodin Shultz) i postaje samo dijelom bivšeg “imperija zla”. Polovicom godine 1990. Zapad, s Amerikom na čelu, vraća Jugoslaviju, u kojoj Hrvatska ima posebno važnu ulogu, u vrijeme prije Titova raskida sa Staljinom i prije uvođenja samoupravljanja, samostalnosti poduzeća i tržišne privrede.

Tako mrtvi Staljin konačno ipak pobjeđuje mrtvog Tita, i to uz pomoć saveznika na koje ni u snu nije računao. Zapad vraća Jugoslaviju u sovjetski ekonomski model i ideološki blok, iako od njega u Europi tada više nije ostao ni kamen na kamenu. Zato u trenutku kad za sve druge prestaje, za Jugoslaviju hladni rat tek počinje. U prvi čas to se može činiti potpuno apsurdnim, pa i suludim. Ali u toj je ludosti ipak bilo mnogo sistema, kako kaže onaj, nebrojeno puta citirani Polonijev zaključak.

Kakva je logika tog sistema? Odgovor je jednostavan: ratna logika! Promatrano iz ugla boraca protiv komunizma i prekaljenih ratnika hladnog rata, sve što je tokom više od četiri decenije bilo jugoslavenska prednost moralo je odjednom postati njenom manom. Dok komunizam nije propao, podržavali su Jugoslaviju, jer su smatrali da ona labavi i razjeda istočni blok. Podržavali su jugoslavenske reforme, vjerujući da su one barem dijelom na tragu obnove kapitalizma i da navode i druge komunističke zemlje da krenu istim putem. Ali kad se, nakon Berlinskog zida, i komunizam u svim zemljama sovjetskog bloka pretvorio u prašinu i krhotine, oni su nanjušili opasnost da Jugoslavija, upravo zahvaljujući tome što je drukčija, izbjegne njihovu sudbinu. Ono što se mnogima u Jugoslaviji, pa i dijelu zapadnih ekonomista, činilo prirodnim rješenjem, za zapadne je ideologe bilo potpuno neprihvatljivo: da se uspostavi ravnopravnost svih oblika vlasništva (privatnoga, društvenoga i zadružnog) koji će se potvrditi ili propasti na tržištu, da se privatizacija provodi pretvaranjem samoupravljanja u vlasništvo radnika, menadžera i građana, da tranzicija protekne bez nasilja i pljačke i da industrijska demokracija stane uz bok političkom višestranačju. Takav bi primjer vrlo loše djelovao na cijeli bivši istočni blok kome je bila namijenjena druga i drukčija sudbina.

Kakva? Takva kakvu je određivao tzv. Washingtonski konsenzus. Riječ je o politici prema zemljama u razvoju, koju su početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća, kako kaže nobelovac Joseph Stiglitz, dogovorili

američki Sekretarijat (ministarstvo) za financije, Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka. Glavni elementi te politike bili su tvrdo i strogo ograničavanje budžetske potrošnje i emisije novca, smanjivanje, pa čak i ukidanje državne regulative u ekonomiji i konačno potpuna privatizacija i liberalizacija, što u praksi znači uklanjanje svih prepreka stranom kapitalu, trgovini i investicijama. Budžet i monetarna politika bili su na prvom mjestu, jer je Washingtonski konsenzus skrojen za zemlje Latinske Amerike, u 80-im godinama poznatima po visokoj inflaciji. Razvoj tih zemalja nije bio predmet interesa tvoraca Washingtonskog konsenzusa.

Kad je početkom 90-ih propao Sovjetski savez, u tom je konsenzusu otkriven gotov recept i za tranziciju u bivšim komunističkim zemljama. To pokazuje da nije bila riječ samo o ideološkom sukobu, odnosno o novom križarskom ratu kako bi se zabludjele komunističke ovčice vratile pravoj vjeri, već i o nimalo uzvišenim ekonomskim interesima. Washingtonski je konsenzus, naime, savršeno odgovarao novoj zadaći, jer je konstruiran s ciljem da u siromašnim zemljama osigura interese krupnog kapitala iz moćnih i bogatih država. Sada je te iste interese trebalo osigurati u bivšim komunističkim zemljama, zbog čega je samo promijenjen redoslijed prioriteta. Zato su umjesto ograničavanja budžetske potrošnje i emisije novca, najvažnije postale privatizacija i liberalizacija. Glavni instrument za nametanje te politike ostao je Međunarodni monetarni fond. Jedino se Slovenija, najuspješnija od svih tranzicijskih zemalja, obranila od nametanja te politike i jedina nije potpisala nijedan sporazum s MMF-om.

U Hladnom ratu nisu se birali ni sredstva ni ljudi, samo ako su mogli pridonijeti željenom cilju. I Hladni je rat imao svoje pse rata. Može se pretpostaviti da je Zapad, odnosno u prvom redu američka politika, u tom trenutku tako ocjenjivao i kanadsku vezu Franje Tuđmana. Ružni, prljavi i zli, ali korisni. Amerikanci ih, vjerojatno, nisu izabrali i poslali u Hrvatsku, ali su ih odmah prihvatili i za njih pripremili teren. Zadatak koji su dobili nije bio rušenje komunizma, koji je i bez toga već bio mrtav i čiji se pravi grobar zvao Savez komunista. Oni su morali uništiti sve ono na čemu se temeljio jugoslavenski socijalizam s ljudskim likom. To što su raširenih ruku prihvaćeni oni isti ljudi, koje je gospodin Zimmerman nazvao nitkovima (a na drugom mjestu talogom društva, koji se izdigao iz blata i pretvorio u borcu za slobodu i nacionalne heroje), bilo je potpuno u skladu sa starom hladnoratovskom praksom. Po njoj su, u vremenu kad se to smatralo korisnim, bili dobrodošli čak i okorjeli nacisti (što je bila i hrvatska ustaška emigracija), a bilo je normalno da slobodni svijet i demokraciju čuvaju i brane okrutni i krvoločni diktatori. Ako je tu ulogu u Čileu imao general Augusto Pinochet, zašto je u Hrvatskoj ne bi dobio general Franjo Tuđman, financiran mafijским novcem, na čelu čopora nacionalističkih vukova žednih krvi i gladnih bogatstva, imovine, vlasti i privilegija.

U njima su Slobodan Milošević i sav ljudski i zločinački šljam, koji je on izveo na srpsku i jugoslavensku društvenu i političku scenu, konačno dobili dostojnog partnera. Milošević i Tuđman! Deset godina, sve do Tuđmanove smrti, njih su dvojica uspješno surađivali i podržavali jedan drugoga, uništavajući ljudske sudbine i živote i unesrećujući cijele generacije. Sadrži li ta konstatacija “izjednačavanje krivnje” Tuđmana i Miloševića, odnosno “žrtve i agresora”, što su sintagme kojima nacionalisti u Hrvatskoj odgovaraju na svaki spomen hrvatskih začina u krvavoj balkanskoj juhi? I da i ne. Da – jer onaj tko se dogovarao s Miloševićem nesumnjivo snosi dio krivnje i za njegove, a ne samo za svoje postupke. Ne – jer majstor i šegrt nisu isto. To kažem, referirajući se na poznatu ocjenu *The New York Timesa*, po kojoj je Milošević balkanski krvnik, a Tuđman njegov šegrt. Ali kad je riječ o pljački vlastitog naroda, Tuđmanu i njegovom nacionalističkom društvu ne može se osporiti majstorstvo.

Amerikanci su prihvatili Tuđmana, ocijenivši da on može efikasno obaviti posao likvidacije ostataka samoupravljanja i socijalizma s ljudskim likom. U tom su se trenutku njihovi interesi savršeno poklapali, a za njihovo ostvarivanje bio je posebno važan način privatizacije. Za Tuđmana i njegovu kompaniju, pretvaranje društvenoga, samoupravnog vlasništva u državno bilo je temelj za planiranu pljačku. Za američke stratege to je bio način da se na području bivše Jugoslavije likvidira samoupravljanje i obnovi sovjetski model. Zato je i u Hrvatsku, kako je napisao Warren Zimmerman misleći na cijelu Jugoslaviju, “te važne godine 1990., demokracija ušla i izišla kroz ista nacionalistička vrata”. Nije bilo nikakve sumnje o tome tko su američki ljudi u Hrvatskoj. “Ministar Gojko Šušak je održavao izravnu vezu predsjednika s predstavnicima SAD-a”, kaže, na primjer, nekadašnji načelnik Glavnog stožera Hrvatske vojske, general Antun Tus, u intervjuu *Jutarnjem listu* godine 2005. i nastavlja: “Amerikanci su u Šušku našli čovjeka koji je bio utjecajan i u BiH i u Hrvatskoj i koji je mogao nametnuti američka rješenja...” Pa ipak, službena se Amerika nastojala držati na distanci. O tome govori jedan zanimljiv detalj. Početkom druge polovice 90-ih godina hrvatski je režimski tisak odjednom počeo bajati o velikom i starom osobnom prijateljstvu bivšega, američkog ministra obrane u prvoj administraciji predsjednika Clintona, Williama Perryja, i hrvatskog ministra obrane, Gojka Šuška. Staro prijateljstvo? I to primitivnog i divljeg emigranta-ustaše, koji je u Kanadi pekao piliće i govorio gastarbajterskim engleskim, i gospodina, školovana na Stanfordu, s doktoratom Sveučilišta Pennsylvanija? To se, u najmanju ruku, činilo nategnutim, ako ne i nemogućim. Ali onda je Perry doputovao u Zagreb, pa su televizijski gledatelji imali prilike vidjeti kako si dva stara prijatelja padaju u zagrljaj, kako se ljube i na druge načine iskazuju sreću zbog ponovnog susreta.

Do tog trenutka i tih zagrljaja, iza Šuška su već ostali krvavi tragovi zločina u Hrvatskoj i Bosni, od kojih je dio poslije dospio pred tribunal u Den Haagu. Tokom Perryjeva boravka u Hrvatskoj, Šušak ga je vodio i u Gospić, gdje su neki od njegovih podčinjenih počinili teške zločine nad srpskim stanovništvom, zbog kojih su poslije, na suđenju u Hrvatskoj, osuđeni na dugogodišnju robiju. Svim tzv. dvostrukim linijama zapovijedanja, koje su uspostavljene u prvim godinama Tuđmanove vlasti (jednom se linijom zapovijedalo normalnim, a drugom posebnim jedinicama, koje su služile za stvaranje etnički čistih prostora u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), na kraju je bio krvavi, nerijetko masovni zločin, a na početku Gojko Šušak. I, naravno, iznad njega Franjo Tuđman. U jednom slučaju, koji je otkrio nezavisni tisak, Šušak je čak osobno pucao iz ručnog minobacača na neko srpsko selo, provocirajući pobunu. Bila je to godina 1991. i Borovo Selo u istočnoj Slavoniji. (U tom pothvatu s njim je bio i Vice Vukojević, poslije sudac Ustavnog suda Hrvatske.)

Je li američka politika stajala iza Perryjeva posjeta i zašto joj je on trebao? Moguća su dva odgovora. To je mogla biti samo jedna od njegovih brojnih, rutinskih zadaća. Perry je, inače, kao ministar, imao ulogu dobrog policajca u američkim odnosima s Hrvatskom, a zločesti je policajac bila gospođa Madelaine Albright, koja je znala doslovno podviknuti i Tuđmanu i Miloševiću. Drugi je odgovor da je, naglašavajući Perryjevo osobno prijateljstvo sa Šuškom, službena politika prala ruke i od njega i od Tuđmana. Kad je u pitanju *raison d'état*, državni interes, ljudi, a posebno ljudi za prljave poslove, samo su potrošna roba. Tuđman i Šušak? Nismo mi s njima tikve sadili, a ako netko jest, onda je to bio onaj Perry i to zbog osobnog prijateljstva. A i to tek kad više nije službeno pripadao američkoj administraciji. Perryju se, naravno, živo fućkalo. Kao stari lisac, on je znao sve o prirodi politike.

Znači li to da je za pljačku u Hrvatskoj (kao i za krvave nacionalizme u bivšoj Jugoslaviji) kriva samo neka inozemna urota? U malim se zemljama uvijek vjeruje da sve konce vuku veliki i da su za sve što im se dešava krivi drugi. "... uvjeren sam da neuspjeh ne leži na duši europskih svjedoka koji su bili nazočni pogrebu Jugoslavije. Neuspjeh leži na duši samog pokojnika", tvrdi, nasuprot tome, gospodin Zimmerman. Točno je i jedno i drugo. Ono što je skuhan, skuhalo su domaći kuhari. Ali pri tome nisu bili sami. Inozemstvo je, kao i uvijek, gledalo svoje interese.

O kakvim je interesima bila riječ, potvrdio je i autor bestselera *Stoljeće rata*, Amerikanac William Engdahl, koji je početkom srpnja godine 2005. boravio u Zagrebu. "Što su po vašem mišljenju uzroci rata na ovim prostorima?", upitala ga je, u opsežnom intervjuu, novinarka zagrebačkoga *Večernjeg lista*, Marina Šerić. "Neki moćni interesni krugovi u Washingtonu, New Yorku i Londonu željeli su uništiti ekonomski model koji je razvila

bivša Jugoslavija, bez obzira na probleme u kojima je taj model bio”, odgovorio je on. I dalje: “To je bila mješavina državne i privatne inicijative, i to u socijalističkoj zemlji. Kad je komunizam pao, mnoge su istočnoeuropske zemlje bacile oko upravo na taj model zato što je to za njih bilo nešto razumljivo. Model gospodarstva utemeljen na slobodnom tržištu bio im je stran. Mislim da je način na koji su MMF i velike zapadne financijske institucije pritisnuli Jugoslaviju već tijekom osamdesetih vrlo znakovit. Kada tome pribrojimo i djelovanje nekih drugih organizacija koje propagiraju razvoj demokracije, jasno je da je došlo do intervencije izvana i da su američka i britanska komponenta tu imale najvažniju ulogu.” (*Večernji list*, 10. 7. 2005.)

Iako je to što gospodin Engdahl naziva jugoslavenskim ekonomskim modelom mnogo kompliciranije od “mješavine državne i privatne inicijative”, njegov je osnovni zaključak točan. Jugoslaviju je Zapad podržavao dok je ona bila alternativa i trn u peti sovjetskog bloka. Ali čim je taj blok nestao, jugoslavensko socijalističko samoupravljanje zauzelo je mjesto glavnoga idejnog neprijatelja. Zato je ono moralo nestati, zajedno s Jugoslavijom.

Istovremeno s ideološkim obračunom s Jugoslavijom i samoupravljanjem, koji su odjednom postali ostatak “imperija zla”, krupni je kapital iskoristio rušenje komunizma i kao priliku za stjecanje velikog plijena i profita. U Hrvatskoj, kao i u najvećem dijelu bivše Jugoslavije, nitko od domaćih političara nije mu pružao otpor. Nitko od njih nije se doista brinuo o ekonomskim interesima novih država kojima su dospjeli na čelo, niti se pitao kako će i od čega živjeti njihovi stanovnici. Jedino što ih je zanimalo bili su navodni povijesni snovi o nacionalnoj državi i vlastita glad i pohlepa za vlašću i bogatstvom. Isti motivi vodili su i glavne Crkve (u Hrvatskoj Katoličku), iako su se one, na riječima, predstavljale kao vrhovni moralni i etički autoriteti.

Jedina iznimka bili su Slovenci, koji su znali zaštititi svoje interese, u prvom redu od domaćih, a onda i od stranih grabežljivaca. Upravo su oni krunski dokaz da su i drugi mogli krenuti njihovim putem. Da se teorijom inozemne zavjere ne može sve opravdati.

Kako je došlo do disolucije u Jugoslaviji

KIRO GLIGOROV

Dolaskom na mjesto predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, Ante Marković je odmah postavio pitanje jugoslavenske ekonomije, tvrdeći da dotadašnja više ne može opstati i da je nužno ponoviti reformu iz 1965., primjerenu sadašnjim uvjetima. U toj je akciji bio veoma kategoričan i uporan, pa je uspio isposlovati i odluku tadašnjeg SIV-a i Predsjedništva SFRJ, kako se tome ne bi suprotstavljali. Uspostavio je suradnju s MMF-om te angažirao i neke inozemne eksperte, kao što je bio Jeffrey Sax (koji je u Čileu ostvario uspješnu reformu), zatim g. Fisher, koji je važio kao glavni ekonomski ekspert MMF-a, i drugi. Kao rezultat novih mjera, polako su se stabilizirale cijene, valuta i slično. Došlo je do određenog pozitivnog razvoja privrede uz priliv inozemnog kapitala. Tom je reformom Marković htio provesti određene promjene, što bi utjecale na slabljenje tenzija koje su postojale među republikama, kako bi se moglo dalje raditi na jačanju uvođenja tržišnog sustava i oživljavanju različitih institucija, koje mora imati svaka tržišna ekonomija. Tako je ta reforma, koja se praktično povezuje s imenom Ante Markovića, predstavljala kompleksniji poduhvat, pa se ne može zanemarivati ni uloga MMF-a.

U tim premijera Markovića bio sam pozvan i ja. Bio sam član ekipe koja je radila na cjelovitosti reforme, a isto su tako postojali i ljudi koji su radili na posebnim sektorima. Razumljivo, bila je to povećana ekipa ljudi, iz različitih područja, ali sve eksperti. Bili su tu stručnjaci iz svih republika, premda su se i tada pojavljivale izvjesne tzv. republičke tendencije koje su se suprotstavljale ovim reformskim zahvatima SIV-a. Nastavili su se sporovi koji su postojali od prije. Slovenci i Hrvati bili su i dalje veoma zainteresirani za način raspolaganja devizama, pa se rasprava o tome stalno nametala. Drugo je pitanje bilo da nije nužan opstanak Fonda za nedovoljno razvijena područja ako se ide na tržišno privređivanje. I o tome kako riješiti to pitanje permanentno su se vodile rasprave.

Ta su pitanja ostala otvorena sve do usvajanja reforme Ante Markovića. Čak i kad se izašlo s konceptom reforme i zakonima, koji će je podr-

žavati, pred Centralnim komitetom, Socijalističkim savezom, a poslije i Skupštinom, te Vladom, pokazalo se da sva ta pitanja ostaju i nadalje. U odnosu na devizni sustav, prevladalo je mišljenje da svatko može slobodno raspolagati vlastitim devizama, pod uvjetom da ih kupuje i prodaje prema službenom tečaju, odnosno da devizne rezerve budu samo u Narodnoj banci Jugoslavije.

Sve je to bilo u ekonomskoj sferi, ali kao što sam već zabilježio, dešavale su se krupne promjene i u sferi politike, kulture, a osobito u međunarodnim odnosima.

Što se tiče angažmana međunarodne zajednice oko jugoslavenske krize, dobro je prisjetiti se i održavanja Konferencije o Jugoslaviji u Bruxellesu, održane u više sesija, od siječnja do kolovoza 1992., kao i Londonske konferencije, 26.-28. kolovoza iste godine. Sudjelovao sam aktivno i na obje konferencije kako bih dao svoj doprinos mirnom razrješavanju krize u regiji koja je postajala sve ozbiljnija, ali istodobno i da bi se afirmirale i ojačale naše pozicije kao neovisne države.

U tom sam smislu više puta iskoristio govornicu bruxelleske konferencije, kako bih pred visokim europskim predstavnicima govorio o posljedicama odlaganja priznavanja Republike Makedonije (sastanak u Gimareshu), zbog čega je Makedonija bila stavljena u neravnopravni položaj, o opasnostima za Makedoniju zbog uvođenja grčke blokade, te u vezi s tim o neprincipijelnom odnosu EZ-a u odnosu na svoje stavove, pri čemu sam otvorio pitanje o tome da Makedonija ima pravo tražiti odštetu od Europske zajednice. Zalagao sam se isto tako za stav da su legitimni nasljednici SFRJ svih šest republika. Nakon jednog plenarnog sastanka (7. svibnja) priopćio sam im i naš stav oko grčkih ucjena u vezi našeg imena. Novinarima sam izjavio, a među njima obično je bilo najviše grčkih, "Nitko nema pravo određivati bilo kojoj državi kako će se ona zvati. Naš konačan odgovor je: Ne! Mi ostajemo Republika Makedonija".

Na posljednjoj plenarnoj sjednici, održanoj 14. kolovoza, podržao sam održavanje Londonske konferencije, na kojoj smo imali šire razgovore s međunarodnim posrednicima lordom Davidom Owenom, Cyrusom Wanceom i britanskim ministrom Douglasom Hurd. Na toj sam sjednici govorio i o nepravdnosti Lisabonske deklaracije i zatražio od Zajednice da je revidira. Konferencija je završila, a nakon cijele godine neuspješnih napora da se postigne mir u Jugoslaviji Lord Carrington je 25. kolovoza dao ostavku na funkciju predsjednika Konferencije EZ-e o Jugoslaviji.

U toku su bile pripreme za Londonsku konferenciju, a tu su, pored EZ, bile uključene i SAD i UN. Toj su konferenciji predsjedali britanski premijer John Mayor i Glavni tajnik UN-a Butros Butros Ghali. Bio je to veoma širok sastav, praktički, to se mora reći, za ono vrijeme najrepresentativ-

niji, sastavljen od gotovo svih institucija koje su na međunarodnoj sceni imale neko značenje. Bili su i Rusi.

Izvršili smo temeljite pripreme za naše sudjelovanje na Konferenciji. Još početkom kolovoza uputio sam pismo američkom predsjedniku Georgeu Bushu upozoravajući na važnost priznavanja Republike Makedonije radi sprječavanja pojave novog žarišta na Balkanu. Podržao sam ideju preventivne diplomacije. Pisma u kojima sam zatražio podršku uputio sam i britanskom državnom tajniku Douglasu Hurdu, tražeći da EZ prizna Makedoniju prije Londonske konferencije. Takva pisma uputio sam i drugim svjetskim liderima: američkim senatorima Stenyju Hoyeru i Dennisu De Consiniju uz zahvalnost za njihovu podršku, naglašavajući nužnost priznavanja Makedonije od strane SAD-a prije Londonske Konferencije.

Ministar makedonske Vlade D. Malevski u sjedištu UN-a u New Yorku sastao se s ambasadorima zemalja članica Vijeća sigurnosti. Susreo se i s Glavnim tajnikom B. B. Ghalijem kome je uručio moje pismo – Zahtjev za prijem Makedonije u UN. U Washingtonu imao je susrete u State Departmentu, nakon čega je slijedila izjava kako SAD čvrsto podržava stabilnost i teritorijalni integritet Makedonije.

Londonskoj su konferenciji, od 26. do 28. kolovoza, prisustvovali predstavnici 40 zemalja i međunarodnih organizacija. Prije početka konferencije, prilikom utvrđivanja dnevnog reda, zatražio sam i dobio riječ, te uputio zahtjev da Konferencija raspravlja i o makedonskom priznanju. Nažalost, to pitanje nije ušlo u dnevni red. Bilo je očigledno da organizatori izbjegavaju stavljanje tog pitanja na dnevni red, jer im to nije odgovaralo, najvjerojatnije, zbog prisutnosti grčke delegacije. Pritom moram reći da mi je u vrijeme pauze prišlo više ministara europskih zemalja uvjeravajući me: “Nemojte, sada i ovdje nije vrijeme da se to rješava, time ćete samo izazvati komplikacije, pojavit će se novi spor. Sada tu nećete ništa dobiti, ako se i riješi, to neće biti pozitivno za vas, jer nije postignuta prethodna suglasnost”. Postoji i simpatičan detalj koji pokazuje da u našim nastojanjima ipak nismo bili sami. Ministar D. Malevski ispričao mi je da se u kuloarima susreo s predsjednikom Arbitražne komisije Robertom Badinterom koji mu je rekao: “Dogodila se velika sramota s nepriznavanjem Makedonije. Izdržite, principi Europe su ipak na vašoj strani. Budite tvrdi kao kamen, na kraju ćete biti pobjednici”.

Kao i ostali šefovi delegacija i ja sam održao govor, 26. kolovoza poslijepodne, ističući da priznavanje Makedonije predstavlja međunarodni politički interes. Tijekom Londonske konferencije ja i drugi članovi delegacije imali smo veoma korisne bilateralne susrete sa šefovima diplomacija Velike Britanije, Rusije, SAD-a, Francuske, Turske, sa šefovima kineske i japanske delegacije, s predsjednikom Europske komisije Jacquesom

Delorom, te direktorom Europske banke za obnovu i razvoj Jacquesom Attalijem i drugima.

Na konferenciji u Londonu, i to na njenim marginama, dogodile su se još dvije stvari. Američki šef delegacije Lawrence Eagleburger, na konferenciji za tisak priopćio je odluku SAD-a da Makedonija, neovisno od toga što nije međunarodno priznata, dobiva status privilegirane zemlje u trgovini sa SAD-om. Ministri vanjskih poslova Makedonije i Turske, D. Maleski i Hikmet Çetin potpisali su protokol o uspostavljanju diplomatskih odnosa između dviju zemalja čime je naša zemlja uspostavila punopravne diplomatske odnose s Republikom Turskom.

Kad sada, s izvjesnom vremenskom distancom, pokušavam odgovoriti na pitanje o važnosti međunarodnih mirovnih konferencija o Jugoslaviji, mogao bih istaknuti sljedeće: te su konferencije imale za cilj odigrati izvjesnu ulogu u mirnom razrješavanju te krize. Ako se išta može zabilježiti kao njihov rezultat, to je utvrđivanje principa da su sve republike pravni i ravnopravni nasljednici SFRJ. Nažalost, sve te konferencije nisu spriječile rat. On se je odvijao paralelno s konferencijama. Slovenija i Hrvatska postigle su neovisnost više kao rezultat odluka EZ-a, pa se na kraju postavlja pitanje: “Što je bila istinska kvaliteta tih konferencija? Utrošeno je mnogo vremena, golema sredstva i naponi svih faktora međunarodne zajednice, ali sve to nije urodilo nekim plodom”.

Sve to što se u Makedoniji događalo u razdoblju raspada SFRJ bilo je, razumljivo, u logičnoj vezi s naporima koji su se radi prevladavanja jugoslavenske krize ulagali na širem jugoslavenskom i međunarodnom planu. Od prvog dana svog izbora za predsjednika Republike Makedonije smatrao sam da je naše pravo, a i odgovornost, aktivno sudjelovati u svim tim razgovorima i kontaktima sa saveznim organima, između predsjednika republika, a i s predstavnicima stranih zemalja i međunarodnih organizacija. Te su aktivnosti nastavljene tijekom cijele 1991. godine, a i poslije.

Prilikom brojnih susreta i razgovora o razrješavanju jugoslavenske krize zastupao sam gledište da Makedonija nije za nepotpunu federaciju već za zajednicu suverenih država. To moje izjašnjavanje izazvalo je interes. Prisjećam se kako je tim povodom rimski “Tempo” pisao “da je to interesantan prijedlog” uz sarkastičnu primjedbu da sam s time zakasnio, jer su “već bili zauzeti suprotni stavovi između Miloševića i Bulatovića, s jedne strane, i Tuđmana i Kučana, s druge”. Nažalost, to se pokazalo točnim.

To sam izjavljivao i pred inozemnim predstavnicima. Odmah nakon mog izbora i konstituiranja republičkih tijela, svakako zbog diplomatskog interesa, ali i kao svojevrsni izraz priznavanja novonastala stanja, započeli su gotovo svakodnevni dolasci inozemnih ambasadora iz Beograda u Skopje. Prisjećam se da su među prvima došli ambasadori Njemačke i SAD-a. S njemačkim ambasadorom Hansom Jorgeom Ayfom poznao

sam se još iz Beograda (između ostaloga, on je 1998. došao u Skopje kao specijalni predstavnik-ambasador NATO-a u Makedoniji). Američki ambasador Warren Zimmerman bio je odličan poznavalac ovdašnjih prilika, pokazao je poseban interes za naše poglede i sve do njegovog odlaska iz Beograda (čini mi se da je to bilo u svibnju 1992.) više je puta, sam ili u pratnji drugih visokih predstavnika SAD-a, posjećivao Makedoniju.

S njim smo imali, tako reći, permanentan i obostrano koristan dijalog. Dobra prilika za kontakte i plasiranje makedonskih stavova bili su i susreti s ambasadorima zemalja članica EZ akreditiranih u Beogradu. Sjećam se vrlo dobro da smo u vili "Biljana" u Ohridu organizirali veoma ugodan susret kad su naši gosti bili ambasadori zapadnih zemalja akreditirani u Jugoslaviji.

S vremenom je u odnosima između republika, a i u odnosima prema Federaciji, stvorena sasvim drukčija situacija. Tendencije za samostalnošću, u početku karakteristične za Sloveniju i Hrvatsku, sada su se proširile, suprotno još uvijek snažnim nastojanjima Beograda, organa Srbije i dijela saveznih organa, da se Jugoslavija očuva po svaku cijenu.

Spomenute razlike osobito su se manifestirale tokom serije susreta predsjednika republika. Oni su se održavali gotovo svakog tjedna, i to počevši od kraja ožujka i travnja 1991. godine. Zatim je došlo do male stanke do posljednjeg susreta početkom lipnja u Stojčevcu kod Sarajeva. Sastanci su se održavali u Splitu, Beogradu, zatim na Brdu kod Kranja, na Cetinju i u Ohridu (18. travnja – četvrti samit).

Ovi su susreti bili zamišljeni (tako sam ih ja razumio) radi sprečavanja zaoštavanja krize u odnosima između bivših jugoslavenskih republika na političkom, ekonomskom i međunacionalnom planu. Postoje različita gledišta i ocjene o ovom "uloženom radu" najodgovornijih ljudi republika sa ciljem zamjene već očigledno neproduktivne djelatnosti saveznih organa. Ipak, mislim da su oni veoma plastično pokazali proces definitivnog diferenciranja između pojedinih republika i sukcesije Jugoslavije. Makedonija je u ovim raspravama dala svoj doprinos u traženju mirne alternative u rješavanju jugoslavenske krize. Nakon tri ili četiri susreta postalo je vidljivo da se i među nama ponavlja ona ista atmosfera prisutna i u radu Predsjedništva SFRJ. Između ostaloga, članovi Predsjedništva nisu slučajno imali takve stavove, jer to nisu bili samo njihovi, već i republički stavovi. Tako su ne samo Milošević i Bulatović već i predstavnici Srbije (njih troje, zajedno s Kosovom i Vojvodinom), kao i Crnom Gorom, stalno zauzimali poznato stajalište kako treba stvoriti modernu snažnu federaciju kojom će se upravljati iz Beograda itd., te da ona ima sve temeljne funkcije koje omogućavaju da bude država. Hrvati, Slovenci i mi isticali smo kako je nakon zajedničkog života došlo do istinskog raskola između republika, te da se mora ići ususret zahtjevima republika da imaju veća

prava nego što je to bilo do tada. Neki su govorili: “Dobro, potražimo neko zajedničko rješenje za Armiju”! Drugi su postavljali zahtjeve da se to odnosi i na neka vanjsko-politička pitanja koja bi trebalo usuglašavati u Federaciji. Međutim, već su dvije republike, Slovenija i Hrvatska, zatražile da budu i članice UN-a. Bosna je bila u veoma specifičnoj situaciji, nju su činila tri naroda, a interesi im se nisu poklapali, jedni su htjeli biti sa Srbijom, drugi s Hrvatskom, a Bosanci “bošnjaci”, ako ostanu sami, kako će praviti državu, nemaju more, bit će svedeni na usko područje od kojega se ne može bog zna što očekivati i napraviti. Tako su se oni veoma kolebali i često govorili da je i za to nužno neko rješenje, koje ih neće otkloniti od Zagreba, a ni od Beograda, odnosno da bi samo to moglo dovesti do nekakvog unutarnjeg mira u Bosni i Hercegovini.

Pojedine republike, kao Slovenija, već su otišle daleko naprijed u definiranju svoje pozicije. Još u prosincu 1990. tamo je plebiscitom bio potvrđen stav o osamostaljivanju. S predsjednikom Milanom Kučanom poznavali smo se od prije, on je bio posebno poznat iz razdoblja raspada SKJ kad je svoje stavove odlučno konfrontirao s ostalima, osobito sa srpskima. Kao što sam spomenuo, za stav o odvajanju od Jugoslavije već je imao podršku dobivenu plebiscitom iz prosinca 1990. Ipak, Kučan je pokušavao pridonijeti rješavanju krize mirnim putem, ako je to moguće, čak i bez prekidanja svih dotadašnjih veza s Jugoslavijom. Nastojanje da to osigura predstavljalo mu je sve teži napor zbog stalnih radikalnijih struja u Sloveniji.

O Franji Tuđmanu govorilo se kao o kontroverznoj ličnosti. Bio je komunist još iz rata i general teoretičar koncepcije ONO, dva je puta bio u zatvoru, jedanput 1972., a drugi put 1981., između ostaloga i zbog veza s ustaškom emigracijom. U tom je razdoblju bio poznat i kao čvrsti pobornik ideje o stvaranju konfederacije suverenih država, pri čemu je za svoju republiku Hrvatsku tražio maksimalno velika, čak povlaštena prava i ovlaštenja.

Veoma dobro bio mi je poznat Miloševićev tvrd stav o očuvanju jugoslavenske federacije po svaku cijenu, kao i onaj o nužnosti da svi Srbi žive u jednoj državi. Znao sam i to da on ima malo sluha za drukčija rješenja, koja bi, slobodno mogu reći, da im je poklonio više pažnje, učinila više dobra i njegovu vlastitom narodu. On je tada, na svojevrsan način, nametao klimu pregovaranja. Sve je jasnije bilo kako bi on htio da se jugoslavenski problem riješi između njega i Tuđmana.

Najmlađi među nama, Miodrag Bulatović, koji je dobio puno simpatija nakon “antibirokratske revolucije” u Crnoj Gori 1989. više se nije odlikovao nekom originalnošću, jer se svrstao iza Miloševićevih stavova.

Predsjednika Aliju Izetbegovića upoznao sam posljednjih mjeseci. Bio je veoma zanimljiva politička figura. Znao sam da je nakon rata deset godina proveo u zatvoru kao mladi Musliman, a prije nekoliko godina i kao

fundamentalist i da je autor "Islamske deklaracije". S njim sam započeo intenzivnije kontakte i dijaloge koji su bili motivirani bližim razmatranjima nužnosti da se ipak učini nešto što bi približilo stajališta suprotstavljenih strana, razumije se na temelju nekog zajedničkog interesa.

Kao što se i očekivalo, Ohridski je susret bio prilika da se pokaže da li se ovi stavovi približavaju ili udaljavaju. Trudio sam se učiniti sve da se postigne ono prvo. Atmosfera je, međutim, bila prilično zategnuta. Razgovarali smo nekoliko sati iza zatvorenih vrata. Svatko je ponavljao već rečeno. Nije se moglo učiniti ništa, nedostajali su principi o tome kako krenuti naprijed. To je došlo do izražaja i na velikoj konferenciji za tisak.

Kao domaćin susreta upoznao sam prisutne novinare (više od dvjestotinjak domaćih i stranih) s ključnim trenucima konferencije. Drugi su predsjednici uglavnom odgovarali na pitanja novinara. Pritom moram istaknuti kako me se dojmila, a to se je ponavljalo i u nekim drugim prigodama, atmosfera razlika i polarizacije stavova, što je bila potvrda da su njima bili zahvaćeni i javni mediji. Najčešće su se postavljala pitanja formulirana tako da se pojedinim republičkim liderima, uza sva proturječja i kontroverze, omoguću plasiranje njihovih stavova.

Ne mogu zaboraviti ni epizodu kad su makedonski novinari, izvan teme, pitali Miloševića o njegovu jučerašnjem posjetu Ateni i Krfu, da li se razgovaralo i o Makedoniji i slično. Milošević je pokušavao izbjeći odgovor, najprije je rekao da to pitanje nije bilo tretirano od strane domaćina, ali je nakon toga izbjegao rabljenje riječi "Makedonija" (upravo onako kako su to činili srpski predstavnici tijekom svojih posjeta Grčkoj). Odgovarajući na repliku novinara Radio Skopja Josifa Ćurčieva: – zna li gdje se nalazi? – Milošević je zamuckivao (!), što nije bilo daleko od skandala.

Kad sam već spomenuo ovaj srpsko-grčki susret na najvišem nivou, o čemu se znalo od prije, navest ću i sljedeće. Nekoliko dana prije putovanja u Atenu, za vrijeme susreta predsjednika u Sloveniji, ocijenio sam da moram, imajući u vidu da Jugoslavija još uvijek postoji, Slobodana Miloševića upozoriti kako bi bilo dobro da tijekom posjeta Grčkoj zastupa i interese Makedonije. To sam i javno izjavio kao vlastito očekivanje, mada se poslije pokazalo, kao i s nekima drugima mojim očekivanjima, da se ona nisu podudarala s interesima naših susjeda.

Imajući na umu spomenute kontroverze, jednoga dana, nakon sjednice predsjednika republika, razgovarao sam s Alijom Izetbegovićem. Zaključili smo da ponudimo zajednički prijedlog, i to kao prijedlog za razmišljanje drugim predsjednicima i eventualno kao osnovu za nekakav dogovor. Prevladalo je mišljenje da treba reći kako bi nova država trebala biti savez država, budući da se u svim ustavima takvih saveza republike tretiraju kao države. Da to bude u imenu države i da se istakne kako te države čine

savez, što je identično konfederaciji, ali kazano na drugi način. Najviše se raspravljalo o ekonomskim pitanjima, što bi ostalo za rješavanje Savezu, kako bi se kontrolirala emisija novca i raspolagalo devizama. Znao sam da su to pitanja od primarnog interesa za one republike koje su polako kretale prema odvajanju od Jugoslavije. Činjenica je da se u Platformi nudilo rješenje nekih problema koji bi se pojavili, kao što su: pogoršavanje ekonomskoga i socijalnog stanja u zemlji, međunacionalni i međurepublički odnosi, koji su i doveli do uzaludnih ljudskih žrtava, neizvjesnosti i straha kod stanovništva, kao i do onih pet neuspješnih susreta predsjednika republika. Nismo smjeli čekati i prepustiti se događajima koji su mogli dovesti i do građanskog rata. Stoga smo odlučili ponuditi Platformu čiji će cilj biti izbjegavanje ekstrema u traženju razumnog izlaza iz užarene atmosfere u kojoj sve više dominiraju prijetnje, oružje i ultimatum umjesto demokratskog dijaloga, racionalnog pristupa i razumnog kompromisa.

Koje su bile uporišne točke predložene Platforme?

Prvo: svaki dogovor o budućnosti Jugoslavije mora uvažavati suverenost republika i polaziti od nje. Nitko nikome nije darovao slobodu, svi smo je stekli uz najveće žrtve i zbog toga se razgovor o budućnosti može voditi samo između ravnopravnih partnera. Samo tako bi se međusobno poštivali i prevladali svaku opasnost ili pokušaj dominacije, pritiska, neovisno o osnovi: brojnosti stanovništva, naciji, ekonomskoj moći ili stečnim pozicijama.

Drugo: svaki oblik zajednice pretpostavlja dogovor o nekim zajedničkim funkcijama koje treba ostvarivati preko zajedničkih organa. Bez toga nema zajednice, iako se time ne smije negirati izvorni suverenitet republika... vidimo li ga europskim očima i slijedimo li europsku politiku.

Treće: ljudska prava i ekonomski interesi temeljeni na zajedničkom tržištu i suvremenom tržišnom privređivanju, zasnovani kroz praksu i odnose u EEZ za sve nas moraju biti nesporni. Vjerojatno uz određene ustupke i sporije, o ekonomskim se funkcijama mogla očekivati suglasnost.

To bi, prema meni, bila suština inicijative. O njoj sam zajedno s Izetbegovićem pokušavao razgovarati s ostalim kolegama prije sastanka u Sarajevu kako bismo im rastumačili da naša Platforma predstavlja kompromisni prijedlog koji bi mogao zadovoljiti neke ambicije, kao što su: da države budu članice UN-a, da imaju znatan udio u vanjskopolićkom dijelu funkcija, da u liberalnijem ekonomskom mehanizmu mogu raspolagati i devizama koje stvaraju i slično.

Može se reći da su ti argumenti naišli na izvjesno razumijevanje. Međutim, kad se govorilo da vojska ostaje u nadležnosti Federacije, da devizne rezerve ipak moraju biti u centralnoj Narodnoj banci Jugoslavije,

da će Beogradu biti ostavljene još neke nadležnosti vezane uz sigurnost, stvari su izgledale drukčije, sugovornici su reagirali drukčije... Zbog toga nismo imali iluzija o skorom dogovoru.

Nakon sastanka u Sarajevu, koji je bio samo ohrabrujući početak, pred nama je bio dugačak put pregovora. Inzistirali smo na češćim radnim susretima kako bi se prešlo na konkretnije razgovore. Što se tiče reakcija u inozemstvu, prijedlog je bio ocjenjivan kao razuman, da je na "europskoj liniji", pa je dobivao učestalu podršku. Međutim, približavanje konkretnim rješenjima išlo je veoma teško, a pritom su interesi i ciljevi pojedinih republika bili važni činiooci. Počeo sam se zabrinjavati, jer više nije bilo vremena za odugovlačenje, čekanje i nadmudrivanje. Smatrao sam da mir u zemlji, spokojstvo ljudi, veoma velike brige zbog teškog ekonomskog stanja u zemlji, koje su se uvećavale iz dana u dan, nikome ne daju pravo da bilo čime otežava situaciju. Istodobno očekivao sam da će odluke u Sloveniji i Hrvatskoj kao rezultat provedenih referenduma istodobno izraziti i spremnost za uzajamni dogovor o budućoj zajednici. Nažalost, naš prijedlog – Platforma – ostao je da bude citiran kao jedna od malobrojnih racionalnih ideja za razrješavanje jugoslavenske krize. Racionalna – da! Ali... možda to liči na anegdotu – nekom prilikom u Haagu, kad sam lordu Carringtonu iznosio svoje ocjene i mogućnosti za izlaz iz jugoslavenske krize, stari mi je britanski diplomat rekao: "Gospodine Gligorov, sve je to dobro, ali postoji i velik nedostatak – sve je to racionalno. A situacija u Jugoslaviji nije takva!" Bilo je to objavljeno i u medijima.

Kad je riječ o stavovima međunarodne zajednice, trebalo bi istaknuti i intenzivnu aktivnost i pozicije na kojima se Europska zajednica angažirala u odnosu na sve ono što se u tom razdoblju događalo u Jugoslaviji. Naime, tada je postojala verzija, koja je poslije bila potvrđena, da je bio postignut nekakav dogovor između utjecajnih faktora svjetske politike o tome da se EZ prihvati ovoga delikatnog pitanja, prije svega zbog njegova europskog karaktera, odnosno mogućih reperkusija jugo-krize na europsku sigurnost.

Jugoslaviju su počeli posjećivati predstavnici Zajednice, a jedan od važnijih posjeta bio je onaj Jacquesa Delora, predsjednika Europske komisije, i Jacquesa Santera, premijera Luxemburga, tada predsjednika Zajednice (29. i 30. svibnja 1991.) Beogradu. Cilj je njihovih misija bio da se u razgovorima s predstavnicima Federacije, ali i republika, informiraju o stanju, utvrde kako da se EZ postavi u narednom razdoblju prema razvoju demokracije i drugim promjenama u Jugoslaviji, i razumije se, da ponude mjere kojima bi Zajednica mogla spriječiti raspad Jugoslavije.

Nije mi poznato zbog kojih sam razloga bio određen za prvog sugovornika Deloru i Santeru. Sastali smo se u "makedonskom salonu", ukrašenom prekrasnim ohridskim rezbarijama. Očekivao sam da ovaj prvi

razgovor bude informativnog karaktera pa sam zbog toga svojim sugovornicima, koje su mediji nazvali “dva Jacquesa”, nastojao što detaljnije izložiti makedonsku poziciju, a između ostalog i našu čvrstu odlučnost o što skorijem i efektivnijem povezivanju u europske integracije. Bio mi je poznat stav Zajednice – podržati integritet Jugoslavije, pa sam u vezi s tim smatrao da naša ideja o savezu suverenih država korespondira s njim. Govorio sam im o tome kako vidim zajedničke interese republika te sam praktično i pred njima promovirao Platformu, koju smo pripremili s Izetbegovićem.

Europski su sugovornici pokazali interes za sve to i može biti da su zbog toga nastupili s ponudom Zajednice da ona predloži program ekonomske stabilizacije Jugoslavije i početak novoga investicijskog ciklusa uz potporu EZ. Predstavnici Zajednice su, kao što se pokazalo i u razgovorima s drugim sugovornicima, koncizno izložili plan EZ: da se političkom odlukom, a ne u redovnoj proceduri, Jugoslavija odmah proglasi pridruženim članom Zajednice, i drugo, da predviđaju program od 5,5 milijardi dolara kao veliku financijsku injekciju za program Ante Markovića... Neki u to nisu povjerovali, ali je upravo to spomenuo i sam predsjednik Europske komisije na press-konferenciji, razumije se uz uvjet ako dođe do mirnog razrješenja krize, što je uostalom i bio preduvjet za bilo kakav oblik asocijacije, odnosno ulazak Jugoslavije u EZ. Teško se moglo i pomisliti da bi netko, tko imalo racionalno razmišlja, mogao apriorno odbiti ovakvu ponudu. Međutim, dogodilo se i to...

Zalagao sam se, i to ne samo tokom ovog susreta, za to da Europska zajednica, konkretnim ekonomskim mjerama i odlukama o približavanju, što je moguće prije stimulira procese demokratizacije i europeizacije Jugoslavije, dakle, ono što je bila suština reformi Ante Markovića i u čemu je svojedobno SFRJ prednjačila ispred drugih istočnoeuropskih zemalja. Sada mogu samo reći kako mi je žao što Europa to nije učinila, možda bi time preduhitрила katastrofalni krvav razvoj situacije u Jugoslaviji. *Međutim, za ovo ne treba optuživati nikoga izvana. Premda su svi u Jugoslaviji, ovako ili onako, deklarirali svoju europsku orijentaciju, kad bi došlo do nekih konkretnih mogućnosti i solucija, pojavljivale su se rezerve. To se dogodilo i s ovim prijedlogom EZ. Prvi se javio Tuđman i rekao: “Znate što, ovo je povijesni trenutak za Hrvatsku. Nakon tisuću godina mi ćemo obnoviti hrvatsku državu i ja nisam pripravan ni za kakve milijarde ulaziti u takve razgovore.” Za njim se javio Milošević i rekao kratko: “Gospodo, ja sam ili za modernu i čvrstu federaciju kojom će se upravljati iz Beograda ili ništa”... I Nakon pojedinačnih razgovora, predstavnici EZ konstatirali su da nažalost nema šansi i dobre volje, da su razlike mnogo veće... Njihova je misija tako završila neuspješno. Sve je to bio rezultat dubine već oboljelih međunacionalnih odnosa u zemlji.*

Neki su sve to smatrali "nedopuštenim miješanjem izvana u jugoslavenske unutarnje odnose". Nisam dijelio to mišljenje. Govorio sam: "Ako mi sami želimo ući u Europsku zajednicu, zašto bi nam smetala zainteresiranost te iste Zajednice da adekvatnim programima ubrza taj proces pridruživanja."

Obnavljajući sjećanja na moje međunarodne kontakte u tom razdoblju, htio bih spomenuti blisku razmjenu mišljenja s pojedinim inozemnim predstavnicima: uspostavili smo zanimljiv dijalog s oficijelnim ličnostima Njemačke, s istim ciljem bio sam u prvom radnom posjetu Parizu i vodio osobito korisne razgovore s tadašnjim šefom francuske diplomacije Rolandom Dumasom. U lipnju je u Beogradu boravio i tadašnji američki državni tajnik za vanjske poslove James Baker koji se zalagao za očuvanje jedinstva i teritorijalnog integriteta Jugoslavije. I njemu sam bio prvi sugovornik od republičkih lidera i upoznao sam ga s makedonskom pozicijom u jugo-krizi.

Kao što je poznato, u tom je razdoblju za Sovjetski Savez bilo prioritarno pitanje da Jugoslavija očuva svoj teritorijalni integritet i da ostane jedinstvena država. Taj je stav imao i svoje dublje značenje, jer Moskvi nije odgovarala bilo kakva dezintegrativna tendencija. O ovim smo pogledima iscrpno razgovarali sa sovjetskim ambasadorom Loginovim, koji je dolazio u Skopje i koji je do kraja, čak i kad je definitivno vidio "kamo plovi jugoslavenski brod" ostao vjeran pobornik ideje o jedinstvenoj Jugoslaviji.

II. RAZVITAK GOSPODARSTVA I RAZINA ŽIVOTA GRAĐANA HRVATSKE

Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945.

ANĐELKO RUNJIĆ – TOMISLAV BADOVINAC

Nakon Prvoga svjetskog rata dolazi do velikih društveno-političkih promjena, posebno do dezintegracije Austro-Ugarske Monarhije i integracije Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu Jugoslaviju. To je izazvalo i znatne ekonomske promjene, i to i u Srednjoj Europi, a i u Jugoslaviji, naročito u Hrvatskoj.

Novo ekonomsko područje Jugoslavije predstavlja, po veličini i strukturi, novo tržište, a time i novo carinsko područje. Istovremeno, ta je činjenica, pod snažnim utjecajima političkih sukoba, posljedica rata i inflacije, djelovala i na promjene staroga ekonomskog područja, onoga prije 1918. godine, a i na nove tokove integriranja.

Hrvatska je bila u zajednici Austro-Ugarske, s više od 50 milijuna stanovnika, a u Jugoslaviji ih je bilo 12 milijuna, pa se veličina tržišta znatno smanjila, a i stanovništvo je platežno bilo mnogo siromašnije. Agrarni su proizvodi iz Hrvatske u industrijsko-agrarnoj Austro-Ugarskoj imali veću prođu, nego u agrarnoj Jugoslaviji. Međutim, od nerazvijene zemlje, u novoj zajednici Hrvatska postaje jednom od najrazvijenijih. Isto je tako, vanjska trgovina za nju dobila veću važnost, jer je veći dio prijašnjega unutrašnjeg prometa robom zbog novih carinskih granica postao vanjskom trgovinom.

Kraljevina Jugoslavija, odnosno Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bila je po svom društvenom uređenju kapitalistička zemlja i konstituirana na višestranačkom načelu, a poslije 6. siječnja 1929. godine njome je zavládala monarhistička diktatura. Teritorij Kraljevine Jugoslavije bio je podijeljen na banovine, a hrvatski je teritorij pripadao sljedećim banovinama: Savskoj, Primorskoj, Dunavskoj i Zetskoj. Nakon sporazuma Cvetković – Maček iz 1939. godine donesena je uredba o stvaranju Banovine Hrvatske, i to iz Savske i Primorske banovine te nekih kotareva Drinske (3), Dunavske (2), Vrbaske (2) i Zetske banovine (1). Banovini Hrvatskoj nisu pripadali Istra, Rijeka, Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo.

Na temelju administrativne podjele na banovine unutar Kraljevine Jugoslavije vidljivo je da Hrvatska, do 1939. godine, nije bila jedinstvena

teritorijalna cjelina. To je u svakom pogledu onemogućavalo njen integralni razvoj. Nešto takvo nije bio slučaj sa Slovenijom, koja se poklapala s Dravskom banovinom. Tako Hrvatska nije bila predstavljena teritorijalno, kao jasno izražen dio Kraljevine Jugoslavije, već samo kao jedan od naroda – hrvatskoga nacionalnog obilježja. Sama ta činjenica upozorava na neriješeno nacionalno pitanje, koje je permanentno bilo potencirano i monarhističkom diktaturom, potkrijepljenom i majoritetnom politikom monarhije.

Analizom godišnje stope kretanja bruto domaćeg proizvoda postaje razvidnom visoka nestabilnost gospodarskih gibanja u dugom roku. Ona se ogleda i u rasponu ekstremnih vrijednosti, a i u godišnjim oscilacijama stopa rasta. U razdobljima kriza, npr. 1932. godine, stopa rasta je negativna -9,6%.¹

Tablica 1. GOSPODARSKI RAST HRVATSKE 1921.–1945.

Godina	BDP (mil. \$ iz 1990.)	BDP 1900. = 1	Stope rasta BDP	Stanovništvo (tisuće)	Stanovništvo 1900. = 1	BDP per capita (\$ iz 1990.)	BDP per capita 1900. = 1	Stope rasta BDP per capita
1921.	3198	1,2995	2,15%	3443	1,0892	949	1,1930	1,18%
1922.	3299	1,3405	3,16%	3476	1,0996	949	1,2191	2,19%
1923.	3501	1,4226	6,12%	3509	1,1100	998	1,2816	5,12%
1924.	3737	1,5183	6,73%	3542	1,1206	1055	1,3549	5,72%
1925.	3939	1,6004	5,41%	3576	1,1313	1101	1,4147	4,41%
1926.	4208	1,7098	6,84%	3610	1,1420	1166	1,4972	5,83%
1927.	4141	1,6825	-1,60%	3644	1,1529	1136	1,4594	-2,53%
1928.	4511	1,8329	8,94%	3679	1,1639	1226	1,5749	7,92%
1929.	4781	1,9424	5,97%	3714	1,1749	1287	1,6532	4,97%
1930.	4713	1,9150	-1,41%	3749	1,1861	1257	1,6145	-2,34%
1931.	4545	1,8466	-3,57%	3785	1,1974	1201	1,5422	-4,48%
1932.	4107	1,6688	-9,63%	3826	1,2103	1074	1,3789	-10,59%
1933.	4242	1,7235	3,28%	3867	1,2233	1097	1,4089	2,18%
1934.	4377	1,7782	3,17%	3908	1,2364	1120	1,4382	2,08%
1935.	4276	1,7372	-2,31%	3950	1,2497	1082	1,3901	-3,35%
1936.	4882	1,9834	14,17%	3993	1,2631	1223	1,5702	12,96%
1937.	4915	1,9971	0,69%	4036	1,2767	1218	1,5642	-0,38%

¹ Ivo Družić i Josip Tica, Dinamika i kontraverze gospodarskog razvitka Hrvatske, Znanstveni skup "Stabilizacija – participacija – razvoj", zbornik radova, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, 2002. godine.

1938.	5319	2,1612	8,22%	4079	1,2904	1304	1,6748	7,07%
1939.	5622	2,2843	5,70%	4123	1,3043	1364	1,7514	4,57%
1940.	5651	2,2960	0,51%	4167	1,3183	1356	1,7416	-0,56%
1941.	5423	2,2035	-4,03%	4212	1,3325	1288	1,6537	-5,05%
1942.	5083	2,0655	-6,26%	4106	1,2990	1238	1,5901	-3,84%
1943.	4444	1,8056	-12,58%	4003	1,2663	1110	1,4259	-10,33%
1944.	3804	1,5457	-14,39%	3902	1,2344	975	1,2522	-12,18
1945.	3560	1,4465	-6,42%	3804	1,2033	936	1,2020	-4,00%

Izvor: Ivo Družić i Josip Tica; Dinamika i kontraverze gospodarskog razvitka Hrvatske, Znanstveni skup "Stabilizacija – participacija – razvoj", zbornik radova, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, 2002. godine.

Stanovništvo

Prema rezultatima popisa iz 1921. na području Jugoslavije bilo je 12,545,000 stanovnika. Prema popisu iz 1931. godine bilo je 14,534.000 stanovnika, a Hrvatska je imala 3,788.571 stanovnika (podaci se odnose na tadašnji teritorij SFRJ i SR Hrvatske). Povećanje broja stanovnika, za deset godina, iznosilo je gotovo 16%, što pokazuje vrlo velik natalitet.

Od ukupnog broja stanovnika u Kraljevini Jugoslaviji bilo je 1931. godine 10,643.000 ili 76,4% poljoprivrednog stanovništva i 1,032.344 ili 7,1% zaposlenog osoblja. Nepismenih je bilo 4,408.471 stanovnika starijih od 11 godina ili 44,6%.²

Tablica 2. ZAPOSLENE OSOBE PREMA GLAVNOM ZANIMANJU U JUGOSLAVIJI

Zanimanje	1921.	%	1931.	%	povećanje	%
Poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo i ribarstvo	4,848.438	80,4	5,098.888	76,3	250.450	5,2
Industrija i obrt	522.091	8,6	717.002	10,7	149.911	37,4
Trgovina, kredit i promet	207.728	3,4	212.349	4,1	64.621	32,3
Javna služba, vojska i slobodna zanimanja	245.942	4,1	305.770	4,6	59.828	24,9
Druga zanimanja (rentijeri, penzioneri, radnici bez naznake posla) i osobe bez zanimanja	208.912	3,5	288.606	4,3	79.694	38,5
Ukupno	6,033.111	100	6,682.615	100	649.504	100

Izvor: Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941., Zagreb, "Školska knjiga", 1952.

² Statistički godišnjak Jugoslavije 1918-1988., Beograd, februar 1989.

Stanovništvo koje je živjelo od poljoprivrede, uključivši djecu i starce, povećalo se u deset godina za 1,455.051 ili 15,8%, a broj zaposlenih osoba povećao se samo za 250.450 ili 5,2%. Dakle, poljoprivredno stanovništvo se znatnije povećalo, a odnos između broja ljudi i obradiva zemljišta, stoke i oruđa sve se više pogoršavao, i zbog toga se povećavao broj novih domaćinstava, a smanjivala veličina posjeda po domaćinstvu.

Broj zaposlenih u industriji i obrtu povećava se za 14.991 osoba prosječno godišnje. S obzirom na golem višak radne snage u poljoprivredi, te činjenicu da je veći dio novozaposlenih bio u obrtu, možemo zaključiti da je razvoj industrije bio spor i nedostatan. Broj novozaposlenih u skupini trgovine, kredita i prometa iznosio je 6.462 prosječno godišnje, a najveće je povećanje ostvareno na željeznici.

Najveći porast broja, u postotku, zabilježen je kod rentijera i penzionera.

Struktura stanovništva po zanimanjima za Hrvatsku gotovo je identična podacima za Jugoslaviju.

Tablica 3. ZAPOSLENE OSOBE PREMA GLAVNOM ZANIMANJU U HRVATSKOJ 1931. GODINE

Zanimanje	1931.	%
Poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo i ribarstvo	1,302.288	76,3
Industrija i obrt	182.630	10,7
Trgovina, kredit i promet	73.510	4,3
Javna služba, vojska i slobodna zanimanja	70.704	4,2
Druga zanimanja (rentijeri, penzioneri, radnici bez naznake posla) i osobe bez zanimanja	76.979	4,5
Ukupno	1,706.111	100,0

Izvor: Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941., Zagreb, "Školska knjiga", 1952.

Usporedbom strukture stanovništva po zanimanju i udjela u nacionalnom dohotku vidljivo je da je učešće poljoprivrede i šumarstva u narodnom dohotku daleko manje, a industrije, obrta i rudarstva veće. Razlozi tome proizlaze iz strukture poljoprivrednih gospodarstava, udjela u broju zaposlenih 76,3% i neefikasne poljoprivredne politike.

Tablica 4. NARODNI DOHODAK* PO DJELATNOSTIMA, 1923.–1939.

	stalne cijene 1938. / u milijunima dinara/			
	1931.	%	1939	%
Ukupno	42.071	100	50.988	100
Industrija i rudarstvo	7.674	17,3	10.747	20,6
Poljoprivreda	19.352	47,1	23.509	46,0
Šumarstvo	2.821	6,0	2.505	5,7
Građevinarstvo	843	1,8	968	1,8
Saobraćaj	2.108	5,9	2.859	5,9
Trgovina i ugostiteljstvo	4.854	11,5	6.019	11,6
Obrt	4.419	10,4	4.380	8,4

* Nacionalni dohodak, kao novostvorena vrijednost u toku godine, razdijeljen je na čist osobni dohodak i višak proizvoda
Izvor: Stevan Stajić, Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923.–1939. u stalnim i tekućim cenama, Ekonomski institut NR Srbije, Beograd, 1959.

Poljoprivreda

Posljedice političkih promjena nakon Prvoga svjetskog rata poremetile su ekonomske odnose, posebno, organizaciju trgovine u svijetu. Europske zemlje, kojima su nedostajale ljudska i stočna hrana, orijentirale su se na snažniji uvoz iz istočnih zemalja, u koje su plasirale svoje industrijske proizvode. Potražnja za agrarnim proizvodima bila je veća od ponude, što je za posljedicu imalo visoke cijene poljoprivrednih proizvoda. Cijene su bile posebno povoljne za žitorodne krajeve, ali ne i za većinu naroda, koji ih nije prodavao, nego kupovao. Istovremeno, industrijski proizvodi, koji su mu bili potrebni, bili su mnogo skuplji od poljoprivrednih, čak i za male i srednje poljoprivredne proizvođače. Osim toga, trgovci žitom, koji su raspolagali novcem i kreditima, obarali su cijenu formiranu na burzi, a razliku su ubirali posrednici i trgovci. Tako da je pojam tržišta bio doveden do apsurd, a umjesto slobodnog tržišta stvoren je monopol.

Koristi od relativno visokih cijena poljoprivrednih proizvoda imali su veliki posjednici, trgovci, izvoznici, špekulanti i posrednici, država od povećanih prihoda od poreza i carina, te banke od deviza za špekulaciju, a poljoprivrednici su jedva preživljavali.

Visoke cijene izvoznih proizvoda i velik obujam tih dobara, pri nesređenim državnim financijama, omogućili su državi da uvede i izvozne carine, sredstvo opterećivanja poljoprivrede, koje su primjenjivale samo gospodarski zaostale i nesređene zemlje. Izvoznim carinama, kao državnom prihodu, pridodan je sistem izvoznih koncesija (dozvola), kao sredstvo

primitivne akumulacije, koje su bile pogodno sredstvo za korupciju. To su bile dodatne mjere pritiska na proizvođača za snižavanje cijena i snaženje domaće buržoazije.

Prvobitna akumulacija zaštićivana je političkim sredstvima (posebne privatne zarade istaknutim članovima stranaka na vlasti), što je bilo obilježje cijele epohe sve do 1941. godine. Na takav način stvorena je velika privatna imovina.

Povećana proizvodnja traktora, kombajna, automobila i kamiona zamijenila je konje i konjsku vuču. To je u prekooceanskim zemljama dovelo do povećanja proizvodnje i utjecalo na trajni trend smanjenja cijena na međunarodnom tržištu.

Pad cijena, od 1928. do 1934. godine, utjecao je na sve segmente društveno-političkog i gospodarskog života. Veliki su poljoprivredni posjednici, špekulirajući, s velikim profitima ušli u nove poslove i investicije, a nakon pada cijena nisu mogli odgovarati obavezama iz zaključenih zajmova u bankama. Propast seljaka povukla je u probleme trgovinu koja je ovisila od kupovne moći seljaka. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda izazvao je i pad cijena industrijskih proizvoda, pa je i industrija došla u situaciju da nije mogla odgovarati obavezama prema bankama, nastalima zbog prevelikih investicija u godinama visokih cijena. Uslijedila je i navala ulagača na banke, koje, također, nisu mogle ispunjavati svoje obaveze. Ulagачi su izgubili sav ili dio novca uloženog u privatne banke. Kriza svjetskog gospodarstva povukla je i Jugoslaviju.

Izvoz je u godinama krize (1929.–1934.) pao na trećinu onoga iz najboljih godina. Spekulativni su se kapitali iz trgovine, banaka i burzovnih operacija povlačili u inozemstvo. Došlo je do “unutrašnje deflacije” koja je još više onemogućavala ublažavanje krize. Istovremeno, moćni politički faktori i kapitalisti, koji su raspolagali novcem, kupovali su zlato i devize u zemlji i izvozili u inozemstvo, iskoristivši i pooštrevajući krizu radi stjecanja privatnog bogatstva. Na taj su način, iznoseći u inozemstvo zlato prijeko potrebno za podizanje gospodarstva, pokazali da nisu vjerovali u stabilnost političkog sistema u zemlji, koji su sami stvorili. Tako se godine gospodarske krize mogu smatrati prvom fazom razvitka kapitalizma u Jugoslaviji.

Za razumijevanje gospodarske problematike Jugoslavije između 1918. i 1941. potrebno je sagledati strukturalne odnose gospodarstva. To tim više, jer je među zaposlenima postotak zaposlenih u poljoprivredi i stočarstvu 1921. godine iznosio 80%, a 1931. godine više od 76% (bio bi i veći da je u oba popisa primijenjeno isto mjerilo).

“U 1931. godini izvršen je, prvi i jedini, popis poljoprivrednih gospodarstava Jugoslavije. U Jugoslaviji je bilo više poljoprivrednih gospodarstava nego u svim državama Južne Amerike zajedno. Očito, takva je usitnjenost

gospodarstava, zaista, nepovoljna za naprednu i intenzivnu poljoprivredu, a u Hrvatskoj je bila najlošija.”³

Tablica 5. POSJEDOVNA STRUKTURA POLJOPRIVREDE, 1931. GODINE

Veličina gospodarstava* – u 000 Struktura u%

	Gospodarstva	Površina ha	Gospodarstva	Površina ha
Ukupno	2.069	11.420	100,0	100,0
do 2 ha	710	743	34,3	6,5
2 – 5	698	2.454	33,6	21,5
5 – 10	420	3.084	20,4	26,6
10 – 20	181	2.552	8,7	22,4
20 – 50	53	1.488	2,6	13,0
50 – 100	5	363	0,3	3,3
100 – 500	2	317	0,1	2,9
preko 500	0,3	419	0,0	3,8

* Ukupna korištena površina gazdinstva.

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije.

Vidljivo je da su u gospodarstvu postojale dvije skupine, gotovo, jednake brojne važnosti, s površinom ispod 2 ha i s površinom od 2-5 ha. Po ekonomskim su mjerilima, zbog male površine, bile nesposobne za napredniju poljoprivredu. Ta gospodarstva, koja su se koristila s oko 28% površina, nisu mogla davati viškove tržištu niti svoje članove zaposliti tokom cijele godine, a njihov doprinos narodnom dohotku bio je njihova potrošnja vlastitoga naturalnog proizvoda. Srednji seljački posjedi od 5-20 ha zauzimali su 49% svih površina, a velika seljačka gospodarstva od 20-50 ha samo 13% ukupne površine.

Poljoprivredna struktura nije bila konstanta, već se neprestano mijenjala, jer se broj gospodarstva povećavao novim povećanjem stanovništva, odnosno novo formiranim obiteljima, koje su dalje dijelile postojeću gospodarsku površinu. Dakle, poljoprivredno stanovništvo se povećavalo, a gospodarska se površina, istovremeno, dalje dijelila, odnosno smanjivala i osiromašivala.

Povoljna je konjunktura stvarala iluziju da su agrarne zemlje u povoljnijem položaju nego industrijske, jer imaju obilje sirovina, jeftinu radnu snagu i kapital, iako malen, ali svemoćan. Vjerovalo se da će se kapitalizam perspektivno snažiti i stabilizirati prosperitet gospodarstva. Sukladno takvim očekivanjima, do svjetske je krize vladala puna sloboda privat-

³ Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941., Zagreb, “Školska knjiga”, 1952.

noga, domaćega i inozemnog kapitala, bez miješanja države u gospodarske odnose. Međutim, ovakav se liberalizam slomio 1930. godine i poslije nikad više nije obnovljen. Ostao je kapitalizam, ali više nije bio ni konkurentski ni liberalan, već je ušao u fazu državnog kapitalizma.

Jugoslavija je bila poljoprivredna zemlja i stanje poljoprivrede obilježavalo je cjelokupni društveni i politički život, iako je u sistemu ekonomske politike zauzimala posljednje mjesto. Sistematska poljoprivredna politika nije, uopće, postojala, a ništa nije urađeno ni za poboljšanje ni za povećanje prinosa poljoprivrede, a ni za uzgoj novih kultura.

Zbog neposrednog pritiska masa 1919. godine izrađen je program agrarne reforme i donesene odredbe koje su služile kao program do 1931. godine. One su određivale: raskidanje svih kmetskih veza; svih kolonizatorskih odnosa; eksproprijaciju velikih posjeda; odštetu dotadašnjim vlasnicima; oduzimanje, bez odštete, imanja habsburške i druge neprijateljske dinastije; prijelaz u vlasništvo države svih većih šumskih kompleksa. Također se određivalo da su svi obiteljski posjedi, koji se ne mogu otuđiti, jer prelaze na najstarijeg sina (fideikomisni), i svi posjedi, koji obuhvaćaju "bar 100 do 500 jutara", stavljeni pod sekvestar. Taj je privremeni sekvestar trajao do 1931. godine kad je donesen i Zakon o likvidaciji agrarne reforme. Sekvestrirana zemlja je dana seljacima u zakup.

Taj dugotrajni provizorij imao je negativne posljedice i za poljoprivredu, a i za poljoprivrednu politiku, jer seljaci nisu znali hoće li ostati vlasnici zemlje koju su privremeno obrađivali.

Seljački dugovi su ugrožavali ekonomsku poziciju i vlasništvo seljaka nad zemljom koju su obrađivali. Zbog raznih uzroka – suše, poplava, rata, bolesti, pada cijena – seljaci su se zaduživali i dovedeni su u situaciju da prodaju zemlju kako bi vratili dug ili su je zbog duga gubili.

Broj dužnika nije bio toliko velik, oko 36% od svih poljoprivrednih gospodarstava, ali je mnogo bitniji bio odnos između poljoprivrednih prinosa i seljačkih dugova. Plaćanje kamata, godišnje odnosilo je više od 50% novčanog prihoda svih zaduženih gospodarstava.⁴

Zakonom o zaštiti zemljoradnika, od 19. travnja 1932. godine proglašen je seljački moratorij, odgoda plaćanja i odgoda izvršenja prinudne prodaje zbog neplaćanja seljačkih dugova. Odgoda je trajala 4,5 godine kad je donesena Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova. "Inicijativa za ovakvo rješenje pitanja seljačkih dugova došla je iz bankarskih redova, i njen je prvotni cilj bio sanacija banaka".⁵

⁴ Bilten Privilegirane agrarne banke 1. IV. 1933. godine – Prilog, izvještaj o anketi o zaduženju poljoprivrednika.

⁵ Mijo Mirković, Regulisanje seljačkih dugova, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1936., str 349, od 25. listopada 1936.

Ovakvim uređenjem seljačkih dugova nije ništa bitno učinjeno za poljoprivredu. Njime se, uglavnom, pomoglo konsolidaciji i koncentraciji financijskog kapitala.

Privilegirana agrarna banka utemeljena je zakonom od 16. travnja 1929. godine. Ona je bila osnovana samo za kreditiranje – neposredno poljoprivrednika i posredno seljačkih zadružnih organizacija. Prednost su imali veliki posjedi, jer im je bio siguran novčani prinos od posjeda. Agrarna banka postala je sredstvom za unapređivanje poljoprivrede i kontrolom gospodarjenja u njoj. Seljačke zadruge i zadružni savezi postali su organi banke, a rukovođenje bankom bilo je rukovođenje cijelim financijskim kapitalom u poljoprivredi.

Industrijalizacija

U ekonomskoj politici Jugoslavije 1918.–1941. godine teško je naći sistemske mjere za unapređenje industrije, pa ni takve kao što su u poljoprivrednoj politici bile agrarna reforma, “reguliranje” seljačkih dugova i Agrarna banka.

Politika industrijalizacije Jugoslavije više se očitovala u pasivnom promatranju eksploatacije rudnoga, šumskoga i poljoprivrednog bogatstva te radne snage naroda, u sudjelovanju vlade i države u toj eksploataciji i u izvlačenju individualnih koristi od nje, nego li u aktivnom rukovođenju industrijalizacijom.

Cjelokupan ekonomski sistem Jugoslavije u sektoru industrije sastojao se u tome da se ostavi slobodan put te da industrijalizacijom rukovodi interes industrijalaca i poduzetnika.

Pokazatelji navedeni u tablici 6. naznačuju dva globalna zaključka – prvo: da je udio hrvatske industrije u Jugoslaviji bio veći od 37%; i drugo: da je broj zaposlenih bio svega 30%, odnosno da je produktivnost rada bila veća. Sve prednosti, koje je uživao domaći kapital, uživao je i inozemni. Međutim, inozemni je kapital bio veći i raspolagao je i sa znatnijim sredstvima za podmićivanje, odnosno korumpiranje. Inozemni kapital kupovao je ne samo ljude od utjecaja, nego i sve sposobne stručnjake.

Međunarodni trustovi i karteli podijelili su područja i Jugoslavija je morala ostati rajon za potrošnju njihovih proizvoda i poljoprivredna zemlja, koja će Njemačkoj, Austriji i Italiji davati hranu, Italiji i Engleskoj drvo, Francuskoj i Americi bakar, Italiji, Americi, Njemačkoj i Japanu boksit, Njemačkoj, Čehoslovačkoj i Švedskoj konoplju, Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji i svim prekoceanskim zemljama radnu snagu itd., a djelatnost njezina narodnog gospodarstva morala je ostati neposredno ovisna

od uvoza strojeva i oruđa, prediva i tkanina, konstrukcija za mostove, brodova, lokomotiva i igala, pa čak i drvenog namještaja iz tih zemalja.⁶

Tablica 6. OSNOVNI PODACI PO GRANAMA INDUSTRIJE, 1938. GODINE

	Vrijednost proizvodnje, mil. dinara			Radna mjesta ⁷		
	Jugoslavija	Hrvatska	ili %	Jugoslavija	Hrvatska	ili %
Ukupno	15.755	5.854	37,2	300.633	89.839	30,0
Ekstraktivna	294	169	57,5	12.426	6.348	51,1
Metalurška	1.338	142	10,6	15.514	540	3,5
Prerada metala	829	292	35,2	42.668	12.407	29,1
Keramike i stakla	264	57	21,5	17.355	4.363	25,1
Drvena	802	318	40,0	42.020	15.174	36,1
Hartije i štamparije	466	120	25,8	11.095	2.895	26,1
Hemijska	1.107	493	44,5	16.040	5.705	35,6
Prehrana i poljoprivredna	3.831	1.611	42,3	42.676	13.114	30,7
Tekstilna	2.886	861	33,3	75.046	21.051	28,1
Koža i krzna	604	264	43,7	14.025	5.196	37,1
Električne centrale	2.392	1.473	61,6	7.940	2.074	26,1
Ostale	942	152	16,1	3.808	972	25,5

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, izdanje Ministarstva trgovine i industrije, Beograd, 1941.

Strani je kapital ovladao s oko 25% industrijskih tvornica u Jugoslaviji, a u Hrvatskoj oko 30%. Inozemni kapital ne samo da je imao zaštitu države, nego je bio jači od države, imao je stvarnu eksteritorijalnost, a administracija, policija, zakonodavna tijela i vlada činili su sve ono što je zahtijevao, stručnjaci su bili u njegovoj službi, a sudovi su sudili u njegovu korist.

Industrija je uživala carinsku zaštitu od inozemne konkurencije. Postojale su izvozne carine u namjeri da cijena u zemlji bude niža nego u inozemstvu i da se domaćoj industriji osiguraju jeftinije sirovine, a uvoznim carinama se željelo da cijena uvoznih proizvoda bude veća nego u domicilu. Osim toga, posredna se zaštita kapitala ostvarivala i željezničkom tarifom, poreznim sistemom i državnim nabavama koje su pogodovala kapitalu.

⁶ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941.*, str. 73.

⁷ Maksimalan broj osoblja koje može biti zaposleno u poduzeću pri normalnom, odnosno neprekidnom radu.

Tablica 7. INDUSTRIJSKE TVORNICIJE PREMA VLASNIŠTVU I VELIČINI U 1938. GODINI

Prema vlasništvu i upravljanju

	Jugoslavija	%	Hrvatska	%	ili %
Ukupno	4.257	100,0	1.256	100,0	29,5
Jugoslovenske	3.222	75,7	872	69,4	27,1
Strane	183	4,3	46	3,7	25,1
Pretežno jugoslovenske	346	8,2	139	11,1	40,2
Pretežno strane	318	7,5	113	9,0	35,5
50% jugoslovenska 50% strana	48	1,1	16	1,2	33,3
Bez podataka	140	3,2	70	5,6	50,0

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, izdanje Ministarstva trgovine i industrije, Beograd, 1941.

Obrti su razmjerno najviše napredovali. Povećali su se broj obrtnika i obujam proizvodnje, poboljšavala se kvaliteta proizvoda, unaprijedila tehnička oprema obrtničkih radionica. Strani je kapital vrlo rijetko i iznimno ulazio u obrte.

Bankarstvo

Bankarstvo u Kraljevini Jugoslaviji, osim općih obilježja kapitalističkog sustava, bilo je heterogeno. Banke su bile sitne, mnogobrojne i neorganizirane u čvrst i skladan sustav, a većina krupnih banaka pripadala je stranom kapitalu.

Poslovna sredstva tih banaka bila su angažirana profitnom logikom, a banke su uglavnom bile dionička društva, u najvećem broju s političkim, nacionalnim i vjerskim obilježjima. Istovremeno, to je bio i razlog da nije došlo do koncentracije banaka, što je inače temeljna karakteristika za razvoj kapitalističkog bankarstva. Isto tako, neorganiziranost bankarstva u cjelinu posljedica je i političkih prilika koje to nisu omogućavale.

Jedinstveno kreditno tržište nije postojalo, jer je bilo razbijeno na nekoliko regionalnih tržišta, koja su se međusobno razlikovala, i to po veličini sredstava, visini kamatnih stopa i drugim uvjetima.

Prva kreditna organizacija na hrvatskom teritoriju osnovana je u Dubrovniku 1647. godine. Bio je to Dubrovački založni zavod. Isključivo domaćim sredstvima u Zagrebu je 1846. godine osnovana Prva hrvatska štedionica, koja je do 1941. godine bila najveća nacionalna (s obzirom na kapital) privatna banka, univerzalnog karaktera, s 48 filijala u svim

dijelovima tadašnje države. Važnije banke sa stranim kapitalom bile su Hrvatska sveopća kreditna banka (talijanski kapital) i Hrvatska banka (mađarski kapital).

Bankarstvo se razvijalo vrlo brzim tempom, osobito u godinama konjunktura, i svoj je vrhunac postiglo sredinom 1931. godine, naročito, u Zagrebu. Visok nivo depozita i smanjenje potražnje zbog utjecaja Velike ekonomske krize potaknuli su banke da, zbog viška novca, uđu u rizične investicije u industriji.

Kad je poslije konjunkturnih godina nastupila depresija – viškovi u ionako nedovoljno razvijenoj poljoprivredi, kriza i smanjenje prometa u trgovini, a nejaka industrija nije bila u stanju amortizirati krizu i proizvoditi onoliko koliko se, s obzirom na kapacitete, moglo očekivati – došlo je do općeg zastoja i još dublje krize nego što je to bio slučaj u razvijenim zemljama. Dužnici su prestali udovoljavati svojim kreditnim obavezama i izbila je bankarska kriza. To je pogoršano deflacijskom politikom Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, koja je, tom i takvom politikom, doprinijela valu bankarskih stečajeva.

Jedino je u velikim zagrebačkim novčanim zavodima, koji nisu u tolikoj mjeri bili zavisni od otplata kredita zemljoradnika, postignut znatan uspjeh u procesu sanacije. Zbog toga se Gradska štedionica u Zagrebu ubrzo mogla odreći zakonske zaštite i prijeći na normalno poslovanje. Temeljem Zakona o zaštiti, novčani su zavodi morali u roku od šest godina provesti sanaciju, u protivnom su likvidirani. Tako je u Kraljevini Jugoslaviji 1941. godinu i Drugi svjetski rat dočekalo gotovo 50% banaka koje su bile u procesu sanacije i likvidacije.

Promet i građevinski radovi

U uvjetima opće privredne nerazvijenosti Kraljevine Jugoslavije promet je sa svojom tehničkom osnovom, u odnosu na druge grane, ipak bio relativno razvijena privredna djelatnost.

Između potreba gospodarstva i razvitka prometnih sredstava nije bilo potrebne koordinacije. Gospodarstvo se razvijalo u privatnom vlasništvu, a bitne grane prometa bile su podržavljene (željeznice, pošta, telegraf, telefon i djelomično riječni promet).

U pogledu razvoja prometa ostvaren je stanovit napredak u građenju cesta i usavršavanju prometnih tehničkih sredstava.

Jugoslavija je 1918. godine naslijedila nekoliko raznorodnih sustava željezničkih mreža, osim ostalih i uskotračne kolosijeke. Hrvatska nije imala željezničke veze s Dalmacijom, a s Bosnom samo pretovarom iz normalnog na uski kolosijek. Na glavnoj pruzi Zagreb – Beograd sagrađen je

dvostruki kolosijek. Od 1918. do kraja 1938. sagrađeno je 1.374 km novih željezničkih pruga. Tako je u dvadeset godina dužina pruga povećana svega 15%. Razmjerno veći promet na području Hrvatske i Slovenije bio je posljedica razmjerno većeg stupnja gospodarskog razvitka (industrija, trgovina, gradovi), ali i nedostatka plovniha voda u Sloveniji.

Za riječni je promet postojala znatna mreža međunarodnih vodenih putova, prije svega, po Dunavu, a i unutrašnjih po Dravi, Savi i drugim rijekama (Drini, Uni, Kupi, Bosutu i Neretvi).

Pomorska privreda, osobito Hrvatske, razvijala je vađenje soli, ribolov i pomorsku plovidbu, te obrt i brodogradnju.

Tablica 8. VAŽNOST GRAĐEVINSKIH RADOVA IZ NADLEŽNOSTI MINISTARSTVA GRAĐEVINA

Izvršeni tehnički radovi, u tisućama dinara

Godina	1924.	1930.	1936.
Ukupno	218.743	354.764	309.647
Putovi	97.322	142.993	151.021
Mostovi	44.709	45.943	20.389
Propusti	7.670	9.153	10.765
Osiguranja*	5.335	7.417	13.512
Zgrade**	60.189	101.787	78.652
Instalacije	3.518	11.121	6.910
Hidrotehnički radovi	—	36.350	28.399
Željeznica***	—	—	—

* Osiguranja: zidovi (potporni i obložni), kaldrme, drenaža, ograde i odbojnici i dr.

** Zgrade: administrativno-upravne, školske i prosvjetne, privredne, sanitetske, vjerske, stanovi i dr.

*** Podacima nisu obuhvaćene gradnje iz nadležnosti drugih ministarstava (npr. željeznice, osim za 1930. godinu, 221.636 dinara). Stoga ovaj prikaz obuhvaća samo dio javnih (državnih) gradnji, a uopće ne obuhvaća obimnu aktivnost izgradnje privatnih objekata.

Izvor: Izvještaji Ministarstva građevina Kraljevine Jugoslavije 1924.–1936.

Nažalost, nema dovoljno podataka o građevinskoj djelatnosti u Kraljevini Jugoslaviji. Građeni su uglavnom manji stanovi, pogotovo na selu. Od ukupnog broja stanova svega 62% bilo je u zgradama od tvrdog materijala, jer su zgrade i stanovi na selu najčešće građeni od mekog materijala i nekvalitetne cigle. Svega je 57% stanova imalo kupaonicu, a u gradskim naseljima 80%.

U gradskim naseljima bilo je 28% stanova s vodovodom, 1% s centralnim grijanjem i 86% s električnom strujom.

Izvoz i uvoz

Kao poljoprivredna zemlja Hrvatska je, kao i Jugoslavija, bila izvoznik poljoprivrednih proizvoda, agrarnih sirovina, drva, ruda i koncentrata. Međunarodni je ekonomski položaj Jugoslavije bio povoljan sa stanovišta pokrivenosti uvoza izvozom, ali nepovoljan u pogledu strukture izvoza.

Tablica 9. VANJSKOTRGOVINSKA ROBNA RAZMJENA

u milijunima dinara*

Godina	1921.	1931.	1939.
Izvoz**	2.461	4.801	5.521
Uvoz***	3.466	4.800	4.757
Stupanj pokrivenosti – %	59,7	100	116,1

* Po kursnim listama koje su važile u odnosnoj godini.

** Izvoz je, uglavnom, bio: prvo, rezana građa i ogrjevno drvo, drugo, poljoprivredni proizvodi i stoka i treće, cement portland, te neznatno olovo i bakar.

*** Uvoz se sastojao od, na prvom mjestu, ugljena i koks, zatim sirove nafte i željeza, te sirove kože, pamuka, vune, južnog voća i kave.

Izvor: Statistika spoljne trgovine Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

U razdoblju od 1922. do 1930. godine vrijednost izvoza bila je tijekom 13 godina veća od vrijednosti uvoza, a tijekom 5 godina manja od vrijednosti uvoza. U svih 18 godina ukupni je aktivni saldo bio malen, ali pokazuje da je bilanca jugoslavenske vanjske trgovine bila uravnotežena.

Tablica 10. TEKUĆA PLATNA BILANCA

u milijunima dolara

A. PRIHODI

Godina		1931.		1936.
Ukupno		110,5		129,1
Izvoz roba		86,7		104,5
Prihodi od usluga		10,5		18,5
Saobraćaj	6,1		7,7	
Turizam	4,4		7,9	
Ostalo	0,0		2,9	
Doznake radnika i drugo		13,3		6,1
Neplaćene kamate		0,0		0,0

B. RASHODI

Ukupno		142,5		126,2
Uvoz roba		97,5		96,5
Rashodi od usluga		23,4		12,8
Saobraćaj	0,0		2,1	
Turizam	5,7		3,7	
Ostalo	17,7		7,0	
Devizni računi građana		0,9		0,4
Plaćene kamate		20,0		16,8

C. SALDO TEKUĆE PLATNE BILANCE - 32,1 +2,8

Izvor: Obračun za period 1930.–1936., Balances des paiements 1939.–1945, Nations United, Geneve.

Proizvodi poljoprivrede i šumarstva (uključujući i piljenu građu) predstavljali su više od 60% vrijednosti izvoza.

U ostvarivanju deviznih sredstava svoj obol dao je i turizam, od dolaska i noćenja turista.

Tablica 11. DOLASCI I NOĆENJA TURISTA*

u tisućama

	Dolasci		Noćenja	
Godina	1931.	1939.	1931.	1939.
Strani	210	276	863	1.453
Domaći	339	663	2.131	3.917

* Obuhvaćen promet turista u hotelima.

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1929.–1941. godine.

Obrazovanje i kultura

U ukupnom broju stanovništva udio djece osnovnoškolskoga uzrasta, od 7 do 10 godina, iznosi oko 10%. Osnovnim je obrazovanjem bilo obuhvaćeno nešto manje djece – oko 8%. Gotovo je jednako i učešće srednjoškolskog uzrasta, od 11 do 14 godina, u ukupnom stanovništvu, a obrazovanjem je bilo obuhvaćeno svega oko 14% od ukupnog broja stanovnika te dobi.

Tablica 12. OSNOVNO I SREDNJE OBRAZOVANJE 1938./39.

	Škole	Učenici	Nastavnici
OSNOVNO OBRAZOVANJE *			
Jugoslavija	9.190	1.470.973	34.663
Hrvatska	2.581	384.865	9.181
SREDNJE OBRAZOVANJE **			
Jugoslavija	1.086	213.100	13.515
Hrvatska	241	49.879	3.559

* Osnovne škole prikazane su kao četverogodišnje.

** Srednje škole obuhvatile su: zanatske, tehničke i druge škole, gimnazije (niže i više), učiteljske i umjetničke škole.

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1918.–1988. godine

Od ukupno upisanih studenata u Jugoslaviji, 1939. godine, u Hrvatskoj je bilo upisano 33%, a od ukupno diplomiranih studenata u razdoblju od 1929. do 1939. godine u Hrvatskoj je diplomiralo oko 38%.

Tablica 13. VISOKO OBRAZOVANJE

	Fakulteti i škole	Upisani studenti	Diplomirani studenti 1929.–1939.	Profesori i nastavnici
Jugoslavija	30	21.253	19.483	1.390
Hrvatska	11	7.135	7.339	570

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1918.–1988. godine.

Unatoč činjenici da pod pojmom kultura podrazumijevamo širi raspon aktivnosti, od kazališta, kina, likovnog izražavanja, knjiga, filmske djelatnosti, tiska, pa do raznoraznih izložbi, prezentiramo samo dio kojim raspolažemo.

Tablica 14. KULTURA I UMJETNOST U 1939.

	Jugoslavija		Hrvatska	
Kazališta		44		11
predstave	4.233		1.020	
posjetioči, u 000	1.421		440	
Kina		413		104
sjedala, u 000	132		36	
Listovi i časopisi		1.245		448
na narodnom jeziku	1.136		472	
na stranom jeziku	109		12	

Dnevni listovi		38		17
na narodnom jeziku	29		16	
na stranom jeziku	9		1	
Tjednici		286		103
Petnaestodnevni		139		47
Mjesečni		575		230
Dvomjesečni		80		38
Polugodišnji		24		15
Povremeni		103		34

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1940. godine.

Na temelju ovih podataka očito je da je udio Hrvatske u kazalištima i kinima bio od 25 do 30%, a u odnosu na tiskovine bio je veći od 40%.

Socijalno-medicinska skrb

Jedna zdravstvena institucija u Jugoslaviji trebala je opsluživati oko 50.000 građana, što nije zadovoljavalo stvarne potrebe ljudi, a niti su svi mogli plaćati zdravstvene usluge.

Tablica 15. SOCIJALNO-MEDICINSKE USTANOVE

	1931.	1939.
Higijenski zavodi	10	10
Domovi narodnog zdravlja	44	51
Odjeljenja narodnog zdravlja	272	552
Školske poliklinike	33	32
Dispanzeri za majke i dojenčad	3	2
Dispanzeri za tuberkulozu	10	7
Ambulante za kožne i venerične bolesti	20	4
Ambulatoriji za trahom	12	9
Zdravstvene stanice	119	159
Narodna kupališta	9	8
Pomoćne stanice za malariju	15	22
Lječilišta i oporavišta	20	26

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1925.–1939. godine.

Na jednog liječnika dolazilo je oko 3.000 stanovnika, a na zubara oko 70.000 ljudi.

Tablica 16. SANITETSKO OSOBLJE

	1930.	1938.
Liječnici	4.545	4.747
Dentisti	208	353
Zubni tehničari	256	373
Apotekari	1.394	1.408
Babice – namještene	91	1.385
– privatne	2.282	814
Sestre – diplomirane	1.644	3.645
– nediplomirane	279	911
Dezinfektori	235	156
Drugo stručno osoblje	1.269	3.676

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1925.–1939. godine.

Na jedan krevet u bolnicama 1930. godine dolazi oko 12 bolesnih građana, a jedan liječnik opslužuje oko 35 bolesnika. Broj kreveta u bolnicama ostao je isti do 1939. godine, ali se broj bolesnika povećao za 50%. Tako da se pogoršao i omjer bolesnika i kreveta, pa 18 građana-bolesnika polaže nadu na jedan krevet u bolnici.

Tablica 17. BOLNICE 1930.–1939.

	1930.	1939.
Bolnice	172	169
Kreveti	22.895	23.524
Liječnici	647	927
Bolničari, sestre, laboranti	2.337	2.555
Drugo medicinsko osoblje	2.540	3.026
Bolesnici, u 000	280	433
Kreveti na 10.000 stanovnika	16,6	15,1
Bolesnici na 1 liječnika	433	467

Izvor: Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije od 1929. do 1940. godine – Državni i privatni sanatorijumi.

Poseban oblik skrbi odnosio se prema umirovljenicima i invalidima, ali, nažalost, malo ih je imalo mogućnost koristiti se tom privilegijom, svega oko 150.000 građana, koji su stekli tu državnu naknadu.

Tablica 18. DRŽAVNI PENZIONERI I INVALIDI

	1934.	1939.
Lični penzioneri	37.013	41.090
Porodični penzioneri	22.926	17.607
Lični invalidi	17.596	14.184
Porodični invalidi	53.142	53.631
Uživaoci renti	15.247	25.819

Izvor: Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije od 1929. do 1940. godine.

Zaključak

Ekonomska politika Jugoslavije od 1918. do 1941. godine u svim sektorima gospodarstva i svim bitnim mjerama bila je vođena interesima stranoga i domaćega krupnog kapitala, posebice srpske buržoazije. Sva konkretna rješenja bila su diktirana trenutačnim potrebama kapitala ili pojedinih njegovih skupina. Akumulacija kapitala u zemlji bila je nedostatna za snažniji razvoj, a u pojedinim razdobljima dolazilo je i do znatnog odljeva kapitala u inozemstvo. U nedostatku domaćeg kapitala prednost je dobivao inozemni kapital. Domaći i strani kapital stvarao se iskorištavanjem bogatstva zemlje, radne snage naroda i državne imovine.

Državna politika (javni kredit, željeznice, izvozni monopoli) služila je interesima privatnog kapitala (kredit, željezničke tarife, izvoznici), nerijetko stranoga.

Sve u svemu, ekonomska politika nije ni postavljala ni rješavala ekonomsku problematiku Jugoslavije. Između bitnih gospodarskih problema i konkretnih mjera gospodarske politike postojala su očigledna protuslovlja.

Razdoblje od 1941. do 1945.

Novi politički kontekst nastao je slomom (kapitulacijom) Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941., te proglašenjem kvislinške NDH iste godine. Time počinje kratko i burno razdoblje u novijoj povijesti Hrvatske. Kako se ustaška država odrekla mnogih hrvatskih teritorija, prije svega kolijevke hrvatske domovine Dalmacije, te Istre i otoka, Baranje i Međimurja, prostor Hrvatske bio je ponovo razjedinjen, a njegovi su dijelovi bili pod talijanskom, mađarskom i drugim okupacijama.

Složenost novih okolnosti uvjetuje i pojedinačno razmatranje gospodarskih prilika i aktivnosti. U ratnim uvjetima, ali izvan područja ratnih operacija, u tzv. NDH uglavnom se u gotovo svim sektorima nastavlja

prijeratne privredne aktivnosti. Naravno, uz postupno sve snažnije uplitanje države i državnih organa u privredu.

Cjelokupno je gospodarstvo postupno zadobilo karakteristike ratne privrede s vidljivim jakim utjecajima zavojevača, pa se može kazati da se, osim snažnog udjela i utjecaja stranog kapitala, kao i prije rata, vidljivo širi utjecaj njemačke vojne sile, jednom riječi stvara se povezanost i ovisnost o potrebama privrede Reicha.

Da bi se mogao dati makar i sažet prikaz gospodarskih prilika u Hrvatskoj u razdoblju od 1941. do 1945., trebalo bi na osnovi uvida u gospodarske prilike na okupiranim područjima (Dalmacija, Istra, otoci, Međimurje, Baranja) te privredne aktivnosti pod režimom NDH sačiniti cjelovitiji pregled ekonomskog stanja i odnosa.

Tipična dvostruka gospodarska struktura i aktivnost nalažu potrebu posebnog isticanja ekonomske aktivnosti na slobodnom teritoriju te ekonomske podloge NOP-a u NOB-u, što su se već od 1941. godine organizirano širile.

Narodnooslobodilačka borba (pokret otpora, narodna revolucija) postupno je poprimala oznake masovnog narodnog ustanka sa, u europskim razmjerima, zamjetnim djelovanjem, što je konačno rezultiralo pobjedom nad kvislinzima i svim okupatorima.

Stoga se i danas, u Republici Hrvatskoj, u preambuli Ustava RH od 22. prosinca 1990. godine, posebice ističu odluke Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a), jer su njima, već u doba Drugoga svjetskog rata, uspostavljeni temelji državnopravnog suvereniteta Hrvatske.

Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. ZAVNOH postaje najvišim zakonodavnim tijelom i najvišim organom vlasti u federalnoj državi Hrvatskoj. Na temelju tih odluka Hrvatska je i u cijelom razdoblju postojanja FNRJ–SFRJ, očuvala sva obilježja posebne federalne države-republike unutar federacije jugoslavenskih republika. To je bio i bitan temelj (pravna pretpostavka), naravno i uz neke druge, za izlazak iz jugoslavenske zajednice i proglašenje neovisnosti u ljeto 1991.

Od samih početaka narodnog ustanka u Hrvatskoj veoma važnu ulogu imaju stvaranje i širenje slobodnih teritorija. Slobodni teritoriji nisu bili bitni samo u klasičnom smislu ratne pozadine s ključnom ulogom u opskrbi i osiguravanju materijalnih izvora za pokret, već i u izgradnji institucija NOP-a i narodne vlasti.

Kad je riječ o narodnooslobodilačkim odborima, valja, posebice, istaknuti privrednu aktivnost u najširem smislu te riječi. Prikupljanje hrane, odjeće, obuće, oružja, municije te, naročito, lijekova, medicinske opreme i sanitetskog materijala i svega ostaloga potrebnog partizanskim jedinicama bilo je jedna od najvažnijih zadaća tih odbora. Njihova je aktivnost

uočljiva i u poljoprivredi – od obrade zemlje i sjetve do organiziranja žetve. Odbori su znatno utjecali i na području trgovine, osobito u provođenju nadzora nad njom, onemogućavanju ratnih profitera, bojkotu neprijateljskih tržišta, sprečavanju izvoza materijalnih dobara, te organiziranju raznih drugih privrednih aktivnosti za potrebe stanovništva na oslobođenom teritoriju i jedinica NOP-a. Možemo istaknuti da je odlukom CK KPH potkraj 1941. godine u nadležnost narodnooslobodilačkih odbora stavljeno rješavanje svih pitanja iz oblasti proizvodnje, trgovine i prometa. Parola je glasila: “Sve za frontu, sve za pobjedu!”

Jačanjem pokreta, razgranava se privreda na oslobođenom teritoriju. U početku se borbom otimalo od neprijatelja, a poslije sve više jača oslanjanje na vlastite izvore. Brzo su nicali radionice za popravak oružja, odjeće i obuće. Posebna briga i zadatak odbora ogledao se u zbrinjavanju ranjenih boraca (čuvane partizanske bolnice na Petrovoj gori, u Lici i drugdje), te u organizaciji i osiguravanju narodnih zbjegova. Unatoč takvoj aktivnosti, materijalna baza, tj. ekonomska podloga pokreta, nije bila dostatna. Narodni porez, prinosi sakupljani u Narodnooslobodilački fond, zatim sredstva dobivena konfiskacijom i rekvizicijom – sve to nije bilo dovoljno. Stoga je 1943. radi jačanja financijske baze NOP-a raspisan “Zajam narodnog oslobođenja”. U tom su razdoblju na oslobođenom teritoriju poteškoće pri oživljavanju trgovine izazivale i različite valute (kune, lire, njemačke marke, mađarske forinte).

Narodna je vlast donijela mnoge propise koji su se odnosili na privredni život oslobođenog teritorija. Već u drugoj polovici 1944. godine ubrzano se radi na poticanju i oživljavanju industrije i obrta. Valja istaknuti Tehnički odjel ZAVNOH-a, zadužen za obnovu proizvodnih pogona i obnovu, odnosno izgradnju spaljenih i uništenih kuća.

U okviru ZAVNOH-a formiran je i Ekonomski odjel koji počinje organizirati provoditi i usmjeravati ekonomsku aktivnost na cijelom oslobođenom teritoriju. Pri svim općinskim, kotarskim i okružnim odborima osnovani su posebni gospodarski odsjeci, a za važnije zadatke i komisije (npr. za sjetvu, žetvu). Također su otvorene i mnoge radionice. Ekonomski odjel, zadužen za organiziranje i praćenje gospodarskog života na oslobođenom teritoriju, različitim je uputama i dopisima usmjeravao taj rad.

Može se slobodno reći da od kraja 1943. godine gospodarska politika na oslobođenim teritorijima Hrvatske dobiva nove osnove, osobito nakon poziva iz Otočca (Prvo zasjedanje ZAVNOH-a) kad se NOP-u priključio znatan broj ekonomskih stručnjaka. Sredinom 1944. godine, umjesto Ekonomskog odjela ZAVNOH-a, oformljeno je šest novih odjela, i to narodnog gospodarstva, prehrane, financija, obnove zemlje, te prometa i tehničkih radova. Odjel obnove zemlje izradio je i dugoročni plan obnove u Hrvatskoj.

Na kraju, pored raznolikih aktivnosti na gospodarskom planu u ratnim uvjetima (specifični oblici ratne ekonomije), ističemo zamjetnu i dinamičnu djelatnost od samih početaka Ustanka, pa sve do pobjede 1945., u oblasti kulture, školstva i obrazovanja te zdravstva. Pokretu su od najranijih razdoblja pristupali istaknuti predstavnici javnoga i kulturnog života (književnici, novinari, likovni umjetnici, glumci, prosvjetni radnici i dr.). Pristupanje Pokretu osobito je masovno nakon pada Italije, ujesen 1943. godine.

U cijelom razdoblju od 1941. do 1945. bilježimo velike aktivnosti u kulturi, obrazovanju, opismenjivanju, zdravstvenoj djelatnosti, a posebice valja istaknuti živu izdavačku djelatnost (novine, publikacije, plakati) te djelatnost partizanskih kazališnih družina od recitala do pravih kazališnih predstava. Organizirana briga bila je posvećena i fizičkoj kulturi (različita sportska natjecanja i sl.). Posebice valja istaknuti impozantan Kongres kulturnih radnika, održan u lipnju 1944. godine u Topuskom.

U ratnom razdoblju od 1941. do 1945. godine, u uvjetima okupacije i ratnog pustošenja, hrvatska je privreda pretrpjela goleme štete. U industriji i rudarstvu uništeno je ili oštećeno gotovo 1.800 objekata, 83% željezničkih pruga i vagona, više od polovice svih mostova, a potopljeno je gotovo 90% trgovačke flote, razorene su ili uništene lučke instalacije i lučka infrastruktura. Znatne štete pretrpjela je i poljoprivreda. Izgubljeno je više od 2,5 milijuna grla stoke, uništeni su vinogradi, voćnjaci, poljoprivredni alati, traktori, vršilice, kosilice i drugo. Stambeni fond izgubio je više od 260.000 stambenih i gospodarskih jedinica (razorena su i uništena mnoga gradska i druga naselja). Prema nekim procjenama veličina štete koju je pretrpjela privreda Hrvatske u ratu dosiže gotovo 120 milijardi dinara. Na kraju valja posebice istaknuti preteške ljudske gubitke, odnosno golem gubitak stanovništva Hrvatske, vojne i civilne žrtve rata i posljedica rata, koji se procjenjuju na ukupno oko 500.000 ljudi.

Razvitak gospodarstva Hrvatske¹

DRAGOMIR VOJNIĆ

Govoriti cjelovito o gospodarskom razvitku Hrvatske u šezdesetogodišnjem razdoblju od 1945. do 2005. jedva je moguće. Proteklih šezdeset godina predstavljaju razdoblje veoma burnih, bujnih, dinamičnih, turbulentnih, pa i proturječnih događanja na ovim našim područjima. Ova ocjena posebno stoji u kontekstu činjenice da je Republika Hrvatska, pretežnim dijelom ovoga vremenskog perioda, bila u sastavu bivše zajedničke države Jugoslavije. Razvoj samostalne, međunarodno priznate Republike Hrvatske započeo je prije petnaest godina. Zato se razmatranje gospodarskog razvitka Republike Hrvatske mora podijeliti u barem dva dijela. Prvi se odnosi na razvitak u sastavu Jugoslavije 1945.–1990. godine, a drugi na samostalan razvoj Republike Hrvatske 1991.–2005. godine. Međutim, događanja u oba spomenuta perioda zahtijevaju određenu podjelu i unutar njih samih. U okviru prvoga perioda valja govoriti o događanjima prije i poslije početka modela samoupravljanja. U okviru drugog perioda valja posebno razmotriti događanje tijekom devedesetih i početkom ovog stoljeća. Ova dva perioda, ustvari, predstavljaju dva donekle različita koraka u smjeru pluralizacije i demokratizacije hrvatskoga gospodarstva i društva.

Period prije uvođenja modela samoupravljanja

Druga polovica četrdesetih godina prošlog stoljeća predstavlja za hrvatsko gospodarstvo i društvo početak razvoja na novim socijalističkim osnovama. U većini drugih zemalja, koje su došle pod sovjetski utjecaj, razvoj gospodarstva i društvenih odnosa predstavljao je kopiju sovjetskog modela, a u Hrvatskoj je opća situacija bila nešto drukčija. To se posebno odnosi na antitržišni dogmatizam, koji je davao ton i pečat ukupnom teorijskom i idejnom ozračju u SSSR-u.

¹ Prvobitni tekst ovog priloga redigirao je i skratio Tomislav Badovinac, urednik i redaktor ove knjige, na čemu mu se najsrdačnije zahvaljujem.

U Hrvatskoj funkcija tržišta nije bila ukinuta. Dapače, tržište je, čak u uvjetima velikih ograničavanja, kao posljedicom ratnih razaranja te velikih ljudskih i materijalnih gubitaka, nastavilo svoju (premda veoma skromnu) funkciju. To se posebno odnosi na poljoprivredni sektor koji je trajno (najvećim dijelom) bio i ostao u rukama privatnih poljoprivrednika seljaka.

Ova činjenica je i sama po sebi doprinosila velikom radnom entuzijazmu koji je nakon pobjede nad fašizmom i oslobođenja zemlje zahvatio sve društvene slojeve, a posebno omladinu. Radni entuzijazam omladine stvarao je pozitivne naboje koji su zračili ne samo u zemlji, nego i šire. Kao izraz radnog entuzijazma omladine 1946. godine organizirana je velika omladinska radna akcija na izgradnji pruge Brčko – Banovići. Iduće, 1947. godine, omladina je izgradila prugu Šamac – Sarajevo. U ove je akcije bila uključena i omladina iz brojnih drugih europskih i vaneuropskih zemalja, što je stvaralo veoma povoljnu političku sliku o zbivanjima u nas. Osobno sam sudjelovao na izgradnji pruge Šamac – Sarajevo. Većina stranih brigadiru (bilo ih je na tisuće) bili su studenti iz raznih europskih i drugih zemalja. Poticaji njihovom dolasku i radnom entuzijazmu bili su isti, ili slični, kao i u nas, u naše omladine i naših ljudi.

U svakom slučaju, nije nikakva fraza kad se kaže da je radni entuzijazam svih slojeva društva, a posebno omladine, uvelike ubrzao savladavanje golemih materijalnih i ljudskih ratnih šteta i obnovu zemlje. Zbog toga je prva faza obnove bila ostvarena relativno brzo. To je omogućilo pripremu i početak ostvarivanja prvoga petogodišnjeg plana 1947.–1951. godine.

Međutim, već u drugoj godini prvoga petogodišnjeg plana, 1948. godine, dogodio se veliki prasak – “Rezolucija Informbiroa”, a dvije godine potom, 1950., uvedeno je (radničko) socijalističko samoupravljanje. U znanstvenim i političkim krugovima u svijetu ova je pojava izazvala veliko zanimanje. Mnogi su istaknuti znanstvenici ocjenjivali da u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima ništa više neće biti kao prije. I tako se i dogodilo. Rezolucija Informbiroa i pojava modela socijalističkog samoupravljanja predstavljale su početak kraja boljševičke opcije. Pojava Pokreta nesvrstanih stvorila je pak veoma otporne amortizere između dvaju suprotstavljenih blokova.

U kontekstu ovih razmatranja valja posebno spomenuti da niti “Rezolucija Informbiroa” niti pojava modela samoupravnog socijalizma nisu u društvenim znanostima, posebno u vrijeme tranzicije, dobile onaj tretman koji bi im po nekom prirodnom tijeku stvari pripadao. Ovo posebno podvlačim zbog toga što su ove pojave potakle i dale osnovni ton i pečat ukupnim reformskim događanjima i u nas i u zemljama realnog socijalizma.

Na tome su bila zasnovana ukupna reformska kretanja prema općoj demokratizaciji i pluralizaciji te ostvarivanju tranzicijskih procesa.

Nerijetko se zaboravlja da su upravo društvena događanja na ovim našim prostorima ubrzala krah boljševičke opcije, pa i rušenje Berlinskog zida. O ovim se događanjima, međutim, govori nešto više u mom drugom prilogu u ovoj knjizi pod naslovom *Reforma i tranzicija – Kritički osvrt na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima* (kao prilog grafi za našu noviju ekonomsku povijest).

Titove su zasluge u svemu tome nemjerljive. Svijet politike i svijet znatosti sve su ove momente jako uvažavali i cijenili. U tome su temelji i Titove karizme i karizme zemlje koja je prva u svijetu uvela model socijalističkog samoupravljanja i postala vodećom članicom Pokreta nesvrstanih.

Međutim, cijena, koju je u prvim poslijeratnim godinama razvoja za sve to morala platiti Hrvatska, kao dio bivše države, bila je vrlo velika. Uz sve druge nevolje, osim ekonomske blokade, koja je nastupila nakon Rezolucije Informbiroa, 1952. godine bila je i katastrofalna suša. Poljoprivredno je gospodarstvo pretrpjelo dotad neviđene gubitke. Pretpostavke za početak nešto stabilnijeg razvoja ostvarene su tek u prvim godinama pedesetih. Statističke su serije sređene tek od 1952. i 1953. godine.

Zato su nešto konzistentnija razmatranja gospodarskog razvoja Hrvatske moguća tek od početka pedesetih. Ni u ovim razmatranjima nije bilo moguće izbjeći to ograničenje.

Idejno-teorijske i institucionalne osnove modela socijalističkog samoupravljanja – prethodna napomena

Prošlo su stoljeće karakterizirala velika i prijelomna društvena događanja, posebno u Europi. Bila su rezultat sve većih zaoštavanja protivuriječja tržišta i demokracije, kao središnjih institucija civilizacije. Poznate su dvije strane medalje tržišta. Prva se odnosi na činjenicu da tržište nagrađuje sposobne i uspješne, a druga da slobodno djelovanje tržišta ima za rezultat da bogati postaju još bogatijima, a siromašni još siromašnijima. Isto su tako poznate dvije strane (višestranačke parlamentarne) demokracije. Na prvoj demokracija djeluje u smjeru osiguranja jednakopravnosti i zaštite ljudskih prava i sloboda, a na drugoj je, u odnosu na socijalna prava i socijalnu pravdu, demokracija neutralna.

Polazne osnove modela socijalističkoga – radničkog samoupravljanja su tržište i radnička demokracija. Za djelotvoran početak funkcioniranja takvoga društveno-ekonomskog modela bilo je nužno napuštanje državnog vlasništva (kojim po prirodi stvari upravlja državna birokracija) i usvajanje koncepta društvenog vlasništva, kojim upravljaju radnici. Kao izraz samoupravljanja i društvenog vlasništva uveden je i koncept dohotka. Ovaj je model privređivanja već na samom početku, širom svijeta, privu-

kao veliku pozornost i znanstvenika i političara. To je i sasvim razumljivo budući da je to bio prvi slučaj u povijesti civilizacije da se radnik (i uopće radni čovjek) ne javlja kao objekt (eksploatacije), nego kao subjekt, u kome se ujedinjaju i radne i upravljačke funkcije.

Ideja radnika kao subjekta, a ne objekta, institucionalno je i organizacijski zahvatila sve pore društvenog življenja – od poduzeća i drugih radnih zajednica, pa sve do parlamenta.

Delegatski je sustav preko samoupravnih interesnih zajednica omogućio da se ideja radničkog samoupravljanja i radničke demokracije ostvaruje u svim segmentima društvenog života. A to znači i u neprivredi – u obrazovanju, zdravstvu, znanosti, socijalnoj skrbi i svim drugim društvenim djelatnostima. Sve u svemu, samoupravno izabrani organi, odnosno radnički savjeti i upravni izbori u poduzećima, a isto tako i odgovarajuća samoupravno izabrana tijela samoupravnih interesnih zajednica, predstavljali su zaokruženi institucionalni okvir djelovanja i upravljanja cjelinom privrednih i neprivrednih segmenata gospodarstva i društva. Dodamo li tome i činjenicu da je i cijeli politički sustav bio tako strukturiran da radnici putem delegatskog sustava ostvaruju svoj utjecaj sve do vrhovne zakonodavne vlasti – parlamenta, postaje jasno da model radničkog samoupravljanja i radničke demokracije predstavlja sasvim nov i dotad nepoznati institucionalni okvir organizacije gospodarstva i društva.

U taj okvir ulaze i komunalni sistem, koji postaje institucijom građana, banke i druge financijske institucije, koje posluju kao privredna poduzeća, te kulturne institucije, koje postaju samoupravne interesne zajednice. Jednom riječju, samoupravni sustav prožima sve pore gospodarstva i društva.

Ovaj se institucionalni okvir, razumije se, odnosi na razvijeni model društvenoga i radničkog samoupravljanja, koji je nastajao i razvijao se, usprkos brojnim preprekama, tijekom mnogo godina. Razvoj ovog modela pratili su i podržavale i krupne političke promjene. To se posebno dobro vidi iz promjena ustavnih odredbi. Ustav iz 1946. godine stavio je u prvi plan odgovornost Federacije za razvoj republika, Ustav iz 1963. naglašava odgovornost republika za razvoj Federacije, a Ustav iz 1974. godine posebno je zanimljiv zbog toga što praktički svu vlast, osim vanjske politike i vojske, prenosi na republike. U želji da se stvore još bolji institucionalni okviri za razvoj samoupravljanja 1976. je donesen Zakon u udruženom radu ZUR. Zakon o udruženom radu posebno je naglasio koncept udruživanja rada i sredstava. U procesu proizvodnje radnici se udružuju u osnovne i druge organizacije udruženog rada. Više osnovnih organizacija čini poduzeće, a više poduzeća složenu organizaciju udruženog rada.

Ovaj je Zakon, osim dobrih stvari, zbog nedovoljnog uvažavanja tehnoloških momenata u organizaciji upravljanja poduzećima, stvorio i neke probleme. Kad je u pitanju politički sustav, tijekom razvoja modela socija-

listićkog samoupravljanja bio je posebno važan i zanimljiv Ustav iz 1974. godine, o kojem će još biti govora.

Sve u svemu, na spomenutim (a isto tako i još više na nespomenutim osnovama) započeo je prvi put u povijesti naše civilizacije funkcionirati društveno-ekonomski i politički model koji se ne temelji na eksploataciji čovjeka po čovjeku i u kojem se radnik od objekta transformira u subjekt.

To je model u kome su radnici istovremeno bili i proizvođači i upravljači i kvazi-vlasnici. Na prvoj velikoj međunarodnoj konferenciji o tranziciji u The Hoover Institution, na Sveučilištu Stanford u Kaliforniji (u lipnju 1991.), George Shultz (ministar vanjskih poslova u administraciji predsjednika Reagana) rekao je za model samoupravljanja da je to kapitalizam bez kapitalista. Procijenio je da će zemlje s modelom radničkog samoupravljanja ostati na čelu kolone u tranziciji, kao što su to bile tijekom mnogo godina u reformi. To se u Hrvatskoj, nažalost, nije dogodilo. Tijekom razvoja modela socijalističkog samoupravljanja javila su se i neka idejno-teorijska i konceptijska pitanja, koja također valja spomenuti.

Neka idejno-teorijska i konceptijska pitanja

Politička ekonomija nije poznavala model socijalističkog samoupravljanja. Zato je tijekom njegova razvoja valjalo rješavati i neka pitanja političko-ekonomskog karaktera koja su se sama po sebi nametnula. To se posebno odnosi na funkciju cilja, motiv privređivanja, povijesni oblik djelovanja zakona vrijednosti, normalnu i ravnotežnu cijenu, a isto tako i na karakter društvenog vlasništva i dohotka. Kao što je poznato, u kapitalizmu je funkcija cilja izražena u maksimiranju profita. Tako izražena funkcija cilja temeljni je izraz kapitalističkih društvenih odnosa i želje kapitalista, kao vlasnika, da maksimalno oplode svoj kapital. Iz tako definirane funkcije javlja se cijena proizvodnje kao povijesni oblik djelovanja zakona vrijednosti, a isto tako i kao normalna i ravnotežna cijena.

U modelu socijalističkog samoupravljanja sama se po sebi nametnula promjena funkcije cilja. Radnike, kao kvazi-vlasnike društvenog kapitala, ne zanimaju samo maksimiranje profita i oplođivanje društvenog kapitala, nego su isto tako zainteresirani i za maksimiranje osobnih dohodaka, kao pretpostavke za povećavanje standarda i opće društvenog blagostanja. Iz toga proizlazi da se u modelu socijalističkog samoupravljanja kao izraz funkcije cilja mora uzeti maksimiranje dohotka.

Međutim, kao što je poznato, dohodak nije homogena kategorija (kao što su to profit ili akumulacija) nego se sastoji od segmenata potrošnje (osobnih dohodaka) i segmenata proširene reprodukcije, odnosno akumulacije.

Hoće li ove osnove jednom u budućnosti opet biti primjenljive i zanimljive ili će prije toga doći do takvog oslobođenja rada, koji bi funkciju tržišta stavio u drugi plan, pitanje je na koje još nitko ne može odgovoriti.

Gospodarski razvoj Hrvatske u periodu modela socijalističkog samoupravljanja

U razdoblju razvoja, utemeljenoga na modelu radničkog samoupravljanja, hrvatsko su gospodarstvo i društvo doživljavali vrlo brze kvantitativne i kvalitativne promjene. Dinamika tih promjena odnosi se i na materijalni gospodarski razvoj i na društvene odnose.

Brze promjene u svezi svekolikoga društvenoga i gospodarskog razvitka privlačile su pozornost i znanstvenika i političara iz cijelog svijeta. Model radničkog samoupravljanja bio je veoma zanimljiv i znanosti i politici, i to kao mogući model održiva razvoja ili, kako se to obično govorilo, kao model socijalizma s ljudskim likom.

Osim pozornosti znanstvenoga i političkog svijeta, koja se odnosila na kvalitetu i humanu stranu društvenih odnosa, ništa manje zanimanja izazivala je i činjenica da je model radničkog samoupravljanja ostvarivao daleko veću razinu ekonomske efikasnosti i društvene rentabilnosti nego drugi poznati modeli realnog socijalizma. Temeljni razlog za bolje kvalitativne i kvantitativne ekonomske performanse svakako je tržište. Realni je socijalizam od prvoga dana bio u krizi, jer je negirao ulogu tržišta.² Na sreću, ideologija antitržišnog dogmatizma nije nikad uspjela zavladati na našim prostorima. To je i sasvim razumljivo, budući da se model radničkog samoupravljanja mogao djelotvorno ostvarivati samo uz djelovanje tržišta, a posebno tržišta roba i usluga.

Impozantnu veličinu razvojnih performansi u periodu radničkog samoupravljanja (1952.–1990.) moguće je veoma pregledno sagledati iz podataka danih u Tablici 1. i Tablici 1a i b. pod naslovom “Osnovni pokazatelji razvitka Republike Hrvatske”.³

Veličinu i dinamiku velikih materijalnih promjena, koje su se dogodile u promatranom periodu od 1952. do 1990., u sintetičkom izrazu najbolje pokazuje činjenica da je društveni proizvod u tom vremenu (odnosno do 1989. godine) povećan za više od šest puta.

Industrijska je proizvodnja (do 1990.) povećana za više od sedam puta, poljoprivredna proizvodnja za oko dva puta, broj radnika u društvenom

² Detaljnije u autorovu radu: *Ekonomija i politika tranzicije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1993.

³ Izvor podataka je Statistički godišnjak Jugoslavije 1991., str. 414. Ovako velik indeks rasta društvenog proizvoda rezultat je i izrazito niske baze u 1952. godini. Indeksi rasta fizičkog obujma industrije i poljoprivrede imaju za bazu 1955. godinu.

sektoru za preko tri puta. U isto se vrijeme snažno povećavao fiksni kapital, i to ukupnoga društvenog sektora (više od deset puta) i posebno industrije, koji se povećao za više od jedanaest puta.

Tablica 1. OSNOVNI POKAZATELJI RAZVITKA REPUBLIKE HRVATSKE
– u tisućama dinara, cijene 1972.

Godina	Društveni proizvod ukupno	Fiksni kapital privrede društvenog sektora	Fiksni kapital industrije	Bruto investicije u fiksni kapital	Indeksi industrijske proizvodnje 1955.=100	Indeksi poljopriv. proizvodnje 1955.=100	Radnici u društvenom sektoru
1952.	1594	2663	1232	319	–	63	461000
1953.	1851	2930	1376	396	–	82	483000
1954.	1993	3104	1483	502	–	78	527000
1957.	–	–	–	–	126	–	–
1958.	–	–	–	–	134	–	–
1959.	–	–	–	–	151	–	–
1961.	3405	–	–	–	186	115	–
1962.	3498	5965	2884	1108	201	121	–
1963.	3875	6400	3087	1189	227	124	873638
1964.	4241	6840	3214	1422	258	121	922276
1965.	4369	7455	3545	1258	282	116	935306
1966.	4691	7988	3820	1303	304	133	899164
1967.	4852	8500	4006	1388	305	135	886924
1968.	5071	9175	4286	1441	326	137	886710
1969.	5455	9896	4636	1537	358	143	908023
1970.	5834	10714	4981	1713	390	143	943278
1971.	6307	11842	5568	1739	421	151	978998
1972.	6482	12646	5956	1862	448	136	1020179
1973.	6739	13516	6437	1869	458	151	1034741
1974.	7327	14335	6808	2062	502	166	1076995
1975.	7541	15495	7525	2116	526	151	1132048
1976.	7864	16789	8213	2274	542	166	1168839
1977.	8535	18111	8840	2804	592	178	1229515
1978.	9183	19469	9508	3063	640	176	1282706
1979.	9732	20772	10269	3172	682	186	1336916
1980.	9853	22004	10707	2934	697	179	1378935
1981.	9997	23212	11196	2771	716	187	1417644
1982.	9866	24267	11670	2543	701	197	1441722
1983.	9714	24876	11914	2356	689	199	1456314
1984.	9922	25796	12400	1930	730	207	1478672
1985.	9935	26189	12578	1925	745	191	1508580
1986.	10210	26566	12768	1974	780	208	1550882
1987.	10200	27577	13271	1761	801	204	1580436
1988.	10105	28308	13523	1859	789	190	1575970
1989.	9950	28925	13755	1729	785	170	1566710
1990.	–	–	–	–	696	193	1509489
Indeks u 1989. 1952. = 100	624	1086	1116	542			327

Izvor: Ova je tablica konstruirana na osnovi podataka iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije 1991.

Osim velikih rezultata na području svekolike industrijalizacije, posebno je impozantan razvoj ostvaren u sektoru turističke privrede. Od 1954. do 1990. godine broj ležaja u ugostiteljstvu povećan je za više od 22 puta, a broj noćenja domaćih i stranih turista isto toliko.

Tablica 1a. OSNOVNI PRIVREDNI INDEKSI

	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija			
							Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvo- dina
Indeksi 1990. (1955 .= 100)										
Stanovništvo ¹⁾	136	152	148	116	157	128	137	127	236	117
Radnici	301	321	337	260	390	247	330	333	495	289
Društveni proizvod ²⁾ ukupno	192	447	509	438	536	529	528	525	505	542
po stanovniku	363	297	347	375	344	416	387	415	219	463
Fizički obim proizvodnje industrije	906	950	2256	696	2004	691	1099	1220	811	950
poljoprivrede	199	223	476	193	217	220	235	210	369	218
Fizički obim prometa trgovi- ne na malo	485 ³⁾	504	375	474	433	476	506 ⁴⁾	596 ⁴⁾	776 ⁴⁾	338 ⁴⁾
Fizički obim prijevoza ⁵⁾	760	392	14540	631	1109	865	811	812	2985	753
putnika ⁶⁾	500	239	838	233	232	670	782	930	11900	240
robe	853	436	24817	729	2010	934	828	753	1364	1251
Cijene na malo ⁷⁾	109733392	11033254	12498413	12003288	11942347	12847196	10934778	10975697	10494290	9756328
Troškovi života ⁷⁾	11424195	10748908	12216082	12222174	13155772	14316726	10926271	11153629	10482698	9553257
Čisti osobni dohodak po radniku ¹⁰⁾ nominalni	14922807	12762264	12132576	16334471	13119342	15890449	15316217	15376383	10376106	16537549
realni	139,3	93,7	103,5	141,8	107,3	117,5	147,2	148,8	106,3	178,5

Napomene: 1) prethodni podaci; 2) podaci se odnose na 1989. godinu; 3) podatak se razlikuje od odgovarajućeg podatka na stranici 102. i 113. ovog Godišnjaka, i to zbog načina obračuna; 4) procjena; 5) ponderirane usluge; 6) bez gradskog prometa; 7) 1990. : 1962.; 8) 1990. : 1963.; 9) 1963. : 1990.; 10) prosječna godišnja stopa rasta 1964.-1990.

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

U kontekstu rezultata razvoja posebno valja istaknuti da se Republika Hrvatska, kao i bivša država, razvijala na modelu otvorene privrede. Imala je razvijene međunarodne ekonomske odnose i u sferi trgovine roba i robne razmjene, a i u sferi trgovine uslužnog sektora, što se posebno odnosi na turizam.

Tablica 1b. GODIŠNJE STOPE RASTA

	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija			
							Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvo- dina
Prosječne godišnje stope rasta 1956.–1990.										
Stanovništvo ¹⁾	0,9	1,2	1,1	0,4	1,3	0,7	0,9	0,7	2,3	0,4
Radnici	3,2	3,4	3,5	2,8	4,0	2,6	3,5	3,5	4,7	3,1
Društveni proizvod ²⁾ ukupno	4,9	4,6	5,0	4,6	5,2	5,2	5,1	5,1	5,1	5,3
po stanovniku	3,9	3,2	3,7	4,0	3,7	4,3	4,1	4,3	2,3	4,6
Fizički obim proizvodnje industrije	6,5	6,6	9,3	5,7	8,9	5,7	7,1	7,4	6,2	6,6
poljoprivrede	2,0	2,3	4,6	1,9	2,2	2,3	2,5	2,1	3,8	2,3
Fizički obim prometa trgo- vine na malo	4,6	4,8	3,8	4,5	4,4	4,5	4,7	5,2	6,0	3,5
Fizički obim prijevoza ³⁾	6,0	4,0	15,3	5,4	7,1	6,4	6,2	6,2	10,2	5,9
putnika ⁶⁾	4,7	2,5	6,3	2,4	2,4	5,6	6,1	6,6	14,6	2,5
robe	6,3	4,3	17,1	5,8	9,0	6,6	6,2	5,9	7,8	7,5
Cijene na malo ⁴⁾	51,4	51,4	52,1	51,8	51,8	52,2	51,3	51,4	51,1	50,7
Troškovi života ⁵⁾	51,6	51,2	51,9	51,9	52,3	52,8	51,3	51,4	51,1	50,6
Čisti osobni dohodak po radniku ¹⁰⁾ nominalni	55,5	54,6	54,3	56,0	54,7	55,8	55,6	55,6	53,4	56,1
realni	1,2	-0,3	0,1	1,3	0,3	0,6	1,4	1,5	0,2	2,2

Napomene: 1) prethodni podaci; 2) podaci se odnose na 1989. godinu; 3) podatak se razlikuje od odgovarajućeg podatka na stranici 102. i 113. ovog Godišnjaka, i to zbog načina obračuna; 4) procjena; 5) ponderirane usluge; 6) bez gradskog prometa; 7) 1990. : 1962.; 8) 1990. : 1963.; 9) 1963. : 1990.; 10) prosječna godišnja stopa rasta 1964.–1990.

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

Razmatrajući podatke o vanjsko-trgovinskoj bilanci (u Tablici 2.) već se na prvi pogled može zapaziti da je bila relativno visoka pokrivenost robnog uvoza robnim izvozom. To se posebno odnosi na period 1983.-1989. kad je koeficijent pokrića u prosjeku osjetno nadmašivao 80%. S obzirom na snažno povećanje izvoza turističkih usluga, vanjsko-trgovinska se pozicija Hrvatske u razdoblju 1952.-1990. može ocijeniti veoma dobrom. Sve u svemu, tada je Republika Hrvatska ostvarila goleme kvalitativne i kvantitativne strukturne promjene.

Tablica 2. VANJSKOTRGOVINSKA BILANCA

	Vrijednost, tisuća dinara ¹⁾				Saldo trgovinske bilance, tis. dinara ¹⁾	Koeficijent pokriva uvoza izvozom, postoci
	izvoz		uvoz			
	ukupno	verižni indeksi	ukupno	verižni indeksi		
1966.	4 424 368	—	4 187 741	—	+54 627	101,3
1967.	4 133 091	97,4	5 213 882	124,5	-1 080 791	79,3
1968.	4 320 101	104,5	5 913 214	113,4	-1 593 113	73,1
1969.	4 940 566	114,4	6 568 623	111,1	-1 628 057	75,2
1970.	5 732 213	116,0	8 302 804	126,4	-2 570 591	69,0
1971.	5 957 047	103,9	8 735 012	105,2	-2 777 965	68,2
1972.	7 083 961	118,9	8 703 923	99,6	-1 619 962	81,4
1973.	8 340 469	117,7	13 054 546	150,0	-4 714 077	63,9
1974.	11 173 401	134,0	22 399 161	171,6	-11 225 760	49,9
1975.	12 845 223	115,0	22 990 509	102,6	-10 145 286	55,9
1976.	15 046 465	117,1	21 912 735	95,3	-6 866 270	68,7
1977.	17 809 780	118,4	29 939 434	136,6	-12 129 654	59,5
1978.	18 805 059	105,6	30 280 075	101,1	-11 475 016	62,1
1979.	20 058 302	106,7	44 959 549	148,5	-24 901 247	44,6
1980.	24 537 046	122,3	47 064 281	104,7	-22 527 235	52,1
1981.	26 656 971	108,6	42 499 005	90,3	-15 842 034	62,7
1982.	25 662 780	96,3	35 264 157	83,0	-9 601 377	72,8
1983.	24 627 070	96,0	28 831 591	81,8	-4 204 521	85,4
1984.	27 519 027	111,7	32 379 547	112,3	-4 860 520	85,0
1985.	30 202 614	109,8	33 727 803	104,2	-3 525 189	89,5
1986.	27 242 452	90,2	37 594 698	111,5	-10 352 546	72,5
1987.	30 137 941	110,3	35 769 291	95,1	-5 631 350	84,3
1988.	31 160 590	103,4	36 035 985	100,7	-4 875 395	86,5
1989.	34 348 961	110,2	43 271 816	120,1	-8 922 855	79,4
1990.	33 554 591	97,7	50 716 540	117,2	-17 161 949	66,2

Napomene: 1) Vrijednosti su preračunate u dinare primjenom godišnje tečajne liste stranih valuta po kojoj je utvrđena projekcija platne bilance Jugoslavije za 1990. godinu gdje je vrijednost 1 USD 11,816 dinara (u skladu s članom 350 stavak 2, Zakona o deviznom poslovanju, "Službeni list SFRJ", broj 66/85).

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1991.

Zbog ovakvih razvojnih rezultata Ujedinjeni su narodi Republiku Hrvatsku već sedamdesetih godina (zajedno s bivšom državom Jugoslavijom) uvrstili među deset novointindustrializiranih zemalja svijeta. U to je vrijeme Republika Hrvatska imala sve karakteristike srednje razvijene zemlje. To se manifestiralo i u stupnju razvoja srednje klase i razini obrazovanja, zdravstva, socijalne skrbi, socijalne politike i socijalne pravde.

Karakteristike ukupnog standarda življenja za najveći su se dio građanstva bitno izmijenile. Razvoj ukupnih društveno-ekonomskih odnosa utemeljen na radničkom samoupravljanju, uz pozitivne utjecaje relevantnog okruženja, a posebno modela skandinavskih zemalja, stvarao je sve pretpostavke da se Hrvatska (u sklopu bivše države Jugoslavije) nađe na onom kolosijeku koji, dugoročnije gledano, vodi u društvo blagostanja. Reforme, koje su se uz oslonac na radničku i ekonomsku demokraciju sve više usmjeravale na opću pluralizaciju i demokratizaciju, kao svoj osnovni strateški cilj imale su razvoj društva blagostanja.

Pritom se, međutim, treba prisjetiti da je promatrani period (od kraja Drugoga svjetskog rata do početka tranzicije) razvoja Republike Hrvatske bio bremenit mnogim turbulentnim događanjima, kroz koja su morali prolaziti hrvatsko gospodarstvo i društvo. Zanemarujući, na ovom mjestu, neka važna prijelomna događanja (o kojima će poslije također biti riječi) u ovom se momentu ograničavamo samo na Titovu smrt, koja se dogodila 1980. godine. Ta je činjenica, pored ostaloga, utjecala i na različite performanse u ostvarivanju gospodarskoga i ukupnog razvoja i Republike Hrvatske i bivše zajedničke države Jugoslavije.

Zato ćemo posebno razmotriti neke razvojne performanse Republike Hrvatske do 1980. godine i posebno nakon toga, do početka tranzicije.

Neke razlike u razvojnim performansama Republike Hrvatske u razdoblju prije i poslije 1980. godine

Razlike u razvojnim performansama u spomenuta dva podrazdoblja najjednostavnije je analizirati i ocijeniti pomoću komparativnog pregleda stopa bruto investicija u fiksni kapital, kapitalnim koeficijentima i stopama rasta društvenog proizvoda.

Radi cjelovitijeg pregleda komparativni su podaci navedeni i za sve bivše jugoslavenske republike i pokrajine. Relevantni podaci prezentirani su u Tablici 3. Komparativne stope bruto investicija (učešće B I u DP) pokazuju osjetno nižu razinu od 1981. do 1989. godine. U to su vrijeme izražene i najveće vrijednosti kapitalnih koeficijenata, što znači i najniže vrijednosti ekonomske efikasnosti i društvene rentabilnosti investicija. Budući da su stope rasta društvenog proizvoda u direktnoj funkcionalnoj vezi sa stopama investicija i kapitalnim koeficijentima, u periodu 1981.–1989. iskazane su i najniže stope rasta društvenog proizvoda. Svi relevantni odnosi pokazuju da se praktički radilo o stanju stagnacije.

Tablica 3. STOPE BRUTOINVESTICIJA U FIKSNI KAPITAL DRUŠTENOG SEKTORA PRIVREDE,
KAPITALNI KOEFICIJENT I STOPE RASTA DRUŠTENOG PROIZVODA,
PO RAZDOBLJIMA 1953.–1989.

Bivše republike										
Razdoblje	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija			
							Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Stope bruto investicija (s)										
1953.–1960.	19.3	22.2	52.7	16.7	26.0	16.9	18.9	20.5	18.4	15.0
1961.–1970.	20.4	20.8	36.5	18.8	32.9	16.4	20.9	20.7	39.4	17.9
1971.–1980.	22.7	28.3	39.6	21.0	26.6	21.4	21.5	19.9	42.0	21.5
1981.–1989.	16.3	18.8	21.9	15.7	13.0	14.9	16.4	16.4	25.3	14.6
1953.–1989.	19.5	22.6	32.6	18.2	22.1	17.5	19.2	18.7	32.9	17.6
Kapitalni koeficijenti (k)										
1953.–1960.	2.2	3.0	8.9	1.9	3.2	1.9	2.0	2.3	2.3	1.2
1961.–1970.	3.2	3.9	4.4	3.0	4.2	2.4	3.4	3.4	5.6	3.1
1971.–1980.	4.0	5.1	6.4	3.9	4.6	3.5	3.7	3.4	7.6	3.7
1981.–1989.	32.3	15.3	1408.5	297.3	13.9	126.7	26.6	25.7	23.8	30.8
1953.–1989.	3.7	4.7	6.3	3.6	3.9	3.2	3.5	3.5	6.2	3.0
Stope rasta društvenog proizvoda (r)										
1953.–1960.	8.9	7.4	5.9	9.0	8.1	9.1	9.7	8.9	7.9	12.1
1961.–1970.	6.3	5.4	8.4	6.3	7.9	6.9	6.1	6.1	7.0	5.8
1971.–1980.	5.7	5.5	6.1	5.4	5.8	6.1	5.9	5.9	5.5	5.8
1981.–1989.	0.5	1.2	0.0	0.1	0.9	0.1	0.6	0.6	1.1	0.5
1953.–1989.	5.3	4.8	5.2	5.1	5.6	5.5	5.4	5.3	5.3	5.8

Napomene: Stopa bruto investicija (1) izražava odnos učešća bruto investicija u društvenom proizvodu.

Kapitalni koeficijent (k) izražava broj jedinica bruto investicija koje je u određenom periodu trebalo investirati da bi se društveni proizvod povećao za jednu jedinicu. Stopa rasta društvenog proizvoda (r) izražava odnos između stope investicija (s) i kapitalnog koeficijenta (k).

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

Slične odnose zapažamo i u drugim bivšim jugoslavenskim republikama, posebno u Sloveniji. Radi jasnijeg uvida u razvojne performanse Republike Hrvatske i drugih subjekata iskazanih u Tablici 3. valja naglasiti da se spomenute stope investicija odnose samo na investicije u fiksni kapital privrede. Stope ukupnih bruto investicija u fiksni kapital privrede i neprivrede osjetno su više. To veoma dobro ilustriraju komparativni podaci iz Tablice 4. Dok je stopa bruto investicija u fiksni kapital privrede Hrvatske u cijelom promatranom periodu 1953.–1989. iznosila svega 18,2, stopa bruto investicija u ukupni fiksni kapital (privrede i neprivrede) bila je 24,8. Slične razlike zapažamo i u svim drugim bivšim republikama i pokrajinama. Razmatrajući ove komparativne razlike, valja uočiti da visoka

razina investiranja nikako ne znači i veće stope rasta društvenog proizvoda, jer su stope rasta društvenog proizvoda izravno funkcionalno ovisne i o stopama i o kapitalnim koeficijentima u kojima su izražene ekonomska efikasnost i društvena rentabilnost investicija. Uvažavanje ove činjenice važno je za analizu i ocjenu demografskih investicija. Naime, stvarni se privredni rast u nekoj privredi mjeri prema rastu društvenog proizvoda po glavi stanovnika. Za takav su proračun važne stope demografskih i ekonomskih bruto investicija u fiksni kapital privrede.

Tablica 4. STOPE UKUPNIH BRUTOINVESTICIJA U FIKSNI KAPITAL DRUŠTENOG SEKTORA PRIVREDE, PO RAZDOBLJIMA 1953.–1989.

Razdoblje	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Make-donija	Slovenija				
	1	2	3	4	5	6	Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina
1953.–1955.	36.2	46.8	101.0	27.8	56.6	34.0	32.8	40.9	26.1	13.8
1953.–1960.	35.3	38.4	89.0	28.9	50.0	29.4	37.5	42.2	43.1	25.0
1956.–1960.	34.9	34.4	82.9	29.4	46.9	27.4	39.3	42.7	51.5	29.1
1961.–1965.	36.4	35.1	65.1	32.0	78.3	29.2	36.6	38.7	63.2	27.5
1961.–1970.	33.3	33.7	50.4	30.0	58.1	25.1	35.0	37.4	62.8	25.2
1966.–1970.	31.4	32.9	43.8	28.5	44.5	22.2	34.8	37.2	63.7	24.4
1971.–1975.	29.0	39.4	52.9	25.0	33.3	26.2	28.0	27.3	53.9	24.9
1966.–1975.	30.0	36.7	49.0	26.5	37.9	24.6	30.8	31.4	57.9	24.7
1976.–1980.	33.1	41.1	57.1	30.0	37.2	28.3	33.2	30.3	66.5	34.0
1981.–1989.	20.2	24.1	31.0	19.1	16.7	18.0	20.7	20.5	36.1	18.2
1953.–1989.	27.4	32.3	46.3	24.8	32.0	23.3	27.9	27.9	49.8	24.1
1953.–1980.	32.4	38.3	57.9	28.6	43.5	27.0	33.0	33.2	59.9	28.1
1953.–1975.	32.1	36.7	58.3	28.0	47.1	26.3	33.0	34.6	56.7	25.3
1953.–1965.	35.8	37.4	74.8	30.3	64.4	29.4	36.6	40.1	53.0	25.9
1956.–1970.	33.8	34.0	58.0	29.9	56.0	25.7	36.3	38.9	61.4	26.4
1961.–1975.	31.5	36.3	52.7	27.8	46.6	25.6	32.2	33.2	59.1	25.4
1961.–1980.	32.1	38.1	54.4	28.6	42.9	26.6	32.6	32.1	62.0	28.6
1971.–1980.	31.3	40.4	55.3	27.8	35.6	27.4	31.0	29.1	61.2	30.1
1976.–1989.	24.4	29.5	39.1	22.7	23.2	21.4	24.7	23.6	45.7	23.3
1966.–1989.	26.0	31.5	41.9	23.8	27.4	22.3	26.5	25.9	49.2	23.7
1956.–1989.	27.2	32.0	45.2	24.8	31.6	23.1	27.8	27.6	50.2	24.3

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.

Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

Odgovarajuće komparativne podatke donosimo u Tablici 5. Podaci pokazuju da je najniže stope demografskih investicija imala Hrvatska (1,8), zatim slijedi Slovenija (2,4) itd. Budući je bivša država predstavljala svojevrsni mozaik veoma različito razvijenih dijelova, navedena kretanja i odnosi predstavljaju i opće pojave, pa u izvjesnom smislu i opće zakonitosti.

Tablica 5. STOPE DEMOGRAFSKIH I EKONOMSKIH BRUTOINVESTICIJA U FIKSNI KAPITAL
DRUŠTVENOG SEKTORA PRIVREDE, 1953.–1989.

Bivše republike											
Razdoblje		SFRJ	Bosna i Herce- govina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija			
								Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvo- dina
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Na bruto osnovici	K	3.7	4.7	6.3	3.6	3.9	3.2	3.5	3.5	6.2	3.0
	P	1.0	1.3	1.2	0.5	1.4	0.7	1.0	0.8	2.5	0.5
	S	19.5	22.6	32.6	18.2	22.1	17.5	19.2	18.7	32.9	17.6
	Sd	3.7	6.2	7.5	1.8	5.5	2.4	3.5	2.8	15.6	1.5
	Se	15.9	16.4	25.1	16.4	16.7	15.2	15.7	15.9	17.3	16.0
S = 100	Sd	18.2	29.5	24.2	9.9	29.6	16.1	22.2	14.9	47.5	9.0
	Se	81.8	70.5	75.8	90.1	70.4	83.9	77.8	85.1	52.5	91.0

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

K = kapitalni koeficijent

P = stopa prirasta stanovništva

S = stopa investicija

Sd = stopa demografskih investicija koja se dobije umnožkom kapitalnog koeficijenta i stope prirasta stanovništva

Se = stopa ekonomskih investicija koja se dobije umanjivanjem stope investicija za stopu demografskih investicija.

Vrijednosti i kapitalnih koeficijenata i stopa prirasta stanovništva su u obrnutoj proporciji s razinom privredne razvijenosti. Ove zakonitosti imaju veliku važnost ne samo za pojedine zemlje nego i posebno za opće odnose i opća privredna kretanja u svijetu.

To se posebno tiče odnosa između više i onih manje razvijenih dijelova svijeta. Za nas u Hrvatskoj prilikom razmatranja performansi razvoja za vrijeme trajanja zajedničke države Jugoslavije posebno je zanimljiva komparacija relevantnih podataka sa Slovenijom. Odgovarajuće podatke donosimo u Tablici 6. Ovi podaci pokazuju velike sličnosti u razvojnim performansama Slovenije i Hrvatske, s time da su ostvarenja Slovenije nešto bolja. I za Sloveniju i Hrvatsku identični su, međutim, stagnantni odnosi u posljednjem razvojnom razdoblju od 1981. do 1980. godine kad nikakva rasta praktički nije ni bilo. Ipak su svodni rezultati razvojnih performansi republika i pokrajina u vrijeme zajedničke države veoma različiti. To po-desno ilustriraju podaci iz Tablice 7.

Tablica 6. STOPE BRUTOINVESTICIJA, KAPITALNI KOEFICIJENTI I STOPE RASTA PRIVREDE po razdobljima, 1953.–1989.

Razdoblje	SFRJ			Republika Hrvatska			Republika Slovenija		
	Stope bruto inves.	Kap. koef.	Stope rasta druš. proiz.	Stope bruto inves.	Kap. koef.	Stope rasta druš. proiz.	Stope bruto inves.	Kap. koef.	Stope rasta druš. proiz.
	(s)	(k)	(r)	(s)	(k)	(r)	(s)	(k)	(r)
1953.–1955.	20.7	1.9	10.7	16.9	1.3	12.6	21.7	2.0	10.7
1953.–1960.	19.3	2.2	8.9	19.7	1.9	9.0	16.9	1.9	9.1
1956.–1960.	18.6	2.4	7.8	16.6	2.4	6.9	14.8	1.8	8.1
1961.–1965.	19.7	2.9	6.8	18.0	2.7	6.6	16.1	2.3	7.0
1961.–1970.	20.4	3.2	6.3	18.8	3.0	6.3	16.4	2.4	6.9
1966.–1970.	20.9	3.6	5.8	19.3	3.2	6.0	16.6	2.4	6.8
1971.–1975.	20.9	3.5	5.9	18.3	3.5	5.3	20.8	3.1	6.8
1976.–1980.	24.0	4.3	5.6	23.0	4.2	5.5	21.8	4.0	5.5
1981.–1989.	16.3	32.7	0.5	15.7	157.2	0.1	14.9	149.2	0.1
1953.–1989.	19.5	3.7	5.2	18.2	3.6	5.0	17.6	3.3	5.4
1953.–1980.	21.5	3.2	6.8	19.3	2.8	6.8	19.3	2.7	7.1
1953.–1975.	20.4	2.9	7.1	18.2	2.6	7.0	18.1	2.4	7.6
1953.–1965.	19.5	2.4	8.1	17.4	2.1	8.1	16.5	2.0	8.3
1956.–1970.	20.0	2.9	6.8	18.3	2.7	6.5	16.0	2.2	7.3
1961.–1975.	20.6	3.3	6.2	18.5	3.0	6.0	18.3	2.7	6.8
1961.–1980.	21.9	3.7	6.0	20.2	3.5	5.8	19.6	3.0	6.5
1971.–1980.	22.7	4.0	5.7	21.2	3.9	5.4	21.4	3.5	6.1
1976.–1989.	18.9	8.2	2.3	18.2	9.1	2.0	17.2	8.6	2.0
1966.–1989.	19.5	5.1	3.8	18.3	5.2	3.5	17.7	4.4	4.0
1956.–1989.	19.5	4.1	4.8	18.2	4.1	4.4	17.5	3.5	5.0

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku.

Podaci Tablice 7. daju svodnu sintetičku ocjenu o rezultatima gospodarskog razvoja Republike Hrvatske i drugih bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Već je na prvi pogled vidljivo da je indeks per capita društvenog proizvoda Hrvatske u 1989. godini povećan u odnosu na 1953. na 125,6. Osim Hrvatske, indeks per capita društvenog proizvoda u odnosu na prosjek bivše Jugoslavije (Jugoslavija = 100) nešto je povećan u Užoj Srbiji (103,1), nešto više u Vojvodini (119,0), a najviše u Sloveniji (199,0).

Tablica 7. INDEKSI PER CAPITA DRUŠTVENOG PROIZVODA 1953.–1989.

Razdoblje	Bivše republike									
	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija			
							Svega	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1953.	100.0	85.7	74.8	115.4	68.0	161.1	91.5	96.8	45.8	99.4
1955.	100.0	83.3	77.2	122.5	68.4	174.9	85.9	90.8	42.5	93.6
1960.	100.0	76.0	64.5	119.2	63.9	180.4	91.9	96.4	37.4	107.9
1965.	100.0	71.7	76.3	120.3	66.6	183.2	92.1	96.3	36.5	112.5
1970.	100.0	67.6	77.2	123.6	70.0	193.7	89.9	96.5	34.1	107.4
1975.	100.0	65.8	69.1	123.1	68.0	205.3	90.7	96.7	33.4	115.1
1980.	100.0	65.6	79.6	125.6	66.3	200.5	90.2	98.7	28.6	113.5
1985.	100.0	68.7	78.0	125.3	64.2	203.1	90.1	99.2	27.7	117.8
1989.	100.0	67.9	73.5	125.6	65.7	199.0	91.1	103.1	25.6	119.0

Izvor: Statistički godišnjak, Beograd, 1991. SZS.; Ekonomski institut Zagreb, Centar za ekonomsku informatiku i statistiku

Posebno je zanimljiv i poučan podatak iz ove tablice da je bivša Jugoslavija započela svoj razvoj s koeficijentom nejednakosti (Slovenija : Kosovo) od 3,5, a završila sa koeficijentom nejednakosti od 7,8.

Udvostručenje koeficijenta nejednakosti dogodilo se unatoč vrlo velikoj redistribuciji sredstava za investicije i društveni standard u korist manje razvijenih bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Ovi odnosi predstavljaju sintetički izraz velikih proturječja na kojima se razvijala bivša zajednička država, koja je, na svoj način i po svome mozaiku, predstavljala svijet u malom. Vrlo je malen broj zemalja koje su se na tako malom prostoru morale boriti s tako velikim razlikama u razini razvijenosti. Primjer bivše zajedničke države zato je vrlo interesantan i za ekonomsku znanost i za ekonomsku politiku. To se posebno odnosi na veliku centripetalnu snagu tržišta. Slobodno tržište veoma pogoduje više razvijenima, što znači da predstavlja velik problem za manje razvijene. U bivšoj se državi taj problem stalno pokušavalo rješavati politikom bržeg razvoja manje razvijenih, i to na osnovi velike redistribucije dohotka.

Međutim, i pored velike redistribucije, razlike u razvijenosti nisu se smanjivale. To je najbolji odgovor onima koji još uvijek postavljaju pitanje zašto se Hrvatska treba uključiti u Europsku uniju ako to ne moraju Norveška i Švicarska. Ekonomski poučak iz Tablice 7. glasi da Republika Hrvatska nije ni Norveška ni Švicarska.

Svodna ocjena rezultata razvoja Republike Hrvatske u promatranom periodu (prije početka tranzicije) može se izraziti činjenicom da se Hrvat-

ska već tijekom sedamdesetih našla među deset (po izboru UN-a) novo industrijaliziranih zemalja.

Međutim, s obzirom na karakter ovog rada i Titovu ulogu u svemu tome, trebalo bi spomenuti neke momente koji su i direktno i indirektno mogli utjecati na intenzitet i karakter razvoja Hrvatske u promatranom vremenskom razdoblju. To tim više što je Hrvatska, u sklopu bivše države, bila jako reformski orijentirana. A takva je orijentacija morala uvažavati brojna unutrašnja i vanjska proturječja i ograničenja.

Zato ćemo u nastavku izlaganja upravo tim momentima posvetiti posebnu pozornost.

Reformska orijentacija u turbulentnim vremenima

Zahvaljujući relativno brznoj obnovi, prvi petogodišnji plan bio je pripremljen i usvojen za period od 1947. do 1951. Međutim već se 1948. godine dogodio “Veliki prasak”, izražen “Rezolucijom Informbiroa”. Slijedila je ekonomska blokada, a to je zahtijevalo reprogramiranje prvoga petogodišnjeg plana.

Usprkos svemu tome, 1950. godine uvođenjem radničkog samoupravljanja započela je reforma realnog socijalizma. Ta je pojava privukla veoma veliku pozornost svijeta, i to znanstvenika, a i političara. Kvalitativna promjena položaja radnika iz pozicije objekta u poziciju subjekta veoma je brzo počela davati rezultate. Stopa rasta društvenog proizvoda u periodu od 1953. do 1960. iznosila je 9%, a kapitalni koeficijent 1,9. To je bilo razdoblje najbržega i ekonomski najefikasnijeg razvoja u Republici Hrvatskoj.

Šezdesetih je godina stopa rasta društvenog proizvoda nešto usporena i od 1961. do 1970. godine iznosila je 6,3. To se usporavanje nastavlja i tijekom sedamdesetih (1971.–1980.) kad je prosječna stopa rasta društvenog proizvoda bila 5,4. Valja spomenuti da je usporavanje stope rasta na višim razinama razvoja nešto što ima karakteristike opće pojave.⁴

U svakom slučaju, taj gotovo tridesetogodišnji razvojni period (od početka pedesetih do početka osamdesetih) predstavlja razdoblje veoma intenzivnog rasta i veoma velikih strukturnih, kvantitativnih i kvalitativnih promjena. To je period snažnih kvantitativnih promjena, izazvanih visokim stopama rasta društvenog proizvoda. To je isto tako period snažnih kvalitativnih promjena zbog razvoja novih, do tada nepoznatih

⁴ Na nižim je razinama razvoja lakše ostvarivati više stope rasta, jer se on u velikoj mjeri zasniva i na transferu radne snage iz niže produktivnih, poljoprivrednih, u više produktivne, nepoljoprivredne djelatnosti. Najbolji suvremeni primjer je N. R. Kina.

društvenih odnosa. Osnovna karakteristika tih novih društvenih odnosa suštinska je promjena pozicije rada i radnika. Od pozicije objekta, što je bila karakteristika ukupne prethodne povijesti, rad i radnik dobili su položaj subjekta.

Prvi se put u povijesti pojavio društveno-ekonomski model s karakteristikama modela održiva razvoja. Pojava modela radničkog samoupravljanja i svega onoga što se poslije počelo stavljati pod zajednički nazivnik "samoupravni socijalizam" privukli su veliku pozornost znanstvenika i političara cijelog svijeta. Osobno sam se u to imao prilike uvjeriti prilikom brojnih kontakata i sudjelovanja na mnogim međunarodnim znanstvenim skupovima koji su se bavili reformom i tranzicijom. Komparativne studije u sferi društvenih znanosti tijekom druge polovice proteklog stoljeća kao neizbježnu i kontinuiranu temu imale su kompleks samoupravnog socijalizma. Samo usput spominjem međunarodne seminare koji su se "na tu temu" održavali tijekom mnogo godina (sve do početka devedesetih) u organizaciji hrvatskih i američkih znanstvenika u Međunarodnom sveučilišnom centru u Dubrovniku. Tijekom osamdesetih je Rockefellerova fundacija organizirala seminare na desetak vodećih američkih sveučilišta na temu radničkog samoupravljanja i samoupravnog socijalizma. Kad je u pitanju SAD, valja spomenuti dva velika sveučilišta koja su se u kontinuitetu veoma intenzivno bavila komparativnim studijama s posebnim osvrtom na samoupravni socijalizam.

To su Kalifornijsko državno sveučilište Berkeley i Floridsko državno sveučilište u Tallahasseeu.⁵ Na tom je Sveučilištu profesor George Macesich,⁶ porijeklom iz Hrvatske, početkom šezdesetih osnovao znanstvenu instituciju sa zadaćom suradnje s našim sveučilištima i institutima na komparativnim studijama. Ta je institucija tijekom mnogo godina djelovala pod naslovom "Centar za jugoslavensko-američke studije, istraživanja i razmjenu Floridskoga državnog sveučilišta".

Među brojnim svjetski poznatim znanstvenim centrima koji su se bavili samoupravnim socijalizmom posebno treba spomenuti dva u SSSR-u i jedan u Europi. To su Institut za istraživanje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa Akademije znanosti SSSR-a u Moskvi. Ovaj je institut poznat kao Institut akademika Olega Bogomolova, poslije Gorbačovljeva savjetnika. Drugi je Institut, koji valja spomenuti, Ekonomski institut u Novosibirsku, koji je u okviru Sibirskog odjela Akademije znanosti SSSR-a tijekom mnogo godina djelovao na čelu s akademikom Aganom Aganbe-

⁵ Proceedings and Reports, The Center for Yugoslav-american Studies, Research, and Exchanges, Florida State University, Tallahassee, Vol. 17, 1983.

⁶ U nizu knjiga navodim samo dvije posljednje. George Macesich (ed.et.al.): Essays on the Yugoslav Economic Model, PRAEGER, New York, 1989. George Macesich (ed.) et.al.: Yugoslavia in the age of democracy, PRAEGER, New York 1992.

gijanom, poslije također Gorbačovljevim savjetnikom. Godinama sam sustavno surađivao sa svim spomenutim znanstvenicima i institucijama.

Veliki su interes pokazivali i ekonomisti znanstvenici i političari u Italiji, Njemačkoj, Finskoj, Danskoj i Norveškoj, a posebno u Engleskoj. Jednu od najboljih ocjena, koju je neki strani političar dao o samoupravnom socijalizmu, čuo sam za vrijeme svog doktorskog studija na London School of Economics, u Londonu 1957. godine, i to od vođe lijevih laburista Bevana. On je tijekom predavanja za brojne strane studente u okviru aktivnosti British Councila rekao da je radničko samoupravljanje nešto najbolje što je do sada učinjeno radi poboljšavanja položaja rada i radnika. Dodao je svoje uvjerenje da bi samoupravljanje u Britaniji, s obzirom na višu razinu razvoja i obrazovanja i dulju demokratsku tradiciju, još bolje funkcioniralo i ostvarivalo još bolje rezultate. Mnogi su poznati svjetski znanstvenici velik dio svoje znanstvene karijere posvetili kompleksu samoupravljanja. Posebno valja spomenuti Benjamina Warda s Kalifornijskoga državnog sveučilišta Berkeley te Jaroslava Vaneka sa Sveučilišta Yale u SAD-u.

Ne kao manje važno, nego upravo suprotno, treba reći da je Branka Horvata za dlaku mimoišla Nobelova nagrada za njegovo djelo *Politička ekonomija socijalizma*, u kome je osnovna poruka da samo samoupravni socijalizam zavređuje to ime.⁷ U okviru aktivnosti Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije spomenut ću i svoju knjigu *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*, za koju su neformalni recenzenti John P. Hardt, iz Washingtona, i Josip Županov, iz Zagreba, ocijenili da je dala dobre smjernice za demokratizaciju i pluralizaciju samoupravnog socijalizma.⁸ Eksplozija balkanskog nacionalizma sve je to, nažalost, zaustavila i onemogućila razvoj u tom smjeru. Pri svemu se tome ne smije zaboraviti da su poticaji za reforme, koje su s ovih prostora dobivale neke zemlje, ubrzali njihovo priključivanje Europskoj uniji. Također se ne smije smetnuti s uma da su reformska događanja na ovim prostorima ubrzala krah boljševičke opcije, pa i rušenje Berlinskog zida.

Posebno je važno stalno ponavljati sve ove momente. I to, posebno, zbog svega onoga što se dogodilo kao posljedica eksplozije balkanskog nacionalizma. U Hrvatskoj su u tom kontekstu posebno važna događanja tijekom devedesetih.

Međutim, kad je riječ o reformskoj orijentaciji Hrvatske i bivše zajedničke države u turbulentnim vremenima, valja spomenuti još neke važne momente i na međunarodnom i na domaćem planu, koji su utjecali na tijekomve reforme.

⁷ Branko Horvat: *The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory*, Armonk, M. Y. M. E., Shorpe, 1982.

⁸ Dragomir Vojnić: *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*, Globus, Zagreb i Ekonomski institut Zagreb, 1989.

Neki važni momenti makroekonomskog i makropolitikog okruženja

Prvi važan, i možda najvažniji, moment, koji treba spomenuti, svakako se odnosi na “Veliki prasak” izražen “Rezolucijom Informbiroa”. O tome je već nešto bilo rečeno. To je bitno izmijenilo svjetsku geopolitičku i geostratešku situaciju. Titov raskid sa Staljinom te pojava samoupravnog socijalizma i Pokreta nesvrstanih promijenili su međunarodne ekonomske, političke i vojno-strateške odnose u suvremenom svijetu, barem u toj mjeri da se održe odnosi utemeljeni na Hladnom ratu.

Drugi se važan moment odnosi na veliku društveno-ekonomsku reformu iz 1965. godine. Priprema te reforme u formalnom je smislu započela početkom 1962. godine, osnivanjem Savezne komisije za paritet dinara, na čelu s Kirom Gligorovim, koji je tijekom godina postao svojevrsna institucija i sinonim za sva reformska događanja na ovim prostorima.

Sam naziv spomenute Savezne komisije za paritet dinara govori o idejno-političkim i ekonomsko-političkim zadaćama reforme iz 1983. Te su se zadaće posebno odnosile na razvoj modela otvorene privrede u smislu što većeg uključivanja u međunarodne ekonomske tijekove i što većeg otvaranja prema svijetu. Ambicije su bile usmjerene na takav razvoj samoupravnog socijalizma koji će, pored ekonomske i radničke demokracije, u krajnjoj instanci značiti i opću pluralizaciju i demokratizaciju. Vizije i korjenite reforme bile su usmjerene na razvoj društva blagostanja.

Idejno-teorijske vizije te reforme ostale su u temeljima svih budućih reformskih gibanja, sve do tranzicije. Završetak tih gibanja bio je, nažalost, barem za većinu dijametralno suprotan svemu onome što se moglo podrazumijevati pod zajedničkim nazivom “društva blagostanja”. Umjesto toga, izrodili su se divlji kapitalizam, tržišni fundamentalizam i neoliberalni darvinizam. Posljedice za ne mali broj ljudi bile su katastrofalne. Svi će ti momenti, van svake sumnje, plijeniti pozornost istraživača i u aktualnom trenutku i u povijesnoj retrospektivi.

Treći moment, koji treba spomenuti, odnosi se na uvjete ostvarivanja reforme iz 1965. godine, i to i one domaće, a i međunarodne.

U isto vrijeme kad je osnovana Savezna komisija za paritet dinara, u Moskvi se, na osnovi dogovora o suradnji između Tita i Hruščova priprema tzv. novembarski plenum CK KP SSSR-a, na kome je trebalo donijeti političke odluke o uvođenju radničkog samoupravljanja.

Stjecajem okolnosti, budući da sam bio već prilično istaknut među znanstvenicima reformske orijentacije, bio sam pozvan da u okviru Ekonomskog instituta Akademije znanosti SSSR-a sudjelujem u pripremi odgovarajuće rezolucije. U to je vrijeme još uvijek dominirala inercija antitržišnog dogmatizma, koju je Hruščov vjerojatno podcijenio, tako da

i spomenuta rezolucija nije nikad ugledala svjetlo dana. Nesretnim stjecajem okolnosti to je bilo i vrijeme Karipske krize kad je svijet bio blizu Trećega svjetskog rata.

Budući da sam u listopadu i studenom 1962. imao prilike vidjeti i osjetiti atmosferu i oko novembarskog plenuma i oko Karipske krize (na Kubi), došao sam do zaključka da su početak samoupravljanja u SSSR-u onemogućile i snaga antitržišnog dogmatizma i zbog povlačenja s Kube oslabljen Hruščovljev politički prestiž. U svakom slučaju, to je bio početak kraja Hruščova, koji je i formalno demisionirao dvije godine potom, tj. 1964. O ovim se događanjima relativno malo pisalo i govorilo.

Međutim, ona su imala porazne učinke na ukupna reformska kretanja koja su poslije slijedila. I na ovim našim prostorima nisu se mogla izbjeći određena ograničenja. Reformsko iskustvo u SSSR-u, gledano u povijesnoj retrospektivi, pokazuje da su i Hruščov i Gorbačov pali na pitanjima tržišta, ali u dijametralno oprečnim uzročno-posljedičnim vezama. Hruščov je u svoje vrijeme precijenio snage antitržišnog dogmatizma, a Gorbačov ih je poslije podcijenio. Sve sam to izbliza gledao stalno surađujući s vodećim ruskim ekonomistima. U znanstvenim prosudbama nije uobičajeno spekulirati što bi bilo kad bi bilo. Međutim, usprkos tome neupitno je da bi procesi tranzicije, u slučaju Hruščovljeva i Gorbačovljeva uspjeha, bili daleko bolji i u svakom slučaju drukčiji.

U kontekstu naših razmatranja važno je, međutim, zapaziti da su ova događanja na međunarodnom planu i u veoma relevantnom okruženju, po prirodi stvari, upozoravala na probleme i ograničenja u definiranju reformskih ambicija. Konkretni izraz tih upozorenja i ograničenja dogodio se šest godina poslije (nakon novembarskog plenuma) tj. 1968. u obliku sovjetske agresije na Čehoslovačku i pada "Praškog proljeća".

Četvrti se moment odnosi na neka događanja na domaćem planu, koja su također predstavljala ograničenje za djelotvornije ostvarivanje reformskih vizija iz 1965., posebno onih koja su se odnosila na opću pluralizaciju i demokratizaciju. Osobno nisam spadao među ljude koji su mehanički ponavljali krilaticu da je Versajska Jugoslavija umjetna tvorevina. Neupitna je, međutim, činjenica da je jugoslavensko zajedništvo od samog početka bilo bremenito teškim proturječjima, posebno s obzirom na povijesno naslijeđe. Hrvatska i Slovenija, kao najrazvijenije republike, povijesno su pripadale Austrougarskom imperiju.

Srbija je još od Napoleonovih vremena bila samostalna država. Ostali su dijelovi povijesno (s povremenim izuzetkom) pripadali Otomanskom imperiju. Povijesno je naslijeđe ostavilo velike razlike u razini ekonomske i opće razvijenosti, pa i u mentalitetu i društvenoj svijesti. Hrvati su, posebno pod utjecajem Stjepana Radića i njegovih političkih ideja, od samog početka željeli federalizam i federaciju. Avnojske osnove Titove Jugoslavi-

je te razvoj ekonomske demokracije i radničkog samoupravljanja omogućili su relativno veliku političku i opću stabilnost. Međutim, sasvim razumljivo, proturječja nisu mogla nestati. Stalno su postojali sporovi između razvijenijih i manje razvijenih.

To se konkretno manifestiralo u različitim privredno-sistemskim pitanjima, posebno u sistemu bržeg razvoja manje razvijenih i deviznom režimu. Kao direktor Ekonomskog instituta Zagreb i predsjednik Saveznoga ekonomskog savjeta i osobno sam se stalno bavio ovim pitanjima. Bio sam na čelu konzorcija ekonomskih instituta koji su izvodili makro-projekt na temu bržeg razvoja manje razvijenih. Tito je s velikom brigom i pažnjom pratio rezultate istraživanja na ovom projektu.

Važno je zapaziti da su se sporenja republika i pokrajina oko problema bržeg razvoja događala od samog početka Titove Jugoslavije pa sve do vremena tranzicije. Ovakva situacija nije mogla ostati i bez odgovarajućeg utjecaja na pojave manje ili više otvorenog nacionalizma. Najizrazitiji je i najotvoreniji bio u Srbiji.

U Titovoj su se Jugoslaviji, kao u svijetu u malom, manifestirala proturječja tržišta, koje, s jedne strane, nagrađuje one uspješne, ali, s druge strane, djeluje u smjeru sve većeg bogaćenja bogatih i sve većeg siromašnja siromašnih. Podaci iz prethodno navedene Tablice 7. veoma ilustrativno pokazuju da su se razlike, čak i usprkos velikim redistribucijama iz razvijenih u nerazvijene, i dalje povećavale. To je najbolji primjer velike snage tržišta. Na to su djelovala i demografska kretanja. Međutim, istraživanja su pokazala da bi se razlike povećavale čak i s jednakim stopama rasta stanovništva. Osim velike snage tržišta, valja uzeti u obzir i veliku snagu demografskih kretanja.

U proteklom stoljeću stanovništvo Kosova postalo je većinski albansko. To je još više osnažilo srpski nacionalizam, koji se dugo vremena temeljio na dvije parole: "Kosovo mora biti srpsko" i "Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi". Tito je shvatio ulogu i značenje svih spomenutih i brojnih nespomenutih proturječja, koja su karakterizirala zajedničku državu Jugoslaviju, i uvažavajući ih gradio je strateške osnove dugoročne politike.

Te su strateške osnove Jugoslavije došle do izražaja na samom početku, u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Na temelju duljeg iskustva u razvoju zajedničke države, strateške osnove njena, ne samo razvoja, nego i opstanka, izražene su u Ustavu iz 1974. godine, koji je, praktički uvažavajući izvorni suverenitet republika, imao konfederalni karakter. Taj je Ustav stvorio pravne osnove za mirno osamostaljivanje jugoslaven-skih republika.

Sve ove općepoznate momente navodimo zbog toga što su oni u velikoj mjeri utjecali na tijekove reforme na ovim našim prostorima. Velika društveno-ekonomska reforma započela je 1965. Već u narednoj godini dogodio

se tzv. Brijunski plenum kad je pao Ranković. Dvije godine poslije, 1968., srušeno je Praško proljeće. Okruženje nije nikako bilo sklono idejama koje su bile osnovom društveno-ekonomske reforme iz 1965. To su posebno pokazala događanja oko Titova pokušaja da spriječi sovjetsku invaziju i pad Praškog proljeća. Ekonomska znanost u SSSR-u bila je stalno reformski orijentirana, ali su snage antitržišnog dogmatizma neprestano dominirale. U takvom unutrašnjem i vanjskom okruženju naše su se reformske ambicije za opću pluralizaciju i demokratizaciju morale ograničavati, odnosno stavljati u realno moguće okvire. Treba shvatiti da to nije bilo pitanje običnog taktiziranja, nego pitanje rata i mira.

Reformske aktivnosti su tijekom sedamdesetih u najvećoj mjeri bile usmjerene na ustavne promjene i donošenje te postupno ostvarivanje Ustava iz 1974.

Sve u svemu, tijekom šezdesetih i sedamdesetih događala su se dinamična društvena i gospodarska gibanja. Valja spomenuti i studentske pokrete u svijetu i u nas, posebno 1968. godine. Također se treba prisjetiti i Hrvatskog proljeća i proljećara, koji su također bili uključeni u reformska gibanja. Nažalost, neki od njih morali su podnijeti i osobne žrtve.

Funkcioniranje ukupnoga društveno-ekonomskoga i političkog sistema do kraja sedamdesetih i početka osamdesetih bilo je relativno dobro. Osamdesete su, međutim, bile bremenite novim problemima i novim turbulencijama. O tome ćemo nešto više reći u narednom odjeljku ovog izlaganja.

Neka događanja tijekom osamdesetih

Početkom osamdesetih s povijesne je, domaće i međunarodne scene, sišao Josip Broz Tito. I premda je svijet, osobito onaj znanstveni i politički, priznavao Tita kao "građanina svijeta", svjetski centri moći, posebno oni koji drže u rukama svjetski kapital, veoma su osjetljivo reagirali na njegovu smrt. Zavladao je opća panika da će se Jugoslavija odmah nakon Titove smrti raspasti i da će doći u pitanje vraćanje dugova. Slijedili su poznati problemi u sferi uvoza. Stvorena je prividna slika prezaduženosti. Politička i ekonomska situacija u zemlji, posebno zahvaljujući funkciji Predsjedništva na temelju Ustava iz 1974., bila je relativno stabilna.

Odmah je postignut politički konsenzus da se započne s pripremom "Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije" koji je, pored ostaloga, trebao predstavljati i određenu garanciju da će Jugoslavija uredno vraćati dugove. Na čelu Savezne komisije za pripremu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije bio je predsjednik Predsjedništva Sergej Kraigher. Na čelu radne grupe, kao Kraigherov zamjenik, bio je Kiro Gligorov. Mene je Sergej Kraigher predložio za trećeg člana koordinacijske trojke, zaduže-

noga za pripremu znanstvenih osnova programa i vezu sa znanošću. Oko Kraigherove komisije bili su okupljeni stručnjaci iz saveznih i republičkih struktura. U radnoj je grupi bilo više od dvije stotine najistaknutijih znanstvenika, ekonomista i drugih. Osobno sam dobio zadaću pripremiti polazne teze za rad na Dugoročnom programu.

Teze su, ustvari, značile produžetak koncepcije i strategije razvoja iz velike reforme iz 1965. godine: otvaranje prema svijetu s još većim naglasakom na izvozu, daljnje jačanje uloge tržišta, unapređivanje modela samoupravljanja na osnovi jasnog diferenciranja funkcije upravljanja i funkcije rukovođenja, ukidanje monopola radnog mjesta, definiranje titulara društvenog vlasništva i u krajnjoj instanci opća pluralizacija i demokratizacija. Na tim je osnovama, nakon dvogodišnjeg rada, već tijekom 1982. godine završen i usvojen prvi dokument pod naslovom Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Pravi problemi u ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije pojavili su se, međutim, sredinom osamdesetih. Godine 1986. objavljen je Memorandum Srpske akademije nauka koji je, ustvari, izražavao idejno-političke osnove velikosrpskog hegemonizma. Taj je dokument bio prvi otvoreni napad na Ustav iz 1974.

Nakon velikih političkih promjena u Srbiji narednih godina, dogodio se još konkretniji atak na taj Ustav izražen događanjima na Gazimestanu i pojavom pokreta “događanja naroda”. Na tim su osnovama, ustvari, ukinute pokrajine Kosovo i Vojvodina i to je bio kraj Ustava iz 1974. te početak kraja Jugoslavije.

Prvi napad na ostvarivanje Dugoročnog programa predstavljao je upad Narodne banke Srbije u monetarni sistem kojim je upravljala Narodna banka Jugoslavije. I premda je nešto poslije bilo i povlačenja i ispravka od strane Centralne banke Srbije, nikad nije vraćeno povjerenje u mogućnost stabilnog funkcioniranja monetarnog sustava.

Samim time, započeo je i formalni raspad zajedničke države. To sve skupa i ne bi bilo tako loše da je bilo političke volje za prihvatanje prijedloga međunarodne zajednice o nastavku reforme (uz obilatu finansijsku podršku) i poslije za (pojedinačno ili skupno) pridruživanje Europskoj zajednici, odnosno Europskoj uniji. Međutim, kako je pisao Kiro Gligorov u svojoj knjizi “Olujna vremena”, a o toj je temi dva puta govorio i na Hrvatskoj televiziji, odgovarajućega političkog konsenzusa republika nije bilo.⁹ Dalje je sve poznato. Došlo je do eksplozije balkanskog nacionalizma. Devedesete su godine na svoj način izgubljene i za Europsku uniju i za zemlje nasljednice Jugoslavije.

⁹ Kiro Gligorov: *Olujna vremena*, Kultura, Skopje, 2004.

Međutim, prije okončanja rasprave o osamdesetima, kad je stopa rasta društvenog proizvoda i u Hrvatskoj i u Sloveniji iznosila 0,1, što je označavalo potpunu stagnaciju, valja spomenuti još neke momente. Posebno treba naglasiti dva momenta, od kojih se prvi odnosi na međunarodno okruženje, a drugi na unutrašnju politiku.

U vezi s prvim valja reći da se u tim godinama sve više približavala opća kriza realnog socijalizma i posljedično pad boljševičke opcije. Smanjenje proizvodnje u tim zemljama, posebno u Rusiji, direktno je (ili indirektno) utjecalo i na naša privredna kretanja. U vezi s drugim momentom valja spomenuti poteškoće u funkcioniranju privrednog sistema na osnovi Ustava iz 1974. Gotovo je sva vlast bila, naime, prenesena u republike. Odlučivanje na saveznoj razini temeljem Ustava iz 1974. pretpostavljalo je Titovu prisutnost, a bez njega to je postajalo sve teže da bi na koncu postalo nemoguće.¹⁰

Tranzicija tijekom devedesetih i početkom novog stoljeća

U proteklom se petnaestogodišnjem periodu tranzicija u Hrvatskoj ostvarivala u veoma teškim i turbulentnim uvjetima. Uzroci tome su višedimenzionalni. Oni se odnose i na tranzicijsku krizu i na nametnuti rat i na greške ekonomske i ukupne politike.

Greške ukupne i ekonomske politike učinjene u to vrijeme Hrvatsku su zavile u crno. To se posebno odnosi na početak devedesetih i stvaranje proustaškog ozračja, koje je međunarodna zajednica od samog početka sankcionirala. Hrvatska je devedesete provela u međunarodnoj izolaciji, pod manje ili više ostvarenim sankcijama. U takvom su političkom ozračju u ekonomskoj politici učinjene veoma velike greške. One se posebno odnose na tajkunsku privatizaciju i pogrešnu razinu stabilizacije, odnosno na stalno precijenjenu kunu. S time u vezi, valja odmah spomenuti da manje razvijene zemlje mogu imati umjereno (ovisno o razini razvoja) apreciranu valutu. U nas se, međutim, nije radilo o apreciranoj, što bi bila normalna pojava, nego o preapreciranoj valuti, a to nije normalno.

Na početku ovih razmatranja valja podsjetiti da je Hrvatska, uz Sloveniju, spadala u usku skupinu zemalja najbolje pripremljenih za tranziciju. Ostvarenja su, međutim, bila veoma loša. Treba odmah reći da tome nije uzrok samo nametnuti rat, nego u najvećoj mjeri greške ekonomske i ukupne politike.

¹⁰ Cjeloviti pogled na reformska događanja na području bivše Jugoslavije dan je veoma sustavno u najnovijoj knjizi Kire Gligorova pod naslovom: Sve jugoslavenske (privredne) reforme, Kultura, Skopje, 2006.

Prijedlozi Ekonomskog instituta su polazili, na osnovi tzv. otvorene strategije, od postupnog transformiranja društvenog vlasništva u privatno na temelju radničkog dioničarstva, a isto tako i omogućavanja konkurentskih odnosa za različite oblike vlasništva. Ne ulazeći sada u brojne, inače veoma važne detalje, valja naglasiti da su protivnici našeg prijedloga zagovarali napuštanje društvenog i vraćanje na državno vlasništvo. I tako se i dogodilo i u tome je najveći uzrok i tajkunske privatizacije i svih drugih teških problema koji su tijekom devedesetih zadesili Hrvatsku. To je bio koncept koji je, kako se poslije moglo shvatiti, bio već prije dogovoren na sastanku s grupom oko Suška u Norvalu u Kanadi. Velik je dio tajkunske privatizacije ostvaren prema tom konceptu, dakle, prema političkoj podobnosti, a ne po kriteriju radnih, tržišnih, poduzetničkih, menadžerskih, marketinških i drugih sposobnosti. U takvim je uvjetima bilo teško izbjeći opći gospodarski kolaps i kaos. Nastupili su devastacija proizvodnje i tržišta te djelovanje različitih monopola i oligopola. Na taj se način stvaralo idealno makroekonomsko i makropolitčko okruženje za masovne pojave mita, korupcije, organiziranog kriminala i mafiokracije. Moral se srozao na ništicu. Stvoreno je takvo stanje duha da nikakve devijantne pojave nisu bile dovoljno loše da bi izazvale opću društvenu osudu. Ekonomska je znanost sustavno upozoravala na te pojave. To se posebno odnosi na grupu ekonomista, na čelu s Jakovom Sirotkovićem, koji su djelovali u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Jednako su djelovali i Hrvatsko društvo ekonomista, posebno putem tradicionalnih opatijskih savjetovanja i časopisa *Ekonomski pregled*, te časopis *Ekonomija/ Economics*. Sva su upozorenja, međutim, ostala bez ikakva odjeka. Malo je uzbudnje u političkom vrhu nastalo poslije izjave kardinala Bozanića o “grijehu struktura”, ali isto tako nije bilo nikakva pomaka na bolje. Sve je to imalo (i premda ne volim taj izraz) katastrofične posljedice za gospodarstvo.

Umjesto tranzicije u smjeru općeg restrukturiranja i povećavanja ekonomske efikasnosti i gospodarske djelotvornosti, dogodile su se destrukcija i dezorganizacija. Umjesto tehnološkoga, menadžerskoga i marketinškog unapređivanja, tajkunska privatizacija i institut stečajeva iskorišteni su za neviđenu pljačku, grabež i stjecanje, preko noći, velikih bogatstava, bez ikakve realne osnove nego samo na temelju politički podržane želje za beskrupuloznim bogaćenjem. Posljedica je bila naglo smanjenje proizvodnje, popraćeno masovnom nezaposlenošću. Najgora u svemu je činjenica da je tajkunska privatizacija nastavljena i tijekom nametnutog rata, što je stvaralo još veće, ne samo materijalne, nego, a to posebno valja naglasiti, moralne probleme. Nekim pokušajima korekcije Zakona o privatizaciji ne samo da ništa nije popravljeno nego su, dapače, legalizirane već postojeće devijantne pojave. Stvarne bi korekcije bile moguće samo vraćanjem na društveno vlasništvo i na tim temeljima postupnim ostvarivanjem priva-

tizacije, ali za to nije bilo političke volje. Nastavljanjem tajkunske privatizacije, i u ratnim i u poslijeratnim uvjetima, razoreni su i tijelo i duša hrvatskoga gospodarstva. Neke grane industrije, posebno strojogradnja, koje su bile na europskoj razini i izvezno orijentirane, gotovo su u potpunosti prestale proizvoditi. Slično su prošli i neki instituti na koje se strojogradnja oslanjala i koji su bili na razini svjetske i europske znanosti. Izbačena je pogubna parola da su to socijalistički mastodonti koje treba napustiti. U sveučilišnom senatu su se o toj temi vodile žestoke diskusije, ali, nažalost, bez uspjeha. Pod izlikom da je potrebna svekolika duhovna obnova nestale su međunarodno priznate znanstvene institucije, stvarane s velikom mukom tijekom više desetljeća.

Suvremeni se razvoj zasniva na znanju, obrazovanju, ljudskom kapitalu i svemu onome što se stavlja pod zajednički nazivnik "Research and Development", dakle, "Istraživanje i razvoj". Deindustrijalizacija tijekom devedesetih hrvatskom je gospodarstvu nanijela štete koje će trebati ispravljati još mnogo godina. Ništa manju štetu ne predstavlja ni drastično socijalno raslojavanje stanovništva na relativno velik broj naglo osiromašenih i relativno mali broj naglo obogaćenih. Prema istraživanjima Svjetske banke Hrvatska je krajem devedesetih bila zemlja s najvećim socijalnim razlikama.

U kontekstu ovih razmatranja najvažnije je posebno istaknuti da je već na samom početku devedesetih stvoreno takvo makroekonomsko i makropolitčko okruženje koje nije omogućavalo djelotvoran razvoj. Došlo je do erozije vladavine prava i funkcije socijalne i pravne države.

U svemu tome najteži je problem potpuna erozija morala i osjećaja za socijalnu pravdu. Nagli prijelaz iz društvenih odnosa, u kojima je radnik bio subjekt, u društvene odnose, utemeljene na divljem kapitalizmu i tržišnom fundamentalizmu, doveo je do takvog stanja duha koji je postao neosjetljiv na velike društvene devijacije. Sve je to posebno porazno djelovalo na razvoj mlade generacije na koju su se pojave enormnog bogaćenja bez rada i stvaralaštva počele odražavati ne samo kao revolt na takva događanja nego i u smislu korekcije vlastitog cilja. Činjenica, da su se strašna, bolje reći, drastična društvena raslojavanja ostvarivala u uvjetima nametnutog rata, posebno je teško djelovala na opće stanje duha. To se ne odnosi samo na većinu, koja se našla u vihoru domovinskog rata, i manjinu, koja je došla u poziciju ratnih profitera, nego i šire od toga. Na stanje duha posebno su se teško odrazile velike društvene devijacije koje se odnose na falsificiranje povijesti u smislu minimalizacije uloge Tita, anti-fašističke Narodnooslobodilačke borbe, modela samoupravnog socijalizma i svega drugoga što je na domaćem i međunarodnom planu bilo povezano s Titom. Masi hrvatskih građana veoma je teško pao osjećaj nemoći da se nepravde, učinjene tijekom privatizacije, barem jednim dijelom poprave

i počinitelji sankcioniraju. Umjesto toga izbačena je parola “Tko je jamio, jamio je.”

To je išlo tako daleko da se i na svjetskim kongresima ekonomista i drugih društvenih znanstvenika javno upozoravalo na to što se događa u Hrvatskoj. Ne jednom sam i osobno imao prilike na takvim skupovima čuti kritike na račun Hrvatske kako je to jedina zemlja u tranziciji u kojoj je relativiziran odnos prema antifašizmu. Zbog svega toga Hrvatska je tijekom devedesetih bila međunarodno izolirana i pod, manje ili više, otvorenim sankcijama. Konačno zbog svega je toga Hrvatska, kao zemlja koja je, uz Sloveniju, bila najbolje pripremljena za tranziciju, ostala jedina srednjoeuropska zemlja koja još uvijek nije primljena u Europsku uniju.

Sve se ovo ne smije zaboraviti ne samo radi ispravljanja povijesnog falsifikata nego još posebno radi adekvatnog odgoja mlađih generacija. Gospodarski razvoj Hrvatske tijekom devedesetih stoga je najbolje pratiti komparativno s drugima, posebno srednjoeuropskim zemljama u tranziciji.

Najbolju informatičku i statističko-dokumentacijsku osnovu za takav pristup daju istraživačke studije Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije. Taj je institut osnovan 1973. godine sa zadatkom da na međunarodnom planu okuplja znanstvenike, i s Istoka i sa Zapada, radi rada na projektima, isprva reformi, a poslije tranzicije. Razvojni start gospodarstva Hrvatske veoma dobro ilustriraju podaci u Tablici 8.

Tablica 8. DRUŠTVENI PROIZVOD ZEMALJA U TRANZICIJI
– PROMJENE U % U ODNOSU NA PRETHODNU GODINU

	1990.	1991.	1992.	1993. procjena ¹	1994. predvidivo ¹
Češka	-1.2	-14.2	-7.1	-1	2
Mađarska	-3.5	-11.9	-4.5	-2	1
Poljska	-11.6	-7.6	1.5	4	4
Slovačka	-2.5	-11.2	-7.0	-5	-2
Slovenija	-4.7	-9.3	-6.0	0	2
CEE 5 ²	-6.8	-10.1	-2.5	1	2
Bugarska	-9.1	-11.7	-7.7	-5	-2
Rumunjska	-5.6	-12.9	-13.6	0	-2
CEE 7 ²	-6.8	-10.8	-5.2	0	1
Hrvatska ³	-9.3	-28.7	-23.6	-11	-6
Rusija	-2	-12.9	-18.5	-13	-7
Ukrajina	-2.6	-11.2	-15	-15	-12

CEE – Central and Eastern Europe 1) WIIW – Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche;

2) WIIW procjena; 3) Bruto materijalni proizvod.

Izvor: nacionalne statistike i procjena WIIW.

Već se na prvi pogled uočava činjenica da je negativna stopa rasta društvenog proizvoda Hrvatske daleko veća nego u bilo kojoj drugoj promatranoj zemlji. To nije bila dominantno posljedica nametnutog rata nego tajkunske privatizacije i gospodarskog kaosa koji je ona izazvala. Vraćanje društvenog vlasništva na državno teško se osvetilo. Sva su druga kretanja u hrvatskom gospodarstvu pratila devijantne pojave na samom početku tranzicije. To veoma dobro ilustrira kretanje društvenog proizvoda zemalja u tranziciji (Tablica 8.).

Na to su okruženje, međutim, daleko osjetljivije djelovali temeljni faktori razvoja. To se podesno može ilustrirati podacima iz Tablice 9. o kretanju bruto investicija u fiksni kapital i Tablice 10. o kretanju registrirane nezaposlenosti. Pad proizvodnje i zaposlenosti bio je praćen i snažnim padom standarda i porastom troškova života.

Tablica 9. BRUTO INVESTICIJE U FIKSNI KAPITAL
- promjene u % u odnosu na prethodnu godinu

	1990.	1991.	1992.	1992.	1993. I. – IX.	1993. procjena ¹	1994. predvidivo ¹
Češka	6.5	-26.8	9.6	-	6.1	6	6
Mađarska	-9.8	-11.9	-6.4	15.9 ²	12.7 ²	2	5
Poljska	-10.1	-4.1	0.7	-3.3	-6.8	0	6
Slovačka	5.3	-14.9	21.8	-	14.4 ²	0	0
Slovenija	-9.0	-14.8	-17.6	-	2.5	3	10
Bugarska	18.5	-19.9	-1.5	-	-21.1	-20	-
Rumunjska	-38.3	-25.8	-1.1	-	-	1	0
Hrvatska	-16.2	-40.0	-59.2	-40.0	-28.4	-30	-
Rusija	0.1	-16	-45	-18	-12	-10	-5
Ukrajina	1.9	-5.3	-40	-	-	-	-

1) WIIW; 2) nominalno.

Izvor: nacionalne statistike i procjena WIIW.

Tablica 10. REGISTRIRANA NEZAPOSLENOST
u 1000 osoba (A) i u % (B)¹

	Prosinac 1991.		Prosinac 1992.		Rujan 1993.		Prosinac 1993. ²	Prosinac 1994. ²
	A	B	A	B	A	B	B	B
Češka	222	4.1	135	2.6	167.	3.2	4	7
Mađarska	406	7.5	663	12.3	670.	12.9	13	13
Poljska	2156	11.8	2509	13.6	2830.	15.4	15.8	16
Slovačka	302	11.8	260	10.4	350.	13.7	15	18
Slovenija	91	10.1	118	13.4	135.	15.1	15.5	18
CEE 5 ³	3177	9.8	3685	11.4	4152.	12.9	–	–
Bugarska	419	11.1	577	16.4	599.	17.0 ²	17	18
Rumunjska ⁴	337	3.0	929	8.4	1030. ⁵	9.0 ⁵	10	12
CEE 7 ³	3933	8.3	5191	11.0	5781.	12.2	–	–
Hrvatska	283	17.9	261	17.8	247.	17.4	17	20
Rusija	62	0.1	577	0.8	706.	1.0	1	2
Ukrajina	7	0.02	71	0.3	127. ⁶	–	0.5	3

1) Udio nezaposlenih u % od ekonomski aktivne populacije. Za Hrvatsku, Rusiju i Ukrajinu: u % od nezaposlenih i zaposlenih osoba;

2) WIIW; 3) WIIW procjena; 4) Od prosinca 1992. nova metodologija; 5) Sredina mjeseca; 6) Osobe koje traže posao putem zavoda za zapošljavanje.

Izvor: nacionalne statistike i procjena WIIW.

Svodni pogled na sliku hrvatskoga gospodarstva početkom devedesetih daju podaci iz Tablice 11. Oni govore da je društveni proizvod u 1993. u odnosu na 1990. godinu gotovo prepolovljen.¹¹

Nezaposlenost se drastično povećala. Masa neto plaća naglo opada. Izdaci stanovništva i primanja stanovništva su se drastično smanjili. Najveći pad bilježe isplate za investicije. Sve se to događa u uvjetima galopirajuće inflacije. Te godine predstavljaju veliku nesreću za hrvatsko gospodarstvo i društvo. Ta se nesreća odnosi i na nametnuti rat, i tajkunsku privatizaciju, i na drastično socijalno raslojavanje hrvatskog društva, i na izbjegle i prognane, i na pojave falsificiranja naše nedavne prošlosti i još uvijek bliske i u svijetu veoma respektirane povijesti.

¹¹ Detaljnije u publikaciji Ž. Rohatinski. D. Vojnić (ur.) et. al. Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Hrvatske, Svezak 9, Ekonomski institut Zagreb, 1994.

Tablica 11. OSNOVNI POKAZATELJI PRIVREDNIH KRETANJA U HRVATSKOJ
- indeksi realne razine

	<u>1991.</u> 1990.	<u>1992.</u> 1991.	<u>1993.</u> 1992.	<u>1993.</u> 1990.
DRUŠTVENI PROIZVOD	71.3	76.4	95.4	50.7
INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA	71.5	85.4	96.3	57.5
– Sredstva rada	64.9	78.6	88.1	44.9
– Reprodukcijski materijal	72.2	86.3	95.1	59.3
– Roba za široku potrošnju	74.0	86.6	95.2	61.0
ZALIHE GOTOVIH PROIZVODA	88.4	84.7	101.4	75.9
ZAPOSLENOST	88.4	88.7	95.9	75.2
– državni sektor	87.0	87.5	93.7	71.3
– privatni sektor	136.1	108.8	122.1	180.9
NEZAPOSLENOST	157.9	105.1	96.0	159.3
IZVOZ ROBA	81.9	104.3	84.9	–
UVOZ ROBA	73.8	91.9	104.6	–
PROMET NA MALO	78.9	61.1	71.9	34.7
MASA NETO-PLAĆA	72.6	47.3	80.9	27.5
PRIMANJA STANOVNIŠTVA	72.3	54.5	78.1	30.8
JAVNI PRIHODI	65.9	75.8	89.5	44.7
IZDACI STANOVNIŠTVA	76.8	70.5	81.1	43.9
ISPLATE ZA INVESTICIJE	60.0	40.9	68.0	16.7
MATERIJALNI RASHODI JAVNOG SEKTORA	81.9	88.6	84.4	61.2
CIJENE PROIZVOĐAČA U INDUSTRIJI	246.3	925.2	1612.4	36742.8
CIJENE NA MALO	223.0	765.5	1617.5	27611.8

Izvor: Tablica je priređena na osnovi službenih podataka nacionalne statistike.

Ž. Rohatinski i D. Vojnić (ed) Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Hrvatske, svezak 9.
Ekonomski institut Zagreb, 1994, str. 67.

Veliki problemi hrvatskog gospodarstva i društva posljedice su velikih grešaka ukupne i ekonomske politike. Pri tome se, međutim, ne smije zaboraviti ni zamjetna veličina ratnih šteta (Tablica 12.). Ona je priređena 1992. godine tako da ne predstavlja konačnu veličinu ratnih šteta.

Tablica 12. OCJENA RATNIH ŠTETA
– krajem lipnja 1992. (u milijunima USD)

Područja	Neposredne štete	Posredne štete	Ukupne štete	Struktura u %	
				Gospodarstvo = 100	Ukupno = 100
INDUSTRIJA	1600	900	2500	18.0	12.6
POLJODJELJSTVO I					
PREHRAMBENA INDUSTRIJA	780	520	1300	9.3	6.5
ŠUMARSTVO I DRVNA INDUSTRIJA	787	396	1183	8.5	6.0
VODOPRIVREDA	150	140	290	2.1	1.5
PROMET I VEZE	1426	798	2224	16.0	11.2
Cestovni promet	90	90	180	–	0.9
Cestovna infrastruktura	261	215	476	–	2.4
Željeznica	353	249	602	–	3.0
Riječni promet i pristaništa	90	10	100	–	0.5
Pomorski promet i morske luke	38	67	105	–	0.5
Zračni promet	94	30	124	–	0.6
Pošta, telekomunikacije i radio-televizija	500	137	637	–	3.2
TRGOVINA	20	900	920	6.6	4.6
UGOSTITELJSTVO I TURIZAM	230	1480	1710	12.3	8.6
STAMBENO-KOMUNALNA DJELATNOST	3800	–	3800	27.2	19.2
GOSPODARSTVO UKUPNO	8793	5134	13927	100.0	70.2
Socijalna skrb	100	1000	1000		5.6
Prosvjeta, kultura, šport	2500	–	2500		12.6
Zdravstvo	2300	–	2300		11.6
DRUŠTVENE DJELATNOSTI UKUPNO	4900	1000	5900		29.8
SVEUKUPNO	13693	6134	19827		100.0

Izvor: Ocjena ratnih šteta u Republici Hrvatskoj, Ministarstvo gospodarskog razvitka, Zavod za plan, analize i prognoze, Zagreb, 3. rujna 1992.

Program ekonomske stabilizacije

U vrijeme galopirajuće inflacije, u listopadu 1993., usvojen je program ekonomske stabilizacije. Ukupna znanost, uključujući i ekonomsku, pozdravila je ovaj program. Pokazalo se, međutim, da to nije bio cjeloviti stabilizacijski, nego samo antiinflacijski program.

Slijedilo je miješanje ciljeva i uvjeta razvoja. Kao što je poznato iz ekonomske teorije i djelotvorne prakse, cilj ekonomske politike je razvoj, a stabilnost je uvjet održiva razvoja. Takvu je politiku od svih zemalja u tranziciji najuspješnije ostvarivala Slovenija. Hrvatska je ekonomska i razvojna politika pošla drukčijim putem zamjenjujući ciljeve i uvjete razvoja.

Umjesto razvoja, kao funkcija cilja uzeta je stabilizacija (u izrazu cijena i tečaja). Velike greške nisu mogle ostati bez velike kazne. To tim više što se, uz miješanje ciljeva i uvjeta razvoja, javila i jednostrano orijentirana monetarna i tečajna politika. Ta se jednostranost manifestirala u trajnom održavanju precijenjenog tečaja na istoj razini.

Treba naglasiti da se politika apreciranog tečaja javlja, kao normalna pojava, u svakoj manje razvijenoj zemlji. Ne ulazeći u teorijske detalje, valja samo spomenuti da takva politika tečaja u modelu otvorenog gospodarstva pozitivno utječe na svekoliko restrukturiranje.

Međutim, ako se ne radi o apreciranoj nego o preapreciranoj valuti, a to je naš slučaj, to je ne samo nepoželjno, nego i štetno. U ekonomskoj teoriji je općepoznato i priznato da se model razvoja u suvremenom svijetu zasniva na razvoju proizvodnje i ekspanziji izvoza.

Poslije usvajanja programa ekonomske stabilizacije (u listopadu 1993.) naša je stručna javnost očekivala da će se antiinflacijski program, nakon uspješnog ostvarivanja svoje funkcije, nastaviti kao cjeloviti stabilizacijski program koji u prvi plan stavlja razvoj.

Hrvatska, međutim, nakon početnih uspjeha antiinflacijskog programa, nije otišla korak dalje u ostvarivanju cjelovita programa razvoja i ostala je ne na začelju, nego na posljednjem mjestu, razumije se, u odnosu na zemlje s kojima se možemo i želimo komparirati. Zamjena funkcije cilja razvoja sa stabilnošću (koja nije cilj nego uvjet razvoja) dovela je do teških deformacija u modelu privređivanja.

Umjesto teorijski utemeljena modela privređivanja, zasnovanog na razvoju proizvodnje i ekspanziji izvoza, razvijen je (moglo bi se reći protuprirodan) model privređivanja, utemeljen na razvoju usluga, posebno trgovine, i ekspanziji uvoza.

Umjesto relativno uravnoteženih trgovinsko-bilančnih odnosa, početkom devedesetih, došlo je do naglog porasta deficita trgovinske bilance. Budući da se rast tog deficita nije mogao kompenzirati izvozom usluga, bitno su se pogoršavali i platno-bilančni odnosi i stanje na tekućem računu. Sve je to neizbježno vodilo u povećanje zaduživanja. Samo usput valja spomenuti (jer će o tome još biti riječi) da je krajem osamdesetih i početkom devedesetih trgovinsko-bilančni deficit iznosio svega oko nekoliko stotina milijuna dolara, a da se u prošlim godinama približio razini od oko 10 milijardi eura. Vanjski dug se u isto vrijeme povećao od oko 25 milijardi USD, na oko 30 milijardi eura. Sa stopom zaduženosti od oko 85% učešća u bruto domaćem proizvodu Hrvatska se našla na granici dužničke krize. Razvoj na spomenutom modelu nije ni mogao dati druge rezultate.¹²

¹² Široku skalu problema gospodarstva Hrvatske tijekom tranzicije veoma je dobro obradio Gordan Družić u knjizi *Hrvatska obratnica – stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

Međutim, prije toga u kontekstu makroekonomskog okruženja u kome se ostvarivao antiinflacijski program, u uvjetima dugoročno stabilnog tečaja (što je sve više dobivalo karakteristike modela “valutnog odbora”) valja spomenuti još neke važne momente. Ekonomska je politika već u prvoj polovici devedesetih posvetila veliku pažnju saniranju bankarskog sustava, umjesto poduzeća, a time indirektno i banaka. Međutim činjenica da je tijekom devedesetih najveći dio kapitala naših banaka prodan strancima (stranim bankama), i to za daleko manju cijenu od one koja bi pokrila troškove saniranja, nikako se ne može ocijeniti pozitivno.

Na prvoj velikoj međunarodnoj konferenciji o tranziciji, koja je u lipnju 1991. održana u poznatoj The Hoover Institution (na Sveučilištu Stanford u Kaliforniji), nobelovac Milton Friedman je rekao, odnosno upozorio da smo prodajom tvornice prodali tijelo, a prodajom banke prodali smo i dušu i tijelo. Što se dogodilo u našem slučaju? Prva veoma štetna pojava bila je prodaja saniranih banaka za daleko manju cijenu od iznosa troškova sanacije, a druga je daleko štetnija činjenica da smo prodajom banaka prodali i golem kapital, izražen u štednji hrvatskih građana. U praksi to izgleda tako da je štednja hrvatskih građana u rukama Hrvata samo kad pojedinci, štediša, na šalteru banke podižu tu štednju za pokriće svojih potreba. Međutim, kad je riječ o kapitalu, stvorenom štednjom hrvatskih građana, taj kapital nije hrvatski, jer njime upravljaju strani centri moći iz zemalja vlasnika naših banaka. Tu, međutim, problem ne završava. Svi mehanizmi makroekonomskog okruženja usmjeravaju relevantne subjekte mnogo više na povećavanje uvoza i potrošnje, a daleko manje na povećavanje izvoza i štednje.

Banke su veoma zainteresirane za kreditiranje potrošne uvozne robe, posebno automobila, iz zemalja vlasnika banaka. Znatno je lakše dobiti kredit za skup automobil ili kakvo drugo luksuzno i skupo trajno potrošno dobro, nego za projekte koje nude poduzetnici. Da se radi o pitanju rizika, samo je dobar izgovor. Pravi uzroci su u vlasničkim odnosima i maksimiranju profita po svaku cijenu. Sintetički izraz svih tih proturječja kontinuirano se manifestira u neravnopravnoj borbi središnje banke sa stranim bankama, vlasnicima naših banaka, oko sve većih zahtjeva za povećanjem kreditnih potencijala, kako bi se na velikoj razlici u kamatama stalno ostvarivali ekstraprofiti. Bankarstvo je postalo našom najprofitaбилnijom industrijom.

Nažalost, velik dio profita i superprofita nije naš. Strane banke su s velikom lakoćom otplate kapital kojim su kupljene naše banke. Postavlja se pitanje našega monetarnog suvereniteta u uvjetima kad je više od 90% bankarskog kapitala u rukama stranaca. Taj je suverenitet, blago rečeno, veoma ograničen. Izgovor da su nam za to krivi razni međunarodni čimbenici (posebno MMF i Svjetska banka) nije održiv. Ako su se Slovenci

mogli othrvati njihovim, eventualnim, pritiscima, mogli smo i mi. Umjesto toga, naši su relevantni čimbenici samo mirno gledali stvaranje umreženog uvoznog lobija. Na opatijskim savjetovanjima ekonomisti su na ove pojave uvijek ponovno upozoravali. Međutim, godinama se, čak ni u našim medijima, izraz “uvozni lobi” nije ni spominjao.

Krajem devedesetih i početkom ovog stoljeća ekonomisti su upozoravali na ograničene mogućnosti administrativnih mjera u tečajnoj politici. Oni su se na opatijskim i drugim savjetovanjima zalagali za aktivnu ekonomsku politiku koja bi se trebala oslanjati i na programe izvozne ekspanzije. Na toj se liniji, čini se, u novije vrijeme počelo nešto događati, premda zasad samo deklarativno. Ekonomska znanost mora neprestano upozoravati na sve te momente. Bez takvih upozorenja moglo bi nam se dogoditi, po onoj narodnoj, da od drveća ne vidimo šumu.

Na kraju ovoga dijela treba, radi boljeg razumijevanja događanja u nas tijekom devedesetih i početkom ovog stoljeća, spomenuti još neke činjenice. Zemlje u tranziciji imale su nesreću da je tranzicija započela upravo u vrijeme početka reforme društva blagostanja. Ta je reforma potaknuta četvrtom tehnološkom informatičkom revolucijom. Njeni se smjerovi ogledaju posebno u smanjivanju prava rada i povećavanju prava kapitala. Sve su snažniji pritisci na potpunu fleksibilizaciju tržišta rada.

Međutim, neke zemlje u tranziciji, posebno Slovenija, veoma su uspješno odolijevale problemima koje je nametala doktrina neoliberalizma. Hrvatska, premda, uz Sloveniju, najbolje pripremljena za tranziciju, potpuno se prepustila naletima i zahtjevima doktrine ekonomskog neoliberalizma. To, razumije se, ni u Sloveniji ni u Hrvatskoj nisu problemi o kojima bi odlučivala ekonomska znanost, nego ekonomska politika kao dio ukupne politike. I u nas, i u svakom društvu, makroekonomske su odluke političke odluke, a one su rezultat odnosa političkih snaga. Razlike između nas i Slovenije dominantno su determinirane odnosima političke moći. Upravo su ti odnosi doveli Sloveniju na čelni položaj među novoprimitim članicama Europske unije.¹³

Kamo su, pak, odnosi političkih snaga odveli Hrvatsku, najbolje se vidi iz priloženoga. Svaki daljnji komentar jedva da je potreban.

¹³ Nešto detaljnije informacije o ovim problemima mogu se dobiti iz rada Vladimira Veselice i Dragomira Vojnića: *Quo Vadis Croatia. Petnaest godina tranzicije. Gdje je Hrvatska*, u knjizi: Vladimir Veselica (ur.) et al., *Ekonomska politika Hrvatske 2006.*, Inženjerski biro, Opatija, 2005.

Neke karakteristike ostvarivanja stabilizacijskog programa iz 1993.

Početak ostvarivanja prvog dijela stabilizacijskog programa iz 1993. godine, koji se odnosio na zaustavljanje galopirajuće inflacije, bio je uspješan. To je bilo zamijećeno i na međunarodnoj konferenciji Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije. Bilo je za očekivati da će nakon jedne ili najviše dvije godine započeti ostvarivanje onog dijela programa koji se odnosi na razvoj. To se, međutim, nije dogodilo. Ekonomska je politika, kao trajnu funkciju cilja, zadržala stabilnost cijena i tečaja (što je uvjet razvoja), ali je propustila u prvi plan staviti razvoj kao funkciju cilja.

Sinteza tih deformacija izražena je u modelu razvoja koji se temelji na uvozu i potrošnji umjesto na proizvodnji i izvozu. U takvom makroekonomskom okruženju nije se mogla ostvarivati ona kvaliteta razvoja koja se zasniva na masovnom poduzetništvu. Obično se posebno naglašavaju malo i srednje poduzetništvo. Međutim, za kvalitetan i održiv razvoj veoma važnu ulogu ima i veliko poduzetništvo koje je nemilosrdno desetkivano tajkunskom privatizacijom početkom devedesetih. U tom se kontekstu valja podsjetiti da je samo na osnovi tako cjelovita pristupa kompleksu poduzetništva moguće ostvarivati onu kvalitetu razvoja koja predstavlja izraz djelovanja četvrte tehnološke informatičke revolucije, a to znači na takvu razvoj koji u prvi plan stavlja znanja, obrazovanje i ljudski kapital. U svijetu je uobičajen izraz “Research and Development” znači “Istraživanje i razvoj”. Takav je razvoj moguće ostvarivati samo u okvirima poduzetništva na svim razinama. Valja isto tako naglasiti da je takav razvoj moguć samo na temelju aktivne ekonomske politike, koja se oslanja na Dugoročnu koncepciju i strategiju razvoja, pripremljenu na znanstvenim osnovama. Budući da svega toga nije bilo, razvoj tijekom posljednjih godina prošlog stoljeća bio je veoma neuravnotežen. To dobro ilustriraju podaci iz Tablice 13. Valja upozoriti da se podaci iz ove tablice odnose na bruto domaći proizvod, a ne na društveni proizvod. Razlike se odnose na promjenu metodološkog pristupa, odnosno na napuštanje obračuna društvenog proizvoda samo na osnovi materijalne proizvodnje i uvođenja u obračun i tzv. neproizvodnih usluga (zdravstvo, obrazovanje, stanovanje, država i sl.).

To je, ustvari, uobičajena metoda društvenih računa koju primjenjuje jedinstvena metodologija Ujedinjenih naroda. A to znači da je bruto domaći proizvod veći od društvenog proizvoda. Razlike se odnose na kompleks usluga.

Tablica 13. BRUTO DOMAĆI PROIZVOD
stvarne promjene u % prema prethodnoj godini

	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999. ¹	1999. 1. tromjesečje	2000. predviđanje	2000. predviđanje	2001. predviđanje	Indeks 1989. =100 2000.
Češka	0.1	2.2	5.9	4.8	-1.0	-2.2	-0.2	-3.3	—	1.5	2	96.7
Mađarska	-0.6	2.9	1.5	1.3	4.6	4.9	4.5	3.5	6.8	5.5	5.5	104.8
Poljska	3.8	5.2	7.0	6.0	6.8	4.8	4.1	1.6	5.9	4.5	5	127.2
Slovačka	-3.7	4.9	6.9	6.6	6.5	4.4	1.9	1.8	1.5	2	3	103.6
Slovenija	2.8	5.3	4.1	3.5	4.6	3.8	4.9	2.5	—	4	4	113.5
CEEC-5 ²⁾	1.5	4.1	5.7	4.6	4.5	3.1	3.0	0.8	—	3.7	4.2	113.4
Bugarska	-1.5	1.8	2.9	-10.1	-7.0	3.5	2.4	0.8	—	4	4	70.7
Rumunjska	1.5	3.9	7.1	3.9	-6.9	-5.4	-3.2	-4.2	1.5	0	1	75.1
CEEC-7 ²⁾	1.4	3.9	5.8	3.9	1.6	1.4	1.8	-0.2	—	3	3.5	102.3
Hrvatska	-8.0	5.9	6.8	5.9	6.8	2.5	-0.3	—	—	1.5	2.5	79.0
Makedonija	-1.2	-1.8	-1.1	1.2	1.4	2.9	2.7	—	—	4	5	96.2 ³⁾
Jugoslavija ³⁾	-30.8	2.5	6.1	5.9	7.4	2.5	-23.2	—	—	5	3	41.5
Rusija	-8.7	-12.7	-4.1	-3.4	0.9	-4.9	3.2	-2.7	6.8	4	3	59.9
Ukrajina	-14.2	-22.9	-12.2	-10.0	-3.0	-1.7	-0.4	-4.7	5.6	1	3	39.6
Estonija	-8.5	-2.0	4.2	3.9	10.6	4.0	-1.4	-5.6	—	4	—	88.6 ³⁾
Latvija	-15.0	0.8	-1.0	3.3	8.6	3.9	0.1	-2.3	—	3	—	59.6 ³⁾
Litva	-16.2	-9.8	3.3	4.7	7.3	5.1	-4.1	-5.8	—	2	—	66.9 ³⁾

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW

Peter Havlik (ed.) et al., The Transition Countries in Early 2000: Improved Outlook for Growth, But Unemployment is Still Rising, Research Reports No. 266. June 2000.

Budući da serije bruto domaćeg proizvoda nisu dane za cijeli period devedesetih, valja se podsjetiti da je razina razvoja društvenog proizvoda u 1993. godini (Tablica 11.) bila gotovo prepolovljena. To znači da je razvoj u 1994. započeo s vrlo niskog starta. Slijedile su četverogodišnje visoke stope rasta, da bi u petoj godini došlo do velikog usporavanja, a u šestoj do negativne stope rasta. Indeks razine bruto domaćeg proizvoda Hrvatske u 2000. u odnosu na predtranzicijsku 1989. u vrijednosti od 79, pokazuje veliko zaostajanje za drugim srednjoeuropskim zemljama. Podaci iz Tablice 14. pokazuju da 1999., u odnosu na 1989. godinu, industrijska proizvodnja s indeksom od 56,5 zamjetno više zaostaje u odnosu na gospodarstvo u cjelini.

Taj podatak također govori o velikom zaostajanju za drugim srednjoeuropskim zemljama. Radi se zapravo o pojavi deindustrijalizacije, koja je hrvatskom gospodarstvu nanijela velike i trajne štete. Razvoj one razine

znanja i obrazovanja, koje odgovara suvremenom informatičkom društvu, nije moguće ostvarivati bez razvoja odgovarajuće industrije i bez povratnih sprega koje može dati samo oslonac na takvu industriju. Ne podcjenjujući i veliku ulogu nekih drugih sektora našeg gospodarstva, posebno turizma, ipak moramo biti svjesni činjenice da bez orijentacije na reindustrializaciju, oslonjenu na suvremene informatičke tehnologije, nije moguće ostvarivanje održiva razvoja. Kvaliteta suvremenog razvoja vrednuje se doprinosom tzv. ICT čimbenika (koji se odnose na informacijsko-komunikacijsku tehnologiju) stopi rasta bruto domaćeg proizvoda. Na te je činjenice ekonomska znanost tijekom devedesetih stalno upozoravala, ali ekonomska politika nije za to imala sluha. Iz istih izvora, iz kojih su i navedene tablice, može se vidjeti da se nešto veća investicijska aktivnost ostvarivala samo u dvije godine, i to 1996. kad su se bruto fiksne investicije povećale u odnosu na prethodnu godinu za 37,6%, u 1997. za 23,3%, u 1998. za svega 3,0%, te da bi se 1999. smanjile za 5,9%.

Vanjske su direktne investicije u kumulativu 1999. godine iznosile 3,6 milijardi USD, što je 802 USD po stanovniku. Međutim, najveći dio ovih investicija ne odnosi se na tzv. *green field* investicije (u proizvodnji) nego na kupovinu naših poduzeća, a to znači da nisu imale nekog većeg utjecaja na porast proizvodnje i zaposlenosti. Stopa nezaposlenosti se krajem stoljeća kretala između 20,8 i 23,5, što je osjetno više nego u drugim, posebno srednjoeuropskim, zemljama u tranziciji. Hrvatsko je gospodarstvo kraj stoljeća dočekalo na razini od 32% od prosjeka 15 zemalja Europske unije. U posljednjoj godini prošlog stoljeća, tj. 2000., započela je vladavina nove koalicijske vlade lijevog centra.

Budući da je razvojni ciklus početkom novog stoljeća imao neke posebne karakteristike, i u pogledu makroekonomskog i posebno makropolitikog okruženja, valja mu posvetiti posebno poglavlje.

Tablica 14. EUROPSKE ZEMLJE U TRANZICIJI
– komparativni ekonomski indikatori

	BDP 2000. Indeks 1989. = 100	Bruto industrijska proizvodnja 2000. Indeks 1989. = 100	Produktivnost rada u industriji	Stopa inflacije 2000.	Stopa nezaposlenosti u % 2000.	Vanjskotrgovinski balans u mn € 1999.	Tekućiračun u bn \$ 2000.	Tekućiračun u % BDP-a 2000.	Vanjske izravne invest- cije po stanovniku u \$ 1990.–1999.	BDP po stanovniku \$ ppp 1999.	BDP po stanovniku EU-15 = 100	Indeks tečajne razlike 1999. (temeljeno na ECU)
Češka	96,7	80,9	121,5	3,7	10,0	-1847	-1,3	-2,4	1580	13030	59	2,48
Mađarska	104,8	128,9	187,7	8,3	9,0	-2797	-2,1	-4,3	1919	11190	53	2,29
Poljska	127,2	129,6	164,0	8,0	13,5	-17422	-13,5	-8,4	724	8790	41	2,16
Slovačka	103,6	84,2	109,2	15,0	18,0	-1036	-0,8	-3,9	379	10240	47	2,88
Slovenija	113,3	77,9	139,8	7,5	11,5	-1325	-0,7	-3,5	1500	15590	72	1,52
Bugarska	70,7	42,4	92,3	5,0	20,0	-1401	-0,8	-6,3	277	5170	24	3,36
Rumunjska	75,1	42,2	–	40,0	13,0	-1772	-1,3	-3,9	242	5870	26	3,80
Hrvatska	79,0	56,5	125,2	5,5	23,5	-3297	-1,5	-7,7	802	7120	32	1,56
Rusija	59,9	52,2	75,1	20,0	12,0	31350	15,0	7,0	128	6820	32	5,36
Ukrajina	39,6	52,1	81,9	20,0	6,0	-248	0,3	1,2	64	3350	15	5,31

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW. Ova je tablica konstruirana na osnovi studije Peter Havlik (ed.) et al., *The Transition Countries in Early 2000: Improved Outlook for Growth, But Unemployment is Still Rising*, Research Reports No. 266. June 2000.

Hrvatsko gospodarstvo početkom 21. stoljeća

Hrvatsko je gospodarstvo početak novog stoljeća dočekalo s velikim problemima kumuliranim tijekom devedesetih. S tim u vezi valja posebno istaći da se ekonomska politika tijekom devedesetih ostvarivala stihijno, bez oslonca na bilo kakvu znanstvenu koncepciju i strategiju razvoja. Ekonomska je znanost neprestano upozoravala na tu činjenicu. To se također odnosi i na Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti, a isto tako i na časopise *Ekonomski pregled* i *Ekonomija/Economics*.

U mnoštvu relevantnih radova posebno spominjemo rad Jakova Sirotkovića, koji je godinama djelovao na čelu Vijeća HAZU za ekonomske znanosti i ekonomsku politiku.¹⁴

Početak 21. stoljeća karakteriziraju velike promjene ne samo u gospodarstvu nego i u ukupnom društveno-ekonomskom i političkom razvoju Hrvatske. Jasno izdiferencirana proeuropska politika temeljito je izmijenila međunarodni položaj Hrvatske. Umjesto manje ili više otvorenih am-

¹⁴ Jakov Sirotković: Polazišta i okvirni sadržaj dugoročne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske, *Ekonomija/Economics*, RIFIN i HAZU, godina 5., broj 4, Zagreb, lipanj 1999.

bicija, Hrvatska je u kratkom vremenu postala kandidatkinjom za prijem u Europsku uniju.

Gospodarski problemi, nagomilani u devedesetima, predstavljali su veliku barijeru za aktivnu ekonomsku politiku koalićijske vlade lijevog centra. Trebalo je učiniti prijelom u trendu. Godina 1999. završila je s negativnom stopom rasta bruto domaćeg proizvoda. Makroekonomsko okruženje nije omogućavalo razvoj na osnovi masovnog poduzetništva. Na tradicionalnom godišnjem opatijskom savjetovanju hrvatskih ekonomista u studenom 2000. godine čule su se prosudbe da se nova koalićijska vlada našla u poziciji zatoćenika koji nije u stanju pronaći putove za izlazak iz zatoćeništva. Međutim, neki su putovi ipak pronađeni. Zbog nemogućnosti oslanjanja na masovno poduzetništvo, ekonomska se politika morala osloniti na jednog velikog poduzetnika, a to je država. Poznate su struktura investicija te investicijska i razvojna politika na koje se taj veliki poduzetnik mora oslanjati. To su infrastruktura, općenito, i sve grane prometa, posebno.

I premda tako snažna orijentacija na razvoj infrastrukture, posebno cestogradnje (čisto teorijski gledano), nije u potpunom skladu s teorijom optimalne stope i strukture investicija, u danim se uvjetima pokazala kao dobro rješenje. To tim više što je postojeće stanje hrvatskih cesta, posebno u kontekstu velikih zahtjeva turističke privrede, urgentno zahtijevalo velika ulaganja. Ta su ulaganja, s obzirom na broj automobila i stupanj motorizacije, mogla biti i relativno dobro financijski podržana. Na samom je početku bilo jasno da takav razvoj neće dovesti, barem ne u kratkom roku, do promjene modela privređivanja, ali je ipak oslonac ekonomske politike na infrastrukturna, posebno cestovna, ulaganja predstavljao put izlaza iz krize. Bilo je također jasno da takva orijentacija, s obzirom na granice zaduživanja, ne može biti trajna. Međutim, rezultati potvrđuju da je, posebno s obzirom na veoma ograničen krug izbora, bila pravilna. To najbolje pokazuju komparativni podaci u Tablici 15.

Tablica 15. BRUTO DOMAĆI PROIZVOD
stvarne promjene u % prema prethodnoj godini

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004. ¹⁾	2004.	2005.	2005.	2006.	Indeks 1990. = 100 2004.	Indeks 2000. = 100 2004.
						1. tromjesečje		predviđanje			
Albanija	7.3	7.6	4.7	6.0	5.9	–	–	6.5	6.5	143.9	126.5
Bosna i Hercegovina	5.5	4.5	5.5	3.0	5.0	–	–	5	6	–	119.2
Bugarska	5.4	4.1	4.9	4.5	5.6	4.5	6.0	5.5	5.3	97.7	120.6
Hrvatska	2.9	4.4	5.2	4.3	3.8	4.2	1.8	3	3	101.9	118.9
Makedonija	4.5	-4.5	0.9	2.8	2.9	2.4	–	4	4	92.9	101.9
Rumunjska	2.1	5.7	5.1	5.2	8.3	6.2	5.9	5.5	5.5	106.5	126.6
Srbija	5.2	5.1	4.5	2.4	8.6	7.1	5.2	4	5	–	122.2
Crna Gora	–	-0.2	1.7	2.5	3.0	–	1.9	5	5	–	107.2
Turska	7.4	-7.5	7.9	5.8	8.0	11.8	–	6	6	162.1	114.1

Napomene: 1) preliminarno; 2) wiiw procjena.

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW; Leon Podkaminer, Gábor Hunya et al. Back from the Peak, Growth in Transition Countries Returns to Standard Rate of Catching-up, Research Report, No. 320, July 2005., str. 44.

Tablica 16. EUROPSKE ZEMLJE U TRANZICIJI
– komparativni ekonomski indikatori

	BDP 2004. Indeks 2000. = 100	Bruto industrijska proizvodnja Indeks 2004. 2000. = 100	Stopa inflacije 2004.	Stopa nezaposle- nosti u 2004.	Vanjskotrgovinski balans u mn € 2004.	Tekući račun u % BDP-a 2004.	BDP po stanovniku \$ PPP 2004.	BDP po stanovniku EU-25 = 100 2004.	Indeks tečajne devijacije 2004. temeljeno na €)
Češka	112,2	129,8	2,8	8,3	-700	-5,2	15647	70	1,85
Mađarska	115,3	122,8	6,8	6,1	-3854	-8,8	13623	61	1,70
Poljska	112,0	123,0	3,5	19,0	-11592	-1,5	10474	47	2,05
Slovačka	119,7	126,0	7,5	18,1	-1172	-3,5	11645	52	1,96
Slovenija	113,8	112,0	3,6	6,3	-1162	-0,9	17416	78	1,34
Bugarska	120,6	146,0	6,2	12,0	-3624	-7,4	6681	30	2,61
Rumunjska	126,6	122,7	11,9	8,0	-7346	-7,5	7071	32	2,60
Hrvatska	118,9	120,6	2,1	13,8	-6887	-4,5	10289	46	1,65
Rusija	–	–	11,0	8,0	–	10,3	8298	37	2,55
Ukrajina	–	–	9,0	8,6	–	10,5	5919	26	5,39

Napomena: Stopa nezaposlenosti prema ILO definiciji.

Izvor: WIIW baze podataka uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIIW. Ova je tablica konstruirana na osnovi studije Leon Podkaminer, Gábor Hunya et al., Back from the Peak, Growth in Transition Countries Returns to Standard Rate of Catching-up, Research Report, No. 320, July 2005., str. IV, 2, 5, 11, 44, 46, 51, 100.

Hrvatska je 2004. godine dostigla i donekle povećala razinu razvoja od prije četrnaest godina, tj. iz 1990. Indeks razine rasta bruto domaćeg proizvoda u 2004. od 118,9 u odnosu na 2000. = 100, može se ocijeniti kao relativno zadovoljavajući, posebno s obzirom na činjenicu negativne stope rasta u 1999. Ista ocjena vrijedi i za kretanje industrijske proizvodnje.

Komparativni ekonomski indikatori u Tablici 16. pokazuju i neke probleme, posebno na području vanjskotrgovinske razmjene i zaposlenosti, kojima ćemo poslije posvetiti nešto više pozornosti. U nastavku, našu pozornost usmjeravamo na Tablicu 17. Komparativni podaci u njoj veoma dobro pokazuju gospodarska kretanja i gospodarsku sliku Hrvatske u godinama tranzicije. Podaci se odnose i na per capita bruto domaći proizvod u usporednim tekućim cijenama po paritetu kupovne moći i u indeksima komparativne razine pojedinih zemalja Europske unije i država nastalih na prostorima bivše Jugoslavije. Budući da su Bugarska i Rumunjska prikazane uz Hrvatsku, sama se po sebi nameće misao da zaostajanje Hrvatske za nekim drugim zemljama (koje su već primljene u Europsku uniju) nije samo ekonomsko nego i političko pitanje. Ta bi činjenica zahtijevala i poseban komentar. Mjereno u tekućim cijenama po paritetu kupovne moći, Hrvatska je u 2005. godini ostvarila bruto domaći proizvod po stanovniku u iznosu od 1145 eura. Odgovarajuće veličine za Rumunjsku i Bugarsku su 8143, odnosno 7526 eura. Na osnovi podataka iz ove tablice može se aproksimativno procijeniti da je Hrvatska u tim godinama dostigla predratni i predtranzicijski stupanj razvoja. U kontekstu ovih aproksimacija valja se podsjetiti da je razina društvenog proizvoda (jer još nisu postojali računi bruto domaćeg proizvoda) u 1990. godini bila za gotovo 10% manja od one u 1989. Budući da su osamdesete godine bile gotovo u cjelini stagnacijske, može se u grubom aproksimirati da je to realna razina razvoja koja je dostignuta još u Titovo vrijeme.

Na kraju ovoga dijela, ali bez pretenzije za dubljim razmatranjem brojnih relevantnih detalja, u Tablici 18., pod naslovom "Hrvatska: Odabrani ekonomski pokazatelji", sustavno su dane veoma relevantne informacije za analizu i ocjenu stanja hrvatskog gospodarstva. Taj su izbor podataka objavili znanstvenici Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije u svojoj posljednjoj cjelovitoj publikaciji iz srpnja 2006. godine.¹⁵

¹⁵ Jedan od najcjelovitijih pogleda na razvoj i probleme hrvatskog gospodarstva tijekom osamdesetih i tranzicije dao je Vladimir Stipetić u svom radu *Laisser-faire* kao ekonomska politika Hrvatske, u knjizi Vladimir Veselica (ur.) et. al., *Ekonomska politika Hrvatske u 2006.*, Inženjerski biro, Opatija, 2005.

Tablica 17. BDP PO STANOVNIKU (EUR/ECU), OD 2006. STALNE CIJENE

	1991.	1995.	2000.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2010.	2015.
Češka Republika	9149	9973	13044	14864	15999	17359	18314	19230	19999	21631	26317
Mađarska	7289	7467	10548	12889	13631	14260	14831	15172	15779	17066	20764
Poljska	4497	6121	9404	10209	11060	11693	12278	12830	13343	14432	17559
Slovačka Republika	6028	6774	9469	11293	12009	12907	13746	14640	15225	16468	20035
Slovenija	9523	9706	14642	16514	17925	18720	19469	20248	21058	22776	27710
Estonija	5885	5209	8262	10502	11662	13462	14660	15818	16451	17793	21648
Latvija	6219	4100	7022	8877	9696	11024	11961	12870	13385	14477	17613
Litva	8172	5032	7618	9840	10835	12192	12984	13789	14341	15511	18872
Cipar	10451	12538	16262	17363	18750	19544	20287	21058	21900	23687	28819
Malta	9683	11715	15802	15945	15835	16235	16511	16825	17498	18925	23026
Bugarska	4764	4746	5330	6465	6924	7526	7940	8337	8670	9378	11409
Rumunjska	4097	4623	5013	6518	7293	8143	8550	8960	9318	10079	12262
Hrvatska	5932	5640	8119	9983	10609	11451	11909	12385	12881	13932	16950
Makedonija	4343	4050	5160	5353	5686	6000	6210	6459	6717	7265	8839
Turska	4199	4608	5998	5810	6522	7208	7604	8023	8344	9024	10980
Albanija	1516	2477	3549	4251	4638	4861	5114	5410	5627	6086	7405
Bosna i Hercegovina	–	–	4873	5502	5778	5990	6349	6730	6999	7570	9210
Crna Gora	–	–	4796	5135	5458	5792	6081	6386	6641	7183	8739
Srbija	–	–	4292	5174	5794	6302	6554	6816	7089	7667	9329
Rusija	8133	5679	5979	7509	8279	9037	9561	10126	10531	11390	13858
Ukrajina	5792	3276	3771	5121	5918	6245	6463	6754	7024	7597	9243

	1991.	1995.	2000.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2010.	2015.
Njemačka	17589	18529	22501	23556	24608	25721	26235	26760	27295	28398	31354
Grčka	10822	10911	14648	17623	18570	19237	19622	20014	20414	21239	23450
Španjolska	12465	13464	18562	21162	22098	23102	23564	24036	24516	25507	28162
Austrija	18378	19536	25285	26266	27773	28855	29432	30020	30621	31858	35174
Portugal	10527	11649	16178	15833	16413	16709	17044	17384	17732	18448	20369
USA	21389	23199	30608	32143	34096	35581	36294	37020	37761	39286	43375
EU (15) average	15879	17009	22016	23585	24509	25277	25782	26298	26824	27907	30812
EU (25) average	14227	15320	20066	21639	22567	23353	23876	24411	24958	26088	29144
Europska unija (25) prosjek = 100											
	1991	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2015
Češka Republika	64	69	65	69	71	74	77	79	80	83	90
Mađarska	51	49	53	60	60	61	62	62	63	65	71
Poljska	32	40	47	47	49	50	51	53	53	55	60
Slovačka Republika	42	44	47	52	53	55	58	60	61	63	69
Slovenija	67	68	73	76	79	80	82	83	84	87	95
Estonija	41	34	41	49	52	58	61	65	66	68	74
Latvija	44	27	35	41	43	47	50	53	54	55	60
Litva	57	33	38	45	48	52	54	56	57	59	65
Cipar	73	82	81	80	83	84	85	86	88	91	99
Malta	68	76	79	74	70	70	69	69	70	73	79
Bugarska	33	31	27	30	31	32	33	34	35	36	39
Rumunjska	29	30	25	30	32	35	36	37	37	39	42
Hrvatska	42	37	40	46	47	49	50	51	52	53	58
Makedonija	31	26	26	25	25	26	26	26	27	28	30
Turska	29	30	30	27	29	31	32	33	33	35	38

	1991	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2015
Albanija	11	16	18	20	21	21	21	22	23	23	25
Bosna i Hercegovina	-	-	24	25	26	26	27	28	28	29	32
Crna Gora	-	-	24	24	24	25	25	26	27	28	30
Srbija	-	-	21	24	26	27	27	28	28	29	32
Rusija	57	37	30	35	37	39	40	41	42	44	48
Ukrajina	41	21	19	24	26	27	27	28	28	29	32
Njemačka	124	121	112	109	109	110	110	110	109	109	108
Grčka	76	71	73	81	82	82	82	82	82	81	80
Španjolska	88	88	93	98	98	99	99	98	98	98	97
Austrija	129	127	126	121	123	124	123	123	123	122	121
Portugal	74	76	81	73	73	72	71	71	71	71	70
USA	150	151	153	149	151	152	152	152	151	151	149
EU (15) average	112	111	110	109	109	108	108	108	107	107	106
EU (25) average	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Izvor: WIIW Research Report, No. 328, Beč, srpanj 2006. str. 106.

Tablica 18. HRVATSKA: ODABRANI EKONOMSKI POKAZATELJI

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005. ¹⁾	2005.	2006.	2006.	2007.
						1. tromjesečje	predviđanje		
Stanovništvo, u tisućama osoba, polugodišnje	4437	4443	4442	4439	4439	–	–	–	–
Bruto domaći proizvod, HRK mil. nominalno godišnja promjena u % (realna)	165640 4.4	181231 5.6	198422 5.3	212826 3.8	229031 4.3	50930 1.8	–	245300 4	261500 4
BDP po stanovniku (EUR po deviznom tečaju)	4998	5507	5906	6397	6972	–	–	–	–
BDP po stanovniku (EUR po paritetu kupovne moći)	8630	9380	9980	10610	11450	–	–	–	–
Bruto industrijska proizvodnja ²⁾ godišnja promjena u % (realna)	6.0	5.4	4.1	3.7	5.1	0.3	6.4	4	4
Bruto poljoprivredna proizvodnja godišnja promjena u % (realna)	8.5	7.7	-15.9	11.9	–	–	–	–	–
Građevinska industrija, radni sati ²⁾ godišnja promjena u % (realna)	3.6	12.8	22.8	2.0	-0.8	-6.6	15.2	–	–
Potrošnja domaćinstava, HRK mil. nominalno godišnja promjena u % (realna)	98054 4.5	108027 7.7	115081 4.6	122100 3.9	130576 3.4	30975 2.4	–	–	–
Bruto fiksni kapital, HRK mil. nominalno godišnja promjena u % (realna)	36984 7.1	44105 13.9	56662 24.7	60866 4.4	65391 4.8	14186 0.3	–	–	–
							–	7	6.5

Zaposlene osobe, u tisućama osoba, prosjek, godišnja promjena u %	1469 -5.4	1528 4.0	1537 0.6	1563 1.7	1573 0.7	-	-	-	-	-
Registrirani zaposlenici u industriji, u tisućama osoba, prosjek, godišnja promjena u %	287.2 -1.6	281.0 -2.2	282.6 0.6	281.7 -0.3	278.9 -1.0	278.3 -0.7	274.2 -1.5	-	-	-
Nezaposlene osobe, u tisućama osoba, prosjek,	277.0	266.0	256.0	249.5	229.0	236.0	-	-	-	-
Stopa nezaposlenosti u %, prosjek	15.9	14.8	14.3	13.8	12.7	13.1	-	12.5	12	12
Registrirana nezaposlenost u %, kraj razdoblja	23.1	21.3	18.7	18.5	17.8	19.0	18.1	17.5	17	17
Prosječne bruto mjesečne plaće, u HRK, godišnja promjena u % (realna, neto)	5061 1.6	5366 3.1	5623 3.8	5985 3.7	6248 1.6	6087 1.7	6454 1.5	-	-	-
Potrošačke cijene, u % ³⁾	4.9	1.7	1.8	2.1	3.3	3.3	3.5	3.5	3	3
Proizvođačke cijene u industriji, u %	3.6	-0.4	1.9	3.5	3.0	4.8	3.5	2.7	2.4	2.4
Državni budžet, MMF – def., % BDP-a										
Državni prihodi	44.7	45.2	44.9	-	-	-	-	-	-	-
Izdaći	51.5	50.0	49.5	-	-	-	-	-	-	-
Deficit(-)/dobi(+), u % BDP-a	-6.8	-4.8	-6.3	-4.9	-4.2	-	-	-4	-3.8	-3.8
Javni dug, u % BDP-a ⁴⁾	50.3	50.4	51.7	53.2	54.5	-	-	55	56	56
Eskontna stopa, u %, kraj razdoblja	5.9	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	-	-	-
Tekući račun, u mil. EUR	-817.7	-2067.2	-1866.2	-1458.0	-1963.6	-1542.0	-	-2200	-2200	-2200
Tekući račun, u % BDP-a	-3.7	-8.6	-7.1	-5.1	-6.3	-	-	-6.5	-6.2	-6.2
Bruto rezerve HNB-a, isključujući zlato, u mil. EUR	5333.6	5651.3	6554.1	6436.2	7438.4	6700.4	8088.5	-	-	-
Bruto inozemni dug, u mil. EUR	13458.3	15054.8	19810.6	22780.7	25540.8	23145.3	26314.5	-	-	-
Strana inozemna ulaganja, priljev, u mil. EUR	1502.5	1195.1	1788.4	989.3	1327.8	204.5	-	-	-	-

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005. ¹⁾	2006.		2007.
						1. tromjesečje	predviđanje	
Izvoz roba, u mil. EUR, godišnja stopa rasta u %	5318.8 7.0	5293.1 -0.5	5571.7 5.3	6603.1 18.5	7244.3 9.7	1523.5 2.7	8300 15	9200 11
Uvoz roba, u mil. EUR, godišnja stopa rasta u %	9922.6 17.2	11253.5 13.4	12545.9 11.5	13330.9 6.3	14727.1 10.5	3092.7 5.9	16900 15	18900 12
Izvoz usluga, u mil. EUR, godišnja stopa rasta u %	5481.3 23.4	5832.3 6.4	7565.9 29.7	7636.7 0.9	8051.8 5.4	652.6 5.4	– –	– –
Uvoz usluga, u mil. EUR, godišnja stopa rasta u %	2178.5 10.5	2547.5 16.9	2632.8 3.3	2921.7 11.0	2734.7 -6.4	648.4 2.0	– –	– –
Prosječni devizni tečaj HRK/USD	8.34	7.86	6.70	6.04	5.95	5.73	6.1	–
Prosječni devizni tečaj HRK/EUR	7.47	7.41	7.56	7.50	7.40	7.51	7.34	7.4
Paritet kupovne moći HRK/USD	3.77	3.75	3.82	3.86	3.75	–	–	–
Paritet kupovne moći HRK/EUR	4.33	4.35	4.47	4.52	4.51	–	–	–

Napomene: 1) preliminarno; 2) poduzeće s više od 20 zaposlenih; 3) u 2001. cijene na malo; 4) uključujući garancije.

Izvor: WIIW Research Reports No. 228. Beč, srpanj 2006., str. 77.

Ograničenja i mogućnosti razvoja hrvatskog gospodarstva

Valja posebno naglasiti da se početak tranzicije u Hrvatskoj ostvarivao u veoma specifičnim uvjetima. Prva u nizu tih specifičnosti odnosi se na eksploziju balkanskog nacionalizma. Ona je onemogućila daljnje kretanje modela samoupravnog socijalizma u smjeru opće pluralizacije i demokratizacije, što je ostavilo trajne negativne posljedice za novonastale države na prostoru bivše Jugoslavije.

Druga se specifičnost odnosi na karakter i strukturu političkih snaga koje su nastale na samom početku pluralizacije i demokratizacije. Ton i pečat novom političkom ozračju davala je nova stranka koja je svoje političko djelovanje započela pod nazivom Hrvatska demokratska zajednica – HDZ. Zajednički nazivnik tog pokreta bila je samo hrvatska država, a sve je drugo bilo veoma različito. Idejna su kretanja bila u rasponu od fašizma – ustaštva do antifašizma. Takva situacija, razumije se, nije mogla opstati bez velikih problema. To utoliko više što su odnosi profašističkih i antifašističkih snaga bili veoma asimetrični, i to u korist onih prvih. U hrvatskom je društvu nastala veoma kontroverzna situacija. U Ustavu su, kao polazne osnove, istaknuti antifašistička borba i antifašizam, a u društvenoj se praksi događalo nešto sasvim drugo. Negirala se uloga Tita i Narodnooslobodilačke borbe i sputavalo antifašističko djelovanje. Budući da je Hrvatska zemlja od koje je svijet takva događanja najmanje očekivao, došlo je, blago rečeno, do velikog razočarenja, koje nije moglo ostati bez utjecaja na međunarodni i ukupni položaj Hrvatske. Nije prošao niti jedan svjetski kongres ili međunarodni znanstveni skup o tranziciji na kome se ne bi čule kritičke opservacije da je ona jedina zemlja u tranziciji koja je relativizirala svoj odnos prema antifašizmu. Na svjetskom kongresu International Studies Association u proljeće 1994. u Washingtonu referent o situaciji u zemljama u tranziciji (profesor s Harvarda) opisao je situaciju u Hrvatskoj kao ekstrapolaciju političkog ozračja iz NDH.

Takvo političko ozračje u Hrvatskoj izazvalo je veliku pozornost i europskih znanstvenika. Posebno spominjem njemačke znanstvenike, profesore Norberta Klotena sa Sveučilišta u Tübingenu i Petera Dobiasa sa Sveučilišta Paderborn. Oni su, uz podršku snažne fondacije Volkswagen – Stiftung, pokrenuli veliki projekt o reformskim događanjima na prostoru bivše Jugoslavije i tranziciji u Hrvatskoj. Nositelji projekta trebali su biti Hrvatsko sveučilište i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Sveučilišne vlasti, međutim, nisu podržale veliki međunarodni projekt ovakva karaktera, jer to u tadašnjem političkom ozračju očito nije bilo prihvatljivo. Njemačka je strana nastavila djelovanje na ovom projektu, ali s daleko manjim ambicijama i pretenzijama. Na osnovi prvih rezultata ovoga projekta u Puli je od 20. do 24. svibnja 1998. održan međunarodni

znanstveni skup pod naslovom Kolloquium "Quo Vadis, Kroatien?" Osim općem političkom ozračju u Hrvatskoj, organizatori su posebnu pozornost posvetili aktualnoj političkoj sceni i mogućnosti da se HDZ transformira od pokreta u normalnu klasičnu građansku političku stranku.

Jedan od sintetičkih pokazatelja manje ili više adekvatnih kretanja tečajne politike je i indeks tečajnih devijacija. Zahvaljujući znanstvenicima iz Bečkog instituta za komparativne međunarodne studije ekonomski su analitičari u zemljama u tranziciji mogli u kontinuitetu pratiti kretanje indeksa tečajnih devijacija.

Odgovarajuće podatke donosimo u Tablici 19. Bečki institut za komparativne međunarodne studije definirao je indeks tečajne devijacije kao odnos između tečaja po paritetu kupovne moći i tečaja razmjene. Kao što je poznato iz ekonomske teorije i djelotvorne gospodarske prakse, tečajna politika mora uvažavati i što je moguće bolje aproksimirati razlike između domaće i vanjske globalne produktivnosti rada. Ako su te razlike dobro odmjerene, pozitivni utjecaji iz okruženja djeluju u smislu pritiska na svekoliko restrukturiranje, povećanje konkurentnosti, zaposlenosti i izvoza. Međutim, ako te razlike nisu dobro odmjerene, kao posljedica se može javiti takva tečajna politika koja zbog precijenjenosti domaće valute destimulira masovno poduzetništvo, povećanje proizvodnje, zaposlenosti i izvoza, a nasuprot tome stimulira potrošnju i uvoz. Sukladno logici ekonomske teorije i djelotvorne prakse, takva monetarna i tečajna politika ne stimulira svekoliko restrukturiranje već dovodi do destrukcije, propadanja poduzeća, velike nezaposlenosti i u krajnjoj instanci do deindustrijalizacije. Upravo se to nama dogodilo. U sintetičkom (ali neizbježno i apstraktnom izrazu) to pokazuje i kretanje indeksa tečajnih devijacija u Tablici 19. Za razumijevanje njenih poruka potrebno je i malo teorijsko objašnjenje. Vrijednost indeksa tečajnih devijacija, kao odnosa između tečaja po paritetu kupovne moći i tečaja razmjene, utoliko je veća ukoliko je veća razlika između zemlje za koju se provodi mjerenje i zemlje u čijoj se valuti ovo mjerenje iskazuje.

Komparativni podaci pokazuju da je kretanje indeksa tečajnih devijacija, aproksimativno gledajući, usklađeno sa spomenutim teorijskim stavovima. Izuzetak je samo Hrvatska. U 1993. godini, na početku stabilizacijskog (odnosno antiinflacijskog) programa, vrijednost indeksa tečajne devijacije u Hrvatskoj iznosila je 2,14. To je očito bio adekvatan izraz razlike između naše i vanjske globalne produktivnosti rada.

Tablica 19 . INDEKSI TEČAJNI H DEVIJACIJA – bazirano na EUR

Zemlja	1993.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Češka	3.38	2.90	2.69	2.69	2.50	2.53	2.30	2.12	1.94	1.98	1.85	1.78
Mađarska	2.30	2.46	2.37	2.27	2.34	2.32	2.23	2.12	1.89	1.89	1.70	1.64
Poljska	2.60	2.47	2.26	2.23	2.15	2.23	2.03	1.80	1.89	2.14	2.05	1.83
Slovačka	3.28	2.99	2.52	2.40	2.41	2.58	2.44	2.42	2.37	2.19	1.96	1.82
Slovenija	1.82	1.59	1.45	1.45	1.42	1.42	1.45	1.45	1.42	1.43	1.34	1.36
Bugarska	4.10	4.15	4.90	4.13	3.53	3.45	3.32	3.17	3.03	3.04	2.61	2.72
Rumunjska	4.87	4.77	4.20	3.66	2.96	3.34	2.92	2.85	2.86	2.90	2.60	2.22
Hrvatska	2.14	1.67	1.65	1.83	1.77	1.83	1.79	1.72	1.73	1.75	1.65	1.64
Rusija	7.24	3.49	2.77	2.15	3.12	4.35	3.18	2.80	2.82	2.94	2.55	2.11
Ukrajina	8.45	6.06	4.46	3.80	4.53	5.72	5.39	4.81	4.90	5.62	5.39	4.49

Izvor: WIW baze podataka, uključujući nacionalne statistike, predviđanje: WIW. Ova je tablica konstruirana na osnovi studija: Leon Podkaminer, Gábor Hunya et al. Back from the Peak, Growth in Transition Countries Returns to Standard Rate of Catching-up, Research Report, No. 320, July 2005., i Vladimir Gligorov, Josef Pöschl, Sándor Richter et al. As East You Go, the More They Grow: Transition Economies in a New Setting, Research Report, No. 308, srpanj 2004., str. 105, 106, 107, 108, 109. Indeksi tečajnih devijacija Austrije blago osciliraju oko jedan.

Napomena: Indeks tečajne devijacije je termin koji je Bečki institut za komparativne međunarodne studije definirao kao odnos između tečaja po paritetu kupovne moći i tečaja razmjene.

Već 1995. godine vrijednost ovog indeksa naglo pada (što samo po sebi djeluje veoma čudno i umjetno namješteno), a u svim drugim godinama oscilira na veoma niskoj razini. Ta je razina niža od svih drugih, posebno srednjoeuropskih zemalja, koje su osjetno razvijenije od Hrvatske. Slovenija ima najnižu razinu indeksa tečajnih devijacija, što je sasvim normalno. Međutim, poslije Slovenije, najnižu razinu vrijednosti ovih indeksa ima Hrvatska, što uopće nije normalno. Slijedom takve monetarne i tečajne politike pravi problemi nastaju utjecajem na relativne cijene.¹⁶

Rezultat svega naglavce je postavljen model privređivanja, koji se zasniva na povećavanju potrošnje i uvoza, a ne na promicanju proizvodnje i izvoza. Ekonomska je znanost tijekom devedesetih stalno upozoravala na

¹⁶ Stjepan Zdunić: 1. Croatian Stabilization and Development Policy, Ekonomski pregled br. 3-4, Zagreb 2004.; 2. Relativne cijene i izvori rasta – komparativna analiza u knjizi Ekonomska politika Hrvatske u 2005. Inženjerski biro, Opatija, 2004.; 3. Relativne cijene, tečaj i konkurentnost hrvatskog gospodarstva, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb, 2003.

ove momente. Kritičke su se opservacije nastavile i početkom stoljeća, ali s nešto drukčijim intonacijama. Problemi kumulirani tijekom devedesetih stvorili su takvu blokadu monetarne i tečajne politike (i zbog praktičnog gubitka monetarnog suvereniteta i zbog opće eurizacije i deviznih klauzula i svega drugoga s time povezanog) da se rješenja modela privređivanja mogu sagledavati i tražiti u duljim vremenskim horizontima.

Međutim, pred ekonomskom politikom i ekonomskom znanošću stoji zadaća izlaska iz ove ne sasvim dobre ekonomske situacije. Izlaska na kratki rok (ako je zadaća promjena modela privređivanja) nema. Izlaska na dulji rok, srećom, ima. Uvijek je pitanje cijene i političkog konsenzusa.

Stvarni se život ne može oslikavati samo crno-bijelo. To vrijedi i za ekonomsku politiku. Početkom ovog stoljeća i postojeći je model privređivanja dao neke razvojne rezultate. U višegodišnjem su kontinuitetu ostvarene relativno zadovoljavajuće stope rasta BDP. Nastavljena je i proeuropska politika – Hrvatska je sve bliže Europskoj uniji. Veoma je važno postići političku podršku za prave razvojne programe. Oni moraju staviti težište na razvoj proizvodnje, te povećanje zaposlenosti i izvoza. Konkretnije rečeno, težište mora biti na industrijalizaciji u najširem smislu. Bez takve orijentacije nema ni teorijskih mogućnosti da se u uvjetima četvrte tehnološke informatičke revolucije ostvari projekt razvoja društva znanja. Hrvatska mora daleko bolje iskoristavati svoje resurse.

Do sada je težište bilo samo na moru i turizmu. U prvi plan moraju doći i drvo, i šume, i posebno voda, a i sve drugo što je s time povezano.

Visoke stope rasta bruto domaćeg proizvoda mogu se ostvarivati samo na temelju visokih stopa investicija. Tijekom devedesetih ostvarivali smo visoke stope investicija, ali uz njihovu malu ekonomsku efikasnost, što znači uz veoma visoke kapitalne koeficijente. Stope investicija u posljednjim su se godinama kretale između 25 i 30, ali su izostali odgovarajući rezultati u visokim stopama rasta proizvodnje.

Povećanje stope rasta bruto domaćeg proizvoda u nadolazećim godinama mora se temeljiti i na promjeni strukture investicija i na njihovoj većoj efikasnosti. Investicije u infrastrukturu imaju, u pravilu, visoki kapitalni koeficijent. Struktura investicija, utemeljena na visokim kapitalnim koeficijentima i stalnom povećavanju vanjskih dugova, više nije održiva. Sve se to mora uzeti u obzir u programima razvoja koji će nas postupno izvlačiti iz postojećeg stanja, bremenitoga nagomilanim problemima. Na dnevnom redu ekonomske i razvojne politike moraju se, u većoj mjeri nego su dosad, naći i problemi regionalnog razvoja. Velike razlike u razvijenosti pojedinih hrvatskih regija predstavljaju velike višedimenzionalne probleme. Oni sadržavaju i ekonomsku i političku i socijalnu, pa i ekološku dimenziju. Sve su to problemi održiva razvoja, koje ekonomska i razvojna politika

Hrvatske moraju sve više uvažavati i postupno stavljati u prvi plan. To nije važno samo radi što bržeg priključivanja Europskoj uniji, nego, prije svega, radi ostvarivanja čim kvalitetnijeg standarda življenja svih građana Republike Hrvatske.

Razvojne barijere koje valja prevladati

Temeljna razvojna barijera, što je valja prevladati, odnosi se na atipičan model privređivanja. On je takav, jer bitno odstupa i od ekonomske teorije i od uobičajene djelotvorne prakse. I teorija i praksa uče nas, naime, da se djelotvoran model privređivanja mora temeljiti na razvoju proizvodnje i ekspanziji izvoza. Naš se model, međutim, zasniva na razvoju trgovine i potrošnje te ekspanziji uvoza. Takav model nema ni jedna druga zemlja u tranziciji. Kretanje indeksa tečajnih devijacija to najbolje ilustrira.

Radi postupne promjene ovog modela, makroekonomsko se okruženje mora mijenjati. Te promjene moraju biti usmjerene na maksimalnu moguću stimulaciju poduzetništva (ne samo maloga i srednjeg), a i na svekoliko povećavanje konkurentnosti. Ukupna se ekonomska politika mora podrediti tom cilju. To se posebno odnosi na monetarnu, kreditnu, tečajnu i fiskalnu politiku. Politika reindustrijalizacije i aktivna industrijska politika u svemu tome moraju imati veoma važnu, gotovo ključnu ulogu. To se isto odnosi i na politiku regionalnog razvoja, koja je dosad bila potpuno zapostavljena, što je donijelo goleme štete hrvatskom gospodarstvu općenito, a razvoju poljoprivrede posebno.

Zadaću, koja se odnosi na promjenu modela privređivanja, treba ostvarivati po fazama – od onih lakših i manje kompleksnih do težih i kompleksnijih. Povećavanje izvoza te poboljšavanje i trgovačke i platne bilance moraju biti i ostati stalna zadaća u svim fazama spomenutih promjena. Imamo li na umu činjenicu da se trgovinska bilanca, koja je krajem osamdesetih i početkom devedesetih bila gotovo uravnotežena, oko sredine prvog desetljeća ovoga stoljeća drastično izmijenila, jer se negativna bilanca približila cifri od oko 10 milijardi eura, postaje jasno da ova zadaća postaje bliska poznatoj paroli “to export or to die”, dakle, “izvoziti ili umrijeti”. Ovakva prosudba još je jasnija i uvjerljivija u svjetlu stanja dugova. Početkom devedesetih Hrvatska je bila zadužena za svega oko 2,5 milijarde USD. Kad su se tome priključili i pripadajući joj dugovi iz bivše države, ukupno je zaduženje bilo manje od 5 milijardi USD. Vanjski je dug do sredine ovog desetljeća dosegao oko 30 milijardi eura ili oko 85% ukupnog hrvatskog BDP-a. I premda je ovo veliko zaduživanje omogućilo izlazak iz krize i višegodišnji razvoj, ovakvo stanje, dugoročno gledano, ipak nije održivo. A to znači da temelj razvoja mora postati masovno poduzetništvo,

podržano svim spomenutim i nespomenutim politikama, a ne država i velike infrastrukturne investicije.

Ovakva ekonomska logika vodi do zaključka da se nagomilani problemi mogu rješavati samo putem visokih stopa rasta BDP-a. Odnosi u sferi ekonomske efikasnosti i društvene rentabilnosti investicija (odnosno kretanja kapitalnih koeficijenata) također se moraju bitno mijenjati. U proteklim godinama ovog stoljeća stope rasta BDP-a ostvarivane su visokim stopama investicija (učesća bruto investicija – DBP) i ne tako relativno visokim stopama rasta BDP-a. To je opća pojava kad se razvoj u visokoj mjeri temelji na ulaganjima u infrastrukturu. U narednim se godinama ubrzani razvoj mora također zasnivati na visokim stopama investicija, ali i na njihovoj većoj efikasnosti, odnosno na nižim kapitalnim koeficijentima.

Visoke stope rasta u nadolazećim bi godinama stvorile nešto više prostora za djelotvornije učinke ekonomske politike, a posebno monetarne i tečajne. Zasad su ti prostori potpuno blokirani i strukturom unutrašnjih i vanjskih dugova i visokim stupnjem eurizacije te raznim deviznim i drugim klauzulama i općom razinom društvenog blagostanja. Kao što je opće poznato, temeljni se cilj naše ekonomske politike odnosi upravo na podizanje ukupne razine društvenog blagostanja, a i materijalnog standarda življenja (koji je determiniran ukupnim primanjima građana, i to i od rada, a i od kapitala), razine obrazovanja i školovanja te razine zdravstva, mirovina, socijalne skrbi i svega ostalog što je s time povezano. Dakle, kumulirane probleme hrvatskog gospodarstva i društva mogu rješavati samo visoke stope rasta. Takav će nas razvoj dovesti do bržeg priključivanja Europskoj uniji i djelotvornijeg razvoja unutar nje.¹⁷

Na kraju ovog odjeljka donosimo neke podatke koji daju kvantitativan uvid u neke od tretiranih problema, i to posebno one koji mogu predstavljati ograničenja razvoja na istim konceptijskim osnovicama.

Priložene tablice, od 20. do 23., svaka na svoj način pokazuje probleme kojima je danas bremenito hrvatsko gospodarstvo. Ne ulazeći na ovom mjestu u brojne detalje, o kojima je već bilo govora, ograničavamo se samo na jedno pitanje. Ono se odnosi na postojeću koncepciju i strategiju razvoja (ako je uopće ima), odnosno na postojeći model razvoja. Kao što je opće poznato, taj se model temelji na preapreciranoj kuni i sukladno tome na prenaplašenom uvozu i potrošnji te nedovoljnom izvozu i proizvodnji. Izlaz iz te situacije može se tražiti samo u povećanju stope rasta BDP-a. Podaci u navedenim tablicama pokazuju, pored ostalog, da se kao jedno od osnovnih ograničenja, koje treba savladati, javlja problem vanjskih dugova. Polazeći od kriterija Svjetske banke, postojeće učešće vanjskih du-

¹⁷ Jedan od najcjelovitijih analitičkih pogleda na razvoj hrvatskog gospodarstva tijekom 20. stoljeća dan je u najnovijoj knjizi Ive Družića pod naslovom *A Journey Through Transition Time – with Special Reference to Croatia, Political Culture*, Zagreb 2005.

gova od preko 80% BDP-a približava se granici dužničke krize. Međutim, postoji i drugi kriterij koji se odnosi na učešće vanjskih dugova u ukupnim primanjima od izvoza roba i usluga. Taj kriterij tolerira učešće do 220%, a ono je u nas još uvijek osjetno niže. U 2005. godini udio inozemnog duga u BDP-u iznosio je 82,5%, a udio duga u izvozu roba i usluga 167,0%. Međutim, i pored toga što smo po jednom kriteriju prešli dopuštenu granicu, a po drugom je još nismo dostigli, ubrzani razvoj s težištem na visokim infrastrukturnim ulaganjima više neće biti moguć.¹⁸ Treba se podsjetiti da je hrvatsko gospodarstvo u periodu od 1961. do 1970. sa stopom investicija od 18,8 i kapitalnim koeficijentom od 3,0 ostvarivalo prosječnu stopu rasta društvenog proizvoda od 6,3. Ne smije se zaboraviti da je u razdoblju od 2001. do 2005. prosječna stopa rasta BDP-a hrvatskog gospodarstva iznosila 4,7, a da su stope investicija u nizu posljednjih godina prelazile razinu od 27.

Uvažavajući određene metodološke neusklađenosti, ipak se može aproksimativno govoriti o visokim kapitalnim koeficijentima i niskoj efikasnosti investicija.

To je, uostalom, i sasvim razumljivo ako se ima na umu suboptimalna struktura investicija s naglaskom na infrastrukturnim sektorima. Povećanje efikasnosti investicija moguće je samo u makroekonomskom okruženju koje stimulira poduzetništvo. Ekonomska i, posebno, monetarna politika morat će kontinuirano (s obzirom na strukturu kredita i vlasničku strukturu banaka) poduzimati mjere koje će moći djelovati na prevladavanje ograničenja što ih takva struktura, po prirodi stvari, u sebi sadrži.

Moguće je savladavanje svih spomenutih i nespomenutih barijera i ograničenja. Osnovna je pretpostavka za to oslanjanje aktivne ekonomske (posebno industrijske) politike na odgovarajuću koncepciju i strategiju razvoja. Pri svemu tome politički je konsenzus "Conditio sine qua non". Upotrijebit ću svoju uobičajenu poštapalicu: Valja se ipak nadati dobrome i boljemu.

¹⁸ Detaljnije razrade ovih i srodnih skupina problema mogu se naći u publikaciji Hrvatske gospodarske komore (Glavni urednik: Darko Buković, autor analize: Jasna Belošević Makić) – Centra za makroekonomske analize, pod naslovom Hrvatsko gospodarstvo u razdoblju 2001.-2005., Privredni vjesnik, Zagreb, rujan 2006.

Tablica 20. MEĐUNARODNO OKRUŽENJE – realni rast BDP-a (%)

Stopa rasta	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	procjena 2006.
Češka	2,6	1,5	3,2	4,7	6,0	5,3
Mađarska	4,3	3,8	3,4	4,6	4,1	4,6
Poljska	1,1	1,4	3,8	5,3	3,2	4,5
Slovačka	3,8	4,6	4,5	5,5	6,0	6,1
Slovenija	2,7	3,5	2,7	4,2	3,9	4,3
Bugarska	4,1	4,9	4,5	5,7	5,5	5,4
Rumunjska	5,7	5,1	5,2	8,4	4,1	5,5
Hrvatska	4,4	5,6	5,3	3,8	4,3	4,4

Izvor: European Commision: Economic Forecast – Spring 2006.

Tablica 21. VLASNIČKA STRUKTURA BANKOVNOG SUSTAVA (aktiva)

	2001.	2002.	2003.	2004.	9/2005.
BANKE U DOMAĆEM VLASNIŠTVU	10,7	9,8	9,0	8,7	8,9
Banke u domaćem vlasništvu*	5,0	4,0	3,4	3,1	3,4
Banke u domaćem privatnom vlasništvu	5,6	5,8	5,6	5,6	5,5
BANKE U STRANOM VLASNIŠTVU	89,3	90,2	91,0	91,3	91,1

* državno vlasništvo + privatno vlasništvo s pretežnim državnim udjelom

Izvor: HNB.

Tablica 22. POKAZATELJ INOZEMNE ZADUŽENOSTI (mil. EUR)

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Bruto inozemni dug	12.109,3	13.458,3	15.054,8	19.810,6	22.780,6	25.540,8
– Država	5.276,6	5.942,4	5.900,3	6.600,6	7.251,8	7.047,4
– Središnja banka	215,4	215,5	23,2	365,7	2,4	2,6
– Banke	2.195,7	2.547,1	3.789,6	6.121,1	7.701,6	8.993,5
– Ostali domaći sektori (poduzeća)	3.708,9	3.661,8	3.934,7	4.878,4	5.809,2	7.156,4
– Izravna ulaganja	712,6	1.091,4	1.407,0	1.844,8	2.015,7	2.340,9
Udio duga u BDP-u u %	60,6%	60,7%	61,5%	75,5%	80,2%	82,5%
Udio duga u izvozu roba i usluga u %	128,7%	124,6%	135,3%	150,8%	160,0%	167,0%
Omjer pričuva i duga u %	31,2%	39,6%	37,5%	33,1%	28,3%	29,1%
Pokrivenost uvoza pričuvama (broj mjeseci)	4,3	5,3	4,9	5,2	4,8	5,1

Izvor: HNB i DZS, obrada HGK.

Tablica 23. SALDO TEKUĆEG RAČUNA PLATNE BILANCE
(u % BDP-a)

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	Prosjek 2001.–2005.
Centralna i Istočna Europa	-2,7	-3,5	-4,3	-5,7	-5,2	-4,3
Bugarska	-7,3	-5,6	-9,2	-5,8	-11,8	-7,9
Rumunjska	-5,5	-3,3	-5,8	-8,4	-8,7	-6,3
Turska	2,4	-0,8	-3,3	-5,2	-6,3	-2,6
Češka	-5,4	-5,6	-6,3	-6,0	-2,1	-5,1
Estonija	-5,6	-10,2	-12,1	-12,7	-10,5	-10,2
Mađarska	-6,2	-7,1	-8,7	-8,8	-7,9	-7,7
Latvija	-7,6	-6,6	-8,1	-12,9	-12,5	-9,5
Poljska	-2,8	-2,5	-2,1	-4,1	-1,6	-2,6
Slovačka	-8,4	-8,0	-0,9	-3,5	-7,2	-5,6
Slovenija	0,2	1,4	-0,4	-2,1	-0,9	-0,4
Litva	-4,7	-5,2	-6,9	-7,7	-7,5	-6,4
Malta	-4,4	0,3	-5,8	-10,4	-6,7	-5,4
Hrvatska	-3,7	-8,6	-7,1	-5,1	-6,3	-6,2

Izvor: HNB, obrada HGK.

Umjesto zaključnih razmatranja

Hrvatsko je gospodarstvo tijekom protekloga šezdesetogodišnjeg razdoblja (1945.–2005.) prolazilo kroz veoma burne, bujne, turbulentne i proturječne razvojne periode.

Prvi se period odnosi na godine od 1945. do 1950. To je bio period obnove, početka prvoga petogodišnjeg plana i pojave Rezolucije Informbiroa. Ta je pojava u ekonomskoj misli i ekonomskoj povijesti, a isto tako i u povijesnim znanostima općenito, sve do danas ostala nedovoljno vrednovana te nedovoljno zapažena i istražena.

Pojavom Rezolucije Informbiroa ostvarena je povijesna pretpostavka za početak razvoja modela samoupravnog socijalizma, koji je cijeli znanstveni i politički svijet dočekao s najvećom pažnjom i interesom. To se isto odnosi i na pojavu Pokreta nesvrstanih koji je temeljito ublažio transformaciju “hladnoga” u “vrući” rat dvaju suprotstavljenih blokova. U istom kontekstu valja spomenuti i početak reformskih događanja u zemljama realnog socijalizma, posebno u SSSR-u, gdje je antitržišni dogmatizam bio najsnažniji. Hruščov i Gorbačov i, u krajnjoj instanci, sve što je povezano s

njihovim reformama, mogli su se pojaviti samo u ozračju stvorenom nakon Rezolucije Informbiroa. U tom svjetlu i ozračju ubrzan je krah boljševičke opcije. Titova povijesna uloga u svemu je tome bila i ostala neupitna.

Drugi se period odnosi na godine od 1950. do 1980. To je razdoblje razvoja na temeljima radničkog samoupravljanja, najbržih promjena i uopće najdinamičniji period u našoj ekonomskoj povijesti. Gospodarstvo Hrvatske u to je vrijeme spadalo među ona europska gospodarstva koja su se najbrže razvijala. Prema kriterijima odgovarajućih agencija UN-a Hrvatska, se u sklopu bivše države, priključila skupini od deset novo industrijaliziranih zemalja.

Hrvatsko je gospodarstvo u to vrijeme dostiglo onu razinu razvoja na kojoj se nalazi i sredinom tekućeg desetljeća. Radi se o razini materijalnog razvoja, a ne razini blagostanja, koja je bitno različita. U okviru iste ili slične razine materijalnog razvoja, opća je razina blagostanja bila zamjetno viša od današnje. Hrvatska je danas prepoznata kao država s veoma velikim socijalnim razlikama. Socijalne su razlike u ono vrijeme bile dovoljno velike da stimuliraju rad i stvaralaštvo, ali i dovoljno male da bi pojedinim skupinama građana omogućile život od kapitala.

U Hrvatskoj se u to vrijeme počela snažno razvijati srednja (građanska) klasa. To je vrijeme podizanja standarda obrazovanja, školstva, znatnosti, zdravstvene i socijalne zaštite, socijalne skrbi, mirovinskog osiguranja i svega drugoga povezanog s time. To je razdoblje pojave velikog broja vikendica i automobila te zamjetnog povećanja općeg standarda stanovanja. Kontinuirani je razvoj omogućavao i uspješno rješavanje problema zaposlenosti. Ključni politički događaj u tom periodu bio je Ustav iz 1974. godine.

Treći se period odnosi na godine od 1980. do 1990. To je razdoblje veoma turbulentnih događanja pod utjecajem vanjskih i unutrašnjih čimbenika i vrijeme koje su Hrvatska i bivša država Jugoslavija provele bez Tita. Već na samom početku vanjski su čimbenici, koji su pretpostavljali da će se Jugoslavija bez Tita odmah raspasti, izazvali dužničku krizu. Ostvarivanje usvojenoga Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije odvijalo se u veoma teškim, posebno unutarnjopolitičkim uvjetima. Međurepublički odnosi, poticani njihovim nacionalističkim snagama, postajali su sve napetiji. Tito je pretpostavio takav slijed događanja i zato je i bio donesen (u osnovi konfederalni) Ustav iz 1974. godine. Političko odlučivanje na razini Savezne vlade, a bez Tita, postojalo je sve težim. Odluke su se praktički morale donositi konsenzusom, što je bilo uvelike otežano.

Sve je to djelovalo na usporavanje razvoja. U tom su smislu djelovali i vanjski čimbenici. Kriza realnog socijalizma postajala je sve izrazitijom. To se posebno odnosi na SSSR. Izostanak bilo kakvih pomaka prema pluralizaciji tržišta ne samo da je usporavao usvajanje novih znanja i tehnologija

nego je i praktički onemogućavao djelotvoran transfer uvezenih znanja. Dominacija antitržišnog dogmatizma, koja je onemogućila velike reforme iz Hruščovljeva vremena, nije bitno oslabila ni u vrijeme Gorbačova, koji se oslonio na najgoru moguću varijantu. To je bila nekritična pluralizacija političkog ustrojstva bez ikakvih pomaka u sferi pluralizacije tržišta. Usporavanje i zastoj proizvodnje u SSSR-u i zemljama realnog socijalizma imalo je negativne posljedice i za razvoj našeg gospodarstva, a posebno naše industrije. To se ne odnosi samo na strojogradnju, nego i šire.

Ukupna se situacija bitno pogoršala donošenjem Memoranduma Srpske akademije nauka 1986. godine. Slijedio je napad na Ustav iz 1974. radi ukidanja ustavnih pozicija Kosova i Vojvodine. To je bio početak kraja Jugoslavije. Presječeni su svi putovi da se u završnici Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije ostvare pluralizacija i demokratizacija samoupravnog socijalizma.

Sve u svemu, tijekom osamdesetih učinjeni su veoma marginalni pomaci u povećavanju BDP-a. To je, ustvari, bilo desetljeće stagnacije. Slijedila je eksplozija balkanskog nacionalizma, koja je nanijela goleme štete zemljama na ovim prostorima, ali i šire od toga. Svijet, posebno onaj znanstveni, očekivao je pluralizaciju i demokratizaciju modela samoupravnog socijalizma. Sve je, međutim, otišlo u nepovrat. Treba se ipak podsjetiti da je Branko Horvat bio gotovo proglašen nobelovcem za djelo Politička ekonomija socijalizma, čija je temeljna poruka da samo samoupravni socijalizam može nositi to ime. Međutim, sudeći po tome koliko ideje i znanstvene osnove samoupravljanja plijene ne samo znanstvenike i političare nego i razne sindikalne, radničke i druge pokrete, može se reći da pitanje samoupravljanja nije samo stvar prošlosti, nego da je isto tako i stvar budućnosti.

Četvrti se period odnosi na vrijeme tranzicije. Hrvatska, uz Sloveniju, spada među zemlje koje su, s obzirom na dugi period reforme, bile najbolje pripremljene za ostvarivanje djelotvorne tranzicije prema općoj pluralizaciji i demokratizaciji. Njihova su ostvarenja, međutim, bila dijametralno suprotna. Na to su djelovali i unutrašnji i vanjski čimbenici. Kad su u pitanju vanjski čimbenici, treba posebno istaknuti da je tranzicija počela u vrijeme reforme društva blagostanja i dominacije doktrine ekonomskog neoliberalizma, a kad je riječ o unutrašnjima, treba posebno spomenuti veoma nepovoljne odnose političkih snaga početkom devedesetih, zbog čega je Hrvatska stavljena u međunarodnu izolaciju i pod manje ili više direktne i otvorene sankcije. U takvim su se uvjetima dogodile i tajkunska privatizacija i pogrešna razina makroekonomske stabilizacije, što je bilo uzrokom nastanka veoma kontroverznog modela razvoja, koji se zasnivao na uvozu i potražnji umjesto na izvozu i proizvodnji. Posljedice su bile tragične, a tome je, svakako, doprinio i nametnuti rat. Za razliku od ono-

ga u Sloveniji, hrvatsko se političko vodstvo nije imalo snage oduprijeti pritiscima koje su sobom nosile reforma društva blagostanja i dominacija doktrine ekonomskog neoliberalizma. Dogodila se neviđena pljačka nacionalnog bogatstva, praćena drastičnim socijalnim razlikama, koje je studija Svjetske banke priređena početkom stoljeća, procijenila kao najveće u odnosu na druge zemlje u tranziciji, osim Rusije. Vladavina divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma stvorila je posebno stanje duha. Ništa nije bilo dovoljno devijantno da bi izazvalo općedruštveni otpor i osudu. Degradirani su svi kriteriji morala koji se našao na nuli. Isto se dogodilo i s funkcijom socijalne države i načelom vladavine prava i socijalne pravde.

Ostvarivanje tranzicije tijekom devedesetih pokazalo je da je tranzicija bila laganija u onim zemljama koje su za nju bile najbolje pripremljene. Izuzetak je samo Hrvatska, i to zbog već spomenutih razloga. Hrvatsko je gospodarstvo posljednju godinu prošlog stoljeća završilo s negativnom stopom rasta BDP-a. Izmijenjeno političko ozračje početkom ovog stoljeća bitno je promijenilo međunarodni položaj Hrvatske.

Među dobre rezultate događanja početkom novog stoljeća valja uvrstiti i dostignutu razinu BDP-a. Sredinom ovog desetljeća bila je aproksimativno slična i bliska onoj na kojoj je hrvatsko gospodarstvo bilo krajem osamdesetih i početkom devedesetih. To govori o izgubljenih 15 tranzicijskih godina. Nažalost, stvarni se gubitak odnosi na otprilike jednu četvrtinu stoljeća budući da su osamdesete bile gotovo stagnantne. Valja zaključiti da se briljantan razvoj hrvatskog gospodarstva dogodio na osnovi sasvim novoga društveno-ekonomskog i političkog modela, koji je svjetska znanost stavila pod zajednički nazivnik "samoupravni socijalizam". Prvi put u povijesti pojavio se model privređivanja u kome je radnik bio subjekt, a ne objekt. Znanstvenici i političari u svijetu govorili su da je to "kapitalizam bez kapitalista".

George Shultz (ministar vanjskih poslova u Reaganovoj vladi) izjavio je na Prvoj svjetskoj konferenciji o tranziciji, u lipnju 1991. na Sveučilištu Stanford u Kaliforniji, da je to najbolji model za ostvarivanje tranzicije. Znanstvenici i političari bili su posebno impresionirani činjenicom da se taj model počeo razvijati, funkcionirati i davati rezultate u društvu s malom demokratskom tradicijom i niskom prosječnom obrazovanošću građana, u društvu s velikim razlikama u povijesnom naslijeđu i u razini razvijenosti, kao i u višereligijskom i višenacionalnom društvu. Takva su društva, naime, u pravilu bremenita brojnim proturječjima i konfliktnim situacijama koje treba kontinuirano savladavati. U svemu tome posebno je dolazio do izražaja Titov politički genij. U mnoštvu strateški važnih i politički ključnih situacija, u kojima je Titov politički genij odigrao odlučnu ulogu, taksativno spomenimo samo neke. To su: (1) odluka o podizanju ustanka i Narodnooslobodilački rat koji završava priključenjem Hrvat-

skoj Istre, Zadra i otoka, što ih je anektirala Italija; (2) Drugo zasjedanje AVNOJ-a, avnojske granice i federativno uređenje i na tim osnovama definirano ustavno uređenje; (3) uvođenje modela radničkog samoupravljanja; (4) prekid sa Staljinom nakon “Rezolucije Informbiroa”; (5) početak velikih reformi u SSSR-u tijekom pedesetih i šezdesetih, na čelu s Hruščovom, i poslije tijekom osamdesetih na čelu s Gorbačovom; (6) razvoj Pokreta nesvrstanih i sprečavanje da se “hladni” rat transformira u “vrući”; (7) donošenje, u osnovi, konfederalnog Ustava iz 1974. godine, koji je i u vihorima nametnutog rata i eksplozije balkanskog nacionalizma odigrao veoma veliku ulogu; (8) ubrzanje kraha boljševičke opcije i rušenje “Berlinskog zida”.

Sve ove momente treba posebno isticati, pa i stalno ponavljati, i to zbog dva posebno važna razloga. Prvi se razlog odnosi na činjenicu da je eksplozija balkanskog nacionalizma onemogućila pluralizaciju i demokratizaciju modela samoupravnog socijalizma, odnosno modela radničkog samoupravljanja, a drugi na činjenicu da su se tijekom devedesetih dogodili teški falsifikati povijesti koji su dezorijentirali društvenu svijest, posebno mlade generacije. Stanje duha u nas ni izdaleka ne vrednuje težinu ovih devijantnih pojava i povijesnih falsifikata. A to su, uz neke druge, temeljni razlozi da nismo zajedno sa Slovenijom ušli u Europsku uniju.

Literatura

1. Anušić, Zoran; Rohatinski, Željko; Šonje, Velimir (ed.) et al. (1995.): Put u nisku inflaciju – Hrvatska 1993.–1994., Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 1995.
2. Akhavan, P., Howse, R. (eds.) et al. (1995.): Yugoslavia the Former and Future. The Brookings Institution/Washington and United Nations Research Institute for Social Development/Geneva.
3. Bajt, Aleksandar (1988.): Samoupravni oblik društvene svojine, Globus, Zagreb.
4. Baletić, Zvonimir, Vojnić, Dragomir (ed.) et al. (1990.): Socijalizam u reformi, Iskustvo i problemi jugoslavenske privredne reforme, Ekonomski institut Zagreb i Informator, Zagreb.
5. Baletić, Zvonimir (ed.) et al. (1999.): Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji (Croatian Economy in Transition), Ekonomski institut, Zagreb.
6. Bendeković, Jadranko (2000.): Privatization in Croatia. Ekonomski pregled. No. 1-2, 2000.
7. Bogoev, Ksente, Čećez Momir, Lang, Rikard (ed.) et al. (1989.): Problemi reforme privrednog sistema SFR Jugoslavije, Zbornik radova, Konzorcij ekonomskih instituta za makroprojekt “Privredni sistem SFRJ”, Globus, Zagreb.
8. Broz, Josip Tito (1942.): Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi (Proleter, 1942.) u knjizi: Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941.–1945. Kultura, Beograd.

9. Dragičević, Adolf (2005.): Svjetski izazov Hrvatskoj, Razlog, Zagreb.
10. Družić, Gordan (2004.): Hrvatska obratnica – stanje i perspektive hrvatskoga gospodarstva, Golden Marketing-tehnička knjiga, Zagreb.
11. Družić Ivo (2005.): A Journey Trough Transition Time – with Special Reference to Croatia, Political Culture, Zagreb.
12. Gligorov, Kiro (ed.) et al. (1982.): Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Dokumenti Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije, Centar za radničko samoupravljanje, Beograd.
13. Gligorov, Kiro (1984.): Strategijske osnove dugoročnog programa Ekonomske stabilizacije, Ekonomski pregled 1-2, 1984.
14. Gligorov, Kiro (1989.): The Economic System of Yugoslavia, u knjizi George Macesich (ed.) et al.: Essays on the Yugoslav Economic Model, PRAEGER, New York.
15. Gligorov, Kiro (2006.): Sve jugoslavenske (privredne) reforme, Kultura, Skopje.
16. Gligorov, Kiro (2004.): Olujna vremena, Kultura, Skopje.
17. Gligorov, Kiro (ed.) et al. (1982.): The Functioning of the Yugoslav Economy, M. E. Sharpe inc. Spokesman, New York 1982.
18. Grupa autora (1985.): Kriitička analiza funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Savezni društveni savjet za pitanja društvenog uređenja, Beograd.
19. Grupa autora (1988.): Tito i koncepcija socijalizma (1948.–1988.), Znanstveni skup održan u Kumrovcu 7.–9. prosinca 1988.
20. Macesich George (ed.) et al. (1992.): Yugoslavia in the Age of Democracy, PRAEGER, New York.
21. Horvat, Branko (1961.): Ekonomska teorija planske privrede, Kultura, Beograd.
22. Horvat, Branko (1982.): The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory, Armonk, M. Y., Sharpe, M. E.
23. Horvat, Branko: (ed.) et al. (1962.): Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini (Žuta knjiga), Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd.
24. Jurčić, Ljubo (2005.): Ekonomski razvitak investicije, fiksni kapital i ekonomija i politika tranzicije, izlaganje na međunarodnoj konferenciji koju je Hrvatsko društvo ekonomista organiziralo povodom obilježavanja osamdesete obljetnice Dragomira Vojnića pod naslovom: “15 godina tranzicije”, u Hotelu Westin u Zagrebu, 4. studeni 2005., Ekonomski pregled br. 5-6/2005.
25. Kolodko, Grzegorz: Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant, TRANSITION, Volume 9, No. 3. June 1988., World Bank, Washington DC.
26. Kolodko, Grzegorz (2000.): Globalization, Cathing Up: From the Recession to the Growth in the Countries in Transition, IMF Working Paper, Economist, No. 7-8 Zagreb.
27. Kraigher, Sergej (1984.): Aktualni zadaci ostvarivanja dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Ekonomski pregled, br. 3-4.
28. Korošić Marijan (1988.): Jugoslavenska kriza, Naprijed i Ekonomski institut, Zagreb.
29. Korošić, Marijan (1989.): Quo Vadis Jugoslavijo, Naprijed, Zagreb.

30. Koyama Yoji (2003.): Transition in Croatia, *Ekonomski pregled* br. 11-12, Zagreb.
31. Lang, Rikard (ed.) et al. (1963.): O nekim problemima privrednog sistema (Bijela knjiga), *Ekonomski pregled*, br. 3-5.
32. Lang, Rikard, George Macesich, Dragomir Vojnić (eds.) et al. (1982.): Essays on the Political Economy of Yugoslavia, Center for Yugoslav-American Studies, Research and Exchange at The Florida State University, *Ekonomski institut*, Zagreb and Informator, Zagreb.
33. Lang, Rikard i Dragomir Vojnić: Social Ownership in the Yugoslav Economic Model: Proceedings and Reports Vol. 14, Center for Yugoslav and American Studies, Research and Exchange, Florida State University, Tallahassee, 1980.
34. Lerner, Abba (1944.): Economics of Control, Principles of Welfare Economy, Macmillan, New York.
35. Lange, Oskar (1971.): Political Economy, Pergamon Press, Oxford, 1971.
36. Macesich, George (1984.): The Politics of Monetarism, Rowman and Allanheld, Publishers, New Jersey.
37. Macesich George (ed.) et. al. (1992.): Yugoslavia in the Age of Democracy, PRAEGER, New York.
38. Marendić, Božo; Borislav Škegro (ed.) et al. (1998.): Konceptija i strategija gospodarskog razvoja Republike Hrvatske. Privredna kretanja i ekonomska politika, NBH i Ekonomski institut, Zagreb, br. 10. 1992.
39. Marković, Ante (1990.): Jugoslavenske promjene, Sekretarijat za informacije, SIV, Beograd.
40. Nikić, Gorazd; Rohatinski, Željko; Vojnić, Dragomir, (eds.) et al.: Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije, *Ekonomski institut Zagreb i Informator*, Zagreb, 1990.
41. Nikić, Gorazd (2004.): Gospodarski aspekti pristupa Hrvatske Europskoj uniji, *Ekonomski pregled* br. 3-4, Zagreb.
42. Nikić, Gorazd (2003.): Tranzicija u Hrvatskoj i deset godina stabilnosti tečaja i cijena, Binoza press, *Ekonomski institut*, Zagreb.
43. Podkaminer Leon, Gabor Humya (ed.) et. al. (2005.): Back from the Peak, Growth in Transition Countries Returns to Standard Rate of Catching-up WIIW Research Report, No. 320, Yuly 2005.
44. Saunders Christopher (1990.): Economics and Politics of Transition MACMILLAN, London.
45. Santini, Guste (2006): Učinci tečajne politike na gospodarstvo Hrvatske u razdoblju 1994.–2005. godine, *Ekonomija/Economics*, RIFIN, Privredni vjesnik, godina 13, br. 1, Zagreb, listopad 2006.
46. Sirotković, Jakov; Družić, Ivo; Družić; Gordan (eds.) et. al. (1998.): Perestrojka privrednog mehanizma u SSSR-u i karakteristike promjena u privrednom sistemu SFRJ. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
47. Sirotković Jakov (1999.): Polazišta i okvirni sadržaj dugoročne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske, *Ekonomija/Economics*, RIFIN i HAZU, godina 5, broj 4, Zagreb, lipanj 1999.
48. Stipetić Vladimir (2005.): Laissez-faire kao ekonomska politika, u knjizi: Vladimir Veselica (ed.) et. al. (2005.): Ekonomska politika Hrvatske u 2006., Inženjerski biro, Opatija.

49. Staljin, Josif Visarionovič: *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u*, Pitanja Lenjinizma, Centar društvene djelatnosti SSOH, Zagreb, 1981.
50. Stiglitz, Joseph (2002.): *Globalization and its Discontents*, WIIW, Norton and Co. In., New York.
51. Teodorović Ivan (ur.) et. al. (2004.): *Hrvatska na putu u Europsku uniju*, Ekonomski institut, Zagreb 1939.–2004.
52. Veselica Vladimir i Vojnić Dragomir (1999.): *Misli i pogledi o razvitku Hrvatske*, HAZU i Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb.
53. Vojnić, Dragomir: *Investicije na području Jugoslavije 1947.–1958*. Ekonomski institut, Zagreb, 1960.
54. Vojnić, Dragomir: *Opća kriza socijalizma – krah boljševičke opcije i razvitak modela tržišne demokracije*, Ekonomski pregled, br. 1-2-3, 1990.
55. Vojnić, Dragomir: *Transformacija Centra za jugoslavensko-američke studije, istraživanja i razmjenu Državnog sveučilišta Floride*, Ekonomski pregled, br. 1-2, 1992.
56. Vojnić, Dragomir: *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*, Globus, Zagreb, Ekonomski institut, Zagreb, 1989.
57. Vojnić, Dragomir (ur.) et al.: *Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*, (Obilježavanje pedesete obljetnice Ekonomskog instituta Zagreb), Globus, Zagreb, 1989.
58. Vojnić, Dragomir: *Privreda SSSR-a u sadašnjoj fazi razvoja*, Ekonomski institut, Zagreb, 1963.
59. Vojnić, Dragomir: “Novyj socializm v svete jugoslavskoga opyta” Problemi i realizacija hozjajstvenih reform v SSSR i Jugoslavii (materialy međunarodnoj konferencii) Čast’ I. Moskva, Institut međunarodnih ekonomičeskih i političeski isledovannia, Rosijskaja akademija nauk, 1991.
60. Vojnić, Dragomir (1990.): “Reforma ekonomičeskoj sistemy socializma v Jugoslavii” (koautor: R. Lang), *Mirovaja ekonomika i međunarodnye otnošenija*, (Moskva), 5/1990.
61. Vojnić, Dragomir (1990.): “Nekotorye problemy reformy socializma v svete jugoslavskogo opyta”, *Voprosy ekonomiki* (Moskva), 2/1990.
62. Vojnić, Dragomir (1982.): *Razmišljanje o pristupu Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije*, *Socijalizam*, br. 3, 1982.
63. Vojnić, Dragomir (1986.): *Ekonomska kriza i ekonomska stabilizacija, otpori, problemi i perspektive u svjetlu idejnih kretanja*, Ekonomski pregled br. 7-8, 1987.
64. Vojnić Dragomir (1986.): *Ekonomska stabilizacija i ekonomska kriza*, Ekonomska kriza, Globus, Zagreb i Ekonomski institut Zagreb.
65. Vojnić, Dragomir (2005): *Investicije, reforme i tranzicija*, Izabrani radovi, urednik i autor predgovora i priloga o Dragomiru Vojniću Ljubo Jurčić, Međunarodni znanstveni skup 15 godina tranzicije, 4. studenog 2005. Hotel Westin, Zagreb, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb.
66. Vranicki, Predrag (1990.): *Prijevremenost revolucija u knjizi* (Baletić Zvonimir (ur.) et al.: *Socijalizam u reformi*, Informator Zagreb, Ekonomski institut Zagreb, 1990.
67. Zdunić, Stjepan; Baletić, Zvonimir; Bendeković, Jadranko (ur.) et al. (1991.): *Privatizacija u politici gospodarskog razvoja Hrvatske*, Ekonomski institut Zagreb.

68. Zdunić, Stjepan (2004.): Croatian Stabilization and Development Policy, Ekonomski pregled br. 3-4.
69. Zdunić Stjepan (2004.): Relativne cijene i izvori rasta, komparativna analiza u knjizi: Ekonomska politika Hrvatske u 2005., Opatija 2004.
70. Zdunić Stjepan (2003.): Tečaj i konkurentnost hrvatskog gospodarstva, Ekonomski pregled br. 11-12, Zagreb.
71. Županov, Josip (2002.): Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma, Hrvatska sveučilišna naklada.

Reforma i tranzicija – kritički osvrt na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima¹

Prilog građi za našu noviju ekonomsku povijest²

DRAGOMIR VOJNIĆ

U kidanjem tržišta i demokracije, kao stožernih institucija naše civilizacije, društva realnog socijalizma od prvog su dana ušla u krizu.

O toj su pojavi napisani brojni prilozi. Većina njih se, međutim, ograničava na pojedine segmente ove pojave. Prilično su rijetki oni u kojima se pokušava nešto cjelovitije sagledati uzročno-posljedične veze. To se posebno odnosi na one priloge kojih su autori ujedno i akteri i svjedoci pojedinih događanja. Skupina znanstvenika, veterana reforme i tranzicije, okupljena na međunarodnom skupu u Institutu Bogomolova u Moskvi 2000. godine posebno je upozorila na te momente, a i na potrebu odgovarajućih inicijativa radi popunjavanja ove praznine. To, naime, nije samo pitanje kritičkog sagledavanja problema tijekom reforme i tranzicije nego i prikupljanja građe za noviju ekonomsku povijest.³

Hrvatsko društvo ekonomista organiziralo je 4. studenoga 2005. godine međunarodno savjetovanje pod naslovom “15 godina tranzicije”. Kao i za vrijeme spomenutoga međunarodnog savjetovanja u Moskvi 2000. godine, tako su veterani reforme i na zagrebačkom savjetovanju podsjećali na potrebu pisanja i svjedočenja o bitnima, posebno prijelomnim, događanjima tijekom godina ostvarivanja reforme.

¹ *Napomena urednika:* Tekst je pod istim naslovom objavljen u *Ekonomskom pregledu* 57 (5-6) 393-419 (2006.). Zbog historijski izuzetno vrijednih svjedočenja o događanjima, koja su sadržana u tekstu, kao urednik sam u knjigu uvrstio tekst u skraćenom obliku.

² Ove bilješke nemaju pretenzije davati povijesne ocjene. To treba prepustiti povjesničarima. Međutim za analizu i ocjenu tijekova reforme veoma su važna neka prijelomna događanja. Neka od njih su gotovo prepuštena zaboravu i jedva da se i spominju. Sve je manje ekonomista – znanstvenika koji su u tim događanjima sudjelovali. Bilješke zato u izvjesnom smislu imaju pretenzije osobnog svjedočenja.

³ Bogomolov, O. (ed. et. al.): *Post-Socialist Countries in the Globalizing World*, Moscow, Russian Academy of Sciences, 2001.

To se odnosi i na probleme realnog socijalizma i na probleme samoupravnog socijalizma.

Manje-više opće je poznato kako je nastao realni socijalizam, ali to kako su nastale idejno-teorijske i koncepcijske osnove samoupravnoga socijalizma nešto je manje poznato ili je nepoznato. Pisanih dokumenata na tu temu veoma je malo, a još je manje (ako ih uopće ima) živih aktera koji bi mogli, kao svjedoci, govoriti o toj temi. Ostaju, znači usmena predanja o relevantnim događanjima i svjedočenja autora koji su u dobroj namjeri napisali kritičke opservacije o realnom socijalizmu. Stjecajem okolnosti imao sam priliku osobno ne samo pratiti nego i sudjelovati u nekim ključnim događanjima reforme realnog socijalizma.

Sve su reforme realnoga socijalizma potaknute pojavom samoupravnog socijalizma. Prvo se pitanje, na koje treba pokušati odgovoriti ili barem navesti neke pretpostavke, odnosi na to tko je dao poticaj pojavi i razvoju samoupravnog socijalizma.

Dva antipoda: antitržišni dogmatizam i samoupravni socijalizam

Glavna idejna teorijska postavka realnoga socijalizma antitržišni je dogmatizam. Imamo li na umu poznatu činjenicu da je realni socijalizam od prvog dana bio u krizi, i to zbog ukidanja dviju temeljnih institucija suvremene civilizacije – tržišta i demokracije, pojava antitržišnoga dogmatizma na svoj je način predstavljala prirodni slijed događanja.

Realni je socijalizam svoju akutnu krizu mogao rješavati samo ustupcima tržištu i demokraciji. Međutim svaki takav pokušaj značio bi razaranje već stvorenih mehanizama svekolike centralističke vlasti i kontrole svačega i svakoga. Zato razvoj i funkcioniranje svih mehanizama i segmenata sustava, koji obično stavljamo pod zajednički nazivnik “staljinizam”, nije ostavljao nikakve prostore za djelovanje tržišta. Tako je antitržišni dogmatizam ušao u same temelje ideologije “staljinizma”. Govoriti u korist tržišta bilo je jednako veleizdaji ili rušenju socijalizma.

Međutim, ozračje ideologije antitržišnoga dogmatizma teško je opterećivalo ukupno gospodarstvo. Usprkos postojanju relativno dobro obrazovane inteligencije, vlastita fundamentalna znanja ne samo da se nisu iskorištavala nego je bilo sve teže i djelotvorno ostvarivanje uvoza znanja kao transfera tehnologije. Stanovništvo je živjelo daleko nižim standardom od objektivno mogućega. Poljoprivreda, koja je objektivno mogla biti žitnicom Europe, nije mogla ni domaće stanovništvo opskrbljivati s dovoljno hrane. Potrebe za tržišnom reformom bile su stalne.

Međutim, glasnogovornika i inicijatora potrebnih pomaka u takvoj situaciji ne samo da nije bilo nego ih nije ni moglo biti. Znanstvene kritike realnog socijalizma, veoma zapažene na Zapadu (Abba Lerner, Oskar Lange),⁴ nisu bile dostupne niti znanstvenim krugovima. Do njih su mogli doći samo najviši partijski forumi radi upoznavanja “neprijateljske propagande”. U taj krug privilegiranih spadali su i vodeći ljudi “Komunističke internacionale”, a među njima bio je i Tito. Ta ga je privilegija zamalo stajala života. Nakon što je za vrijeme boravka u Moskvi uspio preživjeti i izbjeći najopasnije barijere, nove su opasnosti za nj na istom tragu vrebale tijekom Narodnooslobodilačkog rata.

I premda znanstvenici–ekonomisti reformatori nisu mogli imati direktnih informacija o idejnim osnovama nastanka samoupravnog socijalizma, ipak su se njihove prosudbe u osnovi svodile na isto. Kad su u pitanju znanstvenici iz SSSR-a, najviše sam informacija mogao dobiti za vrijeme jednomjesečnog boravka u Ekonomskom institutu Akademije znanosti SSSR-a koji je pripremao Rezoluciju o početku razvoja samoupravljanja.

To se događalo u listopadu i studenom 1962. godine. Bio sam okružen brojnim mladim, dobro obrazovanim ekonomistima–znanstvenicima, veoma naglašenim pristalicama samoupravljanja. Da spomenem samo neka imena. Najveći je entuzijast bio Jevgenij Lisičkin, koji je mnogo godina poslije, u vrijeme Gorbačova, postao predsjednikom Odbora za perestrojku Vrhovnog savjeta. Osim Lisičkina za reforme su se osobito zalagali Pljuhin, Ferman i posebno Kacenelebogian, koji se poslije veoma istaknuo u Izraelu. Svi su oni prosuđivali da su idejne osnove samoupravnog socijalizma nastale kao rezultat Titovih drukčijih pogleda na socijalizam. To se posebno odnosi na Lisičkina, koji je neko vrijeme, u vrijeme Hruščova, bio u Ruskoj ambasadi u Beogradu, a zadaća mu je bila proučavanje samoupravnog socijalizma.

Tema idejno-teorijskih osnova nastanka samoupravnog socijalizma izazivala je velik interes većine istaknutih znanstvenika i ekonomista, koji su se u zapadnim zemljama i SAD-u bavili komparativnim studijama. To sam imao prilike vidjeti u Engleskoj i SAD-u. Za vrijeme studijskog boravka u Londonskoj ekonomskoj školi godine 1957./1958. bio sam na predavanju u studentskom klubu British Councila na kojem je vođa lijevih laburista Bevan govorio o svom viđenju samoupravnog socijalizma. Ocjenjujući da je to model koji omogućava pozitivne pomake u odnosima rada i kapitala, u smislu transformacije položaja radnika od objekta u subjekt, i ocjenjujući Tita kao političkog genija Bevan je smatrao da bi taj model u britanskom okruženju daleko bolje funkcionirao, i to zbog demokratske tradicije, više

⁴ Oskar Lange: *Political Economy*, Pergamon Press, Oxford, 1971., and *Papers in Economics and Sociology*, Pergamon Press, Oxford, 1970.

društvene svijesti i daleko boljeg obrazovanja prosječnog čovjeka. Tako su prosuđivali i mnogi drugi političari i ekonomisti–znanstvenici, a među političarima se posebno isticao Willy Brandt.

Oba su spomenuta državnika (slično kao i mnogi drugi istaknuti državnici lijeve orijentacije) smatrala da je samoupravni socijalizam predstavljao Titovo reagiranje na opću krizu realnog socijalizma. Slične sam prosudbe čuo i od ekonomista–znanstvenika koji su se u SAD-u bavili komparativnim studijama s posebnim osvrtom na model samoupravljanja. Godine 1967./1968. bio sam na studijskom boravku (kao visiting profesor) na Kalifornijskom državnom sveučilištu Berkeley. Tamo je u to vrijeme bio i profesor Benjamin Ward koji se proslavio upravo na modelu samoupravljanja. Osim njega, baveći se ovom temom, veoma su se istaknuli i postali poznati i profesori Gregory Grossman i Carl Landauer.

Velik interes za komparativni studij samoupravnog socijalizma pokazivali su i ekonomisti–znanstvenici mlađe generacije. Od šest doktoranda, koji su na tu temu bili okupljeni oko Bengamin Worda, posebno spominjem Leonoru Tyson (koja je poslije bila predsjednica Savjeta ekonomskih savjetnika u administraciji predsjednika Clintona) i Stevena Sacksa (koji je poslije došao u Ekonomski institut u Zagrebu, gdje je i završio svoj doktorat).

Posebno velike koristi imao sam od upoznavanja, a poslije i prijateljevanja s Abbom Lernerom. Može se slobodno prosuditi da su njegova djela dala ton i pečat kritici realnog socijalizma.⁵

Kad je u pitanju SSSR, u to sam se i osobno imao prilike uvjeriti u razgovorima s brojnim istaknutim ekonomistima, posebno u Moskvi i Novosibirsku. Abba Lerner je te utjecaje pratio i o njima veoma mnogo znao. Vjerovao je da su ti utjecaji posredno, preko Tita i drugih, utjecali na pojavu ideje o modelu samoupravljanja.

Ti su utjecaji, razumije se, veoma snažno utjecali i na razvoj naše samoupravne ekonomske misli. Prisjetimo se samo Političke ekonomije socijalizma Branka Horvata. Isto vrijedi i za mnoge druge, uključujući i moje radove. Abba Lerner je posebno upozoravao profesora Rikarda Langa i mene na probleme miješanja upravljanja i rukovođenja te monopola radnog mjesta. Veoma je čvrsto upozoravao na potrebu definiranja titulara društvenog vlasništva i razvoja cjelovitog (pluraliziranog) integralnog tržišta. Sve su to bili stavovi koje smo i sami zastupali tijekom reforme i pripreme tranzicije.⁶ Za kontekst ovih razmatranja, međutim, najvažnija je spoznaja da je upravo Abba Lerner bio jedan iz uske skupine najistak-

⁵ Jedan od najpoznatijih radova Abbe Lenera je knjiga *Economics of Control, Principles of Welfare Economic*, Macmillan, New York, 1944.

⁶ Rikard Lang i Dragomir Vojnić: *Social Ownership in the Yugoslav Economic Model*, Proceedings and Reports, Florida State University, sv. 14, Tallahassee, Florida 1980, str. 61-74.

nutijih znanstvenika Zapada, koji je imao i najveći utjecaj i koji je i osobno najviše pratio i znao domet tih utjecaja u sferi razvoja pretpostavki za temeljitu reformu socijalizma. Tito je bio među rijetkima koji su na osnovi osobnih spoznaja mogli sagledavati temeljne uzroke krize realnog socijalizma, ali isto tako spoznati i relevantne kritičke opservacije koje su dolazile iz vanjskog svijeta. Sve u svemu, model samoupravnog socijalizma nije nastao ni sasvim stihijski ni sasvim slučajno. U praksi se počeo ostvarivati početkom pedesetih godina 20. stoljeća.

Međutim neke od znanstvenih osnova njegove promocije nastale su na Londonskoj ekonomskoj školi (na čelu s Abbotom Lernerom) još tijekom tridesetih godina 20. stoljeća. Na kraju, ali ne kao manje važno nego upravo suprotno, valja spomenuti jednog od istaknutih znanstvenika koji su se bavili problemima teorije i prakse razvitka modela samoupravnog socijalizma. To je profesor Rikard Lang, dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta u Zagrebu. On je bio jedini čovjek koji je u ljeto 1944. godine pratio Tita na razgovore s Churchilom u Bariju.

I upravo je činjenica da je Tito drukčije gledao na razvoj socijalizma dala ton i pečat tijekovima reforme na području ne samo bivše države, nego i znatno šire. Kad kažem znatno šire, mislim na ukupna društveno-politička događanja, posebno na pojavu pokreta nesvrstanih i uopće na razvoj međunarodnih odnosa za vrijeme Hladnoga rata.

“Veliki prasak” – Rezolucija Informbiroa

Društveno-ekonomska događanja na prostorima SFR Jugoslavije nisu nikako bila u skladu s vladajućom ideologijom koja se zasnivala na antitržišnom dogmatizmu. U drugoj polovici četrdesetih, i pored sustava racionirane opskrbe, tržište roba i usluga nije prestalo funkcionirati. To se posebno odnosi na najveći dio poljoprivrede, koja je bila u rukama samostalnih seljaka, što znači da je bila privatna. Zapravo se može reći da centralistički planski sustav, karakterističan za shvaćanje realnog socijalizma, u nas nikad nije zaživio. Reagirano na tu pojavu bilo je žestoko. Centralistički planski (ekonomski i politički) sustav koji je svoju golemu moć (prema unutra i prema van) zasnivao na antitržišnom dogmatizmu pokazao se u najgorem mogućem svjetlu. To se iskazalo u krajnjoj netoleranciji i svojevrsnoj agresiji. Staljin se nije bojao samo “lošeg primjera” kao takvog nego je posebno strahovao od činjenice da je na čelu “najveće idejne hereze” Tito, koga je osobno ocjenjivao i kao jaku ličnost i kao sposobnog političara, a samim time i kao opasnoga potencijalnog neprijatelja. Bijes “Hazjajina” zbog dijametralno oprečnih događanja urodio je 1948. godine “velikim praskom” u obliku Rezolucije Informbiroa. Nije pretjerano reći da nakon

njene pojave u međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima ništa više nije bilo jednako. Slijedile su i znanstvene i političke prosudbe da je to početak kraja boljševičke opcije. Tako je i bilo. Međutim, četrdesetogodišnje trajanje kraja boljševičke opcije nije bilo nimalo lako ni bezbolno. Odvijalo se u teškim grčevima sukoba i svekolikih protivuriječja.⁷

Početak pedesetih godina 20. stoljeća, kao rezultat Titovih drukčijih pogleda na socijalizam, pojavio se sustav radničkog samoupravljanja. Ova je pojava veoma brzo u ekonomskoj i političkoj terminologiji dobila pravo građanstva pod nazivom samoupravni socijalizam. Već u prvim godinama nastanka samoupravnog socijalizma, tj. 1953. godine, umro je Staljin. Novo vodstvo na čelu s Hruščovom uskoro je shvatilo potrebu nekih reformi, ali one nisu bile moguće bez otvaranja određenih prostora za djelovanje tržišta i demokracije, posebno ekonomske demokracije. Slijedili su politički razgovori s Titom, uz uvažavanje reformskih pomaka koji su u nas već bili učinjeni.

U svom referatu na 20. partijskom kongresu, koji je održan 25. veljače 1956., generalni sekretar CKKP SSSR-a Nikita Hruščov žestoku je kritiku usmjerio na Staljina i strahovladu staljinizma.

Hruščov je, uz sve veću političku podršku za početak reforme, uspio ostvariti određene pomake u borbi protiv ideologije antitržišnog dogmatizma. Prijateljski odnosi sa SFRJ i posebno s Titom uvelike su utjecali i na Hruščovljevo razmišljanje o reformi. Donesena je politička odluka o pripremi reforme po modelu radničkog samoupravljanja. Političke i znanstvene pripreme obavljene su krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća. Odlučeno je da se potrebni dokumenti pripreme za partijski plenum u studenome 1962. godine. Stjecajem okolnosti, kao gost Ekonomskog instituta Akademije znanosti SSSR-a, sudjelovao sam u pripremi dokumenta za nj. Radilo se, zapravo, o Rezoluciji o uvođenju samoupravljanja.

Slijedom okolnosti i razgovora između Tita i Hruščova dio mjeseca listopada i studenog 1962. godine proveo sam u Ekonomskom institutu u Moskvi sudjelujući u radu na toj Rezoluciji. Hruščov je veoma pazio da, čak ni terminološki, ne uznemiri još uvijek prisutnu inerciju antitržišnog dogmatizma. Nije se govorilo o radničkom samoupravljanju i radničkim savjetima nego o “produkcionim komitetima”, koji moraju stvarati uvjete za veći utjecaj radnika na upravljanje proizvodnjom. To je bila pretpostavka za ukidanje centralističke planske uloge generalnih direkcija za određene grane proizvodnje koje su (zapravo u skladu sa centralističkim planskim modelom privređivanja) ostvarivale funkciju centralističko-

⁷ Detaljnije o autorovu radu: Opća kriza socijalizma, krah boljševičke opcije i razvoj modela tržišne demokracije, Ekonomski pregled, br. 1,2,3, Zagreb, 1990.

ga (zapravo naturalnog) planiranja i isto tako centralističke distribucije proizvoda. Uvažavajući funkciju plana te je funkcije trebalo postupno preuzimati tržište. U javnosti se od odluka ovog Plenuma, koji je trebao imati povijesno značenje, veoma mnogo očekivalo. Međutim, osim naglašavanja njegove važnosti, o karakteru i sadržaju odluka ništa se konkretno nije govorilo. To je bilo u skladu s prosudbom da ne treba činiti ništa što bi unaprijed moglo izazivati i uzbuditi snage antitržišnog dogmatizma.

Međutim, nasuprot velikim nadama, željama i očekivanjima, slijedila su velika razočaranja. Antitržišni se dogmatizam pokazao u najgorem svjetlu. Pripremljena rezolucija nije ni ugledala svjetlo dana. To je bio i početak kraja Hruščova. U javnosti nije bilo nikakvih komentara. S obzirom na stvorenu atmosferu velikih nada i očekivanja, ipak je trebalo nešto kazati. Rečeno je da se, radi djelotvornijeg razvoja gospodarstva, partija dijeli na industrijsku i poljoprivrednu. U praksi to nikad nije ostvareno, što je i sasvim razumljivo.

Akademik Bogomolov, koji je bio savjetnik vrhunskih političara, uključujući Gorbačova, u novije mi je vrijeme govorio da su u narednih nekoliko godina bila još dva takva pokušaja, ali bez uspjeha. Ozračje antitržišnog dogmatizma nastavljeno je, ali ne više tako tvrdo. U vodećim ekonomskim institutima Akademije znanosti, posebno u Moskvi i Novosibirsku, rad na reformskim opcijama uključivao je funkciju tržišta. U praksi, međutim, nije dolazilo do bilo kakvih relevantnih pomaka. Takva je situacija trajala sve do početka tranzicije. U lipnju 1990. godine sudjelovao sam na velikom međunarodnom znanstvenom skupu u Institutu akademika Bogomolova. Bio je posvećen problemima tranzicije. Gorbačovljevi savjetnici Bogomolov i Aganbegijan upozoravali su na urgentnu potrebu početka pluralizacije tržišta, a ne samo političkog ustrojstva. Poznato je, međutim, da prijeko potrebni pomaci u smjeru pluralizacije tržišta nisu učinjeni, tako da je tranzicija počela bez ikakve tržišne pripreme.

Rezultati su poznati. Dogodilo se ono na što su Gorbačovljevi savjetnici, akademici Bogomolov i Aganbegijan, upozoravali i čega su se bojali. Dogodili su se kaos i mafiokracija. Kontinuitet mog sudjelovanja u svim važnijim reformskim događanjima u SSSR-u daje mi osnovu za prosudbu da su i Hruščov i Gorbačov pali na tržištu, ali na različitim uzročno-posljedičnim vezama i odnosima. Hruščov je podcijenio snage antitržišnog dogmatizma, a Gorbačov ih je, suprotno tome, vjerojatno imajući na pameti Hruščovljev primjer, precijenio.

Oba su događaja usmjerila tijekomve reforme i tranzicije u nepoželjnom smjeru. Ipak valja reći da se poslije Hruščova antitržišni dogmatizam manje-više nikad nije pojavio u tako tvrdj i isključivoj formi. U SSSR-u se to manifestiralo u tome da je ekonomska znanost imala nešto više slobode u teorijskom razmatranju pitanja reforme.

Na kraju, ali ne kao manje važno nego upravo suprotno, valja spomenuti da je mekše ozračje antitržišnog dogmatizma poslije spomenutoga Plenuma iz studenoga 1962. ipak stvorilo nešto bolje uvjete za reformske pomake u nekima drugima, posebno srednjoeuropskim zemljama.

Karipska kriza

U kontekstu Hruščovljeva pada, prema prosudbama ekonomista, najveći je ponder imao antitržišni dogmatizam. Postoji, međutim, i druga dimenzija međunarodnih političkih i vojnih odnosa, što je vjerojatno utjecala na tijekove Hruščovljevih reformi, a o kojoj se malo pisalo, pa se o njoj relativno malo zna. Radi se o Karipskoj krizi.

I premda su mnoge uzročno-posljedične veze reformskih događanja u vrijeme Hruščova bile i ostale obavijene velom tajne, neke od njih ipak valja barem spomenuti kako se ne bi u potpunosti izgubio iz vida njihov mogući utjecaj.

Teški politički i vojno-strateški problem izazvao je ultimatum vlade SAD-a vladi SSSR-a da u svega nekoliko dana demontira svoju raketnu bazu (atomske projektila) na Kubi. Počeli su dugi i mučni pregovori. Vojni je vrh SAD-a bio veoma odlučan. Generali su zahtijevali hitno povlačenje atomskih glava i raketa, koje su bile locirane u neposrednoj blizini SAD-a – na Kubi, ili će doći da rata.

Predsjednik John Kennedy preuzeo je na sebe sav rizik, odupirući se generalima i sprečavajući početak rata. Poslije je bilo veoma ozbiljnih prosudbi da je u tih trinaest dana svijet bio najbliže Trećem svjetskom ratu.

U svakom slučaju, dugotrajni napeti i mučni pregovori završili su povlačenjem ruske vojno-atomske baze s Kube. Rat je bio izbjegnuto. SAD i saveznici su trijumfirali. Što se u to vrijeme događalo s Rusijom?

U povodu obilježavanja 45. obljetnice Oktobarske revolucije Hruščov je u svom opsežnom referatu najveću pažnju posvetio pitanjima Karipske krize. Opširno je obrazlagao svoju miroljubivu politiku i da je Vlada upravo na liniji te politike odlučila povući svoju raketnu bazu s Kube.

S aspekta mira to je svakako bio najpametniji i najmudriji potez, a ni s aspekta vojno-strateških i političko-prestižnih odnosa pitanje mira ili rata također ne bi smjelo biti upitno. Međutim, kad se radi o odnosima između dviju supersila te prestižu i popularnosti njihovih vođa, tu su možda sadržane i neke druge, za obične ljude teško prihvatljive, dimenzije.

U kontekstu ovih razmatranja posebno naglašavam da se ovaj najveći vojni i politički sukob dviju supersila događao upravo u tijeku priprema i predvečerja Plenuma od koga se toliko očekivalo. Kako je ovaj slijed događanja djelovao na odnose snage tržišta i snaga antitržišnog dogmatizma

to, razumije se, nitko ne zna ili barem nitko nije javno rekao. Međutim, neupitno je da su snage antitržišnog dogmatizma mogle, ako su željele, iskoristiti ovaj slijed događanja za svoju korist. Manje je ili više jasno to kako su se i u čiju korist formirali stvarni idejno-politički odnosi. Nešto je manje jasno zašto su i pod kojim utjecajima ti odnosi tako oblikovani i zašto je Hruščov morao napustiti političku scenu. Međutim stvarne nijanse uzročno-posljedičnih veza još nitko nije nešto bolje osvijetlio. Očekujem da će možda moji prijatelji, spomenuti akademici i Gorbačovljevi savjetnici, o tome nešto više reći u godinama koje su pred nama. Međutim, već su danas, nakon tranzicije, moguće neke konstatacije u kontekstu razmatrane teme. Procesi pluralizacije, demokratizacije i tranzicije danas bi se javljali u daleko ljepšem svjetlu da je bilo nešto više sreće u ostvarivanju Hruščovljeve reforme.

Društveno-ekonomska reforma iz 1965. godine

Rezultati ukupnoga društveno-ekonomskog razvoja u prvom desetljeću samoupravljanja u nas predstavljali su realnu osnovu za daljnje reformske pomake. Na osnovi takvih spoznaja već su početkom šezdesetih godina 20. stoljeća započele velike pripreme za novu cjelovitiju i ambiciozniju društveno-ekonomsku reformu.

Zamišljeno je da se ta reforma počne ostvarivati 1965. godine. Nakon završetka poslijeratne obnove, početkom pedesetih godina 20. stoljeća, započeo je veoma dinamičan privredni razvitak. Stopa rasta društvenog proizvoda (što znači samo materijalna proizvodnja) od 1953. do 1960. godine iznosila je za Jugoslaviju 8,9, a za Hrvatsku 9,0. Dinamičan je rast nastavljen i u šezdesetima. Stopa rasta društvenog proizvoda za cijelo desetljeće iznosila je 6,3. To je razdoblje snažne industrijalizacije koja je omogućila da se Hrvatska, zajedno sa SFRJ, u sedamdesetima uvrsti (po kriterijima UN-a) među deset novo industrijaliziranih zemalja.

Formalna priprema reforme iz 1965. godine započela je u SFRJ osnivanjem Savezne komisije za paritet dinara. Već i sam naziv ove Komisije govori o temeljnim zadaćama i ambicijama reforme. To znači da su se i ambicije ogledale u daljnjem razvoju tržišne samoupravne privrede s posebnim naglaskom na sve većem otvaranju prema svijetu i razvoju modela otvorene privrede.

Dostignuta razina razvoja tržišnih mehanizama i odnosa (eksplicite, tržišta roba i usluga, a implicate i šire od toga), kao i dostignuta razina decentraliziranog odlučivanja (ne samo u poduzećima nego i šire) i same su po sebi nametale pitanja opće pluralizacije i demokratizacije. Sve je to bilo i sasvim razumljivo, s obzirom na stalno jačanje samoupravljanja, decen-

traliziranog odlučivanja, ekonomske demokracije i političkog federalizma, za koji je bilo sve više naznaka da će se u krajnjoj instanci transformirati u konfederalizam.

Sve opće poznate činjenice nisu bile bez utjecaja na planiranje i ostvarivanje društveno-ekonomske reforme iz 1965. godine niti na planiranje i ostvarivanje svih drugih reformi koje su se na nju naslanjale. U tom kontekstu posebno valja spomenuti nacionalno pitanje. Ono se manifestiralo manje ili više otvorenim djelovanjem različitih nacionalizama, što se posebno manifestiralo u konfrontacijama na dva segmenta ekonomske politike. Prvi se odnosi na politiku bržeg razvoja manje razvijenih, koja je inače bila djelotvorna, a drugi na režim raspolaganja devizama. Praktički su sve nacije manifestirale svoj nacionalizam.

U mnogim je događanjima ton i pečat davao srpski nacionalizam. Ta se pojava ne može pripisati samo činjenici da se radi o najvećoj naciji već i nekim drugim okolnostima povijesnog nasljeđa. Povijesno gledano, srpski se nacionalizam koristio dvjema parolama. Prva kaže da svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi, a druga da Kosovo mora biti dio Srbije. Ove su dvije parole u različitim vremenima stvarale različite konfliktne situacije.

Ciljevi, ambicije i zadaće reforme iz 1965. godine, posebno oni koji su se odnosili na opću pluralizaciju i demokratizaciju, morali su se obuzdavati i zbog vanjskih, a i unutrašnjih razloga. Već u prvim godinama reforme (1968. godine) dogodili su se intervencija u Čehoslovačkoj i pad "Praškog proljeća". Takva su događanja predstavljala velika ograničenja za neke izrazitije reformske zahvate u smjeru opće pluralizacije i demokratizacije.

U takvom je međunarodnom okruženju valjalo računati i s opasnostima vanjske intervencije. Snage antitržišnog dogmatizma postajale su sve glasnije u nastojanju da spriječe reformske pomake u drugim zemljama realnog socijalizma.

Unutrašnje političke prilike također nisu bile naročito povoljne za reformske pomake koji bi više naglašavali pluralizaciju i demokratizaciju. Snage antitržišnog dogmatizma u nas nikad nisu otvoreno djelovale, ali su stalno djelovale one snage koje su se bojale da bi pomaci u smjeru opće pluralizacije i demokratizacije mogli utjecati na daljnju decentralizaciju u odlučivanju i jačanje konfederativnih elemenata u političkom sustavu.

U vrhovima politike idejni je kompleks antitržišnog dogmatizma bio već davno prevladan. Međutim, ono što je utjecalo na usporavanja reformskih pomaka bilo je neposredno povezano s posljedicama reforme u smislu jačanja tržišta i decentralizacije odlučivanja, kao opće pretpostavke većeg otvaranja prema svijetu, i u konačnici opće pluralizacije i demokratizacije. Te su se posljedice osobito odnosile na sve izrazitije tendencije opće konfederalizacije, zasnovane na takvim ustavnim promjenama u kojima bi se

sve više prepoznavao izvorni suverenitet republika kao država. Ustav iz 1974. godine rodio se uz veliku borbu za ostvarivanje odgovarajućih reformskih pomaka. Oni su se odnosili i na ekonomski i na politički sustav. Ukupna događanja, i za Titova života i poslije, i u tom su kontekstu potvrdila Titovu političku viziju.

U sklopu ovih razmatranja važno je, međutim, zapaziti kompleksnost odnosa u pripremanju i ostvarivanju reformskih promjena. U samom središtu problema bili su (a za neke i ostali) problemi Kosova. Velika je društveno-ekonomska reforma započela 1965. godine, a već je naredne 1966. došlo do eksplozije srpskog nacionalizma. Brionskim plenumom iz 1966. i Rankovićevim padom spašene su osnovne intencije reforme, ali su problemi ostali. Oni su kontinuirano usporavali poželjne i potrebne reformske pomake. To se posebno odnosi na razdoblje nakon Titove smrti.

Kao dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta Zagreb, a isto tako i dugogodišnji predsjednik Saveznoga ekonomskog savjeta, bio sam na izvoru informacija i po prirodi stvari svjedok turbulentnih događanja tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća. Te su turbulencije započele kosovskom krizom, koja je u konačnici završila eksplozijom balkanskog nacionalizma.⁸

Početkom osamdesetih donesena je politička odluka o pripremi i ostvarivanju “Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije”. Bio je to zapravo nastavak reformskih osnova iz 1965. godine, ali u sasvim drukčijima unutrašnjima i vanjskim društveno-ekonomskim okolnostima.

U stvaranju dokumenata “Dugoročnog programa” bilo je angažirano više od dvije stotine istaknutih ekonomista–znanstvenika. Prvi dokument, “Polazne osnove Dugoročnog programa”, bio je završen i objavljen 1982. godine. Do sredine osamdesetih bilo je izdano više knjiga (ukupno osam) o pojedinim aspektima “Dugoročnog programa”. Ostvarivanje ovog programa, koji je formalno imao opću političku podršku, nailazilo je na brojne zapreke. Uzroci su bili i unutrašnji i vanjski. Početkom osamdesetih pojavila se tzv. dužnička kriza, koja je u odnosu na postojeću dužničku situaciju bila prava “hlebinska naiva”.

Osim toga, određene napetosti među zemljama SEV-a i sve izrazitije krize realnog socijalizma stvarale su dodatne probleme i u vanjsko-trgovinskoj razmjeni i ukupnom razvoju. Problemi su dolazili i s naslova funkcioniranja ukupnoga ekonomsko-političkog sustava. Iza konfederalnog Ustava, po kome je najviše vlasti bilo u republikama, nije više stajao Titov moralno-politički autoritet. To je veoma otežavalo koordinaciju i usuglašavanje makroekonomskih odluka. Neki ozbiljniji pokušaji u ostvarivanju

⁸ Detaljnije o tome u autorovoj knjizi: *Ekonomija i politika tranzicije*, Ekonomski institut Zagreb i Informator, Zagreb, 1993.

“Dugoročnog programa” slijedili su tek u godinama koje su prethodile tranziciji, u vrijeme kad je Ante Marković bio predsjednik Saveznoga izvršnog vijeća. Naime, ono je odluke trebalo donositi konsenzusom.

Prvi idejno-teorijski nagovještaj budućih događanja bio je Memorandum Srpske akademije znanosti iz 1986.⁹ Poslije toga slijedili su poznati događaji na Kosovu, na Gazimestanu, praćeni pojavom “događanja naroda”, što je u konačnici ukinulo ustavno proklamiranu poziciju pokrajina Kosova i Vojvodine. To je bio kraj Ustava iz 1974. i na njemu zasnovane državne zajednice. Međutim, u kontekstu naših razmatranja posebno je važno zapaziti da su, u nizu uzroka koji su izazvali turbulentna kretanja u osamdesetima, najveću ulogu ipak odigrali oni povezani s Kosovom.

Snagu emotivnog naboja čak i u najvećih kosovskih intelektualaca, kad je u pitanju Kosovo, mogu zamisliti i pokušati shvatiti samo oni koji su i osobno imali prilike s njima razgovarati o toj temi.

Tito je, i u teškim uvjetima i uz brojna proturječja, i to zbog razine razvijenosti, pomanjkanja demokratske tradicije i povijesnog nasljeđa, uspio razviti takav model funkcioniranja društva koji je privukao pozornost cijelog svijeta, i političara, a i znanstvenika. To je dosad jedini poznati model koji je bio tretiran i s aspekta oslobađanja rada i s aspekta ekonomske djelotvornosti. Eksplozija balkanskog nacionalizma nije dopustila njegovu pluralizaciju i demokratizaciju, ali su pozitivni utjecaji tog modela opće poznati.¹⁰

Ti su pozitivni utjecaji djelovali u dva smjera. Prvi se odnosi na stvaranje reformskih idejno-teorijskih osnova za konkretno poticanje reformskih pomaka u mnogim zemljama, koje su danas ili još uvijek zemlje u tranziciji ili su već postale članicama Europske unije. Drugi se smjer odnosi na šira društvena i politička kretanja. Na međunarodnim znanstvenim skupovima o tranziciji (Moskva 2000.) mogle su se čuti prosudbe da su reformska i ukupna događanja na ovim našim prostorima pridonijela ubrzanju kraha boljševičke opcije, pa i rušenju Berlinskog zida. Titova je uloga u svemu tome bila i ostala više nego prepoznatljiva. Ima mnogo osnova za pretpostavku da će povijest to sve više prepoznavati i potvrđivati.

⁹ Sjednice zajedničkog savjeta spomenutog Centra Državnog sveučilišta Floride održavale su se svake godine ili u Tallahassee-u ili u Zagrebu. Dogodilo se da je upravo u vrijeme izlaska Memoranduma Srpske akademije sjednica održana u kabinetu Rektora Sveučilišta u Beogradu. Svi članovi Savjeta su oštro osudili i odbacili sadržaj Memoranduma. Najžešći je kritičar bio direktor Centra, Amerikanac profesor George Macesich. On je dramatisirao situaciju ocjenjujući da ratna događanja nisu isključena.

¹⁰ Nešto širi pogledi autora (na osnovi političko-ekonomskog pristupa) o uzročno-posljedičnim vezama turbulentnih kretanja i prijelomnih događanja tijekom proteklog stoljeća mogu se naći u knjizi koju je uredio Ljubo Jurčić pod naslovom: *Investicije, reforme i tranzicija*, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb, 2005. Ova je knjiga bila prezentirana na međunarodnoj konferenciji, koja je pod naslovom “15 godina tranzicije”, u povodu obilježavanja 80. obljetnice autora održana 4. studenoga 2005. u hotelu Westin u Zagrebu.

Industrijalizacija i deindustrijalizacija

IVAN TEODOROVIĆ

Ovaj je prilog namijenjen analizi razvitka hrvatske industrije od 1950. do 2007. godine. Uzmimo li se u obzir i prve poslijeratne godine, to je period od šezdeset godina. U tako dugačkom razdoblju dogodile su se četiri korjenite promjene u društveno-ekonomskom okruženju.

Prva promjena odnosi se na dokidanje kapitalističkoga društvenoga i ekonomskog uređenja. Uvodi se jednopartijski sustav vladanja pod vodstvom Komunističke partije. Korjenitu političku promjenu pratila je nacionalizacija, odnosno podržavljenje privatne imovine, što se posebno odnosilo na sektor industrije.

Druga promjena, koja se ubrzo dogodila, odnosila se je na uspostavu centralističkoga socijalističkog modela s centraliziranom planskom privredom, po uzoru na sovjetski ekonomski model. Taj se je model u jugoslavenskim prilikama, s obzirom na naslijeđenu strukturu i posebno zbog federativnog karaktera ustroja države, pokazao neučinkovitim.

Promjena, koja je slijedila, odnosi se na uvođenje samoupravnoga društveno-ekonomskog modela društvenog razvitka. Taj se model pokazao uspješnijim i omogućio je viši stupanj decentralizacije i autonomije privrednih subjekata. Kontinuirani razvitak ovog modela stimulirale su reforme u društvu i gospodarstvu. Početni uspjesi i razina razvijenosti, dosegnuta krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća, bili su, tijekom osamdesetih godina, uzor i vodilja za reforme u većem broju socijalističkih zemalja Istočne Europe.

Uvođenje tržišnih kriterija tražilo je tijekom razvoja pluralizaciju ekonomskih odnosa, vlasništva i u konačnici političkog sistema. Ekonomski je razvoj, pa tako i industrijski razvoj, zapadao u poteškoće iz kojih se nije uspjelo izaći na odgovarajući način. Kriza, koja je slijedila, dovela je do implozije sistema, što je otvorilo proces povratka u kapitalistički društveni i ekonomski sustav. Krug se time, na određeni način, zatvorio.

Cilj je ovoga priloga analiza faza razvitka industrije u okolnostima ključnih društvenih i gospodarskih promjena, odnosno u okviru spomenute četiri ključne društvene i ekonomske promjene koje su bitno utjecale na razvoj hrvatske industrije. Riječ je o načinu industrijalizacije, njenoj

periodizaciji i čimbenicima ubrzanoga industrijskog razvoja, usporavanju i prvim naznakama kriznog razvoja industrije u Hrvatskoj.

Napuštanjem samoupravnoga društveno-ekonomskog modela nastupa razdoblje tranzicije, obilježeno uspostavom političkoga i vlasničkog pluralizma radi dosizanja razine suvremene tržišne ekonomije s konkurentnom industrijom, utemeljenom na komparativnim i konkurentskim prednostima promijenjene industrijske strukture. Očekivanja su bila jedno, a ostvarenja drugo. Nastupila je faza deindustrijalizacije. U završnom dijelu poglavlja analiziraju se uzroci deindustrijalizacije i strukturni odnosi, iz kojih proizlaze i nalazi o bitnim pokazateljima ostvarenih rezultata hrvatske industrije od početka tranzicije do kraja 2007. godine.

Industrijalizacija u različitim društveno-ekonomskim okvirima

Razvoj industrije u Hrvatskoj tijekom poslijeratnog razdoblja mora se promatrati u kontekstu cjelokupnoga ekonomskog razvitka Jugoslavije. Taj je razvitak obilježen pretvaranjem privatnog vlasništva u državno, odnosno društveno, i planiranim razvitkom proizašlim iz osnovnih postavki planске privrede. Osnovni je cilj bila ubrzana industrijalizacija kojom se gospodarstvo, iz dominantno agrarnoga, trebalo transformirati u suvremeno industrijsko. Industrijalizacija je trebala omogućiti stvaranje materijalnih osnova za nove društvene odnose.

Zadatak industrijalizacije bio je u svojim začecima velik izazov, s obzirom na početne povijesne okolnosti i pritiske iz okruženja. U složenim uvjetima s obzirom na čimbenike industrijalizacije, razvoj industrije funkcija je društveno-ekonomskog sistema. Taj sistem, u kojem se odvija proces industrijskoga razvitka, predodređuje način racionalnoga, ekonomičnoga i rentabilnog korištenja materijalnim i ljudskim čimbenicima proizvodnje.

Početak industrijskog razvitka Hrvatske proizlazi iz razvijenosti manufakture koja je imala dugu tradiciju.¹ Manufaktura prerasta u prve oblike industrijskog razvoja. Tijekom poslijeratnog razdoblja industrijski se razvoj oslanjao, s jedne strane, na raspoložive prirodne resurse, zatečenu industrijsku strukturu i na razvitak proizvodnje sredstava za proizvodnju kao temelja daljnje industrijalizacije, što je bilo konzistentno s početnim zatvorenim modelom razvitka. Takav razvitak industrije slijedila je koncepcija supstitucije uvoza i stvaranja autarkičnog modela industrijske strukture.

Uvođenjem samoupravnoga društveno-ekonomskog modela i njegovim postupnim razvitkom dolazi do postupne decentralizacije i uvođenja tržiš-

¹ Bičanić, R. (1951.), Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.–1860.), JAZU, Zagreb.

nih obilježja, poglavito u domeni tržišta roba. To je doprinijelo postupnom slabljenju obilježja zatvorenosti i samodostatnosti.

Jugoslavenski su privredni sistem karakterizirala dva osnovna, međusobno povezana sintetička cilja industrije, izražena u minimizaciji troškova i maksimizaciji dohotka, te raspodjeli dohotka unutar okvira planske privrede. Raspodjela dohotka bila je u funkciji realokacije resursa sukladno društveno usvojenim prioritetima. Takav pristup odrazio se na kriterije i mehanizme primarne i sekundarne raspodjele, a izvorište je bilo u načinu određivanja cijena, subvencija i sl.²

Brojne definicije industrijalizacije polaze od činjenice da je industrijska proizvodnja, za razliku od manufakture, obilježena prevladavajućim udjelom visoko mehaniziranih sredstava za proizvodnju (u daljnjim fazama razvitka rastućim udjelom automatizirane i robotizirane opremljenosti) u vrijednosti osnovnih sredstava.

Industrijalizacija neke ekonomije podrazumijeva određene udjele u bruto društvenom proizvodu (BDP) (uobičajeni udjel je oko 25% narodnog dohotka), visoke udjele prerađivačke industrije u ukupnoj industriji i zamjetnu razinu zaposlenosti npr. najmanje oko 10%.³ Kao definicijsko obilježje može se uzeti ono Ujedinjenih nacija (UN), koje glasi: "Industrijalizacija je proces ekonomskog razvoja u kojem se najveći dio resursa neke privrede mobilizira u razvoju i primjeni suvremene tehnologije, razvedenoj gospodarskoj strukturi koju karakterizira dinamičan prerađivački sektor s visokom zastupljenosti proizvodnje sredstava za proizvodnju i potrošnih dobara". Time se, u načelu, osigurava visoka stopa gospodarskog rasta ekonomije u cjelini. Gospodarski je rast, dakako, osnovni cilj društvenog napretka.

Industrijalizacija se odvija pod utjecajem svjesnih, tržišnih, tehničko-tehnoloških i resursnih čimbenika. U socijalističkim sustavima svjesni se čimbenik odražavao u definiranim društvenim prioritetima kojima se težilo ostvariti transformacije društva u realnoj i socijalnoj sferi. Razvijeni su brojni razvojni modeli koji su funkcionirali unutar zatvorenih i potom otvorenih gospodarskih sustava na načelima tržišnih cijena i s izvedenim planskim, odnosno obračunskim cijenama. Modeli čine temelj za izradu planskih dokumenata, industrijskih strategija, master planova odnosno operativnih razvojnih programa.⁴ U Jugoslaviji su bili u funkciji savezni

² Korošić, M., (1976.), Cijene i strukturne promjene u privredi, Informator, Zagreb.

³ Crkvenac, M. (1993.), Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske, Informator, Zagreb.

⁴ Lange, O., i F. Taylor (1938.), On the Economic Theory of Socialism, University of Minnesota Press, str. 72-98., Dobb, H. M. (1955.), On Economic Theory and Socialism, Routledge & Kegan Paul, str. 41-55., Brus, W. i K. Laski, (1965.), "Problems in the theory of growth under socialism" u: E. A. G. Robinson (ur.), Problems Of Economic Development, Macmillan, str. 21-54.; Kalecki M. (1963.), Outline of a method of constructing a perspective plan, Szkola Glowna Planowania i Statystyki, Varšava; Nemchinov, V. (1963.), Basic elements of a model of planned prices formation, Voprosy Ekonomiki, br. 12, str. 105-21.; Kantorovich, V.L. (1955.), The Best Use of Econo-

plan i unutar njega petogodišnji planovi industrijskog razvoja, a takvi su se planovi izrađivali i na republičkoj razini, pa tako i hrvatski. Ti su planovi s vremenom bili transformirani, sukladno promjenama društvenih odnosa i privrednog sistema, od centraliziranih u decentralizirane.⁵ Promjene su se očitovale i u metodologiji, analitičkom pristupu i modelima.⁶

Specifičnosti industrijskog razvitka od 1950. do 1990.

Specifičnost društveno usmjerenog razvoja bila je u tome da je Hrvatska, već od sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća, imala obilježja novoindustrijalizirane republike, ali ipak sa znatnim zaostatkom iza industrijski razvijenih država. U strukturi industrije bilo je moguće razabrati sljedeće sektore: proizvodnju sredstava za proizvodnju, intermedijarnu proizvodnju, proizvodnju sirovina i baznu proizvodnju, proizvodnju potrošnih dobara i začetak proizvodnje utemeljene na višim tehnologijama. Klasična podjela odnosila se na laku i tešku industriju. Od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća, paralelno sa sve većim otvaranjem međunarodnog tržišta i snažnim prodorom globalizacije, bitna ključna riječ ekonomske teorije i prakse postaje konkurentnost. Ona dobiva svoj materijalizirani oblik u doprinosu rada, inovacija, odnosno u dosegnutoj razini dodane vrijednosti u proizvodima i proizvodnim postupcima. Sukladno tome Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) razlikuje sljedeće industrije: niže tehnološke razine, niže srednje tehnološke razine, više srednje tehnološke razine i visoke tehnološke razine. Obilježje je dostignutoga razvoja industrije do kraja osamdesetih godina da su u strukturi bile zastupljene sve tehnološke razine s najmanjim udjelom visoke tehnološke razine, i to zbog usporenog transfera inovacija. Znatno je bio udio više srednje tehnološke razine.

Specifičnost je industrije u Jugoslaviji da njen razvoj nikad nije bio nezavisan o nositeljima ekonomske politike, odnosno političkog utjecaja, ili, kako se to nazivalo, "svjesnog faktora". Za razliku od drugih socijalističkih društveno-ekonomskih modela razvoja gospodarstva, pa tako i industrije, uvođenje samoupravnog sustava dovodi do većeg osamostaljivanja

mic Resources, Pergamon Press, str. 262-301.; Kornai, J. (1965.), *Mathematical programming as a tool of socialist economic planning*, rad sa Prvog svjetskog kongresa ekonometrijskog društva, Rim, rujan 1965.

⁵ Lang, R., D. Vojnić (1982.), *The basic features of the Yugoslav economic system*, u: *Essays on the Political Economy of Yugoslavia*, Lang, R., Macesich, G., Vojnić, D. (ur.), Informator, Zagreb, str. 29-45.; Lang, R. (1986.), *Koncepcija i strategija razvoja*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.; Sirotković, J. (1976.), *Teorija i politika ekonomskog razvoja*, Zagreb; Vojnić, D. (1977.), *Investicije i društvena reprodukcija*, Informator, Zagreb.

⁶ Mesarić, M. (1967.), *Planiranje privrednog razvoja*, Informator, Zagreb; Sekulić, M. (1974.), *Uloga strukturnih modela u organizaciji sistema samoupravnog planiranja*, Makroprojekt Privredni sistem SFRJ – Sistem planiranja, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

gospodarskih subjekata i njihove ciljne funkcije izražene u maksimiziranju dohotka. Razvoj se nastoji uskladiti mehanizmima društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja. Na taj se način razvija sustav susretnog planiranja, u kojem dolazi do izražaja razvojna strategija pojedinačnih gospodarskih subjekata i njihovih grupacija.

Jačanjem tržišne komponente planovi u sve većoj mjeri postaju indikativni. Sustav dogovaranja imao je za cilj smanjiti konfliktnost interesnih grupacija, što je otvaralo prostor za pojavu elemenata monopolizacije i formiranja oligopolskih struktura. To je dovelo do pojave dupliranja industrijskih struktura na republičkim razinama. Takav je proces bio ostvariv zbog nesavršena funkcioniranja tržišta, posebno u ciklusima razvoja kad se pojavljuju dolovi tih ciklusa.⁷

Tablica 1. NOSIOCI, RAZINE I ZNAČAJKE INDUSTRIJSKE POLITIKE
(JUGOSLAVIJA I HRVATSKA U RAZDOBLJU 1952.–1990.)

Na razini države	
Direktivni plan – visoki stupanj centralizacije	I. faza
Direktivni plan – savezna i republička razina	II. faza
Indikativni plan i usklađivanje zajedničkih odnosa	III. faza
Utjecaj kroz promjene privrednog sistema – reforme	
Utjecaj promjena uvjeta privređivanja (mjere uže ekonomske politike)	
Usmjeravanje aktivnosti pomoću sustava odlučivanja (samoupravni sustav odlučivanja)	
Na srednjoj razini (na razini industrije kao sektora)	
Privredne komore	
Opća udruženja	
Zajednice za plansku i poslovnu suradnju	
Samoupravne interesne zajednice	
Druge asocijacije i zajednice	
Motivi i zadaci u poslovanju i politici na razini privrednih subjekata – mikro razina	
Usklađivanje potreba zaposlenih s njihovim radnim doprinosom, uvjetima života, unapređenja znanja i sl.	
Izvršavanje planova razvoja	
Stvaranje osnova za dugoročnije podmirivanje potreba i poboljšanje uvjeta rada i života	

Sasatavljeno prema: Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb, str. 47.

U uvjetima sve veće složenosti gospodarstva, paralelno s planskom komponentom, sve veće značenje dobiva ekonomska politika. Svjesni utje-

⁷ Horvat, B. (1969.), *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Beograd.

caj na razvoj industrije djeluje i preko ekonomske politike. Nosioci ekonomske politike su država i subjekti u industriji, njihova udruženja, zajednice, poslovna udruženja, gospodarske komore i slično. Nosioci, razine i značajke industrijske razine razrađeni su na sustavan način.⁸ Tablica 1. na prethodnoj stranici daje presjek nosilaca, razina (makro, srednja i mikrorazina) i značajki, odnosno motiva poslovanja.

Reforme ekonomskog sistema, ekonomska politika i industrijski razvitak

Ekonomska je politika bila izvedenica sustavnih ekonomskih reformi, ali je ujedno iz međuodnosa razvojnog procesa po osnovnim razinama inicirala i potrebu za promjenama.⁹ Treba naglasiti da interesi nosilaca razvojne politike, odnosno programa po pojedinim razinama, nisu bili idealni. Konfliktnost interesa, koja je proizlazila iz poimanja samouprave, tržišno-planske privrede, ali i stupnja razvijenosti republika i autonomnih pokrajina, dovodila je često do suboptimalnih rješenja. Porastom decentralizacije i federalnog ustroja jačala je težnja za zaokruživanjem struktura unutar republika. Umjesto jačanja uloge nevidljive ruke Adama Smitha, jačala je uloga čvrste ruke s naglašenim pritiskom na monetarnu i fiskalnu politiku, izraženu u stalnoj prisutnosti mekih budžetskih ograničenja. Rezultanta je bila smanjivanje učinkovitosti industrije u cjelini i po bitnim čimbenicima proizvodnje.¹⁰

Složenost gospodarske strukture i interesnih odnosa nametala je potrebu definiranja novog razvojnog koncepta i iz njega izvedene strategije razvitka općenito i industrije posebno. U tom je pogledu, krajem sedamdesetih i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća, prednjačila ekonomska znanost inicirajući izradu "Znanstvenih osnova dugoročnog razvoja" u suradnji s Republičkim zavodom za društveno planiranje i uz posebno zalaganje Bože Marendića.

Faze razvitka industrije

Promjene koje su se odvijale tijekom razvojnog procesa bile su, u suštini, reformskog karaktera, ponekad parcijalne, a češće sveobuhvatne. One su se odrazile na industrijski razvoj. Nakon 1945. godine promjene su se zbile u 1950., 1954., 1965., 1974. i 1983. godini. *Industrija je u tom razdob-*

⁸ Crkvenac, M. (1993.); *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb.

⁹ Vidi poglavlje Vojnić, D., *Razvoj gospodarstva republike 1945.–2005.*

¹⁰ Teodorović, I. (1980.), *Industrijski razvoj i investicijska odluka u Jugoslaviji*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb; Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb.

*lju (1952.–1990. godine) ostvarila porast od sedam puta. Fiksni kapital ukupnog društvenog sektora industrije porastao je u istom razdoblju za više od jedanaest puta.*¹¹ S takvim rezultatima, već nakon prve dekade razvoja, primijenjeni model i politika industrijalizacije pobudili su pažnju šire znanstvene javnosti, a i novo oslobođenih zemalja u razvoju, koje su i same težile ubrzanoj industrijalizaciji kao načinu transformacije vlastitih naslijeđenih društveno-ekonomskih struktura.

Navedeno poslijeratno razdoblje industrijskog razvitka do uvođenja novoga društveno-ekonomskog modela, koje je obilježeno početkom procesa tranzicije, moguće je u suštini podijeliti na dva osnovna razdoblja, i to do 1956. godine, te od 1957. do 1989. godine.

U razdoblju do 1956. industriju obilježava faza obnove. Pod pojmom obnove industrije podrazumijeva se fizička obnova ratom devastiranih industrijskih postrojenja i s tim povezana izgradnja osnovne polazne industrijske strukture, kadrovska obnova, izgradnja nužne infrastrukture, zadovoljavanje potreba ostalih područja zajedničke države (proizvodne, sirovinske, logističke) po principu komplementarnosti, i tome slično.

U drugom razdoblju kvantitativne, planski normirane, razvojne kriterije zamjenjuju kvalitativni i kvantitativni razvojni kriteriji gospodarskih subjekata (maksimizacija dohotka, doprinos razvitku u okruženju, stipendiranje i sl.). Intenzivan industrijski razvoj odvijao se u OECD specifičnim uvjetima društvenih transformacija od uvođenja samoupravnog modela do njegova sveobuhvatnog formiranja kao društvenoga i ekonomskog procesa. Opće promjene, promjene u društvenim odnosima i razina društvene organiziranosti omogućavale su procesu industrijskog razvoja znatan zamah, s težnjom da se taj trend održi. Sve su usporedne analize pokazivale zamjetne rezultate i činjenicu ubrzanog sustizanja industrijski razvijenih zemalja.¹²

Rast industrijske proizvodnje u Hrvatskoj bio je znatno brži od rasta u većini industrijski razvijenih zemalja, a rast proizvodnosti rada u industriji bio je sporiji od rasta proizvodnosti rada u industrijama npr. Austrije, Belgije, Francuske i Nizozemske. Razlike su proizlazile iz razlike u strukturama, razlike u opremljenosti rada, doprinosu faktora rada, kapitala i tehničkog napretka.¹³

Jedan od temeljnih razvojnih ciljeva bilo je maksimalno otvaranje novih radnih mjesta, tj. novo zapošljavanje, a njegova se ekstenzivnost posebno odnosila na industriju. U znatnom dijelu tog razdoblja rast indus-

¹¹ Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.

¹² Teodorović, I., T. Hudovski (1983.), "Industrija u ukupnom razvoju SR Hrvatske i SFR Jugoslavije", projekt Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SRH do 2000. godine, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

¹³ Teodorović, I. (1980.), Industrijski razvoj i investicijska odluka u Jugoslaviji, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

trijske proizvodnje više se temeljio na rastu zaposlenosti nego na ostalim čimbenicima. Takav pristup doprinio je *rješavanju problema transfera radno sposobnog stanovništva iz agrara u industriju*, odnosno u gradska središta, te rješavanju potencijalnih socijalnih napetosti. Posljedica takve politike bilo je slabljenje učinkovitosti korištenja raspoloživim resursima (pad graničnih doprinosa rada i kapitala) i smanjenje konkurentnosti industrije.

Razdoblje od 1956. do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća može se podijeliti na dva podrazdoblja. Podrazdoblje od 1956. do 1965. označava produbljivanje industrijske strukture s povećanom zastupljenošću prerađivačke industrije. Uz nastavak razvoja teške industrije, sve se veća pažnja posvećuje razvoju prerađivačke industrije i sredstava široke potrošnje. Takva promjena nametnula je potrebu za ubrzanijom proizvodnjom intermedijarnih materijala i proizvoda. To je razdoblje obilježeno visokim stopama gospodarskoga i industrijskog rasta, ali i naznakom prvih strukturnih problema u industriji.¹⁴

Od 1965. godine nadalje orijentacija je u sve većoj mjeri na izvozno orijentiranu proizvodnju s višim razinama opremljenosti rada, odnosno složenosti proizvoda. Nekonzistentna politika međunarodne razmjene, koja je dobila najveću podršku kroz subvencije i promjene tečaja dinara u odnosu na vodeće valute, usporeni transfer vlastitih znanja i inovacija te transfer tehnologija općenito uslijed nedovoljne kooperacije sa stranim partnerima i sporog razvitka zajedničkih poduhvata (joint-venture), dovele su do kasnije uspostave baznih kapaciteta u prerađivačkoj industriji. To se isto tako odnosi i na uvođenje elektronike (u sljedećem razdoblju ove faze) u većini grana u odnosu na inozemnu konkurenciju. U nastojanju da se te razlike smanje, došlo je do prevelikih investicija i zaduživanja u inozemstvu, tako da su se ovi napori, barem za neko vrijeme, pretvorili u ograničenja daljem razvoju.¹⁵

U situaciji kad je bilo očito da treba napraviti reda u domeni investiranja i objektivizirati kriterije ulaganja na svim razinama donošenja investicijskih odluka, na inicijativu Tomislava Badovinca, u drugoj polovici sedamdesetih banke su u Hrvatskoj potaknule izradu metodologije za izradu investicijskih programa i donošenje investicijskih odluka (Priručnik za planiranje investicijskih projekata, 1981.). Ona je ubrzano postala obvezatna za cijelu federaciju, a također je, u obliku transfera znanja, postala okosnicom metodologije Organizacije za industrijski razvoj Ujedinjenih nacija (UNIDO) sa sjedištem u Beču.

¹⁴ Kopal, M. (1988.), "Strukturne promjene u prerađivačkoj industriji SR Hrvatske u razdoblju 1960.–1983., Ekonomski pregled br. 5-6, Zagreb.

¹⁵ Crkvenac, M. (1993.) *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb.

Razlike u stopama rasta po pojedinim razdobljima odraz su promjena u privrednom sistemu, ekonomskoj politici i općenito padajućih doprinosa čimbenika proizvodnje. Ta su kretanja prikazana u tablici 2.

Tablica 2. STOPE RASTA INDUSTRIJSKE I POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE I UKUPNOG DRUŠTENOG BRUTO PROIZVODA U RAZDOBLJU OD 1961. DO 1990.

Razdoblje	Industrija	Poljoprivreda	DBP (društveni i privatni)
1950.–1960.	10,1	7,0	6,5
1961.–1970.	8,6	2,4	6,3
1971.–1980.	7,0	3,0	5,6
1981.–1990.	1,0	0,8	0,8

Izvor: Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj*, Informator, Zagreb, str. 154.

Padajuće stope rasta u industriji nisu na identičan način bile kompenzirane povećanim stopama rasta u ostalim sektorima, tako da je tendencija relativnog smanjenja stope rasta BDP-a bila stalna. Takva su se kretanja odrazila na udio industrije u društvenom proizvodu, kao što je vidljivo iz tablice 3.

Tablica 3. UDIO INDUSTRIJE U DRUŠTVENOM PROIZVODU SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE, U %

	1961.	1970.	1980.
Na osnovi stalnih cijena (1980.)	29,1	33,3	34,0
Na osnovi tekućih cijena	44,2	37,7	33,6

Izvor: Teodorović, I., T. Hudovski, (1983.), "Industrija u ukupnom razvoju SR Hrvatske i SFR Jugoslavije", projekt Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SRH do 2000. godine, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb., str. 25.

Periodizacija industrijskog razvoja prema kriteriju ostvarenih materijalnih rezultata razlikuje dva podrazdoblja i planska razdoblja, što je prikazano u tablici 4.¹⁶ Periodizacija uzima u obzir učinke bitnih reformskih zahvata u gospodarstvu, a i prenesene učinke iz prethodnih razdoblja. To je relevantno zbog toga što je u investicijskim poduhvatima u industriji kontinuirano bio velik razmak od njihova početka do konačnog stavljanja u funkciju u usporedbi s industrijaliziranim tržišnim ekonomijama sličnoga ili višeg stupnja razvijenosti.¹⁷

¹⁶ Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb.

¹⁷ Teodorović, I. (1980.), *Industrijski razvoj i investicijska odluka u Jugoslaviji*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

Periodizacija po planskim razdobljima u tablici 4. pokazuje ostvarivanje srednjoročnih planova. Iz navedene periodizacije mogu se razlikovati ciklička kretanja na koja je prvi put upozoreno nakon realizacije trećega planskog razdoblja uključujući li se u razmatranje i razdoblje od 1950. do 1956. godine.¹⁸ Ciklusi postaju izrazitiji porastom uloge tržišnih elemenata, orijentacijom na osobnu potrošnju, zbog promjene potražnje i još uvijek znatnog utjecaja svjesnog čimbenika.

Tablica 4. STOPE RASTA DRUŠTVENOG PROIZVODA INDUSTRIJE
od 1956. do 1989. godine, u %

Razdoblje	Stopa rasta DP-a
I. periodizacija	
1956.–1964.	11,7
1965.–1978.	5,6
1979.–1984.	2,5
1985.–1989.	1,1
II. periodizacija	
1956.–1967.	9,7
1967.–1978.	6,1
1979.–1989.	1,9
Planska razdoblja	
1957.–1961.	10,2
1961.–1965.	11,0
1966.–1970.	3,4
1971.–1975.	7,1
1976.–1980.	6,8
1981.–1985.	6,2
1985.–1989.	1,1

Izvor: Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj*, Informator, Zagreb, str. 155.

Drugi element, koji je očit u svakom pristupu određivanju razvojnih razdoblja industrije, bila je očita tendencija smanjivanja stope rasta industrije. Postavlja se pitanje je li to odraz rastućeg stupnja industrijalizacije ili se radi o inherentnim kretanjima primarne i sekundarne raspodjele dohotka, odnosno alokacije resursa. O tome će biti, ukratko, riječi u nastavku.

¹⁸ Horvat, B. (1969.), *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Beograd.

Kvantitativne i kvalitativne značajke razvitka industrije do početka tranzicije

Uočene tendencije relativnog smanjivanja stopa rasta na početku sedamdesetih godina nisu ocijenjene kao odraz pune industrijske razvijenosti.¹⁹ Tada se smatralo da je industrija SR Hrvatske ušla u kritičnu fazu razvoja kad je nužna izmjena koncepcije razvoja.

Slabosti razvoja do 1980. godine prepoznate su kao:

- ekstenzivnost razvoja – kao izvoriste niza neusklađenosti;
- znatno brži rast prerađivačkih kapaciteta u odnosu na proizvodnju sirovina i repromaterijala;
- nedovoljna izvozna orijentacija;
- ekstenzivna energetska potrošnja i nepovoljna struktura elektroenergetskih kapaciteta (naglašeni udio termoelektrana na tekuće gorivo);
- više cijene na domaćem tržištu od izvoznih, uz tečaj kao restriktivni čimbenik u jačanju izvozne orijentacije;
- problem relativnih cijena i vrednovanja cijena temeljnih faktora proizvodnje (rad, kapital, prirodna i tehnološka renta);
- neučinkovit transfer tehnologije i znanja;
- neučinkovita alokacija resursa i slično.

Navedene slabosti valja stavljati u odnose. U odnosu na ekonomije zemalja centralnih planskih privreda Istočne Europe spomenute slabosti teško da bi bile uočljive. Razlike se, međutim, javljaju u odnosu na tržišne ekonomije sličnoga ili višeg stupnja razvijenosti.

Kretanje zaposlenosti pokazuje kontinuiran rast, koji je doveo do toga da je 1965. godine u industriji bilo 37,6% ukupno zaposlenih, a u 1990. taj se udio smanjio na 37,2%, što je označilo početak pada u apsolutnom i relativnom smislu. Smanjenje udjela do 1990. godine dogodilo se uglavnom zbog bržeg rasta uslužnog sektora. Međutim, takav rast upozorava na nepostojanje tržišta rada (rast zaposlenosti odvija se istovremeno sa stagnacijom i padom proizvodnje) odnosno opstankom ekstenzivnog modela razvitka i dijelom zbog strukturnih značajki industrije.

¹⁹ Republički zavod za društveno planiranje, (1976.), Dugoročni razvoj industrije u SR Hrvatskoj do 1985. godine, Zagreb.

Tablica 5. KRETANJE POKAZATELJA RAZVOJA INDUSTRIJE, CIJENE U 1972. STOPE RASTA

Razdoblje	Zaposleni	Osnovna sredstva	Bruto investicije u osnovna sredstva	Proizvodnost rada	Kapitalna opremljenost rada	Prosječni kapitalni koeficijenti
I. periodizacija						
1956.–1964.	–	8,3	7,9	–	–	-3,2
1965.–1979.	2,2	7,9	15,4	3,8	5,5	1,6
1980.–1985.	2,0	3,3	-10,4	0,9	1,3	1,9
II. periodizacija						
1956.–1967.	–	8,1	6,9	–	–	-1,6
1967.–1978.	2,8	8,2	8,6	4,0	5,2	1,6
1979.–1985.	2,0	3,4	-9,9	-0,7	1,4	2,1

Izvor: Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj*, Informator, Zagreb, str. 163.

Zanimljiva su i ostala kretanja razvojnih pokazatelja industrije, što je vidljivo iz tablice 5. Rast zaposlenosti, uz usporevanje rasta proizvodnje, odrazio se na kretanje produktivnosti. Ona se smanjivala i tijekom posljednjeg decenija do 1990. godine kad je doprinos rada bio negativan. Uzmemo li produktivnost rada, kao jedan od ključnih pokazatelja konkurentnosti industrije, može se zaključiti da je bila u opadanju.

Rast osnovnih sredstava industrije te bruto investicija u osnovna sredstva industrije do kraja je osamdesetih godina bio impresivan. U posljednjem desetljeću rast osnovnih sredstava je skroman, a kretanje bruto investicija u osnovna sredstva upozorava na deinvestiranje. Takve su okolnosti dovele do pada kapitalne opremljenosti rada i prosječnih kapitalnih koeficijenata. U odnosu na čimbenike porasta proizvodnje, ne samo da se smanjio doprinos rada, već i kapitala. U takvim se okolnostima može postaviti opravdano pitanje o činjenici nestanka hrvatskog modela industrijskog razvitka. Valja napomenuti da je doprinos tehničkog napretka u industriji bio znatan, pa objašnjava između četvrtine i jedne trećine doprinosa rastu.²⁰ Bio je ostvarivan investiranjem i transferom tehnologije i znanja iz inozemstva, a tek neznatnim dijelom transferom vlastitih sredstava/postupaka, odnosno znanja. Slabljenjem dinamike investiranja, uz nedovoljnu iskorištenost kapaciteta tijekom posljednje dekade, kao izvedenica došlo je i do slabljenja funkcije tehničkog napretka.

²⁰ Teodorović, I. (1980.), *Industrijski razvoj i investicijska odluka u Jugoslaviji*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

Učinkovitost industrije moguće je promatrati i s gledišta međunarodne razmjene. Industrijalizacija se kretala od intenzivnog ulaganja u proizvodnju sredstava za proizvodnju, do autarkičnog razvoja radi zadovoljavanja osnovnih potreba, preko supstitucije uvoza do bitnog cilja koji je označavao izvoznu orijentaciju. Struktura izvoza i uvoza odražavala je, sukladno tome, osnovne faze industrijskog razvitka. Kritičnom se pokazala faza supstitucije uvoza, a pogotovo izvozne orijentacije industrije, odnosno cjelokupne ekonomije, koja je trebala proistći iz faze supstitucije uvoza.

Prema službenim podacima iz statističkih godišnjaka Jugoslavije i Hrvatske za razdoblje od početka sedamdesetih do pred kraj osamdesetih godina prošlog stoljeća mogu se u vanjskotrgovinskoj bilanci identificirati izvozno suficitne i deficitarne grane.

Suficitne su grane bile:

- proizvodi od obojenih metala,
- prerada obojenih metala,
- brodogradnja,
- proizvodnja finalnih proizvoda od drva,
- proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda,
- proizvodnja kožne obuće i galanterije,
- ostalo.

Deficitarne su grane bile:

- proizvodnja nafte i zemnog plina,
- crna metalurgija,
- strojogradnja,
- proizvodnja prometnih sredstava,
- proizvodnja električnih aparata i strojeva,
- prerada kemijskih proizvoda,
- poljoprivreda i ribarstvo,
- ostalo.

Zanimljiva je stalnost ove strukture, koja se provlači kroz dobrih petnaest godina posljednje razvojne faze industrije u okviru Jugoslavije. Navedeni su odnosi utjecali na ukupni deficit trgovinske razmjene, a o strukturnim obilježjima industrije govori i struktura trgovinskog deficita navedena u Tablici 6.

Tablica 6. STRUKTURA TRGOVINSKOG DEFICITA

	1986.	1987.	1988.	1989.	1990.
Trgovinski deficit	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Proizvodnja nafte i zemnog plina	38,9	38,0	46,1	53,1	51,6
Crna metalurgija	4,1	1,9	–	5,1	0,6
Strojogradnja	13,3	11,0	5,1	7,6	7,1
Proizvodnja prometnih sredstava	3,0	2,7	2,5	3,0	5,5
Proizvodnja električnih aparata	3,3	4,5	4,0	5,6	7,0
Proizvodnja kemijskih proizvoda	5,8	6,1	5,2	1,5	6,8
Poljoprivreda i ribarstvo	6,9	8,6	9,0	11,2	15,3
Ostalo	24,5	27,1	28,3	12,9	25,1

Izvor: Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj*, Informator, Zagreb, str. 178.

Naravno, navedeni su podaci iskazani kao agregatne vrijednosti za pojedine sektore i grane. Iako je na razini pojedinih gospodarskih subjekata bio ne malen broj uspješno orijentiranih po svojim proizvodima pa čak i s međunarodno priznatim robnim markama, ipak je njihov broj nedovoljan za popravljjanje opće slike. Po kretanjima u međunarodnoj razmjeni hrvatska industrija nije pokazala uvjerljivost razvrstavanja među novo industrijalizirane ekonomije.

Stagnantnost industrijske strukture i sve naznake kriznog razdoblja koincidirale su s nagomilavanjem problema na saveznoj razini. Razlike u stupnju razvijenosti između republika i pokrajina bivše federacije, razlike u udjelima poljoprivrede, industrije i tercijarnog sektora, razlike u demografskim kretanjima te sve manje mogućnosti zapošljavanja viška aktivnog stanovništva u industrijski razvijenim zemljama Europe (zbog dovršetka njihove prve faze restrukturiranja i modernizacije) bile su izvorom različitih pogleda na budući razvoj, a u konačnici i na međusobne odnose.

Može se zaključiti da je kriznu situaciju izazvala nemogućnost ili nespremnost za potpunu provedbu samoupravnog modela s punim djelovanjem tržišta, uz uvažavanje svih efikasnih komponenti socijalne države, odnosno države blagostanja. Ustav iz 1974. godine i napredne ideje samoupravnog modela socijalističke privrede pretvorili su se u svoju suprotnost – zamrznute odnose i nespremnost za uvođenje gospodarskoga i političkog pluralizma. U trenutku kad je to sagledano (reformе Savezne vlade pod Antom Markovićem), suprotnosti su bile tolikih razmjera da su te reforme, umjesto progresiji, otvorile prostor regresiji, kako tu fazu razvoja naziva Branko Horvat. Privredni sistem prošao je put od privatnog vlasništva

*preko državnoga, odnosno društvenog, natrag u privatno, što se u terminologiji političke ekonomije uzima kao regresija.*²¹

Razvoj industrije nakon 1991. godine

Nakon promjena, koje su svoje izvorište imale krajem osamdesetih godina, a počele su se realizirati početkom devedesetih, dolazi do fundamentalnih promjena u društvenom i gospodarskom sustavu. Osim uspostave političkog pluralizma, započinje faza ostvarivanja vlasničkog pluralizma u kontekstu načela tranzicije koja se, uz to, odvijala i pod snažnim utjecajem čimbenika globalizacije.

Načelno je tranzicija prema tržišnoj ekonomiji imala za cilj da u okviru definirane koncepcije i strategije razvoja ostvari pomake prema višim razinama učinkovitosti gospodarskog sustava. Načelno se, u tom pogledu, otvorilo ključno pitanje načina ostvarivanja tranzicije u okolnostima kad nije bio definiran teorijski i metodološki okvir tranzicije iz centralno-planskih ekonomija, odnosno, u našem slučaju, samoupravnog sustava u tržišni na novim vlasničkim osnovama. Cijeli se proces tranzicije, bez obzira bila ona ubrzana ili postupna, u svim tranzicijskim zemljama odvijao po modelu pokušaja i pogreške. Dakle, eksperiment je išao po logici nedovoljno osmišljene koncepcije i njene operativne provedbe. Potvrdu takvog tijeka stvari nalazimo u činjenici da je zemljama u tranziciji trebalo u prosjeku deset godina da dostignu razinu BDP-a iz posljednjih godina predtranzicijskog razdoblja.

U procesu tranzicije postalo je evidentno da se očekivana tržišna ekonomija ostvarivala na specifičan način, i to naglašeno kao neregulirana predatorska ekonomija. Pojam tranzicije uveden je u znanstvenoj literaturi Marxa i Engelsa sredinom pretprošlog stoljeća.²² Odnosio se na povijesni pomak prema naprijed – iz kapitalizma u socijalizam. Restauracija je označavala pomak unazad u povijesnom smislu, a najčešće je slijedila nakon revolucije. U smislu takve interpretacije, tranzicija je pomak unazad iz socijalizma u kapitalizam, i to u onaj tip kapitalizma u kojem nije uspostavljena odgovarajuća institucionalna mreža, regulativa je nepotpuna, a civilno društvo nerazvijeno. Takva je situacija, po logici stvari, otvorila prostor za grabežni kapitalizam.

²¹ Horvat, B. (2002.), *Transition and restoration: Two alternative strategies*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 31-62.

²² Horvat, B. (2002.), *Transition and restoration: Two alternative strategies*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 31-62.

Tranzicija u Hrvatskoj imala je sva opća obilježja procesa tranzicije u zemljama Istočne Europe, iako uz neke specifičnosti. Prvo treba naglasiti da je prijelaz iz samoupravne parcijalne tržišne ekonomije – uz velik stupanj samostalnosti poduzeća – u tržišnu ekonomiju trebao proći lakše i brže u usporedbi s tipičnim centralno planskim privredama s relativno malo predtranzicijskih reformskih zahvata.²³ To se, međutim, nije dogodilo. *U proces tranzicije ušlo se bez koncepcije i strategije promjena i razvoja.*

Nametnuto ratno stanje još je u većoj mjeri zakompliciralo odvijanje samog procesa tranzicije. Stanje u gospodarstvu u velikoj je mjeri obilježila činjenica da je od mogućih modela privatizacije odabran najlošiji, iako treba napomenuti da niti jedan alternativni model nije idealan.²⁴ Osim toga, raspalo se nekad jedinstveno unutarnje tržište, a dogodile su se i promjene u međunarodnoj razmjeni. Takvo se je stanje odrazilo na razinu i kretanje BDP-a.

Bruto domaći proizvod u Hrvatskoj u odnosu na 1989. godinu smanjio se 1997. godine za 21%. U kontinuiranom smanjivanju, prva se pozitivna promjena dogodila 1994. godine kad je prvi put zabilježena pozitivna stopa rasta. Od svih sektora najveće su se negativne promjene dogodile u industriji. Inicijalni tranzicijski šok izazvao je smanjenje industrijske proizvodnje u 1991. godini za oko 29%, a taj se trend tijekom godina nastavio sve do druge polovice devedesetih. S 1997. godinom udio industrije u BDP-u smanjio se na oko 20%, a na početku tranzicije bio je oko 30%. Tijekom cijeloga desetgodišnjeg razdoblja stopa nezaposlenosti kontinuirano je rasla da bi krajem devedesetih, prema podacima Europske banke za obnovu i razvoj (EBRD), iznosila 17,5%. Takva razina nezaposlenosti bila je među najvišima u odnosu na tranzicijske zemlje Srednje i Istočne Europe. Bila bi još i viša da se u Hrvatskoj nije iskoristilo programirano prijevremeno umirovljivanje i širenje oblika socijalne potpore, čime su izbjegnute opasnosti od ozbiljnih socijalnih tenzija. Kad se ovakva kretanja usporede s prethodno definiranim ciljevima tranzicije, u pogledu ocjene procesa tranzicije u Hrvatskoj tijekom prvih deset godina odgovor je jasan. Takva nepovoljna ocjena posebno vrijedi u slučaju industrije.

Objektivnosti radi, treba naglasiti da je industrija ušla u tranzicijsko razdoblje sa brojnim naznakama strukturnih neusklađenosti i smanjivanja konkurentnosti, kao što je istaknuto u dijelu analize za predtranzicijsko razdoblje. Međutim, može se postaviti pitanje kvalitete njena razvoja u vremenu od 2000. godine do danas. U tom razdoblju industrija počinje

²³ Vojnić, D. (2002.), *Economics and politics of transition: The road to the welfare state and economy*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 63-70.

²⁴ Nušinić, M. & I. Teodorović (2002.), *The privatization process in Croatia*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 317-336.

rasti ubrzanije u odnosu na prethodno, ali je to još uvijek daleko od poželjne tvrdnje o reindustrijalizaciji, koja se ipak dogodila u nekima od uspješnijih tranzicijskih zemalja.

Udio prerađivačke industrije u ukupnom BDP-u u 2000. godini bio je 17,6% da bi se do 2003. i dalje smanjivao. U 2004. udio prerađivačke industrije u ukupnom BDP-u bio je 16,7%, što je još uvijek manje od njena udjela u 2000. godini. Struktura BDP-a prema djelatnostima prikazana je u tablici 7.

Tablica 7. STRUKTURA BDP-a
u %, tekuće cijene

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.
A Poljoprivreda, lov i šumarstvo	7,2	7,4	7,1	5,8	6,3
B Ribarstvo	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
C Rudarstvo i vađenje	0,6	0,6	0,6	0,6	0,7
D Prerađivačka industrija	17,6	17,5	16,3	16,4	16,7
E Opskrba električnom energijom, plinom i vodom	2,5	2,4	2,6	2,5	2,8
F Građevinarstvo	3,9	4,1	4,5	5,4	5,7
G Trgovina na veliko i malo, popravak motornih vozila i motocikala te predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo	8,6	9,6	10,9	11,8	10,8
H Hoteli i restorani	2,8	2,9	3,1	3,2	3,1
I Prijevoz, skladištenje i veze	8,1	8,3	8,3	8,2	8,7
J Financijsko posredovanje	3,8	4,1	4,7	5,0	5,1
K Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i poslovne usluge	8,6	8,8	8,8	9,4	9,7
L Javna uprava i obrana, obvezno socijalno osiguranje	8,3	7,0	6,5	6,1	5,8
M Obrazovanje	4,3	4,1	3,8	3,9	3,9
N Zdravstvena zaštita i socijalna skrb	4,7	4,4	4,4	4,3	4,2
O Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Navedene promjene u strukturi BDP-a odraz su bržeg rasta skupine djelatnosti iz uslužnog sektora. Takva bi slika mogla dovesti do zaključka da je Hrvatska ušla u postindustrijsku fazu razvitka, a to ne odgovara razini BDP-a po stanovniku. Uzme li se u obzir da prerađivačka industrija i dalje ima najvažniji udjel u ostvarenoj međunarodnoj razmjeni, treba sagledati neke bitne strukturne karakteristike prerađivačke industrije i donijeti cjelovitu ocjenu o sadašnjem razvojnem trenutku te industrije.

Promotrimo, stoga, kretanje fizičkog obujma proizvodnje u prerađivačkoj industriji.²⁵ Fizički obujam ostvaren 2005. godine bio je 40,5% veći u odnosu na 1995. godinu. Kretanje fizičkog obujma proizvodnje prikazano je u tablici 8. Prema navedenim podacima najveći je porast zabilježen u proizvodnji celuloze, papira i proizvoda od papira, proizvodnji prijevoznih sredstava i proizvodnji strojeva i uređaja. Zabrinjava, međutim, smanjenje u nekim potpodručjima koja se smatraju tehnološki složenijima, odnosno s većim udjelima dodane vrijednosti, kao što je to slučaj s proizvodnjom kemikalija, kemijskih proizvoda i umjetnih vlakana. Uz to pad bilježe neka od tradicionalnih potpodručja koja su tradicionalno snažno izvozno orijentirana, kao što su to, na primjer, proizvodnja kože i proizvoda od kože te proizvodnja tekstila i tekstilnih proizvoda.

Tablica 8. INDEKSI FIZIČKOG OBUJMA INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U PRERAĐIVAČKOJ INDUSTRIJI po potpodručjima Nacionalne klasifikacije djelatnosti (NKD) 2002., 1995. = 100

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
D Prerađivačka industrija	108,5	115,4	121,4	126,7	131,9	140,5
DA Proizvodnja hrane, pića i duhanskih proizvoda	93,9	99,8	105,7	111,0	114,2	120,9
DB Proizvodnja tekstila i tekstilnih proizvoda	81,5	84,5	77,1	73,6	60,6	56,9
DC Proizvodnja kože i proizvoda od kože	65,6	71,4	60,3	55,5	54,4	49,7
DD Prerada drva i proizvodi od drva	118,2	113,4	114,6	112,2	123,8	130,4
DE Proizvodnja celuloze, papira i proizvoda od papira	156,3	182,1	207,2	236,6	251,0	283,4
DF Proizvodnja koksa, naftnih derivata i nuklearnog goriva	90,9	85,9	86,9	92,2	91,0	85,8
DG Proizvodnja kemikalija i kemijskih proizvoda	100,6	94,0	100,2	91,0	99,6	97,7
DH Proizvodnja proizvoda od gume i plastike	102,6	112,7	122,2	129,4	131,6	150,3
DI Proizvodnja ostalih nemetalnih mineralnih proizvoda	124,1	132,2	151,1	163,3	165,7	175,5
DJ Proizvodnja metala i proizvoda od metala	129,1	137,0	139,5	163,4	181,2	196,6
DK Proizvodnja strojeva i uređaja	110,1	129,7	153,2	146,2	166,8	196,3
DL Proizvodnja električne i optičke opreme	112,1	104,5	103,8	114,1	107,0	127,2
DM Proizvodnja prijevoznih sredstava	151,9	206,7	206,9	191,0	223,7	233,3
DN Ostala prerađivačka industrija	125,2	135,0	139,6	153,3	176,0	180,2

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

²⁵ Božić, Lj. (2007.), "Strukturna obilježja prerađivačke industrije", u: Anić, I. D. i dr., *Razvoj prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2007.–2015.*, znanstvena studija, Ekonomski institut Zagreb.

Prerađivačka je industrija još uvijek važna zbog zaposlenosti. Ona se, međutim, od početka procesa tranzicije kontinuirano smanjivala, a razloge za to obilježava sam taj proces, kao što je to prethodno objašnjeno. Od 2006. godine zaposlenost ponovno raste. Strukturne promjene, restrukturiranje, tržišna pozicija i struktura zaposlenih po pojedinim potpodručjima i djelatnostima prerađivačke industrije utjecali su na kretanje plaća. Prosječne bruto plaće imaju trend porasta, tako da su 2005. godine one bile 36% veće u odnosu na plaće u 2000. godini. Bruto plaće ispod prosjeka industrije isplaćuju se u tradicionalnima relativno radno intenzivnim djelatnostima, a natprosječne bruto plaće isplaćuju se u potpodručjima i djelatnostima srednje i više razine opremljenosti rada, u kojima je i struktura zaposlenih povoljnija.

Tablica 9. GODIŠNJI INDEKSI PROIZVODNOSTI RADA U PRERAĐIVAČKOJ DJELATNOSTI
po potpodručjima Nacionalne klasifikacije djelatnosti (NKD) 2002., 2000.=100

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
D Prerađivačka industrija	111	121	132	140	147
DA Proizvodnja hrane, pića i duhanskih proizvoda	106	113	118	121	129
DB Proizvodnja tekstila i tekstilnih proizvoda	111	111	119	106	99
DC Proizvodnja kože i proizvoda od kože	113	105	113	122	118
DD Prerada drva i proizvodi od drva	100	109	111	125	131
DE Proizvodnja celuloze, papira i proizvoda od papira	121	140	162	172	174
DF Proizvodnja koksa, naftnih derivata i nuklearnog goriva	96	108	123	132	123
DG Proizvodnja kemikalija i kemijskih proizvoda	101	118	109	134	133
DH Proizvodnja proizvoda od gume i plastike	110	126	141	152	178
DI Proizvodnja ostalih nemetalnih mineralnih proizvoda	109	127	137	140	146
DJ Proizvodnja metala i proizvoda od metala	108	114	137	153	157
DK Proizvodnja strojeva i uređaja	127	153	148	169	196
DL Proizvodnja električne i optičke opreme	107	114	129	117	137
DM Proizvodnja prijevoznih sredstava	133	127	116	135	136
DN Ostala prerađivačka industrija	115	126	145	171	174

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Porast fizičkog obujma proizvodnje i zaposlenosti odrazio se na pokazatelje proizvodnosti rada. U procesu strukturnih prilagodbi i restrukturiranja prerađivačke industrije, pri čemu je pad zaposlenosti bio izraženiji od porasta proizvodnje, logično je očekivati porast produktivnosti rada. Ona je u stalnom porastu tako da je u 2005. godini bila za 47%

veća u odnosu na 2000. godinu. Kretanje proizvodnosti rada prikazano je u tablici 9. na prethodnoj stranici.

Navedena kretanja pokazuju diferencijaciju po potpodručjima, što upozorava na njihovo konkurentsko pozicioniranje s obzirom na činjenicu da je produktivnost rada jedan od bitnih čimbenika konkurentnosti.

Za sagledavanje bitnih strukturnih karakteristika važna je analiza odjeljaka prerađivačke industrije, grupiranih u tehnološke razine, u ukupnoj bruto dodanoj vrijednosti (BDV), broju zaposlenih i kapitalu prerađivačke industrije.²⁶ Analiza pokazuje da je industrijska struktura u Hrvatskoj nepovoljna, odnosno da najveći udio u distribuciji proizvodnih faktora i dodane vrijednosti (koja je direktni rezultat upotrebe faktora) imaju industrije niže i niže srednje tehnološke razine. Na te dvije skupine industrija odnosi se 74% od ukupnog broja zaposlenih u prerađivačkoj industriji, 79,6% ukupnog kapitala i 72,5% dodane vrijednosti.

Može se tvrditi da je najlošija situacija u industrijama više srednje i niže srednje tehnološke razine. Naime, industrije niže srednje tehnološke razine imaju iznimno visoku opremljenost rada kapitalom, ali istovremeno bilježe najnižu proizvodnost kapitala. Iz toga se može zaključiti ili da je kapital, koji postoji u ovoj grupi industrija, zastario ili da se uopće ne upotrebljava u proizvodnom procesu. Loša je situacija i u industrijama više srednje tehnološke razine, u kojima je proizvodnost rada niža od proizvodnosti rada u industrijama niže srednje tehnološke razine. Nadalje, proizvodnost kapitala u industrijama više srednje tehnološke razine po svojoj vrijednosti više nalikuje vrijednostima proizvodnosti kapitala u industrijama niže i niže srednje tehnološke razine, a ne industrijama više tehnološke razine, što potvrđuje nepovoljnije strukturne procese u ovoj grupi industrija koje se, osim u proizvodnosti, odražavaju i u smanjenju akumulacije kapitala i bruto dodane vrijednosti. S obzirom da ova grupa industrija ima pet i pol puta veće značenje za prerađivačku industriju od industrija visoke tehnološke razine,²⁷ njezinim negativnim rezultatima treba pridati više pažnje nego odličnim rezultatima, zabilježenima u industrijama visoke tehnološke razine.

Najviše zabrinjava situacija u industrijama više srednje tehnološke razine. One su zabilježile i kumulativan pad produktivnosti rada i opremljenosti rada kapitalom. S druge strane, najveći rast proizvodnosti rada imaju industrije niže i niže srednje tehnološke razine, a, sasvim očekivano, najveći rast proizvodnosti kapitala uočen je u industrijama visoke i više

²⁶ Rašić Bakarić, I., Vizek, M. (2007.), "Analiza bruto dodane vrijednosti u prerađivačkoj industriji", u Anić, I. D. i dr., *Analiza dosadašnjeg razvoja i stanja prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2002.–2006.*, znanstvena studija, Ekonomski institut Zagreb.

²⁷ Značenje se ovdje mjeri udjelom industrija u dodanoj vrijednosti koju ostvari cijela prerađivačka industrija.

srednje tehnološke razine. Osim što su ostvarile najveći rast proizvodnosti rada, industrije niže srednje tehnološke razine imaju i najveću kumulativnu stopu rasta opremljenosti rada kapitalom i jedina su grupa industrija za koju su vrijednosti svih triju pokazatelja pozitivne.

Svi analizirani pokazatelji proizvodnosti upućuju na zaključak da su pozitivni pomaci u produktivnosti veći u industrijama niže i niže srednje tehnološke razine, a stagnira ili čak zaostaje industrija više srednje tehnološke razine, koja za razliku od industrija visoke tehnološke razine ima daleko veće značenje za prerađivačku industriju u Hrvatskoj, pa prema tome i potencijal za preokretanje nepovoljnih trendova u industrijskoj strukturi.

Takvo se stanje odražava na razinu konkurentnosti prerađivačke industrije, i to posebno na tržištu EU kojem težimo i koje je, po prirodi stvari, za ovu industriju najvažnije. Rezultati pokazuju da prerađivačka industrija u razdoblju od 2002. do 2006. godine nije znatnije poboljšala razinu izvozne konkurentnosti na tržištu EU 25.²⁸ Istovremeno, poljoprivredni sektor, u usporedbi s prerađivačkim, pokazuje znatno bolju poziciju na tržištu EU.

Promatra li se konkurentnost po pododjeljcima prerađivačke industrije, uočljivo je da tradicionalne izvozne djelatnosti, poput brodogradnje (proizvodnja transportnih sredstava), strojogradnje, kemijske te tekstilne i obućarske industrije, u razdoblju od 2002. do 2006. pokazuju različite trendove promjene izvozne konkurentnosti na tržištu EU 25.

Tako se može zaključiti da su tekstilna i obućarska industrija u promatranom razdoblju doživjele znatan pad izvozne konkurentnosti. Suprotno tome, strojogradnja je zabilježila pozitivan trend rasta.

Znatnije oscilacije u kretanju vrijednosti pokazatelja izvozne konkurentnosti pokazuje brodogradnja (proizvodnja transportnih sredstava), što bi se moglo pripisati karakteru ove djelatnosti, gdje je relativno dulje razdoblje od sklapanja ugovora za proizvodnju do konačne isporuke i gdje je naglašena ciklus komponenta međunarodne potražnje. Kemijska industrija nije od 2002. do 2006. znatnije promijenila razinu izvozne konkurentnosti. U usporedbi s drugim prerađivačkim sektorima, nakon tekstilne i obućarske, kemijska je industrija na drugom mjestu po vrijednosti pokazatelja izvozne konkurentnosti.

Hrvatska je mala zemlja, pa je njezino uključivanje na međunarodno tržište preduvjet njezina razvoja. Zbog toga bi temeljna razvojna strategija prerađivačke industrije trebala biti izgradnja i razvoj izvozno orijentiranih proizvodnih programa. *Razvojna i ekonomska politika moraju*

²⁸ Buturac, G. (2007.), "Analiza prerađivačke industrije Republike Hrvatske u međunarodnoj razmjeni", u: Anić, I. D. i dr., *Analiza dosadašnjeg razvoja i stanja prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2002.–2006.*, znanstvena studija, Ekonomski institut, Zagreb.

osigurati uključivanje pojedinih proizvoda prerađivačke industrije na međunarodno tržište na temelju komparativnih prednosti.

Takva kretanja posljedica su ekonomske politike, ograničenja u pogledu fleksibilnosti odnosno prilagodljivosti pojedinih djelatnosti te snažnog utjecaja globalizacije.

Zaključak

Industrijski razvoj Hrvatske od pedesetih godina prošlog stoljeća započinje s novim društveno-ekonomskim uređenjem u kojem se privatno vlasništvo pretvara, prvo, u državno, a ubrzo nakon toga – u društveno. Taj je razvoj bio utemeljen na marksističkom pristupu razvoju novih proizvodnih odnosa s osloncem na radnu teoriju vrijednosti. Ubrzo nakon prve faze centralizacije, u razdoblju obnove zemlje, početkom pedesetih godina dolazi do promjena *uvođenjem samoupravnoga društveno-ekonomskog modela. Taj je model išao u pravcu postupne decentralizacije i do uvođenja tržišnih obilježja, poglavito u domeni tržišta roba.* To je doprinijelo postupnom slabljenju obilježja zatvorenosti i samodostatnosti.

Promjene, koje su se odvijale u razvojnom procesu, bile su, u suštini, reformskog karaktera, ponekad parcijalne, a češće sveobuhvatne. One su se odrazile na industrijski razvoj. *Nakon 1952. i do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća industrija je ostvarila porast od sedam puta. Fiksni kapital ukupnog društvenog sektora industrije porastao je u istom razdoblju za više od jedanaest puta.* S takvim rezultatima, već nakon prve dekade razvoja, primijenjeni model i politika industrijalizacije pobudili su pažnju šire znanstvene javnosti, a i novo oslobođenih zemalja u razvoju, koje su i same težile ubrzanoj industrijalizaciji kao načinu transformacije vlastitih naslijeđenih društveno-ekonomskih struktura.

Navedeno poslijeratno razdoblje industrijskog razvitka do uvođenja novoga društveno-ekonomskog modela, koje je obilježeno početkom procesa tranzicije, moguće je, u suštini, podijeliti na dva osnovna razdoblja, i to do 1956., te od 1957. do 1989. godine.

U razdoblju do 1956. godine industriju obilježava faza obnove. Pod pojmom obnove industrije podrazumijevaju se fizička obnova ratom devastiranih industrijskih postrojenja i s tom povezana izgradnja osnovne polazne industrijske strukture, kadrovske obnove, izgradnja nužne infrastrukture, zadovoljavanje potreba ostalih područja zajedničke države (proizvodne, sirovinske, logističke) po principu komplementarnosti, i tome slično.

U drugom razdoblju kvantitativne, planski normirane, razvojne kriterije zamjenjuju kvalitativni i kvantitativni razvojni kriteriji gospodar-

stva i gospodarskih subjekata. Intenzivan industrijski razvoj odvijao se u specifičnim uvjetima društvenih transformacija od uvođenja samoupravnog modela do njegova sveobuhvatnog formiranja kao društvenoga i ekonomskog procesa. Opće promjene, promjene u društvenim odnosima kao i razina društvene organiziranosti omogućavale su znatan zamah procesu industrijskog razvoja s težnjom da se ovaj trend održi. Sve su usporedne analize svjedočile o zamjetnim rezultatima i činjenici ubrzanog sustizanja industrijski razvijenih zemalja.

Razdoblje od 1956. godine do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća može se podijeliti na dva podrazdoblja. Podrazdoblje od 1956. do 1965. označava produbljivanje industrijske strukture s povećanom zastupljenošću prerađivačke industrije. Uz nastavak razvoja teške industrije, sve se veća pažnja posvećuje razvoju prerađivačke industrije i sredstava široke potrošnje. Takva je promjena nametnula potrebu za ubrzanom proizvodnjom intermedijarnih materijala i proizvoda. To je razdoblje obilježeno visokim stopama gospodarskoga i industrijskog rasta, ali i naznakom prvih strukturnih problema u industriji.

Od 1965. godine nadalje, orijentacija je u sve većoj mjeri na izvozno usmjerenu proizvodnju s višim razinama opremljenosti rada, odnosno složenosti proizvoda. Nekonzistentna politika međunarodne razmjene, ostvarivana subvencijama i promjenama tečaja dinara u odnosu na vodeće valute, koja je na različite načine utjecala na pojedine sektore gospodarstva, uz stalna meka proračunska ograničenja, nije omogućila dugoročnije pozicioniranje industrije u pogledu njezine konkurentnosti. Tome valja dodati i usporene transfere vlastitih znanja i inovacija te transfere tehnologija općenito, što je dovelo do kasnije uspostave baznih kapaciteta u prerađivačkoj industriji. To se isto tako odnosi i na uvođenje elektronike (u sljedećem razdoblju ove faze) u većini grana u odnosu na inozemnu konkurenciju. U nastojanju da se te razlike smanje, došlo je do prevelikih investicija i zaduživanja u inozemstvu, tako da su se ovi napori pretvorili u ograničenja daljem razvoju.

Jedan od temeljnih razvojnih ciljeva bio je maksimalno otvaranje novih radnih mjesta tj. novo zapošljavanje, a njegova se ekstenzivnost posebno odnosila na industriju. U znatnom dijelu tog razdoblja rast industrijske proizvodnje više se je temeljio na rastu zaposlenosti nego na ostalim čimbenicima. Takav pristup *doprinosio je rješavanju problema transfera radno sposobnog stanovništva iz agrara u industriju, odnosno gradska središta, te rješavanju potencijalnih socijalnih napetosti*. Posljedica takve politike bili su slabljenje učinkovitosti korištenja raspoloživim resursima (smanjenje graničnih doprinosa rada i kapitala) i smanjenje konkurentnosti industrije.

Smanjene stope rasta u industriji nisu bile na identičan način kompenzirane povećanim stopama rasta u ostalim sektorima, tako da je tenden-

cija relativnog pada stope rasta BDP-a bila stalno prisutna. Takva su se kretanja odrazila na udio industrije u društvenom proizvodu. Na pitanje je li to odraz rastućeg stupnja industrijalizacije ili se radi o inherentnim kretanjima primarne i sekundarne raspodjele dohotka, odnosno alokacije resursa, moguće je odgovoriti nakon sagledavanja bitnih parametara industrijskog razvitka.

Rast zaposlenosti, uz usporavanje rasta proizvodnje, odrazio se na kretanje produktivnosti. Ona se smanjivala tako da je tijekom posljednjeg decenija do 1990. godine doprinos rada bio je negativan. Uzmemo li produktivnost rada kao jedan od ključnih pokazatelja konkurentnosti industrije, na osnovi ovog pokazatelja može se zaključiti da se smanjivala.

Rast osnovnih sredstava industrije te bruto investicija u osnovna sredstva industrije bio je do kraja osamdesetih godina impresivan. U posljednjem je desetljeću rast osnovnih sredstava skroman, a kretanje bruto investicija u osnovna sredstva upozorava na deinvestiranje. Slabljenjem dinamike investiranja, uz nedovoljnu iskorištenost kapaciteta, u posljednjoj je dekadi, kao izvedenica, oslabila i funkcija tehničkog napretka. Takve okolnosti dovele su do pada kapitalne opremljenosti rada i prosječnih kapitalnih koeficijenata. U odnosu na čimbenike porasta proizvodnje, ne samo da se smanjio doprinos rada, već i kapitala. U takvim se okolnostima može postaviti opravdano pitanje o činjenici nestanka hrvatskog modela industrijskog razvitka.

Znatno usporavanje industrijskog rasta obilježava razdoblje od kraja sedamdesetih do kraja osamdesetih godina. Stagnantnost industrijske strukture i sve naznake kriznog razdoblja koincidirale su s nagomilavanjem problema na saveznoj razini. Razlike u stupnju razvijenosti između republika i pokrajina bivše federacije, razlike u udjelima poljoprivrede, industrije i tercijarnog sektora, razlike u demografskim kretanjima te sve manje mogućnosti za zapošljavanje viška aktivnog stanovništva u industrijski razvijenim zemljama Europe (zbog njihova dovršetka prve faze restrukturiranja i modernizacije) bile su izvorisem različitih pogleda na budući razvoj, a u konačnici i na međusobne odnose.

Može se zaključiti da je kriznu situaciju izazvala nemogućnost ili nespremnost potpune provedbe samoupravnog modela s punim djelovanjem tržišta uz uvažavanje svih efikasnih komponenti socijalne države, odnosno države blagostanja. Ustav iz 1974. godine i napredne ideje samoupravnog modela socijalističke privrede pretvorili su se u svoju suprotnost – zamrznute odnose i nespremnost za uvođenje gospodarskoga i političkog pluralizma. U trenutku kad se to sagledalo (reformе Savezne vlade pod Antom Markovićem), suprotnosti su bile tolikih razmjera da su te reforme umjesto progresije otvorile prostor regresiji. Privredni sistem prošao je put od privatnog vlasništva preko državnoga, odnosno društvenog, na-

trag u privatno, što se u terminologiji političke ekonomije uzima kao regresija.

Početkom devedesetih godina započinje nova faza razvitka hrvatske industrije. Osim uspostave političkog pluralizma, započinje faza ostvarivanja vlasničkog pluralizma u kontekstu načela tranzicije, koja se je, uz to, odvijala i pod snažnim utjecajem čimbenika globalizacije.

Načelno je tranzicija prema tržišnoj ekonomiji imala za cilj da u okviru definirane koncepcije i strategije razvoja ostvari pomake prema višim razinama učinkovitosti gospodarskog sustava. U tom se pogledu otvorilo ključno pitanje načina ostvarivanja tranzicije u okolnostima nepostojanja definiranoga teorijskoga i metodološkog okvira tranzicije iz centralno planskih ekonomija, odnosno, u našem slučaju, samoupravnog sustava u tržišni na novim vlasničkim osnovama. *Cijeli proces tranzicije, bez obzira na to bila ona ubrzana ili postupna, u svim se tranzicijskim zemljama odvijao po modelu pokušaja i pogreške.* Dakle, eksperiment je vođen po logici nedovoljno osmišljene koncepcije i njene operativne provedbe. Potvrdu takvog tijeka stvari nalazimo u činjenici da je zemljama u tranziciji trebalo u prosjeku deset godina da dostignu razinu razine BDP-a iz posljednjih godina predtranzicijskog razdoblja.

U procesu tranzicije postalo je evidentno da se *očekivana tržišna ekonomija ostvarivala na specifičan način, i to kao naglašeno neregulirana predatorska ekonomija. U smislu takve interpretacija tranzicija je pomak unatrag – iz socijalizma u kapitalizam, i to u onaj tip kapitalizma u kojem nisu na vrijeme uspostavljene odgovarajuća institucionalna mreža i regulativa te institucije civilnog društva.* Takva je situacija, po logici stvari, otvorila prostor za grabežni kapitalizam.

Tranziciju gospodarstva hrvatska je industrija dočekala nespremno. Niska razina njene konkurentnosti, izražena u slabljenju konkurentne moći, doživjela je završni udarac raspadom države, ratnim zbivanjima i nepovoljnim modelom privatizacije. Bez koncepcije i strategije industrijskog razvitka, u industriji su se smanjili i fizički obujam proizvodnje i udjel u BDP-u.

Bruto domaći proizvod u Hrvatskoj se, u odnosu na 1989. godinu, 1997. smanjio za 21%. U kontinuiranom smanjivanju, prva se pozitivna promjena dogodila 1994. kad je prvi put zabilježena pozitivna stopa rasta. *Od svih sektora gospodarstva najveće su se negativne promjene zbile u industriji.* Inicijalni tranzicijski šok doveo je do pada industrijske proizvodnje u 1991. godini za oko 29%, a taj se trend nastavio godinama, sve do druge polovice devedesetih. S 1997. godinom, udio industrije u BDP-u smanjio se na oko 20%, a na početku tranzicije iznosio je oko 30%. *Takva kretanja u industriji najvećim su dijelom utjecala na kretanje zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti.* U cijelom desetgodišnjem razdoblju stopa nezaposlenosti

kontinuirano je rasla da bi krajem devedesetih, prema podacima EBRD-a, iznosila 17,5%. Takva razina nezaposlenosti bila je među najvišima u usporedbi s tranzicijskim zemljama Srednje i Istočne Europe. Bila bi još i viša da u Hrvatskoj nisu primijenjeni programirano prijevremeno umirovljenje i širenje oblika socijalne potpore, pa su tako izbjegnute opasnosti od ozbiljnih socijalnih tenzija. Usporedbom ovakvih kretanja s definiranim ciljevima tranzicije, odgovor u pogledu ocjene tog procesa u Hrvatskoj tijekom prvih deset godina potpuno je jasan. Takva nepovoljna ocjena posebno vrijedi u slučaju industrije.

Deindustrializacija, koja je svoje početne naznake imala krajem osamdesetih, u tranzicijskom je razdoblju uzela punog maha. Smanjenje udjela industrije u BDP-u, zaposlenosti i kapitalu obilježile su i strukturne promjene.

Industrijska struktura u Hrvatskoj je nepovoljna. Najveći udio u distribuciji proizvodnih faktora i dodane vrijednosti (koja je direktni rezultat upotrebe faktora) imaju industrije niže i niže srednje tehnološke razine. Na te dvije skupine industrija odnosi se 74% od ukupnog broja zaposlenih u prerađivačkoj industriji, 79,6% ukupnog kapitala i 72,5% dodane vrijednosti.

Najlošija je situacija u industrijama više srednje i niže srednje tehnološke razine. Naime, industrije niže srednje tehnološke razine imaju iznimno visoku opremljenost rada kapitalom, a istovremeno i najnižu proizvodnost kapitala. Iz toga se može zaključiti ili da je kapital, koji postoji u ovoj grupi industrija, zastario ili da se uopće ne upotrebljava u proizvodnom procesu. Loša je situacija i u industrijama više srednje tehnološke razine čija je proizvodnost rada niža od proizvodnosti rada u industrijama niže srednje tehnološke razine. Nadalje, proizvodnost kapitala u industrijama više srednje tehnološke razine po svojoj vrijednosti više nalikuje vrijednostima proizvodnosti kapitala u industrijama niže i niže srednje tehnološke razine, a ne industrijama više tehnološke razine, što potvrđuje nepovoljni je strukturne procese u ovoj grupi industrija, koje se, osim u proizvodnosti, očituju i u smanjenju akumulacije kapitala i bruto dodane vrijednosti. Budući da ova grupa industrija ima pet i pol puta veće značenje za prerađivačku industriju od industrija visoke tehnološke razine²⁹, njezinim negativnim rezultatima treba pridati više pažnje nego odličnim rezultatima koje postižu industrije visoke tehnološke razine.

Najviše zabrinjava situacija u industrijama više srednje tehnološke razine. One su zabilježile i kumulativan pad produktivnosti rada i opremljenosti rada kapitalom. S druge strane, najveći rast proizvodnosti rada imale su industrije niže i niže srednje tehnološke razine, a, sasvim oče-

²⁹ Značenje se ovdje mjeri udjelom industrija u dodanoj vrijednosti ostvarenoj u cijeloj prerađivačkoj industriji.

kivano, najveći rast proizvodnosti kapitala bio je u industrijama visoke i više srednje tehnološke razine. Osim najvećeg rasta proizvodnosti rada, industrije niže srednje tehnološke razine zabilježile su i najveću kumulativnu stopu rasta opremljenosti rada kapitalom i one su jedina grupa industrija za koju su vrijednosti svih triju pokazatelja pozitivne.

Svi analizirani pokazatelji proizvodnosti upućuju na zaključak da su pozitivni pomaci u produktivnosti zapaženi više u industrijama niže i niže srednje tehnološke razine, a stagnira ili čak zaostaje industrija više srednje tehnološke razine, koja, za razliku od industrija visoke tehnološke razine, ima daleko veće značenje za prerađivačku industriju u Hrvatskoj, pa prema tome i potencijal za preokretanje nepovoljnih trendova u industrijskoj strukturi.

Takvo se stanje odražava na razinu konkurentnosti prerađivačke industrije, i to posebno na tržištu EU kojem težimo i koje je, po prirodi stvari, najvažnije za ovu industriju. Rezultati pokazuju da prerađivačka industrija u razdoblju od 2002. do 2006. godine nije znatnije poboljšala razinu izvozne konkurentnosti na tržištu EU 25.

Promatra li se konkurentnost po pododjeljcima prerađivačke industrije, uočljivo je da tradicionalne izvozne djelatnosti, poput brodogradnje (proizvodnja transportnih sredstava), strojogradnje, kemijske te tekstilne i obućarske industrije, u razdoblju od 2002. do 2006. i dalje pokazuju različite trendove promjene izvozne konkurentnosti na tržištu EU 25. Tradicionalnim granama konkurentnost se postupno smanjuje, a one sa srednjim i višim tehnološkim razinama nedovoljno su prisutne.

Na osnovi svega navedenoga može se zaključiti da će za ozbiljniji izlazak iz faze deindustrijalizacije biti neminovno potrebno definirati novu koncepciju i strategiju industrijskog razvitka i uložiti velike napore da se ona ostvari.

Literatura

- Bičanić, R. (1951.), Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.–1860.), JAZU, Zagreb.
- Božić, Lj. (2007.), “Strukturna obilježja prerađivačke industrije”, u: Anić, I. D. i dr., *Razvoj prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2007.–2015.*, znanstvena studija, Ekonomski institut, Zagreb.
- Brus, W. i K. Laski (1965.), “Problems in the theory of growth under socialism” u: E. A. G. Robinson (ed.), *Problems of Economic Development*, Macmillan, str. 21-54.
- Buturac, G. (2007.) “Analiza prerađivačke industrije Republike Hrvatske u međunarodnoj razmjeni”, u: Anić, I. D. i dr., *Analiza dosadašnjeg razvoja i stanja prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2002.–2006.*, znanstvena studija, Ekonomski institut, Zagreb

- Crkvenac, M. (1993.), *Ekonomika industrije i gospodarski razvoj Hrvatske*, Informator, Zagreb.
- Dobb, H. M. (1955.), *On Economic Theory and Socialism*, Routledge & Kegan Paul, str. 41-55.
- Domar, E. (1957.), *Essays in the Theory of Economic Growth*, Oxford University Press Inc, str. 223-61.
- Horvat, B. (2002.), *Transition and restoration: Two alternative strategies*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 31-62.
- Horvat, B. (1969.), *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Beograd.
- Kalecki, M. (1963.), *Outline of a method of constructing a perspective plan*, Szkola Główna Planowania i Statystyki, Warszawa.
- Kantorovich, V. L. (1955.), *The Best Use of Economic Resources*, Pergamon Press, str. 262-301.
- Kopal, M. (1988.), "Strukturne promjene u prerađivačkoj industriji SR Hrvatske u razdoblju 1960.–1983.", *Ekonomski pregled* br. 5-6, Zagreb.
- Korošić, M. (1976.), *Cijene i strukturne promjene u privredi*, Informator, Zagreb.
- Kornai, J. (1965.), *Mathematical programming as a tool of socialist economic planning*, rad sa Prvog svjetskog kongresa ekonometrijskog društva, Rim, rujan 1965.
- Lang, R. (1986.), *Koncepcija i strategija razvoja*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.
- Lang, R., D. Vojnić (1982.), *The basic features of the Yugoslav economic system*, u: *Essays on the Political Economy of Yugoslavia*, Lang, R., Macesich, G., Vojnić, D. (ur.), Informator, Zagreb, str. 29-45.
- Lange, O., i F. Taylor (1938.), *On the Economic Theory of Socialism*, University of Minnesota Press, str. 72-98.
- Mesarić, M. (1967.), *Planiranje privrednog razvoja*, Informator, Zagreb.
- Nušinović, M. & I. Teodorović, (2002.), *The privatization process in Croatia*, Young, Teodorović, Koveos (ed.) u: *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 317-336.
- Nemchinov, V. (1963.), *Basic elements of a model of planned prices formation*, *Voprosy Ekonomiki*, br. 12, str. 105-21.
- Rašić Bakarić, I., Vizek, M. (2007.), "Analiza bruto dodane vrijednosti u prerađivačkoj industriji", u: Anić, I. D. i dr., *Analiza dosadašnjeg razvoja i stanja prerađivačke industrije u Hrvatskoj za razdoblje 2002.–2006.*, znanstvena studija, Ekonomski institut, Zagreb.
- Sekulić, M. (1974.), *Uloga strukturnih modela u organizaciji sistema samoupravnog planiranja*, Makroprojekt Privredni sistem SFRJ – Sistem planiranja, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.
- Sirotković, J. (1982.), *Planning in the Yugoslav economic system*, u: *Essays on the Political Economy of Yugoslavia*, Lang, R., Macesich, G., Vojnić, D. (ur.), Informator, Zagreb, str. 121-135.
- Sirotković, J. (1976.), *Teorija i politika ekonomskog razvoja*, Zagreb.
- Teodorović, I., T. Hudovski (1983.), "Industrija u ukupnom razvoju SR Hrvatske i SFR Jugoslavije", projekt Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SRH do 2000. godine, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.

- Teodorović, I. (1980.), *Industrijski razvoj i investicijska odluka u Jugoslaviji*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb.
- Vojnić, D. (2002.), *Economics and politics of transition: The road to the welfare state and economy*, Young, Teodorović, Koveos (ur.) u *Economies in Transition*, World Scientific, New Jersey, London, Singapore, Hong Kong, str. 63-70.
- Vojnić, D. (1977.), *Investicije i društvena reprodukcija*, Informator, Zagreb.

Ostali izvori

- Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.
- Priručnik za planiranje investicijskih projekata, Privredna štampa, Beograd 1981.
- Republički zavod za društveno planiranje, 1976., *Dugoročni razvoj industrije u SR Hrvatskoj do 1985. godine*, Zagreb.

Poljoprivreda Hrvatske

VLADIMIR STIPETIĆ

Naslijeđe prve polovice 20. stoljeća u poljoprivredi Hrvatske

Nema razlika u ocjenama o prilikama u hrvatskoj poljoprivredi prije Drugoga svjetskog rata. O njenu karakteru jednako pišu komunisti,¹ lijevo orijentirani intelektualci,² pripadnici Hrvatske seljačke stranke³ i pisci skloni fašističkim pogledima na društvo.⁴

Na selu u Hrvatskoj dominirao je sitni seljački posjed. Velika svjetska agrarna kriza (koja je započela 1926. godine, a trajala sve do 1937.) smanjila je ionako male prihode seljačkih gospodarstava. Budući da su neki “ventili” poboljšanja prihoda seljačkih gospodarstava bili zatvoreni svjetskom ekonomskom krizom⁵ (počela je 1929. a trajala sve do 1936. godine),

¹ Vladimir Bakarić započinje svojih “nekoliko riječi o perspektivama napretka naše seljačke domovine” (časopis *Izraz*, Zagreb, br. 7–8/1939.) konstatacijom: “Hrvatska je agrarna zemlja. No takva oznaka nije dovoljna da se okarakterizira iscrpno i precizno karakter i stupanj razvoja neke zemlje. Stoga moramo dodati da je Hrvatska zemlja malog posjeda.” I, nešto dalje: “Nema u našoj poljoprivredi (“na selu”) klasičnih lica kapitalističke poljoprivrede: vlasnika zemlje, zakupnika – kapitalista i poljoprivrednog radnika. Takva je pojava kod nas iznimka. S druge strane se opet izgubila predominacija feudalnog velikog posjeda i, uz neke ostatke i prelazne oblike, stvorio se dominantni seljački parcelni posjed.”

² Mijo Mirković u Zagrebu 1937. godine objavljuje knjigu *Održavanje seljačkog posjeda*. Niska proizvodnost rada poljoprivrednika, ističe on, uzrokuje da “oni pri postojećem načinu eksploatacije i postojećim prilikama na tržištu, jedva stižu da slabo ishrane i odjenu seljačku obitelj.” (Članak *Seljaci i radnik, Savremeni problemi*, Slavonski Brod, 2 – 3/1936.)

³ Rudolf Bičanić (u knjizi *Agrarna prenapućenost*, koju je izdao Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva “Gospodarska sloga”, Zagreb, 1939.) upozorava da postoji “veliki suvišak agrarnog stanovništva”, pa zaključuje da su “današnje naše prilike u poljodjelstvu takove, da treba naći nove mogućnosti života za blizu milijun seljaka” (*R. Bičanić*).

⁴ Dr. Milan Ivšić – dijeleći mišljenje o teškom životu seljaka – (u knjizi *Seljačka politika*, Zagreb, 1938.) hvali tretman seljaka u tadašnjoj Njemačkoj i Italiji (piše: “U Italiji posvećuje Mussolini, taj veliki talijanski reformator i državnik, posebnu pažnju seljaštvu i njegovoj privredi” – str. 195.), tražeći od društva da učini seljaštvo jačim političkim čimbenikom i izgradi “seljačku politiku” na gospodarskom polju. Priklanja se Damaschkinom načelu Blut und Boden radi očuvanja seljaštva. Kao socijalne kategorije, to čini i V. Rieger, koji je doktorirao u Berlinu 1939. godine (u knjizi *Održavanje seljačkog gospodarstva*, MH, Zagreb, 1940., str. 130.), koji svoje razmatranje u knjizi zaključuje tezom da “seljaštvo ne mora propasti i da se može održati i malo i srednje seljačko gospodarstvo uz povoljne mjere agrarne politike” (*V. Rieger*).

⁵ Nestala je mogućnost iseljavanja u Ameriku i Australiju, jer su te zemlje ograničile useljavanje (prije Prvoga svjetskog rata s teritorija današnje Hrvatske iselilo se oko 300.000 seljaka); kriza je, nadalje, onemogućila zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima; čak je industrija, otpuštajući radnike, vratila selu jedan dio u njoj zaposlenih seljaka.

na selu se povećala agrarna prenapučenost kao oblik “skrivena nezaposlenosti”⁶ u kapitalističkoj privredi. Kako su dvije trećine stanovništva Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata živjele od poljoprivrede (to pokazuju podaci iz tablice 2.), siromaštvo poljoprivrednika širilo se u sve pore hrvatskoga gospodarstva.

Siromaštvo sela omiljena je tema svih političkih stranaka onog doba. Hrvatska seljačka stranka iznimno je aktivna na tom planu, i to u svakodnevnoj praksi (primjerice, borba za više cijene stoke), a i u ekonomskom objašnjavanju prilika (osniva se i Institut gospodarske sloge koji će prarasti u Ekonomski institut). Tome se razmjerno kasno pridružuje i Komunistička partija u svojoj agitaciji.⁷ Na tom planu donosi se potkraj 1940. i “Program KPJ za selo”.

Drugi svjetski rat, s ogromnim ljudskim i materijalnim gubicima, još je više pogoršao prilike na hrvatskom selu. Deseci tisuća seljačkih domova bili su uništeni u ratnim operacijama, stoka sekvestrirana i oduzeta, ratne operacije, vođene uglavnom na seoskim područjima, otežavale su i obradu zemljišta i žetvu. Stoga iz rata selo i seljaštvo Hrvatske izlaze još više osiromašeni. Napušteno je mnogo uspješnih domaćinstava (primjerice, njemačka su seljačka gospodarstva bila među najuspješnijima u Slavoniji), a na velikoj je većini veleposjeda 1944./5. prekinuta proizvodnja. Zbog smanjenja vučne snage konja i volova, a pogotovo strojeva, sjetva je 1945. i 1946. godine obavljena samo na dijelu oraničnih površina.

Institucionalni okvir razvitka poljoprivrede Hrvatske 1945.–1990.

Osiromašeno seljaštvo podržavalo je antifašističku borbu, koja je, između ostaloga, isticala načelo da “zemlja pripada onima koji je obrađuju”. Već su se tijekom rata počeli mijenjati posjedovni odnosi na selu: seljaci su odbijali plaćati zakupnine ili napolicu, nerijetko obrađujući zemljišta izbjeglih veleposjednika. Masovno sudjelovanje seljaka u partizanskim jedinicama bilo je nesporno, pa se nakon rata isticalo da je “seljaštvo imalo veliku zaslugu za ovu našu veličanstvenu pobjedu” i da ono zaslužuje

⁶ Termin Joan Robinson, uveden u ekonomske znanosti njenim člankom u *Economic Journal*-u, June 1936.

⁷ Josip Broz Tito napisao je 1940. godine studiju “Propadanje radnog seljaštva u Jugoslaviji poslije prvog imperijalističkog rata” (SD, 6) u kojoj piše da je “osnovna slika svuda ista: stotine hiljada seljaka imaju premalo zemlje za život, a kojima, osim toga, nedostaju i stoka, oruđa, gnojivo itd., ukoliko sve što je neophodno za gospodarsko i kulturno napredovanje”. On ističe kako se “ekonomski položaj seljaštva u Jugoslaviji u toku posljednje 22 godine pogoršavao iz dana u dan”; “standard života na našem selu sve je niži. Stanovi i način stanovanja, odijevanja i ishrane radnog seljaštva sve su gori...”

da se “poradi na vječnim pitanjima siromašnog jugoslavenskog seljaka: pravičnoj raspodjeli zemljišta, razduženju od dugova i rješanju drugih seljačkih pitanja”.⁸ Na Kongresu sindikata 1945. godine Tito apelira da se proizvodi “više plugova, sve ono što je potrebno za široke narodne potrebe, u prvom redu za potrebe našeg seljaštva”. Ističe “*danas je seljak stub nove demokratske federativne Jugoslavije*, kao i radništvo”.⁹ Ali, ne ide sve glatko: “Sije se nepovjerenje prema današnjim seljacima, šire se lažne vijesti od kojih naročito ima štete ne samo država, već i sami seljaci. Nastoji se uticati na seljake da ne prodaju svoje proizvode državi, koja mora da se brine o oblastima postradalima od rata i o osiromašenim slojevima”.¹⁰

U takvoj atmosferi nova vlast se trudi ispuniti obećanja davana tijekom rata. Odmah nakon završetka Drugoga svjetskog rata (22. kolovoza 1945.) donesen je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Njime su oduzeti zemlja iz ruku nepoljoprivrednika te zemljišni posjedi banaka i štedionica, poduzeća i dioničarskih društava, crkava i manastira (preko maksimuma od 10 ha), kao i zemljišta Nijemaca (koji su najvećim dijelom tijekom 1944. i u proljeće 1945. godine napustili teritorij Hrvatske). Oduzimalo se i višak zemljišta od bogatih seljaka (iznad maksimuma koji je bio 25 – 35 ha).

Na taj je način u Hrvatskoj bio stvoren *zemljišni fond agrarne reforme*. U njemu je bilo mnogo šumskog zemljišta (153.493 ha ili 39,3%), koje je dodano državnim šumama. Preostalih 237.000 hektara poljoprivrednog zemljišta podijeljeno je državnim poljoprivrednim dobrima i ustanovama 87.750 ha (37%), bezemljašima i sitnim seljacima (oko 95.915 obitelji) dano je 94.000 ha (40%), kolonistima iz Hrvatske (ukupno 12.183 obitelji sa 67.617 članova) 47.100 ha (19,9%), a seljačkim radnim zadrugama 8.160 ha (3,4%). Gledajući cjelovito, samo je petina seljačkih gospodarstava dobila zemlju, i to u prosjeku manje od jednog hektara. Jasno je stoga da ta mjera nije mogla riješiti bijedu i siromaštvo seljaka. Položaj je bio olakšan samo malom broju seljaka, koji su se kvalificirali za status kolonista – “saveznoga” ili “unutarnjeg”. Savezni su se kolonisti naseljavali u Vojvodini: iz Hrvatske je otišlo 9.279 obitelji (sa 52.868 članova), koji su dobili kuće, nešto stoke i poljoprivrednih strojeva i, u prosjeku, 5,7 hektara zemlje. Unutarnjih je kolonista bilo više (kao što smo rekli – 12.183 obitelji), ali su oni u prosjeku dobili svega 3,9 hektara zemljišta – za trećinu manje od saveznih kolonista.

Agrarna reforma nije uspjela bitno promijeniti postojeću (nezavidnu) agrarnu strukturu na čak 561.260 posjeda. Neznatno se smanjio broj sit-

⁸ Tito: govor u Mladenovcu, 18. VI. 1945.

⁹ Tito: govor na Kongresu sindikata, 3. VII. 1945. (V. S.).

¹⁰ Tito: govor za Novu 1946. godinu.

nih poljoprivrednika (s posjedom manjim od 2 ha), ali je u Hrvatskoj i dalje ostala sitno-posjednička poljoprivreda.¹¹

Idilični odnosi između seljaštva i nove vlasti nisu dugo potrajali. Već 1946. godine instalira se *prvobitna socijalistička akumulacija* (termin A. Preobraženskog, čiji je model provođen u SSSR-u između 1928. i 1940. godine) s diktiranim niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda (proizvođenih tada u privatnoj poljoprivredi) i visokim cijenama proizvoda industrije (koja je bila nacionalizirana i socijalizirana). Vlasti onemogućuju tržišnu reakciju proizvođača na niske cijene (smanjenje ponude) time što uspostavljaju složen sustav obveznog otkupa, po kojem se svakom seoskom domaćinstvu godišnje određuje koliko i kojih poljoprivrednih proizvoda mora isporučiti državnim otkupnim poduzećima po tim niskim cijenama. Kako potrebe društva rastu, količine u obaveznom otkupu svake se godine povećavaju, pa su prisilna davanja seljaka sve veća, a eventualno neispunjenje obveznog otkupa strogo se sankcionira.

Na tu “nevolju” nailazi i druga, motivirana ideološkim razlozima. Od 1947. godine (Drugi plenum CK SKJ) zahuktava se kampanja kolektivizacije poljoprivrede, čime se htjelo dokazati privrženost komunističke partije sovjetskom modelu kolektivizacije poljoprivrede. Na vrhuncu te kampanje – godine 1952. – u Hrvatskoj je bilo čak 1550 seljačkih radnih zadruga (u njih je – što silom, što milom – bila utjerana gotovo četvrtina svih poljoprivrednih domaćinstava). Uz SRZ djeluje još 348 općih poljoprivrednih zadruga, 127 poljoprivrednih dobara i 1108 drugih organizacija u poljoprivredi.¹²

Provedba kolektivizacije izazvala je negativne ekonomske posljedice: objedinjeno zemljište olakšalo je obradu tla, ali nije moglo kompenzirati gubitak zainteresiranosti proizvođača i katastrofalne slabosti organizacije rada u SRZ, a bilo je i drugih slabosti. Proizvodnja je nazadovala, ishrana stanovništva bila je sve lošija, zemlji je prijetila glad, uz rastuće nezadovoljstvo ne samo seljaka – proizvođača već i gradskog stanovništva.

Političko rukovodstvo uviđa da je “nemoguće da ovako ostane”, pa od 1953. godine dopušta izlazak seljaštva iz SRZ-a. Tako broj tih organizacija u Hrvatskoj brzo kopni (1955. ih je samo 87, a posljednja je likvidirana 1964. godine!). J. Broz 1955. godine govori da nisu “postojali ni subjektivni ni objektivni uslovi za frontalni nastup u širenju socijalističkog načina proizvodnje na selu... Stvarali smo ih (zadruge) tamo gdje treba i ne treba, to jest i tamo gdje nije bilo i vjerojatno dugo neće biti uslova za njih”.¹³

¹¹ V. V. Stipetić: Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945.–1948. Rad JAZU, knj. 300, Zagreb, 1954., str. 431–472.

¹² Svi podaci iz K. Dogan: Trendovi poljoprivredne proizvodnje SR Hrvatske 1946.–1976., Zagreb, 1978., str. 24.

¹³ Govor na Plenumu SSRNJ, 27. XI. 1955.

Prihvaćajući neuspjeh kolektivizacije, strahuje se (neopravdano) od obnove kapitalističkih odnosa na selu. Vlast se boji da će sada na selu zavladata bogati seljaci, pa 1953. godine donosi novi Zakon (o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine). Njime se seljacima dalje smanjuje “zemljišni maksimum”: od onoga utvrđenog zakonom o agrarnoj reformi (25 – 35 ha) na svega 10 hektara obradiva zemljišta. Tom mjerom, piše E. Kardelj, žele se smanjiti “mogućnosti za afirmaciju kapitalističkih tendencija u oblasti privatno-sopstveničke poljoprivrede”. Taj je maksimum tijekom idućih tridesetak godina bio smetnja razvitku ekonomski racionalnih individualnih gospodarstava, pa ga se tek potkraj osamdesetih godina napustilo (nakon višegodišnjih sterilnih rasprava).

Sve te okolnosti uzrokom su teškog stanja u hrvatskom gospodarstvu. Stanovništvo je bilo na rubu gladi: pomoć u hrani od UNRRA-e (1945.–1948.) te velika pomoć od strane SAD-a (na temelju P. L. 480 uvezilo se više od milijuna tona pšenice godišnje, deseci tisuća tona graha, uljarica i masnoća) sprečavaju najteže posljedice. Međutim, inozemne dopreme hrane nisu i ne mogu biti rješenje za zemlju koja teži brzom gospodarskom razvitku. Stoga je trebalo graditi novu agrarnu politiku.

Nova strategija razvitka poljoprivrede stvara se polako: preko rasprave u Saveznoj narodnoj skupštini (1957.), diskusije na VII. kongresu SKJ (1958.) i Kardeljeve knjige *O problemima socijalističke politike na selu* (1959.). Dostignuća i slabosti tako koncipirane poljoprivredne politike bile su na raspravama CK SKJ (1966.) i Prve konferencije SKJ posvećene razvoju socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu (1970.). Temelj nove agrarne politike počiva na tri stupa:

- modernizacija poljoprivrede (s poticajima – subvencijama – za unošenje nove tehnologije),
- u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji jačanju značenja socijalističkih poljoprivrednih dobara (kombinata), širenju njihovih površina i njihovoj vlastitoj preradi poljoprivrednih proizvoda i trgovini njima,
- proizvodnoj suradnji (kooperaciji) zadruga i kombinata s individualnim poljoprivrednicima radi bržeg razvitka poljoprivredne proizvodnje.

Poljoprivredi se daju mnogobrojne direktne i indirektne subvencije, kojima se podržavaju smanjeni interes seljaka za poljoprivrednu proizvodnju i skupa proizvodnja na “društvenim” poljoprivrednim gospodarstvima. Subvencioniraju se gubici PIK-ova i dobara, čime se tolerira niska proizvodnost rada u tim organizacijama. Obradiva površina kojom raspolažu “organizacije udruženog rada” povećava se od 156.000 hektara (1957.) na 365.000 u 1974. i 440.000 hektara u 1989. godini (21,6% svih obradivih površina te godine). Širenje površina tih organizacija ostvaruje se različitim metodama: od zahvata u negdašnje općinsko zemljište (pašnjake), preko eksproprijacije privatnika do (manjim dijelom) kupovine zemljišta.

Poljoprivredni se kombinati i dobra u svojoj proizvodnji koncentriraju na proizvodnju industrijskog bilja (šećerna repa i uljarice), proizvodeći gotovo 80% hrvatske proizvodnje industrijskog bilja. Slabiji su u proizvodnji žita (gdje daju trećinu ukupne proizvodnje). Slabo su, međutim, zastupljeni u proizvodnji povrća (svega 3%) i krmnog bilja (manje od 10%), što odražava njihovu orijentaciju.

Posve su drukčije tendencije u privatnom sektoru, koji, ograničen zemljišnim maksimumom, svoju proizvodnju usmjeruje na kulture što osiguravaju visok novčani prihod (povrće, voće i grožđe) te stočarstvo.

Međutim, jačanje tržišta, uz brzo iščezavanje prirodne proizvodnje u seljačkim gospodarstvima, dovodi do napuštanja proizvodnje na marginalnim zemljištima, koja su se u prošlosti obrađivala samo zbog nemogućnosti zapošljavanja seljaka u drugim zanimanjima. U istom pravcu djeluju i mogućnosti zapošljavanja: industrijalizacija Hrvatske stvara stotine tisuća novih radnih mjesta na koja dolaze dotadašnji poljoprivrednici. Uvid u te nove tendencije u poljoprivredi pruža tablica 1., koja govori o smanjivanju obrađenih površina na kojima se zasniva poljoprivredna proizvodnja.

Tablica 1. OBRADIVE POVRŠINE U HRVATSKOJ 1939.–1990.

Površina	Godine (tisuća hektara)			
	1939.	1950.	1970.	1990.
Oranice i vrtovi	1.631	1.532	1.580	1.489
Voćnjaci	57	53	70	71
Vinogradi	110	95	85	73
Obrađene površine	1.798	1.680	1.735	1.624
od toga: ugar	33	99	133	152

Industrijalizacija zemlje, s pratećom urbanizacijom, “gutala” je poljoprivredno i obrađeno zemljište. Autoceste i zračne luke, industrijska postrojenja i stambene četvrti gradova otimali su poljoprivredi zemljište (obrađena se površina između 1939. i 1990. godine smanjila za 170.000 hektara ili 10%), a budući da je “napredovao” i ugar (koji se ubraja u “oranice i vrtove”), iz proizvodnje je izbačeno daljnjih 7% zemljišta. Tako je Hrvatska 1990. godine raspolagala sa šestinom manje obrađenoga zemljišta nego 1939. godine. To se, dakako, mora uzeti u obzir prigodom analize proizvodnih rezultata.

Ove velike promjene u iskorištenju zemljišta nisu se, međutim, znatnije odrazile na životne prilike seoskog stanovništva u cijelosti. Industrijalizacija Hrvatske, kao i mogućnosti zapošljavanja u inozemstvu, zapošljavale su “višak” poljoprivrednog stanovništva (definiran agrarnom prenapuče-

nošću), pa se zbog toga manje osjećalo smanjivanje poljoprivrednog zemljišta. O tome više u sljedećem poglavlju.

Mijenjanje socijalno-ekonomske strukture stanovništva 1931.–1991.

U razdoblju između 1945. i 1990. Hrvatska je doživjela industrijalizaciju koja je promijenila negdašnji karakter agrarnog društva. Najopćenitiji uvid u te tendencije pruža tablica 2., koja daje statističke podatke o ukupnom i poljoprivrednom stanovništvu Hrvatske između 1931. i 1991. godine.

Iz iznesenih podataka uočljivo je ubrzano smanjivanje broja poljoprivrednika između 1941. i 1991. godine. Broj se poljoprivrednika smanjuje, kao što se vidi iz tablice, na svega sedminu broja poljoprivrednika iz godine 1941. (sa 2,76 milijuna na svega 410.000 u 1991. godini). Njihov se broj rapidno smanjuje: godišnja stopa opadanja broja poljoprivrednika u pojedinim desetljećima premašuje i 5% godišnje! Tako je Hrvatska u historijski iznimno kratkom intervalu od pedeset godina uvelike promijenila svoju gospodarsku strukturu.

Tablica 2. UKUPNO I POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO HRVATSKE 1931.–1991.

Stanovništvo (tisuća)				
Popis	Ukupno	Poljoprivredno	% poljoprivrednog stanovništva	Godišnja stopa povećanja (+) ili smanjivanja (–) poljoprivrednog stanovništva
1931.	3.789	2.635	69.5	...
1941. ^{a)}	4.099	2.760	67.5	+0.46
1948.	3.780	2.505	66.3	-1.38
1953.	3.936	2.442	62.0	-0.51
1961.	4.160	1.825	43.9	-3.57
1971.	4.426	1.212	29.1	-4.01
1981.	4.601	668	15.2	-5.78
1991.	4.513	410	9.1	-5.10

^{a)} Procjena autora za 30. 3. 1941.

Poslijeratni gospodarski razvitak tako donosi radikalan prekid s naslijeđenim tendencijama. Industrijalizacija u zemlji s mogućnostima (od šezdesetih godina) i zapošljavanja u inozemstvu, omogućuje odljev sta-

novništva iz prenapučenog sela. Stvaraju se dodatni izvori prihoda izvan poljoprivrede, što poljoprivrednu proizvodnju na seljačkom gospodarstvu nerijetko stavlja u “drugi plan”.

Broj se poljoprivrednog stanovništva rapidno smanjuje, kao što to govore podaci iz tablice 2. U 1991. godini 410.000 poljoprivrednika čini svega 14,8% poljoprivrednika Hrvatske iz 1941. godine. Zaključak je nesporan: šest sedmina svih negdašnjih poljoprivrednika u promatranih je 50 godina napustilo hrvatsku poljoprivredu. Egzodus poljoprivrednika ubrzava se nakon 1953. godine – između 1953. i 1961. poljoprivredu godišnje napušta 3,6% poljoprivrednika; u idućem desetljeću to raste na 4%, da bi u sedamdesetim godinama, postotak napuštanja poljoprivrede dosegao iznimno visokih 5,8%. U osamdesetim godinama dinamika tog egzodusa nešto se smanjuje, i to zbog slabosti gospodarstva u tom razdoblju. Rast gospodarstva u cjelini se usporava, inflacija bjesni, pa se u tim uvjetima i poljoprivrednici teže odlučuju na napuštanje poljoprivrede. U cijelom razdoblju između 1948. i 1991. godine poljoprivredno se stanovništvo prosječno godišnje smanjivalo za 3,5%.

Komparativna analiza ovih podataka pokazuje da je hrvatsko gospodarstvo stoljetno zaostajalo za gospodarskim razvitkom Zapadne Europe i Sjeverne Amerike, 67% poljoprivrednika, koliko je Hrvatska imala 1941. godine, Švedska je dosegla davne 1750. godine; Engleska 1801. godine ima svega 35% poljoprivrednog stanovništva; u Danskoj je 1860. godine bilo 55% poljoprivrednika; u Italiji prilikom popisa iz 1871. godine 51%; SAD ih 1850. godine ima 64%; Francuska davne 1827. godine ima 66% poljoprivrednika (kao i mi 1948.). Daljnje nabrojanje zemalja i podataka ne bi nas daleko odvelo: sve one govore da je spor gospodarski razvitak Hrvatske do 1941. godine bio uzrokom da je razmjerno visok prirodni priraštaj stanovništva ostajao u poljoprivredi. Budući da nije bilo znatnijih mogućnosti proširenja poljoprivrednih površina, sve se više ljudi na tim ograničenim površinama borilo za golu egzistenciju, živeti na rubu gladi.¹⁴

Ocjenjujući ovo mijenjanje socijalno-ekonomske strukture hrvatskog stanovništva valja konstatirati da se u Hrvatskoj u promatrane 43 godine (od 1948. do 1991.) poljoprivredno stanovništvo smanjilo za čak 57%, a drugim je zemljama za to trebalo između 100 (skandinavske zemlje) i 150 godina (Francuska).

Kao i na mnogim drugim područjima, brza je promjena socijalno-ekonomske strukture stanovništva u mnogo čemu imala blagotvorne efekte na narodno gospodarstvo, ali je do usijanja dovela neke socijalne fenome-

¹⁴ Izašavši iz zatvora u Sremskoj Mitrovici (1935.–1936.) R. Bičanić je pješke obišao prenapučene krajeve Hrvatske i objavio svoje dojmove u dva sveska knjige *Kako živi narod* (I. sv. 1936., II. – 1939.). Ističe kako se nad cijelo to područje nadvija “sjena gladi”, s ekstremnom bijedom poljoprivrednika.

ne (od zakašnjele urbanizacije, što je rezultiralo stvaranjem kategorije seljaka-radnika, te neadekvatnog obrazovanja preostalih poljoprivrednika i drugog), kao i načine i strukturu same poljoprivredne proizvodnje.

Dinamika razvoja poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj 1946.–1990.

Poljoprivredna je proizvodnja u svakoj zemlji, kao što se zna, podvrgnuta utjecaju mnogobrojnih činilaca, koji joj u znatnoj mjeri mogu mijenjati godišnji obujam proizvodnje. Na to djeluju egzogeni (vanjski) čimbenici (klimatski utjecaji, ali i napadi stočnih bolesti, nametnika i drugo), ali i endogeni (među kojima valja istaknuti ekonomsku zainteresiranost proizvođača, a i uspješnost agrarne politike u poticanju unošenja novih tehnoloških rješenja).

Sve te elemente nalazimo sintetizirane u godišnjem obujmu poljoprivredne proizvodnje. U grafikonu 1. daju se podaci službene statistike o obujmu hrvatske poljoprivrede u dugom vremenskom intervalu od 1946. do 1990. godine. Stupci govore o volumenu poljoprivredne proizvodnje pojedine godine (prosječna proizvodnja 1957.–1963. = 100); na grafikonu je ucertan i petogodišnji pomični prosjek proizvodnje, koji ublažava godišnje oscilacije proizvodnje (uzrokovane pretežito klimatskim razlozima).

Iz grafikona je razvidan uspon poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj, pa je po toj osnovi moguće utvrditi dinamiku napretka poljoprivrede. Obujam poljoprivredne proizvodnje u inicijalnom je petogodištu (1946.–1950.) iznosio 60,6 poena (1957.–1963. = 100), a u zadnjem promatranom petogodištu (1986.–1990.) 169,0 poena. To znači da se poljoprivredna proizvodnja u tih 40 godina povećala za 2,8 puta (indeks 278,9), što za to razdoblje daje godišnju stopu rasta od 2,6%. Ako računamo na temelju ostvarene proizvodnje u 1948. i 1989. godini, napredak je niži, jer je indeks 252,9, a godišnja je stopa rasta tada 2,4%.

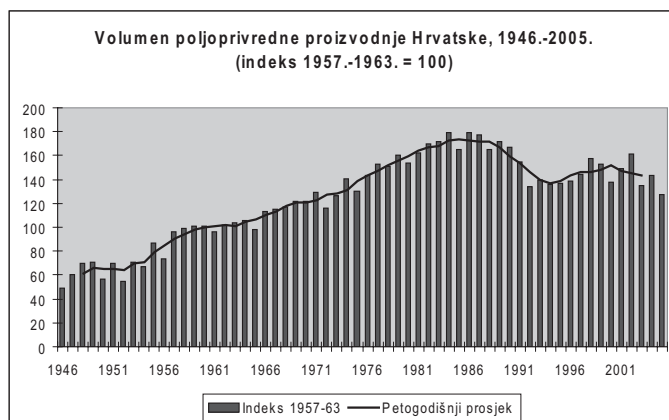
Povijesno nam iskustvo govori kako je dinamički razvoj bilo koje ekonomije bio popraćen i potican brzom razvojem poljoprivrede. Poznati povjesničar i ekonomist H. J. Habbakkuk, pišući o povijesnom iskustvu ekonomskog rasta, ističe: “Svi primjeri uspješne industrijalizacije tijekom 19. stoljeća bili su u inicijalnim fazama potaknuti povećanjem poljoprivredne proizvodnje u europskim zemljama: to je povećanje značilo najčešće ne samo uvođenje nove tehnologije nego i promjenu u sistemima i korištenja i vlasništva zemljišta. *Povećanje poljoprivredne proizvodnje* nije bilo samo popratna pojava, već je u pravilu *prethodilo* brzom privrednom razvoju”. To nije bio samo slučaj pri industrijskoj revoluciji u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj (tijekom 18. i 19. stoljeća) već i pri usponu SAD na vode-

će mjesto u svjetskom gospodarstvu (potkraj 19. i početkom 20. stoljeća). Žito proizvedeno na plodnim oranicama zapada SAD-a, omogućilo je toj zemlji da ostvari ogromne prihode od izvoza poljoprivrednih proizvoda, što je ubrzavalo američki privredni rast. U isti mah, te su tendencije uzrokovale veliku krizu zapadnoeuropske poljoprivrede (1873.–1895.), koja je porodila europski agrarni protekcionizam, koji živi i danas. Slično američkom primjeru događalo se tijekom 19. i 20. stoljeća s poljoprivredom u Australiji i Novom Zelandu.¹⁵ Identično je iskustvo i tranzicijskih ekonomija nakon 1990. godine. Rezultati (uspješni) Kine i Vijetnama posljedica su uspješne reforme poljoprivrede. Obrnuto se dogodilo u istočnoeuropskim zemljama, a i u državama nastalima nakon raspada SSSR-a.¹⁶

Međutim, napredak se nije ostvarivao ravnomjerno: računajući dinamiku razvitka na osnovi srednjih vrijednosti (petogodišnjeg prosjeka) bilježe se sljedeći rezultati:

Razdoblje	Indeks povećanja	Godišnja stopa rasta (u %)
1948. – 1988.	279	2,6
u tome:		
1948. – 1958.	155	4,5
1958. – 1968.	125	2,3
1968. – 1978.	129	2,6
1978. – 1988.	111	1,0

Grafikon 1.

¹⁵ V. H. J. Habbakkuk: *Historical Experience of Economic Development*, New York, 1964.

¹⁶ Vidi: S. Rozelle – J. F. M. Swoinnen: *Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture*, *Journal of Economic Literature*, June 2004.

Iz ovih podataka jasno je da se razvoj poljoprivrede usporavao, pri čemu je najsporiji bio u posljednjem promatranom desetljeću (kad pada na svega 1%, koliko je iznosio i prirodni priraštaj stanovništva). Nakon burnog razvoja u prvoj promatranjoj dekadi (koji odražava učinke napuštanja kolektivizacije i prvobitne socijalističke akumulacije s prisilnim otкупom poljoprivrednih proizvoda po niskim cijenama), dinamika razvitka poljoprivrede u iduća se dva decenija prepolovila da bi se u osamdesetim godinama spustila na svega 1%. To, dakako, nije moglo zadovoljiti rastuću potražnju za prehrambenim proizvodima u zemlji (temeljenu na višim dohocima u zemlji i dolasku sve većeg broja turista), pa se Hrvatska postupno pretvarala iz agrarno izvozne u agrarno uvoznu zemlju. Tada skupljani podaci o izvozu i uvozu hrane i po republikama sadrže mnogobrojne slabosti. Međutim, oni indikativno ukazuju na tendencije, koje će se “razmahati” u devedesetim godinama (daje se sumar za izvoz – uvoz hrane, pića i duhana, uljanog sjemenja, životinjskih i biljnih ulja i masti).

Tablica 3. IZVOZ I UVOZ POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA, HRVATSKA, 1980.–1989.

U petogodištu	Izvoz	Uvoz	Saldo
	milijuna US dolara		
1980. – 1985.	1.180	1.050	+130
1985. – 1989.	1.433	1.450	-17

Kao što se vidi, spor razvitak poljoprivrede u osamdesetim godinama uzrokom je pretvaranja Hrvatske u agrarno uvoznu zemlju. To je rezultanta usporene dinamike rasta biljne i stočarske proizvodnje, što je podrobnije prikazano u sljedeća dva poglavlja.

Rezultati u biljnoj proizvodnji

Prilikom razmatranja razvoja poljoprivredne proizvodnje u Hrvatskoj između 1945. i 1990. godine valja uvijek imati na umu da se ta proizvodnja obavljala na sve manjim obrađenim površinama. Razgraničenje šuma i poljoprivrednih površina završeno je u Hrvatskoj tijekom 19. i prvih decenija 20. stoljeća. Obrađene površine dostižu svoj apogej u tridesetim godinama 20. stoljeća. Industrijalizacija i urbanizacija ostvarene između 1946. i 1990. godine “otimalne” su zemljište poljoprivredi. Gradovi se šire na prigradske njive i voćnjake, aerodromi i autoceste grade se na plodnim ravničarskim zemljištima, a jednako tako i tvornice, pogoni i skladišta. Tako poljoprivredi preostaje sve manje zemljišta, a dodamo li da poljoprivredni-

ci napuštaju marginalna tla (zemljišta ili najmanje plodna ili neprikladna za suvremenu obradu), znači da je tijekom promatranih 45 godina bilo potrebno na sve manjim površinama proizvesti sve veće količine hrane i sirovina (jer bilo nas je sve više i pred poljoprivredu smo stavljali sve veće zahtjeve). Kao što je vidljivo iz iznesenih podataka (tablica 1.), poljoprivreda je između 1939. i 1990. godine izgubila 245 tisuća hektara obradiva zemljišta (ili 10,8% svega teritorija!). Kod oranica i vrtova gubitak je 8,9%, kod vinograda čak 34%, a kod livada 15%. Jedino su se površine pod voćnjacima povećale (za 25%).

Najvažniju podlogu za biljnu proizvodnju čine oranice i vrtovi na kojima se proizvodi gotovo 90% vrijednosti biljne proizvodnje. Na oranicama se najviše proizvodilo žito: u promatranom razdoblju (1947.–1990.) čak 70–75% svih zasijanih površina bilo je pod žitima. Proizvodnju žita prikazuje tablica 4. Svi su podaci dati u petogodišnjim prosjecima, kako bi se smanjio utjecaj varijacija uslijed klimatskih i drugih razloga u pedesetogodišnjem razdoblju (između proizvodnje u petogodištima 1935.–1939. i 1985.–1989.) proizvodnja se žita više nego udvostručila (indeks 1985.–1989. je 235 u odnosu na stanje 1935.–1939.). U odnosu na stanje nakon Drugoga svjetskog rata (prosjeck proizvodnje 1945.–1949.) proizvodnja se utrostručila.

U strukturi proizvodnje zapaža se nazadovanje proizvodnje raži, napolice, pira, prosa i heljde (kao krušnih žita) te zobi (kao stočne hrane).

Tablica 4. PEDESET GODINA PROIZVODNJE ŽITA U HRVATSKOJ OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Petogodište	Proizvelo se (tisuća tona):					
	pšenice	ječma	zobi	kukuruz	ostalih žita ^{a)}	ukupno
1935.–1939.	466	86	74	923	82	1.631
1945.–1949.	374	59	63	723	53	1.272
1950.–1954.	373	62	50	606	69	1.160
1955.–1959.	587	93	81	1108	75	1.944
1960.–1964.	808	83	75	1.356	47	2.369
1965.–1969.	994	92	71	1.662	37	2.856
1970.–1974.	1099	100	53	1.754	26	3.032
1975.–1979.	1.098	125	63	2.100	18	3.404
1980.–1984.	1.168	163	62	2.395	18	3.806
1985.–1989.	1.241	164	54	2.349	18	3.826

a) Raž, napolica, pir, proso i heljda.

Izvor: I. Stipetić: Biljna proizvodnja u Hrvatskoj, 1885.–1990., Zagreb, 1991.

Gledajući u cjelini, valja reći da je ostvareno znatno povećanje proizvodnje žita što je omogućilo bolju opskrbu stanovništva Hrvatske. Uoči Drugoga svjetskog rata godišnje se po stanovniku proizvodilo svega oko 405 kg, a u osamdesetim godinama proizvodnja je dosegla čak 819 kg po stanovniku (1985.–1989.). Prikaz proizvodnje po stanovniku u cijelom razdoblju daje tablica 4. na prethodnoj stranici.

Tablica 5. PROIZVODNJA ŽITA PO STANOVNIKU U HRVATSKOJ,
OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Proizvodnja po stanovniku (kg):			
Petogodište	krušnih žita ^{a)}	stočnih žita ^{b)}	žita ukupno
1935.–1939.	135,9	268,8	404,7
1945.–1949.	114,5	226,5	340,9
1950.–1954.	112,8	184,2	296,9
1955.–1959.	162,7	315,3	477,9
1960.–1964.	203,4	360,7	564,0
1965.–1969.	238,5	421,7	660,2
1975.–1979.	246,1	504,5	750,6
1985.–1989.	269,3	549,3	818,5

^{a)} Krušna su žita u ovoj postavci: pšenica, raž, napolica, pir, proso i heljda.

^{b)} Stočna su žita ječam, zob i kukuruz.

Izvor: I. Stipetić: Biljna proizvodnja u Hrvatskoj, 1885.–1990., Zagreb, 1991.

Taj impresivni napredak u proizvodnji žita (između 1935.–1939. i 1985.–1989. proizvodnja po stanovniku udvostručena je.) bio je nadmašen u proizvodnji industrijskog bilja – prije svega uljarica i šećerne repe (kako pokazuje tablica 6.). Sve do Drugoga svjetskog rata uljana repica bila je glavna uljarica, koja se u nas sijala, a suncokret se tek pojavljivao. Poslije Drugoga svjetskog rata naglo se razvija proizvodnja suncokreta, a potom i soje. To su bili izvori iz kojih je poljoprivreda osiguravala naraslu potrošnju ulja kod stanovništva, koje se, napuštajući svinjsku mast, orijentiralo na biljne masnoće. To je i osnovni razlog povećanoj proizvodnji uljarica u drugoj polovici 20. stoljeća (za nekih 30 puta!). Povećana proizvodnja šećerne repe bila je, pak, odgovor na rastuću tražnju za šećerom i slatkim proizvodima. Međutim, ni taj impresivan napredak nije mogao zadovoljiti rastuću tražnju, pa se sa slobodnijim djelovanjem tržišta u devedesetim godinama potrošnja okrenula i prema uvoznom šećeru (onaj iz šećerne trske na svjetskom je tržištu osjetno jeftiniji od domaćih troškova proizvodnje). Na sličan, tržišni način reagirala je poljoprivreda i na preorijentaciju

pušača s orijentalnih na širokolisne sorte duhana – tipa Virginia. Umjesto negdašnje mediteranske proizvodnje orijentalnih tipova duhana, sada se proizvodnja koncentrirala u Slavoniji i Podravini. U skladu s takvim prilagođavanjem poljoprivrede rastućim zahtjevima potrošača i njegovim promijenjenim preferencijama tradicionalna proizvodnja tvrdih vlakana (u nas: lan i konoplja) potpuno je uzmaknula pred uvoznim pamukom i sintetskim vlaknima, pa je praktički iščezla.

Tablica 6. PROIZVODNJA INDUSTRIJSKOG BILJA U HRVATSKOJ
OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Petogodište	Uljarice (000 tona)			Šećerna repa (000 tona)	Duhan (000 tona)	Tekstilna vlakna (000 tona)	
	repica	suncokret	soja			konoplja	lan
1935.–1939.	3,4	0,2	...	101	0,6	9,2	4,7
1951.–1955.	3,2	11,9	0,7	261	0,9	9,9	1,8
1971.–1975.	11,1	22,8	...	901	7,9	...	...
1985.–1989.	44,5	51,1	50,4	1.176	17,9	0,4	0,4

To je, s jedne strane, dokaz povlačenja autarhične, naturalne seljačke proizvodnje (koja je sama prerađivala ta tvrda vlakna u odjevne predmete), ali i rječit primjer kako je tržište u samo osamdesetak godina izmijenilo strukturu sjetve na gospodarstvu, prilagođavajući ga (“nevidljivom rukom” – rekao bi A. Smith) novim tržišnim prilikama. Isto vrijedi i za voćarsku proizvodnju u cjelini, kako to pokazuju i podaci o proizvodnji grožđa i voća (tablica 7.). Proizvodnja grožđa stagnira već sedamdesetak godina, a kako se sve veći dio proizvodnje konzumira kao stolno grožđe, smanjuje se proizvodnja vina, i to ukupno i još više po stanovniku. To su podaci službene statistike koja prikazuje veće površine vinograda nego što ih je našao popis poljoprivrede iz 2003. godine. Zbog toga je vjerojatno da je pad proizvodnje vina po stanovniku i veći nego što ga pokazuju iskazani podaci. Stagnira proizvodnja šljiva, ali raste proizvodnja jabuka (i nekih drugih vrsta voća čija proizvodnja nije prikazana u tablici 7.). Nazaduje proizvodnja maslinova ulja budući da je turistički “boom” na obali smanjio i broj stabala masline i brigu oko nasada.

Tablica 7. PROIZVODNJA GROŽĐA, GLAVNIH VRSTA VOĆA, MASLINOVA ULJA I VINA
1935.–1939. DO 1985.–1989.

Razdoblje	Proizvedeno (tisuća tona)			Proizvodnja		
	grožđa	jabuka	šljiva	maslinova ulja (000 hl)	vina (000 hl)	postanovniku (l)
1935.–1939.	353	36	75	59	(2.620)*	64
1951.–1955.	241	31	76	45	1.840	46
1971.–1975.	373	57	68	24	2.136	48
1985.–1989.	391	88	78	23	2.223	47

* Broj u zagradi izveden je iz podataka o proizvodnji grožđa.

Kako je postignuta ekspanzija ratarske proizvodnje iako su se oranične površine smanjile (kako smo pokazali)? Odgovor je: povećanim prinosima na zasijanim površinama. O brzini povećanja prinosa govore podaci u tablici 8. Prinosi pšenice u prvoj polovici 20. stoljeća tek su neznatno premašivali tonu po hektaru te da bi se napretkom ostvarenim uglavnom između 1955. i 1959. i 1985. i 1989. godine učtverostručili; prinosi kukuruza u pedeset su se godina (između 1935. i 1939. i 1985. i 1989.) utros-tručili. Ječam je najsporije napredovao u prinosima (od žita analiziranih u tablici, a prinosi raži, napolice, krupnika, prosa i heljde povećavali su se još sporije). U žitarskoj proizvodnji bila je stalna tendencija istiskivanja kultura sa sporijim porastom prinosa po jedinici površine. Vrijedi, dakako, i obrnuto: sve veći postotak oraničnih površina iskorištavao se za kulture koje su davale najveću vrijednost prinosa (to je uzrok širenja površina pod pšenicom i kukuruzom). To se isto primjećuje i kod uljarica (suncokret i soja potiskuju uljanu repicu). Povećanju prinosa šećerne repe i duhana, pak, pridonosila je (u pravilu) ugovorena proizvodnja (za što su proizvođači dobivali i akontaciju).

Tablica 8. PRINOSI NAJVAŽNIJIH RATARSKIH KULTURA
OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Petogodište	Prinosi (u tonama po hektaru)					
	pšenica	kukuruz	ječam	uljana repica	suncokret	šećerna repa
1935.–1939.	1,19	1,74	1,06	0,5	1,1	17,4
1951.–1955.	1,11	1,56	0,91	0,5	1,0	13,2
1971.–1975.	2,56	3,17	1,54	1,5	1,7	41,3
1985.–1989.	4,11	4,57	3,11	2,4	2,5	43,3

Odakle tako naglo povećanje prinosa najvažnijih kultura? Tri su čimbenika: najvažniji je povećana upotreba mineralnih gnojiva,¹⁷ drugi su poboljšane selekcije sjemena, a treći je činjenica da su smanjivanjem sjetvenih površina iz proizvodnje izbačena uglavnom ona zemljišta na kojima su ostvarivani niski prinosi (u ekonomskoj terminologiji "marginalna tla").

Ostvareno visoko povećanje prinosa ne bi se smjelo precijeniti. Potkraj devedesetih godina (1997.–1999.) prinosi meke pšenice u Njemačkoj premašili su 7,1 tonu, u Francuskoj su bili 7,2 tone, a u Španjolskoj 5,8 tona (što je za dvije trećine više nego u nas!). SAD, glavni svjetski proizvođač kukuruza, ostvarile su prinos od 8,3 tone po hektaru (na 25 milijuna hektara!), a toliko je imala i Francuska. Njemačka je tada imala 8,6 tona, a Španjolska 9,1 tonu (sve je to oko 60% više od prinosa u nas!). Razlike u prinosima šećerne repe nešto su manje, jer te zemlje ostvaruju između 51 i 72 tone po hektaru.

Rezultati u stočarskoj proizvodnji

Razvitak stočarstva u Hrvatskoj započet ćemo pregledom broja stoke na teritoriju Hrvatske, utvrđenom popisima (tablica 9.).

Tablica 9. BROJNO STANJE STOKE U HRVATSKOJ 1921.–1989.

Popis/procjena	Konja	Goveda	Svinja	Ovaca i koza	Peradi
1921.	318	1.206	821	1.534	3.848
1939.	358	1.109	1.197	1.800	5.500
1945.	241	722	544	960	2.825
1955.	353	1.036	1.214	1.550	6.188
1975.	209	1.040	1.749	860	12.555
1989.	42	823	1.655	743*	16.458

* Samo ovce.

Iz tih podataka proizlazi da se silno smanjilo *konjarstvo*: poljoprivredna mehanizacija istisnula je konja kao vučnu snagu, pa je Hrvatska 1989. godine imala svega osminu od broja konja koje je imala 1939. godine.¹⁸

¹⁷ Po hektaru obradive površine trošilo se u Hrvatskoj u petogodištu 1951.–1955. 23 kg mineralnih gnojiva godišnje, poslije dvadeset godina (1971.–1975.) 201 kg, a 1984.–1989. već 309 kg po hektaru. "Prevede" li se to u čista hranjiva ($N + P_2O_5 + K_2O$), ukupna je potrošnja mineralnih gnojiva u Hrvatskoj krajem sedamdesetih godina (1977.–1979.) iznosila 88 tisuća tona aktivne tvari, a deset godina potom (prosjeck 1987.–1989.) iznosi 149 tisuća (povećanje od 69% za deset godina!!).

¹⁸ Smanjenje broja vučne stoke (konja, volova, ali i krava) bilo je obilato kompenzirano poljoprivrednom mehanizacijom. Godine 1989. u društvenim organizacijama bilo je 6.690 traktora, a u privatnom sektoru blizu 100.000 (SGH, naime, te podatke nije objavljivao).

Težak je gubitak zabilježen i u *govedarstvu*, koje je 1989. godine imalo za trećinu manje grla nego 1921. ili 1939. godine. Opadanje broja goveda započinje u sedamdesetim godinama, pa je njihov broj do kraja osamdesetih smanjen za jednu petinu. Toliko smanjenje broja goveda indikator je i smanjenog ulaganja proizvođača u poljoprivredu (nije slučajno da riječ blago u nas označava i stoku i bogatstvo!), ali i pokazatelj lošeg iskorištavanja kapaciteta u poljoprivredi (u izgrađenim stajama čuvalo se 1975. godine oko 1,250.000 komada krupne stoke, 1989. manje od 900.000, pa bi se na osnovi toga moglo zaključiti da su 1989. bile iskorištene svega dvije trećine izgrađenih kapaciteta!), što djeluje na visinu troškova proizvodnje (amortizacija je konstantan trošak, nezavisno o ostvarenoj proizvodnji), smanjujući konkurentnost domaćih proizvođača (na svjetskom, a sve više i na domaćem tržištu).

Hrvatsko je govedarstvo u 20. stoljeću bilo znatnim dijelom okrenuto prema stranim tržištima. Uoči Prvoga svjetskog rata (petogodište 1905.–1909.) Hrvatska i Slavonija izvozile su prosječno godišnje 152.000 živih goveda i teladi, s težinom od oko 35.000 tona žive vage. Bio je to najvažniji izvozni proizvod ondašnje Hrvatske. Ta se tradicija dugo održala, pa je tako Hrvatska sredinom šezdesetih godina izvozila oko 45.000 tona goveđeg mesa (tzv. *baby-beef*) na tržišta pretežito zapadne Europe (prije svega, Italije, ali i Engleske!), ali u isto vrijeme osiguravajući i znatno povećane isporuke domaćem tržištu. Zbog rastuće potrošnje u zemlji, ali i gubitka konkurentnosti, izvoz se stalno smanjivao.

Svinjarstvo je bilo slabije zahvaćeno krizom poljoprivrede: dijelom zbog toga što je u velikom dijelu bilo prirodno po karakteru proizvodnje (proizvodnja za potrebe obitelji proizvođača; nadalje, jedan se dio proizvodnje temelji na ostacima hrane u kućanstvu, što je svojevrsni oblik štednje – kako je to davno zapisao A. Smith). Međutim, i fond svinja smanjen je za oko 6% (1989. : 1975.), pa su se i svinjske polutke sve češće uvozile.

Ovčarstvo i kozarstvo, grane tradicionalno temeljene na pašnjačkom gospodarenju, pokazuju dugoročnu tendenciju smanjivanja broja grla, pa je 1989. godine bila samo polovica od broja stoke sitnog zuba kojom je hrvatska poljoprivreda raspolagala davne 1921. godine. Pri tome se promijenio i karakter proizvodnje: rijetko se muzu ovce, vuna više nije znatniji novčani prihod, pa se rentabilnost osigurava prodajom janjadi i kozlića. To, međutim, s obzirom na veličinu prosječnog stada pojedinog proizvođača njemu ne osigurava adekvatan dohodak.

Peradarstvo pokazuje izniman uspon, što valja dovesti u vezu s novim načinom uzgoja peradi (tov pilića-brojlera i farme jaja). Broj se peradi (između 1921. i 1989. godine) učetverostručio.

Na kraju, tu je i stočna proizvodnja (u tablici 10.). Iz nje proizlazi da se proizvodnja mesa brzo povećavala sve do petogodišta 1985.–1989. kad

je premašila 280.000 tona. U promatranih 50 godina najveći je napredak ostvaren u proizvodnji peradi (proizvodnja se povećala za gotovo *šest puta*), a visoko je povećanje ostvareno u proizvodnji goveđeg mesa (1985.–1989. proizvodnja je prema 1935.–1939. na indeksu 242) koliko se povećala i proizvodnja svinjskog mesa. Prepolovila se, međutim, proizvodnja ovčjega i kozjeg mesa! Velik napredak ostvaren je i u proizvodnji mlijeka (od petogodišta 1935.–1939. do petogodišta 1985.–1989. gotovo se udvostručila), a proizvodnja jaja se utrostručila (indeks 322).

Tablica 10. STOČNA PROIZVODNJA U HRVATSKOJ
OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Petogodište	Proizvodnja mesa (u tisućama tona)					mlijeka	jaja (mil. kom.)
	Ukupno	Od toga					
		goveđeg	svinjskog	peradi	ovaca		
1935.–1939.	105,2	31,1	47,8	15,4	10,8	510	330
1951.–1955.	108,8	35,8	52,3	12,5	8,2	608	306
1971.–1975.	277,2	86,1	118,8	66,7	5,6	833	801
1985.–1989.	284,9	75,3	115,3	88,3	6,7	994	1.065

Kretanja u stočarskoj proizvodnji govore da su se u promatranom razdoblju poljoprivrednici Hrvatske orijentirali prema rastućoj tražnji (u zemlji i inozemstvu) za stočarskim proizvodima. Rastući dohodak po stanovniku zahtijevao je (u ishrani) sve više stočarskih proizvoda, a kako su oni bili cjenovno preferirani, poljoprivredni su proizvođači odgovarali na te cjenovne poticaje. Stočarska proizvodnja u drugoj polovici pedesetih godina dostiže predratnu proizvodnju da bi naglo porasla u šezdesetim i sedamdesetim godinama (pri čemu znatno učešće u ekspanziji dobivaju brojlerska proizvodnja i tov goveda – tzv. baby beef). Velik je napredak i u svinjarstvu; samo se proizvodnja u ovčarstvu i kozarstvu sporo oporavlja (djelomično i zato što je odljev poljoprivrednika bio najveći upravo sa tradicionalno pašnjačkih regija središnje Hrvatske).

Proizvodnja po stanovniku pokazivala je konstantni uspon nakon 1951.–1955. godine, kako to pokazuje tablica 11.

Tablica 11. PROIZVODNJA STOČARSKIH PROIZVODA PO STANOVNIKU U HRVATSKOJ
OD 1935.–1939. DO 1985.–1989.

Razdoblje (petogodište)	Proizvodnja po stanovniku (kg/godišnje)		
	mesa	mlijeka (litara)	jaja (komada)
1935. – 1939.	26,1	126	82
1951. – 1955.	22,2	114	78
1971. – 1975.	48,6	167	179
1985. – 1989.	60,9	213	228

Kao što se vidi, proizvodnja mesa smanjivala se sve do sredine pedesetih godina (pokušaj kolektivizacije i prisilni otkup te zabrana držanja koza učinili su svoje). Otada konstantno raste, zahvaljujući novim metodama proizvodnje (u peradarstvu, ali i u načinu uzgoja goveda i svinja). Po toj osnovi između 1951.–1955. i 1985.–1989. dolazi do znatnog povećanja proizvodnje po stanovniku, što omogućuje i bolju ishranu domaćeg stanovništva i opskrbu milijuna turista (što dolaze u Hrvatsku) te znatan izvoz stočarskih proizvoda.

Dugoročne tendencije u poljoprivredi koje nisu razriješene između 1945. i 1990.

Ostvareni napredak nije bio *popraćen poboljšanjima u strukturi zemljišnog posjeda*. Hrvatska je bila i tijekom cijeloga 20. stoljeća ostala s poljoprivredom sitnog posjeda. Agrarne reforme nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata, zajedno s tradicionalnim diobama seljačkog posjeda, uvećale su broj poljoprivrednih gospodarstava (vidi podatke u tablici 12.) i još više parcelizirale zemljište. Došlo je do “pulverizacije” posjeda, kako je te tendencije pedesetih godina prošlog stoljeća opisao istaknuti agrarni ekonomist M. Mirković. Formiranje poljoprivrednih kombinata (nakon propasti “kolektivizacije” putem seljačkih radnih zadruga u godinama 1947.–1953.) znatno je utjecalo na racionalniju obradu zemljišta, ali svega na 23% oraničnih površina (u 1989.).

Prosječna veličina poljoprivrednih gospodarstava bila je između 3,0 i 3,9 hektara po posjedu, što je bilo u suprotnosti s povećanjem prosječne površine gospodarstava u drugim razvijenim zemljama (jednako u Danskoj i Francuskoj, kao i u SAD-u i Kanadi). Budući da je uglavnom izostalo okrupnjavanje proizvodnje u stočarstvu (primjerice stvaranjem velikih

mliječnih farmi ili tovilišta svinja), Hrvatska je gubila priključak na svjetsku tendenciju snižavanja troškova proizvodnje po jedinici proizvoda.¹⁹ Domaći su proizvodi postajali (relativno) sve skuplji u odnosu na svjetske cijene. U uvjetima globalizacije svjetskog gospodarstva i smanjivanjem carinske zaštite (WTO je samo izraz tog procesa) Hrvatska je tijekom 20. stoljeća gubila negdašnje značajke agrarno izvozne zemlje, pa je *sve više postajala agrarno uvoznom*, sa znatnim deficitom u trgovinskoj bilanci na stavkama uvoza poljoprivrednih proizvoda.

Tablica 12. POLJOPRIVREDNA GOSPODARSTVA U HRVATSKOJ
OD 1931. DO 1989.

Godina	Broj poljoprivrednih gospodarstava (000)	Obradiva površina** (000 ha)	Prosječno po posjedu ha obradive površine	
			ukupno	seljačka
1931.	566	2.206	3,9	3,7
1949.	604	2.210	3,7	3,4
1960.	653	2.227	3,4	3,1
1981.	569	2.070	3,6	2,9
1989.	540*	2.034	3,8	3,0

* Procjena autora.

** S livadama.

U vrijeme, kad su sve zemlje Europe i svijeta poticale povećanje prosječne veličine posjeda,²⁰ u Jugoslaviji i Hrvatskoj postojala je zakonska zabrana povećanja seljačkog posjeda iznad 10 hektara obradiva zemljišta. Tolika površina nije mogla seljaku osigurati paritetni dohodak (paritetni prema onom ostvarivanom u gradu), pa su mladi napuštali poljoprivredu. Gasile su se srednje poljoprivredne škole, jer za njih više nije bilo interesa; individualna je poljoprivreda postala staračka i feminizirana. Taj teški legat, ostavljen je novom društvenom uređenju, ali se pokazalo da na putu njegova rješavanja postoje mnogobrojne teškoće koje ni do danas nisu sa-

¹⁹ Indikativni su podaci o prinosima: uoči Drugoga svjetskog rata prinosi su kukuruza u Hrvatskoj bili na nivou onih u SAD-u ili Francuskoj (najveći svjetski i europski proizvođač). Potkraj osamdesetih godina hrvatski prinos od 4,5 tone po hektaru iznosio je svega 60% onoga u SAD-u i Francuskoj. Jednako je i s visinom muznosti po kravi: 2.400 litara po kravi u Hrvatskoj bila je polovica onoga što su ostvarile francuske i američke farme, a troškovi proizvodnje litre mlijeka smanjuju se povećanjem muznosti.

²⁰ Nikad ne treba smetnuti s uma da su stvaraoci Europske unije prije više od 50 godina poljoprivredu smatrali najslabijom stavkom europskoga gospodarstva, pa su stoga tijekom protekla četiri decenija najmanje polovicu budžeta Europske unije namijenili podržavanju postojeće poljoprivredne proizvodnje i strukturnim mjerama koje su osiguravale poboljšanje te strukture. Rezultanta je bila utrostručavanje prosječne veličine poljoprivrednog gospodarstva, koje je danas između 30 (Francuska) i 70 hektara po gospodarstvu (Engleska).

vladane. Razdoblje 1945.–1990. ostavilo je tako pitanje stvaranja optimalne veličine poljoprivrednih gospodarstava neriješenim. Taj će dugoročni problem valjati rješavati decenijama.

Poljoprivreda Hrvatske 1990.–2006.

Stjecanje nezavisnosti Hrvatske 1990. godine izazvalo je agresiju na nju s ratnim operacijama i okupacijom gotovo trećine zemlje 1991.–1995., što je okončano tek Olujom u 1995. godini. Sve te činjenice imale su svoj odraz na njenu poljoprivredu.

U uvjetima slobodne i nezavisne Hrvatske ubrzali su se trendovi smanjivanja broja poljoprivrednog stanovništva: 1981. godine još je bilo 668.000 poljoprivrednika, a 1991. svega 410.000 (smanjenje za 39% ili za 4,7% godišnje); deset godina potom – 2001. godine – poljoprivrednika je bilo 246.000 (ili 40% manje nego 1991. godine – godišnje smanjenje od 5%). Sa 5,5% poljoprivrednog stanovništva u 2001. godini Hrvatska se približila profesionalnoj strukturi stanovništva u razvijenim zemljama svijeta.²¹ U poljoprivredi je godine 2001. bilo zaposleno 166.000 aktivnih osoba, među kojima je iznimno mnogo starih (iznad 60) i žena. Zato se nastavila i tendencija starenja i feminizacije preostalih poljoprivrednika, o kojoj je R. Bićanić pisao još u šezdesetim godinama.

Ratne operacije, a i gospodarske i političke prilike, duboko su se odrazile na obujam i strukturu poljoprivredne proizvodnje, ali i na statističko iskazivanje njena volumena.²² Zato je prijeko potrebna pažljiva interpretacija statističkih podataka o proizvodnji. Iznesene podatke o proizvodnji u daljnjem tekstu (naročito one za razdoblje 1991.–1995. i one od 2005. godine na ovamo) valja uzimati *cum grano salis*, tj. oprezno.

Prvo ćemo sagledati proizvodnju žita nakon 1990. godine. Podaci su u tablici 13.

²¹ Vidi OECD in figures 2006.–7., Izd. OECD Observer, Pariz, 2007.

²² Iskazani podaci o poljoprivrednoj proizvodnji za razdoblje 1991.–1996. nisu potpuni budući da ne uključuju proizvodnju na privremeno okupiranim područjima – kako je to moguće vidjeti u edicijama Zavoda za statistiku. Manjkaju podaci o proizvodnji u Baranji i na području Vukovara te iz čitavog niza općina Banije, Korduna, Like i Dalmatinske Zagore. Nadalje, nakon 2001. godine provodi se usklađivanje hrvatske statistike s onom Europske unije, što bitno mijenja vremensku komparativnost iznesenih serija. Nadalje, za 2004. godinu nema podataka o proizvodnji kod seljaka itd.

Tablica 13. PROIZVODNJA ŽITA U HRVATSKOJ 1990.–2006.

(U tisućama tona)							
Razdoblje	Pšenica	Raž	Ječam	Kukuruz	Zob	Ostala žita	Ukupno žita
1990.–1994.	1.079	10	145	1.811	49	8	3.102
1995.–1999.	806	6	114	1.985	48	6	2.965
2000.–2003.	899	11	154	1.961	43	5	3.073
2005.–2006.	703	8	190	2.070	58	4	3.039

Proizvodnja žita nazadovala je u odnosu na stanje dostignuto osamdesetih godina. Početkom 21. stoljeća proizvodilo se 3.055.000 tona svih žita, što je za petinu manje nego u osamdesetim godinama (vidi tablicu 4.). Proizvodnja po stanovniku u godinama 2000.–2003.²³ dosegla je nivo od 690 kg, što je za šestinu manje nego potkraj osamdesetih godina (v. tablicu 5.). Uzroci su tome smanjivanje oraničnih površina i mijenjanje strukture sjetve (s proširenjem površina pod industrijskim kulturama i povrćem). S obzirom na promjenu metodologije praćenja proizvodnje, ne komentiram podatke za dvogodište 2005.–2006., budući da ti podaci nisu komparabilni s prijašnjima. To se odnosi i na sve tablice u daljnjem tekstu (s iznimkom industrijskog bilja, gdje je proizvodnju moguće pratiti i kroz preradu proizvoda).

Drukčiju sliku pokazuje proizvodnja industrijskog bilja (tablica 14).

Tablica 14. PROIZVODNJA INDUSTRIJSKOG BILJA, 1990. – 2005.

(U tisućama tona)					
Razdoblje	Uljana repica	Soja	Suncokret	Šećerna repa	Duhan
1990.–1994.	27	50	42	821	10,6
1995.–1999.	20	60	67	975	10,7
2000.–2003.	26	92	57	827	10,2
2005.–2006.	31	142	80	1.448	9,6

Proizvodnja industrijskog bilja u posljednjih desetak godina pokazuje izniman uspon proizvodnje uljarica (proizvodnja se soje udvostručila, a suncokreta uvećala za gotovo 50%); proizvodnja šećerne repe stagnira i tek u posljednjem promatranom razdoblju premašuje nivo postignut 1985.–1989.; nasuprot tome, proizvodnja duhana nazaduje u odnosu na

²³ Uzimam taj prosjek bez 2004. godine za koju statistika nije mogla dati podatke.

postignuti nivo iz osamdesetih godina (tablica 6.). Uzrok tim divergentnim kretanjima valja tražiti u uvjetima proizvodnje: proizvođači ulja imali su stabilne uvjete prodavanja (osigurali su ih prerađivači – tvornice ulja); obrnuto, za šećernu repu i duhan toga nije bilo u tolikoj mjeri, a djelovala je i rastuća inozemna konkurencija.

U tablici 15. prikazani su podaci o proizvodnji grožđa, jabuka i šljiva.

Tablica 15. PROIZVODNJA GROŽĐA I VOĆA U HRVATSKOJ 1990. – 2006.

(U tisućama tona)					
Razdoblje	Grožđe	Jabuke	Šljive	Maslinovo ulje (000 hl)	Vino (000 hl)
1990.–1994.	393	61	45	20	2053
1995.–1999.	387	65	56	36	2.075
2000.–2003.	354	57	36	28	1.972
2005.–2006.	181	72	43	49	773

Kao što se vidi, proizvodnja grožđa bila je tijekom prvih petnaest godina promatranja u blagom padu, a onda slijedi nagli (statistički) pad, što povlači i smanjenu proizvodnju vina. U voćarstvu proizvodnja jabuka pokazuje uspon, a proizvodnja šljiva stagnira. Uspon u posljednjem petnaestogodišnjem razdoblju zapažamo u proizvodnji maslinova ulja: time je u 21. stoljeću zaustavljena sekularna tendencija smanjivanja broja stabala maslina i prinosa te visoko vrijedne kulture.

Podaci o biljnoj proizvodnji u velikoj su mjeri determinirani izmjenama u metodologiji praćenja biljne proizvodnje, što nije slučaj sa stočarskom proizvodnjom. Nije se mijenjala metodologija popisa broja stoke, a podaci (u tablici 16.) govore o iznimnom smanjenju broja goveda, svinja i konja, uz nazadak ovčarstva (koje tek 2006. godine dolazi na nivo iz 1989.).

Tablica 16. BROJ STOKA

Broj stoke (u tisućama)					
Godina	goveda	svinja	konja	ovaca	peradi (milijuna)
1989.	823	1.655	42	743	17
1995.	494	1.175	21	453	12
2000.	427	1.233	11	528	11
2003.	444	1.347	9	587	12
2006.	485	1.230	9	768	23

Broj se goveda, kao što se vidi, smanjio za 40% (2006.:1989.), svinja za 25%, a konja za čak 80%. Nasuprot tome, ovaca 2006. godine ima za 3% više nego 1989., a peradi čak za 35%. Ove velike promjene ostvarene su u prvom redu zbog promjena u strukturi ishrane (jede se više piletine, a manje svinjetine i govedine), ali i zbog liberalizacije vanjske trgovine, što je olakšalo uvoz velikih količina goveđega i svinjskog mesa iz zemalja s nižim troškovima proizvodnje (primjerice iz Argentine i/ili Australije).

Smanjenje broja stoke nakon 1989. godine utjecalo je i na smanjivanje proizvodnje, o čemu podatke donosi tablica 17. Godine 2005.–2006., kad bilježimo najveću proizvodnju, proizvodnja goveda zaostajala je za onom iz razdoblja 1985.–1989. za 42%, svinja za 28%, a jaja za 22%. Proizvodnja mesa peradi, međutim, nadmašila je 2005.–2006. godine predratni nivo (za 2%), a proizvodnja ovaca žive vage veća je 2005.–2006. godine u odnosu na razdoblje 1985.–1989. za 8%. Proizvodnja mlijeka bila je za 12% viša (zahvaljujući većoj muznosti po kravi). Ovako diferencirani porast, odnosno smanjenje proizvodnje, svjedoči o brzim prilagodbama proizvođača promijenjenim tržišnim prilikama, u prvom redu zbog većeg otvaranja hrvatskog gospodarstva (a time i poljoprivrede) svjetskim tržišnim prilikama – procesu koji nazivamo globalizacijom.

Tablica 17. STOČARSKA PROIZVODNJA U HRVATSKOJ 1985.–2005.

U razdoblju	Ostvareni prirast (u 000 tona)				Mlijeko (mil. litara)	Jaja (mil. kom.)
	goveda	svinja	ovaca	peradi		
1985.–1989.	137	258	12	117	719	1.065
1990.–1994.	87	197	8	93	601	892
1995.–1999.	60	171	7	85	611	832
2000.–2004.	67	185	11	91	661	799
2005.–2006.	79	186	13	120	805	834

Generalizirajući navedene tendencije moglo bi se reći da je poljoprivreda Hrvatske nakon 1995. godine bila u fazi restrukturiranja, izazvanoga u prvom redu liberalizacijom vanjske trgovine Hrvatske (važan je čimbenik WTO, ali i postupno približavanje standardima Europske unije), što je u proizvodnju unijelo nove svjetske ekonomske kriterije.

U prvoj fazi tog procesa nakon 1990. godine u Hrvatskoj se počelo s ekstenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom. Taj se fenomen očitovao u:

- smanjenju obrađenih površina (od 1,626.000 hektara 1989. godine na 1,275.000 hektara godine 2000. te 950.000 hektara u 2006.),
- znatnoj površini oranica koje se ne obrađuju, već stavljaju pod ugar (1989. godine bilo je zasijano 90% oranica, a 2000. svega 74%),
- smanjenju površina pod vinogradima i voćnjacima (od 144.000 hektara u 1989. godini na 109.000 u 2003.),
- smanjenju upotrebe mineralnih gnojiva (potrošnja je u hrvatskoj poljoprivredi 1985.–1989. godine iznosila 148.000 tona aktivne tvari, da bi 1995.–1999. pala na 59.000 tona godišnje, a 2000.–2004. na samo 54.127 tona; ponovni uspon zapaža se nakon 2005. godine kad potrošnja iznosi 61.360 tona aktivne tvari).

Jasno da su se iznesene tendencije odrazile i na obujam poljoprivredne proizvodnje i na postizavane prinose. Od 2005. godine ponovno nastupa faza intenzivnije proizvodnje u jednog dijela proizvođača. Povećavaju se prinosi, raste upotreba mineralnih gnojiva, više se brine o podizanju prinosa (u biljnoj proizvodnji) i muznosti (u govedarstvu) kao čimbenicima smanjivanja troškova proizvodnje po jedinici proizvoda. Ta nova tendencija mogla bi povećati konkurentsku sposobnost hrvatske poljoprivrede, prijeko potrebnu prigodom ulaska u EU.

Karakteristike razvitka turizma i turističke politike u Hrvatskoj

BRANKO BLAŽEVIĆ I KREŠO PIŠKULIĆ

Povijesni razvoj turizma

Unatoč postojanju turizma još u dalekoj prošlosti, svojom masovnošću on ipak pripada 20. stoljeću. Nagla urbanizacija i industrijalizacija, razvoj komunikacija, porast životnog standarda i slobodna vremena stvorili su preduvjete za njegov razvoj.

Nekoć je turizam bio privilegij, dostupan samo najvišim slojevima, a danas na privredno razvijenim svjetskim područjima sve više postaje svojom najširih slojeva. Ovu konstataciju potvrđuju i podaci¹. U 1966. godini putovalo je, zbog raznih turističkih motiva, izvan granica svoje zemlje 128 milijuna turista, a od toga je bilo 96 milijuna Europljana. U ovim podacima nisu evidentirani izleti i turistička putovanja unutar svake države, koji u mnogim zemljama imaju visoko učešće. Međutim, podataka o turističkim kretanjima unutar pojedinih zemalja, o tzv. domaćem turizmu, nema, jer se u velikom broju država ta kretanja uopće nisu evidentirala.

U svijetu je 1950. godine zabilježeno ukupno 25 milijuna turističkih dolazaka, a prihod od turizma bio je 2 bilijuna US \$. Godine 2000. turistički promet, promatran brojem dolazaka, penje se na visokih 698 milijuna dolazaka s prihodima od turizma od 478 bilijuna US \$. Konačno 2004. godine svjetski je turizam zabilježio brojku od 760 milijuna dolazaka i prihod od 523 bilijuna US \$.² Što se turizma tiče, to svakako nisu i konačni rekordi i brojke.

Prvi počeci turističkog razvitka Hrvatske sežu u drugu polovicu devetnaestog stoljeća. Počeci turističke valorizacije naših primorskih krajeva a posebno otoka, vezani su za parobrodarske linije koje su povezivale sjeverni i južni Jadran, odnosno otoke s kopnom. Austrijski Lloyd je 1837. godine uspostavio redovitu parobrodarsku prugu između Trsta i južnog

¹ Andrić, N., (1980.), "Turizam i regionalni razvoj", Informator, Zagreb, str. 27-28.

² Podaci WTO.

Jadrana. Time je omogućeno brzo i redovito povezivanje mjesta na obali i otocima.

Važno je istaknuti i dovršenje željezničkih pruga, koje su iz europske unutrašnjosti stigle do Trsta (1857.) i Rijeke (1873.). Osim službenih osoba, koje su morale putovati željeznicom i parobrodima, ima i drugih putnika. Bili su to, primjerice, liječnici i drugi znanstvenici koji su obavljali određena klimatska, floristička, zdravstvena, kulturno-povijesna i druga istraživanja, te o njima objavljivali članke u različitim glasilima, primjerice u Beču. U to su vrijeme posebno zanimljiva istraživanja, odnosno proučavanja utjecaja i djelovanja morskog zraka i morske vode na ljudski organizam, o čemu se tiskaju ne samo članci u novinama, nego izdaju i posebne publikacije. Zbog toga se među putnicima javljaju i oni koji traže lijeka svom narušenom zdravlju i odlaze na "promjenu zraka". Te bismo putnike mogli nazvati prvim ozbiljnim turistima. Tada se, zapravo, na našoj obali i otocima i počinje razvijati turistička djelatnost³ od Opatije, Crikvenice, Novog Vinodolskog, Raba, Lošinja do Hvara, Splita i Dubrovnika. U Opatiji se već 1883. vodi statistika posjetilaca, a 1884. godine sagrađen je hotel "Kvarner", prvi te vrste za turističke svrhe na Jadranu. U Hrvatskom je primorju 1926. godine bilo 35.602 turista koji su imali 483.299 noćenja. Najveći broj turista zabilježen je pred Drugi svjetski rat 1939. godine, i to 79.636 turista i 660.481 noćenja. Inozemna noćenja činila su 58% ukupnih noćenja.⁴

Mjere za stimuliranje proširene reprodukcije u turizmu Hrvatske od 1966. do 1976. godine

Od važnijih mjera, koje je društvena zajednica poduzimala za stimuliranje razvoja turizma od 1952.–1966. godine, treba posebno izdvojiti:⁵ davanje regresa, dotacija i premija, odobravanje tečajnih razlika za ostvareni devizni priliv i davanje zajmova iz općega investicijskog fonda putem natječaja.

U razdoblju od 1952. do 1955. godine društvena je zajednica odobravala posebne regrese ugostiteljskim poduzećima za popuste koje su davala domaćim turistima na pansionske usluge od 40 do 60%.

³ Vidjeti detaljnije sljedeće knjige: 1. Antić, V. (1953.), "Turizam Istre, Hrv. Primorja i Gorskog kotara", Rijeka; 2. Dragomanović, S. (1938.), "Naš turizam", Tipografija, Grafičko-nakladni zavod d.d., Zagreb; 3. Blažević, B. (1998.), "Gospodarstvo Novog Vinodolskog u XX. stoljeću", Adamić, Rijeka; 4. Turk, H. (1994.), "Povijest turizma i ugostiteljstva otoka Raba", Rijeka; 5. Kabalin, S., (1985.), "Novi Vinodolski – prvo stoljeće turizma", Tipograf, Rijeka; 6. Krištafor, V., Jurdana, S., Uremović, V. (1988.), "Turistička Crikvenica 1888.–1988.", Turističko društvo Crikvenica; 7. Antić, V. (1986.), "Počeci turizma u Primorju od Opatije do Novog Vinodolskog", predgovor u knjizi "Selce – turistički razvitak 1894.–1985.", Turističko društvo Selce, 1986.

⁴ Antić, V. (1953.), *op. cit.* str. 15-17.

⁵ Vidjeti detaljnije: Unković, S. (1981.), "Ekonomika turizma", Savremena administracija, Beograd, str. 373-381.

Od 1955. godine ukida se regres ugostiteljskim poduzećima, ali se dotacije za stimuliranje razvoja domaćeg turizma daju inicijativnim turističkim organizacijama iz oblasti domaćeg turizma (Ferijalnom savezu, Savezu izviđača, društvima prirode itd.). Ova su sredstva imala namjenski karakter i mogla su se koristiti samo za izgradnju kapaciteta za smještaj i prehranu namijenjenih domaćim turistima. Također treba istaknuti da su od 1956. godine sezonskim pansionskim ugostiteljskim poduzećima odobravane posebne premije na vrijednost ostvarenog prometa pansionskih usluga.

Od 1959. godine dolazi do izmjena u davanju premija, i to tako da se one priznaju samo za razdoblje izvan turističke sezone. Sljedeći instrument društvene zajednice, koji je znatno utjecao na razvoj ugostiteljstva, predstavlja odobravanje tečajne razlike za ostvareni devizni priliv. Njena je svrha bila stimuliranje razvoja inozemnog turizma (razlika između turističkog i obračunskog tečaja dolara). Treba upozoriti i na važnost korištenja zajmovima iz Općega investicijskog fonda za ekstenzivni i intenzivni razvoj turizma. Može se konstatirati da do 1966. godine nije postojao cjelovit sistem stimuliranja razvoja turizma od strane društvene zajednice, što se odrazilo i na ukupna ulaganja sredstava u razvoj turizma.

Međutim, donošenjem Društvenog plana razvoja privrede zemlje od 1966. do 1970. godine i njegovim opredjeljenjem da se turizam uvrsti u prioritetne privredne djelatnosti, posebno s gledišta odgovarajućeg uključivanja zemlje u međunarodnu podjelu rada po ovoj osnovi, postavljen je cjelovit sistem stimulativnih mjera u okviru ekonomske politike, kojemu je cilj da, prije svega, utječe na brži razvoj inozemnog turizma. Taj se sistem sastojao od sljedećih najvažnijih pojedinačnih instrumenata:

- beneficiranih kamata za investicijska ulaganja u turizam,
- obračunate retencione kvote za ugostiteljstvo i turistička poduzeća,
- posebnog zaduživanja poslovnih banaka u inozemstvu radi plasmana sredstava u razvoj turizma,
- raznih vrsta poreznih olakšica za ostvarene devizne prihode s konvertibilnog područja,
- odobravanja kredita iz sredstava namijenjenih za investicijska ulaganja, s izuzetkom sredstava društveno-političkih zajednica namijenjenih investicijama u privredi i
- odredbe da kamatna stopa za odobreni kredit u spomenute svrhe ne smije biti veća od 6%.

I pored ovoga, u razdoblju od 1966. do 1968. godine nisu realizirane postavke Društvenog plana o investicijskim ulaganjima u razvoj turizma. To je bio razlog za traženje novih stimulativnih mjera za znatnije povećanje investicijskih ulaganja u turizam za 1969. i 1970. godinu.

U prvoj polovini 1969. godine donesene su izmjene u primjeni dodatne uvećane kamate kojima se ona povećava na 2,5%, a može se iskoristiti ne samo za odobrene nove kredite, već i za kredite odobrene za razvoj inozemnog turizma do 31. prosinca 1968. godine, s rokom vraćanja kraćim od 10 godina, ako bi se naknadno rok otplate povećao na dulje od 10 godina (uvećana dodatna kamata od 2,5% u ovom se slučaju obračunava samo za neotplaćeni dio kredita).

Ali, i pored pozitivnog utjecaja navedene promjene, ipak je najvažnije efekte u domeni ulaganja u razvoj materijalne baze turizma imala zakonska odredba o uvođenju za određene slučajeve i tzv. anticipativne dodatne kamate. Riječ je o uvećanoj dodatnoj kamati od 2,5% godišnje, koja se obračunava unaprijed za cijeli period otplate kredita, isplaćivana je tijekom njegova korištenja, a primjenjivana u slučajevima kad je rok vraćanja kredita danog u spomenute svrhe bio dulji od 15 godina, a kraći od 25 godina.

Spomenuti instrument imao je izuzetno velik utjecaj na ukupnu masu sredstava uložених u razvoj turizma 1969. i 1970. godine. Treba podsjetiti da su spomenute kreditne uvjete, prije svega, koristila poduzeća za izgradnju novih objekata namijenjenih stranim turistima, ali to nije isključivalo mogućnost njihove primjene pod određenim uvjetima i za adaptiranje, dogradnju i modernizaciju postojećih objekata namijenjenih stranim turistima. Propisi o beneficiranim kamatama ukinuti su u prosincu 1970. godine.

Ocjena sveobuhvatnih efekata primjene spomenutih instrumenata turističke politike zahtijevala bi posebna istraživanja. Mjere, koje su u nas primjenjivane u razdoblju 1966.–1970. godine (u prijelaznom razdoblju i 1971.), i pored izvjesnih nedostataka, dale su zadovoljavajuće rezultate. Međutim, zbog promjena u ekonomskim funkcijama federacije prekinut je kontinuitet u sustavu proširene reprodukcije u turizmu.

U razdoblju od 1972. do 1976. godine uočljivo je znatno zaostajanje investicijske aktivnosti u turizmu, što se odrazilo na ekstenzivni razvoj turističke ponude, a posebno smještajnih kapaciteta, koji je bio daleko sporiji u odnosu na prethodni petogodišnji period. Bio je to rezultat neadekvatnih mjera stimuliranja ulaganja u razvoj turizma u okviru mjera ekonomske politike, iako je inozemni turizam i u Društvenom planu razvoja od 1971. do 1975. godine tretiran kao djelatnost od posebnog značenja za cjelokupni privredni i društveni razvoj zemlje. Naime, uz ostalo, ovim je planom predviđeno da bi u petogodišnjem razdoblju od 1971. do 1975. godine trebalo izgraditi 95.000 novih ležaja osnovnih smještajnih kapaciteta, a izgrađeno je 33.000 manje od planiranih. Tako se npr. vidi da je u trogodišnjem periodu od 1973. do 1975. godine, kad se u SFRJ godišnje gradilo prosječno 6.150 ležaja, situacija u konkurentskim zemljama

mediteranskog područja bila daleko povoljnija.⁶ Ovakav razvoj situacije od 1973. godine objektivno je umanjio i konkurentsku sposobnost hrvatskog turizma na svjetskom tržištu, što se nepovoljno odrazilo na ostvarene rezultate, a imat će nepovoljan utjecaj i u narednim godinama.

Tablica 1. RANG 20 OPĆINA U HRVATSKOJ PREMA VELIČINI NARODNOG DOHOTKA OD UGOSTITELJSTVA I TURIZMA

Red. br.		Narodni dohodak u milijun. dinara			Rang		
		1956.	1974.	1981.	1956	1974.	1981.
a	b	1	2	3	4	5	6
1.	Zagreb – grad općina	13,10	624,78	2.970,6	1	1	1
2.	Dubrovnik	2,67	373,84	1.802,2	3	2	2
3.	Poreč	0,11	273,08	1.445,7	54	3	3
4.	Split	2,52	175,12	767,7	4	5	4
5.	Opatija	2,26	171,18	716,6	5	6	5
6.	Rijeka	3,88	178,38	708,2	2	4	6
7.	Buje	0,18	61,05	575,0	32	14	7
8.	Makarska	0,32	115,22	534,3	22	8	8
9.	Pula	0,90	138,81	522,1	8	7	9
10.	Rovinj	0,16	96,19	509,1	37	10	10
11.	Šibenik	0,43	87,75	497,1	17	12	11
12.	Zadar	0,39	112,03	491,4	19	9	12
13.	Crikvenica	0,58	91,79	410,3	11	11	13
14.	Krk	0,15	64,25	317,9	41	13	14
15.	Cres – Lošinj	0,26	51,43	308,4	24	17	15
16.	Hvar	0,16	54,46	279,3	37	16	16
17.	Rab	0,34	54,87	257,9	21	15	17
18.	Labin	...	...	245,1	...	...	18
19.	Osijek	1,78	42,17	226,5	6	19	19
20.	Čakovec		...	201,9	...	...	20

Izvor: Republički zavod za statistiku SRH: Narodni dohodak 1956. Saopćenja br. 12, str. 7-31; Društveni proizvod i narodni dohodak 1974., Dokumentacija br. 238, Zagreb 1976., str. 14-31. i SGJ 1982., str. 634-636.; prema: Cicvarić, A. (1984.), "Turizam i privredni razvoj Jugoslavije", Zagreb, str. 232.

⁶ Unković, S., op. cit. str.380.

Ekonomsko značenje turizma za Hrvatsku

U svojoj studiji iz 1963. godine prof. K. Krapf piše: "Ekonomske nauke su u osnovi postavile turizam na prvo mjesto. Ne može se zaobići činjenica da sve veći interes za turizam proizlazi iz njegova ekonomskog značenja. Kretanje materijalnih vrijednosti na nacionalnom i komercijalnom nivou privlači pažnju promatrača naročito u sadašnjem razdoblju ekonomske ekspanzije. Ekonomski element je zajednički pokazatelj psihološkoga, sociološkoga, kulturnoga, geografskoga i tehničkog gledanja na turizam. Ova osnovna istina mora se imati na umu."⁷

Zbog dolaska turista počele su privredno oživljavati i razvijati se privredne djelatnosti, potrebne za pružanje usluga turistima.

Dugoročan uspjeh mogu očekivati samo one zemlje koje svoju energiju usmjeravaju na svjetsko tržište, a od domaće politike traže samo da im omogući ili ne otežava pristup na nj.⁸ Vanjskotrgovinska je ravnoteža jedan od ciljeva koji se nameće kao primarni zadatak u ekonomskoj politici velikog broja zemalja. Zato je eksterna ravnoteža, koja se u teoriji definira kao ravnoteža platne bilance, izuzetno važna za postizanje opće ekonomske ravnoteže, a to znači unutarnje ravnoteže na robnom i novčanom tržištu te eksterne ravnoteže. Nezaobilazna je važnost turizma u postizanju upravo te opće ekonomske ravnoteže hrvatskog gospodarstva.

Na platnu bilancu utječe samo međunarodni turizam, a u drugom procesu istu ulogu igra i domaći turizam, jer su za turistička područja i strani i domaći gosti – potrošači. Doduše, razlika u kupovnoj moći između domaćih i stranih turista ima određen utjecaj na visinu turističke potrošnje, pa je stoga inozemni potrošač za turizam određene regije ekonomski zanimljiviji.

Zbog višestраниh utjecaja turizma na privredu i različitog načina njihova ocjenjivanja moguće je ovakvo grupiranje: utjecaj turizma na platnu bilancu, utjecaj turizma na rast dohotka i njegovu preraspodjelu, turizam kao faktor razvoja privredno nerazvijenih zemalja, područja ili regija, multiplikacijski efekti turizma, utjecaj turizma na zaposlenost.

Osvrnut ćemo se na neke od njih.

Turizam kao faktor razvoja nerazvijenih područja

Pozitivan utjecaj turizma vrlo se brzo počeo osjećati i u privredi mjesta odnosno regija s turističkim prometom. Rezultati su to uočljiviji, jer su to najčešće bila privredno zaostala područja, udaljena od velikih industrij-

⁷ Krapf, K., Iz referata podnesenog na konferenciji UN-a u Rimu 1963. godine.

⁸ Vidi: Jovančević, R., i Stipetić, V. (1996.), Deficit hrvatske tekuće platne bilance – stanje i implikacije za ekonomsku politiku, *Ekonomija/Economics* 3.

skih i trgovačkih centara. Stanovništvo tih predjela bavilo se pretežno obradom zemlje, stočarstvom, vinogradarstvom, ribolovom, ručnim radom i sličnim poslovima.

Takva se područja, najčešće, odlikuju prirodnim ljepotama, dobrom klimom, čistim zrakom i tišinom. Dakle, imaju upravo ono što gradski čovjek, izmoren tempom suvremenoga života, traži za svoj odmor.

S obzirom na ekonomsku podređenost ovakvih krajeva, turizam vrlo brzo postaje glavna privredna aktivnost i glavni izvor prihoda stanovništva. Tako postaje i faktorom prelijevanja dijela nacionalnog dohotka iz privredno razvijenih u privredno nerazvijene zemlje ili područja.

Mnoga mjesta na obalama mora, jezera i rijeka, u planinama, toplicama, nacionalnim parkovima itd. dobila su turizmom nov sadržaj privredne aktivnosti. On se rastom nacionalnog dohotka toliko pozitivno odrazio na život stanovništva takvih krajeva da je prestalo, ili se smanjilo, iseljavanje, što je prije predstavljalo ozbiljan problem.

Otoci su npr. bili svojevrsan problem u našem privrednom razvoju. Dugo su se tražili oblici i načini kako ih i čime aktivirati. Bilo je raznih pokušaja. Na riječkom području pokušalo se je oko 1955. s akcijom tzv. disperzije riječke industrije, tj. otvaranjem pogona pojedinih industrijskih poduzeća iz Rijeke ili unutrašnjosti na otocima Krku, Rabu i drugdje.⁹ Tu su osnovani pogoni nekih konfekcija, manjih brodogradilišta itd. Tim akcijama, međutim, nisu bili postignuti željeni rezultati. Nerijetko su kuće u tim zonama ostajale prazne i predstavljale nov svojevrsan problem ovih regija. Masovnijim razvojem turizma, koji je započeo 1952. godine, a naročito poslije 1960. godine, ta mjesta u pravom smislu riječi doživljavaju svoju renesansu.

Počinje se razvijati sezonsko hotelijerstvo, kao vrsta ugostiteljstva, oživljava trgovina, javlja se veći interes za poljoprivredu, zanatstvo i mjesta dobivaju novu perspektivu. Razvijaju se privredne aktivnosti, a time raste i dohodak.

Popis stanovništva iz 1961. godine pokazuje smanjenje tempa iseljavanja, a potom procjene govore i o rastu stanovništva u tim regijama. Grade se i novi objekti turističke nadogradnje i infrastrukture. Ta mjesta, koja bi još možda još dugo morala čekati na električnu struju, vodovod i suvremene prometnice, zbog turizma to dobivaju mnogo prije.

Otoci dobivaju brže i suvremenije trajektne veze. Asfaltirana su ceste u gotovo svim, pa i najmanjim mjestima na otocima i obali, a počelo je i asfaltiranje u glavnim mjestima na otocima Aerodrom na Krku pušten je u promet 1970. godine kao i most kopno – otok Krk, izgrađeni su dubrovački i splitski aerodrom.

⁹ Vidjeti detaljnije: Andrić, N., op. cit., str. 83-89.

Ovi su rezultati ipak najuočljiviji u mjestima Istre i Kvarnerskog zaljeva, jer je to ujedno i prva zona koja je “na udaru” zapadnoeuropskih turista pri dolasku na Jadran, što najbolje ilustriraju podaci u tablici 2.

Tablica 2. ZAPOSLENO OSOBLJE, INVESTICIJE, DOHODAK I BUDŽET U OPĆINAMA
KRK, MALI LOŠINJ, POREČ I RAB 1961., 1963. I 1965.

Općina	Godina	Broj turističkih noćenja	Zaposleno osoblje u turističkom sektoru 30. rujna	Investicije u privred- nim organizacijama (u mil. st. din)	Dohodak (u mil. st. din.)	Budžetski prihodi	Dohodak po stanovniku (u tisućama st. din)
Krk	1961.	362.831	1.571	270	1.214	154	83
	1963.	506.104	1.939	644	2.068	204	142
	1965.	597.940	1.859	1.110	3.430	360	236
Mali Lošinj	1961.	311.269	2.240	670	1.933	–	162
	1963.	497.558	2.866	562	2.375	102	199
	1965.	538.587	2.582	1.090	3.980	410	333
Poreč	1961.	405.946	2.878	515	2.137	241	119
	1963.	605.445	3.292	1.331	3.305	139	184
	1965.	827.154	3.225	800	6.670	620	370
Rab	1961.	324.098	1.406	98	684	114	81
	1963.	421.707	1.631	1.934	1.413	189	168
	1965.	791.438	1.653	580	3.100	290	369
Rovinj	1961.	334.633	4.033	457	6.010	125	385
	1963.	490.582	4.960	1.456	8.396	215	537
	1965.	596.004	4.479	1.420	9.010	530	577

Izvor: Za “zaposleno osoblje” i “turist. noć.” SGJ 1962., 1964., 1966.; za “turist. noć. 1961.” Izvještaj TSK Rijeka 1960.–1964.; za ostale podatke: SGJ 1963., 1965., 1967.; prema: Andrić, N., Turizam i regionalni razvoj, Informator, Zagreb, 1980., str. 37.

Iz podataka se može konstatirati da je prosječna godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka po stanovniku u SFRJ za razdoblje 1961.–1973. godine bila 18,7%, (u tekućim cijenama). U istom razdoblju u promatranim općinama na Jadranu ta je stopa bila veća; npr. u općini Poreč iznosila je 29,7%, na Rabu 27,6%, na Krku 25,6%, itd. U tom je razdoblju učinjen prvi snažan kvalitetni skok u razvoju do tada nerazvijenih općina na Jadranu. One su se pomoću ekonomskog učinka turizma u relativno kratkom razdoblju od svega pet godina izvukle iz nerazvijenosti i uvrstile u krug onih koje su po pokazateljima razvoja iznad republičkih prosjeka.

Isto se to može konstatirati i za prosječnu stopu rasta zaposlenosti. Zaposlenost je u razdoblju 1961.–1973. u SFRJ rasla prosječno za 2,4% godišnje, u SR Hrvatskoj za 1,3%, a u promatranim turističkim općinama rasla je brže: prosječna stopa rasta zaposlenosti iznosila je godišnje npr. u Makarskoj 5,1%, Poreču 7,2%, na Rabu 3,6%, u Budvi 6,3% itd.¹⁰ I pokazatelj rasta zaposlenosti govori o propulzivnom djelovanju turističke privrede i njezinoj sposobnosti da u relativno kratkom razdoblju osigura proizvodnju roba i usluga i uspješno ih plasira na domaće i strano tržište. Analizirajući koje su privredne djelatnosti nosilac tako visoke stope rasta dohotka i zaposlenosti može se konstatirati da je rast tih veličina zabilježen u terciarnom sektoru, i to ponajprije u ugostiteljstvu i trgovini. U općini Poreč, npr. 1973. godine, dohodak ostvaren u ugostiteljstvu i trgovini iznosi više od 70% cijeloga ostvarenog dohotka u općini. Taj postotak učešća terciarnog sektora u formiranju općinskoga dohotka bio je znatno niži 1961. godine kad turizam još nije bio osnovni faktor razvoja komune.

Tako su nekad nerazvijena područja uz Jadran uspjela pomoću turizma ne samo privredno aktivirati lokalno stanovništvo, već su turističkim deviznim prilivom i njegovim multiplikacijskim efektom pozitivno utjecala na privredu cijele zemlje.

Ne bi valjalo zadržati se samo na pozitivnim stranama turizma. U promatranom razdoblju došle su do izražaja i njegove negativne strane: sve većim rastom kvantitativnih pokazatelja u turizmu je uočljiva negativna komponenta prouzrokovana sezonskim oscilacijama u turističkoj potražnji. Ona se naročito loše odražava kroz sezonsko zapošljavanje i iskorištenost kapaciteta materijalne osnovice namijenjene turizmu. I jedna i druga negativnost mogle bi utjecati na daljnji interes stanovništva lokalnog područja, pa i društva u cjelini, za razvojem turizma u budućnosti. Stoga nužno valja tražiti rješenja za ublažavanje, ako ne i potpuno uklanjanje, tih suprotnosti koje su danas izuzetno naglašene. Prije nego je potrebno orijentirati se na stjecanje dvojnih kvalifikacija kako bi se turistički kadrovi mogli uključivati u cjelogodišnje radne procese.

Drugo pitanje s određenom težinom predstavlja cjelovitost programiranja razvoja turističkih regija, jer se u proteklom razdoblju, zbog nedovoljno definirane namjene prostora, dogodilo više grešaka u turističkoj izgradnji. Posebno je pitanje nedovoljno definiranih razgraničenja između razvoja industrije i turizma na jadranskom prostoru. To naročito dolazi do izražaja zbog provedene rajonizacije jadranskoga prostora jadranskim prostornim planom, po kojemu, zapravo, ni jedna regija na Jadranu nije homogena turistička regija već su heterogene, a unutar njih homogene su samo pojedine turističke zone.

¹⁰ Ibid., str. 50-51.

Turizam u razvoju jadranskog područja

Nepobitno je da je Jadran danas osnovno turističko područje naše zemlje. Poslije Drugoga svjetskog rata na tom području je, kao uostalom i u drugim našim krajevima, započeo intenzivan industrijski razvoj. Taj se razvoj koncentrirao u nekoliko centara koji su se razvijali ne samo kao industrijska nego i kao prometna, pomorska te općenito gradska središta. To se odnosi na Pulu, Rijeku, Zadar, Šibenik, Split, Ploče. Na ostalom, većem dijelu Jadrana stanovništvo se bavilo ekstenzivnom poljoprivredom, ribarstvom, pomorstvom te skromnim razvojem turizma.

Turizam je, promatran sa stajališta primarnoga turističkog tržišta, u velikoj mjeri zadržao svoj regionalni karakter¹¹. Da bismo ilustrirali značenje pojedinih općina kao turističkih područja, navodimo broj noćenja turista ostvarenih u njima 1981. godine.

Tablica 3. BROJ OSTVARENIH NOĆENJA TURISTA U OPĆINAMA I GRADOVIMA 1981. GODINE (U TISUĆAMA)

Red. br.	Općine/gradovi	Ukupno	Stranih	Red. br.	Općine/gradovi	Ukupno	Stranih
1.	Poreč	6.766	5.405	14.	Hvar	1.652	974
2.	Dubrovnik	5.207	3.124	15.	Zagreb	1.369	449
3.	Makarska	4.409	1.579	16.	Split	1.349	553
4.	Buje	4.193	2.233	17.	Biograd n/m	1.323	513
5.	Šibenik	2.769	1.527	18.	Korčula	1.098	524
6.	Crikvenica	2.722	1.487	19.	Brač	978	495
7.	Pula	2.601	1.629	20.	Labin	943	784
8.	Rovinj	2.500	1.972	21.	Pag	765	367
9.	Cres-Lošinj	2.473	1.514	22.	Ploče	670	147
10.	Zadar	2.166	1.307	23.	Rijeka	622	374
11.	Krk	2.148	1.427	24.	Omiš	550	212
12.	Opatija	2.111	1.560	25.	Trogir	516	339
13.	Rab	1.760	1.399	26.	T. Korenica	378	270

Izvor: Prema SGJ 1982., str. 676-680.

U nekim se općinama u relativno kratkom roku od samo 25 godina dogodila prava eksplozija turističkog prometa (npr. u Poreču 13.143 puta, Rovinju 3.182 puta, na Krku 2.119 puta, u Makarskoj 1.670 puta itd.). Iako su na ovo povećanje turističkog prometa utjecala i inflacijska kretanja, ipak ostaje činjenica da su navedene općine u promatranom razdoblju

¹¹ Vidjeti detaljnije: Andrić, N., *op. cit.*, str. 48-62.

razvojem ugostiteljstva i turizma ostvarile golemo povećanje narodnoga dohotka.

Nadalje, tablica 3. upućuje na izrazitu regionalnu orijentaciju turističke djelatnosti, tj. na jadransko područje. Od 26 najjačih turističkih centara čak su 24 na obalama Jadrana. Kontinentalni turistički centri mnogo zaoštaju, pa Zagreb po fizičkom turističkom prometu zauzima tek 15. mjesto.

Tablica 4. UDIO I RANG UGOSTITELJSTVA I TURIZMA U NARODNOM DOHOTKU NEKIH OPĆINA HRVATSKE 1956. I 1980. GODINE

Red. br.	Općina	Narodni dohodak u milijunima dinara				%		Rang	
		Ukupni		Ugostiteljstvo i turizam		3 :1 4:2		Ugostiteljstvo i turizam	
		1956.	1980.	1956.	1980.	1956.	1980.	1956.	1980.
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Poreč	12,15	2.771,4	0,11	1.445,7	0,9	52,2	7	1
2.	Makarska	5,34	1.481,6	0,32	534,3	6,0	36,1	5	1
3.	Rab	3,51	644,5	0,34	257,9	9,7	40,0	2	1
4.	Hvar	9,75	707,5	0,16	279,3	1,6	39,5	7	1
5.	Opatija	10,23	2.324,4	2,26	716,6	22,1	30,8	2	1
6.	Krk	5,60	1.350,6	0,15	317,9	2,7	23,5	6	1
7.	Crikvenica	14,47	1.375,1	0,58	410,3	4,0	29,8	7	1
8.	Dubrovnik	45,48	6.401,9	2,67	1.802,2	5,9	28,2	6	1
9.	Rovinj	25,09	1.706,6	0,16	509,1	0,6	29,8	7	2
10.	Brač	6,02	713,9	0,08	174,7	1,3	24,5	6	2
11.	Cres-Lošinj	6,61	1.209,0	0,26	308,04	3,9	25,5	4	1
12.	Buje	14,92	2.471,2	0,18	575,0	1,2	23,3	7	2
13.	Biograd n/m	7,03	667,1	–	122,4	–	18,3	–	3
14.	Pag	4,87	357,5	0,13	71,9	2,7	20,1	3	2
15.	Labin	45,24	2.208,7	0,53	245,1	1,2	11,1	6	3
16.	Korčula	11,75	1.272,5	0,13	181,8	1,1	14,3	8	3
17.	T. Korenica	11,82	593,4	0,22	143,6	1,9	24,2	5	2
18.	Trogir	8,93	1.391,8	0,10	95,7	1,1	6,9	6	4
19.	Šibenik	50,84	6.157,8	0,43	497,1	0,8	8,1	7	3

Napomena: U Buje su uključeni Umag i Novigrad.

Izvor: Proračunato prema: Republički zavod za statistiku SR Hrvatske: Narodni dohodak 1956. godine, Saopćenja, br. 12, str. 7-31, i SGJ 1982., str. 634-636.; prema Cicvarić, A., *op. cit.*, str. 234.

Svoje šanse za razvoj turizma na Jadranu relativno smo kasno iskoristili. Zato nije ni čudo da se područje naše obale dugo vremena s ekonom-

skog aspekta tretiralo kao pretežno depresivno i nerazvijeno. Forsirale su se druge (kontinentalne) razvojne koncepcije na štetu općih ekonomskih pravaca, poznatih pod nazivom litoralizacija, koji su se inače primjenjivali u većini primorskih zemalja

Tablica 5. INDEKSI NARODNOG DOHOTKA PO STANOVNIKU U NEKIM TURISTIČKIM OPĆINAMA HRVATSKE
U ODNOSU PREMA REPUBLIČKOM PROSJEKU

Red. br.	Općina	1956.	1971.	1974.	1980.
a	b	1	2	3	4
	Hrvatska	100	100	100	100
1.	Umag	170	186	188	150
2.	Poreč	63	164	136	174
3.	Rovinj	163	117	131	117
4.	Mali Lošinj	54	119	131	146
5.	Dubrovnik	89	145	130	121
6.	Novigrad	112	129	123	150
7.	Crikvenica	90	104	107	96
8.	Labin	156	105	105	108
9.	Makarska	43	101	98	104
10.	Opatija	41	100	91	99
11.	Rab	41	122	91	91
12.	Krk	35	136	88	127
13.	Šibenik	70	87	85	96
14.	Korčula	57	90	79	87
15.	Trogir	47	102	73	88
16.	Titova Korenica	66	58	72	79
17.	Hvar	77	83	69	79
18.	Brač	41	62	66	70
19.	Pag	58	50	47	63
20.	Biograd n/m	52	43	42	53

Napomena: za 1956., 1974. i 1980. proračuni su izraženi na temelju procjene o kretanju stanovnika. Za 1980. Umag i Novigrad imaju indeks Buja, a pod Mali Lošinj obračunat je i Cres.

Izvor: Republički zavod za statistiku SRH, Narodni dohodak 1956., Saopćenja, br. 12, str. 8-31, Narodni dohodak 1971., Dokumentacija, br. 131, Zgb. 1973., str. 8-27, Društveni proizvod i narodni dohodak 1974., Dokumentacija, br. 238, Zgb., 1976., str. 14-31; Statistički godišnjak SRH 1975., Zagreb, 1975., str. 272-283 i SGH 1982., str. 296-300., prema: Cicvarić, A., *op. cit.*, str. 235.

Zbog toga smo 1956. godinu izabrali kao godinu promatranja nerazvijenog turizma na našem obalnom području. U toj godini (vidi tablicu 4.) ugostiteljstvo i turizam uglavnom zauzimaju posljednje mjesto u privred-

noj strukturi današnjih turističkih općina. Turizam je nešto razvijeniji u Opatiji, Rabu, Makarskoj, Dubrovniku, Crikvenici i Malom Lošnju. Međutim, i u tim općinama (uz iznimku Opatije i Raba), kao i drugima, ova je djelatnost po rangu na začelju privredne strukture. Ni u jednoj općini turizam ne zauzima prvo mjesto u privrednoj strukturi. To znači da je turizam vrlo slabo utjecao na lokalnu privredu, a prema tome i beznačajno djelovao na ukupne ekonomske tokove nacionalne privrede.

Gotovo je nevjerojatno i zamisliti da je današnji turistički gigant Poreč u ugostiteljstvu i turizmu 1956. godine ostvario svega 0,9% svoga narodnog dohotka, a 1980. čak 52,2%. Slično je bilo i s drugima, danas vrlo razvijenim, turističkim centrima.

Nerazvijenost, određenu narodnim dohotkom po glavi stanovnika prema republičkom prosjeku, iskazuju čak i najvažniji turistički centri, od Krka do Poreča. Već za nepunih 25 godina, 1980. godine, slika se uvelike izmijenila. Vidi tablicu 5. na prethodnoj stranici.

Takvo je stanje bitno izmijenjeno turističkim razvojem u Hrvatskoj. Razvoj turizma bitno je utjecao na zaposlenost, stvaranje narodnog dohotka, izmjenu lokalne privredne strukture te na kretanje stanovništva. Kad se omasovio, turizam je djelovao i na ukupne tokove nacionalne privrede.

Utjecaj turizma na zaposlenost i životni standard stanovništva

Razvoj turizma utječe na brži razvoj tercijarnih djelatnosti. U svojoj se potrošnji najviše koristi uslugama ugostiteljstva, trgovine, prometa, zanatstva, komunalija i sl., znači privrede tercijarnog sektora. Razvojem turističkih djelatnosti odvija se konstantan proces otvaranja novih radnih mjesta. "Ljudski će rad u turizmu uvijek imati dominantnu ulogu."

Na osnovi iznesenih podataka možemo zaključiti da turizam u mjestima koja se turistički razvijaju pozitivno utječe na zapošljavanje, a kroz još neke oblike i na znatno brži rast standarda stanovništva nego što je rast u regijama koje se razvijaju na drugi način. Pritom se ne smije zaboraviti da turizam donosi i neke ozbiljne probleme u obliku sezone zaposlenosti. Međutim, ako se sezonska zaposlenost ispravno kanalizira, ona može za stanovništvo predstavljati dopunski doprinos.

Da je tercijarni sektor, a time i turizam, postao dominantnim područjem zapošljavanja u društvenom sektoru jadranskog područja, vidi se iz narednih podataka (tablica 6.). Možemo istaknuti da je razvoj tercijarnog sektora proizašao iz njegova svjesnog forsiranja i optimalnih prirodnih i društveno-povijesnih uvjeta za njegov razvoj, a ne iz inače prirodnog kretanja radne snage iz primarnih prema sekundarnim i poslije tercijarnim djelatnostima na tom području.

Tablica 6. ZAPOSLENI U UGOSTITELJSTVU – DRUŠTVENI I INDIVIDUALNI SEKTOR (30. RUJNA)
– IZABRANE OPĆINE

Općina	1960.	1975.	1978. Društveni sektor	1981. Društveni sektor	Indeks 1981./1960.
	1	2	3	4	5
Biograd n/m	97	656	470	645	665
Brač	151	881	467	1.103	730
Cres-Lošinj	366	809	1.003	1.126	308
Crikvenica	870	2.143	1.594	1.569	180
Dubrovnik	1.552	5.699	6.886	7.320	472
Hvar	310	1.530	1.741	1.875	605
Korčula	165	1.027	884	1.033	626
Krk	468	1.434	1.318	1.461	312
Labin	215	1.174	816	1.149	534
Makarska	387	2.491	2.208	2.528	653
Buje	158	1.609	1.430	1.513	958
Opatija	1.535	3.049	3.115	3.439	224
Osijek	605	901	961	1.035	171
Pag	109	259	217	335	307
Poreč	255	3.612	4.112	5.066	1.907
Pula	448	1.804	2.187	2.105	470
Rab	344	943	1.044	1.015	295
Rijeka	2.292	3.731	2.904	3.211	140
Rovinj	208	1.795	1.750	1.998	961
Split	1.596	3.895	4.047	4.039	253
Šibenik	294	2.327	2.286	2.416	822
Titova Korenica	132	384	614	897	680
Trogir	138	497	532	567	411
Zadar	378	1.922	2.104	2.381	630
Zagreb	5.071	8.350	10.589	11.865	234

Izvor: Dokumentacijski materijal Republičkog zavoda za statistiku SRH, Zagreb; za 1978. godinu SGH 1979., str. 302-307, a za 1981. SGH 1982., str. 314-319, prema: Cicvarić, A., *op. cit.*, str. 237.

Lokalna privredna struktura također je temeljito izmijenjena. U 1980. godini čak u devet primorskih općina u Hrvatskoj turizam je po stvaranju narodnog dohotka na prvom mjestu. On postaje jednim od prioriternih pravaca privrednog razvoja u regionalnoj ekonomiji. Propulzivnost tu-

rističke djelatnosti bila je izuzetno velika, jer je, zahvaljujući upravo toj djelatnosti, u rekordno kratkom vremenu temeljito izmijenjena privredna situacija na tim područjima.

Nacionalni dohodak po glavi stanovnika 1980. godine u mnogim turističkim općinama viši je od republičkog prosjeka. Sada se može govoriti o ekonomski razvijenim općinama na Jadranu.

Tablica 7. STANOVNIŠTVO PREMA POPISIMA OD 1948. DO 1981. GODINE
U NEKIM TURISTIČKIM OPĆINAMA HRVATSKE

Općina					Indeksi		
	1948.	1961.	1971.	1981.	1971. 1948.	1971. 1961.	1981. 1971.
	1	2	3	4	5	6	7
Cres-Lošinj	14.922	11.954	9.989	10.361	66,9	83,6	103,7
Crikvenica	15.542	15.523	16.873	17.837	108,6	108,7	105,7
Krk	17.689	14.584	13.110	13.334	74,1	90,1	101,7
Labin	27.951	28.526	25.677	25.500	91,9	90,0	99,3
Buje	26.054	20.089	18.397	20.577	70,6	91,6	111,9
Opatija	23.566	25.630	27.188	29.274	115,1	105,8	108,0
Pag	8.513	8.017	7.413	7.076	87,1	92,5	95,5
Poreč	23.675	18.003	17.264	19.946	72,9	95,9	115,5
Pula	46.556	62.119	69.913	77.278	150,2	112,6	110,5
Rab	7.905	8.400	8.524	8.877	107,8	101,5	104,1
Rijeka	92.466	127.029	160.044	193.044	173,1	126,0	120,6
Rovinj	18.130	15.621	16.415	18.277	90,5	105,1	111,3
Biograd n/m	12.294	13.849	15.115	15.865	123,0	109,1	105,1
Brač	14.664	14.227	12.893	12.715	87,9	90,6	98,6
Dubrovnik	47.515	53.592	58.995	66.131	124,2	110,1	112,1
Hvar	12.611	12.147	11.390	11.224	90,3	93,8	98,5
Korčula	19.334	19.758	20.237	18.399	104,7	102,4	90,9
Makarska	12.273	12.758	15.510	17.819	126,4	121,6	114,9
Split	97.146	132.873	185.047	235.922	190,5	139,3	127,5
Šibenik	65.806	77.303	78.514	80.148	119,3	101,6	102,1
Trogir	17.511	19.111	18.480	19.856	105,5	96,7	107,5
Zadar	75.953	90.210	107.746	116.174	141,9	119,4	107,8
Zagreb	339.923	459.464	602.205	855.568	117,2	131,1	116,6
T. Korenica	18.139	17.266	14.637	12.261	80,7	84,8	83,8

Izvor: SGH 1982., str. 296-301.

Turizam je doprinio razvoju životnog okruženja, što mnogo puta nije mjerljivo. Tako su poboljšani kultura stanovanja domicilnog stanovništva, znanje stranih jezika, opći kulturni i obrazovni horizont, društvenost i sl.

Nadalje, u mnogim općinama turizam je utjecao na ublaživanje populacijskih problema koji su, kao što je poznato, u Hrvatskoj veoma izraženi. Kretanje broja stanovnika u turističkim općinama Hrvatske vidimo u tablici 7.

Razvoj turističke privredne djelatnosti omogućio je zapošljavanje, a time i smanjenje iseljavanja iz turističkih općina. Zbog toga je u periodu intenzivnog razvoja turizma od 1961. do 1981. godine u mnogim općinama došlo do porasta stanovništva, a u ostalima je depopulacija ublažena. Ukupno uzevši, turističko područje Jadrana nije više emigracijsko područje, jer se njegovo stanovništvo povećalo od 1,057.382 stanovnika 1961. godine na 1,291.398 stanovnika 1981., a time je porastao i udio tog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Smanjilo se emigracijsko kretanje od sela prema gradu.

Prema popisu od 1981. stanovništvo Hrvatske se u posljednjih 10 godina povećalo za 4%. Na području 29 jadranskih općina to je povećanje čak za 12%. Nadalje, 1971. na povremenom radu u inozemstvu bilo se 5,14% stanovnika Hrvatske, a s područja jadranskih općina svega 3,5%.

Učinkovitost uloženog kapitala u hotelijerstvo i ugostiteljstvo Hrvatske 1960.–1990.

Efikasnost (efektivnost) investicija najčešće se mjeri tzv. kapitalnim koeficijentima.¹² Kapitalni koeficijent odgovara na pitanje iskorištava li se raspoloživi kapital učinkovito, odnosno, koliko je jedinica kapitala bilo potrebno za stvaranje jedinice proizvoda.

Uloženi kapital i njegova efikasnost u turizmu

Zbog činjenice da investicije izazivaju cijeli splet efekata, i ekonomskih i neekonomskih, odnosno mjerljivih i nemjerljivih, mjerenje njihove učinkovitosti jedno je od najsloženijih pitanja ekonomike investiranja. Ipak, i tu je ekonomska teorija dala odgovarajuće analitičke izraze koji nam pomažu pri mjerenju učinkovitosti plasiranog kapitala i praćenju rezultata investiranja. Za tu svrhu najčešće se primjenjuje kapitalni koeficijent¹³ (prosječni

¹² Detaljnije: Blažević, B., *op. cit.*, str. 28-34; Stipetić, V., i dr., *op. cit.*, str. 246-255.

¹³ Vidi detaljnije: Vinski, I., "Uvod u analizu nacionalnog dohotka i bogatstva, Naprijed, Zagreb, 1967; str. 348-355.

i granični), odnosno njihovi recipročni izrazi kao pokazatelji efikasnosti s gledišta društva.¹⁴

O tome kakvo nam je povijesno naslijeđe kapitala uloženoga u hrvatski turizam, a posebno u hotelijerstvo do 1990. godine, najbolje govore podaci u tablici 8.

Tablica 8. PROSJEČNI KAPITALNI KOEFICIJENTI ZA PRIVREDU HRVATSKE I ZA UGOSTITELJSKO-TURISTIČKU PRIVREDU ZA PERIOD 1960.–1989. (trogodišnji pomični prosjeci – stalne cijene 1972. godine)

Godina	Pokazatelj	1960.	1963.	1966.	1969.	1972.	1976.	1978.	1981.	1984.	1987.
		1962.	1965.	1968.	1971.	1975.	1977.	1980.	1983.	1986.	1989.
Privreda Hrvatske		2,52	1,66	1,77	1,84	1,97	2,11	2,16	2,45	2,61	2,80
Ugostiteljstvo i turizam		1,55	2,07	2,93	3,46	4,23	5,18	5,07	5,15	4,77	5,64

Izvor: Blažević, B. (1995.), "Ekonomski računi plasmana kapitala u hrvatsko hotelijerstvo 1960.–1990.," Hotelijerski fakultet Opatija, str. 30.

Efikasnost osnovnih sredstava, mjerena prosječnim kapitalnim koeficijentom, pokazuje tendencije pogoršanja kapitalnog koeficijenta, a izrazito pogoršanje tog koeficijenta za djelatnost ugostiteljstva i turizma pokazuje visok koeficijent neefikasnosti sredstava u odnosu na iste koeficijente u privredi Hrvatske, i to u svim razdobljima.

Marginalni kapitalni koeficijent pomaknut za četiri godine, tablica 9., računat je kao odnos između prirasta fiksnih fondova i prirasta domaćeg proizvoda¹⁵ (tj. za investicije u razdoblju 1963.–1966. godine računa se da su donijele prirast društvenog proizvoda nakon četiri godine, tj. 1967.–1970.).

Tablica 9. MARGINALNI KAPITALNI KOEFICIJENT S POMAKOM OD ČETIRI GODINE ZA PRIVREDU HRVATSKE I UGOSTITELJSKO-TURISTIČKU PRIVREDU U RAZDOBLJU OD 1963.–1986. GODINE – stalne cijene 1972.

Godina	Pokazatelj	1963.	1966.	1971.	1975.	1979.	1983.
		1965.	1970.	1974.	1978.	1982.	1986.
	Privreda Hrvatske	2,37	2,49	2,8	3,22	3,97	25,4
	Ugostiteljstvo i turizam	5,84	6,69	15,3	4,55	3,5	-4,19

Izvor: Blažević, B., (1995), "Ekonomski računi plasmana kapitala u hrvatsko hotelijerstvo 1960–1990." Hotelijerski fakultet Opatija, str. 30.

¹⁴ Prosječni kapitalni koeficijent pokazuje odnos između vrijednosti osnovnih sredstava i proizvodnje, koja se ostvaruje tim sredstvima, izražene nacionalnim dohotkom, društvenim proizvodom i društvenim bruto proizvodom. On praktično pokazuje koliko jedinica osnovnih sredstava treba angažirati (u nekom vremenskom razdoblju, obično jednoj godini) da bi se proizvela jedinica ND-a; DP-a ili BDP-a. Marginalni kapitalni koeficijent (granični, dodatni) je odnos između vrijednosti investicija i prirasta proizvodnje izražene u ND-u, DP-u ili BDP-u. On pokazuje koliko sredstava treba u promatranom razdoblju investirati da bi se ostvarila jedinica prirasta proizvodnje, tj. jedinica ND-a, DP-a ili BDP-a.

¹⁵ U promatranom se razdoblju izračunavao i iskazivao društveni proizvod, a ne domaći proizvod.

To znači da je prirastom od 2,37 jedinica (kapitala) u razdoblju od 1963. do 1965. godine privreda povećala društveni proizvod za jednu jedinicu (u aktivizacijskom periodu investicije od četiri godine 1967.–1970.). U ugostiteljsko-turističkoj privredi trebalo je za isti učinak čak 5,84 jedinice investicija, odnosno 2,5 puta više kapitala.

Vidimo da se marginalni kapitalni koeficijent pogoršava za ukupnu privredu Hrvatske u svim razdobljima, a za ugostiteljsko-turističku privredu lošiji je u odnosu na ukupnu privredu u svim razdobljima (izuzev 1979.–1982. godine). U razdoblju 1983.–1986. marginalni je pomaknuti kapitalni koeficijent negativan, što govori da se DP 1987.–1990. smanjio, unatoč povećanju kapitala u razdoblju od 1983. do 1986. godine.

Visoki marginalni koeficijent za ugostiteljsko-turističku privredu govori o visokoj neefikasnosti kapitala uloženoga u ugostiteljstvo i turizam, a i o neefikasnosti ukupnog kapitala uloženoga u privredu Hrvatske. U ugostiteljsko-turističku privredu investiralo se između 3,5 do čak 15,3 jedinica kapitala da bi se ostvarila jedna jedinica društvenog proizvoda, odnosno, u razdoblju 1983.–1986. u ugostiteljstvu i turizmu čak je ostvaren i negativan prirast DP.

Razlozi ne leže u visini investicija već u njihovoj neefikasnosti, što u konačnici, kad je riječ o ugostiteljsko-turističkom sektoru, znači da su izgrađeni kapaciteti bili nedovoljno iskorišteni i da su, s obzirom na uložena sredstva, cijene na tržištu bile preniske. To je rezultiralo niskim prihodima i dohotkom.

U teoriji se uglavnom smatra da vrijedi sljedeće pravilo: u početnim fazama rasta kapitalni se koeficijent povećava, zatim na određenom stupnju razvoja stagnira, da bi se zatim na nižoj razini razvoja i ukupne efikasnosti smanjivao, odnosno povećavala bi se efikasnost osnovnih sredstava.

Hotelska industrija, kao bitan podsustav ukupnoga gospodarstva, a posebno turizma, svojim djelovanjem utječe na globalni marginalni proizvodni koeficijent. Sektorska efikasnost investicija postaje ključna sa staništa ukupnoga društveno-ekonomskog razvoja u uvjetima frigidne privredne strukture.

Dekomponirana stopa rasta na temelju Harrod-Domarovog modela¹⁶ za koju je utvrđeno da dobro aproksimira ostvarena kretanja pokazuje da je 1/7 usporavanja stope privrednog rasta posljedica smanjene stope investiranja, a 6/7 smanjene efikasnosti investiranja. Upravo se i u našem slučaju radi o visokoj neefikasnosti iskorištenja uložених sredstava.

¹⁶ Bogunović, Crkvenac, Sharma, "Osnove ekonomike narodne privrede", NN, Zagreb, 1991., str. 263.

Karakteristike nekih elemenata turističke ponude

Smještajni kapaciteti i njihova struktura

Posljednjih godina, a naročito od 1978. do 1981. godine, najveće je povećanje kapaciteta registrirano u kampovima. Tome je tako, jer su ti kapaciteti najjeftiniji, a kao što je već naglašeno, poduzeća turističke privrede nisu raspolagala s dovoljno sredstava za proširenu reprodukciju. Ovakvi trendovi u razvoju smještajnih kapaciteta doveli su do relativno nepovoljne strukture naše turističke ponude, tablica 10., gdje je svega 22,4% kapaciteta u čvrstim komercijalnim objektima, u osnovnim kapacitetima. Naši glavni konkurenti imaju s te strane znatno bolju situaciju.

Tablica 10. SMJEŠTAJNI KAPACITETI (KREVETI) U HRVATSKOJ 1961.–2005.

u 000 ležaja

Vrsta kapaciteta	1961.		1966.		1970.		1975.		1981.		1990.		2005.	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Hoteli	15,4	9,4	32,1	13,2	70,3	15,5	100,3	16,3	115,4	15,8	140,4	16,3	115,8	13,6
Pansioni	2,2	1,3	3,0	1,2	1,9	0,4	2,3	0,4	1,8	0,9	2,7	0,3	1,9	0,2
Turistička naselja	–	–	11,1	4,6	30,9	6,8	35,0	5,7	42,1	5,8	58,2	6,9	70,0	8,2
Moteli	0,4	0,2	1,7	0,7	2,6	0,6	2,1	0,3	2,6	0,4	2,8	0,3	0,8	0,1
Prenočišta i gostionice	4,3	2,6	3,7	1,5	3,4	0,8	3,6	0,6	2,8	0,4	–	–	2,2	0,3
Osnovni kapaciteti	25,5	15,3	53,2	21,9	110,1	24,3	144,7	23,5	165,7	22,7	207	24,1	190,7	22,4
Toplice i klinička lječilišta	3,2	1,9	1,6	0,7	1,0	0,2	1,4	0,2	1,0	0,1	2,9	0,3	2,3	0,3
Radnička odmarališta	41,1	24,7	47,0	19,3	51,8	11,4	66,0	10,7			69,3	8,1	11,1	1,3
Omladinska i dječja odmarališta	23,9	14,4	28,1	11,5	28,7	6,3	26,7	4,3	24,5	3,4	19,8	2,3	4,7	0,5
Kampovi	19,6	11,8	–	–	122,0	26,9	184,3	29,9	247,7	34,0	292,9	34,1	217,3	25,6
Privatne sobe	55,2	33,2	104,2	42,7	124,5	27,5	168,9	27,4	214,9	29,5	264,1	30,7	407,0	47,9
Ostalo	1,1	0,7	10,0	4,1	15,8	3,5	25,5	4,1	6,3	0,9	4,2	0,4	16,4	1,9
Komplementarni kapaciteti	144,1	86,6	192,2	78,8	343,8	75,9	472,8	76,7	563,8	77,4	653,2	75,9	658,8	77,6
UKUPNO	166,4	100	243,8	100	452,9	100	616,1	100	728,5	100	860,2	100	849,5*	100

* Napomena: U podacima nije prikazan smještaj u lukama nautičkog turizma, tako da s tim kapacitetom Hrvatska ima ukupno 909.210 ležaja.

Izvor: Čicvarić, A., *op. cit.*, str. 76–77. te Blažević, B., "Ekonomske računi plasmana kapitala u hrvatsko hotelijerstvo", (1995.), Hotelijerski fakultet Opatija, str. 27–28. i "Smještajni kapaciteti", <http://www.mmtpr.hr> (22. 1. 2006.)

S druge strane, oko 77,6% čine komplementarni kapaciteti koji se iz tehničkih razloga, uglavnom, koriste u ljetnim mjesecima. To djeluje i na koncentraciju turističkog prometa, ali i smanjenje prosječne turističke potrošnje.

Pretežni je dio investicija u financijskom izrazu, kako smo već naglasili, bio angažiran za izgradnju osnovnih kapaciteta, i to prije svega onih namijenjenih inozemnom turizmu (hoteli, moteli i turistička naselja). Investicijska aktivnost najneposrednije se odrazila na priraste upravo tih kapaciteta. Promatrajući odnos između 1975. i 2005. godine, tj. u razdoblju od 30 godina, zapažaju se veliko povećanje kapaciteta u privatnom smještaju od 169 na 407 tisuća ležaja i golem pad kapaciteta u radničkim, omladinskim i dječjim odmaralištima, i to od 93 na 15 tisuća ležaja. Ovo je svakako rezultat ukupnih posljedica društvenih promjena.

Smještajni kapaciteti (kreveti) u radničkim odmaralištima činili su 1961. godine 24,7%, a 2005. svega 1,3%. Radnička odmarališta nisu bila i ne bi trebala biti uključena u turističku ponudu, jer su njih izgradila poduzeća za potrebe regeneriranja svojih radnika. Na taj su način poduzeća svojim radnicima omogućavala da se odmore, opuste i razonode kako bi mogli biti psihofizički učinkovitiji. Ta inovacija tvorevina je samoupravljanja.

Turizam nije moguće promatrati samo s pozicije ekonomske odrednice (industrijski koncept, još određenije dohodak ili profit), jer je u turističkoj industriji čovjek i subjekt i objekt, a ne sirovina ili roba. Zadovoljenjem čovjekovih potreba, od zdravstvenoga (terapijskog), rekreativnoga do psihičkog obnavljanja, ostvaruju se raznovrsni materijalni efekti, jer se smanjuju potrebe za njihovim zadovoljenjem negdje drugdje, čak i u inozemstvu. Na taj način radnička odmarališta doprinose i ekonomskom učinku.

Činjenica je da je razina osnovnih smještajnih kapaciteta, dostignuta u razdoblju 1970.–1975. godine, u strukturi ukupnih kapaciteta 24,3%, a 2005. smanjena je na 22,4%, i to u korist kapaciteta u komplementarnom smještaju.

Posljednjih se godina ulažu znatna financijska sredstva u podizanje kvalitete smještajne ponude Republike Hrvatske. Upravo je poboljšanje kvalitete smještajnih kapaciteta, bilo da se radi o osnovnima ili komplementarnim, jedan od preduvjeta za povećanje iskorištenosti smještajnih kapaciteta (produljenja sezone) i povećanja potrošnje turista (u smještajnim objektima i izvan njih).

Povećava se broj hotela s 3, 4 i 5 zvjezdica, uz istovremeno smanjenje broja hotela s jednom i dvije zvjezdice, što pokazuje poboljšanje kvalitete hotelskih smještajnih kapaciteta. Međutim, valja istaknuti da je poboljšanje kvalitete smještajnih kapaciteta kontinuirani proces. Naime, standarde kvalitete smještajnih kapaciteta treba prilagođavati ovisno o trendovima potražnje i ponude na međunarodnom turističkom tržištu. Na taj

način omogućavaju se postizanje konkurentnosti na turističkom tržištu i razvoj turizma.

U prirastima smještajnih kapaciteta razlikujemo slične periode kao i kod investicija s već istaknutim karakteristikama. Naime do 1962. godine turistički kapaciteti bili su veoma maleni, od 1963. do 1966. godine zabilježen je znatan porast, a od 1967. do 1972. porast turističkih smještajnih kapaciteta je najbrži. Najveći prirast smještajnih kapaciteta zabilježen je 1971. godine kad su osnovni kapaciteti u Jugoslaviji povećani za 27.626 kreveta, a u Hrvatskoj za 22.114. Istovremeno su hoteli, moteli i turistička naselja porasli za 26.046 odnosno za 21.703 kreveta. Međutim, već od 1972. godine počinje pad prirasta smještajnih kapaciteta koji se u Hrvatskoj 1973. godine pretvara čak u apsolutno smanjenje broja kreveta u osnovnim kapacitetima i njihovim glavnim vrstama (hotelima, motelima i turističkim naseljima).

Stanje i strukturni učinci turističke industrije Hrvatske

Ukupni registrirani turistički promet u Hrvatskoj dosegnuo je 2005. godine oko 9,7 milijuna posjetitelja, a oni su imali oko 50,7 milijuna noćenja.¹⁷

U svim vrstama turističkih putovanja ostvarenih u zemlji ukupna se vrijednost dnevne turističke potrošnje u 2004. godini procjenjuje na iznos od 48,91 eura po turistu.¹⁸

Za hrvatsko su gospodarstvo posebno važni neto prihodi od inozemnog turizma kojima je 1999. godine pokriveno oko 53%, 2000. godine oko 68%, a 2004. oko 71,6% robnog deficita u bilanci plaćanja s inozemstvom.¹⁹ Turizam generira oko 10% ukupne vrijednosti bruto domaćeg proizvoda Hrvatske. Procjenjuje se da u njemu, po osnovi turizma, djelatnost hotela i restorana sudjeluje s oko 30%, trgovine s oko 10%, djelatnosti prometa i veza s oko 15%, poljopriveda i prehrambena industrija s oko 20%, proizvodnja naftnih derivata s oko 5%, a sve druge djelatnosti s oko 20%.²⁰ Udio turističkog outputa u nacionalnom proizvodu zemalja u razvoju varira između 2% i 6%.²¹ Čak i pri visokim stopama rasta BDP-a, turizam može imati dinamičniji rast od ukupne privrede, odnosno povećavati svoje relativno značenje u strukturi nacionalnog gospodarstva.

¹⁷ Turizam – statistika, <http://www.mmtpr.hr> (22. 1. 2006.).

¹⁸ Tomas (2004.), Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj, Institut za turizam, Zagreb, 2005., str. 56.

¹⁹ Radnić, A. (2001.), Turizam i razvoj Hrvatske (sažeta verzija), Institut za turizam Zagreb, str. 3., te HNB – Bilten br. 11, Zagreb, 2006., str. 42. i 43. (izračun autora).

²⁰ Ibid., str. 4.

²¹ Ibid., str. 6.

Znatni rezultati i učinci hrvatskog turizma postignuti su uz izrazito neracionalno korištenje najkvalitetnijim prirodnim resursima i daleko su ispod razine realno mogućih ostvarenja, primjerenih opsegu i kvaliteti raspoloživih kapaciteta i vrijednosti kapitala uloženoga u njihovu izgradnju. To je stanje nastajalo godinama, a ogleda se u sljedećem:²²

- prenaplašenoj usmjerenosti na sezonski obilježen turistički proizvod;
- sadašnjim nepovoljnim tržišnim uvjetima i sporom oporavku na važnijim ali kvalitativno sve zahtjevnijim zapadnoeuropskim tržištima;
- nepovoljnoj strukturi komercijalnih smještajnih kapaciteta (smanjenje 200 tisuća postelja u odnosu na stanje prije 1991. godine);
- naslijeđenoj kadrovskoj strukturi;
- golemom udjelu nekomercijalnih oblika smještaja najvećim dijelom isključenih iz gospodarske funkcije (vikendice, odmarališta i sl.);
- izrazito niskoj stopi iskorištenosti raspoloživih smještajnih kapaciteta;
- skromnoj prosječnoj potrošnji turista;
- nedovoljnoj infrastrukturnoj opremljenosti;
- nepostojanju jasnoga razvojnog koncepta, a posebice dosadašnjem lošem upravljanju turističkim odredištima.

Sva navedena nepovoljna obilježja stanja hrvatskoga turizma pokazuju koja su njegova najveća sadašnja razvojna ograničenja, a da su upravo ta ograničenja najveći razvojni potencijal čijim bi se razvojem Hrvatska mogla vrlo brzo naći među vodećima europskima, pa i svjetskim turističkim odredištima.

U uvjetima kad mnoga pitanja naše turističke budućnosti ostaju otvorena, teško je decidirano odgovoriti i vrlo je nezahvalno govoriti²³ i ocjenjivati tržišni potencijal i ukupnu veličinu smještajnih kapaciteta naše ponude.

Ocjenjuje se da je u tom vremenskom razdoblju realno moguće dostići ukupni kapacitet smještajne ponude od 950 tisuća do milijun postelja, što bi moglo omogućiti godišnju realizaciju između 85 milijuna i 100 milijuna noćenja.

Nužnost restrukturiranja smještajnih kapaciteta odnosi se, prije svega, na uspostavljanje novoga strukturalnog odnosa između osnovnih i komplementarnih kapaciteta. Umjesto već klasičnih 25:75%, optimalnim ocjenjujemo odnos 40% osnovnih i 60% komplementarnih kapaciteta.²⁴

²² Ibid., str. 6.

²³ Pirjavec, B. (1998.), "Ekonomska obilježja turizma", Golden marketing, Zagreb, str. 149-150.

²⁴ Ibid., str. 150.

Proizvodni kapital

Iako u proizvodni kapital, u širem smislu, osim smještajnih kapaciteta, ubrajamo prirodna i kulturna, odnosno antropogena dobra, proizvodni ćemo kapital sagledavati u užem smislu tj. kao smještajni proizvodni kapital. U dvadeset godina, od 1968. do 1988. broj postelja u hrvatskoj turističkoj industriji uvećao se za 2,5 puta, tj. od 375 na više od 920 tisuća.²⁵ Nakon vrhunca u broju raspoloživih kapaciteta, 1988. godine, dolazi do postupnog pada u 1989. i 1990., a još se više smanjuje u sljedećim ratnim godinama, tako da je broj raspoloživih postelja 1993. godine 40% manji nego u 1988. U razdoblju od 1990. do 2001. ukupni se kapaciteti smanjuju s 860 na 722 tisuće ili za 16%.²⁶ Na cikličko kretanje veličine proizvodnog kapitala u turizmu nisu podjednako utjecali svi elementi strukture kapitala. Osnovni kapaciteti, među kojima preteže hotelski smještaj, imaju relativno stabilne indikatore rasta, a oni komplementarni, s dominantnim privatnim smještajem i kampovima, snažno utječu na ukupnu ponudu.

Vrijednost trajnog kapitala turističke industrije na početku 1991. godine bila je blizu 6 milijardi \$, i to bez vrijednosti kapaciteta u privatnom smještaju, koji se procjenjuju na otprilike 3 milijarde \$.

Hotelski objekti u razdoblju od 1968. do 1988. udvostručuju svoj kapacitet, a u razdoblju od 1990. do 2001. godine oni se smanjuju za čak 32%, odnosno ukupni osnovni kapaciteti smanjuju se za 20%.²⁷ Komplementarni kapaciteti također smanjuju svoj potencijal u promatranom razdoblju, ali sporije nego osnovni, tj. za 15%, a ukupni turistički smještajni kapaciteti u Hrvatskoj se u razdoblju 1990.–2001. smanjuju za 16%. Među komplementarnim kapacitetima, tijekom dva desetljeća od 1970. do 1990., kampovi su imali vrlo dinamičan rast. Tada su ti kapaciteti povećani 2,5 puta ili od 120 na 300 tisuća mjesta. U posljednjoj dekadi kampovi također pokazuju trend pada, i to od 292.934 mjesta 1990. na 179.574 mjesta 2001. godine.²⁸

Privatni smještaj, kao i kampovi, u razdoblju od 1970. do 1990. raste za 2,5 puta, a u razdoblju od 1990. do 2001. zabilježen je rast od 16%, tj. od 264.092 mjesta 1990. godine povećava se na 306.306 mjesta 2001.

U strukturi turističkih kapaciteta početkom 1990-ih godina dominirali su kampovi s 34%, privatni smještaj s 30% i hoteli sa 16%. Poslije toga, alternativni oblici smještaja (kao što su radnička i dječja odmarališta, domovi za djecu) predstavljaju ostatke netržišnih oblika turističke ponude,

²⁵ Ibid., str. 301.

²⁶ Štambuk, D. (1994.), *Gospodarski razvitak jadranskih otoka – Konceptijski pristupi i dileme, Mediteranski koncept razvojne strategije Hrvatske*, Zbornik radova, br. 11, Ekonomski fakultet Split, Split, 1994.

²⁷ Ibid., str. 23.

²⁸ Ibid.

pa su i izgubili bilo kakvu važniju ulogu u proizvodnom kapitalu hrvatske turističke industrije.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine zabilježeno je ukupno 177 tisuća kuća i stanova za odmor, kapaciteta od oko 436 tisuća soba s mogućnošću smještaja najmanje milijun osoba. Zabilježen je i znatan višak stambenog prostora u četverosobnim i višesobnim stanovima za stalno stanovanje, kapaciteta od oko 222 tisuće soba i mogućnošću smještaja 450 tisuća osoba. Budući da dio kapaciteta vikendica i viška stambenog prostora ulazi u skupinu komercijalnih kapaciteta u privatnom smještaju, proizlazi da izvan komercijalne funkcije ostaje golem slobodan kapacitet od gotovo 550 tisuća soba s mogućnošću smještaja gotovo 1,2 milijuna turista. Kad je riječ o nekomercijalnim smještajnim kapacitetima, vidi se da kontinentalne županije raspolažu s oko 30% vikendica i oko 2/3 viška stambenog prostora u stanovima za stalno stanovanje.²⁹ Prema rezultatima popisa stanovništva u 2001. godini znatnije je povećan broj stanova za odmor i rekreaciju, a to znači i kapaciteta u nekomercijalnoj smještajnoj ponudi.

Litoralizacija kao etapa u ekonomskom i socijalnom razvitku

Obalni prostor Hrvatske predstavlja dio mediteranskog prostora koji je, i pored regionalnih i nacionalnih razlika, jedinstven po svojim temeljnim fizičkim osobinama, kao što su more, reljef i klima, ljudskim osobinama, te kulturi i civilizacijskoj matrici. Ove mu osobine daju pečat, čineći ga izuzetno vrijednim od ranih povijesnih dana sve do danas.³⁰ Krupna povijesna zbivanja i nastale civilizacije i na našem su obalnom prostoru, kao svjedočanstva minulih vremena, ostavili brojne svjetski vrijedne spomenike, građevine, pa i cijela urbana naselja. Ipak, središnje su vrijednosti naše more, kao dio Sredozemnog mora, i njegova obala, ali i čovjek ovoga kraja.

Čovjekova je kreativnost dolazila do izražaja u razvijanju specifične poljoprivrede, izvrnute oštrim udarcima prirode, razvijanju pomorstva i ribarstva te trgovačkih aktivnosti. Kreativnost i fantazija posebno su izražene u stvaranju "civilizacije u kamenu", koja je ostala svjedokom bogatstva duhovnih i gospodarskih vrijednosti prethodnih generacija stanovnika ovih područja.

Sve to, i još mnogo drugoga, našu jadransku obalu s morem čini izuzetno vrijednim i drukčijim prostorom, ujedno vrlo osjetljivim na ponašanje ljudi i prirode.

Prostor uz obalu je vrijedan, ali količinski ograničen, nedostatan. Snažni su pritisci na njega, posebno, iz, u pravilu, siromašna kontinentalnog

²⁹ Radnić, A., *op. cit.*, str. 5.

³⁰ Vidi detaljnije: Petrić, I. (1992.), Obalni prostor u gospodarstvu Hrvatske, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Radovi, god. II., broj 7, Split, str. 11.

zaleđa, pa i šire. Sklad i ljepota, koje je taložila povijest, narušavaju se pretjeranom izgradnjom. Budući da su ljudi, poticani materijalnim probitkom, sve manje obazrivi, nemilosrdno ugrožavaju ono najvrednije, a to su more i obala.

Litoralizacija predstavlja proces ekonomskog aktiviranja priobalja uz obavezu selidbu stanovništva iz zaleđa na obalu.³¹ U posljednje se vrijeme ponovno javljaju inicijative da se na jadranskom prostoru snažnije razvije industrija na samoj obali, a i za daljnji razvoj luka. Ta je tendencija izazvala i sukob interesa oko korištenja prostorom između industrije i turizma. Sukobi dobivaju oblik sputavanja razvoja jedne grane privredivanja na račun druge, što može štetiti cjelokupnom razvoju. To se događa isključivo zbog neusklađenosti i nedovoljno cjelovito sagledanih planova dugoročnog razvoja, načina iskorištenja prostora te zaštite čovjekove okoline radi održiva razvoja.³² Zato je jadranski prostor za Hrvatsku visoko vrijedan prostor, na kojem je moguće razviti velik broj raznovrsnih aktivnosti, ali pod uvjetom da one budu međusobno usklađene.

Brz razvoj turizma, povezan s izraženim procesom litoralizacije, utjecao je na zanemarivanje negativnih utjecaja na prirodnu okolinu, što se očituje u:³³

- prekomjernoj izgradnji u obalnoj zoni,
- povećanju zagađenosti vode i zraka koncentracijom turista na obali,
- preopterećenosti lokalne infrastrukture i
- uništavanju poljoprivrednog zemljišta, destrukcijom prirode i morske obale.

Ekspanzivni, agresivni i destruktivni oblici turističkog prometa

Destruktivni oblik turističkog prometa predstavljaju svi oblici turizma koji totalno okupiraju i obezvređuju prirodni prostor. Svi ekspanzivni oblici turističkog prometa zbog svoga stihijskoga i nekontroliranog razvitka postaju agresivni. Nekontrolirana izgradnja u primorskim mjestima uništava identitet primorskoga i mediteranskog područja, a izrazito individualne pejzaže čini potpuno anonimnima. Nerazumna izgradnja na samoj morskoj obali iscrpljuje i uništava prirodne i antropogene vrijednosti prostora i tako ovaj vrijedan turistički resurs obezvjeđuje u pejzažnom, ekološkom i ekonomskom smislu. Broj raznih tipova kuća za odmor i rekreaciju postao je toliko velik da je uveden i termin “rezidencijalni turizam”, koji uz kamping-turizam, nautički i moto-turizam spada u red naj-

³¹ Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi liber, Zagreb, 2002., str. 678.

³² Andrić, N. (1980.), “Turizam i regionalni razvoj”, Informator, Zagreb, 1980., str. 149.

³³ Klarić, Z. (1987.), Problemi razvoja mediteranskog turizma u skladu s okolinom, Zbornik radova “Turizam i prostor”, Institut za turizam Zagreb, Zagreb, str. 271.

ekspanzivnijih oblika masovnog turizma. U pravilu se zbog kratkoročnih ekonomskih koristi ne ističu ili se rijetko spominju negativnosti takva turističkog razvoja, koje izazivaju uništavanje morske obale uz nedopustivo loše oblikovanje objekata i njihova okoliša. Urbanisti, kao struka, često ostaju usamljeni u branjenju širih interesa pri zaštiti mora i obale, kao općeg dobra, a za ovakvu destrukciju interesno su povezani i zainteresirani ne samo investitori, koji grade, već i prodavaoci zemljišta, njegovi kupci, iznajmljivači i davatelji usluga, a isto tako i općinske i gradske financijske službe radi ubiranja poreza i komunalnih renti.

Na tradicionalnim turističkim područjima kritička je svijest bitno napredovala i domaće stanovništvo postaje sve osjetljivijim na pretjerani razvoj turizma. Javljaju se organizirane ili spontane akcije domaćeg stanovništva protiv turizma po svaku cijenu. Iz takvih obrambenih akcija sve se više rađaju koncepcije drukčijega, boljeg turizma. Takav se bolji turizam, kako pokazuje Krippendorf,³⁴ vidi na primjeru maloga švicarskog mjesta Erschmatt u Vallisu, gdje se zalažu za turizam:

- u kojem korist uživaju stanovnici, a ne pojedini spekulanti;
- koji poslovnim spekulacijama ne uništava krajobraz – njihov kapital – oduzimajući mu rekreacijski karakter, već se vodi računa o krajobrazu i strukturi mjesta;
- koji misli i na buduće naraštaje, koji ne planira laka kratkoročna rješenja nego srednjoročna i dugoročna;
- koji dopušta razvoj općine, grada, ne uplićući ih u opterećenja infrastrukture;
- koji spekulacijama ne podiže cijene zemljišta toliko da ono postane preskupo za domicilno stanovništvo;
- koji ne vodi do rasprodaje zavičaja;
- koji ne podiže mrtva turistička sela, nastanjena samo nekoliko tjedana godišnje;
- koji umjesto stranog utjecaja dopušta samoodređenje, dakle, da domaće stanovništvo može sudjelovati u planiranju i ostvarenju turističkih projekata;
- koji otvara privlačna radna mjesta i ne zanemaruje domaći obrt.

Kratkoročni interesi i dugoročne štete

Prostorna i razvojna ravnoteža preduvjet je održiva razvitka. Ugroženost te ravnoteže dolazi od često prenatrpanosti razvojnih ciljeva, koji stavljaju u prvi plan materijalno bogatstvo, ne shvaćajući da je svaka neravnote-

³⁴ Krippendorf, J. (1986.), "Putujuće čovječanstvo", Sveučilišna naklada Liber i Zavod za istraživanje turizma, Zagreb, str. 77-78.

ža najjači atak na prirodne resurse, a time i na bogatstvo naroda. Kako se zaštititi od interesnih nastupa koji ne shvaćaju suštinu postavljenih vrijednosti, već se isključivo rukovode trenutačnom financijskom premoći ili motivom brza bogaćenja, nije pitanje koje treba postaviti onima koji provode takvu kratkoročnu politiku, već to treba zapitati nosioce javnih ovlasti, najodgovornije za nastalu neravnotežu.

Broj raznih tipova kuća i nastambi za provođenje odmora i rekreacije izvan domicila i broj onih koji se njima povremeno koriste postali su tako veliki da se suvremeni turizam sve više omasovljuje.³⁵ Na pojavu “betonizacije” jadranske obale sve se više javno upozorava i zato još više čude inertnost i nerazumijevanje problema ili “ono treće”, što nije jednostavno dokazati, a znamo da postoji, a rezultat je nepovratno uništavanje osnovnoga razvojnog resursa i ugrožavanje razvojne perspektive. Svako forsiranje razvitka iznad potreba lokalnoga stanovništva predstavlja opasnost koja se, dugoročno, kao bumerang vraća tom istom stanovništvu.

Stoga je, koristeći se pritom iskustvima nekih drugih sredozemnih zemalja,³⁶ potrebno pristupiti konstrukciji razvojno-zaštitnih instrumenata radi poticanja prednosti dugoročnih razvojnih perspektiva te onemogućavanja trenutačnih financijskih premoći motiviranih brzim ostvarivanjem profita.

Jedna od vrlo važnih oznaka nove ekonomske paradigme njena je ekološka dimenzija. Znanost se do sada pitala smije li nešto činiti, i to tek nakon što je već bila u stanju to učiniti. Sada valja znati što smijemo činiti još prije nego smo to u stanju proizvesti. O tome mogu ovisiti budućnost ljudskog roda i njegova šansa za preživljavanje.³⁷ Ideja o kvantitativnom mjerljivom ekonomskom rastu sve više postaje upitnom i ustupa mjesto ideji da je radi postizanja kvalitete života ponekad potrebno planirati i “nulti rast”, tj. da bi se postigao humani rast, potrebno je usmjeriti gospodarski i tehnološki razvitak prema kvaliteti života, prema nenasilnom, lijepom i elegantnom.

Danas, na svoju dvadesetogodišnjicu (2006. godine)/, Krippendorfove teze (23) za humanizaciju putovanja³⁸ kao da u nas postaju još aktualnije. “Današnji turizam ima kolonijalističke crte, posvuda i gotovo bez iznimke”³⁹, ali ne treba li istraživati upravo te procese, pita se Krippendorf,

³⁵ Vidi detaljnije: Alfier, D., Pristup istraživanju uzroka i posljedica pretjerane izgradnje kuća za odmor i rekreaciju, Turizam, izbor radova, str. 317-334.

³⁶ Vidi detaljnije: Štambuk, D. (1994.), Gospodarski razvitak jadranskih otoka – konceptijski pristupi i dileme, Mediteranski koncept razvojne strategije Hrvatske, Zbornik radova, br. 11, Ekonomski fakultet Split, str. 255-264.

³⁷ Vidi: Lukšić, B. (1992.), Etička dimenzija u gospodarstvu, O obalnom gospodarstvu u prilog obnovi Hrvatske, Zbornik radova, br. 7, god. II., Ekonomski fakultet Split, str. 171-178.

³⁸ Vidi: Krippendorf, J., *op. cit.*, str. 103.-138.

³⁹ Ibid., str. 67.

želimo li postići bolji turizam. Ako se u tom smislu nešto temeljito ne izmjeni “turizam će u svojoj biti ostati ono što mu se predbacuje: poseban oblik subverzije, jer razjedinjuje i unosi strane načine ponašanja. Nov i podmukao oblik kolonijalizma, jer nevina lica stvaraju nove ovisnosti i nove vladajuće odnose. Jednostrano iskorištavanje okoliša i ljudi. To su gorke istine.”⁴⁰

Zaključna razmatranja

Turističko tržište sa svojim rafiniranim potrošačkim zahtjevima velik je potencijal za povećanje proizvodnje u gospodarskom području industrije, posebice obrta, zatim poljoprivrede, graditeljstva, prometnih djelatnosti, trgovine, raznih vrsta usluga i dr. Sadašnja niska razina prosječne turističke potrošnje te, gotovo, prepolovljeni neto devizni učinak inozemnog turizma, zbog visokog udjela uvozne supstance, velikim su dijelom posljedica strukturne neusklađenosti domaće proizvodnje s potrebama turističkog tržišta.

Turizam sa svojim potencijalima za povećanje iskorištenosti kapaciteta te prosječne i ukupne potrošnje zaista nudi široke mogućnosti za otvaranje novih radnih mjesta i povećanje zaposlenosti. Najveća razvojna ograničenja po pitanju održiva razvoja na području su neadekvatnih kadrovskih rješenja menadžmenta prirodnih resursa, u neizgrađenoj društvenoj funkciji javnosti, u agresivnim zahtjevima za trošenjem prostora i konačno u suprotnosti između (brze) zarade i čistog okoliša.

Na mnogim područjima u Hrvatskoj turizam je jedan od najvažnijih razvojnih oslonaca. Brojne djelatnosti u funkciji turizma (direktno ili indirektno) mnogima su mjesto zapošljavanja i na taj način izvor sredstava za život. Osim toga, u brojnim kućanstvima na turističkim područjima turizam već godinama osigurava znatne dopunske prihode. Viša prosječna razina uređenosti i komunalne opremljenosti turističkog mjesta te uredno funkcioniranje svih važnijih javnih uslužnih institucija, kao preduvjeti uspješnosti pozicioniranja na turističkom tržištu, istodobno su i važan doprinos boljem životnom standardu građana.

Hrvatska, još uvijek, nije definirala svoje strateške nacionalne proizvode i izvozne proizvode. Izvoz je osnovna pretpostavka ukupne stabilnosti i budućeg razvoja hrvatskoga gospodarstva. Tržište nam je premaleno za bilo kakvu ozbiljniju proizvodnju, bez izvoza. Na pitanje kako izaći iz postojeće neravnoteže, a posebno vanjskotrgovinske, koja traje već dulje vremena, nemoguće je jednostavno niti jednoznačno odgovoriti. U svakom

⁴⁰ Ibid., str. 67.

slučaju, odgovor treba usmjeriti u pravcu promjena ciljeva makroekonomske politike te formiranju i mijenjanju postojeće strukture i veličine agregatne potražnje. Najprije će se to postići povećanom i promijenjenom potražnjom, posebno investicijskom, što će dugoročno stvarati i novu ponudu. To je odgovor za ostvarivanje novog razvoja i nove zaposlenosti.

Razvojno orijentirana turistička politika zahtijeva aktivnu ulogu države, a to se posebno odnosi na adekvatnu politiku i tečaja i izvoznih politika, kojima bi se turizam konkretizirao kao strateški (izvozni) sektor gospodarstva.

Hrvatski je turizam uzoran model otvorene privrede, o čemu u nas, nažalost, još nemamo prave predodžbe. On traži pokretanje mnogih mehanizama turističke politike, koji bi konačno opravdali epitet “prioritetne djelatnosti”, i tako tom odabranom sektoru “dopustili” razvitak prema mogućnostima resursa. To nalaže znatno ambicioznije postavljanje ciljeva i planova razvitka turizma i primjenu znatno sofisticiranijih marketinških aktivnosti. Prije su potrebni “državni intervencionizam” poticajnih mjera i politika tečaja, jer bez njihove provedbe turizam neće imati šanse za brži razvitak, što znači zaostajanje u odnosu na europska kretanja. Uz pravilnu stratešku orijentaciju na realni potencijal turizma multipliciraju se agregatna potrošnja i neto izvoz, što dovodi do bržeg rasta domaćeg proizvoda i zaposlenosti.

Posebno valja upozoriti na činjenicu da sadašnja stalna zaposlenost u hrvatskom hotelijerstvu predstavlja preveliko troškovno opterećenje. Naime, iako je u većini hotelskih poduzeća, kao važnom turističkom “infrastrukturnom” podsustavu, bitno smanjen opseg poslovnih aktivnosti (nakon gubitka tržišne pozicije, posebice na kvalitetnijem zapadnoeuropskom turističkom tržištu), iz objektivnih se razloga (socijalne prilike) zaposlenost nije mogla smanjivati u istom omjeru.

Hrvatskoj je potrebna ofenzivna politika gospodarskog razvoja, potrebni su joj i nova teorija, nova politika gospodarskog razvoja, novi sustav funkcioniranja te novi pristup upravljanju, a to znači da je potrebna nova kultura razvoja. Ta kultura u najširem smislu obuhvaća i ekonomske djelatnosti i podrazumijeva sektorsko povezivanje i uspostavljanje odnosa između različitih područja te komunikaciju među različitim vrstama ljudskog stvaralaštva, kao i među različitim društvima, zemljama, skupinama i pojedincima. U novim razvojnim modelima mora se voditi računa o svim aspektima ljudskog života. Turizam je upravo model gdje možemo pronaći to sektorsko ili cehovsko povezivanje između različitih područja.

Odnos turizma, kao specifičnog segmenta finalne potrošnje, i gospodarskog sustava moguće je objašnjavati na isti način na koji se objašnjava odnos između svakoga standardnog segmenta finalne potrošnje (to su: investicije, osobna potrošnja, javna ili proračunska – nekadašnja opća i

zajednička – potrošnja, izvoz te saldo povećanja/smanjenja zaliha) i gospodarskog sustava.

Svako tržišno gospodarstvo, dakle, u turizmu prepoznaje, prije svega, specifičan i istodobno golem tržišni potencijal za plasman svojih proizvoda i usluga, i to usprkos svim njegovim brojnim i neprijepornim manjkavostima, koje su najčešće vezane uz jake sezonske oscilacije u aktiviranju potražnje, relativno ograničeno vremensko trajanje najvećeg dijela turističkih aktivnosti, s jedne strane, uz istodobno neodgodive goleme početne izdatke za izgradnju infrastrukture i suprastrukture, s druge.

Angažiranje i aktiviranje golemoga resursnog potencijala, koji je na mnogim područjima zauzeo najatraktivniji dio prostora, rezultat je odsustva čvrstih razvojnih koncepcija, a još više nedovoljne opredijeljenosti da se dosljedno provedu prihvaćene koncepcije o zaštiti prostora. Zato treba spriječiti razvojno usmjerenje koje nastavlja rasipnički koncept neograničene prostorne ekspanzije s preorijentacijom na kvalitativne pomake te postizanje većih efekata boljim iskorištenjem kapaciteta i većim cijenama. U tako željenoj promjeni turistička odredišta moraju doći do optimalnog scenarija i konkretnog izračuna prihvatnog potencijala, prema kojima valja usmjeriti sve mjere urbanističke, komunalne, fiskalne i kadrovske politike radi očuvanja okoliša kao osnovnoga turističkog resursa. Njegovo očuvanje zadatak je cijeloga društva, vladinih i nevladinih institucija, stručnjaka i znanstvenika.

Od države se očekuje da svojom makroekonomskom politikom stvori takvo okruženje koje će maksimalno stimulirati i poticati sve potencijalne domaće i strane investitore da svoj kapital ulažu u hrvatsku privredu radi profitabilnog i djelotvornog razvoja.

Hrvatski prostor jadranskog priobalja i otoka predstavlja izuzetno vrijedan dio nacionalnoga prirodnog bogatstva. Zbog svojih obilježja, taj je prostor, promatran u cjelini, ishodište (izvor) turističke rente kao dohotka koji proizlazi iz turističke potražnje.

U novijem razdoblju, od kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća do danas, na turizam u Hrvatskoj uvelike su utjecali procesi iz okruženja, ali su istodobno zabilježeni i učinci oporavka koji se u kvantitativnom smislu mogu statistički uočiti usporedbom s najboljim godinama prošloga stoljeća.

U okviru modela razvoja hrvatskog turizma naglasak se mora staviti na komparativne prednosti i izbor modaliteta koji će osigurati njihovo pretvaranje u prepoznatljive konkurentske prednosti. To znači da Hrvatska, kao turističko odredište, mora svoj razvoj zasnivati na profitabilnom turističkom proizvodu, ponuđenom u okvirima maksimalno očuvana okoliša, što bi, uz poštivanje standarda i stalno poboljšanje kvalitete, dugoročno trebalo pridonijeti ukupnom gospodarskom razvoju i blagostanju domaćeg stanovništva.

Koncipiranje konkurentne ponude pojedinoga turističkog odredišta u Hrvatskoj treba se zasnivati na spoznaji da je riječ o strateški definiranoj poslovnoj cjelini koja mora postati prepoznatljiva po svim relevantnim elementima, promatrano s polazišta da svaka turistička destinacija mora biti prepoznatljiva, mora imati jasan imidž i mora osigurati uvjete kako bi polučila pozitivan poslovni učinak. Stoga turističku destinaciju treba koncipirati kao cjelinu koja će uvažavati sve relevantne zahtjeve prisutne u sustavu globalizacije, ali istodobno treba biti prepoznatljiva po specifičnostima svoje ponude. Upravo na tim polazištima treba temeljiti zahtjeve da se Hrvatska definira kao turističko odredište koje postaje i poslovnom jedinicom turističke ponude, kojom treba upravljati na novim osnovama i tako stvoriti osnovne pretpostavke za pretvaranje komparativnih u konkurentne prednosti, kao polazišta njezina boljeg pozicioniranja na svjetskom turističkom tržištu.

Literatura

- Allfier, D. (1994.), *Oblici i posljedice turističkog pritiska na obalu i more*, Turizam, izbor radova, 1994., str. 238.
- Andrić, N. (1980.), "Turizam i regionalni razvoj", Informator, Zagreb.
- Antić, V. (1953.), *Turizam Istre*, Hrv. Primorja i Gorskog kotara, Rijeka.
- Antić, V. (1986.), "Počeci turizma u Primorju od Opatije do Novog Vinodolskog", predgovor u knjizi "Selce – turistički razvitak 1894.–1985.", Turističko društvo Selce, 1986.
- Blažević, B. (1995.), *Ekonomski računi plasmana kapitala u hrvatsko hotelijerstvo*, Hotelijerski fakultet Opatija, Opatija.
- Blažević, B. (1998.), "Gospodarstvo Novog Vinodolskog u XX. stoljeću", Adamić, Rijeka.
- Bogunović, Crkvenac, Sharma (1991.), "Osnove ekonomike narodne privrede", NN, Zagreb.
- Dragomanović, S. (1938.), "Naš turizam", Tipografija, Grafičko-nakladni zavod d.d., Zagreb.
- Družić, I., Sirotković, J. (2002.), "Uvod u hrvatsko gospodarstvo", Ekonomski fakultet Zagreb, Politička kultura, Zagreb.
- HNB-Bilten br. 11, Zagreb, 2006.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik (2002.), Novi liber, Zagreb.
- Jovančević, R., i Stipetić, V. (1996.), *Deficit hrvatske tekuće platne bilance – stanje i implikacije za ekonomsku politiku*, Ekonomija/Economics, 3.
- Kabalin, S. (1985.), *Novi Vinodolski – prvo stoljeće turizma*, Tipograf, Rijeka.
- Klarić, Z. (1987.), *Problemi razvoja mediteranskog turizma u skladu s okolinom*, Zbornik radova "Turizam i prostor", Institut za turizam Zagreb, Zagreb.
- Krippendorff, J. (1986.), "Putujuće čovječanstvo", Sveučilišna naklada Liber i Zavod za istraživanje turizma, Zagreb.

- Krištafor, V., Jurdana, S., Uremović, V. (1988.), Turistička Crikvenica 1888.–1988., Turističko društvo Crikvenica.
- Kušen, E. (1987.), Izgradnja koja devastira morsku obalu, Zbornik radova, Turizam i prostor, Institut za turizam Zagreb, Zagreb.
- Lukšić, B. (1992.), Etička dimenzija u gospodarstvu, O obalnom gospodarstvu u prilog obnovi Hrvatske, Zbornik radova br. 7, god. II., Ekonomski fakultet Split.
- Petrić, I. (1992.), Obalni prostor u gospodarstvu Hrvatske, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Radovi, god. II., broj 7., Split.
- Pirjavec, B. (1998.), “Ekonomska obilježja turizma”, Golden marketing, Zagreb.
- Radnić, A., (2001.), Turizam i razvoj Hrvatske (sažeta verzija), Institut za turizam, Zagreb,
- Sirotković, J. (1996.), Hrvatsko gospodarstvo, Golden marketing, Zagreb.
- Stipetić, V. (1985.), “Ekonomska znanost i opadajuća efikasnost investicija u Jugoslaviji od šezdesetih godina na ovamo”, Ekonomski pregled, br. 5-6, Zagreb.
- Šimunović, I. Znanstveni pristup otocima, *op. cit.* str. 239-240.
- Štambuk, D. (1994.), Gospodarski razvitak jadranskih otoka – Konceptijski pristupi i dileme, Mediteranski koncept razvojne strategije Hrvatske, Zbornik radova, br. 11., Ekonomski fakultet Split.
- Tomas (2004.), Stavovi i potrošnja turista u Hravtskoj, Institut za turizam, Zagreb, 2005.
- Turk, H. (1994.), Povijest turizma i ugostiteljstva otoka Raba, Rijeka.
- Unković, S. (1981.), “Ekonomika turizma”, Savremena administracija Beograd, str. 373-381.
- Vinski, I. (1967.), Uvod u analizu nacionalnog dohotka i bogatstva, Naprijed, Zagreb.
- Vuković, I. (2003.), “Europska ekonomija”, Dalmatina d.o.o., Zagreb.
- World Tourism Organization (1977.), Tourism 2020. Vision, Madrid, Spain.
<http://www.mmtpr.hr> (22. 1. 2006.).

Razvitak građevinarstva u Hrvatskoj

DANIJELE REŽEK

Građevinarstvo je specifična gospodarska djelatnost i ujedno tehnička znanost koja se bavi tehničko-tehnološkim vidovima gradnje građevina, dakle, istraživanjem, projektiranjem i izgradnjom te proizvodnjom građevnih materijala (poluproizvoda i gotovih proizvoda), ispitivanjem zemljišta, materijala i konstrukcija te građevnom statikom (mehaničkom otpornošću i stabilnošću građevina). Dijeli se na visokogradnju i niskogradnju¹, a prema namjeni na gospodarske i negospodarske građevinske objekte, odnosno građevine.²

Građevine su visokogradnje: zgrade namijenjene stanovanju (obiteljske kuće, višestambene i stambeno-poslovne zgrade), kulturi (kazališta, koncertne i kino dvorane, galerije i muzeji), vjerskim obredima (crkve), odgoju i obrazovanju (škole i dječji vrtići), zdravstvu (domovi zdravlja, bolnice i lječilišta), turizmu i ugostiteljstvu (hoteli i restorani), športu i rekreaciji (stadioni, športske dvorane i bazeni), administraciji i poslovanju (upravne i poslovne zgrade), prometu i vezama (garaže, kolodvori, pristanišne zgrade, pošte, radio-postaje i televizijske postaje), obrtu i trgovini (radionice, prodavaonice i robne kuće), industriji i poljoprivredi (proizvodne zgrade i hale te hangari, skladišta, silosi, hladnjače i staje), a također i dimnjaci, vodotornjevi i sl.

Građevine niskogradnje jesu: hidrograđevinske za uređenje vodotokova, melioraciju, opskrbu vodom i odvodnju (brane, nasipi, kanali, obale, vodovod, kanalizacija), prometne (ceste, željezničke pruge, mostovi, tuneli, luke, žičare, uspinjače) te energetske za proizvodnju, prijenos i distribuciju električne energije, plina, tople vode i pare (dalekovodi, električna rasklopna postrojenja, plinovodi, naftovodi).³

¹ Valja istaknuti da se hidrograđevinski (hidrograđevni) objekti, odnosno hidrogradnje zbog svoje veličine i skupoće vrlo često u našoj ekonomskoj literaturi računaju kao građevine posebne namjene, iako su nesumnjivo dio niskogradnje. Tako se, primjerice, vode i u izdanjima i pregledima Hrvatske gospodarske komore.

² Objekt, odnosno građevinski objekt bio je donedavno gotovo jedini naziv za sve ono što je bilo proizvod građenja. Međutim, Zakon o gradnji (NN 175/03, 100/04) i najnoviji Zakon o prostornom uređenju i gradnji (NN 76/07) preporučuju i zahtijevaju da se objekt (riječ koja znači predmet, stvar te svrhu, cilj i zadatak) zbog svoje široke uporabe u građevinarstvu naziva građevinom. To je sustavno provedeno u ovom članku.

³ Hrvatska opća enciklopedija, LZ Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., tom 4., str 310.

Graditeljska djelatnost potiče razvoj gospodarstva. Gradnja, rekonstrukcija, modernizacija i proširivanje raznovrsnih građevina uključuje i građevinsko zanatstvo i ugradnju instalacija (poput grijanja, vodovoda, kanalizacije, električne energije i sl.) te različite opreme. Koristeći se građevnim materijalom, opremom i strojevima utječe na razvoj industrije građevnog materijala, drvne, kemijske, metalne industrije, elektroindustrije, industrije nemetala, crne i obojene metalurgije i dr.

Specifičnost je građevinarstva u tome što su njegovi proizvodi uglavnom jedinstveni i vezani uz određenu lokaciju te neprikladni za organizaciju serijske proizvodnje, iako se elementi konstrukcija i pojedini sklopovi proizvode u organiziranoj industrijskoj proizvodnji, a ponekad se takva proizvodnja organizira neposredno uz sama gradilišta.

Građevine u odnosu na druge proizvode imaju i velike dimenzije, a odlikuju se i trajnošću. S obzirom na veličinu i cijenu, s građevinama se mogu usporediti jedino proizvodi brodogradnje. Zbog ulaganja velikih financijskih sredstava građevine se često nazivaju i investicijskim projektima, neovisno o tome jesu li namijenjene gospodarskim ili negospodarskim djelatnostima.

Razvoj u Jugoslaviji do Drugoga svjetskog rata

Građevinarstvo je u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji bilo vrlo nerazvijeno, kao uostalom i cijelo gospodarstvo. To se očitovalo u niskom dohotku, slaboj proizvodnosti, malim primanjima zaposlenih, nepovoljnoj kvalifikacijskoj strukturi, pomanjkanju građevinske opreme i strojeva te slabo razvijenoj industriji građevnog materijala. Poznato je da je građevinarstvo usko povezano s investicijama koje se većim dijelom kroz njega i ostvaruju. Ondašnje slabo gospodarstvo nije svojim malim investicijama moglo osigurati znatniji razvitak građevinarstva, a nije bilo ni većih infrastrukturnih zahvata, što bi omogućilo veće zapošljavanje ili bolju opremljenost.

To se odražavalo u nedostatku građevnih materijala i strojeva te u nerazvijenom građevinskom zanatstvu. Industrija građevnog materijala, osim proizvodnje cementa u pretežno stranom vlasništvu, bila je zbog nedovoljne potražnje slabo razvijena. Pretežno se proizvodio klasičan građevni materijal na zanatski ili poluindustrijski način, bez razvijanja proizvodnje novih gradiva, kao što je to bio slučaj u drugim zemljama. Jugoslavija je bila velik proizvođač i izvoznik cementa. Njen je izvoz cementa, primjerice 1935., činio čak 8,7% svjetskoga i 13,8% europskoga izvoza. Ta je proizvodnja, međutim, bila razvijena zato što je ostvarivala visok profit, pa je za nju bio zainteresiran inozemni kapital koji je posje-

dovao 69,3% ukupno uložених sredstava u ondašnje jugoslavensko gospodarstvo.

Proizvodnja strojeva i uređaja za građevinarstvo gotovo da nije ni postojala. Tako je 1939. godine proizvedeno svega 108 tona raznih strojeva za građevinarstvo, a ta je proizvodnja sa 1683 tona znatno premašena već 1948. godine, a iznosila je 82.636 tona u 1979. godini.⁴

Stoga se o građevinarstvu kao važnijoj gospodarskoj djelatnosti u Kraljevini Jugoslaviji uopće ne može govoriti, jer je u ukupnom nacionalnom dohotku sudjelovalo sa svega 1,7%. U razvijenim je zemljama inače najpoželjnije učešće građevinarstva u bruto domaćem proizvodu (BDP-u) između 8 i 10%, sa 6 do 8% od ukupnog broja zaposlenih.⁵ Najvažniji događaj u povijesti hrvatskog graditeljstva vjerojatno je bilo utemeljenje Tehničke visoke škole 1919., koja je 1926. godine pretvorena u fakultet. Na toj su visokoj školi od početka djelovali građevinski i arhitektonski odjeli koji su školovali graditeljske stručnjake za potrebe hrvatskoga i jugoslavenskog graditeljstva. Istodobno su se otvarale srednjoškolske građevinske škole u svim većim hrvatskim gradovima.

Između svjetskih ratova u Hrvatskoj su nastala i brojna privatna građevinska poduzeća. Određena je građevinska djelatnost postojala i nakon 1941. godine kad je u Zagrebu osnovan i Ured za gradnju radničkih obiteljskih domova, pa je izgrađeno 308 stanova. Uz uređivanje vodotoka Save građeni su obrambeni nasipi na Sutli i Savi, cesta Varaždin – Sesvete sa suvremenim kolnikom, a počele su i gradnja tzv. unske pruge, pruge prema Slunju te nekoliko mostova.

Ipak pravi razvoj građevinarstva, posebno hrvatskoga, započinje tek nakon Drugoga svjetskog rata.

Građevinarstvo nakon Drugoga svjetskog rata

Na temelju pokazatelja o broju zaposlenih i o broju izvedenih građevina o razvoju suvremenoga hrvatskoga građevinarstva može se zapravo govoriti tek nakon Drugoga svjetskog rata. Tada se formiraju velika i važna građevinska poduzeća i izvode veliki građevinski zahvati na obnovi ratom porušene zemlje te veliki i važni razvojni graditeljski projekti. S obzirom na broj stručnjaka, stanje opreme i uvjete građenja period od 1945. godine možemo podijeliti u nekoliko većih razdoblja:

⁴ Ivan Krešić: Lokacija i problemi razmještaja cementne industrije, Ekonomski institut, Zagreb, 1962., str. 35.

⁵ Dražen Kalogjera: Graditeljstvo u Europskoj uniji i Republici Hrvatskoj, u: Sabor hrvatskih graditelja, Cavtat, 2000., str. 243.

- obnove i prve industrijalizacije (1945.–1955.)
- intenzivne industrijalizacije i razvoja (1956.–1965.)
- građevinske konjunktura i ekspanzije (1966.–1980.)
- recesije i smanjivanja građenja (1981.–1990.)

Obnova i prva industrijalizacija

Nedovoljno razvijeno prijeratno građevinarstvo teško je stradalo tijekom Drugoga svjetskog rata. Ono malo postojeće građevinske opreme bilo je uništeno ili oštećeno, a proizvodnja građevnih materijala, strojeva i uređaja za građevinarstvo bila je praktično obustavljena ili je služila samo za vojne potrebe. U ratu su razrušene mnoge građevine svih vrsta, tipova i namjena.

Trebalo je stoga obnoviti razrušene i oštećene građevine, a ujedno se pripremiti i osposobiti za ubrzanu izgradnju zemlje. Zbog toga su već u prvim godinama poslije oslobođenja utemeljeni brojna građevinska poduzeća i građevinska djelatnost. Budući da je investiranje bilo vrlo dinamično i široko, građevinskom su se djelatnošću osim specijaliziranih bavila i druga poduzeća. Uglavnom se zapošljavala nekvalificirana radna snaga, koje je zaista bilo dovoljno, a veće se zapošljavanje posebno stimuliralo i isplatilo. Zato je broj zaposlenih stalno rastao, a to je utjecalo i na građevinarstvo koje je zbog toga sporo povećavalo svoju stručnu i tehničku opremljenost.

Opće je uvjerenje kako je područje Kraljevine Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu od svih zaraćenih zemalja razmjerno veličini i broju stanovnika pretrpjelo najteže gubitke. Spaljeno je, porušeno ili oštećeno više od 1/5 stambenog fonda, a bez krova nad glavom je ostalo 3,3 milijuna stanovnika. Uništene su ili oštećene gotovo 2/3 jugoslavenske industrije, od čega 75 električnih centrala, 21 poduzeće kemijske industrije, 32 poduzeća građevinske industrije, 81 mlin i sl. Odmah nakon rata utemeljena su građevinska poduzeća na teritorijalnom principu u kojima su objedinjeni svi malobrojni građevinski stručnjaci te sačuvani oskudna oprema i strojevi. U tom su razdoblju utemeljena neka poduzeća koja i danas djeluju. Od 1946. do 1950. godine osnovana su velika društvena građevinska poduzeća u Zagrebu (*Industrogradnja, Hidrotehnika, Tempo, Gortan, Tehnika, Geomehanika, Novogradnja, Hidroelektra, Viadukt*), Splitu (*Konstruktor, Lavčević, Pomgrad*), Osijeku (*Osijek-Koteks, Tehnika Beton*), Rijeci (*Jadrans, Primorje, Asfalt*). Tu su još Zadar, Varaždin, Čakovec, Sisak, Karlovac, Vinkovci, Vukovar, Bjelovar i dr. U poslijeratnom su razdoblju osnovana i specijalizirana projektna poduzeća, zavodi i instituti, a projektantska i izvođačka poduzeća projektiraju i grade važne građevine koje nimalo ne zaostaju za svjetskim dostignućima.

Rezultati obnove bili su zaista dojmpljivi i mogu se pripisati velikom obnoviteljskom zanosu. Gospodarstvo je u rekordnom roku opet proradilo, do kraja 1945., kako je bilo objavljeno, osposobljeno je i pušteno u rad 4.870 industrijskih i većih zanatskih poduzeća, a za promet su pušteni svi glavni željeznički i cestovni pravci.

Razdoblje obnove doba je omladinskih radnih akcija (ORA) koje su započele još u ratnim vremenima na popravljanju porušenih željezničkih pruga, razorenih cesta i mostova, spremanju žetve i prenošenju hrane. Nakon rata razgranale su se radne akcije, a između 1946. i 1952. godine nastale su i velike savezne radne akcije. Vjeruje se da je u tom razdoblju u raznim većima savezima i republičkim te manjim lokalnim radnim akcijama utrošeno 60 milijuna dobrovoljnih radnih sati, te da je kroz takve akcije prošlo nešto više od milijun ljudi. Bilo je to doba u kojemu je nedostajala građevna mehanizacija, pa je kao zamjena za nju pronađena masovna radna snaga.

U Hrvatskoj su omladinske radne brigade gradile savski nasip, cestu Đurmanec – Pregrada, hidrocentralu *Lokve*, tvornicu *Jedinstvo* u Zagrebu, prugu Lupoglav – Štalije u Istri, a bilo je i mnogo drugih lokalnih akcija diljem Hrvatske. Najveća je savezna omladinska radna akcija, s više od 300.000 sudionika, bila izgradnja ceste između Zagreba i Beograda koja se pretežno odvijala u Hrvatskoj, a puštena je u promet 1950. godine. Nesporo je da je toliko velik broj sudionika znatno ubrzavao radove, a osim nepostojeće građevne mehanizacije takav je sustav izgradnje uspješno nadomjestio i nedostatak stručnjaka za tako golema gradilišta. Unatoč tome građevinski stručnjaci uglavnom nisu bili veliki pristalice radnih akcija, jer su smatrali da su takvi radovi skuplji, jer su ih obavljali nekvalificirani radnici, što su sudionici radnih akcija zapravo i bili. Omladinske su radne akcije bile prekinute 1952., kad se tvrdilo da je obnova završena, a obnovljene 1958. godine na nastavku gradnje "Autoputa bratstvo-jedinstvo" od Ljubljane do Đevđelije.

U ovom su se razdoblju obnavljali i oštećena proizvodna postrojenja i cestovna infrastruktura, gradile i obnavljale stambene zgrade, vinarije, tvornički pogoni i hale za potrebe brodogradnje, kemijske industrije, metaloprerađivačke industrije, transformatorske stanice, aerodromski sadržaji, zgrade pošta i telekomunikacija. Grade se i građevine za školstvo, zdravstvo, socijalnu skrb, turizam i sl.

Osim obnove zemlje, razdoblje od 1945. do 1955. godine karakteriziraju i veliki razvojni projekti, poput velikih hidroenergetskih građevina.

Intenzivna industrijalizacija i razvoj

Razdoblje od 1956. do 1965. godine može se okarakterizirati kao razdoblje intenzivne industrijalizacije i razvoja. U tom su razdoblju, i u razdoblju koje mu je neposredno prethodilo, ostvarene velike promjene u upravljanju privredom i došlo je do znatne deetatizacije i decentralizacije.

Osnovano je i više obveznih i neobveznih fondova. Najvažniji obvezni fondovi bili su investicijski, koje su osnivale sve društveno-političke zajednice, a na razini republika i pokrajina, što je za graditeljstvo bilo osobito važno, osnovani su i fondovi za kreditiranje stambene izgradnje. Ti su fondovi utemeljeni 1955. godine i bili su pravne osobe, a glavni su im prihodi bili doprinosi za stambenu izgradnju, koji se po stopi od 4% plaćao na sva primanja na koja se plaćao i porez na dohodak, te porez na prihod od zgrada (kućarina). Iz fondova se financiralo i izvanproračunsko financiranje zajedničke potrošnje, koja je obuhvaćala školstvo, zdravstvo, socijalnu skrb, kulturne i znanstvene ustanove i sl. Fondovi su također imali svojstvo pravne osobe i njihovi su se prihodi i rashodi odobravali zajedno s budžetom. Od 1960. godine te samostalne ustanove sastavljale su neovisne financijske planove, a rashodi su se uglavnom namirivali iz društvenih fondova.

Tada se planiraju i grade veliki hidroenergetski sustavi na Neretvi i Cetini, a kao što je već rečeno, nastavljena je gradnja ceste koja austrijsko-slovensku granicu kroz Hrvatsku i Srbiju povezuje s granicom Makedonije i Grčke. Domaće su tvornice počele proizvoditi građevne strojeve, a to je omogućilo i primjenu nove tehnologije te školovanje posebnih cestograđevnih stručnjaka.

Vrlo je važan bio i nastavak gradnje Jadranske ceste, nazvane i Jadranska magistrala. To je cesta duga 1.514 km, od čega je 818 km u Hrvatskoj. Počinje kod Trsta i svojim se većim dijelom pruža uz morsku obalu te preko Pule, Rijeke, Zadra, Splita i Dubrovnika vodi do Petrovca, a potom preko Podgorice do Skopja. Istarski su dijelovi izgrađeni do 1941., a od 1945. godine građene su manje dionice. Dionica od Novog Vinodolskog do Zadra izgrađena je 1959., od Zadra do Šibenika 1963., a dio od Splita do hrvatske granice kod Debelog brijega 1965. godine. Nastavak do Skopja završen je tek 1975. godine. Upravo je ta posljednja dionica u Hrvatskoj bila važna po tome što ju je, kao prvu, financirala Međunarodna banka za obnovu i razvoj, a za gradnju je bila dobavljena i suvremena oprema, što je omogućilo da gotovo 300 km bude završeno u dvije godine.

U ovom je razdoblju bila znatno povećana i stambena izgradnja. Primjerice Zagreb je prvi put prešao na svoju desnu obalu, a prva se velika naselja (Savski Gaj i Zapruđe) počinju graditi 1957. godine.

Doba građevinske konjunktura i ekspanzije

Naredno je razdoblje vjerojatno bilo najuspješnije u povijesti hrvatskoga građevinarstva. Tada je ostvaren i velik prodor na inozemna gradilišta. Na određeni je način stagnirala cestogradnja koja je obilježila dva prethodna razdoblja, ali su znatno pojačane stambena izgradnja i gradnja velikih turističkih kompleksa, golemih tvorničkih pogona te hidroelektrana i elektrana.

Sve je započelo velikom privrednom i društvenom reformom sredinom 1965. godine. Isticalo se da je svrha reforme bila ojačavanje materijalne baze radničkog samoupravljanja, i to povećavanjem udjela privrednih organizacija u dohotku što ga ostvaruju i smanjivanjem njihove ovisnosti o bankovnim zajmovima. To je tražilo znatne promjene fiskalnoga i bankarskog sustava, a time i dalekosežne promjene u cijelom gospodarstvu. Bilo je to proširivanje utjecaja radničkog upravljanja, koje se počelo razvijati još 1950. godine, na cjelokupno društvo i gospodarstvo.

Stambena je izgradnja sačinjavala trećinu svih građevinskih aktivnosti, a posebno je povećana izgradnja stanova za tržište. To je vrijeme nastavka gradnje Novog Zagreba, početka gradnje Splita 3, ali i gradnje velikih stambenih blokova u svim našim gradovima. Izgradnja stanova za tržište započela je 1964. i tada u tzv. društvenom sektoru sudjeluje s 14% stanova, da bi se taj postotak u 1972. godini popeo na 75,8 posto. Valja, međutim, reći da je tijekom 1977. i 1978. godine došlo do usporavanja i znatnijeg smanjivanja stambene izgradnje u društvenom sektoru, a to je bila posljedica napuštanja sustava izgradnje stanova za tržište i prijelaza na sustav usmjerene stanogradnje.

Tablica 1. STAMBENA IZGRADNJA U JUGOSLAVIJI OD 1947. DO 1980. GODINE

Razdoblje	BROJ ZAVRŠENIH STANOVA					
	Društvena gradnja		Privatna gradnja		Ukupno	
	broj	postotak	broj	postotak	broj	postotak
1947.–1951.	–	–	–	–	62.376	–
1951.–1955.	44.345	32,3	92.818	67,7	137.163	100
1956.–1960.	126.077	45,1	153.681	54,9	279.758	100
1961.–1965.	226.532	40,6	331.870	59,4	558.402	100
1966.–1970.	223.575	35,2	410.925	64,8	634.500	100
1971.–1975.	238.509	34,8	446.506	65,2	685.015	100
1976.–1980.	268.151	37,6	444.214	62,4	712.365	100
Ukupno	1.127.189	37,5	1.880.014	62,5	3.069.579	100

Izvor: Mato Mikić: Ekonomika građevinarstva, u: Ekonomika Jugoslavije, Zagreb, 1982., str. 350.

U razdoblju od 1966. do 1980. godine izgrađeno je 2,031.880 stanova, a od 1947. do 1980. čak 3.007.203. U individualnoj su se stambenoj izgradnji stanovi uvijek gradili i završavali nešto brže nego što je to bio slučaj u organiziranoj stanogradnji. I to je na neki način opravdavalo ulaganja vlastitih financijskih sredstava u stambenu izgradnju, što je posebno poticano mjerama gospodarske politike još od 1964. godine.

U organiziranoj se društvenoj stanogradnji pretežno grade višekratnice, kojih je udio, primjerice, 1968. iznosio 64%, a 1978. godine se povećao na 81%. U individualnoj se izgradnji grade uglavnom prizemnice (84% u 1968., odnosno 61% u 1978.). Znatno je povećan i stambeni fond, pa je broj stanova od 5,04 milijuna iz popisa 1971., na području SFR Jugoslavije povećan na 6,2 milijuna u 1978. godini. Valja reći da je opremljenost tih stanova, posebno u seoskim kućanstvima, ipak zaostajala za onima u razvijenim zapadnim zemljama.

Početak sedamdesetih godina počele su se graditi i suvremene autoceste. Najprije je 1971. puštena u promet dionica autoceste Orehovica – Kikovica (10,5 km) i 1972. Zagreb – Karlovac (38,3 km), a odmah potom 77 km autoceste od Ivanje Reke do Lipovljana koja je puštena u promet 1980. godine. Prije toga izgrađena je i puštena u promet tehnički vrlo složena Zagrebačka obilaznica od Bregane do Ivanje Reke (29 km). Još je 1971. godine raspisan narodni zajam za gradnju autoceste između Zagreba i Splita. Čak je u blizini Knina, između Ličke Kaldrme i Strumice, izvedeno nekoliko kilometara zemljanih radova za buduću autocestu. Međutim, političkom su voljom svi radovi bili obustavljeni.

Valja istaknuti da su u Splitu 1979. godine održane Mediteranske igre, što je znatno pojačalo izgradnju športskih objekata, ali i gradske infrastrukture. Grade se veliki turistički kompleksi, ali i mnoge druge zgrade javne namjene, poput škola, športskih dvorana i bolnica. Broj se radnika stalno povećavao, pa su, primjerice, najveće zagrebačke građevinske tvrtke, poput *Hidroelektre* i *Industrogradnje*, imale i više od 15.000 radnika. Velik broj radnika – veći od 5.000 – zabilježen je i u drugim građevinskim tvrtkama u Zagrebu, Varaždinu, Čakovcu i Splitu.

Velikom uzletu tadašnjega građevinarstva uvelike su pomogli i sve veći i opsežniji građevinski radovi u inozemstvu. Građevinska su se poduzeća počela snažno razvijati i opreмати, pa su s vremenom izgradila brojne građevine u nas i u svijetu na koje smo s pravom ponosni. Posebno se to odnosi na hrvatske građevinare koji su uživali, a i danas uživaju, velik ugled širom svijeta. Oni su se razvijali i kadrovski opreмали i u vrijeme dirigirane i planske privrede, ali su se uspješno nosili i s tržišnim zakonitostima u mnogim zemljama u svijetu. Iskustvima sa stranih gradilišta ojačane su vitalnost i žilavost našega građevinarstva koje se ponekad i u domaćim uvjetima borilo s velikim teškoćama.

Razdoblje od 1981. do osamostaljivanja Hrvatske

Potkraj sedamdesetih godina nastupili su poremećaji u gospodarskom životu SFR Jugoslavije. Stagnacija se uvelike odrazila i u građevinarstvu, jer se vrijednost izvršenih radova, koja je 1981. i 1982. u Hrvatskoj bila veća od 3,5 milijarde eura, 1983. i 1984. smanjila na približno 2 milijarde, a 1989. godine pala na manje od milijardu eura. Znatno se smanjio i broj radnika koji je 1981. bio apsolutno najviši – 145.000 radnika, da bi 1990. godini pao na 118.700 zaposlenih.

U tom su se razdoblju prepolovile proizvodnja i potrošnja cementa, a slične trendove pokazuju i svi drugi pokazatelji. Ipak do 1989. godine izgrađene su naše tri posljednje hidroelektrane (RHE *Obrovac*, HE *Dubrava* na Dravi i HE *Đale* na Cetini), a veliki su poslovi na gradnji športske infrastrukture obavljani za Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984. godine i za *Univerzijadu* u Zagrebu 1987. godine.

Ipak i u tom teškom razdoblju hrvatsko građevinarstvo relativno dobro posluje. Spas je pronađen u inozemnim radovima koji su od stalnih radova u Njemačkoj i povremenih radova izvan europskih prostora narasli na velike poslove u Libiji, Alžiru, Iraku, ondašnjem SSSR-u, brojnim drugim zemljama Afrike i Azije. Odnos stranih poslova svake se godine znatno povećavao i u 1984. godini prvi je put inozemna realizacija nadmašila domaću (44 : 56 posto). Udio se stranih poslova, iako s manje dinamike, povećavao i u sljedećim godinama. U početku je to bio klasičan izvoz radne snage, a s vremenom se znatno povećao broj poslova u kojima su naši građevinski stručnjaci (izvođači, projektanti, nadzorni inženjeri) gradili velike razvojne projekte uz pomoć domaće radne snage u svakoj pojedinoj zemlji, koje su usput i vodili i poučavali. Veliki poslovi na inozemnim gradilištima znatno su pridonijeli izvozu domaćih građevinskih proizvoda i opreme i tako uvelike pridonosili smanjivanju vanjsko-trgovinskog deficita.

U tim poslovima pomažu veliko znanje i iskustvo stečeni na gradnjama velikih hidroelektrana i termoelektrana, cesta i autocesta, mostova, industrijskih, poslovnih i stambenih zgrada. Svakako valja istaknuti i velik doprinos hrvatskih znanstvenih i obrazovnih institucija koje su se u ovom razdoblju znatno i višestruko povećale.

Građevinarstvo u samostalnoj Hrvatskoj

Razdoblje od osamostaljivanja Hrvatske 1991. skopčano je s mnogim nećama koje su se posebno reflektirale u graditeljstvu. To je doba rata, privatizacije, obnove i konačne stabilizacije i oporavka.

Čak je 1.200 tvrtki pogođeno izravnim štetama, a u ratu je nestalo oko 14,9% ukupnoga stambenog fonda Hrvatske. Šteta je bilo na svim cesta-

ma, uključujući 41 srušeni most i 35 oštećenih. Promet je bio prekinut na 946 km željezničkih pruga. Vodoprivredne su građevine, uključujući one za zaštitu od voda, građevine i sustave za uporabu voda i za zaštitu voda, također pretrpjele štetu. Velike su štete zabilježene na industrijskim postrojenjima u okupiranim krajevima i na područjima ratnih djelovanja, a i u poljoprivredi, turizmu, trgovini itd.

Pri obnovi tih građevina problemi su bili zastarjela tehnologija i nesređena imovinsko-pravna struktura, koja je dodatno zakomplicirana privatizacijom i denacionalizacijom. Obnova je na neki način sačuvala hrvatsko građevinarstvo, jer ratna stradanja i dramatično smanjivanje poslova nisu bile jedine nedaće koje su ga zadesile.

U međuvremenu se raspao SSSR i potom su prestali gotovo svi poslovi, posebno u Rusiji, gdje su naši građevinari izvodili najveće projekte. Završavali su se samo poslovi koji su bili prije ugovoreni, a jedino je dio poslova neko vrijeme zadržala zagrebačka *Industrogradnja* koja je na tom tržištu djelovala samostalno.

Istodobno je 1993. godine na jednom gradilištu u Alžiru od muslimanskih fundamentalista smrtno stradalo više *Hidroelektrinih* radnika, a posljedica je bila napuštanje ne samo gradilišta u Alžiru već i u ostalim muslimanskim zemljama. Pritom, dakako, ne treba zanemariti ni efekte nesretne privatizacije na tzv. hrvatski način.

Za poslove u inozemstvu, ali i za veće poslove u zemlji, pojavio se još jedan problem koji će biti sve izraženiji i u vremenima što će slijediti – nedostatak radnika tradicionalnih proizvodnih zanimanja, poput zidara, tesara, armirača i sl. Takvih je radnika i prije nedostajalo, ali se manjak nadoknađivao priučenim i dobrim radnicima iz Bosne i Hercegovine. Zbog rata u Hrvatskoj i Bosni te osamostaljivanja tih država stanje se znatno promijenilo. To se najviše odrazilo na broju zaposlenih u građevinskim poduzećima koji je nastavio dramatično padati, pa je sa 98.800 u 1991. na najmanji broj, od približno 59.000, spao 1995. godine. Stanje je još dramatičnije kad se pogleda broj proizvodnih radnika kojih je u tom broju bilo tek 23.690, dakle samo 40%. Uočeno je naime da su kvalitetni i iskusni radnici vrlo brzo nalazili posao u novim tvrtkama, koje su se uspjele prilagoditi novonastalim teškoćama, u sivoj ekonomiji ili u inozemstvu. U građevinskim su tvrtkama, nerijetko i do stečaja, ostajali samo oni koji nigdje drugdje nisu mogli pronaći posao, posebno brojno režijsko osoblje.

U tom su razdoblju propala ili nestala brojna velika građevinska poduzeća, jer su se samo rijetka, poput zagrebačkih tvrtki *Viadukt* i *Tehnika*, uspješno prilagodila novim privatizacijskim uvjetima i poslovanju. *Hidroelektra* je dugo bila u velikim teškoćama, a sada ipak uspješno posluje kao *Hidroelektra-Niskogradnja* s gotovo 2000 radnika. Vrlo uspješno posluje,

ali pod nešto drukčijim imenom *Konstruktor-inženjering* d.d. iz Splita. Nakon mnogo teškoća počinju uspješno poslovati i ostaci negdašnjih velikih i cijjenjenih kombinata GIK *Zagorje* (sada pod imenom *Zagorje-Tehnobeton* d.d.) i GK *Međimurje* (sada *Međimurje Graditeljstvo* d.o.o.), a potpuno su ili djelomično nestali nekad ugledni *Vladimir Gortan* (osim manjega dijela u Zadru), *Niskogradnja*, *Tempo* i sl. Još postoji nekad slavna i moćna *Industrogradnja*, iako još nije sigurno da li će zbog mnogobrojnih teškoća uspjeti preživjeti. Nekad vrlo cijjenjeni *Lavčević* iz Splita privatizacijskom se alkemijom utopio u *Montmontaža Group* i pretežno se bavi inženjeringom, a potpuno je nestala nekada velika građevinska operativa u Rijeci, Vinkovcima, Vukovaru, Puli, Sisku i sl. Posebno je žalosno što su zbog nedovoljne brige propale i tvrtke koje su u inozemstvu mnogo značile, poput *Geotehnike* i *Pomgrada*, jer su njihova imena sama po sebi bila važna referencija za dobivanje novih poslova. Nastale su doduše i neke nove tvrtke, poput *Osijek-Koteksa* d.d., a vrlo su uspješne i neke manje privatne, poput tvrtki *Krk* d.d. iz Krka, *Team* d.d. iz Čakovca i dr.

Posao za kojim u *Inгри* najviše žale nije bio posao u inozemstvu već gradnja *TE Plomin II*. Naime *Ingra* je i u Hrvatskoj vodila i koordinirala složene projekte. Nakon promjena početkom devedesetih godina ta je termoelektrana praktički bila pred završetkom jer je bilo obavljeno više od 80 posto radova. Međutim, posao je raskinut s argumentacijom da su *Končar*, *Litostroj*, *Metalna* i *Jugoturbina* (iako uspješni na svjetskom tržištu) socijalistički mastodonti koje treba reorganizirati, transformirati, privatizirati (zapravo likvidirati) i birati druge izvođače. Uostalom, *Metalna* i *Litostroj* bile su slovenske tvrtke. Takva su i slična "obrazloženja" iznesena kako bi poslove mogli nastaviti podobni i politički prikladni "stranci", i to uz znatno premašene cijene. Bio je to početak uvođenja "novog" modela izvođenja, gradnje i financiranja investicijskih projekata. Primjera poput Enrona, Bechtela i drugih bilo je dosta uz uočljive i žalosne rezultate. *TE Plomin II*. je završena nakon nekoliko godina, a prikladni su i izabrani strani izvođači kao podizvođače uzimali i neke prijašnje neprikladne sudionike uz vrlo niske cijene. Za dovršetak je plaćena višestruko viša cijena. Taj je događaj najavio i obilježio arogantnu politiku koja je radi osobnog profita rušila domaće gospodarstvo i povećavala nezaposlenost.

Ako se građevinarstvo nekako uspjelo održati zahvaljujući obnovi, novi je rast doživjelo ponajprije zahvaljujući velikim projektima na izgradnji hrvatskih autocesta, što su najvećim dijelom započeti 2001. godine. Ipak mora se priznati da se gradnja autocesta odvijala kroz cijelo razdoblje od osamostaljenja Hrvatske, čak i u ratnim vremenima, a potpuno se razmahala u prvim godinama 21. stoljeća kad je ostvaren cestograđevni napredak koji je s pravom zadivio svijet. U nekoliko je godina, posebno od 2001. do

2005. godine, Hrvatska gotovo u cijelosti svoj teritorij premrežila suvremenim autocestama, što je bio neobično važan pothvat za zemlju s ambicioznim turističkim planovima. U budućnosti se veliki zahvati u niskogradnji očekuju u gradnji suvremenih i rekonstrukciji željezničkih pruga.

Stabilizaciji graditeljstva kao gospodarske grane pridonijela je i izgradnja brojnih drugih infrastrukturnih građevina, poput vodoopskrbnih sustava i sustava za pročišćavanje otpadnih voda, posebno na Jadranu. Oživjela je i visokogradnja, pa se posvuda grade novi stanovi, trgovački centri, poslovne zgrade, hoteli, školske zgrade, dvorane za šport i rekreaciju i sl.

Sve u svemu, broj je zaposlenih radnika u graditeljstvu narastao na 85.025 u 2005. godini, a vrijednost je radova povećana na više od 2,4 milijarde eura. Sada je ukupni udio građevinarstva u BDP-u 5,5 posto, a posebno veseli što je postignuta i relativno visoka produktivnost po zaposlenom. Čini se da su brojne nedaće i nedostatak proizvodnih radnika prisilili građevinare na mnogo veću uporabu suvremene opreme i strojeva, što se posebno očituje u znatno bržem obavljanju građevinskih radova.

Perspektive su našega građevinarstva jedino u izlasku na strana tržišta. U tome ih na neki način priječi činjenica da su današnja hrvatska poduzeća najvećim dijelom premala da bi prihvatila velike inozemne projekte, pa je izlaz u udruživanju i u tome da se izvoze stručnjaci, koji su u stanju osmisлити, projektirati i uz pomoć radne snage u stranim zemljama i izvesti i najsloženije građevinske projekte. Na inozemnim je gradilištima i nešto drukčija građevinska praksa negoli u nas: tamo izvođač nudi cijeli paket usluga, uključujući i projekt, ali i financiranje velikog projekta. U Hrvatskoj takvu ulogu pomalo preuzima Hrvatska banka za obnovu i razvoj (HBOR), a u podršci izvozu pomalo se pridružuju i ostale banke (*Privredna, Zagrebačka* i dr.), ali daleko od potrebnoga i mogućega i još uvijek realnih šansi našega građevinarstva da se u svijetu ugovore respektabilni i veliki projekti kakvi se ponekad i nude našoj zemlji. Stoga posebno veseli podatak da je *Konstruktor-inženjering* iz Splita uspio zaključiti velik posao na gradnji cesta u Kataru, da *Ingra* gradi u Alžiru i da je pred sklapanjem novih velikih poslova i sl.

Građevinarstvo kao gospodarska djelatnost

Uobičajeno je da se značenje oblasti ili grana u gospodarstvu neke zemlje izražava udjelima u formiranju društvenoga bruto-proizvoda ili narodnog dohotka, u angažiranim osnovnim sredstvima, ukupnom broju zaposlenih ili broju zaposlenih u privredi te ukupnim investicijama. Svaka gospodarska grana voli istaknuti i svoje specifičnosti, a u građevinarstvu je to udio vrijednosti građevina u ukupnoj vrijednosti investicija.

Radi sagledavanja tih odnosa građevinarstva prema ukupnom gospodarstvu u Jugoslaviji potrebno je pogledati razdoblje od 1952. do 1980., a posebno od 1965. do 1980. godine koje je prema općim ocjenama bilo najpovoljnije za graditeljstvo u cijelosti (tablica 2.). Za Hrvatsku takvi podaci nisu poznati, ali su u pravilu bili iznad iskazanih veličina. Poznati su jedino podaci o broju zaposlenih, koji je u 1980. iznosio 144.000, a 1992. godine pao na 76.200.⁶ Može se uočiti da se udio zaposlenih u odnosu na broj zaposlenih stalno smanjivao, posebno u odnosu prema 15,1% 1952., te da je u 1964. godini iznosio 11,9, a u 1980. 10,9%. Nešto je manje smanjenje broja zaposlenih u odnosu na zaposlene u gospodarstvu (od 12,2% 1965. do 13,2% 1980.), a udio građevinarstva u narodnom dohotku praktički je na istoj razini i kreće se između 11 i 12%, ali se zato udio u osnovnim sredstvima stalno povećava (od 3,2% 1964. do 4,0% 1980.), a povećava se i udio građevinarstva u ukupnim investicijama (od 1,8% 1965. do 3,2% u 1980.). Udio vrijednosti građevina u vrijednosti investicija povećavao se s oscilacijama od 49,3% 1964. do 55,8% 1980. godine. Ti podaci svjedoče o velikom značenju građevinarstva u ukupnom gospodarstvu.⁷

Tablica 2. UDIO GRAĐEVINARSTVA U PRIVREDI JUGOSLAVIJE
OD 1952. DO 1980.

Godina	Udio građevinarstva (%) u					Udio građevina u vrijednosti investicija
	ukupnom broju zaposlenih	broju zaposlenih u privredi	BNP-u	osnovnim sredstvima	ukupnim investicijama	
1952.	15,1	15,5	12,5	2,3	1,7	44,0
1956.	12,5	12,8	8,5	2,5	1,4	40,1
1960.	13,0	13,3	9,6	2,6	1,4	50,5
1964.	11,9	12,2	11,4	3,2	1,8	49,3
1968.	10,9	13,1	11,5	3,4	2,4	52,8
1972.	10,6	12,7	11,1	3,8	2,9	58,4
1976.	10,4	12,5	11,0	4,0	2,5	53,4
1980.	10,9	13,2	11,7	4,0	3,2	55,8

Izvor: Mato Mikić: Ekonomika građevinarstva, u: Ekonomika Jugoslavije, posebni dio, Informator, Zagreb, 1982., str. 326.

⁶ Petar Đukan: Javne investicije kao poticaj gospodarskog preporoda, u: Zbornik Sabora hrvatskih graditelja, Crikvenica, 1993., str. 20.

⁷ Mato Mikić: Ekonomika građevinarstva, u: Ekonomika Jugoslavije, posebni dio, Informator, Zagreb, 1982., str. 326. Podaci se temelje na izdanjima Saveznog zavoda za statistiku iz Beograda od 1965. do 1980.

Zapošljavanje je u građevinarstvu u poslijeratnom razdoblju bilo intenzivno, ali i nedovoljno racionalno. Ponajprije se to odnosilo na stalne oscilacije u broju zaposlenih pod utjecajem investicijskih povećavanja i smanjivanja, veliku fluktuaciju radne snage, nepovoljnu obrazovnu i kvalifikacijsku strukturu i na nedovoljno iskorištenje ukupnoga i dnevnog fonda radnog vremena.

Znakovito je ukupno i dnevno iskorištavanje radnog vremena. Od prosječnoga mjesečnog fonda radnih sati po zaposlenom u 1972. godini efektivno je bilo iskorišteno 79,4%, a to je bio najniži postotak u cijelom gospodarstvu. Zabilježeno je da je u 1964. godini u jednoj smjeni radilo čak 95,9% zaposlenih u građevinarstvu.⁸

Nestabilnost zapošljavanja u građevinarstvu bila je uvjetovana i značajkama u svakodnevnom radu, čestim promjenama gospodarske politike, pogotovo u investiranju, neujednačenošću u tehničkoj opremljenosti, neusklađenošću s količinama i strukturom građevnih materijala, nepovoljnom obrazovnom i kvalifikacijskom strukturom zaposlenih, neusklađenošću između potrebnih i raspoloživih stručnjaka različitih profila i specijalnosti, a u velikoj mjeri i relativno niskim plaćama. Unatoč znatnim naporima za osposobljavanje zaposlenih, ipak je 1976. godine više od 47% radnika bilo nekvalificirano i polukvalificirano (239.050 od ukupno 508.611).⁹

Tablica 3. VRIJEDNOST GRAĐEVINSKIH RADOVA (U EURIMA), BROJ ZAPOSLENIH, PRODUKTIVNOST I UDIO U BDP-U U HRVATSKOJ OD 1999. DO 2000.

Godina	Vrijednost	Udio u BDP-u (%)	Broj zaposlenih	Produktivnost po zaposlenom
1999.	1.082.947.144	4,5	71.302	15.188
2000.	936.438.413	3,9	65.222	14.358
2001.	1.178.919.947	4,1	65.782	17.922
2002.	1.553.852.670	4,5	71.788	21.645
2003.	2.141.527.890	5,4	78.276	27.346
2004.	2.254.686.052	5,5	81.893	27.532
2005.	2.406.355.517	5,5	85.025	28.302

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 2006. Obrada Hrvatska gospodarska komora

Broj se radnika znatno smanjio, pa je 1990. u Hrvatskoj iznosio 118.000, a nastavio je padati sve do 2000. godine kad ih je bilo najmanje – 65.222 zaposlenih ili 45% od najvećeg broja iz 1981. godine. Sve do 2000. godine padao je i udio vrijednosti građevinskih radova. Znatno je smanje-

⁸ Isto, str. 330.

⁹ Isto, str. 331.

na vrijednost izvršenih radova, koja je 1981. iznosila 3,75 milijardi eura, a 2000. godine 0,94 milijarde eura. Tada je počela rasti i 2005. godine iznosila je 2,4 milijarde eura. Ohrabruje što je to veliko povećanje ostvareno i povećanjem broja zaposlenih od približno 15.000, ali sa znatno većom produktivnošću po zaposlenom (tablica 3). Dojam je da se građevinarstvo stabiliziralo i da je postiglo zadovoljavajuću zaposlenost, ali da za daljnje zapošljavanje nema dovoljno kvalificirane radne snage te da bi je trebalo uvoziti. Udio vrijednosti građevinskih radova u BDP-u nije zadovoljavajući, posebno za zemlju u razvoju, ali kako se građevinski radovi obavljaju gotovo isključivo u zemlji, na to građevinarstvo može najmanje utjecati.

Proizvodnja građevnih materijala

Proizvodnja građevnih materijala trebala je i veličinom i strukturom zadovoljiti potrebe građevinskih tvrtki. Pritom su najveće značenje imali osnovni građevni materijali (kamen, vapno, pijesak, opeka, crijep, cement, staklo, keramika, parket, boje i lakovi) koje proizvode industrija građevnog materijala te kemijska i drvena industrija. Međutim, suvremeni su načini građenja i građevine specijalne namjene zahtijevali nove građevne materijale (željezo, čelik, aluminij; plastične mase, specijalne boje i lako-ve) koje je s elementima za zidanje trebala proizvoditi metalna i kemijska industrija, a takva je proizvodnja započela tek 1959. godine.

Ipak, među najvažnije građevne materijale i dalje valja svrstati cement, čija se proizvodnja nakon Drugoga svjetskog rata stalno, ali sporo, povećavala, a u nekim je godinama bila i manja, pa je došlo do smanjivanja izvoza i nedostatka cementa za građevinarstvo koje je raslo znatno brže. Proizvodnja ostalog građevnog materijala uglavnom je pratila tempo građevinske djelatnosti. Istina, u pojedinim je godinama dolazilo do neusklađenosti zbog smanjivanja građevinske djelatnosti. Zbog toga je industrija građevnog materijala često dolazila u teškoće, a to je uvjetovalo porast cijena, a samim tim i poskupljivalo građevinske radove u cjelini.

Stanje s građevinskim materijalima znatno se poboljšalo nakon osamostaljivanja Hrvatske, jer su s privatizacijom stigla mnoga europska poduzeća. Po općoj ocjeni, uvelike su se poboljšale kvaliteta i produktivnost, a dobar se dio proizvedenih građevinskih materijala i izvozi, najčešće u susjedne zemlje.

Hrvatski građevinari u inozemstvu

Prvi se veći izlazak hrvatskih građevinara zbio 1953. godine kad je splitska tvrtka *Pomgrad*, koja je imala veliko iskustvo u obnovi i izgradnji stradalih luka nakon Drugoga svjetskog rata, dobila posao u velikoj međunarodnoj konkurenciji za gradnju luke Latakija u Siriji.

Sirijska je vlada bez natječaja *Pomgradu* potom dodijelila gradnju obližnje ratne luke u Minet el Beidi te luke Tartūs. U međuvremenu su građene luka Asab u Etiopiji i luka Takoradi u Gani. *Pomgrad* je počeo stagnirati nakon 1973. godine i uvođenja OOUR-a, koji su dijeljenjem prava, ali ne i obveza u istom odnosu, usporavali i otežavali posao na stranim gradilištima. Stoga u Alžiru u osamdesetim godinama na gradnji luke Arzew umjesto *Pomgrada* radove izvode tvrtke iz niskogradnje i strani izvođači. Povratak na manje zahtjevne građevine bio je vrlo složen, a polako se gubi i ugled visokospecijalizirane tvrtke.

Sljedeći veći inozemni poslovi vezani su uz *Zagrebački velesajam* i utemeljenje *Ingre* (Industrijsko građevne eksportne zajednice), za koju se kao godina osnivanja računa 1953., iako je prve veće poslove zaključila 1956. S vremenom se *Ingra*, od poslovne zajednice specijalizirane za energetiku, polako pretvarala u udruženje za projektiranje, gradnju i prodaju energetskih i industrijskih postrojenja i opreme. Građene su tvornice građevnog materijala, ali i pogoni za crnu metalurgiju. Nuđene su cijele tvornice i proizvodne linije za prehrambenu industriju, ali i tvornice za kemijsku industriju. Poslovna je ponuda proširena i svim oblicima istražnih radova i projektiranja, posebno u geološkim i hidrološkim radovima. Aktivnosti i izuzetno značenje *Ingre* za uspješnost građevinarstva cjelovitije su obrađeni u zborniku "Zagreb i Hrvatska u Titovo doba".¹⁰

Uz *Ingru*, velike su poslove samostalno obavljale već spomenuta *Industrogradnja* u Rusiji i *Lavčević* koji je gradio brojne građevine. Veće je poslove u Njemačkoj i ondašnjoj Čehoslovačkoj obavljao i splitski *Konstruktor*. Samostalne su i velike poslove u inozemstvu izvodile i ostale velike hrvatske tvrtke, poput *Tehnike*, *Tempa*, *Međimurja* ili *Zagorja*.

Početak devedesetih godina inozemni su poslovi znatno smanjeni i u 1990. godini su za građevinarstvo Hrvatske iznosili 325 milijuna dolara. Zbog brojnih teškoća izazvanih raspadom SSSR-a i problema u islamskim zemljama, vrijednost izvedenih radova i dalje je padala. Tako je 2000. iznosila 186 milijuna, a 2005. godine 147 milijuna dolara. To drastično smanjenje očitovalo se i u smanjenju broja zaposlenih radnika u inozemstvu, koji je od 6.288 pao na 2.161 u 2005. godini. Uglavnom se radi o

¹⁰ Danijel Režek u zborniku *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, str. 150-162, Zagreb, 2004.

detašmanima, jer je 82,6% svih radova obavljeno u Njemačkoj, a tek manji dio u Rusiji, Sloveniji, Tanzaniji, Austriji i Mađarskoj.

Osim što se znatno smanjila vrijednost građevinskih radova, uvelike se promijenila i struktura obavljenih poslova, jer se umjesto energetske projekata najviše izvodi prometna infrastruktura.¹¹

Znanstvene i projektantske ustanove i tvrtke

Prve su velike projektantske i istražne ustanove formirane odmah nakon Drugoga svjetskog rata, a *APZ* – Arhitektonski projektni zavod (1947.), *IPZ* – Inženjerski projektni zavod (1948.) i *IGH* – Institut građevinarstva Hrvatske (1949.) djeluju i danas.

Veliku je ulogu u razvoju građevinarstva nesumnjivo odigrao i studij građevinarstva koji je započeo 1919. godine. Ta je visoka škola 1926. prešla u Tehnički fakultet, a fakultet se 1956. godine podijelio u nekoliko zasebnih fakulteta. Jedan je bio i Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet koji se 1962. godine razdvojio u tri fakulteta i tako je nastao samostalni Građevinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Građevinski se fakultet 1977. godine udružio s Institutom građevinarstva Hrvatske (IGH) i počeo kao poseban Fakultet građevinskih znanosti djelovati u okviru novonastalog Građevinskog instituta Zagreb, a u sastav su fakulteta ušle i dvije više građevinske škole.

Zahvaljujući objedinjavanju znanstvenih, nastavnih i stručnih potencijala na jednom mjestu, naglo se razvijaju znanstvena i nastavna djelatnost u građevinarstvu. Potiču se i osnivaju fakulteti u Splitu, Rijeci i Osijeku. Naglo je porastao broj novih diplomiranih stručnjaka, ali se povećao i broj djelatnika u znanstvenom i istraživačkom radu. Laboratoriji za ispitivanje materijala osnovani su u svim većim građevinskim poduzećima, a taj je razvoj znanstvenoga i stručnog rada znatno pridonio poboljšanju kvalitete građevinskih radova te efikasnosti i skraćivanju rokova građenja. Neke su velike građevine i specijalizirani radovi, posebno izvođenje pomorskih gradnji i geoistražni radovi na pronalaženju vode u sušnim predjelima Afrike, znatno pridonijeli ukupnom svjetskom ugledu hrvatskoga građevinarstva i općenito ugledu Hrvatske i ondašnje Jugoslavije u svijetu.

Danas građevinski fakulteti djeluju u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku, a u Zagrebu djeluje i posebno veleučilište koje prema tzv. Bolonjskom procesu obrazuje studente izravno za gradilišta. Takva veleučilišta djeluju kao dio građevinskih fakulteta u Splitu, Rijeci i Osijeku. Valja reći da svi studenti nakon diplome vrlo malo čekaju na posao, jer je potražnja za njima velika.

¹¹ Izvor: Hrvatsko graditeljstvo, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2007.

Postoji i cijeli sustav srednjoškolskog stručnog obrazovanja, ali se iz godine u godinu zanimanje za takve škole stalno smanjuje.

Neki od najvećih uspjeha hrvatskih graditelja

Brojni su uspjesi i velika dostignuća hrvatskih graditelja i teško je među njima izabrati ono što je stvarno i veliko i važno. Pritom je svaki izvor i subjektivan i podložan brojnim osporavanjima. Stoga smo odlučili da istaknemo nekoliko velikih projekata u zemlji, iako su veliki inozemni projekti i veći i važniji. Odabrali smo projekte koji su u nečemu bili posebni i koji su dali znatan poticaj razvoju graditeljske znanosti i prakse.

Gradnja i sanacija brane HE Peruča

Teško je zamisliti neku građevinsku tvrtku, poput splitskog *Konstruktor*a, čiji je poslovni razvitak toliko usmjerila jedna određena građevina. Radi se o brani i hidroelektrani *Peruča*, kojoj je izgradnja ugovorena 1954., a potpuno je dovršena 1960. i nakon toga je *Konstruktor* postao pravi specijalist za izvođenje poslova hidrogradnje i niskogradnje, posebno hidroelektrana. Mora se također istaknuti da je to i u svijetu najpoznatija naša hidroelektrana, jer se do njezine gradnje vjerovalo kako u poroznom i krševitom terenu nije moguće graditi akumulacijska jezera.

Nije slučajno da je ista tvrtka uspješno sanirala branu i strojarnicu nakon miniranja od strane srpske vojske 1993. godine. Činjenica da je brana nakon trideset godina rada uspješno podnijela prisilno usporavanje vode iznad projektiranog vodostaja i detonaciju 50 tona TNT-a, svakako svjedoči o izuzetno kvalitetno izvedenim radovima. Za to je tvrtka *Konstruktor* dobila posebna priznanja od brojnih svjetskih stručnjaka.

Iskop okna za strojarnicu RHE Velebit

Reverzibilna hidroelektrana *Velebit* u vrijeme se gradnje zvala RHE *Obrovac*, a građena je zbog velikih potreba za električnom energijom obližnje znatno poznatije propale tvornice glinice u Obrovcu. Gornje je jezero na gračačkom platou, a donje u dolini rijeke Zrmanje. Visinska je razlika među njima 540 m. Bilo je predviđeno da se voda iz donjeg jezera ponovno prepumpava u gračačko jezero, i to noću kad je struja mnogo jeftinija. Voda inače prolazi kroz Velebit tunelom dugačkim 8,1 km, a potom se čeličnim cjevovodima dovodi do strojarnice hidrocentrale.

Strojarnica je iskopana dotad neiskušanom metodom potkopavanja bagerom i njezinim postupnim uranjanjem do dubine od 60 m. Oni koji su

bili uključeni u ovoj vrlo složen iskop uvijek su isticali da sličan primjer nisu pronašli u stručnoj literaturi i da je to u svijetu najveća građevina ukopana takvom metodom. Ipak je moguće da postoje i veće, ali da su vojne namjene. Zbog razumljivih razloga o tome se u stručnoj literaturi ne piše.

Tunel “Mala Kapela” – najdulji tunel u Hrvatskoj

Iz velikog projekta gradnje hrvatskih autocesta odlučili smo izdvojiti tunel “Mala Kapela”, koji se nalazi južno od Josipdola, na dionici Bosiljevo – Sv. Rok na cesti između Zagreba i Splita. To je najdulji tunel u Hrvatskoj – desna mu je cijev duga 5.760 m, lijeva 5.761,7 m, a od sljedećega po veličini dulji je čak za 90 m. To je tunel Sv. Rok dug 5.670 m i također je na trasi autoceste Zagreb – Split.

Gradnju ovog tunela pratila su dva prijemora. Jedan je bio određivanje trase autoceste kroz Gacku dolinu, što je utjecalo na njegovu geometriju, a drugi je bio izbor talijanskog izvođača *Coopcostruttori*, koji je najprije bio odbijen, a poslije nakon žalbe ipak prihvaćen. Da su oni koji su bili za odbacivanje te tvrtke ipak bili u pravu, dokazuje činjenica da je matična tvrtka u Italiji tijekom proboja tunela otišla u stečaj, a na kraju je izvođač ostao dužan nekim kooperantima za izvedene radove.

Nikada do sada ni jedan tunel u Hrvatskoj nije probijan tako brzo ni tako jeftino. Ovisno o kategorijama stijena, znalo se napredovati i do 50 m na dan, a na tjedan i do 200 m.

Tunel su projektirali i nadzirali stručnjaci iz IGH-a, a glavni je projektant Darko Šarić, dipl. ing. građ. Iako je službeni izvođač bila talijanska tvrtka, uglavnom su ga gradili hrvatski građevinari. Desna je cijev puštena u promet u ljeto 2005. godine, a lijeva će, kako se čini, najvjerojatnije biti u prometu 2009. godine.

Iskopom ovog tunela naši su stručnjaci dokazali da su do kraja naučili sve tajne probijanja tunela. Stoga i ne čudi da prema općoj ocjeni danas imaju europski primat u brzini proboja tunela. Čini se da se na vremenu najviše uštedi u dobroj koordinaciji svih sudionika u građenju, a za takva su znanja naši stručnjaci u gradnji autocesta zaista stekli mnogo iskustva. To se očituje u tome da je proboj dvaju podjednakih tunela – “Sv. Roka” i “Male Kapele” – naprosto prepolovljen. Prvi je probijen za četiri godine, a drugi za nešto više od dvije.

Pritom raduje da su postignute i izuzetna kvaliteta izgradnje i prometna sigurnost. Dokazuje to i obližnji tunel “Brinje” (kroz koji promet teče kroz obje cijevi) u 2007. godini nagrađen kao najsigurniji europski tunel.

U zaključku ovog prikaza razvoja, teškoća i uspona hrvatskog građevinarstva, koje zapravo postoji tek 62 godine, valja reći da je bilo mnogo velikih pothvata koji su ostavili tragove i u nas i u svijetu. Na građevinarstvo, koje je specifična gospodarska djelatnost podložna svim društvenim mijenama ali i vremenskim prilikama, utjecale su i utječu sve promjene u gospodarskom okruženju. One su na građevinarstvo često djelovale nepovoljno, ali se mora reći da se, unatoč teškoćama, naše građevinarstvo održalo i stvorilo brojne velike i vrijedne građevine. Osim toga ta se djelatnost, kao rijetko koja druga, dokazala u teškim uvjetima međunarodnog tržišta, dobivajući gradnju velikih projekata u nadmetanjima s financijski i tehnološki mnogo jačom konkurencijom.

Građevinarstvo se u prošlosti često paušalno ocjenjivalo kao čista prodaja radne snage u inozemstvu, a ono to nije odavno. Danas svako gradilište, a na globaliziranom tržištu potpuno je svejedno radi se o našoj ili stranoj zemlji, zahtijeva vrhunsku organizaciju, kontrolu svakog troška i primjenu najsuvremenije tehnologije. Osim toga, građevinarstvo mnogo bolje od bilo koje druge izvozne djelatnosti otvara prostore drugim proizvođačima za izvoz svakojake opreme te građevinskog materijala i proizvoda. Za to su najbolji primjer hoteli izgrađeni u osamdesetim godinama širom današnje Rusije, u koje su ugrađeni mnogi naši materijali, čak i slike naših slikara. Još bolje o tome svjedoče turbine, generatori, transformatori i druga hidrotehnička i elektrotehnička oprema ugrađena u brojne hidrocentrale, termoelektrane i slična postrojenja širom svijeta.

Građevinarstvo je bilo i ostalo gospodarska grana kojoj u razvojnoj strategiji svake zemlje, pogotovo zemlje u razvoju, treba posvetiti veliku pozornost. Njemu je također potrebna i posebna podrška u stvaranju stalnih razvojnih uvjeta, a ono kao struka mora svoje rezultate mjeriti i potvrđivati na svjetskom tržištu, jer globalizacija preplavljuje i našu zemlju. Gotovo je nesporno da upravo u građevinarstvu leži zamašnjak ukupnog razvoja.

Literatura

- Celmić, Ivan: Sjećanje na gradnju luke Latakija u Siriji, *Građevinar* 56 (2004.) 2, str. 115-122.
- Đukan, Petar: Javne investicije kao poticaj gospodarskog preporoda, u: *Zbornik Sabora hrvatskih graditelja*, Crikvenica, 1993.
- Đukan, Petar: Strategija preporoda graditeljstva, u: *Zbornik Sabora hrvatskih graditelja*, Cavtat, 2004.
- Kalogjera, Dražen: *Graditeljstvo u Europskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, u: *Sabor hrvatskih graditelja*, Cavtat, 2000.

- Krešić, Ivan: Lokacija i problemi razmjesta cementne industrije, Ekonomski institut, Zagreb, 1962.
- Martinović, Ivan: Hotelsko turistički kompleks Babin kuk, Građevinar 55 (2003.) 11., str. 655-658.
- Mikić, Mato: Ekonomika građevinarstva, u: Ekonomika Jugoslavije, posebni dio, Informator, Zagreb, 1982.
- Milčić, Duško: Šezdeset Konstruktorovih godina, Građevinar 57 (2005.) 8. str. 575-584.
- Radić, Jure: Konceptija i rezultati obnove, u: Zbornik Sabora hrvatskih graditelja, Cavtat, 2000.
- Režek, Danijel: Ingra, u zborniku Zagreb i Hrvatska u Titovo doba, Zagreb, 2004.
- Režek, Danijel: Neki nedovršeni ili neostvoreni poslovi, Građevinar 55 (2003.) 11., str. 695-700.
- Režek, Danijel: Pola stoljeća Ingre, Građevinar 55 (2003.) 11., str. 631-639.
- Supek, Rudi: Omladina na putu bratstva, Mladost, Beograd, 1963.
- Šiljak, Hasan: Stanje građevinarstva i naši zadaci, u: Pravci razvoja građevinarstva, Savez jugoslovenskih laboratorija za ispitivanje i istraživanje materijala i konstrukcija, Beograd, 1963.
- Tonković, Kruno, Stanko Šram: Gradnja cestovnih mostova u četrdesetgodišnjem razdoblju u SR Hrvatskoj (1945-1985). u: Ceste i mostovi u SR Hrvatskoj, Zagreb, 1985.
- *** Dugoročni razvoj građevinarstva i prateće industrije u Hrvatskoj do 2010. godine, SIZ znanosti Hrvatske, Republički zavod za društveno planiranje, Građevinski institut, Zagreb, 1990.
- *** Hidroelektra – 25 godina, monografija, Zagreb 1971.
- *** Industrogradnja 1946.–1986., monografija, Zagreb, 1986.
- *** Ivan Lučić Lavčević 1948.–1978., monografija, Split, 1978.
- *** Međimursko graditeljstvo, DGIT Međimurja, Čakovec, listopad 2006.
- *** Tehnika 1947–1987, monografija, Zagreb, 1987

Kako se živjelo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj – životni standard

STIPE TONKOVIĆ

Prvo, rast životnog standarda, izražen kroz osobnu i zajedničku potrošnju, dijelom prihodima stanovništva, nije slijedio rast bruto društvenog proizvoda, odnosno narodnog dohotka, već je s malim izuzecima zaostajao. Međutim, u nominalnim se veličinama stalno povećavao, osim u recesijskom razdoblju, nastalom nakon 1980. godine, kad je znatno opao. Zbog korištenja nekim podacima za cijelu Jugoslaviju rezultati, ipak, nisu bitno promijenjeni. Drugo, u istraživanju i procjenama životnog standarda, kao okosnice socijalne politike, nije dosljedno primijenjen znanstveni pristup niti se oni pozivaju na razne teorije socijalnog rada i njihove metodologije, ali su iskorišteni relevantni znanstveni radovi akademika i sveučilišnih profesora, rezultati istraživanja i anketa te, obilno, statistički podaci. Treće, u radu nema prostora za uspoređivanje standarda dostignutoga u Socijalističkoj republici Hrvatskoj (SRH) s postsocijalističkom Hrvatskom, a samo se djelomično komparira s razvijenim zemljama. Na kraju je formuliran sažetak s procjenama, koji samo u natuknicama rezimira cjelinu dostignuća u užem i širem poimanju životnog standarda i bilježi perceptivni i realni pogled na ocjenu doprinosa općem razvitku društva.

Prve godine poslije Drugoga svjetskog rata

U prvoj fazi praćenja razvitka životnog standarda, od 1945. do 1950. godine, nazvanoj “Obnova i izgradnja zemlje”, glavna su karakteristika posljedice ratnih razaranja i demografskih gubitaka. U tim su danima započeti industrijalizacija i deagrarizacija (prijelaz siromašnih seljaka i težaka u radnike) te razvoj obrazovanja, zdravstva, kulture, socijalne skrbi. Već su tada pravno utemeljeni sustavi radnih i socijalnih prava, koji će se u daljnjim godinama usavršavati i proširivati. I sve to u kontinuitetu iz NOB-a, s organima narodne vlasti, antifašističkim i poslije društveno-političkim organizacijama, u oskudnim uvjetima, ali održavanjem poleta, natjecanja,

odricanja, drugarstva i solidarnosti, dobrovoljnog rada (omladinske pruge Brčko – Banovići 1946. i Šamac – Sarajevo 1947., autoputa Zagreb – Beograd 1948/50) i lokalnih inicijativa u izgradnji manjih pogona i zadružnih djelatnosti.

U naslijeđenom siromaštvu teško se moglo govoriti o podizanju standarda (iako se objektivno poboljšavao), jer je nedostajalo mnogo čega, a posebno prehrambenih proizvoda u gradovima i robe široke potrošnje. Morali su se uvesti racionalizirana (garantirana) opskrba na potrošačke karte i “točkice”, a za sigurniju prehranu radništva i stanovništva u gradovima i obavezni otkup, po kojem su seljaci svoj višak proizvoda predavali u otkupne stanice kao opći fond za prehranu stanovništva. Poslijeratni je zamah, iako u teškim životnim uvjetima, davao rezultate popraćene optimizmom i očekivanjima da će sutra biti bolje. Taj burni period i ubrzani razvoj bili su prekinuti poznatim sukobom SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja, odnosno Informacionog biroa (IB), s Jugoslavijom, i povijesnim Titovim NE Staljinu. Sukob je rezultirao njihovim prekidom ekonomskih odnosa s Jugoslavijom, odnosno otkazivanjem ugovora i isporuka opreme, čime je znatno usporena izgradnja industrijskih i drugih objekata, a smanjenju tempa razvoja doprinijela je i velika suša (1950.), jedna od najvećih u prošlom stoljeću. U tom se vremenu u Jugoslaviji dogodio obrat. Napuštena je matrica sovjetskog modela socijalizma i 1950. godine uveden je nov, povijesno nepoznat, sustav radničkog samoupravljanja u tvornicama koji se poslije razvio u integralni sustav socijalističkog samoupravljanja.

Životni standard u sustavu socijalističkog samoupravljanja

Prijelaz iz državnoga, administrativnog socijalizma u sustav samoupravljanja nije mogao biti učinjen odjednom, već u kontinuitetu te suživotom postojećih i novih oblika i sadržaja. Uvjetovali su ga i razina zatečenoga i stvaranog ekonomskog stanja, ali je u promijenjenim subjektima upravljanja i odlučivanja bila vrlo bitna raspodjela društvenog proizvoda (DP), odnosno nacionalnog dohotka (ND), dohotka radne organizacije i najzad dijela dohotka za osobne dohotke (OD) na pojedinog radnika, a u tom okviru i sredstava fonda zajedničke potrošnje (FZP), odnosno “unutrašnja raspodjela”. U tablicama 1.1. i 1.2 prikazani su godišnji rast DP i njegovih sastavnica te njihovo mjesto u strukturi raspodjele.

Tablica 1.1. STOPE RASTA DRUŠTVENOG PROIZVODA U SR HRVATSKOJ

	1951.–1960.	1961.–1970.	1971.–1979.	1951.–1979.
Ukupno DP	6,7	6,3	5,8	6,3
Po stanovniku	5,9	5,6	5,4	5,6

Izvori: Trideset godina samoupravnog razvoja, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd, 1981., str. 212-213.

Hrvatska je imala približno jednak rast DP i strukturu raspodjele kao i Jugoslavija, njeno učešće u DP Jugoslavije 1947. bilo je 25%, a 1984. godine 25,4%. DP po stanovniku bio je veći, pa je prema prosjeku – indeks 100 za Jugoslaviju – za Hrvatsku bio 104,3 u 1947. a u 1984. godini porastao je na 125,6.¹

Tablica 1.2. PROSJEČNE GODIŠNJE STOPE DP, OSOBNE, OPĆE I ZAJEDNIČKE POTROŠNJE U JUGOSLAVIJI

	1953.–1960.	1956.–1965.	1966.–1975.	1976.–1980.	1981.–1985.
DP	8,9	7,4	5,8	5,6	0,6
Osobna potrošnja (OP)	6,9	7,4	5,3	5,0	-1,2
Opća i zajednička potrošnja	2,6	4,9	5,9	5,4	-3,2

Izvori: Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 81.

Relativno viši rast DP od 5% u razdoblju 1948.–1989. uvrstio je Jugoslaviju među zemlje bržeg ekonomskog razvitka, pa je ubrzo prešla u srednje razvijene i došla na njihovu gornju razinu. Nominalna veličina DP-a po stanovniku iznosila je 1950. godine 469 US \$, a 1985. dosegla je 5.284 \$. Ti su iznosi u odnosu na svjetski prosjek bili 1950. niži za 36%, a 1980. viši za 38% od svjetskog prosjeka.²

Bio je to dobar temelj i za rast životnog standarda, koji je, uglavnom, slijedio ukupni gospodarski razvoj i u međuzavisnim utjecajima i sam bio čimbenikom razvoja, iako u društveno-političkom kontekstu i krajnji cilj razvitka.

U pogledu rasta osobne, opće i zajedničke potrošnje iz prethodne se tablice vidi da ove kategorije potrošnje nešto zaostaju za rastom DP-a, osim u razdoblju 1956.–1965. godine kad je rast osobne potrošnje (OP) izjednačen, ali zaostaje rast opće i zajedničke potrošnje, koje su se približile njegovom rastu u razdoblju od 1966. do 1980. godine.

Istovremeno taj trend pokazuje i učešće osobne, ali opće i zajedničke potrošnje i neto osobnih dohodaka u raspodjeli DP, prikazano u tablici 1.3.

¹ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 205.

² Jakov Sirotković, Hrvatsko gospodarstvo 1945.–1992., HAZU, Zagreb, 1993., str. 101.

Pri tome treba uzeti u obzir da društveni sektor gospodarstva u SRH već 1952. pokriva 70,5% DP, odnosno 86% u 1979. godini.³

Tablica 1.3. RASPODJELA DRUŠTVENOG PROIZVODA SRH

Udio u društvenom proizvodu	Struktura %				
	1965.	1970.	1975.	1980.	1986.
Osobne potrošnje ¹	52	55	54,9	53,4	46
Opće i zajedničke potrošnje ²	18	22,2	20,2	18,7	20,5
Neto osobnih dohodaka		36,1	32,9	30,6	32,2

Izvor: ¹Jakov Sirotković, Hrvatsko gospodarstvo 1945.–1992., HAZU, Zagreb, 1993., str. 100. (Podaci za Jugoslaviju).

²Socijalistička Republika Hrvatska 1977.–1987. (podaci za SRH).

Učešće osobne potrošnje u raspodjeli, odnosno upotrebi DP u tridesetogodišnjem razdoblju (1950.–1980.) relativno je stabilno i u prosjeku se održavalo na 53%. Udio opće i zajedničke potrošnje je, međutim, imao više oscilacija i varirao od 18% u 1965., preko 22,2% u 1970. i postupno opadao u narednim godinama. U uspoređenju sa zemljama Organizacije za ekonomski i kulturni razvitak (OECD) sudjelovanje OP bilo je niže za 9 poena u 1956. i 14 poena u 1986. godini, a opća i zajednička potrošnja bile su iznad prosjeka s 3 poena u 1965. i 3 poena niže u recesijskoj 1986. godini.⁴

Za cjelovitiju prosudbu uvjeta za životni standard, osim pokazanih općih i prosječnih, važna su još tri segmenta dohotka: a) preuzimanje većeg dijela društvenog proizvoda na upravljanje radnih organizacija, b) prihodi stanovništva i udio pojedinih vrsta primanja i c) dodatni rad i zarade te prihodi od radnika na privremenom radu u inozemstvu (“doznake”).

Osnove životnog standarda iz dohotka radnih organizacija

Već u prvim godinama radničkog samoupravljanja, a posebno poslije prvog desetljeća, iz radnih kolektiva, potpomognutih sindikatima, započela je demokratska, a na momente i žestoka “bitka” za “rasterećenje privrede”, odnosno “jačanje materijalne osnove samoupravljanja”. Na Drugom kongresu samoupravljača u Sarajevu, u svibnju 1971., vrlo je rezolutno istaknut zahtjev za raspodjelu: radnim organizacijama 70%, a 30% za opće i državne potrebe, iako su se i iz budžeta i dalje izdvajala sredstva za poticaje privredi (premije za izvoz ili pomoć nerazvijenima, dotacije nekim samoupravnim zajednicama, pomoć “gubitašima”). Ovaj maksimalni zah-

³ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 204.

⁴ Jakov Sirotković, Hrvatsko gospodarstvo 1945.–1992., HAZU, Zagreb 1993., str. 100.

tjev nije se uspio i ostvariti – dosegnoo je razinu od 68% i ponovo opadao da bi se u, već kriznoj, 1984. godini zaustavio na 55,5%.⁵

Nov način raspodjele DP, kojim se većinski dio – dohodak, kao osnovna kategorija raspodjele, predaje na upravljanje radnim organizacijama (naravno, poslije izdvajanja za državne potrebe: upravu, vojsku, diplomaciju, za ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih krajeva, za poticaje gospodarstvu i slično) započeo je 1958. godine. Za samoupravljanje i životni standard važna je bila činjenica da je taj dio dohotka, sada na potpuno samostalnom raspolaganju, odnosno upravljanju radnika ili njihovih radničkih savjeta, povećan sa 45,1% DP društvene privrede u 1961. na 57% u 1967. godini.⁶

Tablica 2. RASPOREĐIVANJE DOHOTKA DRUŠTVENE PRIVREDE U HRVATSKOJ, STRUKTURALNO (%)

	1976.	1980.	1982.	1984.
Ukupno dohodak, uvećan za amortizaciju i porez na promet	100	100	100	100
a) Porez na promet	12,1	10,6	10,9	10,7
b) Dio za opće društvene potrebe	3,5	3,4	1,9	1,5
c) Dio za zajedničke potrebe:	16,0	15,8	15,1	14,2
doprinos iz dohotka	3,8	3,8	6,0	6,6
doprinos iz osobnih dohodaka	12,2	12,0	9,1	7,6
d) Dio za ostale namjene i izdvajanja	9,7	9,7	12,8	18,1
u tome kamate	5,2	6,3	8,3	13,9
e) Dio za organizaciju udruženog rada	58,7	60,5	59,3	55,5
čisti (neto) osobni dohodak	33,3	29,5	28,9	24,2
zajednička potrošnja	5,4	7,2	5,6	5,0
akumulacija i rezerve	7,6	12,5	12,3	14,7
amortizacija	12,4	11,3	12,5	11,6

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 65.

Kad su organizacije udruženog rada (OUR) izvršile obveze prema porezima i doprinosima iz dohotka i osobnih dohodaka, ostao im je znatan dio s kojim samostalno upravljaju. Taj dio, što pokazuje tablica 2., statistički je podijeljen na četiri područja “unutarnje raspodjele”: a) čisti (neto) osobni dohodak, b) zajedničku potrošnju, c) akumulaciju (sredstva za investicije) i rezerve (za pokriće gubitaka), d) amortizaciju.

⁵ Stipe Tonković, Sindikati u socijalističkoj Jugoslaviji, Radničke novine, Zagreb 1984., str.161

⁶ Isto, str. 161.

Osobni dohodak – izvor standarda

Osobni dohodak oduvijek se smatrao glavnim, a nekad i jedinim izvorom egzistencije. Stoga su plaće i bile uzrokom “klasnih” sukoba radništva i poslodavaca (kapitalista) sve do štrajkova. Taj dio poslodavčevih prihoda smatrao se materijalnim troškom, nadomjeskom za “reprodukciju najamnine”, a njegova veličina nije ovisila o prihodima, već ju je svojevolumno određivao poslodavac. Ni država, kao poslodavac, iako u drugim uvjetima ojačane radničke klase i utjecaja njenih sindikata, bitno ne mijenja društveno-ekonomski položaj radnika, odnosno njihov najamnički karakter, što djelomično važi i za socijalističku državu. Iskorak predstavlja samoupravljanje, mijenjajući i društveni sustav i u njemu položaj radnika, ali radikalnije tek šezdesetih godina radničkim preuzimanjem na upravljanje većeg dijela dohotka. Iako je i tada veličina dohotka, o kojem radnici samostalno odlučuju, determinirana tržištem, ali i odlukama države (putem poreza, pa i doprinosa za društvene djelatnosti o čijoj su raspodjeli odlučivale zajedničke skupštine radnika iz proizvodnje i radnika društvenih djelatnosti u okviru samoupravnih interesnih zajednica), koja je propisivala “uvjete privređivanja”, radnici su u novim uvjetima mogli stavljati željenu i realnu veličinu osobnog dohotka u zavisnost s ukupnim prihodom, odnosno dohotkom. To se podjednako odnosilo i na veličinu dohotka izdvojenu za investicije, kao i dio za neposredno povećanje životnog standarda namijenjen u Fond zajedničke potrošnje.

Podaci u tablici 3. o nominalnoj veličini i rastu nominalnih osobnih dohodaka, odnosno o njihovoj realnoj veličini, ujedno ilustriraju i kretanje inflacije koja je zaustavljena tek na kraju desetljeća.

Tablica 3. NOMINALNI I REALNI PROSJEČNI OSOBNI DOHOCI U DRUŠTVENOM SEKTORU, 1976. = 100

Godina	Nominalni OD ukupno	Realni OD ukupno	Realni OD u privredi
1976.	100	100	100
1980.	212	101,9	102,1
1982.	367	95,4	96,7
1984.	656,4	79,7	81,1

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH od 1976. do 1984., RZS, Zagreb 1986., str.43

U žiži interesa svih radnika, ali i stručnih službi i sindikata, bila je raspodjela ukupne veličine sredstava za osobne dohotke na pojedine grupe radnika i pojedinca. Ona se utvrđivala, načelno prema rezultatima rada, jer je i količina ukupnih sredstava bila uvjetovana rastom produktivnosti, ali su u praktičnoj primjeni načela u posebnim pravilnicima definirani i drugi kriteriji, kao što su složenost posla (stručna sprema), učinak (npr.

po jedinici proizvoda) i minuli rad, najčešće izražavan godinama radnog staža. Odlaskom u mirovinu, čija je veličina, također, zavisila od visine OD i staža radnici su dobivali i “otpremninu”.

Društvene su se djelatnosti za svoj ukupan dohodak koristile kriterijem “po uvjetno kvalificiranom radniku”. S obzirom na razinu obrazovanja, dohodak po radniku bio bi veći ili manji, što se teško realiziralo. Uz ovaj načelni, opći kriterij i one su (školstvo, zdravstvo, kultura, znanost) vlastitim pravilnicima utvrđivale mjerila za raspodjelu na pojedince, odnosno osobne dohotke.

Težeći većoj pravednosti, izbjegavajući prevelike razlike, što je bilo usvojeno i u ciljevima i programima vodećih društvenih subjekata, posebno sindikata, u pravilnike su se ugrađivali i korektivi, u stvari, ograničenja najviših i najnižih dohodaka. Limiti su se posebno odnosili na rukovodno osoblje u radnim organizacija i organima vlasti, pa je u SRH najviši dohodak (predsjednika Predsjedništva republike) mogao biti četiri puta veći od prosjeka osobnih dohodaka u privredi. Kao zaštita radnika s najnižim primanjima uveden je već u prvim godinama “minimalni osobni dohodak”, koji se poslije zvao “zajamčeni”, a nije mogao biti manji od 55% iznosa prosječnoga osobnog dohotka radnika u Republici u prethodnoj godini (Zakon o radnim odnosima, čl. 78). Osim socijalne svrhe (dobivali su ga i radnici “kad svojim radom, odnosno poslovanjem radne organizacije, nisu stekli osobni dohodak do razine zajamčenoga”), ovaj je granični dohodak, istovremeno, bio i znak za uzburu o stanju poslovanja i za potrebu eventualne intervencije i od strane sindikata, a i društveno-političke zajednice (općine, rjeđe Republike). Osim zaštite radničke sigurnosti, stabilnoga radnog mjesta i zarade, ovom se mjerom željelo potvrditi načelo da su radnici, preuzimajući upravljanje društvenim vlasništvom, preuzeli i odgovornost da se njime racionalno, produktivno i poslovno uspješno koriste.

Svojevrsan korektiv u sustavu dohodovnih odnosa u radnim organizacijama bila je i “supsidijarna odgovornost” jednog dijela poduzeća ili osnovne organizacije prema drugoj, što je bilo nužno zbog različitih tržišnih uvjeta, ali i povremenih teškoća kad dio radnika nije uspijevao osigurati dovoljan osobni dohodak, a radna organizacija ili osnovna organizacija nije bila u stanju plaćati repromaterijal i druge poslovne obveze. Bio je to obično slučaj kad su radne organizacije u cjelini poslovale s gubitkom i kad su im na načelima solidarnosti, prije svega, iz rezervnih fondova, pomoć pružale općine i rjeđe Republika.

Fond zajedničke potrošnje

Pored osobnih dohodaka, za životni su standard u raspodjeli dohotka OUR posebno važna sredstva FZP. Ona čine od četvrtine do šestine iznosa za osobne dohotke. Tako se praktično za toliko povećava osobna potrošnja, odnosno čisti osobni dohoci (ČOD) za 15 do 20%, bez obzira na to što se sredstva FZP namjenjuju po načelu solidarnosti (vidi tablicu 2.).

Njihova namjena za FZP, s druge strane, nije zakonski zadana, već je u skladu sa svojim potrebama raspodjeljuju radnici, odnosno njihovi radnički savjeti. Dio za prehranu /topli obrok/ uzimao je prilično velik dio FZP, pa je taj dio osamdesetih godina prenesen u materijalne troškove. Veća sredstva namjenjivana su i za radnička odmarališta i odmor (za subvencioniranje radnika slabijega socijalnog stanja, a dio se radnika njima koristio i “besplatno”).

Izdvajana su znatna sredstva za stipendije radnicima ili njihovoj djeci, a i za kulturno-obrazovne djelatnosti, rekreaciju, radničke sportske igre i drugo.

Sa stajališta životnog standarda, u širem smislu, utjecaj su imala i neka druga sredstva unutar materijalnih troškova, kao što su bila ona namijenjena zaštiti na radu, tekućem stručnom obrazovanju i znanstveno-istraživačkom radu. Tako su veće radne organizacije izgradile svoja radnička stambena naselja, domove ili centre za kulturu, rekreacijske centre, imala su svoja kulturno-umjetnička društva, svoje listove i drugo. Isto tako, osnivale su i vlastite zdravstvene ambulante i centre za stručno obrazovanje, a neke od njih i vlastite mini obrazovne sustave, koji su programski odgovarali na potrebe konkretnih proizvodnih procesa i tehnologija.

Prehrana i odmor

Topli su obrok radne organizacije osiguravale na više načina, a u pravilu su sve veće organizacije otvarale vlastite restorane u krugu poduzeća. Zabilježeno je da se tom pogodnošću koristilo više od 90% radnika te da su obroci bili besplatni ili po minimalnoj cijeni, subvencionirani iz Fonda zajedničke potrošnje, a poslije, od 1981. godine, sredstva za to izdvajala su se na teret materijalnih troškova. Na sličan su način radne organizacije stvarale uvjete za olakšano provođenje godišnjeg odmora, tako što su, uglavnom, veća poduzeća gradila radnička odmarališta, u početku kao “sindikalna”, a poslije kao dio društvenih sredstava poduzeća i u djelokrugu samoupravnog odlučivanja. Zajedno sa sindikatom utvrđivani su i kriteriji o korištenju odmarališta od strane radnika i njihovih obitelji. U tablici 4. daje se pregled odmarališta i ležajeva.

Tablica 4. ODMARALIŠTA I LEŽAJEVI

Predmet	1981.	1985.	1988.
Broj odmarališta	463	515	523
Broj ležajeva	69.397	76.061	80.335
Broj noćenja	5,531.000	6,190.000	6.039.000

Izvor: Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 294–302.

Navedene podatke o odmaralištima treba uzeti uvjetno, jer su u Hrvatskoj, zbog pogodnosti i privlačnosti morske klime i mora, svoja odmarališta izgradila, ili ih dogradila u starim, često i napuštenim zgradama, poduzeća ili općine iz svih dijelova Jugoslavije. Unatoč pozivima radnicima i propagandnim mjerama da više dolaze u odmarališta i prije i poslije sezone, odmarališta su ipak bila iskorištena, u prosjeku, samo dva i pol mjeseca.

Spomenutom broju radničkih odmarališta treba dodati i 72 dječja i omladinska odmarališta sa 24.475 kreveta u 1981., odnosno sa 24.575 kreveta u 1988. godini.⁷

Svoja odmarališta imala su i mnoga općinska sindikalna vijeća, u pravilu za radnike manjih i ekonomski slabijih poduzeća, ali i ustanova, te neki republički granski (strukovni) sindikati. Sindikalne su organizacije inače posredovale da se dio radnika iz drugih kolektiva koristi svakim odmaralištem. U tu je svrhu pri Vijeću Saveza sindikata Hrvatske bio otvoren i “Biro za odmor”. Slične namjene, iako u sustavu zdravstva i u funkciji liječenja, imala su banjska i klimatska lječilišta, njih je 1988. godine u SRH bilo 13, a donekle i planinarski domovi s 2.754 ležaja.⁸

Osim za godišnje odmore, i sindikati i organi samoupravljanja, podrazumijevajući i općine, inicirali su i ostvarivali niz uvjeta za tjedni, a i dnevni odmor. U tu svrhu su veća poduzeća ili više njih u okviru općine izgradila rekreacijske centre, s raznim igralištima, prostorijama za sastajanje i zabavu, a svakako i za zakusku, što je bila još jedna prigoda za odmor i opuštanje. Bili su dobro prihvaćeni i mnogobrojni programi izleta, i lokalni i regionalni, a i poneki u strane zemlje.

Posebne prilike imali su radnici za bavljenje sportom, a sindikalne su organizacije jednom godišnje u gotovo svim grupacijama ili djelatnostima, u pravilu, u svim disciplinama, organizirale i “radničke sportske igre”. Njima su, kao i u svakom drugom natjecateljskom tijelu prethodile pripreme u “bazi” – u radnim organizacijama, mjestima i gradovima, iako je vladalo geslo “važno je sudjelovati”.

⁷ Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 294–302.

⁸ Isto, str. 294 – 302.

Stanovanje – uvjet standarda

Znatna sredstva FZP bila su usmjerena za izgradnju stanova ili dodjelu kredita za individualnu izgradnju.

Zbog važnosti za razinu životnog standarda, “krov nad glavom” imao je, uz zapošljavanje i osobnu potrošnju, i u njoj osobne dohotke, prioritarno mjesto za radnike, a razvojem samoupravljanja i za radne organizacije. U različitim sustavnim stanjima modeli stambene izgradnje bili su različiti – od državne izgradnje, financirane iz budžeta, do zametaka samoupravljačke stambene izgradnje, posebno od 1956. godine kad su bili uvedeni posebni doprinosi za stambenu izgradnju, prikupljani u istoimene društvene fondove za kreditiranje, i pokušaja 1966. godine da se o društvenim stanovima brinu posebno osnovana stambena poduzeća u općinama. Tih se godina, predajom sredstava državnih investicijskih sredstava bankama, pojačano uvodi kreditiranje individualne stambene izgradnje, a građevinska poduzeća počinju i izgradnju stanova za tržište. Rezultati su bili vrlo dobri i zemlja se, prema broju od 6,1 izgrađenih stanova na 1000 stanovnika, svrstala u red razvijenih zemalja.⁹ Međutim, ni tako brza izgradnja nije mogla osigurati sve narasle potrebe (1983. se godine računalo da manjka oko 90.000 stanova), a stanarine nisu mogle pokrivati ni troškove održavanja. Zbog toga se predlagalo da se 1975. godine prijeđe na ekonomsku amortizaciju, kako bi se visinom stanarine osigurala barem prosta reprodukcija. Taj prijedlog nije podržan, ali su se stanarine ipak proporcionalno blago povećavale, tako da nisu znatnije utjecale na životni standard.

U težnji da se ostvari i ustavno pravo na stan, posebno, za radnike s nižim primanjima i one u poduzećima čija je proizvodnja bila na granici rentabilnosti, a i za radnike u društvenim djelatnostima (uz tzv. socijalne stanove o čemu su se brinule općine) na zahtjev Sindikata osniva se poseban fond za izgradnju “stanova solidarnosti”. Sredstva za ovu izgradnju prikupljale su radne organizacije, tako što su iz vlastitih sredstava za stambenu izgradnju odvajale dogovoreni postotak. Čak su i umirovljenici, ocjenjujući nerealnost cilja da se u radnom vijeku osigura stan za svakog radnika, odlučili da se iz mirovinskog fonda izdvaja 4% za izgradnju stanova za umirovljenike.

⁹ Razvoj Jugoslavije 1947.–1980., SZS, Beograd, 1981., str. 158.

Tablica 5. IZGRADNJA STANOVA U SRH OD 1958. DO 1988. GODINE

	1958.–1977.	1985.–1988.	1953.–1984.*	1958.–1988.
Izgrađenih stanova	533.205	91.090	784.000	825.700
– društveno vlasništvo	224.380		302.000	
– privatno vlasništvo	308.825		482.000	
Godišnje izgrađenih stanova	26.650	22.772	24.500	26.612
Izgrađeno stanova na 1000 stanovnika	6,3	5	5,6	6,1
Površina stana u m²	62	76	63,8	65,2

Izvor: Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 63. (podaci za razdoblje 1953.–1984. godina).

* Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 211.

U strukturi stanova preteže individualna izgradnja, koju davanjem kredita iz sredstava fondova za zajedničku potrošnju pod vrlo povoljnim uvjetima, od 1,5% kamata, za svoje radnike, osim banaka, potiču i radne organizacije. Doduše, bila je to i posljedica poboljšanja životnog standarda individualnih poljoprivrednih proizvođača, obrtnika, ugostitelja, prijevoznika, pa i iznajmljivača soba ili apartmana u turističkoj ponudi.

Radne su organizacije u razdoblju od 1970. do 1980. iz svojih fondova zajedničke potrošnje za stambene potrebe prosječno izdvajale 35,2%, a 1983. godine čak 66%. Taj trend je pratilo i povećanje učešća sredstava za stambenu izgradnju u strukturi novčanih sredstava stanovništva od 27,9% u 1965. na 50,7% u 1985. godini.¹⁰ Na takvo povećanje djelovalo je i povećanje cijena stambene izgradnje, pa je “prosječno ugovorena cijena stana” samo između 1970. i 1980. porasla za osam puta, a kupovna moć na ovom segmentu opala toliko da je 1970. trebalo sedam prosječnih godišnjih osobnih dohodaka za izgradnju stana (od 63 m²), a 1984. godine 20 takvih dohodaka (na to su svakako utjecali i inflacijom poremećeni financijski odnosi).¹¹

Raspodjela stanova

Premda je izgradnja novih stanova bila impozantna, godišnje je oko 90.000 radnika ostajalo na “čekanju”, a tek je desetina njih godišnje dobivala stan iz društvene stambene izgradnje. Stambeno se “pitanje” uspješnije rješavalo dobivanjem kredita, jer je broj neodobrenih kredita bio neznatno viši od odobrenih. Raspodjela društvenih stanova, čiji su stanari automatski dobivali “stanarsko pravo” (što je praktično značilo i pravo

¹⁰ Uzroci i posljedice socijalnih razlika, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984., str. 49.

¹¹ Isto, str. 51.

na doživotno korištenje stanom) izazivala je i trzavice, blage sukobe i nezadovoljstva. Prvo, jer su bolje ekonomski situirana poduzeća izdvajala veća sredstva za stambenu izgradnju i osiguravala stanove, često i za sve radnike (pogotovo poduzeća s izvjesnim monopolskim položajem, kao što su bile elektroprivreda, INA, posebno, banke i drugi). Drugo, modernizacija proizvodnje zahtijevala je sve više visokoobrazovanih stručnjaka i sposobnih “menadžera”, što je “na tržištu rada” povećavalo njihovu “cijenu”, pa su kao uvjet, uz bolji osobni dohodak, obično postavljali i dobivanje stana. Iako ne na isti način, stan su tražili i postojeći stručnjaci i rukovodioci i u drugim institucijama. Takvi su stanovi davani na ekonomskim, a ne socijalnim načelima. Poslovodne su ih strukture nazivale “kadrovskim stanovima”. U slučaju “kadrovskih stanova” diralo se u prava radnika da raspodjeljuju dohodak, pa i onaj za stambenu izgradnju, te da odlučuju o dodjeli stanova. Radnici tome nisu bili skloni, iako je dio njih realnije razumijevao i prihvaćao promjene, pa i važnost visokostručnih kadrova i sposobnih rukovodilaca, a i znanstvenih istraživanja, za koja su se u dijelu kolektiva već izdvajala i sredstva (na teret materijalnih troškova).

Istraživanja o stanju raspodjele stanova u razdoblju od 1976. do 1983. godine pokazala su da su radnici s višom i visokom stručnom spremom dobivali blizu četvrtine stanova (20 do 25%), radnici sa srednjom i nižom školskom spremom drugu četvrtinu, “proizvođači” tj. kvalificirani radnici od 32 do 36%, a “obični”, u pravilu nekvalificirani, radnici 15-20%, ili svi proizvodni radnici ukupno 49%, što je odudaralo od njihove zastupljenosti u ukupnom broju zaposlenih od 71,5%.¹² To je izazivalo nezadovoljstvo radnika. Ono je došlo do izražaja i u pokrenutim političkim i sindikalnim akcijama za ublažavanje socijalnih razlika, u kojima je prevladavao slogan “Imaš kuću, vrati stan!” To se odnosilo na onaj dio zaposlenih koji su posjedovali privatne kuće, a posebno na one koji su od šezdesetih nadalje izgradili i kuće za odmor, nazvane “vikendice”. Do 1982. godine stan u društvenom vlasništvu po toj je osnovi vratilo svega 2.200 stanara. Bilo je i drugih interesnih sukoba u raspodjeli stanova, kad su se pri jednakim ili sličnim uvjetima stanovi dodjeljivali pojedincima koji su imali ili bolje “veze”, bili “bliže mjestu odlučivanja” ili su bili po bilo kojoj osnovi privilegirani, što je, u pravilu, bilo teško dokazati..

Stanarine i otkup društvenih stanova

U prethodnim je osvrtima utvrđeno da su radnici, dobivajući društveni stan, stekli i “stanarsko pravo”. Pretpostavljalo se da će oni preuzeti stan u društvenom vlasništvu čuvati i održavati načinom dobrog domaćina.

¹² Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 94.

Stanarina je bila i ostala, s malim pomakom prema ekonomskoj razini, socijalna kategorija, što se smatralo normalnim i očekivanim u relativno siromašnom društvu, s još uvijek niskim osobnim dohocima, a uređenom na načelima uzajamnosti i solidarnosti. Za radnike s većim životnim teškoćama radne su organizacije subvencionirale i takve niske stanarine (a ako je radna organizacija i sama bila u teškoj situaciji, pomoć su davale općine, odnosno SIZ-ovi za socijalnu zaštitu). Blizu ekonomskih stanarina održavale su se one "podstanarske" koje su, obično za iznajmljenu sobu ili krevet, samci, bilo zaposleni ili studenti, morali plaćati iznajmljivaču stana društvenog ili privatnog vlasništva. Stanari društvenih stanova u svakoj su zgradi bili povezani preko svojevršnih organa samoupravljanja "kućnih savjeta", koje su sami birali, a ovi su upravljali uplaćenom stanarinom, odlučivali o njenoj namjeni (uglavnom za popravke) i u banci imali vlastiti žiro račun, čime su "kućni savjeti" imali i status "pravne osobe".

U stambenoj oblasti počela je i prva "privatizacija". Razlozi su dijelom spomenuti (nemogućnost da se niskom stanarinom održavaju zgrade, odnosno društveni stanovi), ali su i društveno ekonomski razvoj i sagledani pravci razvoja prema većoj individualizaciji doprinijeli da se u okviru Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije 1981. godine donese i politička odluka. U inače zaoštrenijim tržišnim kriterijima, ali i elastičnijem pogledu na vlasništvo, smatralo se da je stan osobna potrošnja, pa prema tome treba biti i osobno vlasništvo. Argumentiralo se to i činjenicom da su radnici iz svojih bruto osobnih dohodaka godinama uplaćivali stambeni doprinos, a poslije izdvajali sredstva iz FZP i da je tako stan, dijelom ili u cjelini, i otplaćen, odnosno da je i njegova vrijednost dio minuloga rada. Narednih su godina utvrđeni mjerila i kriteriji za prijenos vlasništva, što se službeno i u postupku nazvalo "otkup stanova". U dolazećim nepovoljnim okolnostima bilo je više prijedloga, a zatim razgovora i dogovora, pa je u posljednje dvije godine postignuta suglasnost i izrađen projekt za zakon, ali nije poslan u saborsku proceduru. Usvojio ga je tek novi saziv Sabora (poslije 1990. godine) s, uglavnom, već utvrđenim stavovima, a među njima: da se cijena stana odredi razmjerno njegovoj starosti (minus amortizacija), da iznosi približno 15% tržišne vrijednosti, da se omogući otkup na 20 godišnjih rata, slično kreditu, ali bez kamata, da se za plaćanje u cijelosti ili za početni ulog može iskoristiti i devizna štednja, čija je isplata inače bila za izvjesno vrijeme suspendirana.

Razlike između prvog prijedloga iz SRH i onoga usvojenog u samostalnoj državi Hrvatskoj očitovale su se u gotovo suprotnim socijalnim tenzijama. Prvim se projektom računalo da se sva sredstva dobivena otkupom unesu u poseban fond i investiraju u novu stambenu izgradnju, a stanovi dodjele radnicima i umirovljenicima koji još nisu bili dobili stan. Prema drugom projektu, ostvarenom u RH, sva sredstva dobivena otkupom au-

tomatski su se unosila u državni proračun, ali bez obveze da se iskoriste za izgradnju novih stanova, što je značilo da su u ovom segmentu životnog standarda napušteni socijalni ciljevi, a s njima i načelo solidarnosti, čime je i izgradnja društvenih stanova zastala. Do 1993. otkupljeno je 65% društvenih stanova, kako je rečeno, po sniženoj cijeni, što je, uza sve nenadoknadi-ve nepravde prema dijelu radništva i umirovljenika, koji u svojem radnom vijeku nisu dobili stan, bio velik dobitak za obitelji nekadašnjih nosilaca stanarskog prava i zadovoljština da im je vraćen dio “minuloga rada”.

Životni standard u prihodima stanovništva

Prihodi stanovništva i struktura njihove raspodjele znatno dopunjuju opću sliku o veličini svih drugih mogućnosti, koje su dopunjavale materijalnu osnovu životnog standarda, te iskazuju ono što statistička, parcijalna i prosječna informacija nepotpuno prikazuje. U tablici 6.1. predstavljene veličine bolje pokazuju realno stanje životnog standarda stanovništva.

Tablica 6.1. STRUKTURA PRIHODA STANOVNIŠTVA U JUGOSLAVIJI, U POSTOCIMA

Podaci za Jugoslaviju	1952.	1955.	1965.	1975.	1980.	1985.
Ukupni prihod	100	100	100	100	100	100
Čisti (neto)osobni dohoci – društveni sektor	28,5	26,6	41,8	42,8	42,8	45,7
Čisti (neto)osobni dohoci – individualni sektor	36,9	42,3	27,3	17,8	14	14,7
Čisti (neto)osobni dohoci – neprivredna djelatnost	12,7	13,1	14	14,1	13,7	10,7
Primanja po osnovi socijalnog osiguranja i zaštite	19,2	15,4	15,2	14,5	15,5	15,1
Primanja iz FZP	–	–	–	1,2	3,1	2,1
Ostala transferna primanja	1,8	1,7	0,3	0,5	0,9	0,8
Primanja iz inozemstva	0,9	0,8	1,4	9,1	10,8	10,9

Izvor: Jugoslavija 1945.–1985., SZS, str. 138-9.

Uočljivo je da je u strukturi prihoda smanjeno sudjelovanje čistih osobnih dohodaka u individualnom (privatnom) sektoru, ali 1985. godine još uvijek predstavlja jednu trećinu u odnosu na čiste osobne dohotke društvenog sektora. Smanjeni su i udio neprivrednih djelatnosti, u kojima su i društvene, i primanja na osnovi socijalnih davanja, a znatno su porasla primanja iz inozemstva, s udjelom 0,9% u 1952., a 10,9% u 1985. godini.

Prema metodologiji s baznim podatkom “po članu domaćinstva” raspoloživa novčana sredstva koja 1978. godine čine 85,5% ukupnih sredsta-

va domaćinstava u SRH¹³ pokazuju nešto drukčiju sliku prema izvorima sredstava, što pokazuje tablica 6.2.

Tablica 6.2. STRUKTURA PRIHODA DOMAĆINSTAVA U HRVATSKOJ

	1968.		1978.	
	Ukupna domaćinstva	Radnička domaćinstva	Ukupna domaćinstva	Radnička domaćinstva
Primanja – ukupno	100	100	100	100
– iz radnog odnosa	61,8	87,2	66,0	90,5
– iz socijalnog osiguranja	15,2	3,0	17,4	2,4
– iz inozemstva	2,9	1,1	3,7	1,9
– od gospodarstva, imanja i drugo	9,5	0,2	7,1	0,4

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH 1970.–1980., Republički zavod za statistiku Hrvatske (RZS), Zagreb, 1981., str. 122.

U strukturi rashoda, koja nije prikazana u tablici 6.3., opada udio osobne potrošnje sa 94,5% u 1952. na 81,7% u 1984. godini, rastu porezi, takse, neproizvodne usluge, a najviše rastu štednja i investicije, od 1,3 u 1952. na 10,3 u 1984. godini. Vrh je bio dostignut 1975. godine sa 12,1% – podaci za Jugoslaviju.¹⁴

Tablica 6.3. STRUKTURA RASHODA DOMAĆINSTAVA U HRVATSKOJ

	1968.		1978.	
	Ukupna domaćinstva	Radnička domaćinstva	Ukupna domaćinstva	Radnička domaćinstva
Potrošnja – ukupno	100	100	100	100
Osobna potrošnja	90,0	88,9	87,8	89,0
Štednja	5,5	7,5	8,6	8,4
Izdaci za stan, kuću i imanje	4,5	3,6	3,6	2,6

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH 1970.–1980., Republički zavod za statistiku Hrvatske (RZS), Zagreb, 1981., str. 122.

Nakon 1978. ubrzano se povećavaju i ulozi na štednju, s godišnjim rastom od 7,25 na 20,6% u 80-im godinama 20. stoljeća.¹⁵

Devizni depoziti građana, koji su još 1970. bili beznačajni, od 1975. naglo se povećavaju, a relativno visoko mjesto u ukupnim novčanim sredstvima građana dostižu 1985. godine sa 59%.¹⁶

¹³ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 54.

¹⁴ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 138.

¹⁵ Isto, str. 138.

¹⁶ Isto, str. 139.

Struktura osobne potrošnje – kupovna moć

Razina životnog standarda najčešće se iskazivala rastom, odnosno sumom osobnih dohodaka, ali prije svega njihovom realnom vrijednošću. Do nje se dolazi uspoređivanjem nominalnih dohodaka sa cijenama, odnosno troškovima života. Taj odnos obično prati statistika, ali i sindikati, pa je nazvan “sindikalom košaricom”, a izražava i “kupovnu moć” domaćinstva (odnosi se na četveročlanu obitelj s jednim zaposlenim). Bile bi moguće dvije korekcije ovakvog modela. Prva bi se odnosila na činjenicu da osobni dohodak nije i jedini prihod (nisu evidentirani dodatni rad poslije radnog vremena i rad na “crno” ili siva ekonomija, kojih je bilo i u to vrijeme), a druga na to da je prikazan prosjek, a u obiteljima je često zaposleno i dvoje ili više članova, osim toga, domaćinstva su različita, ima ih s više djece ili starim roditeljima, određenom imovinom, neki imaju prihode od rada na okućnici, nasljedstva i druge. “Košarica” se obično odnosi na egzistencijalni minimum, premda se tehnološko-gospodarskim razvojem, obrazovanjem i kulturom, razvijaju sve ljudske potrebe, i one izvan biofizičkih potreba, pa se i tzv. više potrebe indirektno uvrštavaju u “strukturu” i mijenjaju proporcionalnu veličinu udjela za pojedini segment.

Prethodno su izneseni podaci o rastu društvenog proizvoda, osobne potrošnje, osobnih dohodaka i drugim segmentima, koji su utjecali na veličinu i strukturu potrošnje, odnosno kupovnu moć, a sada valja dodati još i podatke o ukupnim sredstvima s kojima raspolaže domaćinstvo po jednom članu, i to za tri osnovne kategorije domaćinstava. U drugom je dijelu prikazana struktura tih sredstava.

Tablica 7.1. STRUKTURA RASPOLOŽIVIH SREDSTAVA PO ČLANU DOMAĆINSTVA

	Ukupno	1978.			1983.			
		Poljopr.	Mješov.	Nepoljopr.	Ukupno	Poljopr.	Mješov.	Nepoljopr.
Sredstva	100	100	100	100	100	100	100	100
Novčana	85,6	56,1	73,9	95,0	84,0	58,2	72,4	92,2
Naturalna	11,5	43,6	23,9	1,4	12,3	41,6	24,8	3,3
Krediti p.	2,9	0,3	2,2	3,6	3,7	0,2	2,8	4,5

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH od 1976. do 1984., RZS, 1986., str. 54.

Napomena: kratica “p” znači potrošnja, potrošački.

U strukturi sredstava znatno su porasla novčana sredstva kod poljoprivrednog stanovništva, na 56,1% u 1978. i s tendencijom povećanja, a u mješovitim domaćinstvima novčana sredstva sudjeluju s gotovo tri četvr-

tine. Kod nepoljoprivrednih i mješovitih domaćinstava početkom 80-ih 20. stoljeća raste udio prirodne potrošnje, što je odraz slabljenja osobnih dohodaka u nadolazećoj recesiji. Neto potrošački krediti, također, rastu kod nepoljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, što vjerojatno nije rezultat ulaganja nego zaduživanja za pokrivanje manjka nastalog spomenutim smanjenjem osobnih dohodaka.

Tablica 7.2. UPOTREBA SREDSTAVA PREMA VRSTAMA IZDATAKA PO DOMAĆINSTVU

	1978.				1983.			
	Ukupno	Poljopr.	Mješov.	Nepoljopr.	Ukupno	Poljopr.	Mješov.	Nepoljopr.
Upotreba	100	100	100	100	100	100	100	100
Osobna	87,8	89,9	86,3	88,3	85,8	82,8	84,4	86,9
Štednja	8,6	8,6	7,3	9,5	7,9	10,7	7,1	8,0
Stan, im.	3,6	3,5	6,4	2,2	6,3	6,5	8,5	5,1

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH od 1976. do 1984., RZS, 1986., str. 54.

Napomena: kratica "p" znači potrošnja, potrošački, a kratica "im" – imanje.

Tablica 8.1. STRUKTURA OSOBNE POTROŠNJE DOMAĆINSTAVA

	Jugoslavija		Hrvatska		
	Osobna potrošnja stanovništva		Osobna potrošnja domaćinstva		Po članu domaćinstva
	1952.	1965.	1978.	1983.	1988.
prehrana	53,7	42,8	38	43,5	40,36
piće i pušenje	13,6	9,3	8,3	7,5	6,37
odjeća, obuća	18,8	15,3	7,6	8,3	9,11
stan, ogrjev	6,3	5,2	12,4	11,7	7,15
pokuštvo	4,8	8,0	7,7	4,2	3,22
higijena/zdrav.	2,6	3,5	4,0	3,7	3,78
obraz./kult./zab.	0,7	3,3	6,0	4,2	4,06
promet/PTT	1,7	6,3	9,8	10,2	7,47
lični predmeti	2,3	3,0			2,15
ostali troškovi			6,2	7,9	
neraspoređeno	- 4,5	3,2	2,0		

Izvor: Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 134. (za 1952. i 1965. godinu).

Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS Zagreb, 1986., str. 55. (za 1978. i 1983.), SGJ, str. 134 (za 1988.).

Upotreba sredstava ne pokazuje velike oscilacije, iako s minimalnom tendencijom smanjenja osobne potrošnje i štednje (osim kod poljoprivrednih domaćinstava na koje recesija nije znatnije utjecala), ali uz znatno povećanje izdataka za stan, kuću, imanje. Za analitičku procjenu životnog standarda, iako s već spomenutim nedostacima, ali korištenu i u drugim zemljama svijeta, relativno je vjerodostojna bila i “košarica”, odnosno struktura osobne potrošnje.

Takvi podaci prilično vjerno pokazuju očekivane trendove, kao što je smanjenje učešća prehrane u vrijeme povećanja osobnih dohodaka, do 80-ih čak jednu petinu, a smanjuje se i udjel “pića i pušenja”, pa i odjeće i obuće. Povećanje izdvajanja za pokućstvo i stambenu opremu, higijenu i zdravstvo te za kulturu pokazuje, pak, pozitivan rast kvalitete života. Najveći porast, što se moglo i očekivati, poslije 1965. godine zabilježen je pri kupovini automobila (što, kao investicija, nije uključeno u ovu potrošnju) i troškovima za njihovo održavanje i gorivo. Slično bi se moglo tvrditi i za razloge povećanja stavke za kulturu, jer su se domaćinstva počela opskrbljivati televizorima, a prije radio-aparatima (tada još nije bilo ni mobitela ni kompjutera, ali ni ekspanzije potrošnih proizvoda, koja bi svojim intenzitetom mogla izazvati prerastanje u “potrošačko društvo”). Počelo se s izgradnjom vikendica, ali njih se ne registrira, kao što se to ne čini ni za “odmor i turizam”, koji imaju sve više korisnika.

Kao važniji pokazatelj i standarda i razvoja zemlje, posebno za uspoređanja s razvijenim zemljama, uzima se prehrana. Za utjehu što je zemlja višestruko opterećena troškovima za prehranu (s oko 40% u strukturi osobne potrošnje), pozitivna je njena kalorična vrijednost, koja je i do 30% viša nego u “industrijskim zemljama”, a po glavi stanovnika Jugoslavije je na 11. mjestu unutar 125 zemalja.¹⁷ Udio troškova prehrane u 25 zemalja EU je svega 12,7%, ali se tamo znatno više troši za stanovanje (21,4%), promet (13,4%), kulturu i rekreaciju (9,6%), a za odjeću i obuću opet nešto manje tj. 6% (podaci za 2005. godinu).¹⁸

Opremljenost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima drugi je pokazatelj razine standarda i porasta kupovne moći, ali i posljedica razvitka domaće industrije roba široke potrošnje, na čiju su se industriju orijentali prvi planovi i programi razvitka, poslije 1950. godine, kad je napušten centralizirani “državni plan”. Obim dobara i njihov rast pokazuje naredna tablica.

¹⁷ Berislav Šefer, *Socijalna politika u samoupravnom društvu*, Informator, Zagreb, 1981., str. 39.

¹⁸ Novi list, 28. srpnja 2006. godine.

Tablica 8.2. OPREMLJENOST DOMAĆINSTAVA TRAJNIM POTROŠNIM DOBRIMA U SR HRVATSKOJ

– u % ili 1000

	1973.	1978.	1983.	1985.	1988.
Električni/plinski štednjak	62,7	87,1	98,3		
Hladnjak	59,0	72,9	83,6		
Stroj za pranje rublja	44,0	58,1	69,1		
Stroj za pranje posuđa	0,6	1,0	1,9		
Televizor	56,2	73,5	87,5		
Automobil	20,6	32,0	39,8	142	164
Radio i tranzistor				257	268
Telefon				152	200
Električna energija po stanovniku				878	925

Izvor: Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., str. 57., za podatke 1973.–1983. (za domaćinstvo) Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 136. za 1985. i 1988. (na 1000 stanovnika).

Podaci pojačavaju uvjerenje da je rast životnog standarda (i kupovna moć) bio veći nego što to pokazuje struktura osobne potrošnje, jer se inače ne bi, uz relativno sporiji rast realnoga osobnog dohotka, moglo toliko ulagati u potrošna dobra, uvjetno rečeno “viših potreba” i kvalitete života te dostići zavidnu opremljenost domaćinstava električnim i plinskim štednjacima blizu 100%, nešto manju ali visoku sa hladnjacima, televizorima, strojevima za pranje rublja, a relativno povoljnu i drugim proizvodima novih tehnologija.

Socijalne razlike i socijalno raslojavanje

Socijalističko samoupravljanje težilo je stvaranju društva s većom, ali ne i nekom apsolutnom jednakošću. Znalo se da bi bili potrebni visoko razvijene proizvodne snage i bogatstvo da bi se moglo ostvariti načelo svakome prema sposobnostima i svakome prema potrebi. Poučeni iskustvom kapitalističkog razvitka, koji je uz najam radnika, njihovu eksploataciju i obespravljenošću, generirao ne samo socijalno raslojavanje i razlike već je proizvodio i sve veći jaz između bogatih i siromašnih, socijalizam je težio preduhitriti takav tok i svima osigurati relativno jednake uvjete i šanse za rad i prihode, obrazovanje, zdravlje, kulturu, socijalnu sigurnost, ali i upravljanje radom i njegovim rezultatima. U temeljima takvih težnji bilo je sprečavanje tokova koji bi rađali socijalne ekstreme, bilo one u sferi siromaštva ili one u sferi bogatstva.

U poslijeratnim godinama nerazvijenosti i siromaštva, ali u kontinuitetu navika i vrijednosti važećih u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) glavnu preokupaciju predstavljali su naponi da se, i dobrovoljnim radom i odricanjem, što prije izađe iz “faze obnove i izgradnje”, pa pitanje socijalnih razlika i nejednakosti nije bilo aktualno. Ono se počelo javljati pedesetih godina 20. stoljeća, nakon prevladavanja prve ekonomske krize izazvane privrednom blokadom SSSR-a, 1949. godine, i većim zaletom samoupravljanja, što su pratili i ujednačeniji rast životnog standarda, a u narednim godinama i sve izrazitije uvažavanje tržišnih načela privređivanja (reforme 1961.–1965.). Dakle, nakon 15 godina od utemeljenja novog sustava – samoupravljanja, upravo su brojne promjene, generirane razvitkom, nosile sa sobom i nastali problem socijalnih razlika, najprije kao ideološko-političko pitanje, a decenij poslije i kao društveno, i to zbog socijalnog raslojavanja. Bila je to relativno nova pojava, koja je upozorila da se i u uvjetima samoupravljanja, koje prihvaća načela tržišne ekonomije, razvija i jača, iako ne u strukturalno-organizacijskom oblikovanju, pa ni političkom, novi, prije svega, srednji sloj, a tek u obrisima i viši sloj – u relacijama tadašnjeg života: sloj bogatijih. U tim su se promjenama, uvjetovanim dobrim dijelom gospodarskim razvitkom, općenito dogodile dublje socijalno-ekonomske transformacije, prije svega, smanjivanjem broja individualnoga poljoprivrednog stanovništva. Ono je ostalo i dalje ekonomski jako, a uz obrt, individualni sektor u prijevozu, ugostiteljstvu, turizmu i slobodnim profesijama prirodno je težio da ojača, razvija se i modernizira te da utječe i na politički život. S druge strane se unutar društvenog sektora rastom zarada, ali i razine obrazovanja i kulture, pa već i “tržišne cijene rada” slobodnije ulazilo u povećavanje imovine, sve do “luksuznijeg” života. Ostvarivanje kriterija “prema rezultatima rada” primjenjivalo se i na rukovodni privredni kadar, ali i pojedine stručne službe i pojedince, pa su njihovi dohoci rasli u načelu proporcionalno rastu dohotka cijele radne organizacije i osnovne organizacije udruženog rada. A razvojem gospodarstva i kvantitativno su se i kvalitativno sve više tražili “sposoban menadžment” i obrazovani stručnjaci, što je bilo karakteristično i za društvene djelatnosti, državnu upravu, pravosuđe i druge uslužne ustanove.

Iako su prikazani samo u natuknicama i ne cjelovito, ovi socijalni procesi su, dakle, bili objektivne prirode, a podržavani nizom subjektivnih ponašanja, grešaka i aktivnosti koje su proizlazile iz utvrđenih i vrijednosnih pravila (postojala je ideja da se donese i Kodeks samoupravljača). Ekscesne pojave bile su posebne karakteristične za kolektive s lošijim rukovodstvom, ali i slabijim radničkim savjetom i sindikatom, a javljale su se i u situacijama kad je “brod tonuo”, pa su malverzacije bile olakšane, a često ih se pravdalo potrebom spašavanja poduzeća. Događale su se poje-

dinačno i u dobro situiranim, ekonomski jakim i većim kolektivima, gdje je, pak, bilo lako “uzeti”, jer se imalo i od čega. U nizu ovih subjektivnih devijacija, koje su bile uzrokom nezadovoljstva, a potom i političkih akcija protiv “neopravdanih socijalnih razlika” (privilegije, veze i poznanstva, zvane VIP, protekcije, sve do prikrivenog prisvajanja društvenog vlasništva i drugo) dio njih proistekao je i iz pragmatično tržišnih uzusa i prakse, kao što su bile provizije, monopolske cijene, neopravdano povećanje cijena i slično.

Političke reakcije javile su se već početkom 60-ih, ali je trend prelaska na dosljednije tržišno gospodarstvo, reformama 1965. poticao razlike, pa su akcije ponovljene početkom 70-ih i opet su se aktualizirale u recesijskima 80-im godinama 20. stoljeća. Prihvaćen je niz političkih stavova koji su bili dijelom i pravno utemeljeni, ali više ugrađeni u samoupravne akte radnih organizacija. Limitirani su rasponi između najnižih i najviših osobnih dohodaka (s tim što su morali biti na nižoj razini od raspona u republičkim tijelima 1 : 4 u odnosu na prosječni osobni dohodak u privredi). Ograničena su izdvajanja iz fondova zajedničke potrošnje za izgradnju stanova, do 8%, a samoupravnim sporazumom o solidarnoj stambenoj izgradnji prihvaćena je obveza izdvajanja do 4%. Utvrđene su “liste prioriteta” u dodjeli stanova, tako da je svaki radnik bez stana znao “kad će doći na red”, slično se postupalo i u drugim segmentima zajedničke potrošnje. U općinama su se osnivale i radile komisije “za ispitivanje porijekla imovine”.

Zavod za samoupravljanje (pri Vijeću Saveza sindikata Hrvatske) pripremio je 1984. i posebnu analizu “Uzroci i posljedice socijalnih razlika na nekim područjima društvenog života” i to u oblasti (a) rada i zapošljavanja, (b) raspodjele osobnih dohodaka, (c) zajedničke potrošnje (fond u OUR), (d) zdravstva, (e) obrazovanja, (f) načina života. Analizirani su i neki aspekti porezne politike na području korištenja sredstvima u osobnom vlasništvu, stjecanja materijalne koristi kršenjem zakonitosti, a pažljivo su elaborirani i “stavovi radnika o socijalnim razlikama”. Neki su stavovi karakteristični. Tako kao najvažnije probleme društva većina radnika navodi inflaciju i pad životnog standarda (67%), a među osobnim problemima osobni dohodak (73%). Visinom osobnog dohotka najviše su nezadovoljni radnici “s fizičkim zanimanjem”, posebno nekvalificirani, ali i mladi radnici i radnici seljaci.

Pojavu socijalnih razlika navodi manji broj ispitanika, jedna četvrtina (jer su one izražene i u drugim odgovorima), a komentator rezonira da su to oni koji “gledaju na socijalne razlike kao defekt, inače ispravnoga egalitarnog sustava”. Po značenju pojedinih vrsta socijalnih razlika prvo mjesto zauzimaju osobni dohoci (3,57), zatim zapošljavanje (3,52), prihodi mimo rada (3,51), uvjeti stanovanja (3,43) itd. U kategoriji “kršenja zako-

nitosti” na prvom su mjestu “veze i protekcije” (3,71), prisvajanje društvene imovine (3,59), korupcija (3,59).¹⁹

Već je naznačeno da su u takvim uvjetima (snižavanje realnih osobnih dohodaka i uopće životnog standarda) pojačana stremljenja egalitarizmu, u praktičnom životu “uravnilovki” (“svi mi imamo jednake želuce”), a stihijno se javlja i “najamnička” svijest koju izražavaju uzrečice kao “dajte nam lov”, “koliko para toliko muzike” i slično. Perceptivno se povećane socijalne razlike doživljavaju kao nepravda, a nezadovoljstvo se okreće protiv rukovodilaca, dijelom i prema stručnim službama (onima u upravi), izražavaju se sumnje i u one “na vlasti”, pa i u rukovodstva društveno-političkih organizacija. Sve se to pojačava postupnim napuštanjem povjerenja u sustav i od strane nekih znanstvenika društvenih znanosti (uvode se i novi termini “partitokracija”, “političke elite”), a nije zanemariv i utjecaj antisocijalističke promidžbe. Na meti su od 60-ih godina 20. stoljeća na ovamo i vikendice, a prihvaćenim stavom “Imaš kuću, vrati stan!” nametnulo se i kao moralno pitanje može li se vlastitim radom, uštedom, pa i prodajom naslijeđene imovine doći i do tzv. “kuće za odmor”. Teško se moglo oduprijeti sumnji jesu li dodatne vrijednosti stečene na pošten način. Na prenaplašenu radikalizaciju “ukidanja socijalnih razlika” pokušavalo se odgovoriti protutezom “da jednakost u siromaštvu” nije rješenje, ali da se mogu izbjeći ekstremi, posebno oni proizvedeni subjektivnim nemoralnim činom.

Kritičke, pa i znanstvene procjene imale su osnove u nizu društvenih pojava, pogotovo, ako se kao kriterij u razmatranju uzimao “idealni model”. Realno i objektivno, pak, u razvojnim procesima i demokratizaciji društva mogli su nastajati i imućniji slojevi, koje znanost označava kao “srednji sloj”, a unutar privređivanja i tehnokratski (menadžerski) sloj, a vjerojatno i zameci “političke elite”. Na slučaju socijalnih razlika se, u stvari, s jedne strane iskazivao imanentan sukob, karakterističan za siromašnije zemlje – između ekonomskoga i socijalnog, odnosno tržišnoga i humanitarnog načela, ali je teoretski i programski put socijalističkog samoupravljanja pokušavao uravnoteživati obje međuzavisne odrednice razvoja. S druge strane, objektivni procesi su činili svoje. Neravnomjeran razvoj i različitosti u porastu životnog standarda nužno su proizvodili i socijalne razlike i ubrzavali proces raslojavanja, pa su i političke akcije mogle imati ograničeni domet. Suprotnosti se nisu mogle ukidati, ali se zato moralo dobro procjenjivati realno i moguće, a i posljedice svakoga prenaplašenog subjektivizma ili voluntarizma.

U razdoblju socijalističkog samoupravljanja nije se neposrednije isticalo pitanje siromaštva, već više nerazvijenost općina, Hrvatska je, od ukupno

¹⁹ Uzroci i posljedice socijalnih razlika, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984., str. 82.

njih 112, imala između 27 i 31 nedovoljno razvijene općine. Što je zapravo siromaštvo, prag siromaštva? Tek se u novije vrijeme pojavljuje više vrsta kriterija koji pokušavaju utvrditi taj prag i uspoređivati zemlje međusobno. Jedna od “teorija” mjera za siromaštvo je “index misery”, odnosno indeks bijede. U metodologiji indeksa uzimaju se samo dva parametra, prvi je stopa nezaposlenosti, a drugi cijene na malo. Prvim se kao zanemarujuća ili normalna računa stopa od 6% nezaposlenih (odraz realnog kretanja radne snage), a zbrojem stope nezaposlenosti i rasta cijena na malo dobiva se indeks bijede u veličini od 30 poena. Kako je SRH sve do 1965. godine imala nižu stopu nezaposlenosti od 6% (u stvari, do 1980. godine, a rast cijena na malo tek je 1975. godine dostigao stopu od 26% (1979. od 22%, 1983. od 39%), zbroj ovih dvaju parametara za Hrvatsku je iznosio 36,4 u 1975., odnosno 34,2 u 1979. i 51,8 u 1983. godini. Hrvatska, odnosno Jugoslavija, prema ovim indeksima nije bila u zoni siromaštva sve do 1974., a nije se znatno udaljavala sve do 1980. godine (indeksom od 36,4).²⁰

Zapošljavanje – osiguranje standarda

Među prvim rezultatima razvitka zemlje bilo je zapošljavanje. Osim što je mijenjalo socijalno-ekonomsku strukturu društva, ono je presudno utjecalo i na ubrzani gospodarski razvitak, zatim na obrazovanje, njegov sustav i demokratizaciju, te na osiguranje egzistencije i socijalne sigurnosti za stotine tisuća seljaka i težaka, koji su prelazili u industriju i druge proizvodne grane i djelatnosti. Važnost zapošljavanja i u ekonomskoj znanosti, politici i poduzetništvu sve je veća, usprkos istovjetnoj važnosti znanstveno-tehnološkog faktora, pa nadmašuje dosad univerzalni kriterij za razvitak – stopu rasta bruto društvenog proizvoda (BDP) per capita količinom otvorenih *novih radnih mjesta*. Po tom kriteriju, broj novozaposlenih u 30-godišnjem razdoblju u SRH od milijun radnika uvrstio bi zemlju na višu razinu tempa razvoja.

U prvim godinama izgradnje nedostajalo je i radnika, dijelom zbog demografskih gubitaka u ratu, a dijelom zbog velikih potreba u brzoj industrijalizaciji i drugih čimbenika koji su je pratili ili bili njena pretpostavka. U razdoblju od 1953. do 1965. godine stopa zapošljavanja bila je 5,6%, a za period 1953.–1984. 3,7%, pa je i broj radnika od 477.000 u 1952. dosegao 1.624.000 ukupno zaposlenih u 1988. godini.²¹ U kontekstu ekonomskih i socijalnih ciljeva, na načelima društvenog sustava, *pravo na rad* ulazi u temeljna građanska i ljudska prava.

²⁰ Isto, str. 84.

²¹ Isto, str. 200. i Statistički godišnjak SRH 1989., str. 105-120.

Tablica 9. ZAPOSLENOST U HRVATSKOJ, U TISUĆAMA

	1952.	1980.	1984.	1988.
Ukupno zaposleni		1414	1518	1624
Radnici	477	1350	1478	1575
– na 1000 stanovnika	122		327	
– žena u %	27,9	39	41	42
Traže zaposlenje	14	82,2	120,6	144,4

Izvor: Statistički godišnjak SRH 1989., str. 105–120.

Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 35.

U periodu od 1952. do 1988. godine povećao se broj uposlenih u SR Hrvatskoj za 1,2 milijuna. Ta činjenica, zatim znatan broj zaposlenih u inozemstvu i dinamičan rast DP imali su presudno značenje za podizanje životnog standarda i, istovremeno, utjecali na parametre razvoja.

Pozitivan uspjeh postignut je i sve većim zapošljavanjem žena, što je ojačalo ekonomsku snagu obitelji i njen standard. Učešće žena u ukupnoj zaposlenosti porasla je, naime, od 27,9% u 1952. na 42% u 1988. godini.²² Tako su žene preuzele većinu u nizu djelatnosti (zdravstvu, obrazovanju, kulturi, ugostiteljstvu i turizmu) ili više od polovine u lokalnoj samoupravi, društvenim organizacijama, trgovini, financijama i nekim uslugama.

Zaposlenost je, pored neposrednog participiranja u dostignutoj razini standarda, sobom nosila i prava na dječji doplatak, pravo na stan ili kredit za stan, prehranu, boravak u odmaralištu, a, što je naročito važno, i radni staž, potreban za mirovinu. Radi ublažavanja položaja radnika starije dobi uveden je i “otkup radnog staža”, tako što su radne organizacije za godine do umirovljenja Fondu za mirovinsko osiguranje uplaćivale redovni doprinos.

Pri tome treba istaći da je trend smanjivanja broja umirovljenika u odnosu na zaposlene 1984. godine dostigao u svijetu relativno pozitivan odnos 1 : 3,3.²³

Stope rasta u neprivrednim djelatnostima bile su nešto niže, ali su zadržale uravnotežen odnos prema privredi. U privredi je 1952. bilo zaposleno 83,6%, a u neprivredi 16,4, a 32 godine potom, tj. 1984., odnos se nije bitno promijenio i bio je 83,9 prema 16,1%.²⁴

Zaposlenost u individualnom (privatnom) sektoru obrta i usluga rasla je nešto brže nego u društvenom – 4,2% u razdoblju 1976.–1984. godine i dosegla kontingent od 97.000 zaposlenih (vlasnika i radnika), što je

²² Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 200.

²³ Privredni i društveni razvitak SRH 1970.–1980. i 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1982. i 1986., str. 142. i 136.

²⁴ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 201.

te 1984. činilo 6,2% u ukupnoj zaposlenosti u SRH.²⁵ Tome treba dodati aktivno poljoprivredno stanovništvo, koje je u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu sudjelovalo sa 53,7%, deset godina poslije sa 57,9%, a prema popisu stanovništva 1981. godine sa 62,1%, što, također, odražava pozitivne pomake u ovoj grani gospodarstva.²⁶

Poslije nekoliko generacija obrazovane omladine u školama, Hrvatska je uskoro imala kvalitetno radništvo, koje se je i po stručnosti, sposobnosti i radnoj efikasnosti moglo svrstavati u red onoga u europskim zemljama. U društvenom su sektoru već 1970. godine radnici s višom i visokom stručnom spremom sudjelovali sa 9%, 1978. sa 11,3, i 1983. godine sa 14%. U privredi je sudjelovanje nešto niže: 7,4% u 1983. godini, ali su stručni radnici – više i visoke, srednje stručne spreme, visokokvalificirani i kvalificirani radnici zajedno bili zastupljeni u društvenom sektoru sa 64,7%, a u neprivredi sa 80,1%.²⁷ U politici obrazovanja nisu zanemareni ni oni dijelovi stanovništva koji su ostali nepismeni ili bez četiri razreda osnovne škole, čiji postotak nije bio beznačajan: u 1948. godini nepismenih je u SRH 15,6%, a poslije 35 godina, 1983. godine, 5,6%.²⁸

Prvi zastoј u zapošljavanju nastao je u doba provedbe privredne reforme 1965. godine kad se dosljednije započelo s tržišnim gospodarenjem, pa je zbog “unutrašnjih preračunavanja” i traganja za “rezervama” novo zapošljavanje gotovo suspendirano. Prvi je put u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (SFRJ) bilo 47.000 manje zaposlenih. Popuštanje tvrdim reformskim zahtjevima, uz akcije studenata i sindikata (studentske demonstracije, VI. kongres SSJ) i liberalizacijom odlaska na rad u inozemstvo prevladane su teškoće, ali s posljedicama usporavanja zapošljavanja uz povećavanje broja nezaposlenih.

U analizama proizvodnje otkrivali su se “tehnološki viškovi” radnika. Rješenja su mogla biti ili otpuštanje ili premještaj na nova mjesta ili dokvalifikacija i prekvalifikacija, a svakako trajno usavršavanje. Uz pomoć Zavoda za zapošljavanje, poslije i Samoupravne interesne zajednice (SIZ) za zapošljavanje, odlučivalo se za ovo drugo, a to je bila i potreba sustava samoupravljanja, što se prilikom prijedloga za primjenu krajnje mjere otpuštanja (često i zbog drugih razloga) manifestiralo u solidarnosti članova radničkog savjeta, jer bi takva mjera ozbiljnije ugrožavala i životni standard obitelji.

Nezaposleni, kao drugo lice zaposlenosti, bili su u društvenom sustavu, također, društveno osigurani. Ustavom se “zajamčuje, pod uvjetima utvrđenim zakonom, pravo na materijalno osiguranje za vrijeme privremene

²⁵ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 40.

²⁶ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 199.

²⁷ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 38

²⁸ Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 199.

nezaposlenosti” (čl.36), što podrazumijeva mjesečnu novčanu naknadu, uz druga prava, kao što su obrazovanje za prekvalifikaciju, pomoć u nalaženju radnog mjesta i slično. Novčanu naknadu u SRH primalo je 1980. godine 3.980 nezaposlenih, a 1988. godine već 12.144.²⁹ Kako je prethodno zapaženo, nezaposlenost nije predstavljala društvenu pojavu koja bi tražila veći angažman i brigu, premda su djelovali zavodi za zapošljavanje. Tek se u drugoj polovini šezdesetih povećava broj nezaposlenih, stopa nezaposlenosti od 4,1% porasla je 1975. na 5,3%, a 1988. na 9% i dostignut je broj od 144.000 osoba koje su tražile zaposlenje. Žene su proporcionalno ostajale bez posla, ali se znatno povećao udio nezaposlenih “stručnih lica” – sa 28,6% na 50% i mladih, koji su masovnije pristizali iz već razvijenog obrazovnog sustava, a recesijska situacija im nije davala prostora.³⁰

Životni standard radnog mjesta i naselja

Polazi se sa stajališta da životni standard ne čine samo uže shvaćene egzistencijalne potrebe već ukupnost uvjeta rada i života i u radnim organizacijama, odnosno radnog mjesta, naselja, kao mjesta boravka, i općine, kao društvene zajednice. Unutar njih su za razinu standarda i čovjekovu slobodu, dignitet i zadovoljstvo važni i materijalni čimbenici, ali i sudjelovanje u odlučivanju o njima, pa i vlastito angažiranje da se ostvaruju primjereno potrebama.

Uvjeti rada, i zatečeni i oni nastavljeni industrijalizacijom zemlje, u ovom su razdoblju znanstveno-tehnološkog razvitka radnike i dalje ostavljali na teškim, pretežno fizičkim radovima. Radno je vrijeme 48 radnih sati tjedno, uz niz mjera zaštite na radu, osiguranja prehrane itd. U znanstvenim pristupima radu “oslobođenje rada” podrazumijevalo je prilagođavanje stroja čovjeku, kojemu je bio potpuno podređen, ali i raznih promjena, koje bi ublažile parcelizaciju radnih procesa i svođenje radnika na djelić operacije. Izvjesnu prednost za poboljšanje stanja davala je mogućnost ugradnje najmodernijih strojeva, ali i držanja koraka sa sve kraćom, sada već ne fizičkom već “moralnom” amortizacijom, odnosno njihovom zamjenom poslije pet do deset godina. Modernizaciju, odnosno uvođenje nove tehnologije, potvrđuje podatak o tehnološkoj opremljenosti: 1980. godine poluautomatski i automatski strojevi zauzimaju već 2/3 industrijske opreme u Hrvatskoj, a koeficijent stručnosti radnika od 1,03 približava se razvijenijim zemljama. Slični podaci za Jugoslaviju za 1975. godinu podsjećaju da se je u industriji koristilo 65% strojeva većeg ili manjeg stupnja automatiziranosti, odnosno da su strojevi i mehanizirani alati na ručni

²⁹ Statistički godišnjak SRH 1989., str. 120.

³⁰ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., RZS, Zagreb, 1986., str. 41.

pogon bili zastupljeni sa 35%.³¹ Mehanizacija poljoprivredne proizvodnje dio je ovog procesa i napredak je velik: od 1.654 traktora 1951. godine u SRH se stiglo do 149.959 u 1984.³² Neosporno da su se u tih 40 godina promijenili i poboljšali uvjeti rada za veći dio radnika, iako su racionalizacija rada i težnja k višoj produktivnosti podržavali intenzitet, a u cijeloj strukturi proizvodnje ostavljali još velike prostore za težak radni napor.

Na olakšavanje radnih uvjeta bila su usmjerena i djelovanja u preoblikovanju cijelih proizvodnih prostora i okoline u male kulturne oaze, ugodne i za zdravlje i za oko, uređivane kao i stambeni prostor ili kao gradski parkovi. Tako stvarani radni ambijenti, ne još svuda, ali utemeljeni u programima razvitka, označili su bar približavanje proizvodnje i umjetničkog dojma, s novim utjecajima na osobnu kulturu radnika i povratni utjecaj na kulturu stanovanja, prihvata novih navika i ponašanja, a time i na cjelovitost životnog standarda.

Život u mjesnoj zajednici, naselju i općini

Drugi dio života zaposleni su, a i ostali građani, provodili kao stanovnici u selu, mjestu ili gradu i stoga je bilo važno da se u tim sredinama stvaraju uvjeti za višu razinu životnog standarda. U sustavu su svi žitelji imali svoju samoupravu – “mjesnu zajednicu”, s demokratski izabranim organima, statusom pravne osobe, iako ne i definiranim zakonskim okvirima. U toj zajednici građani sami iniciraju i ostvaruju ono o čemu se dogovore. Za investicijske projekte dijelom traže sredstva iz općinskog budžeta, dijelom ih sami izvedu dobrovoljnim radom ili novčanim udjelom. Na taj su način elektrificirana mnoga naselja, izgrađena vodovodna mreža, asfaltirani kilometri mjesnih i seoskih putova. Već su 1948.–1950. godine dobrovoljnim radom u velikom broju naselja izgrađeni tada zvani (a negdje se i do danas tako zovu) “zadružni domovi”, koji su, sa svojim dvoranama i drugim prostorijama, služili za kulturni život i zabavu, ali i za “zborove birača”, rad čitaonica i knjižnica te kulturno-umjetničkih društava s njihovim brojnim sekcijama, a naravno i za usluge, trgovine i drugo. Šezdesetih su godina u sustav ugrađeni novi mehanizmi samofinanciranja – “samodoprinosom” tako što su vlasti u općini mogle raspisati referendum, na prijedlog ali i uz suglasnost mjesnih zajednica. Ako ga je izglasalo više od polovice stanovnika, tokom nekoliko godina utvrđeni se iznos od osobnih dohodaka radnika ili prihoda individualnih poljoprivrednika, obrtnika i drugih uplaćivao u poseban fond u općinskoj upravi, a prikupljenim sredstvima gradili su se razni objekti – vrtići, škole, ambulate, sportske dvorane i drugo.

³¹ Trideset godina samoupravljanja, SZS, Beograd, 1981., str. 74.

³² Jugoslavija 1945.–1985., SZS, Beograd, 1986., str. 210.

Zagreb je sa dva uzastopna samodoprinosna i izdvajanja po stopi od 2% od osobnih dohodaka započeo jedan od najvećih projekata u zdravstvu SRH – izgradnju novoga kliničko-bolničkog centra (iako je 0,5% ostajalo mjesnim zajednicama za njihove programe). Statistika je registrirala da su u razmaku između 1968. i 1978. godine sredstva samodoprinosna pokrivala 56% “budžeta” mjesnih zajednica, sredstva dobivena od općina i njihovih fondova 17%,³³ a da su ostala sredstva pristizala od organizacija udruženog rada radnika–stanovnika čime su one utjecale i na poboljšanje njihova životnog standarda.

U mjestima i naseljima, i to u okviru centara za kulturu mjesnih ili općinskih, radničkih i narodnih sveučilišta, čitaonica i knjižnica te kulturno-umjetničkih društava, a na inicijative i često uz pomoć društvenih organizacija, razvijali su se kulturni život, samodjelatnost i amaterizam, obrazovni oblici i sadržaji. Organizirale su i priredbe, izložbe, proslave, smotre, svakako i posjeti izvan mjesta, bilo na izložbe, u muzeje, galerije, na kazališne predstave (iako su i kazališta dolazila “u goste” i na skromnim pozornicama zadružnih domova ili domova kulture izvodila dramske i muzičke priredbe, po čemu je posebno bilo poznato putujuće kazalište).

Spomenute aktivnosti i uvjeti za poboljšanje životnog standarda bili su vezani za općinu, kao osnovnu jedinicu vlasti, a poslije sve više i lokalne samouprave, koja je već u prvim godinama decentralizacije političkog sustava preuzela mnoge oblasti života. Ustavom od 1963. godine konstituirao se sustav općina, koje sad donose i svoj statut, a uz “ostvarivanje vlasti i upravljanja društvenim poslovima...samostalno donose propise, društveni plan i budžet i ... samostalno, u okviru zakonom utvrđenih izvora i vrsta prihoda, utvrđuju svoje prihode i raspolazu njima” (član 99). Općine, nadalje, “osiguravaju materijalne i druge uvjete za rad ljudi i razvitak proizvodnih snaga, usmjeravaju i usklađuju razvitak privrede i društvenih službi.... stvaraju uvjete za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba građana” Već od prije skupštinu općine čine dva vijeća – vijeće proizvođača (radnika) i vijeće mjesnih zajednica, a osnivanjem samoupravnih interesnih zajednica, koje postaju samostalni samoupravljački subjekti, od početka 70-ih usklađuju programe iz njihova područja, a mogu im ustupiti dio sredstava iz budžeta. Ustavom iz 1974. još više jača položaj općine koji je već po funkcijama i nadležnostima ostavio iza sebe klasičnu općinu, kao vlast i produženu ruku centralnih vlasti. Po svom karakteru, komuna postaje dio sustava samoupravljanja, a preuzima i ekonomske funkcije – odgovorna je za razvoj proizvodnje, pa time i za zapošljavanje, ali podjednako, na razne načine, i za socijalne,

³³ Trideset godina samoupravljanja, SZS, Beograd, 1981., str. 39.

kulturno-prosvjetne, pa i pravno-sigurnosne poslove. Iako je, osamostaljenjem društvenih djelatnosti (u obrazovanju, zdravstvu, kulturi, socijalnoj zaštiti, sportu, stanovanju), pa i komunalnih djelatnosti, komuna, kao zajednica građana, poduzeća, ustanova i mjesta-naselja, zbog raspolaganja sredstvima unutar samoupravnih zajednica naizgled slabila, u cjelini je ipak jačala i, izuzev općina u nerazvijenim krajevima, kojima je Republika pružala pomoć, postajala sve samostalnija – mala “država” u državi.

Sa stajališta životnog standarda, općine su u mnogim djelatnostima bile vrlo važne:

- u skladu sa samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorom o izdvajanju, udruživanju i raspoređivanju sredstava za stambenu izgradnju, utvrđivale su svoj program stambene izgradnje (donosile prostorni plan, ali i izdavale građevinske dozvole), vodile “politiku stanarina” i brinule se za stanovanje građana koji nisu bili u stanju na drugi način osigurati svoj stambeni prostor;
- na temelju programa razvoja, posebno mjesnih zajednica, općine su (kako je već rečeno) raspisivale referendume o samodoprinosu i njihova je uprava sudjelovala u organizaciji izgradnje objekata, svaka-ko u suradnji sa SIZ-om stanovanja;
- u općinama su se, pored njihovih “dislociranih” dijelova u mjesnim zajednicama, osnivale i djelovale zajedničke ustanove, kao vrlo kompletni dom zdravlja u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, radničko ili narodno sveučilište za obrazovanje odraslih i kulturu, centar za socijalni rad, igrališta i sportske dvorane, rekreacijski centri, knjižnice, muzeji i galerije, sve do kazališta, makar i amaterskih;
- komunalna su poduzeća sa svim svojim djelatnostima, od vodovoda i kanalizacije, preko čistoće, uređenja parkova i uličnih nasada do održavanja groblja, lokalnih cesta i drugoga, davala poseban obol za standard građana i kulturu življenja. Tu su još javne službe: gruntovnica i katastarska uprava, sud, porezni ured, a, u pravilu, i podružnice banaka, elektroprivrede, veterinarske stanice i druge institucije.

“U okviru zakonom utvrđenih izvora i vrsta poreza, taksa i ostalih davanja radni ljudi u općini samostalno odlučuju o opsegu i načinu financiranja općih društvenih potreba u općini” (Ustav, član 175). Ovim se sredstvima puni budžet, a dio je namijenjen relativno samostalnim općinskim fondovima.

Povećane funkcije općine povlače i veća sredstva, pa je u ukupnim sredstvima za društveno-političke zajednice učešće Federacije od 53,1% u 1970., smanjeno na 29% 1980. godine, a povećao se udjel Republike s 18,1 na 34,1% i opao udio općina i gradova sa 26,4% u 1970. na 19,2% u 1980.

godini, što je bio rezultat prijenosa sredstava za društvene djelatnosti (zajedničke potrebe) na SIZ-ove, u koje je već 1976. iz općinskih budžeta preneseno 3,5%, a 1980. godine 13,1%. Samoupravne interesne zajednice, kao samoupravne asocijacije “davalaca usluga” i “korisnika”, u stvari radnika i građana, s jedne, i radnika društvenih djelatnosti, s druge strane, 1970. raspoložu i odlučuju o 43% od ukupnih društvenih prihoda za opće i zajedničke potrebe, odnosno sa 47% 1980. godine.³⁴

Životni standard u razdoblju recesije

Razdoblje recesije ne bi se u odnosu na prethodna poglavlja moralo odrediti kao novo, jer se sustav samoupravljanja nije mijenjao, niti se dovodio u sumnju. Promjene su nastale u ekonomskoj sferi – zbog stagnacije, koja je utjecala na tempo razvitka i životni standard, a svakako i na renome zemlje i raspoloženje građana. Upravo je zbog toga specifično, a cjeloviti-ja bi obrada morala pokazati (u izvjesnom smislu testirati) bit i djelovanje sustava socijalističkog samoupravljanja u kriznim situacijama, dakle, dubinu njegove prihvatljivosti (ukorijenjenosti) prije svega za radnike, te njegovu otpornost, stabilnost i sposobnost za prevladavanje negativnih trendova, njihovo zaustavljanje i ponovo pokretanje razvitka. Je li i samo samoupravljanje jedan od uzroka zastoja i kakav je to zastoj bio? Kako se smatralo i dokazivalo analizom uzroka “ekonomske krize” 1981. godine, a moguća su rješenja utvrđena “Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije” (još je jedna analiza napravljena 1984. godine o političkom sustavu), uzroci su bili u prevelikoj potrošnji u sve tri kategorije: investicijskoj, općoj zajedničkoj i osobnoj potrošnji. Povećanu potrošnju generiralo je zaduživanje u inozemstvu (oko 18 milijardi US \$ za SFRJ, tako da bi, prema sudjelovanju SRH u BDP od 25%, na Hrvatsku otpale 4,5 milijarde dolara), pa je prekid dotoka novca još više usporio rast, a posljedica je bila i pad životnog standarda. Umjesto dotadanjeg dodavanja proizvedenom domaćem dohotku, sada se od novostvorenog dohotka moralo oduzimati za otplatu ino-kredita. Država je posegnula i za administrativnim mjerama: zamrzavanjem osobnih dohodaka i zajedničke potrošnje u organizacijama udruženog rada i ograničavanjem opće i zajedničke potrošnje, te još nekim mjerama ekonomske politike. Do izvjesnog poboljšanja došlo je sredinom decenija, ali tek toliko da se povrati na start, pa je do kraja 80-ih, umjesto da bude vertikalna, krivulja rasta ostala, manje-više, vodoravna crta.

Nadošli su događaji pokazali da uzroci krize nisu bili niti samo u ekonomskoj politici ni u samoupravljačkoj sferi, već da su i rezultat međuna-

³⁴ Trideset godina samoupravljanja, SZS, Beograd, 1981., str. 61.

rodnih zbivanja, posebno slabljenja i najzad raspada istočno-europskih socijalističkih država. Pri tome se ne umanjuju ni oni politički, unutar zemlje, kao što su, između ostalih, jačanje tendencija osamostaljivanja republika (samostalne devizne bilance, “nacionalne ekonomije” i drugo), podgrijava- vanih nacionalizmima. Taj bi se proces stvaranja samostalnih republika mogao i razumjeti, ali ne i bit samog čina, koji je u sebi nosio radikal- an prekid samoupravljanja, negiranje i odbacivanje svih njegovih sastavnica, a rezultirao je razvlašćivanjem radnika i građana u njihovim samoupravnim pravima i oduzimanjem cjelokupnoga društvenog vlasništva koje su oni svojim radom stvarali. Posljedice su poznate, kao i konačni rezultat. Tek je tada, 90-ih godina 20. stoljeća, nastupila prava kriza, neusporedivo razor- nija od one recesijske (a nazvane ekonomskom) i Hrvatska je narednih go- dina živjela u “prošlosti”, jer ni 2005. godine nije dostigla razinu razvoja na kojoj je 1989. stalo gospodarstvo socijalističkog samoupravljanja. Duboka društvena kriza, pojačana Domovinskim ratom, imala je sve karakteristike ideološke pretvorbe (odbacivanje i »uništenje« svega što je društveno-vla- sništvo i socijalističko) i državotvorne centralizacije, i ma koliko se poticalo demokratizaciju, činilo se to po uzoru koji su nositelji kritizirali kad je bio u pitanju “izvoz revolucije”, kopirajući strana “iskustva” i to ona najniže vrste – liberalnog kapitalizma i njegove latinoameričke varijante.

Ovaj rad nije prilika za detaljnije raščlanjivanje uzroka recesije od 1980. do 1990. godine niti ideološkog prevrata, nazvanoga tranzicija, a nisu posebno navedeni ni podaci o razvoju i standardu, jer su oni do 1990. godine manje-više prikazani u prethodnim poglavljima, a već je na početku teksta najavljeno da neće biti ni komparacije između razvitka Socijalističke Republike Hrvatske sa prvih 15 godina Republike Hrvat- ske.

Zaključak

Prije ko je potrebno istaknuti nekoliko *metodoloških* opaski, koje upozo- ravaju na često necjelovit pristup u svakoj, pa i ovoj prosudbi, ili, kako se obično kaže, na “greške” koje dovode i do neobjektivnih zaključaka.

Izdvajamo četiri moguće opaske: *prva*, zanemaruje se zakon razvoja, pa se ne polazi od “starta” (nerazvijene zemlje), početnih oblika i segmenata, uz praćenje njihovih promjena u vremenu i prostoru. Događaji početka ili neki njegovi segmenti uzimaju se statično i prenose na cijela sljedeća razdoblja, kao da promjena nije ni bilo; *druga*, takav “nerazvojni” pri- stup posebno je karakterističan kad se zemlja, društvo i sustav procje- njuju karakteristikama važećima za određene uvjete, kao što su centrali- zam, moć države, jednopartijski sustav, monolitnost, jedinstvo s dodatnim

egalitarizmom, a ne respektiraju se i novi društveno-ekonomski prodori samoupravljanja koje se, uvjetno, može osloviti i kao “pokret” (radnika i građana) i koji, iako institucionaliziran, djeluje na “stare” institucije (državne i političke) i objektivno sam jača; *treća*, pod utjecajem razvoja (i obratno) gotovo se korjenito mijenjala socioekonomska struktura stanovništva, prije svega, jačanjem društvenoga (socijalističkog) sektora u gospodarstvu, ali i zadržavanjem individualnog sektora, što s napretkom i tržišnom ekonomijom i demokratizacijom tvori i novu društveno-političku strukturu, različitosti, svojevrsnu pluralnost, pa i raslojavanje; *četvrta*, država je, s izuzetkom prvih poslijeratnih godina, postala otvorena (jedan je od osnivača Ujedinjenih naroda 1945. godine), ulazila je u međunarodnu ekonomsku razmjenu, od 60-ih godina 20. stoljeća slobodno se putovalo, radnici su mogli potražiti posao u bilo kojoj zemlji svijeta, bila je među čelnim zemljama u Pokretu nesvrstanih. Izvanjski utjecaji nisu bili zanemarivi i u ekonomici, ali i drugim sektorima, pozitivno su utjecali na razvitak, ali su istovremeno, često i neprimjetno, nosili sa sobom i ideološke poruke drukčijih predznaka, a na gospodarskom planu iskorištavanje i podređivanje multinacionalnim gigantima. U politici nesvrstanošći i razvitka, s osloncem na “vlastite snage”, uz alternativni put u društvenom sustavu (samoupravljanje) i uz izbjegavanje autarkičnosti, položaj zemlje bio je vrlo složen, pa bi analitika procjene i razvoja i životnog standarda morala sve to više uzimati u obzir.

1. Životni standard, kao izraz razvitka ljudskih potreba i cilj socijalističke zajednice, sadrži i brojne uvjete i sastavnice-elemente. U ovom su radu, kao odlučujuće, uzete tri: (a) *rast društvenog proizvoda*, odnosno dohotka, (b) *društveno-politički sustav*, od kojega zavise usmjeravanje razvitka i rast životnog standarda, (c) *vrijednosni sustav* koji, težeći relativnoj jednakosti, djeluje na načelima ravnopravnosti, pravednosti, solidarnosti, morala (poštenja), sigurnosti.

2. Kako je rečeno, razvitak je uvjetovan “startom”, a to su *naslijede* predratne kraljevine Jugoslavije i dvogodišnje banovine Hrvatske, ratna razaranja i štete, demografski gubici i suma od 350-400 dolara po glavi stanovnika. Sve je to zemlju još 15 godina držalo u krugu nerazvijenih (a tome je doprinijelo i prvo krizno razdoblje od 1949. do 1953. godine). Najbrži razvitak Jugoslavija je imala između 1953. i 1960. godine, s rastom društvenog proizvoda od 8,9%, a u cijelom razdoblju sa stopom od 6,9%. Tako je razlika u odnosu na visokorazvijene zapadnoeuropske zemlje od 4,5 puta nižeg dohotka po stanovniku već početkom 70-ih godina 20. stoljeća smanjena na 3,5 puta. Jugoslavija je 1975. po bruto društvenom proizvodu (BDP) po stanovniku bila 31%, a 1980. godine 38% iznad svjetskog prosjeka. Zemlja je prešla među srednje-razvijene, u sam njihov vrh sa

5.284 US \$, a 1985. godine Hrvatska je blizu 6.000 US \$. I rast životnog standarda pratio je razvitak.³⁵

3. Prvi napori na poboljšanju životnog standarda učinjeni su do 1949. godine, a potom su, u kriznim vremenima, prioritet dobivale investicije, prije svega, u kapitalne objekte i infrastrukturu. Veći je zaokret bio moguć od 1955. godine kad su se, sve do nove ekonomske krize (recesije) 1980. godine, poboljšavali i uvjeti i rezultati. Međutim, vrlo je važno da su u prvim godinama nove Narodne republike Hrvatske, pa i u njenu prvom Ustavu 1947. godine, ugrađeni gotovo svi temeljni *pravni* postulati, a nešto poslije detaljno su razrađeni u cijelom socijalnom i radnom zakonodavstvu. Preuzeti su sustav socijalističkog samoupravljanja i u njemu su dograđivani i konkretizirani, odnosno transformirani u samoupravne akte, a konačno su u Ustavu iz 1974. godine dobili visoku pravnu osnovu. U tim je godinama i država postajala "*socijalna država*" i tako izgrađena ostavila je u naslijeđe Republici Hrvatskoj visoke socijalne standarde, usporedive s razvijenim zemljama, ali i materijalnu osnovu za njihovo svakodnevno ostvarivanje.

4. U razdoblju napregnute razvojne aktivnosti i u uvjetima nerazvijenosti bila je za rast životnoga standarda nadasve važna *promjena društveno-ekonomskog sustava*, bolje poznata kao uvođenje radničkog samoupravljanja (1950. godine pod geslom "tvornice radnicima"), koje se poslije razvijalo u integralno ili socijalističko samoupravljanje. Taj je povijesni korak, prvo, radnike činio odgovornima za razvitak svoje radne organizacije (i otvaranje novih radnih mjesta), a postupno i društva; drugo, preuzimanjem većeg dijela nacionalnog dohotka na upravljanje i raspodjelu radnici su mogli samostalno odlučivati koliko će izdvojiti za osobne dohotke i zajedničku potrošnju, za životni standard, a koliko za nova ulaganja, bilo u pogone ili rekonstrukciju, a i za ostale funkcije reprodukcije (pri čemu su morali znati granice objektivno uvjetovane ekonomskim parametrima); treće, smanjila se arbitrarnost države, a time i njena moć, a polako su nestajala izvorišta birokratizacije i u državnim organima i u poduzećima, iako će ona ostati još zadugo (što zbog postojanja jakih država i administracije u međunarodnom okruženju, što zbog inercije otpora promjenama i očuvanja bilo kakve moći). Samoupravljanje se 60-ih godina 20. stoljeća proširilo i na radnike u ustanovama javnih službi (obrazovanje, zdravstvo, kultura...), a učinjeni su i prvi pokušaji da delegatskim sustavom, delegatima biranima iz svake radne organizacije i udruženima u samoupravne interesne zajednice, dođe do "spoja" slobodnom razmjenom rada, kao dijelovima jedinstvenoga udru-

³⁵ Jakov Sirotković, Hrvatsko gospodarstvo 1945.–1992., HAZU, Zagreb, 1993., str. 125.

ženog rada. Promijenio se i skupštinski sustav države, uvođenjem vijeća udruženog rada.

5. Među prvim statistički registriranim podacima o mjestu životnog standarda u raspodjeli društvenog proizvoda bilježi se udio *osobne potrošnje*, koji oscilira od 55,1% u 1953. ili 53,4% u 1979. do 46% u recesijskoj 1985. godini.³⁶ U usporedbi s drugim i razvijenim zemljama odnos je bio povoljan – približan, što je imalo i pozitivne posljedice na uspon i stabilnost životnog standarda. Udio osobnih dohodaka, kao središnjeg izvora materijalne osnove standarda, 1980. zauzima u društvenom proizvodu 40% i pada na 35% 1984. godine, a udio čistog osobnog dohotka (poslije izdvajanja za doprinose) također oscilira i zauzima 29% društvenog proizvoda društvenog sektora u 1980. i 25% u 1984. godini. Osobni dohodak društvenog sektora u privredi u prihodima stanovništva čini 28,5% 1952. i 1965. dostiže 41,8%, a nastavlja rast do 45,7% 1985. godine (tablica 6.1).

6. Uz rast društvenog proizvoda i s njime osobne potrošnje, kao posljedica i uzrok razvitka je i jaka dinamika *zapošljavanja*, koja je ostavila tragove na promjenama socijalno-ekonomske strukture stanovništva (deagrarizacija). Prelazak većeg broja seljaka i težaka u industriju i druge djelatnosti te premještaj dijela njih i u gradove povećali su njihovu socijalnu sigurnost, a sa sobom donijeli i mnoga prava važna za cijelu obitelj (dječji doplatak, godišnji odmor, osiguranu prehranu, radni staž za mirovinu). U razdoblju od 30 godina u Hrvatskoj se zaposlilo više od milijun novih radnika, a obrazovanjem se mijenjala njihova kvalifikacijska struktura, dakle, porasla je kvaliteta “radne snage”, koja se i po obrazovanosti, stručnosti i sposobnosti mogla uspoređivati s onom u visoko razvijenim zemljama. Krajem 80-ih godina 20. stoljeća bilo je 1.624.000 zaposlenih, a godišnja stopa rasta zaposlenosti kretala se u prosjeku od 3,7% u razdoblju od 1953. do 1984. godine. Od 122 radnika na 1000 stanovnika u 1952. došlo se na 327 zaposlenih u 1984. godini. Broj nezaposlenih postepeno se povećavao od svega 3,4% u 1952. na 4,1% u 1975. godini, a nešto je ubrzanije rastao u recesijskim godinama i 1988. godine dosegnuo 9% (tablica 9.).

7. *Osobni dohoci* radnika stalno su se povećavali, iako je njihov rast bio sporiji od rasta društvenog proizvoda. Već je zabilježeno da je realni osobni dohodak najveću stopu rasta postigao u razdoblju 1955.–1970., i to 6%, a da je s nešto sniženom, od 3,2%, završio predrecesijsku 1980. godinu. Poslije znatnog pada od 1980. do 1985. godine, osobni su dohoci počeli u SRH ponovo rasti 1986. godine, tako da su sredstva za osobne dohotke i zajedničku potrošnju u radnim organizacijama u udjelu društve-

³⁶ Trideset godina samoupravljanja, SZS, Beograd, 1981., str. 57.

nog proizvoda porasla sa 52,4% na 56,9%, odnosno realni osobni dohodak po radniku prema prethodnoj godini.³⁷ Međutim, prosjek dohodaka u tom desetljeću nije se mogao približiti prethodnim rezultatima, a to vrijedi i za razinu životnog standarda.

8. Pokazatelj rasta životnog standarda, uobičajen i u svijetu (iako nedovoljan), odnos je osobnog dohotka (plaće) i troškova života, odnosno razina troškova s jednim dohotkom u četveročlanoj obitelji. Taj odnos izražava i kupovnu moć, prate ga i statističari, ali i sindikati, pa se naziva i "*sindikalnom košaricom*". U 1980. godini takav je podatak u Savezu sindikata još necjelovito zabilježen (vjerojatno je uzet iz Republičkog zavoda za statistiku), a upozorava da za tu godinu prosječni osobni dohodak pokriva oko 80% troškova, odnosno da bi za pokriće troškova četveročlane obitelji bila potrebna 1,2 osobna dohotka, a 1983. godine već 1,5.³⁸ Do ovih recesijskih godina nisu se iznosili takvi alarmantni podaci, pa se može pretpostaviti da je odnos bio ili uravnotežen, a da je u spomenutim godinama brzog rasta osobnih dohodaka ostajalo i viška. U strukturi troškova života visoko mjesto zauzimala je prehrana, sa 53,7% u 1952., da bi opadala do 38% u 1975., ali je 1983. godine ponovo narasla na 43,5 (tablica 8.1.). Istovremeno je opadao udjel pića i pušenja, odjeće i obuće, a pozitivno su se povećavali izdaci za stan, ogrjev i rasvjetu, pokućstvo i opremu, higijenu i zdravlje, obrazovanje i kulturu, a najviše za promet i PTT, što je bila posljedica sve raširenije nabave automobila sa 1,7% u 1952. na 10,2% u 1983. godini (tablica 8.1.).

9. U osobnom standardu krupni rezultati postignuti su u *stanovanju*. Oni su izraženi naročito u tri segmenta. Prvo, radnik na dobivenom stanu u društvenom vlasništvu (i radne organizacije) "stječe stanarsko pravo, koje mu osigurava da, pod uvjetima određenim zakonom, trajno koristi stan" (Ustav 1974., čl.164). A ulaganje u stanove, kao ključnog uvjeta za dostojan život, vrlo je rano steklo prioritarno mjesto i u razdoblju od 1953. do 1984. godine izgrađeno je u SRH 900.000 novih stanova (tablica 5), što je predstavljalo polovinu ukupnoga stambenog fonda u SRH. Trećinu stanova izgradio je društveni sektor (prije općine, poslije radne organizacije), pa su samo u novogradnjama stanarsko pravo dobile 302.000 obitelji (tablica 5). Velik dio stanova "individualne" stambene izgradnje gradili su i zaposleni, bilo povoljnim kreditima koje su im dodjeljivale radne organizacije (uz kamatu od 1,5%), bilo bankarskim kreditima. Uz još relativno jeftino građevinsko zemljište (ako graditelj nije imao vlastitoga naslijeđenog), izgradnja individualnih stanova bila je u cjelini jeftina: 70-ih godina

³⁷ Aktualna društveno-ekonomska pitanja i zadaci sindikata, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1987., str. 12.

³⁸ Isto, str. 92.

za stan od 63 m² izdvajalo se sedam prosječnih godišnjih osobnih dohoda (što se u recesijskom razdoblju gotovo utrostručilo).³⁹ Za radne organizacije slabije ekonomske snage, ali i kao pomoć radnicima društvenih djelatnosti, sedamdesetih se godina, na prijedlog Sindikata, uvodi izgradnja “stanova solidarnosti”, za koje su sve radne organizacije prihvatile kao obavezu da od ukupnih sredstava izdvojenih u fondu zajedničke potrošnje za vlastitu stambenu izgradnju ili kreditiranje radnika, izdvajaju 4% u novoformirani fond, koji je imao svoje organe samoupravljanja i uz pomoć komune bio odgovoran za planiranje i izgradnju.

Drugo, stanari u društvenim stanovima plaćali su niske *stanarine*, koje, kako pokazuje struktura troškova života, s ogrjevom i osvjetljenjem sudjeluju sa 6,3 poena u 1952. i 11,7 u 1983. godini. Sredstva od stanarine nisu pokrivala ni troškove održavanja, što se za višegodišnji period odrazilo na kvalitetu zgrada, odnosno stanova, a prijedlozi o povećanju stanarina, barem do pokrivanja proste reprodukcije, nisu nailazila na odobrenje ni Sindikata ni radnika.

Treće, Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, 1981. godine, predloženo je da društveni stanovi postanu osobno vlasništvo, kao dio osobne potrošnje, dijelom i radi njihova održavanja, ali više zbog načelnih stavova da su oni stanarskim pravom ionako dati na doživotno uživanje i već su “privatni”, a za njihovu su izgradnju godinama izdvajali svi radnici, što je ulazilo u njihov “minuli rad”. Iako su bili pripremljeni projekti “*otkupa stanova*”, kojima se predlagalo da cijena bude proporcionalna amortizaciji i oko 15% tržišne vrijednosti, stanovi su počeli prelaziti u osobno vlasništvo tek početkom 90-ih. Razlike su ipak bile velike, jer se projektom SRH računalo da se sredstvima od “prodaje” društvenih stanova grade stanovi za one koji ih nisu dobili u svom radnom vijeku, a zakonodavac nove RH dobiveni je novac prepustio predračunu, i to bez ikakvih prethodno izrečenih obveza. Tako je prestala i društvena stambena izgradnja, a zajedno s radikalnim odbacivanjem svega socijalističko-samoupravnoga ugašen je i već dobro uhodan i efikasan stambeni sustav.

10. Veliko olakšanje u radnim uvjetima bila je i organizirana *prehrana* do 90% radnika, bilo u radničkim restoranima (topli obrok), bilo izdavanjem bonova kojima su zaposleni mogli kupiti namirnice u recipročnoj vrijednosti obroka. Na isti su način radnici iz fondova zajedničke potrošnje (iako je prehrana poslije financirana iz materijalnih troškova) izdvajali za izgradnju radničkih odmarališta u kojima su sa svojom obitelji mogli provesti *odmor* u trajanju od 8 do 14 dana, opet uz snižene cijene, a dio radnika i “besplatno”. Hrvatska je imala najviše odmarališta (tablica 4). Radnici su imali pravo i na besplatan prijevoz do mjesta odmora i natrag

³⁹ Uzroci i posljedice socijalnih razlika, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984., str. 51.

na osnovi K-15, u početku zvane i sindikalnom kartom, što je dodatno motiviralo radnike da svoj odmor provedu izvan mjesta boravka, steknu nove navike i bolje upoznaju domovinu.

11. Novim ustavnim pravom na besplatno *obrazovanje i zdravstvenu zaštitu*, uz kulturni život, sigurnu mirovinu i socijalnu skrb, ubrzanom izgradnjom njihove infrastrukture, radništvo, a i drugi građani stekli su uvjete za višu razinu zadovoljavanja ljudskih potreba i viši životni standard. Značilo je to duboku promjenu i u njihovu društvenom položaju, jer su pravno, a sve više i realno, dostupnošću svima podjednako, stjecali jednake šanse, i to višim obrazovanjem šanse u zapošljavanju, a potom i napredovanju, odnosno zdravstvenom zaštitom višu radnu sposobnost. U raspodjeli narodnog dohotka za te je namjene, uključujući znanost, kulturu i socijalnu zaštitu (“zajedničke potrebe”), izdvajano 13,7% u 1976., s blagim opadanjem u recesijskim godinama) na 13,2 u 1980. i 12,4 u 1984. godini).⁴⁰ Demokratizacijom obrazovanja i drugih djelatnosti, što se kao pojam i riječ koristilo za dostupnost svima i jednake šanse, a uz to na društveni trošak, na načelima solidarnosti, porastom broja ustanova-slужbi i korisnika, izrastao je visoko obrazovani kadar.

U 1977. godini u obrazovanju i kulturi bilo je 80.610, a 1984. godine 91.119 zaposlenih. U zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti radilo je 66.833, a 1984. godine 91.329 zdravstvenih i socijalnih radnika, ili zajedno 147.443 u 1977. i 182 448 društvenih djelatnika u 1984. godini.⁴¹ Praktično se životni standard mijenjao i poboljšavao u sva tri segmenta ovih oblasti društvenog rada: (a) u materijalnoj osnovi (prostor, oprema), (b) populaciji korisnika, odnosno cjelokupnog stanovništva i (c) društvenih djelatnika: prosvjetnih, zdravstvenih, znanstvenih, kulturnih, socijalnih i drugih profesija. U sustavu, brojnosti i kvaliteti u ovom dijelu društvenog rada zemlja se približila, a s mnogim se državama i izjednačila ili već dostigla Europu.

12. Spomenute pravednost i solidarnost, koje su nosile i socijalnu sigurnost, izrazito su bile utemeljene za građane “treće dobi” *umirovljenike*, a i za sve nesposobne za rad te slabe i materijalno neosigurane osobe u sustavu socijalne zaštite (skrbi). Mirovina, za koju su radnici uplaćivali doprinos cijeloga radnog vijeka, priznavala se kao “minuli rad” i utoliko su “prava iz mirovinskog i invalidskog osiguranja neotuđiva, osobna i materijalna prava” (Zakon iz 1982.). Puna mirovina za 40 godina radnog staža i 60 godina života (žene 35 i 55) iznosila je 85% od najboljih deset godina uzastopnih godišnjih prosjeka, a visina mirovine za 15 godina staža nije mogla biti manja od 35% mirovinske osnovice za muškarca, odnosno

⁴⁰ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., str. 63.

⁴¹ Isto, str. 35.

40% za žene. S obzirom na različitost radnog staža i osiguranja pri umirovljenju, prosjek mirovine iznosio je 58,2% u 1976., a 59,7% u 1980. godini, odnosno 56,3% u 1984. godini.⁴² U početku je postojao jedinstven Fond socijalnog osiguranja, a 60-ih godina 20. stoljeća razdvaja se i organiziraju se samostalni fondovi za radnike, i to mirovinski, odnosno zdravstveni fond, a osnivaju se i poseban fond za obrtnike, odnosno individualne poljoprivrednike. Posebna skrb dodatno je izražena otvaranjem domova za starije osobe (zvani su i domovi umirovljenika).

13. *Socijalna skrb*, kao sustav, i socijalni rad, kao djelatnost, imali su sve ustanove, oblike i mjere slične onima u europskim “državama blagostanja”, ali s naglaskom na osposobljavanju za rad rehabilitacijom, pomoći pri zapošljavanju, pružanju neposredne stručne pomoći, svakako uz već redovne ustanove za ometene u razvitku, za smještaj djece lišene roditeljskog staranja i drugo. Prevladavanjem ratnih posljedica, pokazatelj promjena naročito je karakterističan za djecu lišenu roditeljskog staranja. Njihov se broj od 20.520, smještenih u 262 doma 1951., smanjio na 5000 štićenika u 64 doma 1960. godine, odnosno na 4231 štićenika u 47 domova 1978. godine, s trendom blažeg smanjivanja.⁴³ Suprotno se dešavalo s djecom ometenom u razvitku, čiji se broj stalno povećavao – od 2.402 štićenika u 32 doma 1951. do 11.688 štićenika smještenih u 89 domova 1978. godine (podaci su za Jugoslaviju). Među oblicima socijalne zaštite sa 106.766 korisnika 1985. i 152.431 korisnikom 1988. godine, dakle, u razdoblju recesije, znatne su bile stalne i povremene novčane pomoći, koje je 1985. primalo već 33.250, a neznatno više 1988. godine, tj. 36.476 korisnika.⁴⁴ U trećem desetljeću SRH socijalna je zaštita preuzela skrb i nad staračkim poljoprivrednim domaćinstvima, uz izvjesnu naknadu – proporcionalnu obimu imovine. Udio sredstava za socijalnu zaštitu bio je relativno malen, uz sudjelovanje s 1,1% u društvenom proizvodu 1976. i 1,2% 1984. godine, odnosno u ukupnim sredstvima za zajedničke potrebe najniži s 8,3 poena u 1976. i 9,7 u 1984. godini, ali blizu udjela znanstveno-istraživačkih djelatnosti.⁴⁵

14. U oblasti socijalne politike bila su i dodatna prava *žene i obitelji*: porodijski dopust, oprema za novorođenčad, skraćeno radno vrijeme i znatni dječji doplati, koji je 1976. primalo 329.000, a 1984. godine 378.000 djece i omladine. Taj obim je opao na 264.316 korisnika 1988. godine.⁴⁶ Veliku pomoć obitelji je dobivala i smještajem djece u jaslice i vrtiće, što

⁴² Isto, str. 136.

⁴³ Trideset godina samoupravljanja, SZS, Beograd, 1981., str. 149.

⁴⁴ Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 344.

⁴⁵ Privredni i društveni razvitak SRH 1976.–1984., str. 63.

⁴⁶ Statistički godišnjak SRH, RZS, Zagreb, 1989., str. 322.

je znatno oslobađalo žene, a djeci pružalo mnogo pogodnosti, posebno u njihovu odgoju u vrtićima. Godine 1979. boravilo je u jaslicama 7.173, a u vrtićima 60.169 djece, a 1987. u jaslicama 13.303 i vrtićima 73.032 djece.⁴⁷ Broj djece uzrasta od 3 do 6 godina na 1000 stanovnika sa 16 u 1947., dosegnuo je 253 djece u 1988. godini. Obitelji su veliku potporu imale i u školovanju svoje djece, tako što su brojni učenici i studenti dobivali stipendije i bili smješteni u đačkim i studentskim domovima, obilno subvencioniranima u prvo vrijeme od države, a poslije od samoupravnih interesnih zajednica.

15. Ukupni rezultati povećanja životnog standarda odrazili su se i na produženje *životnog vijeka* u prosjeku od 65,7 godina za muškarce i 72,3 godina za žene u 1971. godini deset godina potom na 66,7 i 74,2 godine. Iako je usporen prirodni priraštaj od 11,6% na 1000 stanovnika 1955. na 2,3% u 1985. godini, znatno je smanjena smrtnost. Na 1000 novorođenčadi umiralo je 93 u 1955., a dvadeset godina poslije samo 16,6. Na 1000 stanovnika umiralo je 10,5 odraslih osoba 1955., a 11,2 1985. godine.

16. Opći napredak u životnom standardu, dokumentiran u ovom prikazu i rezimeu, višeslojna je rezultanta niza čimbenika, svakako i prvo-razrednog pokretača i organizatora razvoja – subjektivnog faktora te s njegove strane iniciranoga i ostvarivanoga novog društveno-ekonomskog i političkog sustava.

Društveno vlasništvo, kao prvi temelj, i samoupravljanje njime i ukupnom društvenom reprodukcijom kao neotuđivo pravo, kao drugi temelj, dali su prostore kolektivnoj i individualnoj inicijativi, poduzimljivosti i stvaralaštvu i uvjete da mogu pratiti svoj rad i rezultate, programirati potrebno i željeno i realno očekivati uspjeh i bolje sutra. Nije sve i u svim sredinama i vremenima išlo glatko, posebno posljednjih deset godina, ali je promjenama 90-ih 20. stoljeća postalo još gore, pa nostalgija nije slučajna. Ako bismo se poslužili “indeksom siromaštva” (DISCOM FORT-ov “Misery index”) iz 1990. godine koji se mjeri odnosom stope nezaposlenih i rasta cijena na malo, s granicom omjera 30, SRH (u okviru SFRJ) do 1974. godine stoji ispod granice “siromaštva”, a ne udaljava se znatnije ni narednih godina do prelaska u recesiju.

Ukupno narasli životni standard i bogatija zemlja, usprkos zastoju 80-ih godina 20. stoljeća, ostavila je čvrste rezerve novoj vlasti i državi, koje su olakšavale vođenje obrambenog rata, i to s bitno manjim oscilacijama u razini života nego što se objektivno moglo očekivati. Tih su godina stabilne temelje države i nacije još uvijek nosili radnički savjeti, odnosno socijalistička samoupravljačka poduzeća i isto tako dobro građene komune.

⁴⁷ Isto, str. 32.

Stanje se nije moglo prekinuti radikalnim ideološko-političkim zaokretom, a radnici i građani, iako često zbunjeni i nesnalažljivi, podvrgnuti gaženju, odbacivanju i pljačkanju, nisu se olako mirili s nestajanjem svega izgrađenoga, stvorenog njihovim radom i odricanjem. I revoltom i šutnjom posvjedočili su vrijednosti, koje su ih vodile, od egalitarnih ideala i oslobođenja rada do pravednosti, solidarnosti i uzajamnosti, ljudskog bratstva i drugarstva, jednako tako i ljudskih i građanskih prava te etičkih normi i vrlina.

Napomena: u ovom rezimeu uzete su i šire sastavnice životnog standarda, kao što su kulturno-obrazovni, zdravstveno-socijalni, komunalni, s izuzetkom znanstvenoga, a dijelom i općeg standarda. Uzimajući ih kao više ljudske potrebe, koje svojom djelatnošću sa korisnicima zajedno, realiziraju društvene djelatnosti (školstvo, zdravstvo, kulturne, znanstvene, socijalne, sportske i druge ustanove i organizacije) i čine cjelovitost životnog standarda, nije ih, iako su obrađene, bilo moguće objaviti u ovom radu.

Literatura

1. Aktualni problemi privrednih kretanja 1983. godine, Ekonomski institut, Informator, Zagreb, 1983.:
 - Gorazd Nikić, Osobna potrošnja,
 - Josip Štahan, Životni standard i ekonomska stabilizacija,
 - Pero Jurković, Politika opće i zajedničke potrošnje,
 - Neven Mates, Međugranski odnosi u osobnim dohocima.
2. Aktualna društveno-ekonomska pitanja, Vijeće SSH, NIP Radničke novine, Zagreb, 1987.
3. Broz, Josip Tito, ekspozice Predsjednika Vlade FNRJ na prvom redovnom zasjedanju Narodne skupštine drugog saziva, Borba, Beograd, 1950.
4. Bežovan, Gojko, Stambena politika, NIP Radničke novine, Zagreb, 1987.
5. Družić, Gordan, Hrvatska obratnica – Stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
6. Dugoročni program ekonomske stabilizacije 1981., CRS, Beograd, 1983.
7. O Društvenom planu FNRJ, Borba, Beograd, 1951.
8. Hollstein, Walter – Meinhold, Marianne, Socijalni rad u kapitalističkim produkcijom uslovima, Viša škola za socijalne radnike, Beograd, 1980.
9. Horvat, Branko, Kakvu državu imamo, a kakvu državu trebamo, Prometej, Zagreb, 2002.
10. Izvještaj za VI. kongres SSH, Vijeće SSH, Zagreb, 1982. (isto 1978.)
11. Jugoslavija 1945.–1985. godine (usporedni pregled po republikama) SZS, Beograd, 1986.
12. Osnovni zakon o mirovinskom osiguranju (SFRJ), Službeni list, Beograd, 1965. (isto 1982.)

13. Organiziranost, programiranje i nosioci socijalne politike, Ju-konferencija za socijalne djelatnosti, zbornik, Beograd, 1980.
14. Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ 1947.–1951. godine, Borba, Beograd, 1947.
15. Perišin, Ivo, Hrvatska u svjetskom vrtlogu, Razlog, Zagreb, 2006.
16. Privredni i društveni razvitak SRH 1976–1984, RZS, Zagreb, 1986. (isto za 1970.–1980.)
17. Problemi porodice i mladih, zbornik, Republički zavod za socijalni rad, Zagreb, 1982.
18. Pusić, Eugen, Socijalna zaštita i društveni razvoj, Savez društava socijalnih radnika Hrvatske, Zagreb, 1976.
19. Radnička klasa i kultura, zbornik, NIP Radnička štampa, Beograd, 1974.
20. Samoupravne interesne zajednice, VSSH, NIU Pregled, Zagreb 1974.
21. Statistički godišnjak SRH za 1989., RZS, Zagreb, 1989.
22. Statistički godišnjak SFRJ za 1989. godinu, SZS, Beograd, 1989.
23. Socijalistička republika Hrvatska u brojkama 1977.–1987. godine, RZS SRH, Zagreb, 1988.
24. Sirotković, Jakov, Hrvatsko gospodarstvo 1945.–1992. godine, HAZU, Zagreb, 1993.
25. Sistemska rješenja iz oblasti zdravstva u svijetu i kod nas, Zavod za zdravstveno osiguranje SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1980.
26. Socijalni rad u samoupravnom socijalističkom društvu, Savez društava za socijalni rad, Beograd, 1982.
27. Šefer, Berislav, Socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu, Ekonomski institut, Informator, Zagreb, 1981.
28. Šefer, Berislav, Socijalna politika na početku 21. stoljeća, Socijalna misao, Beograd, 1997.
29. Tonković, Stipe, Sindikati socijalističke Jugoslavije, NIP Radničke novine, Zagreb, 1984.
30. Tonković, Stipe, Socijalna politika – životni standard, Zagreb i Hrvatska u Titovo doba, Savez društava Josip Broz Tito, Zagreb, 2004.
31. Trideset godina samoupravljanja 1950.–1980. godine, SZS, Beograd, 1981.
32. Ustav Narodne republike Hrvatske, Narodne novine, Zagreb, 1947.
33. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1963. godine, s Ustavnim amandmanima iz 1967. i 1968., Savremena administracija, Beograd, 1969.
34. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. godine, IV. izdanje, Narodne novine, Zagreb, 1977.
35. Utjecaj tržišta na privredni razvoj, ZIT/CEMA, Zagreb, 1986.
36. Uzroci i posljedice socijalnih razlika, Zavod za samoupravljanje pri VSSH, NIRO Radničke novine, Zagreb, 1984.
37. Vinski, Ivo, Dugoročni rast društvenog proizvoda i fiksnih fondova Jugoslavije, Ekonomski institut Zagreb, 1976.
38. Vojnić, Dragomir, Ekonomska stabilizacija i društvena reprodukcija, Ekonomski institut, Informator, Zagreb, 1983.
39. Nedeljković, Rastimir, Teorijske osnove socijalnog rada na razmeđu stoljeća, Socijalna misao-zbornik radova, Beograd, 1997.

40. Zakon o socijalnoj zaštiti, Sabor SRH 1974. i 1983. godine, Narodne novine, Zagreb, 1974. i 1984.
41. Zakon o radnim odnosima, Sabor SRH 1978., NIO Radničke novine, Zagreb, 1979.
42. Zakon o stambenim odnosima, Sabor SRH 1974., Narodne novine, Zagreb, 1974.
43. Zakon o zapošljavanju, Sabor SRH 1974., Narodne novine, Zagreb, 1975.
44. Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Sabor SRH 1980., Narodne novine, Zagreb, 1982.
45. Zakon o financiranju općih društvenih i zajedničkih potreba, Sabor SRH 1974., Narodne novine, Zagreb, 1975.
46. Zakon o udruženom radu, Skupština SFRJ 1976. godine, NIO Radničke novine, Zagreb, 1977.

Bankarski i financijski sustav u Titovo doba

IVO PERIŠIN

Nekoliko prethodnih napomena o ekonomiji Hrvatske prije uspostave SFRJ

Nije nepoznato da je Jugoslavija, kao skup šest federalnih jedinica, bila jedna od najnerazvijenijih zemalja Europe. Industrija je bila vrlo slabo razvijena, a moglo bi se reći i da nije bilo razvijene prometne infrastrukture. Seljaštvo, koje je živjelo na malim pauperiziranim imanjima, činilo je 80% ukupnog stanovništva, koje je bilo, dobrim dijelom, nepismeno ili polupismeno. K tome, cijelo razdoblje od završetka Prvoga svjetskog rata pa do uspostave FNRJ bilo je izrazito depresivno i nestabilno i stoga nepodesno za bilo kakav gospodarski razvitak. Na to su, u prvom redu, utjecale prilike u Njemačkoj, gdje je pod teretom reparacija bio uzdrman cjelokupan bankarski sustav, ne samo u Njemačkoj nego i Austriji, a posredno i u Hrvatskoj, u kojoj su dominirale male, pretežno eskontne bančice lokalnog značenja. U to je vrijeme daleko najveće značenje imala Prva hrvatska štedionica, koja se, slomom Kreditanstalta, također zaljuljala. Ona je 1920-ih godina rasla nezdravim procesom pripajanja malih problematičnih banaka, a u strukturi kapitala imala je velike udjele austrijske industrije. Na takav su način, istovremeno, i Prva hrvatska štedionica, a i cjelokupno bankarstvo Hrvatske dospjeli u krizu zbog nemogućnosti naplate seoskih dugova. Seljaštvo je upalo u tešku nesolventnost, prije svega, zbog smanjenja opsega svjetske trgovine od 2.858 milijuna mjesečnog izvoza 1929. godine na 1.122 milijuna 1932. godine, s tim da je taj pad izvoza bio uglavnom izazvan padom cijena primarnih proizvoda. Za Jugoslaviju je pad cijena poljoprivrednih proizvoda 1932/33. iznosio između 60 i 65%, što se moralo odraziti na ionako slabu kupovnu moć cjelokupnog stanovništva i na sposobnost otplate dugova.

Neznanje i reorganizaciomanija – osobine prve faze razvitka financijskog sustava

I to je, kratko rečeno, bila ekonomska slika Hrvatske početkom narodno-oslobodilačkog rata. A to se stanje i pogoršalo do 1945. godine, pa je trebalo pronaći formulu za omogućavanje kakva takva početka razvitka koji bi omogućio preživljavanje. U tom trenutku zemlja se našla pred novim problemom, a to je bio problem kadrova, koji su se regrutirali iz redova boraca narodno-oslobodilačke borbe i nisu imali gotovo nikakvih znanja o ekonomiji poslovanja, a posebno ne o nekakvoj socijalističkoj ekonomiji. Državnom rukovodstvu, koje i samo nije dovoljno znalo, nije preostalo ništa drugo do li prihvatiti, kako se to onda posprdno govorilo, savjete Griše, to jest tzv. stručnjaka koje su Rusi dobrohotno uklinili u sve važne jugoslavenske institucije. U suštini, to su bili nekreativni, drugorazredni činovnici koji nisu bili u stanju nešto doprinijeti razvitku ekonomskih odnosa.

U to vrijeme problemi konstituiranja financijskog sustava postajali su jednim od najtežih problema zemlje, u kojoj je trebalo pokrenuti snažan, zdrav razvitak. Međutim, nije bilo nikakva znanja o tom sustavu. Znalo se jedino to da raspoloživa sredstva treba rasporediti tako da se omogući zadovoljavanje elementarnih potreba društva, koje su bile prevelike u odnosu na raspoloživi dohodak. Stoga se, uz niz mjera, poznatih pod nazivom eksproprijacija eksproprijatora, te Zakon o likvidaciji zemljoradničkih dugova i Zakon o konverziji predratnih državnih dugova, poduzimaju i mjere kako bi se cijeli bankarski i kreditni sustav stavio pod kontrolu države. To je bio složen posao, jer je uz onih nekoliko državnih banaka postojalo i 700 privatnih banaka. Glavni cilj reorganizacije bio je pronaći modalitet maksimalne koncentracije novčanih sredstva. Nakon nekoliko formalnih, a beznačajnih reorganizacija, 1946. godine provedena je fuzija svih državnih kreditnih poduzeća za kratkoročno financiranje s Narodnom bankom, koja pod svoju nadležnost preuzima cjelokupno kratkoročno kreditiranje. Dugoročno financiranje stavljeno je u nadležnost Državne investicijske banke. Pri tome je posebno značenje imao državni budžet, koji je, u prvoj fazi razvitka, imao sva obilježja administrativno-financijskog mehanizma. To je bio plan stvaranja jedinstvenog fonda državnih novčanih sredstava i plan njihove upotrebe u suglasnosti s općedržavnim privrednim planom. U nj su se slijevali svi prihodi, ne samo društvene privrede, nego i oni koji su se cijedili od stanovništva kako bi se financirale sve opće potrebe društva.

Državna investicijska banka u tom je sustavu, u stvari, tehnički aparat za financiranje investicija iz državnog budžeta, s tim da njena uloga iz godine u godinu sve više jača, jer se u nju slijevala sva hipertrofirana akumulacija kojom su se gradili najvažniji privredni objekti.

Jasno je, samo po sebi, da je to bio sustav kompletne centralizacije akumulacije, podređen subjektivističkim kriterijima. Takav sustav onemogućavao je bilo kakvu samostalnu aktivnost gospodarskih subjekata, a k tome je razbuđivao inflacijske tendencije, koje su dugo vremena tinjale u sjeni državno određivanih cijena.

Sličan formalizam postojao je i u sferi kratkoročnog financiranja, premda je izgledalo da se on temelji na nekim objektivnim mjerilima, sadržanima u kreditnim i kasenim planovima, pravljenima na osnovi subjektivnih procjena, koje nisu imale nikakve veze sa stvarnošću. Sve do raskida sa staljinizmom suština nije bila bitna. Bitno je bilo kopiranje instrumentarija iz prakse Sovjetskog Saveza.

Tek se 1948. godine dolazi do zaključka da Narodna banka, iako organizirana u šest republičkih centrala, nije u stanju sagledavati sve probleme lokalne privrede. Isto tako, ona nije bila osposobljena za reorganizaciju poljoprivredne proizvodnje i njen tobožnji socijalistički preobražaj. To tim više, jer još nije postojao nikakav jasan koncept, osim onoga iz SSSR-a, koji se pokazao potpuno nesocijalističkim. To je najbolje dokazala praksa seljačkih radnih zadruga, koje su satrle inicijativu malih zemljoposjednika. Tijekom tih godina počela su jačati vlastita promišljanja koja su se sve više udaljavala od sovjetskog modela.

Era samoupravljanja kao najdalekosežnji Titov doprinos izgradnji istinskoga socijalističkog društva

Lutajući preko grešaka prve faze izgradnje novog društva, stalno se dolazilo do novih spoznaja i na tim se greškama učilo. Tako se posumnjalo u ruski koncept, a time se konačno došlo do potrebe ograničavanja uloge države, i to postepenim širenjem prostora radničkom samoupravljanju. Taj proces prati demokratizacija društvenih odnosa koja se oslanja na proces sve snažnije decentralizacije akumulacije. S tim povezano, uz općedržavni investicijski fond, formiraju se republički i lokalni investicijski fondovi. Međutim, taj proces, koji je bio zamišljen kao proces postupnog ukidanja državnog kapitala, nije ostvaren, i to zbog nerazumijevanja dalekosežnog značenja ideje samoupravljanja. Tome su doprinijele, već tada nabujale, moći republičkih vlastodržaca, koji su se međusobno natjecali tko će se dokopati što većeg dijela kolača, i to unatoč tome što je bilo evidentno da za sve te njihove natjecateljske ambicije nema pokrića u ostvarenim prihodima i da će se ono morati pronaći zaduživanjem zemlje u inozemstvu i sve izraženijoj inflaciji, koja se dugo vremena tumačila kao plansko korigiranje odnosa cijena. I to je bila rak rana, koja je sve više metastazirala u ekonomici zemlje i paralizirala snažniji razvitak radničkog samoupravlja-

nja, a njen se snažan izdanak postepeno stvarao i u sferi kreditnih odnosa. Tako banke sve više poprimaju osobine privrednih subjekata i trude se kako bi osigurale što uspješniji razvitak svoje klijentele, ponajprije boljim korištenjem raspoloživima, ali nedovoljno iskorištenim gospodarskim potencijalima. Pokazalo se da se ogromne razvojne mogućnosti mogu iskoristiti ako se otkriju modaliteti kojima bi se u cjelokupnom gospodarstvu oživjela i razbuktala do tada u nas umrtvljena težnja optimalizaciji i energiji autosanacije. Ta težnja, inače, u svijetu silovito izvire iz pokretačke snage pobuda svake jedinice te tako aktivira svaku, pa i najbolesniju, imovinsku česticu u kojoj je zaglavio utrošeni društveni kapital.

To je nesumnjivo bila jedna od najblistavijih ideja Tita i njegovih glavnih suradnika koja, nažalost, nije naišla na dostojno priznanje brojnih teoretičara, koji su jedino rješenje vidjeli u razvitku burzovnog poslovanja i nesmiljenoj konkurenciji i banaka i njihove klijentele. Istina, bilo je i suprotnih gledanja, koja su samoupravljanje zamišljala kao usitnjene gospodarski logične cjeline. Sa svim tim oblicima nerazumijevanja trebalo se boriti i to nije bio lak posao, tako da je moralo proteći nekoliko desetljeća da bi samoupravljanje steklo punu afirmaciju kao sustav koji je u stanju izvesti optimalizaciju, a bez izazivanja konkurentskih sukoba i sličnih nevolja koje prate razvitak suvremenog kapitalizma.

Iako, po svemu sudeći, u suvremenoj ljudskoj prirodi tinja sklonost makinacijama, pa i prevarama, ideja samoupravljanja ipak je našla prostor za svoje unjedrenje, što nam vrlo očito pokazuje praksa tzv. komunalnih banaka. One su, u stvari, istinske poslovne banke, a u Hrvatskoj su bile 62. U relativno dugačkom periodu imao sam najneposredniji uvid u poslovanje tih banaka, pa danas mogu iznijeti ocjenu da u njihovu poslovanju nije bilo gotovo nikakvih problema. To se odnosi na razdoblje od 1970. do 1990. godine. U to sam vrijeme, mogao bih reći, imao najbolji uvid u njihovo poslovanje. Sve probleme s kojima su se sretale te su banke uspješno rješavale, a tek poneki slučaj, koji je nadilazio njihovu mogućnost, rješavale su u suradnji s nešto jačim regionalnim bankama. Iz pozicije depozitno-kreditnog rezervoara postepeno su prerastale u polivalentnoga financijskog posrednika, koji pokušava, a u tome najčešće i uspijeva, asistirati i pokretati proces financijsko-imovinskog restrukturiranja svoje klijentele. U tom su naporu pronalazile alternativne oblike pribavljanja i plasiranja sredstava, potiskujući "term" kredit i zamjenjujući ga novim modalitetima financijskih odnosa. Tako su se pretvarale u svojevrсну kliniku – financijsku radionicu – koja istražuje modalitete pokretanja, transformacije, pa i resekcije pojedinih malignih taložina u strukturi imovine svoje klijentele i doprinosile oslobađanju kapitala, zarobljena u raznoraznim nelikvidnim oblicima. To se i danas teško shvaća iako su upravo tim postupcima otkrivani imobilni, nelikvidni, blokirani i upropašteni dijelovi

imovine, koji se, ipak, mogu aktivirati smišljenom politikom konverzije, svapovanja, otkupa, pa i prodaje tih bolesnih udjela, i to na temelju tržišne negocijacije interesenata. Banka je organizator, inicijator i prvo mjesto susreta zainteresiranih.

Na takav je način svaka od tih banaka, za koje je potom izmišljena teorija da su premalene, pa ih treba likvidirati, zajedno s unapređenjem svoje depozitno-kreditne funkcije objedinjavala funkciju savjetnika, svojevrsnog brokera, dilera, faktora i burzice, na kojoj se negociraju različite imovinske čestice i prava. Međusobno isprepletene veze, koje se razvijaju u tom ambijentu, ne samo što smanjuju pritisak na bankarski kredit nego i racionaliziraju njegovu upotrebu i onemogućuju bujanje nenaplativih kredita, a svemu je tome težište u povezanosti neposrednih interesa partnera. Takav sustav nije moguće ostvariti u uvjetima antagonizma i zavisiti, na što banka, kao asocijacija koja upravo time i sama postaje nekakva financijska radionica koja se bavi sve širim krugom poslova ali i nadzire sve procese, mora osobito paziti. U tome joj, neposrednu, pomoć pruža republička centrala Narodne banke kako bi se u korijenu satrle negativne tendencije, koje se neumitno javljaju svugdje gdje se radi o novcu. U ovom se eksperimentu, nazovimo ga povijesnim, radilo o imploziji novog pristupa financijskim problemima.

Sve što je navedeno u prilog izrasloga koncepta, međutim, ne znači da je taj sustav bio bez mana. One su proizlazile iz moći nekih pojedinaca, koje radnička samouprava nije uspijevala obuzdati. Unatoč tome, ovaj je sustav omogućavao, pa i nametao, integracijske procese, koji su se odvijali bilo unutar područja pojedinih banaka, ali isto tako i one koji su proizlazili iz snažnijih gospodarskih centara. Među njima treba, na prvom mjestu, spomenuti Zagreb, kao najjači gospodarski centar Hrvatske na čemu je izrasla nešto snažnija banka, koja je bila sposobnija od ostalih da se upušta u odnose s inozemstvom. Na isti je način jačalo i nekoliko banaka regionalnog karaktera – u Splitu, Rijeci i Osijeku. Pri tome nije dolazilo do razmirica, jer se radilo o suradnji u obostranom interesu. U tim prilikama postepeno se rješavala hrvatska agrarna prenaseljenost, i to na račun povećavanja broja zaposlenih izvan agrarnog sektora. To je period u kojem je pojam nezaposlenosti bio nepoznat, premda je i taj razvitak bio praćen nizom negativnih pojava, kao što su, na prvom mjestu, inflacija i sve veća zaduženost prema inozemstvu. To, ni u kojem slučaju nije bila posljedica opisanoga monetarno-kreditnog sustava, nego prije svega investicijske euforije, koju državno rukovodstvo nije znalo obuzdati. Bilo je pokušaja da se ograniči bujanje državnog kapitala kao osamostaljene sile, ali se u tome ni jednom nije uspjelo, i to zbog stavova onih koji su podržavali rast državnog kapitala, a i zbog centrifugalnih tendencija, koje su u Jugoslaviji bile sve snažnije. Međutim, to je posebna priča, koja izlazi iz okvira naših

razmatranja monetarno-kreditnog sustava s komunalnim bankama kao organizatorima procesa transformacije zaostale gospodarske strukture i prijelaza među razvijenije. U tom su se procesu pojavljivale mnoge nove, ruskom socijalizmu nepoznate pojave, koje su se odnosile na razvitak slobodne negocijacije i raznovrsnih oblika osiguranja.

Iznoseći tu sliku potencijalne moći novih odnosa, svjestan sam toga da će neki sve to ocijeniti kao utopijsku zamisao, premda ju je praksa potvrdila. Takvima bih savjetovao da umjesto razmišljanja o toj utopiji pokušaju proanalizirati dosadašnje rezultate, ostvarene ne ovim, nego novim konceptom, koji je izazvao gospodarsku tragediju i praktički ništa nije ostavio. Ostavio je, doduše, golem vanjski dug i niz novih bankarskih palača s ne malim brojem bogatuna, od kojih ni jedan ne bi mogao dokazati porijeklo svog bogatstva.

Značenje samoupravljanja u svjetlu tranzicije hrvatskoga gospodarstva i bankarstva nakon 1990. godine

Svakim danom sve očitije dolazi do izražaja veliko značenje ideje samoupravljanja. To je povezano sa sve većim problemima suvremenog svijeta, koji razdiru sve izrazitija nezaposlenost i socijalne razlike, korupcija i zaprepasujuće privilegije menadžerskih struktura. To se već polako pomalja i kroz sve razrađenije kritike korporacijskog ustroja, u kojemu se, i pored njegovih pozitivnih stečevina, kriju opasni izdanci dominacije. Korporacije se pretvaraju u nepregledne polipe s dugačkim krakovima, kojima sve više stežu svoje konkurente dok ih ne osvoje. Tada menadžment sebi stvara bezgranične mogućnosti za falsificiranje rezultata poslovanja na čemu uzak krug rukovodilaca stječe golema bogatstva. To je teško otkriti, pa istrage traju godinama. O tome svjedoče slučajevi Enrona i Parmalata. I iz današnje poslovne prakse ima mnoštvo primjera gdje se umjesto samoupravljanja izlegao korporacijski model najgoreg tipa. O tome je, samo da usput spomenem, Esad Čolaković nedavno objavio knjigu “Menadžerski ugovori”, u kojoj pokazuje kako se vlasnici poduzeća, koji su ujedno i direktori, koriste perfidnim metodama zarađivanja, i to tako da svoje osobne rashode knjiže kao poslovna sredstva. Slično je i s menadžerskim ugovorima gdje vlada pravilo da je dopušteno sve što nije izričito zabranjeno.

U institucijama financijskog sektora, koji je najmračnija zona indolentnosti i gdje se ne sagledava što je uzrok, a što posljedica, vlada osjećaj nemoći. Njih ne dodiruju privredna pitanja, osim u iznimnim slučajevima kad se pokušaju osjetiti organskom sastavnicom gospodarske cjeline iz koje i same vuku sokove potrebne za vlastito djelovanje. Naročito se bave distribucijama prava za koja ne postoje izvori

sredstava, osim u povećanju nameta i zaduženosti prema inozemstvu, ili pak u rezanjima pojedinih rashoda, na koje su se i privreda i pojedinci već navikli.

Upravo na tu međupovezanost bankarstva sa svojom klijentelom politika je izvršila nemilosrdan atak, dajući banke budzašto tobožnjim dokapitalizatorima, njihovu klijentelu prepuštajući propadanju, a društvenu cjelinu u nezamislivoj nezaposlenosti. Time je, uz ostalo, izvršen samoubilački prevrat, kojim su naše banke potpuno izmijenile svoje funkcije i umjesto da budu klinike, koje bi istraživale najpovoljnije modalitete pokretanja, transformacije, pa i resekcije malignih tumora u strukturi imovine svoje klijentele, oslobađajući tako kapital zarobljen u raznoraznim nelikvidnim oblicima, pretvorene su u nemilosrdne kamatare.

Za takvu se politiku zalažu pobornici tobožnje profitterske ekonomije koji nikako da shvate da se profit ne stvara pljačkom i uništavanjem, nego samo razvijanjem nove konkurentne proizvodnje.

Suodgovornost za razvitak sredine u kojoj djeluju na svoj su način pokazivale, manje-više, sve ugledne banke, osim takozvanih financijskih inženjera, koji su se kao gljive poslije kiše pojavili u tzv. tranzicijskim zemljama gdje je procvao divlji kapitalizam i, uz ostalo, izvršen je i prevrat u bankarstvu, koji ga je potpuno odvojio od problema njegove gospodarske klijentele. Osim toga ništa nije učinjeno na stimuliranju štednje koja je dobrim dijelom ostala u inozemnom azilu. Ono što je kod kuće s neba palo dobro je ukamaćivano, a drugi je dio uz sramotnu kamatu polagan u inozemstvu i služio je kao kontrapart za uzimanje skupih kredita, s time da banke te kredite dobrim dijelom pretvaraju u kune kako bi odobrile što više kredita građanima i na tome ostvarivale velik profit.

Kad se već sve iz staroga socijalističkog sustava poput Sodome i Gomore ruši u ognju, trebalo je u vatri spaliti i one 62 banke koje su u Hrvatskoj postojale u bivšoj državi, i u pravilu besprijekorno obavljale svoje depozitno-kreditne funkcije. Mogu dokazati da sve greške u zamašnim investicijama nisu povezane s njima nego s politikom, koja je u to vrijeme izražavala natjecateljsku jurnjavu republika, a te su, tobože, bančice gasile vatru i osiguravale tokove proizvodnje, na čemu bi im svaki čestit znalac morao čestitati.

Govoreći o svemu tome, ne želim posebno spominjati da su se u periodu divljeg kapitalizma, koji se razvio u razdoblju tranzicije, u poslovanju naših banaka pojavile zloupotrebe, pa i pljačke. To je poseban problem, povezan s potpunim odsustvom društvenog nadzora, što je uzeo širokog maha u cjelokupnom hrvatskom gospodarstvu.

Međutim, prilikom plediranja za usku povezanost interesa banaka s interesima njihove klijentele, treba barem spomenuti da ideja o bankama udruženog rada nije bila puka izmišljotina, jer su se slične ideje pojav-

ljivale i mnogo prije. Tako, na primjer, i stotinjak godina prije, dakle, u doba modernoga, a ne srednjovjekovnog bankarstva, susrećemo teoretičare koji zastupaju gledište da glavna uloga banke ne bi trebala biti profit, nego interesi njene klijentele. Stoga glavni cilj nije povećanje dioničarske dobiti, nego su to socijalni ciljevi, čime bi banke postajale zajedništvo građana koji posluju s njima. Po tom gledištu, one bi postajale, *citizenship*, što građani u suštini i jesu. O tome je još 1902. godine pisao John P. Davis u svojoj knjizi *Corporations*. Neke naznake pojavljivanja takvih odnosa mogu se sresti i u nekima današnjima velikim korporacijama, koje ne zanemaruju socijalne funkcije kako bi se njihovi interesi povezali s interesima građana.

Svakom bi pismenom ekonomistu moralo biti, samo po sebi, jasno da naša tema navedenim nije ni izdaleka iscrpljena. Uz ostalo, trebalo bi barem spomenuti nedoraslost našega financijskog mehanizma koji je, uz svu samoreklamu, do danas ostao sakat, jer nisu razvijeni ni pouzdan nadzor, a ni sve komponente novčanog tržišta, koje bi omogućavale konverziju nedovoljno likvidnih sredstava u likvidna, o čemu sam i pisao.

Kad se svemu tome doda i odnos banaka s inozemstvom, kojim se na najneracionalniji način koriste devizne rezerve, upotpunjuje se slika o žalosnom odnosu prema nezanemarivoj štednji naših građana koja je mogla odigrati važnu ulogu u našem razvitku, koji je i pored rasta inozaduženosti nizak i niži od stopa rasta u drugim tranzicijskim zemljama.

Moje opiranje razvitku tržišta kapitala nije posljedica nerazumijevanja uloge tog sustava utemeljenoga na razmjeni prava i sekuritizaciji u razvoju moderne ekonomije s brojnim principima brze seobe kapitala. Uostalom, o tom mehanizmu, još u doba “kvazi socijalizma” godine 1986. napisao sam poveću knjigu “Svjetski financijski vrtlog” u kojoj sam temeljito opisao značenje procesa stvaranja vrlo rastresite strukture financijske imovine s velikom sposobnošću transformacije nelikvidnih oblika u likvidne. Tim omekšavanjem strukture imovine i strukture izvora financiranja, s pratećim razvitkom sekundarnog tržišta, a posebno burze, kao najorganiziranijeg oblika tog tržišta, koja je pravo čudo u mogućnostima promjene strukture likvidnosti, stvoren je mehanizam garancije permanentne likvidnosti, što se u socijalizmu nije znalo riješiti.

Ni pred najžustrijim nasrtaјima pobornika vladajućeg stava za koje je tržište svojevrsna vječna fantazma, što se sve više pretvara u mit, ostajem uvjeren da se taj sustav približio svom kraju i nije mi ni na kraj pameti polagati u grob posljednju nadu, zadojenu pravednošću jednakom za sve ljude ovoga našeg planeta. To je, među ostalim, jedan od razloga zašto plediram za oprez i postupnost u razvitku financijskog tržišta, s težištem na manje rizične oblike ulaganja, među koje na prvo mjesto dolaze tržište državnih obveznica i ulaganja u novi najavljeni oblik javno-privatno-

ga partnerstva, čije bi funkcije trebalo proširiti i u sferu proizvodnje i prometa. Pojedincima, uglavnom špekulantima, nitko ne brani da se upuste i u najrizičnija ulaganja. Takvih je, uostalom, uvijek bilo i bit će ih sve dok bude postojao ovaj sadašnji sustav kojemu, kao što sam već napomenuo, ne predviđam dugi vijek. Srebroljubaca, varalica i falsifikatora uvijek je bilo na pretek. Ima ih i danas, i to ne samo u Rusiji i Americi, nego i u nas. Vješti su to igrači, a uz to i prvorazredni zavodnici. Na žalost, naivčina ima posvuda, i među mladima i starima. Najgore je što je nadzor nikakav, a o sankcioniranju da se i ne govori. Sve to su nepobitne činjenice koje se ne mogu skriti ni najvještijim propagandnim tekstovima. Opreza, stoga, nikad dovoljno. Pouke o svemu tome izviru iz povijesne i aktualne dokumentacije, a nju se stalno vješto prikriva.

III.
RAZVITAK I DOSTIGNUĆA KULTURE
I KULTURNE POLITIKE
U HRVATSKOJ

Kultura i kulturna politika u Hrvatskoj

NIKICA MIHALJEVIĆ

Razvoj kulturnog života i rast kulturnih potreba u razdoblju socijalizma u Hrvatskoj (1945.–1990.) odvijali su se burno i dinamično, mnogostruko i raznoliko. Kao i u ostalim dijelovima društvenog života, građani Hrvatske nastojali su, neposredno i odgovorno, svjesno i racionalno oblikovati svoj kulturni život, sukladno svojim potrebama, materijalnim mogućnostima i ciljevima socijalističke kulture koju su izgrađivali. U socijalističkim društvenim, državnim i ekonomskim okvirima, te u okviru jedinstvenoga jugoslavenskoga kulturnog prostora, kulturni radnici, umjetnici, građani općenito, živjeli su u kulturi kakvu do tada nisu imali: usvojivši sve pozitivne tekovine iz baštine i tradicije, izgrađujući i ostvarujući suvremenu kulturno-umjetničku produkciju i omogućujući moderna eksperimentalna nastojanja okrenuta budućnosti. Na području, primjerice, likovne i muzičke umjetnosti, dugometražnoga, kratkoga i eksperimentalnoga te animiranog filma, zatim fotografije, arhitekture, enciklopedistike, dizajna, kazališta, kao i na drugim područjima (s manje ili više uspjeha i intenziteta), postizani su rezultati svjetske razine i ugleda, koji traju i danas, u prvom desetljeću trećeg milenija. Uspjesi renomiranih i svjetski poznatih hrvatskih umjetnika ostvareni su u okviru jedinstvene jugoslavenske kulturne politike, odnosno svake nacionalne politike u kulturi pojedinačno.

Ustoličenje kulturne politike poslije oslobođenja 1945. godine provodilo se logikom revolucionarnoga, dakle, odbacivanja svega predratnoga slabunjavoga kulturnog naslijeđa. Zapravo, obavljen je prvi odabir onoga pozitivnoga iz tradicijske kulture. Uz obilje nekritičnosti koja prati takva vremena, s gomilom kojekakva kulturnog smeća, agitpropovskom¹ je rev-

¹ AGITPROP (skraćeno od agitacija i propaganda), odjeli za agitaciju i propagandu organizirani na svim razinama ustroja komunističkih partija, osobito u bivšim socijalističkim zemljama. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata pri štabovima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije formirane su partijske vojne skupine čija je agitacijska i propagandna aktivnost bila usmjerena na razradu i popularizaciju jedinstvene patriotske platforme i razobličivanje propagande okupatora i kvislinga te popularizaciju SSSR-a i Crvene armije, a radi oslobođenja zemlje. Osim političkih

nošću, istina je, kroz prozor izbačena i poneka vrijednost. S vremenom, stvari su dolazile na svoje mjesto, i to prema zaslugi i vrijednosti, a kulturna se politika uobličila u politiku koja je nastojala osigurati kakvo-takvo prosvjećivanje i kulturno obrazovanje u uvjetima velike nepismenosti, strahovite materijalne oskudice i gotovo nepremostiva nedostatka kvalificiranih stručnjaka. A takvo stanje kulture i kulturnoga života treba zahvaliti predratnom stagnacijskom razvoju i ratnim duhovnim pustošenjima.

Obrazovanje, znanost, kultura, sredstva javnog informiranja, sport i fizička kultura između dva rata (1918.–1941.)

Iz raznih razloga, subjektivnih i objektivnih, kao i unutrašnjih i vanjsko-političkih, Kraljevstvo Srba Hrvata i Slovenaca, odnosno kasnija Kraljevina Jugoslavija, nisu ispunili ni očekivanja građana, niti izvršili obećanja koja su davana na početku zajedničkog života.

U kulturnom, umjetničkom i obrazovnom životu profilirala su se tri središta – Ljubljana, Zagreb i Beograd – u kojima su se ostvarivale bitne aktivnosti s obaveznim utjecajem na regionalne centre i ostatak zemlje. Kulturna se politika više podrazumijevala, sukladno ciljevima vladajućih građanskih slojeva države i pojedinih naroda negoli je bila konzistentno izvedena iz kulturno-povijesnih, svjetonazorskih i ideoloških opredjeljenja. U praktičnom smislu kulturni je život bio prepušten, osim malih segmenata, privatnoj inicijativi, grubom i razornom djelovanju zakona tržišta i pohlepi u onim kulturnim djelatnostima u kojima se mogao ostvariti neki veći profit (prvi štamparski koncerni, bulevarsko senzacionalističko novinstvo itd.). O istinskim kulturnim i ostalim duhovnim potrebama građana računa su vodili malobrojni pojedinci i napredne nacionalne ili socijalne organizacije.

Prema zatečenom stanju u trenutku ujedinjenja (1. prosinca 1918.) kulturne i obrazovne prilike bile su – zavisno od dotadašnjega povijesnoga i političkog razvoja – donekle povoljnije u zapadnim dijelovima (u bivšim austrougarskim pokrajinama), a manje povoljne u istočnim dijelovima (koji su bili pod turskom vlašću), ali su sveukupno bile nezadovoljavajuće. I u hrvatskim zemljama – Slavoniji, Dalmaciji i središnjoj Hrvatskoj

i ideoloških sredstava korišteni su različiti oblici rada na književnom, kazališnom, glazbenom, likovnom i prosvjetnom polju. Osim educiranja partijskog kadra, tokom cijeloga rata aparat Agitpropa organizira idejno-prosvjetno obrazovanje narodnih masa. Poslije 1945. pa do njegova transformiranja (1950.), uloga Agitpropa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (osnovan je 1. lipnja 1945.), a i nižih (oblasnih, okružnih, mjesnih, rajonskih i onih u većim gradovima) "bila je u osnovi posredovanje ideologije Komunističke partije, odnosno programa revolucije, koji se imao ostvariti nakon osvajanja vlasti" te u "osmišljavanju, rukovođenju i kontroli cjelokupne nadgradnje".

– zbog negativnih posljedica povijesnog naslijeđa, u novoj se državi odražavalo loše stanje, produbljivalo propadanje i sve se to zapravo permanentno odvijalo na rubu nerješive krize.

Obrazovanje. Odgojno-obrazovni sistem u Kraljevini Jugoslaviji zasnivao se na unitarističkoj ideologiji o jedinstvenom “troimenom srpsko-hrvatsko-slovenačkom” narodu i jeziku te ideji centralističke monarhije. Privrednoj strukturi države, sa zaostalom poljoprivredom i nerazvijenom industrijom, ovisnima o stranom kapitalu, podređena je i obrazovna politika – osnovna je pismenost osiguravana tek u osnovnim četverogodišnjim školama. Prema popisu stanovništva iz 1921. bilo je nepismeno 50,5% stanovništva (u nekim krajevima 80–90%). Broj srednjih i visokih škola u cijelom je razdoblju sporo rastao, a neučinkovitost sistema vidi se i po tome što je popis stanovništva 1931. pokazao da je u Jugoslaviji još 44% stanovništva nepismeno.

Unatoč svemu 1939./1940. u osnovnu se školu upisalo tek 50,1% obveznika.

U srednjim školama (višima i nižima, građanskima, realnima i klasičnim gimnazijama) bilo je 1921./1922. oko 70.000 upisanih učenika. Do kraja desetljeća broj upisanih povećao se na svega oko 80.000. Godine 1929. vlast je počela smanjivati broj srednjih škola s obrazloženjem da ne treba povećavati broj nezaposlenih intelektualaca (zatvoreno je oko 70 škola). U nižim srednjim školama (poljoprivredne, domaćinske, trgovačke, učiteljske i sl.), privatnim i vjerskim školama rastao je broj upisanih, ali je razina obrazovanja bila lošija.

Sveučilišta su postojala u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani s medicinskim, tehničkim, poljoprivrednim, veterinarskim, teološkim i filozofskim fakultetima te glazbenim i likovnim akademijama. Na sveučilištima su se školovala uglavnom djeca iz imućnijih slojeva, a broj upisanih studenata bio je malen, 11.223 školske godine 1923./1924., da bi 1928./1929. narastao na svega 12.534 studenta.

Osim redovnih škola, obrazovanjem naroda bavile su se knjižnice, čitaonice, razna društva i organizacije, kao *Seljačka sloga* i *Napredak*, koji su suzbijali nepismenost. Narodna su sveučilišta izdavala popularnu literaturu i organizirala tečajeve i predavanja (*Pučko* i *Seljačko sveučilište* u Zagrebu). Njegovanjem tjelesne kulture, sporta i predvojničke obuke bavile su se sokolske organizacije po savezima u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji.

Znanost. Dijelila je sudbinu obrazovanja. Zbog ograničenih materijalnih uvjeta, malog broja znanstvenika, nedostatka znanstvenih institucija i ozbiljnih uvjeta za eksperimentalni rad, više su se razvijale društvene, a zaostajale prirodno-znanstvene discipline. Stanje zatečeno 1918. sporo se

mijenjalo, a znanstveno je djelovanje uglavnom bilo koncentrirano u tri sveučilišna središta, na akademijama znanosti i u ponekoj instituciji za primijenjena istraživanja.

Među društvenim znanstvenim disciplinama u Hrvatskoj se ističe pravna znanost, sa znatnim doprinosom u izgradnji zajedničkog zakonodavstva i njegovoj unifikaciji. Filozofska se pitanja u građanskih mislilaca uglavnom kreću oko problema pozitivističkog pomirenja materijalizma i idealizma. Prema dijalektičkom materijalizmu orijentiraju se marksistički filozofi (M. Tkalčić i O. Prica), a problemima filozofije znanosti i njezina odnosa prema marksizmu Z. Richtmann i R. Podhorsky. Znatnije se razvija historiografija u nizu sintetskih djela F. Šišića, D. Grubera, A. Dabinića, V. Koraća, G. Novaka i drugih. Filološka se istraživanja uglavnom obavljaju u okviru djelatnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a rezultati se objavljuju u zbornicima, kulturnim časopisima, rječnicima i sl.

Kultura. Ujedinjenjem u Kraljevstvo SHS različitost kulturnih tradicija – srednjoeuropske, pravoslavno-bizantinske, mediteransko-romanske i islamske – evoluirala u specifičan identitet jugoslavenskih kultura unutar europskog prostora i pod europskim utjecajem, češće sa zakašnjenjem negoli istovremeno. S pretežitim poljoprivrednim stanovništvom, siromašnim i slabo obrazovanim, kulturni život zemlje nije naročito razvijen i u njemu sudjeluje samo 7% stanovništva (činovništvo i inteligencija). Država materijalno potpomaže samo kazališnu djelatnost, dajući kazališnim radnicima status državnih činovnika i subvencijama potpomaže rad najvažnijih kazališta u zemlji. Ovaj je državni interes zasnovan na potrebi budne političke kontrole u mediju koji je mogao uvelike utjecati na mišljenje i raspoloženje građana. Sav ostali kulturno-obrazovni rad bio je prepušten privatnoj inicijativi, njegov su opseg i intenzitet bili ograničeni siromaštvom i zakonima tržišta. Naklade knjiga i časopisa bile su male, a kulturne rubrike u političkoj štampi bile su namijenjene uskom krugu čitalaca. Svećenstvo, koje je imalo dominantan utjecaj u seljaštvu i malograđanstvu, imalo je pragmatičan i ograničen interes za kulturnim djelovanjem. Nakon 1930. mogućnost dodira građana s kakvim-takvim kulturnim sadržajima iz svijeta uspostavlja se preko filma, a broj kinodvorana brzo raste, tako da je već 1939. u cijeloj zemlji bilo 413 dvorana (u Hrvatskoj 104) sa 132.000 sjedišta. U dvadesetim godinama pojavio se i radio, a u cijeloj zemlji osnivaju se četiri radiostanice sa stalnim programima, koji uključuju i kulturne sadržaje (Radio Zagreb osnovan je 15. svibnja 1926.).

U Hrvatskoj je ideja kulturnog jugoslavenstva, osim malobrojnih unitarista/integralista, sačuvala kao osnovu otvorenost prema drugim narodi-

ma u zajedničkoj državi, uz vlastitu nacionalnu posebnost koju se ne može dovoditi u pitanje. Takva gledišta dominirala su u publikacijama koje su osnivane još u Prvom svjetskom ratu: kulturno-politički list *Hrvatska njiva*, pokrenut je 1917., a 1919. preimenovan u *Jugoslavenska njiva*. U Zagrebu je samo dvije godine (1918. – 1919.) izlazio *Književni jug*, po kvaliteti najbolji kulturni časopis u kojemu su objavljivali najugledniji hrvatski, srpski i slovenski pisci (na slovenskom). Časopis je prestao izlaziti kad se raspršila iluzija njegovih urednika da je stvaranjem zajedničke države riješeno i nacionalno pitanje jugoslavenskih naroda.

Zagrebačko je Sveučilište bilo drugo snažnije uporište južnoslavenski orijentiranih profesora i studenata. Njihovo djelovanje osjećalo se do 1924. kad jedan dio, ohrabrivan i politikom ministra prosvjete S. Pribićevića, skreće na unitaristička stajališta, čime su u hrvatskim krajevima svaki oblik jugoslavenstva učinili neprihvatljivim. Suradnja jugoslavenskih lijevo orijentiranih književnika, uglavnom okupljenih oko Krležinih časopisa i u okrilju socijalne književnosti, imala je karakter ideološkog zajedništva s vidljivim nacionalnim razlikama.

Reagirajući na hegemonističku i unitarističku politiku režima, dobar dio hrvatske inteligencije svrstavao se u neki od oblika nacionalnoga kulturnog programa, a nakon 1929. i uvođenja šestojanuarske diktature, dominira koncept stvaralačke inteligencije kao promicatelja i zaštitnika hrvatskoga kulturnoga i nacionalnog interesa. Sve to više nije ostavljalo mjesta za jugoslavensku kulturnu suradnju. Jačala je desna ideologija hrvatskog nacionalizma (od starčevićanstva, preko frankovštine, do ustaštva), u sredini je najbrojnije bilo narodnjaštvo S. Radića, a lijevo marksistički orijentirana inteligencija (A. Cesarec, O. Prica, M. Krleža, O. Keršovani i dr.). Klerikalni intelektualci okupljali su se oko nekoliko časopisa (*Hrvatska prosvjeta*, *Hrvatska straža*, *Katolički list*), često napadajući sve i svakoga tko se, po njihovu mišljenju, ogriješio o hrvatstvo. Početkom 30-ih godina ovi se intelektualci raslojavaju i s jedne se strane utapaju u masovni seljački pokret, a s druge pridružuju frankovačkim ekstremistima – začetnicima ustaškog pokreta.

Središnje pozicije drže suputnici najmasovnije hrvatske političke stranke, zagovornici tradicionalizma i romantičko-sentimentalnih ugođaja, tujujući za “starim dobrim vremenima” ili idealizirajući hrvatsko selo.

U međuratnom periodu još djeluju i stariji pisci, vjerni svojim tradicijama realizma i moderne. Sve su poznatiji moderni pisci samosvojna izraza kao T. Ujević i D. Cesarić, a iz utjecaja ekspresionizma razvijaju se plodonosni književni prinosi A. B. Šimića, M. Krleže, A. Cesarca i drugih, koji nisu podlegli pritiscima i zahtjevima pristalica socijalne literature.

Sukob na književnoj ljevici, što ga je opisao i kritički valorizirao S. Lasić, naziv je za rasprave na političkoj ljevici u Hrvatskoj od 1930. do

početka Drugoga svjetskog rata koje su obuhvatile književno-estetska i znanstveno-filozofska usmjerenja. Sukob je započeo sudarom zagovornika socijalne literature (S. Galogaža, B. Herman, O. Keršovani, R. Zogović i M. Đilas) i privrženika nadrealizma (V. Bogdanov, M. Ristić, K. Popović). Tražeći likvidaciju nadrealizma, ideolozi socijalne literature napadaju i “nastrani egocentrizam” i “misticizam” M. Krleže, posebice nakon njegova “heretičkog” *Predgovora Podravskim motivima Krste Hegedušića* (1933.). Krleža je sa suradnicima odgovarao britkim polemičkim tekstovima u vlastitom časopisu *Danas* te pridobio javnost, pa je “kartel socijalne literature” bio 1930-ih godina poražen.

U filozofskom su dijelu sukoba sudjelovali “zagrebački revizionisti” Z. Richtman i R. Podhorsky, koji su se staljiniziranoj ortodoksiji, čiji je najdosljedniji predstavnik bio O. Prica, suprotstavili vlastitim neopozitivističkim varijantama marksizma, potkrijepljenima recentnim rezultatima suvremenih prirodnih znanosti, posebice kvantne fizike. Iako je sukob isprva bio vođen na akademskoj razini, uskoro je dobio ideološko-političke dimenzije kad je na Pricinu stranu stala cjelokupna struktura KPJ s J. Brozom Titom na čelu, a na stranu “dijalektičkih heterodoksa”, Krleža i njegov krug oko časopisa *Pečat*. Sve je to uoči rata dovelo do dramatičnog raskola na ljevici. Završni obračun nastupio je kad je Krleža u ime heterodoksa objavio *Dijalektički antibarbarus* (1939.), a predstavnici staljinističke ortodoksije svoje poglede u zborniku *Književne sveske* (1940.). S obrazloženjem da homogenost partijskih redova u aktualnoj političkoj situaciji u Europi ima prioritet, svoj je autoritet na strani disciplinirane većine založio i generalni sekretar KPJ J. Broz Tito. Nakon Drugoga svjetskog rata međusobni animoziteti između Krleže, Zogovića i Đilasa, te razmimoilaženja između tzv. revizionista i KPJ, djelomično su izglašeni, a djelomično ostavljeni neriješeni, odnosno prepušteni istraživačima kulturne povijesti.

Likovno stvaralaštvo u svim jugoslavenskim središtima nakon ujedinjenja ubrzano se oslobađa akademizma i prati europska strujanja i tendencije. U Hrvatskoj se na toj liniji uskoro događa polarizacija između pristaša socijalno-kritičke orijentacije i zagovornika deideologizirane umjetnosti. Godine 1929. osniva se grupa *Zemlja* kojoj pripadaju slikari K. Hegedušić, M. Detoni, V. Svečnjak, O. Postružnik, K. Tompa i drugi, kipari A. Augustinčić, F. Kršinić, V. Radauš i arhitekt D. Ibler. Neki su grupu napustili poslije izbijanja sukoba oko Krležina predgovora “Podravskim motivima” K. Hegedušića. Grupi *Zemlja* priključuju se i slikari seljaci I. Generalić i F. Mraz – poslije predstavnici *Hlebinske slikarske škole* – i kipar P. Smarić. Pod utjecajem populističke kulturne politike HSS-a izlaže slikar M. Virius. Estetski oponenti grupe su slikari u *Grupi trojice* (Lj. Babić, V. Becić

i J. Miše). Godine 1936. formira se *Grupa hrvatskih umjetnika* sastavljena od predstavnika obiju prijašnjih skupina.

Najugledniji kipar međuratnog razdoblja je I. Meštrović. Njegovi javni spomenici odišu monumentalnošću, a mramorni ženski aktovi i Madone s djetetom profinjenim lirizmom. Pod njegovim snažnim utjecajem stasala je mlađa generacija kipara (T. Rosandić, A. Augustinčić, V. Radauš, F. Kršinić i B. Dešković).

Početak moderne arhitekture datira se sredinom 1920-ih godina. U sintezi različitih europskih trendova (A. Loos, ekspresionizam H. Poelziga, kubizam, Le Corbusier) i pod utjecajem svojih profesora u Zagrebu, Parizu, Pragu i Berlinu, nastupa mlada generacija arhitekata, formirajući zajednički umjetnički program u duhu progresivnih društvenih ideja. Duhovni vođa generacije je D. Ibler, a tu su još Z. Neumann (stambena arhitektura), S. Planić, J. Pićman, J. Hodl, S. Gomboš i Z. Kauzlarić.

Muzičko stvaralaštvo između dva rata određeno je raznovrsnim naslijeđem u umjetničkoj i narodnoj glazbi, a i različitim školama, uzorima i utjecajima. Još od prije Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj djeluje skupina kompozitora (B. Bersa, J. Hatze, D. Pejačević) koji napuštaju eklektično romantičarstvo iz tzv. Zajčeva doba i pronalaze putove prema europskoj modernoj muzici. Poslije rata njima se suprotstavljaju kompozitori koji teže da se oslobode stranih uzora i izgrade autentični hrvatski nacionalni pravac, zasnovan na modernijim kompozitorskim metodama. U ovom neonacionalnom usmjerenju gotovo su svi skladatelji afirmirani u međuraću (A. Dobronić, K. Odak, B. Širola, K. Baranović, J. Gotovac, J. Štolcer-Slavenski, te mlađi B. Kunc, B. Papandopulo, M. Cipra, I. Brkanović). Oni se često, osim hrvatskom folklornom baštinom, koriste i narodnim melosom drugih naroda Jugoslavije, pa i Balkana. Glavno je središte glazbenoga života u Hrvatskoj *Opera HNK* u Zagrebu, koja u ovom periodu doživljava visok uzlet, ostvarujući repertoar na razini svjetskih kazališta s opernim djelima jugoslavenskih autora. Važniji muzički kolektivi osnovani u ovom razdoblju su: *Zagrebačka filharmonija* (1919.), *Zagrebački kvartet* (1919.), *Zagrebački madrigalisti* (1930.–1941.), *Zagrebački konzervatorij* 1921. prerasta u *Muzičku akademiju* koja je, okupivši vrhunski nastavnički kadar (V. Huml, B. Bersa, S. Stančić), privukla polaznike iz svih krajeva Jugoslavije. U Zagrebu su pokrenuti i časopisi *Jugoslavenski muzičar* (1923.–1941.) i *Muzička revija* (1932). U potonjoj P. Markovac i Z. Grgošević beskompromisnim kritikama nastoje suzbiti malograđanski ukus u glazbi, ali je njihova oštrina izazvala policijsku zabranu časopisa.

Sport. Fizička kultura i tjelesni odgoj nisu bili naročito podupirani, a tjelesno obrazovanje bilo je neredovito, neadekvatno i bez materijalne osnove. Izvanškolske aktivnosti odvijale su se u sportskim klubovima i

sokolskim organizacijama (1919. osnovan je *Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1920. *Jugoslavenski sokolski savez*, a 1929. *Viteške organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije*). Iz sekcije *Hrvatskog športskog saveza* osnovani su strukovni savezi Kraljevstva SHS, a 1919. osnovan je *Jugoslavenski olimpijski odbor*, koji je 1920. ušao u *Međunarodni olimpijski komitet* i od tada jugoslavenski sportaši redovito sudjeluju na ljetnim i zimskim olimpijskim igrama.

U međuratnom razdoblju najpopularniji sport bio je nogomet, a najuspješniji u državnom prvenstvu bili su hrvatski klubovi *Građanski*, *Hajduk*, *HAŠK* i *Concordia*. Početkom 1920-ih počinju se osnivati plivačke i vaterpolske sekcije u sportskim klubovima *Victoria* (Rijeka), *Baluni* i *Firule* (Split) te *Jug* (Dubrovnik). Začetkom kuglačkog sporta smatra se osnivanje *Susedgradskog kuglačkog kluba* u Zagrebu 1920. Prvi tečaj na kojem je propagirana odbojka održao je W. Wieland 1924. u Splitu i Zagrebu. O tada se odbojka igra u vojsci i sokolskim organizacijama. Stolnotenisači se od 1925. okupljaju u *Čakovečkomu športskom klubu*, a košarkaši u Zadru 1930. i u Sokolskom društvu Zagreb II. od 1932. Prvi kajakaški klub počeo je djelovati u Zagrebu 1931., a rukometom se prvi bave gimnazijalci u Varaždinu (1930.) i Zagrebu (1935.).

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova osnovana su mnogobrojna radnička sportska društva. Bio je to prvi radnički sportski savez, ali su ga režimske vlasti raspustile 1928. Nedugo nakon toga, 1930., osnovana je *Radnička sportska zajednica*.

Novinstvo. U periodu od ujedinjenja pa do Vidovdanskih ustava 1921. u novoj državi stvoreni su uvjeti za pokretanje i osnivanje listova građanskih i radničkih političkih stranaka. Radićev HPSS obnavlja *Dom*, Demokratska stranka izdaje *Riječ*, hrvatski federalisti pokreću dnevnik *Hrvat*, a konzervativni dio Hrvatsko-srpske koalicije *Narodno djelo*. Nakon Kongresa ujedinjenja SRPJ (komunista) izdaje širom zemlje brojne listove. U Zagrebu izlazi *Istina*, u Splitu *Oslobođenje*, u Osijeku *Radničke novine*, u Slavonskoj Požegi *Radnička straža* i mnogi drugi. Godine 1920. izlazilo je 18 radničkih listova s mjesečnom nakladom od 740.000 primjeraka. Režim preko zloglasne Obznane nezakonitim načinom onemogućava radničku štampu. Unatoč tome, pokreću se novi, legalni i ilegalni listovi, kao *Radnički list* u Zagrebu, te preko novoosnovanog Nezavisnog sindikata zagrebačka *Štampa* i *Borba*. Nakon niza zabrana, KPJ pokreće nove listove širom zemlje. *Borba* je od 1923. do 1924. bila glasilo Nezavisne radničke partije Jugoslavije; 1925.–1926. mijenja ime u *Radnička borba*, a do zabrane u siječnju 1929. nosi naziv *Borba*, *Radničko-seljačke novine*. Ostala stranačka građanska štampa izdavana je neometano, a poneki listovi, kao Radićev *Dom*, bili su u tadašnjim prilikama veoma čitani.

Međutim, u stranačkoj su se štampi jasno ocrtavali nedostaci: isključiva urednička orijentacija, agresivna propagandna retorika i skromna ili neodrživo niska tiraža. Zato je ta štampa bivala sve manje traženom, a čitaoci su se okrenuli u svijetu već poznatoj nestranačkoj, informativnoj štampi, koja je isticala svoju političku nezavisnost i nastojanje da ostvari tip novina s brzom, točnom, objektivnom, potpunom i jasnom informacijom. Tako u Zagrebu skupina vlasnika nekoliko tiskara 1920. osniva grafičko-izdavačko poduzeće *Tipografija*, koje izdaje dnevne novine *Jutarnji list* i *Večer*, a od 1923., nakon propasti *Dioničke tiskare*, preuzima i *Obzor*. Drugo veliko izdavačko poduzeće je *Jugoštampa* (osnovana 1920.), koja izdaje *Novosti* i *Riječ*, a preuzima i izdavanje satiričkog lista *Koprive* (osnovanog 1906.).

Aktom o šestojanuarskoj diktaturi kralja Aleksandra Karađorđevića 1929. godine ukinute su sve političke stranke, sindikati i njihovi listovi. Vlast je, preko Centralnog presbiroa, kao glavnoga cenzorskog tijela, protežirala prorožimska, izvanstranačka i malograđanska revijalno-zabavna izdanja. Sve do druge polovice 1930-ih, kad popušta pritisak režima, napredna je štampa trpjela velike gubitke, hapšenja urednika i političke zabrane. Ipak, uoči Drugoga svjetskog rata KPJ je u Zagrebu izdavala *Pregled* i *Izraz* te humoristični tjednik *Ošišani jež*. Godine 1940. izlazi ilegalni *Politički vjesnik*. Prije samog rata i sloma države, KPJ je imala relativno razvijenu partijsku tehniku s desetak ilegalnih tiskara i veći broj aparata za umnožavanje. CK KPJ u Zagrebu je 1938. ponovo (nakon Beča, Pariza i Bruxellesa) izdavao teorijske novine *Proleter*, a CK KP Hrvatske izdaje *Srp i čekić* te *Vjesnik radnog naroda*.

Do 1941. broj listova narastao je na 355, a u Hrvatskoj je iznosio 119. Naklade su bile niske (najčitanije zagrebačke *Novosti* u travnju 1941. prodavale su se u 23.000 primjeraka, a beogradska je *Politika* imala tiražu od 145.700 izvoda). Opća čitanost dnevnog tiska u Jugoslaviji bila je među najnižima u Europi (35 primjeraka na tisuću stanovnika).

Časopisi. Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće odvijao se u znaku borbe mladih, naprednijih književnika sa starijim i konzervativnijim kolegama u Matici hrvatskoj. Mladi su 1906. pokrenuli "beletrističko-književni časopis" *Savremenik*, kao "ljetopis Društva hrvatskih književnika" (izlazi s prekidima do 1941.). Do kraja Prvoga svjetskog rata bio je središnji hrvatski književni časopis, a i između ratova nastoji se profilirati u tom duhu čuvajući središnju poziciju u uvjetima raspršenih poetičkih programa i recepcijskih interesa. U takvim uvjetima katolički orijentirani pisci izdaju *Hrvatsku prosvjetu* (1914.–1940.), pravaški *Hrvatsku smotru* (1906.–1910.) a pojedinci, kao izraz svojih antiratnih usmjerenja, naprednjaštva ili lijevih političkih orijentacija, pokreću časopise s izrazitim novim umjet-

ničkim tendencijama: U. Donadini *Kokot* (1916.–1918.), A. B. Šimić *Vijavicu* (1917.–1919.) i *Juriš* (1919.), M. Marjanović *Zvono* (1907.–1911.), *Jug*, (1911.) i *Književne novosti* (1914.), Lj. Micić *Zenit* (1921.–1926.), M. Krleža i A. Cesarec *Plamen* (1919.), M. Krleža *Književnu republiku* (1924.–1927.). Još u ratu osniva se *Hrvatska njiva* (1917.–1926.) kao “glasilo naprednih narodnih elemenata”, anticipirajući jugoslavensko političko ujedinjenje, a u književnosti nastavljajući tradiciju realističke generacije s početka 20. stoljeća. Poslije rata mijenja ime u *Jugoslavenska njiva* (1919.), *Jugoslavenska obnova-njiva* (1920.), ponovo *Jugoslavenska njiva* (1921.), izlazi na latinici i ćirilici, a od 1920., osim zagrebačke, djeluje i beogradska redakcija. Konceptiju jedinstvene srpsko-hrvatsko-slovenske književnosti promiče *Književni jug* (1918.–1919.). M. Krleža i A. Cesarec izdaju i uređuju napredni i revolucionarni *Plamen* (1919.) ističući “potrebu radikalnog čišćenja naših kulturnih i socijalnih prilika”. Na istoj crti negacije malograđanštine i lijevoga književnog angažmana M. Krleža pokreće *Književnu republiku* (1923.–1927.) koju uglavnom sam uređuje. Objavljuje pjesme A. B. Šimića iz ostavštine, radove D. Vasića, M. Kombo-la, F. Galovića i D. Cesarića te ima snažan utjecaj na mladi naraštaj. Jednako osporavateljski prema društvenoj stvarnosti djeluje *Književnik* A. B. Šimića (1924./1925.) a hrvatski književni mjesečnik *Književnik*, koji je pokrenut 1928., okuplja velik broj uglednih suradnika (V. Nazor, J. Kosor, A. Barac, M. Krleža i dr.) te dobro opremljen i redovit traje do 1939. Da bi objedinila prezentiranje produkcije književnika različitih usmjerenja i naraštaja, Matica hrvatska pokreće *Hrvatsku reviju* (1928.–1945.) kao središnje reprezentativno hrvatsko književno glasilo. Urednici B. Livadić i S. Ivšić, te od 1930. vlasnik i urednik B. Jurišić, okupljaju suradnike građanske i lijevo orijentirane pisce, ali je međusobna isključivost nakon 1932. onemogućila orijentaciju programske otvorenosti. Lijevo orijentirani časopisi *Literatura* (1931.–1933.) S. Galogaže, *Dani i ljudi* R. Marinkovića (1936.), *Književni savremenik* (1936.) Cesarčeva *Zaštita čovjeka* (1928.) te posebice Krležini *Danas* (izdavao ga zajedno s M. Bogdanovićem 1934. u Beogradu) i *Pečat* (1939.–1940.), unatoč kratku vijeku izlaženja, imaju nezaobilazan utjecaj na mlade te promiču nove književne tendencije.

Osnivanje novih fakulteta i istraživačkih ustanova potiče utemeljivanje znanstvenih časopisa, ali se, ipak, zbog skučenih prilika, oko njih okuplja samo uzak krug stručnjaka. Takvi su časopis za filozofiju, prirodne i socijalne znanosti *Univerzum* (1922.–1923.) i *Revija za filozofiju i psihologiju* (1927.). Nešto su duljeg vijeka časopisi popularnije tematike, kao što je *Savremena škola*, časopis za praktičnu pedagogiju (1927.–1941.) ili časopisi koji se u izlaženju oslanjaju na neku ustanovu ili društvo: *Narodna starina*, časopis za historiju i etnografiju Južnih Slovena (1922.–1940.), koji je izdavao J. Matasović, kao glasilo Društva Zagrepčana (1933.–1944.)

i *Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu* (1935.–1938.). Lingvistici je bio posvećen časopis *Hrvatski jezik* (1938.–1939.), a crkvenoj povijesti *Croatia Sacra* (1931.–1940.) te *Vrela i prinosi* (1932.–1941.), zbornik za povijest isusovačkoga reda. Starohrvatska prosvjeta (1927.–1928.) bila je središnje glasilo hrvatske historiografije. Godine 1932. izlazi *Muzička revija* pod uredništvom P. Markovca i Z. Grgoševića. Pojavljuje se i nekoliko časopisa koji, osim književnih, obrađuju i znanstvena, politička i društvena pitanja. To su *Nova Evropa* (1920.–1941.), *Socijalna misao* (1928.–1933.) B. Adžije i *Evolucija* (1931.–1934.; 1936.).

Drugi svjetski rat (1941.–1945.)

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata aktivnosti u obrazovanju, kulturi, sportu i novinstvu – zbog specifičnih ratnih uvjeta – odvijale su se otežano, pod pritiskom ratnih prilika i različitih ideoloških koncepata, ali i na dva područja: na okupiranom i oslobođenom teritoriju.

Nezavisna Država Hrvatska. Ustaške su vlasti svoj dolazak obilježile progonom većeg broja naprednih nastavnika i profesora. Njih oko 950 najprije je premješteno “po potrebi službe”, a potom do 1942. otpušteno. Neki su ubijeni, a neki poslani u radne logore po Europi. Zabranjena je cirilica, ukinute su srpske vjerske i češke manjinske škole, a židovskoj je djeci zabranjeno školovanje. Od stranih jezika učili su se samo njemački i talijanski. Ustaška propaganda, podržana njemačkom i talijanskom vojnom silom te dijelom katoličkog svećenstva, nastojala je pridobiti školsku omladinu.

Osim progona naprednoga prosvjetnog kadra, učenika i studenata, opća je karakteristika obrazovanja i prosvjete u NDH totalna fašizacija nastavnih programa i “preodgoj” nepouzdatih. Istovremeno, materijalni uvjeti obrazovanja vrlo su loši, jer su brojni školski objekti srušeni ili pretvoreni u vojarne, skladišta ili bolnice, a nedostajalo je opreme i udžbenika. Česte sabotaže i sudjelovanje mnogih učenika i studenata u otporu okupatoru i kvislinzima još su više otežavali procese obrazovanja, ali su i znatno doprinosili organizaciji narodnooslobodilačkoga rata.

U NDH ustaške su se vlasti veoma trudile da se hrvatskom narodu prikažu kao veliki promicatelji narodne kulture. Samo se mali broj kulturnih radnika iz uvjerenja opredijelio za suradnju, a ostali su ili surađivali zbog egzistencijalnih razloga ili se priključili NOP-u. Vođene ustaškom ideološkom propagandom, forsirale su se one djelatnosti preko kojih se propaganda najlakše mogla plasirati: izdavaštvo, kazalište, novine, film i radio. Međutim, izvan Zagreba sve su te djelatnosti bile u velikoj krizi, a i u

samom su Zagrebu bile prilično ograničene. Zahvaljujući državnoj potpori održali su se izdavači *Hrvatski izdavački bibliografski zavod*, koji izdaje Hrvatsku enciklopediju i sabrana djela uglavnom umrlih hrvatskih književnika, te *Matica hrvatska*. Za vrijeme rata, osim forsiranoga M. Budaka i njegovih djela, knjige štampaju J. Kušan, F. Alfiredić, D. Cesarić, G. Krklec, V. Kušan, D. Tadijanović, I. Raos, V. Kaleb, V. Nazor, V. Majer i drugi. Izašla su i dva muzikološka djela, *Povijest glazbe* J. Andreisa i *Hrvatska umjetnička glazba* B. Širole.

Kompozitor K. Baranović 1942. završava komičnu operu *Neujesta od Cetinграда*. U kazalištu se igraju njemački, talijanski ili domaći neutralni komadi, a 1942. grupa glumaca s V. Afrićem odlazi u partizane, što dodatno doprinosi osipanju kazališnih ansambala. Oktavijan Miletić 1944. dovršava dugometražni igrani film *Lisinski*.

Nakon proglašenja NDH odmah su ukinuti svi dnevni i tjedni listovi, njihova su uredništva zauzeta, a imovina stamparskih poduzeća zaplijenjena. Tako su stvoreni prostor i sredstva za pokretanje ustaškog novinstva. Posebni povjerenik za novinstvo pri vladi NDH, M. Bzik, insistira da sve novinstvo mora biti “stopostotno ustaško” te naređuje da se “posebna pažnja” posveti Paveliću, svakodnevnim donošenjem citata iz njegovih govora. Glavne su novine dnevnik *Hrvatski narod* i *Novi list*, koji je poslije preimenovan u *Novu Hrvatsku*. U Osijeku je obnovljen *Hrvatski list*. Među tjednicima najvažnija je *Spremnost*, ideološki list namijenjen obrazovanijem čitateljstvu. Ostali listovi su *Ustaša* (glasilo Glavnog ustaškog stana; isprva ga uređuje sam M. Bzik, a od 1942. S. Polonio), *Ustaškinja*, *Ustaška mladež*, *Za dom*, *Neue Ordnung*, *Seljačko ognjište*, *Hrvatski radnik* i drugi. Vlast za novinstvo odvaja znatna sredstva, što se vidi po prvoklasnom tehničkom izgledu, ali je sadržaj niske kvalitete. Početkom rata tiraže su još na razini predratnih, ali ubrzo padaju i do kraja rata listovi se gase jedan za drugim.²

U vladi NDH, u okviru Ministarstva udružbe, osnovano je glavno ravnateljstvo u kojem je djelovao Ured državnog vodstva tjelesnog odgoja i športa. Povjerenik za cjelokupni sport u NDH bio je M. Zebić, a od siječnja 1945. Z. Blažeković. Tokom rata održavana su državna prvenstva i orga-

² Za vrijeme Drugoga svjetskog rata u NDH mnogi su časopisi bili zabranjeni, ali s izlaženjem nastavljaju *Hrvatska revija* (urednici M. Čović, 1941.–1943.; B. Livadić i O. Delorko, 1943.–1945.) i *Hrvatska smotra* (1933.–1945.), koju je osnovao K. Segvić, a uređivali V. Rieger, od 1936. D. Žanko, a od 1937. I. Oršanić. Suradnici ove desno orijentirane revije bili su M. Budak, M. Cеровac, G. Cvitan, Z. Jušić-Seunik, S. Košutić, V. Nikolić, V. Kušan, A. R. Glavaš, A. Čepulić i dr. Hrvatski izdavački bibliografski zavod započeo je, za promidžbene potrebe Ministarstva vanjskih poslova vlade NDH, izdavati reprezentativan višejezični časopis *Croatia* (1941.–1944.). U bogato opremljenim svescima željelo se u prijevodima na njemački, talijanski i francuski jezik “vanjskom svijetu prikazati kulturne napore Hrvata”, pa su objavljivani radovi hrvatskih književnika A. Mihanovića, A. G. Matoša, D. Domjanića, V. Vidrića, I. Vojnovića, M. Cihlara Nehajeva, K. Š. Dalskog, I. Kozarca, kao i suvremenika V. Nazora, D. Cesarića, M. Begovića, T. Ujevića, Lj. Wiesnera, F. Alfiredića, V. Cara Emina, A. Bonifačića, M. Bege i dr.

nizirani nastupi reprezentacija u atletici, boksu, hokeju na travi, hrvanju, kuglanju, nogometu, plivanju, rukometu, skijanju, stolnom tenisu, tenisu, vaterpolu i veslanju.

Oslobođeni teritorij. Osim ratnih operacija i zaštite naroda od okupatora i kvislinga, najvažniji zadatak djelovanja u svakoj partizanskoj jedinici bili su prosvjeta i obrazovanje te pomoć koju su na istom zadatku jedinice pružale narodnim odborima. Iako su uvjeti ratovanja i života početkom rata bili veoma teški, prosvjetni rad je bio organiziran posvuda gdje je to bilo moguće. Pismeni su opismenjivali nepismene, formirane su čitalačke grupe, organizirane priredbe, a pokretan je i rad osnovnih škola s partizanskim učiteljima.

Preokret je nastupio kad je Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, u drugoj polovici 1943., mnogobrojnim tečajevima održavanima na cijelom oslobođenom teritoriju poduzeo široku akciju osposobljavanja narodnih učitelja, a 1944./1945. počele su raditi prve učiteljske škole u Delnicama i Pakracu. U Splitu je 24. ožujka 1945. otvorena Viša pedagoška škola. Bila je to prva viša škola ne samo u Hrvatskoj nego i u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Prva gimnazija na oslobođenom teritoriju Hrvatske počela je raditi 8. lipnja 1943. u Otočcu, a u studenom iste godine i gimnazija u Rujevcu, koja je sredinom 1944. evakuirana u Italiju. Koncem 1943. i početkom 1944. otvorene su niže gimnazije u Delnicama, Srpskim Moravicama, Glini, Pisarovini, Dišniku, Đurđevcu i Virju. U Dalmaciji su od jeseni 1943. radile niže srednje škole u Komiži, te u Jelsi, Starom Gradu i gradu Hvaru na otoku Hvaru. U jesen 1944. u Zagrebačkoj i Slavonskoj oblasti oslobođeno je više većih gradova i mjesta, pa su u njima, pod kontrolom NOP-a, radile niže srednje škole i potpune gimnazije. Škole učenika u privredi počele su raditi još 1943. u nekim mjestima (Glina, Bešlinec, S. Moravice, Pakrac, Daruvar i Korenica), a ženske su stručne škole djelovale u Kraljevici i Novom Vinodolskom. U Lipiku je krajem 1944. proradila prva *željezničarska* škola na slobodnom teritoriju.

Još 1942. Prosvjetni je odjel AVNOJ-a pokrenuo rad narodnih sveučilišta kao nosilaca kulturno-prosvjetnih aktivnosti i obrazovanja odraslih. Sredinom 1943. osnovani su Narodno sveučilište pri ZAVNOH-u te narodna sveučilišta pri domovima kulture, tako da je krajem 1944. širom Hrvatske djelovalo 20 narodnih sveučilišta.

Dokumentima Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a i cjelokupnom praksom utvrđeni su društvena osnova i temeljna načela organizacije odgoja i obrazovanja koja su bila idejnom osnovom i u poslijeratnom razdoblju. Jasno je izražena i u praksi provedena demokratičnost odgoja i obrazovanja – obrazovanje je bilo pravo i dužnost svakog građanina. Nadalje, istaknuti su načelo svjetovnosti odgoja i obrazovanja, pravo na besplatno

školovanje, pravo naroda i narodnosti da provode nastavu na materin-skom jeziku, opredijeljenost za jedinstveni školski sistem, ukidanje pri-vatnih škola i sl. Od škole se zahtijeva da društveni odgoj mora proizlaziti iz cjelokupnoga odgojno-obrazovnog rada u jedinstvu stjecanja znanja i formiranja ličnosti.

Već je 25./26. lipnja 1941. u ozračju njemačkog napada na Sovjetski Savez nastala poema Marina Franičevića *Govorenje Mikule trudnoga*. Iste ju je godine Braslav Borozan u Splitu umnožio u dvadesetak primjeraka i drugi put na Hvaru, kao pjesnikov letak, tako da se već 1942. poema čita i recitira u partizanskim jedinicama po čakavskim krajevima, na obali i otocima. Od 1942. djeluje već cijeli niz partizanskih družina. Središnji je događaj odlazak skupine zagrebačkih kazališnih radnika na čelu s V. Afrićem, u travnju 1942, na oslobođeni teritorij. Nedugo potom, u lipnju 1942, polaznici tečaja, što su ga vodili V. Afrić, J. Rutić i S. Repak, osniva-ju *Kazališnu družinu "August Cesarec"*, koja je postala najpokretljivijom kazališnom družinom na oslobođenom području Hrvatske. U studenom iste godine V. Afrić prelazi u Bosnu i osniva *Kazalište narodnog oslobođe-nja Jugoslavije*. Znatnu i široku aktivnost razvila je i *Centralna kazališ-na družina ZAVNOH-a*, osnovana prilikom održavanja *Kongresa kultur-nih radnika* u Topuskom 1944. Predstave partizanskih kazališta imale su u početku mješovit, tzv. šareni program, sastavljen od govornih točaka (ideološko-propagandni uvod, konferansa), recitacija, pjevanja (solističko i zorno uz harmoniku), plesnih točaka i skečeva. Poslije se izvode dram-ski komadi (jednočinke, dramoleti) književnika i neprofesionalnih pisaca, sudionika NOB-a, koji pišu prema ratnim okolnostima i potrebama (M. Božić, J. Cazi, J. i M. Franičević, J. Kaštelan, I. G. Kovačić, V. Nazor i dr.).

Postupno konstituiranje političkoga i općenito društvenog života na oslobođenom teritoriju privlačilo je sve veći broj intelektualaca da se pri-druže pokretu, što je omogućilo održavanje Prvog kongresa kulturnih rad-nika Hrvatske u Topuskom u lipnju 1944. Kongres je bio manifestacija zajedništva hrvatske i srpske inteligencije, ocjene dostignutih rezultata i putokaza za budućnost.³

³ Da bi se sagledala širina kulturnih, umjetničkih i idejnih pogleda, navest ćemo imena organiza-tora, sudionika i simpatizera Kongresa, kao i kratku ocjenu značenja Kongresa: "Sazivački od-bor sačinjavali su slijedeći kulturni i javni radnici: Vjekoslav Afrić, Antun Augustinčić, Vladimir Bakarić, Šime Balen, Josip Cazi, Marijan Detoni, Ivo Frol, Josip Horvat, Mladen Iveković, Vje-koslav Kaleb, Jure Kaštelan, Mahmud Konjhodžić, Petar Lasta, Božidar Magovac, Franjo Mraz, Vladimir Nazor, Vlado Popović, Vanja Radauš, Nikola Rubčić, Nada Sremec, Marijan Stilinović, Branko Sučević, Stanko Škare, Ivo Tijardović, Đuro Tiljak. Ovima treba pribrojiti brojne druge kulturne radnike, književnike, publiciste, naučne radnike, likovne umjetnike, muzičare koji su, na ovaj ili onaj način sudjelovali u pripremama Kongresa ili se, iz udaljenijih krajeva naše zemlje, s njime solidarizirali. Evo samo nekoliko takvih imena: Ivan Dončević, Sibe Miličić, Dušan Kostić, Zdenko Štambuk, Ivo Vejvoda, Josip Đerđa, Jure Franičević-Pločar, Marin Franičević, Zdenka Munk, Marijan Jurković, Josip Barković, Mijo Mirković-Balota, Drago Ivanišević, Leo Mates, Ivan Čaće, Vlado Švalba, Grigor Vitez, Mirko Božić, Branko Priselac, Oton Postružnik,

U toku NOB-a stvorena su brojna umjetnička djela visoke kvalitete. Od književnih ostvarenja ističu se zbirka V. Nazora *Pjesme partizanke*, poeme *Jama* I. G. Kovačića i *Oči* V. Popovića, te zbirka *Preko rovova* J. Fra-ničevića-Pločara (prvi put objavljena šapirografirano na Hvaru 1943.).

Likovni umjetnici, iako s oskudnim materijalnim sredstvima, stvaraju djela s osnovnim sredstvima (crteži olovkom, u tušu, ugljenu, kredi, tinti, rjeđi su drvorezi i linorezi). A. Augustinčić 1943. izrađuje biste Tita i M. Pijade, a V. Radauš 1943. u Otočcu radi terakote na temu iz NOB-e i niz crteža, što je sve za vrijeme ofenziva propalo. Godine 1944. izlazi *Jama* I. G. Kovačića s litografijama E. Murtića i Z. Price. Za vrijeme rata održane su i brojne izložbe. U travnju 1943. bila je ilegalna izložba slika i kipova u Splitu⁴, a u lipnju iste godine u slobodnom Otočcu postavljena je *Izložba umjetničkih slika, fotografija i stampe iz NOB-e*, koja je poslije prenesena i postavljana u Senju, Crikvenici i Novom. Povodom Kongresa u Topuskom priređena je *Izložba slika i grafika*, a u kolovozu *Izložba crteža i fotografija iz NOB-e* na Hvaru. U već slobodnom Splitu od prosinca 1944 do siječnja 1945. bila je otvorena *Izložba umjetnika-partizana*. Od veljače 1945. takve su izložbe bile otvarane u Dubrovniku, Šibeniku, Zadru. U izbjegličkom logoru u El Shattu djelovala je slikarska škola, a izložba rada njezinih učesnika priređena je u srpnju 1944. da bi u studenome bila prenesena u Kairo, a u prosincu u Aleksandriju.

Marin Studin, Zvonko Agbaba, Petar Šimaga, Stjepan Rajković, Zlatko Prica, Edo Murtić, Vjekoslav Rukljač, Vilim Čerić, Lela Čermak, Vlado Kristl, Josip Hatze, Bruno Bjelinski, Nikola Hercigonja, Miroslav Spiller, Natko Devčić, Slavko Zlatić, Danica Ogrizović, Milan Joka, Marijan Schön, Žakula Mimica, Joža Rutić, Emil Kutijaro, August Cilić, Irena Kolesar, Žorž Skrigin, Đoka Petrović, Joža Gregorin, Mladen Šerment, Silvije Bombardelli, Salko Repak, Srđan Flego, Šime Šimatović, Milan Vujanović, Mira Župan, Josip Marotti, dr Ante Mandić, dr Oleg Mandić, dr Josip Smodlaka, dr Ljubo Leontić, dr Pavle Gregorić, Jakov Blažević, dr Leo Geršković, dr Zlatan Sremec, Anka Berus, Zvonko Brkić, dr Srećko Šilović, dr Ferdo Čulinović, Miro Ostrogović, ing. Joža Seissel, Ivan Supek, Vlado Mađarević, Vjeko Prpić, dr Dragan Grdenić, Anica Magašić, Vojin Jelić, Ivo Sarajčić, Milan Slani, Bogdan Oreščanin, dr Zvonko Tkalec, dr Hrvoje Iveković, dr Gojko Nikoliš, Milan Hofman, Zdenko Has, Ana Konjović, Ivo Žic, Ivo Barbačić, Ladislav Žimbek, Vicko Maslov i drugi...

Svojom borbenom, ali još nedorečenom, kulturnom orijentacijom, nezavisnim kulturnim stremljenjima, izgrađivanima vlastitim revolucionarnim iskustvima, ne odričući se nego apsorbirajući najbolja dostignuća iz naše nacionalne kulturne baštine, iz predrevolucionarnih vremena, i uključujući se širokogrudno u napredna međunarodna kulturna strujanja, mi smo, faktički, već tada, kako u samom ratu, tako i u kulturi i nauci, pružali gluhi otpor onome što se, i u politici i u kulturi, nazivalo antisocijalističkim dogmatizmom. ... već tada, u vrijeme naše 'topuske ere', dolazile u koliziju s politikom poznatom pod imenom 'fifti' – 'fifti'. Jer, naša je borba bila usmjerena na likvidaciju svih ostataka starog protunarodnog državnog poretka, a u pravcu izgradnje socijalističkog državnog poretka udruženih i slobodnih naroda i nije se – po logici revolucionarnih koncepcija vodeće snage, Partije i NOP-a – mogla ni htjela podrediti onim interesima koji su bili u suprotnosti i s našim nacionalnim i s internacionalnim stremljenjima svih naprednih, antifašističkih snaga. Na tom su zadatku djelovali i kulturni i javni radnici Hrvatske, a njihov je Kongres u Topuskom pokušao i da sumira dosadašnje njihove rezultate, i da odredi smjernice za buduću aktivnost." (v. M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija*, II, str. 255/56, 264/65).

⁴ Povodom godišnjice osnivanja gradskog NOO u Splitu, ali i u znak protesta protiv izložbe koju su 1942. priredile talijanske okupacijske vlasti, kipar Marin Studin (1895.–1960.) u svom je stan-u organizirao "Ilegalnu izložbu slika i kipova".

Velik broj *muzičkih umjetnika*, koji su se uključili u NOB, stvara po-najviše borbene i masovne korske kompozicije te prigodnu muziku za pri-redbe i predstave partizanskih kazališta.⁵

Osobitu su ulogu u toku NOB-a imale radiostanice, razobličujući oku-patorsku i kvislinšku propagandu, šireći istinu, podižući patriotsku svi-jest, a mnoge od njih imale su i kulturni program. Prva je bila ilegalna *Radio-stanica CK KPH* koja je emitirala od lipnja do rujna 1941. kad je otkrivena. S jeseni 1943. izgrađena je kratkovalna radiostanica Glavnog štaba Hrvatske u Otočcu. U siječnju 1944. prenesena je u okolicu Topu-skoga, a zimi iste godine emitirala je iz raznih mjesta Korduna i Like. Od travnja 1945. redovito emitira radiostanica u oslobođenom Splitu.

Tisak Narodnooslobodilačkog pokreta pojavljuje se najprije u obliku propagandnih letaka, biltena, okružnica i proglaša u ilegalnim tehnikama KPH. Od 11. kolovoza 1941. dotadašnji *Vjesnik radnog naroda*, koji mi-jenja ime u *Vjesnik Hrvatske jedinstvene nacionalnooslobodilačke fronte* (poslije *Vjesnik JNF Hrvatske*), do kraja se godine ilegalno tiska u Zagrebu u nakladi od 300 do 2000 primjeraka. Nakon što su ustaše otkrile tiskaru, list se obustavlja, a ponovno se pojavljuje ožujka 1942. na oslobođenom području u Drežnici. Vrlo je uspješna tehnika Oblasnoga komiteta KPH za Dalmaciju koja od lipnja 1941. do lipnja 1942. gotovo svaki drugi dan ilegalno objavljuje *Naš izvještaj*, ukupno 143 broja u nakladi od 3000 do 5000 primjeraka, te još 32 broja na oslobođenom teritoriju. Ilegalno, 1941. godine, izlaze još na Sušaku *Crveni vjesnik* (poslije *Primorski vjesnik*), u Crikvenici *Glas naroda Hrvatskog primorja* (preimenovan u *Primorski borac*), u Karlovcu *Obauještenja* i *Partizan* itd. U prvoj polovici 1942. sve tehnike prelaze na oslobođeni teritorij.

Do rujna 1942. listovi su još tiskani ciklostilom, a poslije toga svi se tiskaju u normalnoj tiskarskoj tehnici. Tiskaju se u Centralnoj tehnici CK KPH koja se za vrijeme NOB osam puta premještala po oslobođenom teritoriju Gorskog kotara, Like i Korduna. Važniji listovi, koji su ima-li opći, središnji karakter za Hrvatsku (ukupno 18), bili su: *Vjesnik*, koji od proljeća 1943. do kraja rata izlazi tjedno u tiraži 300 do 7000 primje-raka; *Omladinski borac*, izlazio je mjesečno 1942.–1945. s nakladom 315 do 4000; *Pionir*, izlazi 1942.–1944., ukupno 16 brojeva, u nakladi 500 do 1000 primjeraka; *Naprijed*, glasilo KPH, od proljeća 1943. izlazi tjedno i neprekidno, s nakladom 1600 do 8800 primjeraka; *Žena u borbi*, glasilo AFŽ Hrvatske, izlazi 1943.–1945., ukupno 15 brojeva, u nakladi od 1200 do 5000 izvoda; *Slobodni dom*, glavno glasilo HSS-a, koje je pokrenuo B. Ma-govac, izlazio je redovito 1943.–1945. polumjesečno, u nakladi od 4000 do

⁵ Osobito su aktivni bili S. Bombardelli (*Pjesma mrtvih proletera, Oj, Mosore*), O. Danon (*Ide Tito preko Romanije, Kozara*), N. Devčić (*Mitraljeza, Roblje ide*), N. Hercigonja (*Listaj goro, Crnogor-ska*), I. Tijardović (*Marjane, Marjane, Durmitore*), Slavko Zlatić (*Mi kročimo smjelo*) i dr.

5000 primjeraka; *Srpska riječ*, organ Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a, izlazi redovito 1943.–1945. kao polumjesečnik, u nakladi od 1000 do 4000 izvoda; *Bodljikavi jež*, izdavao ga je Klub novinara u slobodnoj Hrvatskoj, objavljena su četiri broja 1944.⁶

Na razini oblasti, okruga i kotara objavljivani su lokalni listovi koji su bili tiskani u 20 manjih područnih tiskara (ukupno 151 list). Redovitošću pojavljivanja, zanimljivošću sadržaja i utjecajem ističu se *Slobodna Dalmacija*, pokrenuta 1943. kao antifašističko glasilo naroda Dalmacije u nakladi od 500 do 6600 primjeraka; od jeseni 1944. izlazi stalno u Splitu, dva ili tri puta tjedno, a nakon 1945. kao dnevnik; *Glas Slavonije*, pokrenut u lipnju iste godine, izlazio do 1945. stalno na Zvečevu u tiraži od 300 do 5000 izvoda; *Glas Istre*, izlazi od kolovoza 1943. u nakladi oko 3500 primjeraka, a do 1945. izašao je 41 broj.

Listovi partizanskih jedinica i odreda NOV-a izlazili su na svim vojnim nivoima (odredi, brigade, divizije, korpusi), šapirografirani ili pisani samo pisaćim strojem. Džepne su novine imale nakladu od jednoga do deset primjeraka, listovi većih jedinica i do 500, a iznimno i više primjeraka. U njima su se opisivale borbe jedinica, isticali primjeri pojedinih boraca, javljale novosti iz pozadine, a ponekad i glavne vijesti iz središnjih listova. Nije bilo moguće ustanoviti točan broj tih listova, jer su mahom uništeni u borbama (istraživači su uspjeli nabrojati 600 takvih izdanja).

U NOB-u je sudjelovalo više tisuća sportaša, ponekad i cijele momčadi, uglavnom iz predratnih radničkih klubova iz Zagreba (*Metalac*, *Pekarski sportski klub*), Sinja, S. Broda, Osijeka, Đurdevca, Splita (*Radnički sportski klub "Split"*) i dr. Sportske aktivnosti boraca organizirane su povremeno – u predahu između borbi. Veće fiskulturne manifestacije održane su kao sportska natjecanja 1943. u Otočcu, 1944. na Hvaru u vrijeme Kongresa USAOH-a za Dalmaciju, fiskulturni slet – razna natjecanja uz prisustvo 15.000 gledalaca, 20. kolovoza 1944. u Trnovcu na Baniji. U jedinicama 17. slavonske udarne brigade, uz nogometnu su momčad formirane i dvije atletske ekipe. Nakon formiranja 32. i 33. divizije te 10. korpusa zagrebačkog, a i zbog prisustva većeg broja predratnih sportaša i sportskih funkcionara, u sjeverozapadnoj su se Hrvatskoj stekle mogućnosti za organiziranje bogatijega sportskog života.

Na Visu je 7. svibnja 1944. obnovljen splitski nogometni klub *Hajduk*, pod imenom *Hajduk, tim Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*. Iste su godine održane i prve utakmice s engleskim i škotskim momčadima

⁶ Na oslobođenom partizanskom teritoriju prilike nisu bile povoljne za izdavanje časopisa. Tek krajem rata pokrenuto je nekoliko časopisa, pa i *Književnik* u Šibeniku (1945.), sa svrhom rekonstrukcije Društva hrvatskih književnika i obnove književnog života poslije rata. Urednici su bili V. Kaleb, I. Frol, P. Lasta, M. Franičević, V. Popović i Đ. Tiljak a tiskani su radovi V. Nazora, V. Kaleba, I. Supeka, J. Franičevića, J. Ravlića, G. Viteza i dr.

na Visu, a u kolovozu 1944. plivači su i vaterpolisti nastupili u tek oslobođenom Rimu, i to pod zastavom nove Jugoslavije.

U travnju 1944. u Topuskom je održan sastanak s 80 sportaša, boraca NOR-a, i osnovan sportski klub "*Partizan*" s 19 sekcija. Bilo je predviđeno da mu nakon oslobođenja sjedište bude u Zagrebu. Na inicijativu ZAVNOH-a u Šibeniku je 24. travnja 1945., osnovan privremeni *Zemaljski fiskalni odbor Hrvatske*.

Stvaranje preduvjeta za kulturni život

Nakon oslobođenja, unatoč skromnim sredstvima, nedovoljnom broju stručnih kadrova, razorenoj ili djelomično uništenoj infrastrukturi, nastojalo se svim sredstvima divovskim koracima izlaziti iz civilizacijskog mraka u suvremeni svijet. Da bi se počelo s kakvim-takvim kulturnim životom, trebalo je u prvom redu svladati prosječno nisku razinu obrazovanja s velikim brojem nepismenoga aktivnog stanovništva. To je značilo, prije svega, poduzimanje akcije opismenjivanja i razvijanja malobrojnoga, prije rata zanemarenoga, srednjega i visokoškolskog obrazovanja.

Poslije oslobođenja proradile su osnovne škole gdje god je to bilo moguće. Oko 80% školskih zgrada (2008) trebalo je popraviti, a 516 ih je bilo posve razoreno. Učionice su uređivane u privatnim kućama i privremenim nastambama. Narod je uz pomoć vlasti i masovnih organizacija dobrovoljnim radom popravljao školske zgrade i gradio nove, pa su škole otvarane u mnogim mjestima gdje ih prije nije ni bilo. Ustavom su ukinute privatne škole, a Crkvi je ukinut prijašnji privilegirani položaj u obrazovanju. Organizirani su mnogi tečajevi za nepismene i osnovni tečajevi. Tako je nastavljena praksa opismenjivanja započeta u NOB-u kad je na više od 900 tečajeva od 1943. do 1945. opismunjeno više od 30.000 odraslih. Od svibnja 1945. do svibnja 1948. opismenjivanjem su bile obuhvaćene 161.054 odrasle osobe, od kojih je 143.621 opismunjena. Tako se do početka 1949. uvelike smanjio postotak opće nepismenosti. Učitelja je 1945. bilo 1069 manje nego neposredno prije rata, pa su zato otvorene četiri nove učiteljske škole (ukupno ih je bilo 14) i uz njih su organizirani različiti oblici ubrzanoga i skraćenog školovanja učitelja.

U jesen 1946., pored četverogodišnjega osnovnog, postupno se počinje uvoditi sedmogodišnje obavezno školovanje. Broj sedmogodišnjih škola ubrzano raste, iako je nedostajalo zgrada i nastavnika, jer je narod zahtijevao da se otvore i tamo gdje nisu bile planirane. U tom su razdoblju (do 1950.) izgrađene 32 školske zgrade. Godine 1946. samo je oko 3% učenika s četiri razreda osnovne škole nastavljalo školovanje, a već 1948./1949. postotak upisanih u sedmogodišnjim školama i gimnazijama porastao je na

41%, a oko 30% pohađalo je višu osnovnu školu, sezonske tečajeve i niže stručne škole.

Nije bilo dovoljno nastavnika za više razrede sedmogodišnjih škola, pa je uveden izvanredni studij za učitelje, a iskusniji su učitelji postavljani za nastavnike u višim razredima.

Uvjeti rada bili su teški: nedostajali su namještaj, kabinetska oprema, učila, udžbenici i sl., a na jednog učitelja ili nastavnika dolazio je prevelik broj učenika. Za izradu namještaja i učila u Zagrebu je 1945. osnovana radionica (poduzeće "Učila"), a u Nakladnom zavodu Hrvatske odsjek za izdavanje školskih knjiga (poslije "Školska knjiga"). Već 1947. sve su škole dobivale potrebne udžbenike. Mnogo je učinjeno i na popunjavanju kabineta i školskih knjižnica. Sistem rukovođenja bio je centraliziran i veoma je sputavao nastavnike i učenike. Nakon ozbiljnih kritika u prosincu 1949. donosi se zaključak o obaveznom osmogodišnjem školovanju, a od 1950. prelazi se na društveno upravljanje u privredi, čime je otvoren put društvenom upravljanju i u školama.

Raznovrstan kulturni život i bogato stvaralaštvo

Napuštanje dogmatskog idejnog koncepta, krutog normativizma, pretjeranog dirigiranja, te centraliziranog planiranja i upravljanja u kulturi, omogućilo je 1950-ih godina postupno stvaranje povoljnih uvjeta za obogaćivanje kulturnog života i pluralističko umjetničko stvaralaštvo. Politizacija kulture nije posvema nestala, ali se odvijala na način koji se nije mnogo razlikovao od ostalih europskih zemalja. Metode su bile rafiniranije, često posuđene sa Zapada, ali su i kulturni i umjetnički život postajali sve otporniji.

Obrazovanje i znanstveni rad. Umjesto prijeratnih šegrtskih škola odmah poslije završetka rata osnivaju se nove vrste škola za izobrazbu kvalificiranih radnika: *škole učenika u privredi i industrijske škole* s praktičnom obukom. Učenicima, koji su završili ovakve škole, ipak su stvarno bile sužene mogućnosti za daljnje školovanje u usporedbi s onima koji su završili druge srednje škole. Zakonom iz 1971. ove su škole statusno izjednačene s ostalima. Isprva, poslije 1945., gimnazije djeluju kao pune osmorazredne škole, a od šk. god. 1954./1955. kao četverorazredne škole općeg obrazovanja, sa zadatkom da se prodube i prošire znanja učenika u prirodnim, društvenim i tehničkim znanostima i da ih se osposobi za izbor nastavka daljnjeg školovanja. U gimnazijama su, pored općeg, bili uvedeni prirodni i pedagoški smjer, a u Zagrebu su do 1975. djelovale *Matematička* i *Jezična gimnazija*. Strukovne su škole pretrpjele najmanje organizacijskih promjena, jer su one i prije rata djelovale kao četverorazredne škole za obrazovanje tehničkoga, administrativnoga, financijskoga, nastavnič-

koga, zdravstvenoga i umjetničkog kadra. Međutim, provedene su znatne sadržajne promjene. Osvremenjeni su stručno-teorijski i praktični dio programa i pojačano je opće obrazovanje kako bi se učenici lakše uključivali u svijet rada, ali i da bi mogli nastaviti školovanje na visokim školama, fakultetima i umjetničkim akademijama.

U sve tri vrste škola naglo je porastao broj učenika, a odnos između broja učenika u gimnazijama (25%) i onih u stručnim školama (75%) bio je stalan. U razdoblju do 1960. težište je bilo na razvijanju kapaciteta srednjoškolskog obrazovanja i inovacijama radi zadovoljavanja sve većih potreba za kadrovima, a uspijevalo se školovati tek oko 50% godišnjih kadrovskih potreba.

U obrazovanju odraslih bio je vrlo važan rad *narodnih sveučilišta*, a od 1953. i *radničkih sveučilišta*. Godine 1945. djelovalo je u Hrvatskoj 128 narodnih sveučilišta, a 1948. bilo ih je već 223. Od 1953. pri narodnim sveučilištima organiziraju se i radnička sveučilišta (najprije u Zagrebu, pa u Rijeci, Splitu i dr.). Za godinu dana djeluje već 40 radničkih sveučilišta, a potkraj 1956. organizirano ih je 80. Osim općeobrazovnih zadaća, radnička sveučilišta izvršavaju i druge zadatke zbog novih potreba za obrazovanjem, kao što su osposobljavanje za stručne poslove, ali i funkcije radničkog samoupravljanja i upravljanja kolektivom. Ti se zadaci nisu mogli ostvariti u pučkim sveučilištima, nego tek složenijim i dugotrajnijim oblicima rada s odraslima (seminari, jednogodišnje, dvogodišnje i trogodišnje školovanje u raznim strukama). Međutim, bilo je i potpuno nereálnih zahtjeva iz vremena osnivanja radničkih sveučilišta, kao tobožnjim “naučnim institutima radničke klase” ili ustanovama “izvanškolskog sistema za obrazovanje radnika” i sl. Takve su tendencije ubrzo odbačene i radnička su sveučilišta odigrala veliku ulogu u obrazovanju i obuci odraslih osoba. Samo je u raznim oblicima rada *Radničkog sveučilišta “Moša Pijade”* u Zagrebu 1953.–1983. sudjelovalo i osposobilo se oko 380.000 osoba. Uvođenjem reforme odgoja i usmjerenog obrazovanja iz 1970-ih, obrazovanje radnika preuzimaju centri usmjerenog obrazovanja. Stoga je u Hrvatskoj smanjen broj narodnih i radničkih sveučilišta, pa 1986. djeluju 73 narodna i radnička sveučilišta i 22 centra za kulturu s funkcijama narodnih i radničkih sveučilišta.

U povijesti je bilo akcija kojima se nastojalo izvaninstitucionalno obrazovati i prosvjećivati žitelje u Hrvatskoj. Najčešće su takve aktivnosti provedene kroz *narodne čitaonice*, *hrvatske čitaonice*, *radničke domove*, *domove obrtnika*, *ilirske čitaonice*, *sokolane* i dr. Već po nazivima ovih ustanova vide se njihov nacionalni i klasni karakter, a djelatnost im je bila usmjerena, s jedne strane, prema prosvjećivanju, a s druge, prema nacionalnom i socijalnom osvješćivanju potlačenih i izrabljivanih slojeva.⁷

⁷ U inozemstvu su se slične ustanove osnivale naročito u Francuskoj, između dva svjetska rata

Domovi kulture u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata nastavljaju izvršavati sličnu zadaću u okviru socijalističkog projekta, znatno proširujući zadaće i djelatnost te mnogi od njih postaju *društvenim domovima*. Postupna promjena urbanizacijske podloge života 1970-ih godina preoblikuje i osnovnu namjenu i oblike djelovanja domova kulture. Osnovna svrha rada postaje okupljanje na nivou lokalne zajednice, kao osnovnog ambijenta života urbaniziranog čovjeka. Potiču se amaterske kreativne djelatnosti u umjetničkom izražavanju, razvijanje didaktičkih poslova radi izobrazbe i difuzije kulture, organiziranje zabavnih aktivnosti, rekreacije i sl.⁸ Prema podacima *Zavoda za kulturu Hrvatske*⁹ u Hrvatskoj je 1980.

pod utjecajem ljevičarske Narodne fronte, a poslije Drugoga svjetskog rata, od 1959., osobito kad je ministar za kulturu postao André Malraux: "njegov je program bio vrlo ambiciozan. Smatrao je da najširem krugu ljudi treba učiniti dostupnima kapitalna djela čovječanstva, najprije ona koja pripadaju Francuskoj, da treba osigurati najširu audijenciju kulturnoj baštini i favorizirati stvaralaštvo umjetničkih djela i duha koji tu baštinu obogaćuje. Treba, dakle, širom otvoriti vrata kazališta, muzeja, izložbi i čitaonica da bi Francuska za nekoliko godina postala prva kulturna zemlja svijeta. Sve što je nekada bilo privilegij odabranih, treba da postane baština svih. Kulturna dobra prema Malrauxovim intencijama, prestat će pripadati samo eliti, nego će najširim masama postati dostupne i najviše duhovne vrijednosti." (v. Sonja Popović Zadrovic, *Etika i akcija*, Beograd 1978., str. 189).

Sva su ta iskustva (i u drugim zemljama, kao Finskoj, primjerice) i po opsegu i po dosegu programa, koji su se ostvarivali, daleko zaostajala za onima koja su se realizirala kroz socijalističku jugoslavensku kulturnu politiku.

⁸ A kako je to izgledalo "u živo", tamo sedamdesetih godina prošloga stoljeća kad se u Hrvatskoj gradilo i izgradilo pedesetak domova kulture? Ozračje tog vremena, razmišljanja i djelovanje ljudi u kulturnoj akciji dobro nam prenosi članak izvrsnog analitičara fenomena kulture, Ratka Alekse. (v. Ratko Alekse, *Domovi kulture, godina 78*, Vjesnik, veljača 1978.).

⁹ *Zavod za kulturu Hrvatske* posebna je i za svoje vrijeme vrlo napredna i inovativna ustanova (jedina takve vrste u tadašnjoj Jugoslaviji). *Zavod* je osnovan posebnim zakonom 1973., a započeo je s radom poslije dvogodišnjeg ekipiranja i ustrojavanja. Zadatci su mu se dijelili na *kulturno-političke* (proučavanje i analiza stanja i problema kulturnog razvoja u cjelini, razvoja pojedinih kulturnih djelatnosti i pojedinih sredina, društveno-ekonomskih odnosa i materijalne osnove kulture, ostvarivanja društvenog samoupravljanja u području kulture te ostvarivanje što jačeg utjecaja građana na utvrđivanje i vođenje kulturne politike) i *stručne* (izrada stručnih osnova za unapređivanje kulturnog života, planiranje u kulturi i programiranje kulturnog razvoja, unapređivanje tehničke osnove kulturnog razvoja, utvrđivanje kulturnih standarda; istraživanje i praćenje materijalnih i drugih uvjeta kulturnog stvaralaštva, te odnosa kulturnog razvoja i materijalne proizvodnje i, napose, prikupljanje, čuvanje i analiza dokumentacije o kulturnom razvoju). Kao nezavisna ustanova, *Zavod* nije bio ni pod čijim neposrednim utjecajem iz političke sfere, pa se razvijao u instituciju s velikim znanstvenim potencijalom i autoritetom. Vjerojatno je da bi vrlo brzo postao respektabilna znanstvena ustanova specijalizirana za proučavanje područja kulture da početkom devedesetih godina prošlog stoljeća nije došlo do preokreta.

Između brojnih naslova, objelodanjenih u *Zavodu*, pada u oči šest svezaka istraživanja *Kulturna infrastruktura u općinama SR Hrvatske* koje su objavili Kruno Leko i suradnici u nizu *Studije i dokumenti* (Zagreb 1987.), zatim prijevod djela *Kulturni razvoj. Iskustva i politike* Augustina Girarda (Zagreb 1977.), pa dragocjeno istraživanje o profesionalnim umjetnicima Jasenke Kodrnje *Umjetnik u društvenom kontekstu* (Zagreb 1985.), te posebno zanimljiv i još i danas poticajan rad Ivana Rogića i Andrije Mutnjakovića *Centri kulture, domovi kulture i društveni domovi u SR Hrvatskoj* (Zagreb 1984.). Ništa manje nisu intrigantni ni pogledi Jadranke Damjanov i Dubravke Janda u dvotomnom radu o problemima umjetničkog obrazovanja djece i omladine, *Kulturni sadržaji u obrazovanju* (Zagreb 1977.). Za sve analitičare kulturnog razvoja posebno su važna dva sveska *Statističko-informativnog pregleda kulture* (Zagreb 1980. i 1988.) koji su nastali pod uredništvom Miroslava Tuđmana, te ih se može smatrati vrlo meritornim i vrijednim izvorima. Iz biblioteke *Izabrane teme* pažnju svakako zavrđuje opsežno istraživanje i studija o odnosu radničke klase i kulture Ivana Jakopovića *Radnici, kultura, revolucija* (Zagreb 1976.) te

bio 261 dom. Velika većina ih je izgrađena poslije oslobođenja (do 1939. postojao je 21). Najčešće su bili u vlasništvu mjesnih zajednica (166), općina (13), društveno-političkih organizacija (23) itd. Reformom odgoja i obrazovanja, koja je započela 1970-ih, uvedeni su novi društveno-ekonomski odnosi između srednjoškolskoga te visokoškolskog obrazovanja i svih područja rada na samoupravnim osnovama. Osnovna su obilježja reforme mijenjanje društvenog položaja i funkcije usmjerenog obrazovanja, samoupravno udruživanje obrazovanja s drugim djelatnostima u jedinstveni sistem udruženog rada u kojem radnici u udruženom radu postaju temeljni nosioci politike razvoja obrazovanja, odgojnih utjecaja i materijalne osnove rada. U prevladavanju dotadašnjih oblika školstva težište je na izgrađivanju odgojno-obrazovnih programa kojima se polaznici osposobljavaju za rad na poslovima i zadacima određene vrste i složenosti, odnosno svladavanjem kojih stječu odgovarajuću stručnu spremu. Prema jedinstvenoj klasifikaciji zanimanja i stručne spreme, poslovi i zanimanja pojedine struke kategoriziraju se u osam kategorija prema složenosti poslova i zadataka, odnosno prema znanjima, vještinama i drugim sposobnostima potrebnima za njihovo obavljanje. Programe od 1. do 5. stupnja stručne spreme ostvaruju pretežno centri usmjerenog obrazovanja, kojih je 1985./1986. bilo 198 sa 217.598 upisanih učenika (tj. 92% učenika nakon završene osnovne škole). Programe 6. i 7. stupnja ostvarivale su organizacije koje, osim odgojno-obrazovnog, organiziraju i znanstveno-istraživački rad, a to su iste školske godine bili 51 fakultet, tri umjetničke akademije i 14 viših škola sa 55.886 upisanih polaznika. Stručna sprema 8. stupnja stječe se doktoratom znanosti.

Od oslobođenja do 1986. programe srednjoškolskog usmjerenog obrazovanja u Hrvatskoj završilo je 1,175.424 polaznika, a na fakultetima, visokim školama i umjetničkim akademijama diplomiralo je 163.240 studenata. Od utemeljenja Sveučilišta u Zagrebu (1669.) do Prvoga svjetskog rata diplomiralo je 3210 studenata, a u razdoblju 1919.–1939. 11.194 studenta. Od osnutka pa do 1914. doktorat znanosti postiglo je 1039, u međuraću 868, a od oslobođenja do 1980. doktorirale su 3342 osobe.

Od 1945. do 1981. bitno je izmijenjena obrazovna struktura stanovništva. Godine 1953. ukupno je 8% stanovništva starijega od 10 godina imalo obrazovanje više od osnovne škole, a 1981. takvo je obrazovanje imalo 34,7% stanovništva. Sve to omogućilo je znatno povećanje obrazovanosti

stručni rad Miroslava Tuđmana *Struktura kulturne informacije* (Zagreb 1983.), koji je bio prvi u nizu specijaliziranih knjiga i priručnika informacijsko-komunikološkog sadržaja ovog osnivača i voditelja *Zavoda za informacijske studije* (1988.).

Nakon 1990. godine Zavod je pripojen Ministarstvu kulture, znatno mu je sužen krug poslova i smanjen broj zaposlenika, da bi se nakon nekoliko godina njegova aktivnost ugasila.

stanovništva, stručnu osposobljenost radnika te otvorilo mogućnosti za daljnju demokratizaciju školstva.

Znanstvenoistraživačka djelatnost u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata ubrzano se obnavlja i razvija krupnim zahvatima. Reorganiziraju se postojeći instituti i fakulteti te oživljava i unapređuje djelatnost JAZU i njezinih istraživačkih jedinica. Godine 1978. formiran je *Istraživački centar JAZU* u koji su ušle do tada samostalne znanstvene jedinice: *Etnološki zavod*, *Studijski kabinet za arheologiju*, *Zavod za filozofiju znanosti i mir*, *Zavod za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih znanosti*, sve u Zagrebu, *Centri za znanstveni rad* u Dubrovniku, Zadru i Rijeci, *Historijski zavod* i *Zavod za pomorsko pravo, historiju i ekonomiju pomorstva* u Zagrebu, *Zavod za pomorsko-društvene znanosti* u Splitu, *Zavod za paleontologiju i geologiju kvartara*, *Kabinet za proučavanje strukture i funkcije osjetnih organa*, *Zavod za ornitologiju*, *Zavod za književnost i teatrologiju*, *Kabinet za arhitekturu i urbanizam*, sve u Zagrebu. Od 1953. Akademija izdaje *Bulletin scientifique*, referalnu publikaciju kojoj je svrha da informira inozemstvo o znanstvenim dostignućima u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Organizacijsku osnovu znanstvenog rada čine uglavnom fakulteti, kojih odmah nakon oslobođenja ima sedam (Filozofski, Pravni, Teološki, Medicinski, Veterinarski, Tehnički i Poljoprivredno-šumarski) i neke institucije izvan Sveučilišta koje su se poslije razvile u znanstvene organizacije (*Institut za marinobiologiju*, Rovinj; *Institut za jadranske kulture*, Split; *Imunološki zavod*, Zagreb; *Institut za oceanografiju i ribarstvo*, Split; *Institut za slatkovodno ribarstvo*, Zagreb; *Geofizički institut*, Zagreb, Poljoprivredni fakultet, Osijek). Do 1955. osnivaju se tri nova fakulteta (Farmaceutski, Prirodoslovno-matematički i Ekonomski), a kao prvi izvan Zagreba Medicinski fakultet u Rijeci. U tom su razdoblju utemeljeni i počinju s radom *Institut za fiziku JAZU* poslije *Institut "Ruđer Bošković"*¹⁰ i *Ekonomski institut* u Zagrebu.

Najviše znanstvenih i znanstveno-nastavnih jedinica osnovano je u razdoblju 1956.–1965. Od 15 novih samostalnih znanstvenih organizacija četiri su osnovane u poduzećima (*Rade Končar*, *Željezara Sisak*, *Ra-*

¹⁰ Na jugoslavenskom prostoru najveći centar za interdisciplinarna istraživanja u fundamentalnim prirodnim znanostima, fizici, kemiji i biologiji, s jedinicama za molekularnu biologiju i genetiku, istraživanja onečišćivanja okoline, osobito mora, prirodnih voda i zraka, zatim za tehnološka razvojna istraživanja u području nuklearnih disciplina, energetike, primijenjenih optičkih sistema, tehnologije materijala i biotehnologije. U njemu je bilo zaposleno oko 400 znanstvenika i isto toliko tehničara, stručnih i administrativnih radnika. U pojedinim razdobljima na njemu se odvijao poslijediplomski studij za prirodoslovne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pa su suradnici Instituta sudjelovali u nastavi na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu, a i u nastavi elektrotehničkih disciplina na Fakultetu elektrotehnike i računarstva. Bili su i osnivači multidisciplinarnog studija znanosti o moru na Sveučilištu u Zagrebu. Institut ima najveću knjižnicu i dokumentaciju iz prirodnih znanosti u ovom dijelu Europe.

dioindustrija Zagreb i Prvomajska). Osnovano je 16 novih fakulteta (10 dijeljenjem Tehničkoga i Poljoprivredno-šumarskog), a u Rijeci, Splitu i Osijeku osnovano je ukupno 10 fakulteta. Početkom 1970-ih osnivaju se sveučilišta u Rijeci (1973.), Splitu (1974.) i Osijeku (1975.). Nakon 1974. i uvođenja oštrijih kriterija, usporen je proces osnivanja novih znanstvenih organizacija, ali se ipak godišnje u prosjeku osnivaju 2,5 organizacije. Osim izgradnje institucionalne mreže, jača materijalna osnova rada, a za neke fakultete izgrađene su potpuno nove zgrade (Strojarsko-brodograđevni, Elektrotehnički, Tehnološki, Filozofski, Rudarsko-geološko-naftni i dr.).

Iako je statistika do 1965. manjkava, može se pretpostaviti određena slika prema razvoju visokoga školstva, jer u novije vrijeme nastavnici na sveučilištima čine nešto više od 55% ukupnog broja istraživača, a prije je taj postotak bio veći. Godine 1965. bilo je 3232 nastavnika i suradnika i njihov je udio u znanstvenom radu bio 57%. Tu sliku može upotpuniti i broj stečenih doktorata. Do 1918. obranjena su 133 doktorata; 1919.–1945. još 655, a poslije Drugoga svjetskog rata do 1982. još 4136. Od ukupno 4934 obranjena doktorata do 1982. njih 84% obranjeno je nakon oslobođenja.

Novinska djelatnost. Nakon završetka rata u Hrvatskoj su prestali izlaziti svi okupatorski i ustaški listovi. Ratne se partizanske redakcije nakon postupnog oslobađanja zemlje vraćaju u gradove i nastavljaju objavljivati ratne ili pokreću nove novine. *Vjesnik*, *Slobodna Dalmacija*, *Glas Slavonije*, latinička *Borba* i *La Voce del Popolo* postaju dnevници, a *Naprijed* ostaje vodeći tjednik. Pokrenuti su i novi dnevници: u Rijeci *Riječki list* (koji ubrzo preuzima staro Supilovo ime *Novi list*), u Zagrebu urednici ratnih *Novosti s fronta i pozadine* osnivaju dnevnik *Narodni list*, a isto uredništvo u kolovozu 1945. osniva i tjednik *Narodni sport*. Isto tako, ratni urednici i suradnici *Vjesnika u slikama* pokreću u srpnju 1945. u Zagrebu tjedni *Ilustrirani vjesnik*. U prvim poratnim godinama hrvatsko je novinstvo kadrovski, koncepcijski i ideološki neposredni nastavljatelj tiska iz NOB-a, uz pojedinačnu dopunu nekolicinom predratnih novinara koji nisu surađivali u ustaškoj štampi. Novine se uređuju po uzoru na sovjetsku štampu: informacije su vrlo oskudne, a u svim listovima prevladava uniformirana propaganda.

Međutim, početkom 1950-ih novinske kuće prelaze na ekonomsko poslovanje, postaju samostalnije, a budući da ovise o nakladama, moraju pridobivati čitaoce. Glavni urednici i direktori nastoje novine učiniti što privlačnijim. Tako urednici u *Vjesniku* povećavaju broj stranica, teže za atraktivnijim naslovima, uvode podnaslove i nadnaslove, kratke preglede dnevnih vijesti i intervjue, političke i nepolitičke zanimljivosti, reportaže iz svijeta, sve češće objavljuju fotografije, karikature i sl.

Kao posebno tjedno izdanje *Vjesnika* počinje 1952. izlaziti *Vjesnik u srijedu*. Do 1964. njegova se naklada održavala između 300.000 i 350.000 primjeraka, potom počinje naglo padati, a kad je 1977. pala na 52.000, VUS prestaje izlaziti.

Na stranicama *Vjesnika* i *VUS*-a afirmirala se nova generacija novinara koja je davala osnovni ton zagrebačkom i dobrom dijelu hrvatskoga novinstva. U *Slobodnoj Dalmaciji* javljaju se feljtoni i humoristični prilozi.

Sjedinjenjem *Večernjeg vjesnika* i *Narodnog lista* 1959. nastaje *Večernji list*, koji neprekidno bilježi porast tiraže, tako da 1980-ih dnevno izbacuje više od 370.000 primjeraka. Njegovi novinari izgrađuju prepoznatljiv stil sažete, jednostavne i informativne vijesti. Uredništvo uvodi regionalna izdanja i posebne priloge (*Poslovni svijet*, *Vaš vrt*, *RTV-prilog*, kulturni prilog *Obzor* i dr.), a subotom naklada lista naročito raste zbog *Malog oglasnika*.

U Zagrebu izlaze i specijalizirani tjednici, kao *Informator* i *Privredni vjesnik* (posvećeni ekonomsko-pravnoj tematici), omladinski tjednici *Polet* i *Studentski list*. Latiničko izdanje *Borbe* izlazilo je u Zagrebu do 1987. kad je ukinuto zbog slabog interesa publike. Redovito izlazi tjedno izdanje organa SKJ *Komunist* za Hrvatsku. Brojan je i vjerski, naročito katolički tisak; najutjecajniji je *Glas Koncila*, tjedno glasilo Zagrebačke nadbiskupije (naklada u 1980-im iznosila je oko 100.000 primjeraka).

Izvan Zagreba najtiražniji i najjači je dnevnik *Slobodna Dalmacija* (1987. tiraža je 108.000 izvoda), koja izdaje i tjedno izdanje *Nedjeljnu Dalmaciju*. U Rijeci *Novi list* koncem 1980-ih dostiže nakladu od preko 80.000 primjeraka, a *Glas Slavonije* u Osijeku oko 17.000. U drugim gradovima listovi dosižu tiraže od 2500 do 10.000 (*Varaždinske vijesti*, *zadarski Narodni list* i dr.).

Budući da su osnivači svih listova u tom razdoblju bile konferencije SSRN Hrvatske (osim vjerskog tiska), cjelokupna štampa zastupala je politiku SKH. Međutim, 1980-ih pojavljuje se takozvana kritička štampa koja je promicala pravo novinara na nezavisan osobni stav, često i suprotan službenim stavovima. Izrazit zastupnik takvoga novinarstva bio je politički tjednik *Danas* (naklada oko 100.000). Nezavisni i kritički prilozi pojavljuju se i u drugim novinama (*Studentski list*, *Slobodna Dalmacija*, *Nedjeljna Dalmacija*, *Start*, a od 1987. i *Vjesnik*). Štampa postaje sve više neovisan društveni činilac sa sve većim utjecajem u formiranju javnog mnijenja.

Časopisi 1945.–1990. Nakon Drugoga svjetskog rata pokreću se ili obnavljaju brojni književni časopisi. Središnji je *Republika* (1945.) koji na predratnu Krležinu *Književnu republiku* podsjeća ne samo naslovom već i svojom slobodoljubivom, tolerantnom koncepcijom procvata individualnih

stvaralačkih književnih osobnosti. Prvi urednici bili su M. Krleža, V. Kaleb i J. Horvat. Mlađi pisci (N. Miličević, M. S. Mađer, M. Slaviček, V. Pavletić, I. Vrkljan, Z. Tomić, V. Jelić, A. Šoljan) okupljaju se oko *Izvora* (1945.–1951.) te posebice *Krugova* (1952.–1958.) koji je u općoj klimi otvaranja društva prema Zapadu znatno utjecao na mijenjanje shvaćanja o ulozi i zadacima pisaca i književnosti u društvu. V. Pavletić, lider mladih, piše u uvodniku prvoga broja: “I neka bude živost. Neka se ukrste suprotna uvjerenja, što više najoprečnijih sudova, samo da ne bude presude.” Općekulturni časopis *15 dana* (1957.) vrlo se brzo razvio kao nezaobilazan medij za popularizaciju književnosti i ostalih umjetnosti među niže obrazovanim građanima, i to ne samo u Zagrebu. Matica hrvatska obnavlja *Hrvatsko kolo* kao književno-naučni zbornik (1945.–1947.) a od 1948. kao tromjesečni časopis, odnosno od 1952. kao mjesečnik, te od 1953. opet kao zbornik. Stalno je u krizi i neredovit, pa ga Matica hrvatska o svojoj 120-godišnjici obnavlja kao mjesečnik pod prvotnim imenom *Kolo* (1963.–1971.). U toj seriji prvi je urednik bio V. Pavletić, a posljednji, prije obustave 1971., I. Zidić. Od 1961. do 1967. izlazio je *Razlog* s M. Mirićem kao glavnim urednikom i s oko 300 mlađih pisaca i kritičara u suradničkom krugu. *Forum* (1962.), časopis Razreda za suvremenu književnost JAZU/HAZU, objavljuje mahom recentne književne radove, a *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU/HAZU* (1975.) književnopovijesne napise. Časopis za njegovanje kajkavske baštine, kulture i jezika *Kaj* (nakladnik Kajkavsko spravišće, Zagreb) pokreće 1968. S. Draganić. Tekstove o stranim književnostima donosi *Književna smotra* (1969./1970.) a *Most* (1966.) u četverojezičnim izdanjima obavještava svijet o dostignućima i istraživanjima u hrvatskoj književnosti. *Umjetnost riječi* (1957.) namijenjena je temama iz komparativistike i teorije književnosti te znanosti o književnosti. Društvo književnika Hrvatske pokreće *Kritiku*, dvomjesečnik za “kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja” (1968.–1971.) kao prethodnicu hrvatskog proljeća. U nekoliko navrata pokreću se u Zagrebu časopisi namijenjeni objavljivanju isključivo poezije, kritike i esejistike o poeziji (*Poezija*, 1969.–1972., urednici J. Ujević, M. Jelić Grnović i N. Mihaljević; *Stih, Off*, 1978., urednik V. Visković; *Zrcalo*, 1991.–1994., urednik V. Brešić; *Poezija*, 2005., urednik E. Jahić). Isprva kao općekulturni, a poslije kao pretežito književni časopis, izlaze *Pitanja* (1969.–1989.). Od 1979. izlazi (s prekidom 1989.–2002.) *Gordogan*, osebujan časopis u kojem se njeguju esejistika i istraživanje potisnutih kulturnih pojava. Urednici su mu B. Matan, N. Ivić, A. Zlatar. *Quorum* je kao časopis, suprotno uobičajenoj praksi, izrastao iz istoimene biblioteke 1985. Urednici su mu B. Čegec (1985.–1990.), M. Mićanović i R. Simić (1990.). Kao isključivo književni časopis vrlo je brzo postao tribinom brojnih hrvatskih pisaca mlađega i srednjeg naraštaja. U pokrajinskim središtima i mjestima pokreću se mnogobrojni i važni

književni časopisi: *Mogućnosti* (Split 1954.), *Vidik* (Split 1954.), *Revija* (Osijek 1961.), *La Battana* (Rijeka 1964.), *Riječi* (Sisak 1969.), *Riječka revija* (1952.–1970.), *Zadarska revija* (1952.), *Istarski mozaik* (1963.–1974.), *Istra* (Pula 1963.), *Hrvatsko zagorje* (Donja Stubica 1969.). Književnici katoličke orijentacije pokreću u okviru Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima u Zagrebu 1968. književnu reviju *Marulić*. Prvi urednik bio je S. Krčmar (1968.–1976.), a potom R. Grgec. Njeguju tradicionalni književni izraz, kritički i polemički sudjeluju u književnom životu Hrvatske naglašavajući svoj laički položaj unutar Crkve i društva. Hrvatski pisci u emigraciji A. Bonifačić i V. Nikolić pokreću u Buenos Airesu 1951. *Hrvatsku reviju*, kulturno-književni tromjesečnik na tragu predratne revije Matice hrvatske. Od 1955. uređuje je samo Nikolić, a 1966. uredništvo se seli u Europu (Pariz, 1966.; München, 1967., Barcelona, 1978.) da bi se 1991. vratilo u domovinu pod okrilje Matice hrvatske. U 50 godišta obrađivana su različita područja kulturnoga i društvenog života, retrospektivno i aktualno, preferirajući jezik koji se koristi i govori u domovini.

U Hrvatskoj izlazi i nekoliko časopisa koji njeguju i objavljuju književne radove za djecu, doprinoseći popularizaciji književnosti uopće (*Radost*, 1951., *Modra lasta*, 1954., *Smilje i bosilje/SMIB*, 1970., *Maslačak* 1975.).

Znanstvene radove s područja filologije i lingvistike te književnopovijesne teme donose časopisi i zbornici: *Filologija* (1957.) i *Hrvatski dijalektološki zbornik* (1965.), *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* (1956.) i *Zbornik Zagrebačke slavističke škole* (1973.), *Suvremena lingvistika* (1962.) i *Rasprave Zavoda za jezik* (1968.). Hrvatsko filološko društvo izdaje *Jezik* (1952./1953.), časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika i časopis za unapređivanje nastave stranih jezika *Strani jezici* (1972.). Među časopisima za likovnu umjetnost ističe se *Život umjetnosti* (1966.), a među glazbenima *Muzika* (1956.). Filmskom umjetnošću bave se *Filmska kultura* (1957.) i *Film* (1975.), a kazališnom problematikom *Prolog* (1968.).

Općeznanstvene teme obrađuje *Encyclopaedia moderna* (1966./1967.), časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse, *Scientia Yugoslavica* (1975.), glasilo Asocijacije naučnih ustanova SFRJ i *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (1959.). Od 1964. do 1974. izlazi časopis *Praxis*, u nakladi Hrvatskoga filozofskog društva, a Odjel za povijest filozofije u Centru za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu izdaje polugodišnjak *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* (1975.). Krug mlađih filozofa pokreće 1980. *Filozofska istraživanja*, koja od 1986. izdaju i svoje međunarodno izdanje *Synthesis philosophica*. Pri časopisu od 1988. izlazi bogata biblioteka namijenjena domaćim autorima filozofskih djela.

U obradi povijesti vodeće su periodične publikacije *Historijski zbornik* (1948.), *Putovi revolucije* (1964.–1967.) i *Časopis za suvremenu povijest* (1969.). Crkvenu povijest i teološka pitanja obrađuju *Croatia christiana*

periodica (1977.), splitska *Crkva u svijetu* (1966.), makarska *Služba Božja* (1960./1961.) i zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, splitski *Kačić* (1967.).

Izdavalo se i mnogo časopisa s područja društvenih znanosti: *Žena*, pokrenuta još u ratu, 1943. godine; časopisi za društvena pitanja *Kulturni radnik* (1948.) i *Naše teme* (1957.); slična pitanja obrađuju *Domesti* (1968.), *Pogledi* (1969.) i *Pitanja* (1969.); politologijom se bave *Politička misao* (1964.) i *Zoon politikon* (1977./1978.); kulturološke teme obrađuju *Prilozi Zavoda za kulturu Hrvatske* (1977.), *Zbornik Trećeg programa Radio-Zagreba* (1977.) i riječki *Argumenti* (1978.); sociološke teme objavljuju *Revija za sociologiju* (1971.) i *Sociologija sela* (1963.), a psihološkoj problematici posvećena je *Revija za psihologiju* (1970.).

Na planu **likovnih umjetnosti**, nakon otvaranja prema Zapadu, orijentacija je u dva pravca: obnova apstrakcije i obnova nadrealizma. U Hrvatskoj se osjeća veća sklonost lirskoj apstrakciji, apstraktnom ekspresionizmu i enformelu. Prvi u tom pravcu djeluju E. Murtić¹¹, Z. Prica, F. Kulmer, Š. Perić i I. Kalina, slijede ih M. Jevšovar i Đ. Seder, a radikalni enformelisti su I. Gattin i E. Feller. Geometrijsku apstrakciju njeguju V. Kristl, I. Picelj, B. Rašica i A. Srnec, te J. Knifer sa svojim prepoznatljivim meandrima (skupina *Exat 51*). Nadrealističko i fantastično slikarstvo obnavljaju M. Stančić i J. Vaništa, a nastavljaju V. Jordan i B. Baretić. Među popularnim i svjetski poznatim naivnim slikarima, koji nastavljaju tradicije Hlebinske škole, nezaobilazni su I. Rabuzin, J. Generalić, M. Skurjeni, I. Lacković-Croata, M. Kovačić, S. Stolnik i I. Večenaj.

Vlastiti individualni stil na iskustvima apstrakcije i fantastike razvili su I. Dulčić, A. Kinert, B. Dogan, I. Vojvodić, a na ekspresionizmu i enformelu Lj. Ivančić. Samosvojan izraz, inspiriran krajolikom kamenjara i gromača, ostvarili su F. Šimunović i O. Gliha.

Izložbom *Nove tendencije* 1961. zagrebački likovni krug uključuje se u širi svjetski pokret neokonstruktivizma i vizualnih istraživanja, kojemu se priključuju stariji umjetnici okupljeni oko *Exata 51*, skloni optičkoj i kinetičkoj umjetnosti, a od mlađih M. Šutej i J. Dobrović. Ambijentalna sinteza, proizašla iz asocijativne apstrakcije i čvršće organizacije likovnih elemenata koji sugeriraju pokret, karakteristična je za Lj. Šibenik, M. Galica i A. Kuduza.

¹¹ Njegovo je stvaralaštvo 1950-ih odigralo bitnu ulogu na domaćoj likovnoj sceni. Na već spominjanom plenumu Saveza književnika 1954. Krleža je kritički progovorio o Murtićevoj izložbi koja se netom održavala u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu. O tim je slikama sudio kao o "zastranjenju ukusa", ponavljajući svoj poznati animozitet prema apstrakciji, koja mu je i ovom prigodom, na Murtićevim slikama, "dosadna i nerazumljiva". Pravi povod za tako kategorično odbijanje nalazi se, međutim, u plenumskom istupu nekih mlađih srpskih pisaca (B. Mihailović-Mihiz, primjerice), koji su Krleži otvoreno predbacili nerazumijevanje suvremenog slikarstva i pjesništva, što se pak prelomilo na Murtiću, kao primjeru koji se našao pri ruci.

Sedamdesetih godina na scenu stupaju konceptualna umjetnost i performers: B. Bućan, B. Dimitrijević, G. Trbuljak i D. Martinis. Skupina *Biafra* (1970.–1978.) zastupa ekspresivnu i angažiranu figuraciju (kipari S. Gračan, I. Lesiak, R. Petrić, M. Vuco; slikari Z. Kauzlarić-Atač, R. Labaš, R. Janjić-Jobo i dr.). U duhu nove figuracije, na nadrealističkoj baštini, izražavaju se N. Kavurić-Kurtović i I. Friščić, a hiperrealizmu su posvećeni V. Jakelić, J. Fatur i Z. Mihanović. Od kipara novim duhom umjetničkog pristupa ističu se K. Angeli-Radovani, I. Sabolić i K. Kantoci, u pravcu apstrakcije V. Bakić, D. Džamonja i sklon minimalizmu i konceptualizmu I. Kožarić. Pod različitim su utjecajima, ali s dominantno vlastitim izražajnim sredstvima, B. Avramov i M. Lah, V. Michieli i Š. Vulas, S. Janić i M. Ujević, R. Goldoni (skulpture u staklu) i M. Kumbatović (industrijske skulpture u metalu).

Nakon oslobođenja u **glazbenom životu i djelatnosti** naročitu su ulogu imala mnogobrojna kulturno-umjetnička društva (KUD), znatan je broj njih osnovan još u NOB-u, da bi poslije rata iz godine u godinu, u sve većem broju, nicala diljem zemlje. Većinom su se društva granala na dramske, glazbene, literarne i plesne sekcije, pa su tako imala višestruku umjetničku i odgojnu funkciju. Od 1950., uz postojeće ansamble i obnovljene operne scene iz prijeratnog razdoblja, muzički se život neprestano obogaćuje. Utemeljen je cijeli niz novih sastava,¹² a istovremeno se osniva i brojne festivalske ili prigodne, sezonske muzičke priredbe.¹³ Međunarodnu karijeru i svjetsku slavu postiže Lovro Matačić, najveći hrvatski dirigent svih vremena.¹⁴ Godine 1961, na inicijativu M. Kelemena, osnovan je međunarodni festival suvremene muzike *Muzički bijenale Zagreb* sa svrhom da se “omogućiti izravni stvaralački dodir suvremene jugoslavenske muzike i naše kulturne javnosti sa suvremenim muzičkim nastojanjima i težnjama u drugim zemljama”. *Bijenale* je privukao vodeće ličnosti svjetske avangarde (I. Stravinski, J. Cage, M. Kagel i dr.).¹⁵

¹² Najvažniji su *Zagrebački solisti* (1953.), koji su pod vodstvom A. Janigra stekli svjetsku slavu, *Zagrebački simfoničari RTZ*, iznikli 1957. iz bivšeg *Komornog orkestra radija*, komorni ansambl *Collegium musicum* (1951.), *Zagrebački duhački kvintet* (1966.), *Zagrebački puhački trio* (1969.), dubrovački *Collegium musicum ragusinum* (1968.), splitski komorni orkestar *Ivan Lukačić* (1972.) i dr.

¹³ Među najpoznatijima su *Dubrovačke ljetne igre* (1950.), *Splitsko ljeto* (1954.), *Festival opere i baleta* u Opatiji (1957.), odnosno *Operna sezona Opatija-Pula-Rijeka* (1977.), *Muzičke večeri u Donatu* (1961.), *Anale komorne opere i baleta* u Osijeku (1970.), *Varaždinske barokne večeri* (1976.) i *Osorske glazbene večeri* (1976.), posvećene promicanju djela hrvatskih kompozitora.

¹⁴ Umjetničku je karijeru započeo 1915., a u međuratnom razdoblju nastupa najprije u Kölnu, potom dirigira u Osijeku, Novom Sadu, Ljubljani, Beogradu, Rigi i Zagrebu. Godine 1954. započinje međunarodnu karijeru (Dresden, Frankfurt n/M, Monako, Tokio, Beč, Rim, Berlin, Bayreuth, Milano, London i dr.). Od 1970. je šef dirigent Zagrebačke filharmonije (1980.), njezin počasni šef do kraja života. Stalan je gost festivala u Dubrovniku. Bavio se i pedagoškim radom. Poslije smrti zavijestao Hrvatskoj zakladu “Lovro i Lilly Matačić”. Po njemu je nazvano i prvo hrvatsko međunarodno natjecanje mladih dirigenta.

¹⁵ Od domaćih autora, uz Kelemena, ostvarenju bijenalnih programa doprinijeli su I. Malec, D. Detoni, S. Foretić, S. Horvat, I. Kuljerić, B. Radica i dr.

Osim koncerata ozbiljne muzike, u muzičkom životu poslijeratne Hrvatske, kao svojevrsno obogaćenje, održavaju se i brojni festivali popularne muzike.¹⁶

U posredovanju umjetničkih i kulturnih sadržaja te mogućnosti utjecaja na mišljenje vrlo širokog kruga konzumenata, važnu ulogu imaju **radio, film i televizija**.

Radio-Zagreb djeluje kao središnja republička stanica, sa šest područnih studija (Osijek, Pula, Rijeka, Zadar, Split i Dubrovnik). Od 1947. počinje izgradnja tehničkih uređaja koji višestruko pojačavaju snagu odašiljača i povećavaju čujnost stanice. Posebnim se uspjehom smatra pokrivenost prostora radijskim programom. Treći je program specijaliziran za kulturne sadržaje najšireg izbora (od glazbe, preko publicistike, do kritike i književnih priloga).

Televizija Zagreb započela je s eksperimentalnim emitiranjem 1956. godine, prijenosom svečanog otvorenja Zagrebačkog velesajma. Od 1957. počinju snažnija izgradnja televizijske mreže i tehničko osuvremenjivanje, tako da 1987. *Televizija Zagreb* raspolaže s 11 VHF-odašiljača, 62 VHF-pretvarača, 9 UHF-odašiljača i 112 UHF-pretvarača te bogatom studijskom opremom. U to vrijeme *Televizija* proizvodi 42% vlastita programa, preuzima 49,6% programa iz drugih republičkih centara i 8,4% iz inozemstva.

Isprva na dvije, a poslije i na trećoj mreži, *Televizija* je posredovala obilje obrazovnoga i kulturnoga programa, a u vlastitoj je proizvodnji hrvatskim građanima približila najvažnija književna djela hrvatskih pisaca iz raznih razdoblja, ali i suvremenika. U okviru *Obrazovnog programa* snimljene su mnogobrojne emisije za najrazličitije uzraste gledatelja. *Sportski program* u višedecenijskom je radu ostvario obilje prijenosa sportskih događaja, a pravi pothvati bili su prijenosi *Mediterranskih igara* (Split 1979.), *Univerzijade* (Zagreb 1987.) i *Evropskog prvenstva u atletici* (Split 1990.). *Televizija* nije samo prikazivala filmove i filmske serije, nego je bila i važan filmski producent, pa su njenim sredstvima i tehnikom snimljeni mnogi hrvatski dugometražni igrani filmovi i serije te crtani, reklamni i dokumentarni filmovi. *Televizija* je odigrala znatnu ulogu u očuvanju hrvatske nacionalne svijesti i njegovanju hrvatskoga kulturnog identiteta.

Kinematografska djelatnost, prije svega filmska proizvodnja, ali i distributerska poduzeća i mreža kinodvorana, tek nakon oslobođenja do-

¹⁶ Većinom su to natjecanja najboljih ostvarenja tijekom jedne godine: *Zagreb* (1954.), zabavno-glazbeni festival u koji je uključen i posebni *Festival revolucionarne i rodoljubne pjesme, Opatica* (1958.), smotra koju je organizirala Jugoslavenska radio-televizija, *Melodije Jadrana Split* (1960.), *Melodije Istre i Kvarnera* (1964.), putujući festival koji se održavao po istarskim i kvarnerskim gradićima, *Krapinski festival kajkavske popevke* (1966.), *Festival dalmatinskih klapa Omiš* (1967.), *Slavonija u Sl. Požegi* (1969.) i dr. Izvornoj narodnoj muzici posvećena je *Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu* (1966.).

življavaju kontinuiran, obiman i brz razvoj. Prvi film snimljen u novoj Jugoslaviji bio je hrvatski film *Jasenovac* 1945. u produkciji *Filmskog poduzeća DFJ, Direkcije za NR Hrvatsku*.

Filmski je amaterizam bio presudan za razvijanje filmske kulture u Hrvatskoj. Zasniva se na prijeratnim tradicijama, kojima su temelje postavili O. Miletić i M. Paspas. Poslije rata djelatnost kinoamatera objedinjuje *Kino-savez Hrvatske* s desetak klubova. Mnogi su filmski amateri, postavši majstorima amaterskog filma, prešli u profesionalce.

Među profesionalnim oblicima filmske umjetnosti, raznovrsni su kraći žanrovi. *Kratkometražni dokumentarni film* veoma je zapažen u povijesti hrvatskog filma, a poslijeratna proizvodnja u Hrvatskoj počela je upravo s ovakvim filmovima. Producent tih filmova do 1953. bio je *Jadran-film*, a tada se osniva *Zagreb-film* koji je dugo njegovao kratki film. *Jadran-film* je do 1955. snimio 118 kratkometražnih filmova, a do 1985. snimljeno je (u produkciji *Jadran-filma*, *Zagreb-filma*, *Zora-filma*, *Adria-filma*, *Croatia-filma* i mnogih radnih zajednica) gotovo 2000 kratkometražnih filmova svih vrsta i žanrova. Hrvatske su filmske stvaraoce pritom najviše privlačili povijesni arhivski filmovi, filmske reportaže i filmovi o prirodi.¹⁷ Vrijedna su ostvarenja hrvatski autori ostvarili i među *kratkim igranim filmovima*, koji su obično nastajali prije prelaska na dugometražne filmove.

Veliku tradiciju u Hrvatskoj ima *nastavni film*, koja je započeta produkcijom zdravstvenih nastavnih filmova *Škole narodnog zdravlja* u Zagrebu (1927.). Nakon oslobođenja odmah se nastavilo sa snimanjem nastavnih filmova, a 1952. osnovano je poduzeće *Zora-film*, koje je do ukiđanja (1964.) proizvelo velik broj takvih filmova. Tu su praksu preuzeli *Zagreb-film*, pa *Filmoteka 16*, ali se, zbog jačanja televizije, produkcija brzo smanjuje.

Slabo se zna da su prvi animirani filmovi nastali još u partizanima, kad K. Hlavaty i O. Hervol 1944., u sastavu tehničke baze ZAVNOH-a, izrađuju desetak kratkih i jednostavnih crtano-animiranih filmova, rukom nanesenih direktno na celuloidnu vrpču. Filmove su prikazivali na partizanskim drugarskim večerima. Nakon oslobođenja Hlavaty te W. i N. Neugebauer 1945. izrađuju prve crtane filmove *Izbori* i *Svi na izbore*. Godine 1950. F. Hadžić i braća Neugebauer stvaraju crtanu satiru na suvremene političke događaje *Veliki miting*.¹⁸ Uspjesi tih filmova dovode u *Zagreb-*

¹⁷ Poznatije su filmske reportaže *Tunolovci* (1948.) B. Belana, *Ljudi na točkovima* (1969.) R. Sremca, *Mala seoska priredba* (1972.) K. Papića, *Kolonisti* (1978.) A. Stasenka i dr. Među filmovima o prirodi posebice se istakao B. Marjanović, koji je u Hrvatskoj započeo i razvio ovaj žanr, a poznatiji su mu filmovi *Bjeloglavi sup* (1959.), *Ljeto medvjedića* (1963.), *Lisice* (1964.), *Svazac* (1966.) i dr. Među njegova antologijska ostvarenja spada i serija filmova pod zajedničkim imenom *Mala čuda velike prirode*. Prvi povijesni arhivski dokumentarac napravio je K. Škanata (*Veliko stoljeće*, 1958.), a slijede *Cvijet i oganj* (1956.) I. Tomulića, *Kamera 300* (1958.) B. Ranitovića, sve do novijeg *Krv i pepeo Jasenovca* (1984.) L. Zafranovića.

¹⁸ Uspjeh *Velikog mitinga* potiče formiranje *Duga-filma* (1951.–1952.) u čijoj se produkciji realizira

filmu do formiranja posebnog Studija crtanog filma. Nastaje serija izuzetnih filmova koji i na svjetskim festivalima osvajaju prve nagrade (počasne diplome dobivaju filmovi *Premijera* u Oberhausenu i *Cowboy Jimmy* u Berlinu; isti filmovi postižu zapažen uspjeh i u Cannesu, početkom 1958.; Mimičin *Samac* osvaja *Grand prix* u Veneciji 1958.). Francuski kritičari ih ističu 1958. i 1959. kao predstavnike Zagrebačke škole crtanog filma, pa od tada taj pojam ulazi u svu svjetsku štampu i stručnu literaturu.

Na ove uspjehe nadovezuje se velika stvaralačka faza 1958.–1962.¹⁹ Ta ostvarenja osvajaju više priznanja i nagrada širom svijeta, a do danas se navode kao primjeri modernih animacijskih remek-djela. Godine 1962. D. Vukotić je za film *Surogat* nagrađen *Oscarom*, nagradom Američke filmske akademije.

Od druge polovice 1960-ih stasa i osamostaljuje se druga generacija stvaralaca animiranih filmova. S jedne strane su oni inspirirani stripom i karikaturom, skloniji razigranoj liniji (B. Dovniković, N. Dragić, Z. Grgić, A. Zaninović i B. Kolar), a s druge oni inspirirani suvremenim slikarstvom, poklonici dubokih boja i slojevitih cjelina (A. Marks, V. Jutriša, Z. Bourek, D. Vunak, P. Štalter i B. Ranitović).²⁰

Najopsežniji razvoj doživio je *dugometražni igrani film*. Prvi takav film snimljen je 1947. u produkciji *Jadran-filma*: *Živjet će ovaj narod* (scenarij B. Ćopić, režija N. Popović, snimatelj O. Miletić). Godinama je jedini proizvođač igranih filmova bio *Jadran-film*, a potom su u Zagrebu osnovani još i *Zagreb-film*, *Croatia-film*, *FAS* i *Adria-film*, a u Splitu *Marjan-film*. Do 1987. u Hrvatskoj je proizvedeno 170 dugometražnih igranih filmova. Razvoj se odvijao u nekoliko razdoblja.

Prvo razdoblje, 1947.–1960., obilježeno je svladavanjem zanata, posebice u scenaristici i režiji, istražuju se žanrovi i ovladava osnovnim zako-

više filmova u maniri Disneyjeve figuracije (redatelji, scenaristi i animatori su braća Neugebauer, D. Vukotić, J. Sudar, A. Lušićić i dr.). *Zora-film* 1953.–1955. proizvodi prvi crtani film u boji *Crvenkapica* (B. Kostelac). Tim filmom počinje udaljšavanje od disneyjevske animacije i približavanje sažetjoj animaciji S. Bosustowa, pionira moderne američke animacije. Godine 1954./1955. oko D. Vukotića i B. Kostelca okupljaju se A. Marks, V. Jutriša, V. Kostanjšek, B. Kolar i Z. Bourek te poluamaterski izrađuju 13 jednogminutnih reklama, u potpuno antidisneyevskoj animaciji.

¹⁹ D. Vukotića, V. Mimice, V. Kristla, Z. Grgića, B. Kolar (filmovi *Osvetnik*, *Koncert za mašinsku pušku*, 1958.; *Krava na mjesecu*, *Inspektor se vratio kući*, *Kod fotografa*, *Jaje*, 1959.; *Rep je ulaznica*, 1959.; *Piccolo*, *Surogat*, *Igra*, *Mala kronika*, 1962.).

²⁰ U ovoj fazi evolucije Zagrebačke škole crtanih filmova za nove svjetske uspjehe i remek-djela najzaslužniji su B. Dovniković (*Znatizelja*, 1966.; *Krek*, 1967.; *Putnik drugog razreda*, 1974.; *N. N.*, 1977.), N. Dragić (*Možda Diogen*, 1967.; *Idu dani*, 1968.; *Tup tup*, 1972.; *Dnevnik*, 1974.), Z. Grgić (*Muzikalno prase*, 1964.; *Klizi puzi*, 1967., serija *Maxi Cat* od 1970.), B. Kolar (*Vau vau*, 1964.; *Otkrovitelj*, 1967.), A. Zaninović (*Zid*, 1965.; *O rupama i čepovima*, 1967.), Z. Bourek (*Bečarac*, 1966.; *Kapetan Arbanas Marko*, 1967.; *Mačka*, 1971.), A. Marks i V. Jutriša (*Muha*, 1966.; *Sizif*, 1967.; *Pauk*, 1969.; *Mora*, 1976.), D. Vunak (*Između usana i čaše*, 1968.), P. Štalter i B. Ranitović (*Maska crne smrti*, 1969.). Od veterana kontinuirano djeluje samo D. Vukotić (*Mrlja na savjesti*, 1967.; *Opera cordis*, 1968.; *Ars gratia artis*, 1970.; *Gubecizana*, 1973.; *Skakavac*, 1975.). Najmlađi naraštaj karakteriziraju kratki, manje ambiciozni projekti (M. Blažeković, Z. Pavlinić, R. Borošak, R. Gvozdanović, D. Ribarović, V. Hrs i dr.).

nima filmske dramaturgije. Relativno malo se snimalo ratne spektakle. Više se nastojalo obrađivati socijalne teme, tražilo se nove pristupe ratnoj tematici, ali se pokušavalo producirati i zabavne filmove i filmove sa suvremenim temama. Iako produkcija iz tih godina nije brojčano impozantna, ipak je, izborom tema i vještinom obrade, pokazivala veliku vitalnost i raznolikost.²¹

U drugom razdoblju, 1961.–1975., filmska je proizvodnja razvijenija, a snimljeno je više od 50 filmova. Počinje se eksperimentirati s formama i tematikom.²²

U trećem razdoblju, koje započinje 1975., nastupaju nove generacije autora s različitim estetikama i iz različitih filmskih škola. Istražuju se suvremene teme, eksperimentira se žanrovima, a pristup ratnom filmu u hrvatskoj je kinematografiji poprimio moderniji, suvremeniji oblik. U 1980-tima sve je češća pojava političkoga, angažiranoga i kritičkoga igranog filma.²³

Fizička kultura i sport. Nakon oslobođenja raspušteni su savezi i klubovi koji su surađivali s okupatorom. Osnivaju se nova fiskulturna društva, najčešće s brojnim sekcijama. Odmah poslije oslobođenja, od

²¹ Prave tematske i estetske međaše predstavljaju filmovi *Bakonja fra Brne* (1951.) i *Svoga tela gospodar* (1957.) F. Hanžekovića, veoma zrela i potpuna ostvarenja rađena po literarnim predlošcima S. Matavulja, odnosno S. Kolara. Prvi pravi socijalni film bio je *Kameni horizonti* (1953.) Š. Šimatovića (prema prozi V. Kaleba), a po filmičnosti i dramaturškom prosedeu važan je film *Koncert* B. Belana (po scenariju V. Desnice). Prvu komediju, *Jubilej gospodina Ikla* (1955.), režira V. Mimica, a jednu od najuzbudljivijih ratnih drama, *Ne okreći se sine* (1956.), snima B. Bauer. Film suvremene tematike zastupljen je s *H-8...* (1958.) N. Tanhofera. Sljedeće godine nastaje prvi veliki epski film V. Bulajića *Vlak bez voznog reda*, a F. Stiglic snima dramu iz okupiranog Zagreba *Deveti krug* (1960.).

²² Godine 1961. Zora-film snima *Carevo novo ruho* A. Babaje – prvi hrvatski film u koloru. U ovom periodu neki autori snimaju svoje najbolje filmove: *Pustolov pred vratima* (1961.) Š. Šimatovića; *Licem u lice* (1963.) B. Bauera; *Prometej s otoka Viševice* (1964.), *Ponedjeljak ili utorak* (1966.), *Kaja, ubit ću te* (1967.), *Događaj* (1969.) i *Seljačka buna 1573.* (1975.) V. Mimice; Čovik od sveta (1966.), Vuk samotnjak (1972.) O. Gluščevića; *Sedmi kontinent* (1966.) D. Vukotića; *Rondo* (1966.) Z. Berkovića; *Breza* (1967.), *Mirisi, zlato i tamjan* (1971.) A. Babaje, *Protest* (1967.) F. Hadžića; *Imam dvije mame i dva tate* (1968.) i *Tko pjeva zlo ne misli* (1970.) K. Golika; *Lisice* (1969.), *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* (1973.) K. Papića; *Put u raj* (1969.) M. Fanellija; *Hitler iz našeg sokaka* (1974.) V. Tadeja i *Kuća* (1975.) B. Žižića.

²³ Međutim, još uvijek snimaju i stariji redatelji, pa nastaju uspješni filmovi *Vlak u snijegu* (1976.) M. Relje, *Akcija Stadion* (1977.) D. Vukotića, *Ludi dani* (1977.) N. Babića, *Ljubica* (1978.) K. Golika, *Izgubljeni zavičaj* (1980.) A. Babaje i *Tajna Nikole Tesle* (1980.) K. Papića. Snimaju se i prvi filmovi znanstvene fantastike – *Izbavitelj* (1976.) K. Papića i *Čovjek koga treba ubiti* (1979.) V. Bulajića, te Z. Tadića *Ritam zločina* (1981.). Sve je više filmova sa socijalnim i političkim angažmanom: *Pucanj* (1977.) K. Golika, *Bravo maestro* (1978.) i *Samo jednom se ljubi* (1981.) R. Grlića, *Novinar* (1979.) F. Hadžića, *Visoki napon* (1981.) V. Bulajića, te filmovi B. Žižića *Ne nagi-nji se van* (1977.) i *Rani snijeg u Münchenu* (1984.) o životu naših radnika u inozemstvu. Sasvim moderno viđenje tema iz rata pokazuju filmovi *Okupacija u 26 slika* (1978.) i *Pad Italije* (1981.) L. Zafranovića i film *Povratak* (1979.) A. Vrdoljaka, koji 1982. snima i značajno ostvarenje *Ki-klop* (1982.) po romanu R. Marinkovića.

U ovom razdoblju mladi redatelji također snimaju nekoliko važnih filmova: *San o ruži* (1986.) Z. Tadića; *Hoću živjeti* (1982.) M. Mikuljana; *Mala pljačka vlaka* (1984.) i *Oficir s ružom* (1987.) D. Šorka.

14. do 19. kolovoza 1945. održan je *Prvi fiskulturni slet Hrvatske*, pa su tom prilikom održana i prva republička natjecanja u 11 sportskih grana. *Fiskulturni savez Hrvatske*, od 1952. naziva se *Savez sportova Hrvatske*, a u nj su udruženi svi sportski savezi osim streljačkoga, planinarskoga, zrakoplovnoga i šahovskog, te *Partizana Hrvatske – Saveza za tjelesni odgoj*. Od 1961. ponovno djeluje jedinstvena organizacija pod imenom *Savez organizacija za fizičku kulturu Hrvatske*, a od 1972. naziva se *Savez za fizičku kulturu Hrvatske*. U nj su uključena 42 sportska saveza, tri strukovna udruženja te 104 općinska saveza za fizičku kulturu.

Najveće sportske uspjehe postižu veslači na Olimpijskim igrama 1952., osvojivši prvo mjesto u četvercu bez kormilara. Plivačica Đ. Bjedov pobjednica je u 100 m prsno i druga na 200 m prsno na Olimpijskim igrama 1968. Boksač M. Parlov pobjeđuje u poluteškoj kategoriji na Olimpijskim igrama 1972. i svjetskom prvenstvu 1974. Stolnotenisači Ž. Dolinar i V. Harangozo pobjednici su u igri parova na Svjetskom prvenstvu 1954., a D. Šurbek i A. Stipančić 1979. godine. D. Šurbek i Z. Kalinić osvojili su prvenstvo svijeta u igri parova i 1983. Kanuist M. Ljubek pobjednik je na 1000 m u kanuu jednokleku na Olimpijskim igrama 1976. i na Prvenstvu svijeta 1978., a u dvokleku s M. Nišovićem na 500 m na Prvenstvu svijeta 1982., te M. Janić na 10 km u kajaku jednosjedu na svjetskim prvenstvima 1978., 1979. i 1982.; Ivan Šabjan pobjednik je u kanuu jednokleku na 10 km na Prvenstvu svijeta 1987. Hrvač V. Lisjak olimpijski je pobjednik 1984., a kuglač N. Dragaš pojedinačni prvak svijeta 1972., 1974. i 1976. Kuglačica B. Perman pojedinačna je prvakinja svijeta 1982., a u paru s Š. Krištof osvaja prvenstvo svijeta u parovima 1980. i 1984. U gađanju zračnim pištoljem 1987. prvakinja svijeta je J. Brajković-Šekarić.

U ekipnim sportovima najuspješniji su bili: pobjednici u kupovima europskih prvaka *Akademski vaterpolo klub Mladost*, Zagreb, 1967./1968., 1968./1969., 1969., 1971. i vaterpolisti *Juga* iz Dubrovnika 1980.; *Grafički stolnoteniski klub Vjesnik*, Zagreb, 1962., 1973., 1974 i 1976., košarkaši *Cibone*, Zagreb, 1985. i 1986., rukometaši *Omladinskoga rukometnog kluba Partizan*, Bjelovar, 1972., kuglači kluba *Medveščak*, Zagreb, 1975., 1981., 1982., 1984. i 1985., kuglačice kluba *Rijeka* 1986. i dr.

U četiri i pol decenija u Hrvatskoj su izgrađeni brojni sportski objekti. Najveći su *Gradski stadion* na Poljudu u Splitu i *Stadion nogometnog kluba Dinamo* u Zagrebu, te sportski centri, među kojima su najkompleksniji Sportski park Akademskoga sportskog društva Mladost u Zagrebu, sportski objekti u sastavu Plave lagune u Poreču, Istraturista u Umagu i dr. U mnogim općinskim i gradskim centrima izgrađene su sportske dvorane.

U zagrljaju socijalističkog realizma

U najranijem poslijeratnom razdoblju kultura je, kao oblik društvenog života, najneposrednije podložna preslikavanju organizacijskih modela iz SSSR-a. Odlučivanje je centralizirano, a cjelokupni kulturni rad i umjetničko stvaralaštvo stavljeni su pod partijsku kontrolu. Onemogućuje se ona umjetnost koja sadrži “antisocijalističke” i “prozapadne stavove.”²⁴ U novinama i časopisima, nakladničkim kućama, kazalištu, radiju i prosvjeti prevladava idejna i sadržajna uniformnost dekorativno-optimističkoga i patetičnoga socijalističkog realizma, koji je u razdoblju od 1948. do 1950. postao vladajućim modelom većine umjetnika. Ono pozitivno značenje kulturnog pokreta prvih poslijeratnih godina (obnavljanje kulturnih ustanova, afirmacija i procvat kulture uopće, masovno obrazovanje i poticanje kulturnog amaterizma, afirmiranje i poticanje umjetničkog stvaralaštva kao općenarodnoga duhovnog vlasništva itd.) umanjeno je i plaćeno velikim ideološkim ograničenjima. Ostvarivanje idejne uniformnosti provodilo se kroz umjetnička i kulturna društva, a najrigoroznije kroz književničku organizaciju, pogotovo što je prilikom osnivanja republičkih društava književnika provedena politička, a ne vrijednosna selekcija budućeg članstva. Dio afirmiranih književnika opredijelio se da u javnim nastupima (referatima, diskusijama, iznuđenim člancima) podržava službena stajališta, a u književnim djelima ostane dosljedan svojim estetskim uvjerenjima (M. Krleža, J. Kaštelan, P. Šegedin). S druge strane, neki književnici, koji su prije, a i poslije ovog razdoblja, progovorili autentičnim glasom, pokušavaju pisati u kanonima socijalističkog realizma (G. Krklec, V. Kaleb. M. Franičević, J. Horvat). Posljedica takve književne i uopće kulturne politike bila je gubitak cijele plejade često vrlo talentiranih umjetnika. Ipak, povratak privatnosti, stvaralačka okrenutost čovjekovoj intimi, te pogotovo ljubavna lirika (primjerice, poezija V. Parun) nagriza postojeće šablone i nagovješćuju vrijeme rušenja stvaralačkog jednoduštva.

I u slikarstvu, glazbi, profesionalnim i amaterskim kazalištima te na filmu podjednako dominiraju kanoni i šablone socijalističkog realizma.

Liberalizacija kulturnoga i umjetničkog stvaralaštva

Otpor političkom dogmatizmu i restriktivnom odnosu KPJ, KPH i državnih vlasti prema slobodnijem umjetničkom stvaralaštvu povećavao se usporedno s cjelokupnim popuštanjem, koje je otpočelo poslije sukoba s Ko-

²⁴ U praksi se toleriraju neki umjetnici građanske provenijencije čija su djela uključena u vladajuću kulturnopolitičku orijentaciju na temelju “slavenofilstva”, šire shvaćenog humanizma i tradicionalnih bliskosti i srodnosti, kao i rodoljublja, koje se identificiralo s novim pokretom. Zahvaljujući toj širini bilo je moguće da se odmah poslije rata pojave djela pisana neposredno prije rata i za vrijeme okupacije – P. Šegedina (*Djeca božja*), N. Simića (*Iza zavjesa*) i dr.

minformom, ali je liberalizacija kulturnog života bila sporija od političke, jer su postojale bojazan partijskog vrha od naglog estetskog otvaranja te rezerviranost prema kulturnim strujanjima i inovacijama sa Zapada. Bio je to svojevrsni “antidogmatski dogmatizam” čiji su protagonisti bile političke ličnosti bliske kulturi i politički utjecajni kulturni radnici, koji su se opredijelili za novi politički kurs vladajuće stranke, ali su zadržali stara socrealistička shvaćanja društvene uloge kulture i umjetnosti.

Prvi su se znaci oslobađanja kulture od apologetskih i propagandističkih zadataka osjetili u referatu P. Šegedina na *Drugom kongresu Saveza književnika Jugoslavije* u prosincu 1949. u Zagrebu, koji je odudarao od još uvijek pretežno dogmatske intonacije tog skupa. U Zagrebu se 1950. osniva *Jugoslavenški leksikografski zavod*, s gotovo 3000 znanstvenih i kulturnih radnika i suradnika, oko osnovnoga projekta *Enciklopedije Jugoslavije* (1951.–1971.; drugo izdanje 1980. ostalo je nedovršeno) i drugih leksikonskih, enciklopedijskih i leksikografskih projekata. Paleta hrvatske književnosti, unatoč pritiscima, znatno se obogaćuje. Književnici, koji su se pojavili uoči rata, novim djelima kao da pripremaju prostor za nastup novog naraštaja. Poslije višegodišnje šutnje pojavljuju se nove zbirke pjesama D. Cesarića i D. Tadijanovića, V. Popović se javlja zbirkom *Sujetlo na pepelu*, V. Desnica romanom *Zimsko ljetovanje* i knjigom pripovjedaka *Olupine na suncu*, a M. Matković *Prometejem* započinje dramski ciklus inspiriran antičkom poviješću i mitom. Prevođe se djela J. P. Sartrea, A. Camusa, J. Steinbecka, Th. Manna i A. Millera.

Početak pedesetih godina karakterističan je po suprotstavljenim antipodnim shvaćanjima uloge kulture i umjetnosti u društvu. S jedne je strane borba velike većine stvaralaca, podržavanih od kritičara, za potpuno drukčije, demokratsko i slobodno stvaralačko ozračje, a s druge strane otpor “realista” (u koje su se preobratili zastupnici socijalističkog realizma), udruženih s tradicionalistima. Političari prešutno daju podršku duhovnoj liberalizaciji, ali povremenim intervencijama (zabranama listova i časopisa, smjenjivanjima i sl.) određuju granice do kojih se može ići, te je tako, ustvari, politika etapno odstupala.

Jedan od najvažnijih događaja u to vrijeme bio je govor M. Krleža 1952. na *Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije* u Ljubljani. U njemu je proveden snažan teorijski obračun s koncepcijom umjetnosti kao “subjektivne slike objektivne stvarnosti”, odnosno dogmatskim shvaćanjem književnosti, likovne umjetnosti i glazbe, ali je ipak zadržana određena rezerviranost prema suvremenoj umjetnosti Zapada. Među časopisima, pokrenutima tih godina, izdvaja se zagrebački časopis *Krugovi* (održao se do 1958.) u kojem je stasala nova generacija književnika (V. Pavletić, urednik, S. Novak, A. Šoljan, I. Slamnig, S. Mihalić, J. Pupačić i drugi).

Kulturna živost i estetski pluralizam

Jedno od graničnih događanja u otvaranju prema Zapadu predstavljala je *Izložba suvremene francuske umjetnosti* koja je 1952. prikazana u republičkim glavnim gradovima, pa i u Zagrebu. Vraćanje iskazivanju vlastita likovnog uvjerenja i estetskog shvaćanja, potisnutoga društvenim diktatom, karakteristično je i za likovnu, a i opću kulturnu i umjetničku pozornicu u Hrvatskoj 1950-ih godina. Utjecaj novije zapadnoeuropske tradicije kreće se od neoimpresionizma do Picassa i Maxa Ernsta, da bi se ubrzo uhvatio priključak s poslijeratnim europskim i američkim avangardnim tokovima lirske apstrakcije, apstraktnog ekspresionizma i enformela. Skupina *Exat 51* socrealističkom konceptu suprotstavlja geometrijsku apstrakciju kao umjetničku sintezu, oslonjenu na neoplasticizam i konstruktivizam. Ponovno se javlja zanimanje za naivnu umjetnost, a obnavljaju se nadrealističko i fantastično slikarstvo.

U izdavaštvu još kratko vrijeme nakon 1945. djeluju privatni izdavači, ali se tiskare, knjižare i izdavačka poduzeća ubrzo nacionaliziraju. Kao hrvatsko središnje izdavačko poduzeće u Zagrebu se osniva *Nakladni zavod Hrvatske* (NZH) te reorganizira rad Matice hrvatske. Od *Seljačke sloge* osnovano je 1945. *Izdavačko knjižarsko poduzeće*, koje 1957. mijenja ime u *Sloga*, a 1959. u *Znanje*. Ovo poduzeće objavljuje popularna i stručna djela, te beletristička djela domaćih i stranih pisaca. Osnivaju se i poduzeća *Kultura* (1946.) i *Novo pokoljenje* (1947.).

Nakon 1950. i uvođenja radničkog samoupravljanja, korjenito se mijenja položaj izdavačkih kuća u Hrvatskoj. *Kultura* mijenja ime u *Naprijed*, a *Novo pokoljenje* u *Mladost*, te započinju s oblikovanjem i provođenjem samostalne izdavačke i poslovne politike. Godine 1950. osniva se i *Školska knjiga* kao specijalizirano poduzeće za objavljivanje udžbenika za osnovno, srednje i visoko školstvo. Narednih godina ovo poduzeće znatno proširuje svoju djelatnost na stručna i znanstvena izdanja, rječnike, popularne knjige i pomagala u nastavi. Iste godine NZH mijenja ime u *Zora* te razvija golemu izdavačku djelatnost u nekoliko odlično vođenih i uređivanih nizova (*Svjetski pisci*, *Svjetski klasici*, *Hrvatski pisci*, *Mala biblioteka*). Dvije godine poslije osniva se *Novinsko izdavačko poduzeće* (NIP), kao izdavačka sekcija Društva novinara Hrvatske, koje je poslije preimenovano u *Stvarnost*. Istovremeno je osnovano i poduzeće *Lykos*, koje je pretežito objavljivalo knjige domaćih pjesnika, a izdalo je i nekoliko izvrsno uređenih antologija domaće i strane poezije. Znanstveno-popularnu literaturu objavljivao je nakladnik *Epoha*, ali je ubrzo, kao i *Lykos*, prestao postojati. Izdavačko poduzeće *Prosvjeta* izdaje uglavnom djela pisaca Srba u Hrvatskoj, ali i inozemne pisce. Znanstveno-popularnu i stručno-tehničku literaturu izdaje *Tehnička knjiga*, a stručne knjige s područja ekonomije,

financija i prava izdavač *Informator*. Godine 1970. osniva se *Liber*, koji je isprva sveučilišni servis, ali se uskoro razvija u velikog izdavača s bogatim i profiliranim bibliotekama.

Osim izdavača s dugom tradicijom, kao što su *Nakladni zavod Matice hrvatske* i *Naprijed*, osnivaju se nova nakladnička poduzeća. *Kršćanska sadašnjost* (1968.) objavljuje djela s područja teologije, povijesti kršćanske religije i crkvenih institucija u Hrvatskoj i svijetu, a nešto skromnije vjersku literature izdaje *Književno društvo sv. Ćirila i Metoda*. Novi su po svojim programima izdavači *Alfa*, *August Cesarec* i *Centar za kulturnu djelatnost*. Izvan Zagreba djeluju *Otokar Keršovani* (1953.) u Opatiji, *Književni krug* i *IRO Logos* u Splitu, *Istarska naklada* u Puli, *NIP Edit* i *Izdavački centar* u Rijeci, *Izdavački centar Revija* u Osijeku i dr. Od 1970-ih važni su izdavači u Hrvatskoj i *Globus*, sa sjedištem u Ljubljani, te *Cankarjeva založba* i *Mladinska knjiga*, poduzeća koja izdaju knjige i za hrvatsko i srpsko jezično područje.

Među novim i brojnim izdavačima, u promijenjenoj stvaralačkoj i umjetničkoj klimi, nastaju i znatni književni rezultati. Prijevodi obilježavaju atmosferu punog duhovnog otvaranja. U Zagrebu se 1953. razbuktavaju prve velike književne polemike.

Naredne godine objavljuju se književna djela koja će utjecati na buduću estetsku raznolikost (S. Mihalić *Komorna muzika*, V. Kaleb *Divota prašine*). Na *Izvanrednom plenumu Saveza književnika Jugoslavije* dolazi do prve polarizacije unutar njegova progresivnog krila i do izražaja dolazi činjenica da oficijelna književnička organizacija postaje bastionom konzervativizma, izvan živih tokova književnosti. Iste je godine potpisan *Novosadski dogovor* o upotrebi hrvatsko-srpskog književnog jezika. Njime su određene zajedničke jezične i pravopisne norme koje su se do kraja 1960-ih uglavnom i poštovale.

Iako su idejno-estetske podjele znatne, književna produkcija ipak pokazuje da budućnost književnosti nije toliko u svrstavanju oko bilo koje estetike, nego u vlastitoj estetskoj slobodi i traganju za vlastitim umjetničkim izrazom. Te nove tonove donose u poeziji V. Parun (*Crna maslina*), S. Mihalić (*Put u nepostojanje*), J. Kaštelan (*Biti ili ne*), G. Krklec (*Žubor života*), a među proznim piscima M. Božić (*Neisplakani*), V. Desnica (*Proljeće u Badrovcu*), N. Simić (*Braća i kumiri*). Drama *Glorija* R. Marinkovića odmah je nakon objavljivanja postala klasičnim djelom hrvatskoga i jugoslavenskog teatra. A u kazališnom životu sve je više komada egzistencijalističkih i drugih modernih zapadnih pisaca, iako u političkim krugovima još uvijek ima oštarih otpora, pa i pojedinačnih zabrana. Sve to ipak ne može spriječiti kazališnu publiku da se ne upozna s djelima E. Ionescoa, J. P. Sartrea, A. Camusa, S. Becketta i dr.

Skupina zagrebačkih filozofa (B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, G. Petrović, R. Supek, V. Sutlić i P. Vranicki), vraćajući se izvornom Marxu i odbacujući dogmatske interpretacije marksizma, na osnovi kojih su ustrojeni istočnoevropski partijsko-državni monopoli, uvodi pojam prakse kao arbitrarnu kategoriju za provjeru valjanosti teorijskih postavki i kritičke procjene društva, te počinje posvećivati znatnu pažnju kulturi i društvenom odnosu prema njoj.²⁵

U procjepu između represije i tolerancije

Događaji, koji su se u društvenom i političkom životu zbili krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, utjecali su na razvoj kulturnog života. Dio progresivne lijeve inteligencije podržavao je studentska gibanja 1968., ali su tvrdi stavovi oficijelne politike i ekstremnih predstavnika mladih i onih koji su se uz njih prikvačili, na političku scenu vratili dogmatske snage, a one su, pod parolom očuvanja socijalističkih tekovina, zapravo uspjele za dulje vrijeme zaustaviti procese ekonomske i duhovne liberalizacije. Broj administrativnih intervencija u kulturi i umjetničkom stvaralaštvu u to je vrijeme u porastu, usporedo s nastojanjima umjetnika i kulturnih radnika da prošire okvire političke tolerancije. Primjetno je da se u nekim republičkim sredinama primjenjuje više represivnosti, a da su u nekima drugima službeni odnosi tolerantniji. Posljedice toga su seobe intelektualaca iz jednih u druga republička središta.

Unatoč takvoj nepovoljnoj atmosferi, javljaju se mladi hrvatski pisci L. Paljetak (*Nečastivi iz ruže*) i Sonja Manojlović (*Davnog stranca ljubeći*), a visokim ocjenama kritike i publike dočekan je roman S. Novaka *Mirisi, zlato i tamjan*. Povijesne teme obrađuju A. Šoljan (*Dioklecijanova palača*) i I. Supek (*Heretik*), a zapažena je i proza P. Šegedina *Izviščaj iz pokrajine*. Na početku ovoga razdoblja I. Brešan objavljuje tragikomediju *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja*, u kojem kritizira totalitarizam, što izaziva političke otpore, pa mu i sljedeća djela prati slična sudbina (*Nečastivi na filozofskom fakultetu*, *Viđenje Isusa Krista u kasarni V. P. 2507*).

Osim sukoba na ideološkoj podlozi, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, službena se politika na nacionalnoj osnovi sukobljava s dijelom hrvatske i

²⁵ Svoja gledišta iznosili su u časopisu *Praxis* (1964.–1974.; od 1965. međunarodno izdanje na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku), što je izazvalo oštre političke kampanje, a broj 3/4 bio je 1972. zabranjen. Oslanjajući se na rana Marxova djela i djela nedogmatskih lijevih filozofskih struja (Frankfurtska škola) praksisovci su usmjeravali kritiku na sve oblike dogmatskih etastičkih rješenja u socijalističkim društvima, ali i na devijacije u građanskim društvima, pa i one koje su u Hrvatskoj dovele do pokreta poznatog pod imenom *Hrvatsko proljeće*. Časopis je organizirao i međunarodne godišnje simpozije pod nazivom *Korčulanska ljetna škola* (1963.–1974.), na kojima su sudjelovali istaknuti intelektualne nedogmatske ljevice iz svijeta (E. Bloch, E. Fink, E. Fromm, L. Goldmann, J. Habermas, L. Kolakowski, K. Kosik, H. Lefevbre, H. Marcuse i dr.).

srpske inteligencije. U Hrvatskoj je taj sukob otvoreno započeo još 1967. kad su Matica hrvatska i Društvo književnika Hrvatske javnosti predstavili *Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika*, koju je podržalo 16 uglednih kulturnih ustanova. U *Deklaraciji* se tvrdi da se “u primjeni srpski književni jezik silom stvarnosti nameće kao jedinstven jezik za Srbe i Hrvate”. Potpisnici *Deklaracije* smatraju da je u skladu s načelom nacionalnog suvereniteta i potpune ravnopravnosti i pravo svakoga naroda da čuva nacionalne atribute, među koje svakako spada i jezik. Potpisnici traže da se ustavnim putem uredi jednakost i ravnopravnost hrvatskoga jezika sa srpskim, slovenskim i makedonskim, što bi značilo dosljednu primjenu hrvatskoga jezika u školstvu, sredstvima javnog komuniciranja, u javnom i političkom životu cjelokupnoga hrvatskog naroda. Takvim zahtjevima potiru se zaključci *Novosadskog dogovora*, a Udruženje književnika Srbije odgovorilo je *Predlogom za razmišljanje*. U njemu se, pored priznanja zahtjeva hrvatskih kulturnih radnika, traži puni reciprocitet za pripadnike srpskoga naroda na teritoriju nekadašnje države, s posebnim naglaskom na Srbe u Hrvatskoj. Obje inicijative doživjele su političku osudu, ali su obje snažno utjecale na nacionalnu i političku polarizaciju i potiho primjenjivanje u praksi načela koja su bila tražena. Bio je to uvod u niz zbivanja poznatih pod imenom *Hrvatsko proljeće*, kad se brojni kulturni radnici u Hrvatskoj angažiraju u radu *Matice hrvatske*, u kulturnom društvu *Prosvjeta*, na javnim tribinama, člancima i književno-publicističkim tekstovima u listu *Hrvatski tjednik*, časopisu *Kritika* i dr., zahtijevajući reformu socijalizma u Hrvatskoj i Jugoslaviji, a tek su najekstremniji elementi tražili izdvajanje Hrvatske.

Savezno i republičko političko rukovodstvo djelovali su energično i, opravdavajući se čuvanjem klasne i nacionalne ravnoteže, ukinuli *Maticu hrvatsku* i *Prosvjetu*, te zatražili kažnjavanje mnogih kulturnih radnika (što su sudovi poslije i učinili, bilo uklanjanjem iz javnoga života, bilo zatvorskim kaznama). Usput, dovršen je administrativni obračun s tzv. ekstremnom ljevicom, zapravo duhovnim vođama studentskoga bunta 1968. i zagovornicima moralne renesanse i europeizacije društva. *Korčulanska ljetna škola* ukinuta je 1974., zabranjen je časopis *Praxis*, a neki su profesori maknuti sa Sveučilišta. Među novitetima tih godina svojim se značenjem ističu zbirke priča.²⁶

²⁶ *Staljinova slika i druge priče* S. Čuića, *Mehanika noći* D. Kekanovića, *Luka* i *Obiteljska večera* A. Šoljana, romani *Šašava luna* Ž. Jeličića i *Vir* J. Franičevića-Pločara, te drama T. Bakarića *Smrt Stjepana Radića*. Prvim knjigama proze predstavljaju se mladi pripovjedači P. Pavličić (*Lada od vode*; *Vilinski vatrogasci*; *Dobri duh Zagreba*) i G. Tribuson (*Zaujera kartografa*; *Praška smrt*). Ipak najviše je pjesničkih knjiga: S. Mihalić (*Vrt crnih jabuka*), D. Dragojević (*Četvrta životinja*; *Prirodopis*), V. Parun (*I prolazim životom*), Z. Mrkonjić (*Knjiga mijena*), D. Tadijanović (*San*), L. Paljetak (*Ljubičaste kiše*) i T. Sabljak (*Krvavo prijestolje*). U drugoj polovici 1970-ih S. Mihalić objavljuje novu zbirku pjesama *Klopka za uspomene*, J. Kaštelan *Divlje oko* i O. Delorko *Dolaze oblaci*.

Poraz redogmatizacije i rasap kulturne politike

Potkraj 1970-ih dogodio se pokušaj pomirenja između rukovodećeg vrha zemlje i humanističke inteligencije na *Osmom kongresu Saveza književnika Jugoslavije* (1978.), ali su njegovi učinci bili kratka vijeka. Već naredne godine javljaju se prvi nesporazumi. Povećana društvena osjetljivost prema politizaciji umjetnosti imala je dvije negativne posljedice. Prvo, iako blaže negoli u poslijeratnom razdoblju, ponovno se pojavilo dogmatsko i pragmatično pojednostavnjivanje u službenom shvaćanju društvene funkcije kulture i umjetnosti, a branili su se neprikosnoveno pravo politike na nadređeni položaj i pravo represivnog djelovanja. Drugo, dio umjetnika i kulturnih djelatnika, reagirajući iz osjećanja povrijeđenosti svoga prava na kritiku svega postojećega, svoja djela politizira preko svake mjere koju umjetnost može podnijeti bez posljedica po vlastite vrijednosti. To je naročito vidljivo u kazalištu i na filmu, ali je zabilježeno i u književnosti i slikarstvu. Savez komunista nastoji putem parapolitičkih organizacija i kontrolom financija kroz samoupravne interesne zajednice u kulturi uspostaviti politički okvir, koji se ne bi smio prekoračiti. Prividno je taj okvir širok, jer se društveno neprihvatljivima shvaćaju samo nacionalizam i dovođenje u pitanje socijalizma. Istina, težnja da se sfera kulture zadrži pod kontrolom sve se rjeđe izražava administrativnim zabranama. Umjesto toga organiziraju se savjetovanja u okviru SK i SSRN s predstavnicima kulturnih radnika i umjetnika, te se nastoji kroz društvenu kritiku identificirati probleme i predložiti rješenja, čemu se daje velik publicitet, pa se tako pokušava oblikovati javno mišljenje.

U atmosferi pritajenih sukoba iz političke sjene izlazi prozaik I. Aralica (*Psi u trgovištu*), a svojevrsni kazališni novitet je "gorka komedija *Svečana večera u pogrebnom poduzeću* I. Brešana. Pjesme objavljuje G. Babić (*Noćna rasa*). Fantastični roman *Snijeg u Heidelbergu* djelo je G. Tribusona, a roman *Zajednička kupka* napisao je R. Marinković.

Pod sve snažnijim tenzijama političkih suprotstavljanja kristaliziraju se dvije strane: ujedinjavajuća, na crti obrane slobode stvaralaštva, i ona razjedinjavajuća, koja se zalaže za što striktniju primjenu jugoslavenskoga ustavnog modela i u kulturi, a pritom se protežiraju oni instrumenti kulturne politike koji naglašavaju razbijanje jugoslavenskoga kulturnog prostora. Samoupravni društveni model tako postaje praznom ljušturom, jer je ispražnjen od stvarnih kulturnih sadržaja i nema iskrenih privrženika. Posljedice takva njegova nefunkcioniranja odražavaju se u stanju nedemokratskog odlučivanja i anarhičnosti prilika, što prijetje izmicanjem bilo kakvoj kontroli.

Posljednji pokušaj za pronalaženje kakva takva konsenzusa oko kulturne politike u Hrvatskoj, prije definitivne dezintegracije jugoslavensko-

ga kulturnog prostora, bilo je veliko političko savjetovanje 1984. organizirano u Zagrebu. Komisija za idejni i teorijski rad CK SKH pripremila je opsežnu zbirku odlomaka ili cijelih tekstova pisaca i drugih kulturnih radnika (tzv. *Bijela knjiga*) kao ilustraciju opsežnosti i snage antisocijalističkih tendencija. U pojednostavnjenim i nedovoljno analiziranim podjelama i etiketiranjima, ovaj je pokušaj odmah proglašen dogmatskim, a u dijela intelektualaca (koje se automatski smatralo progresivnima) izazvao je burne negativne reakcije. Godinu dana poslije, održan je *Deveti kongres Saveza književnika Jugoslavije* u Novom Sadu na kojem je definitivno propao pokušaj redogmatizacije kulturnoga života, inicirano ukidanje svih granica stvaralačke slobode, uključujući i restriktivne zakonske odredbe. Bio je to *Kongres* nacionalno potpuno podijeljenih pisaca, bez vizije i bez iskrene namjere o bilo kakvoj suradnji. U hrvatskoj je delegaciji bilo zastupnika otvorenih partikularističkih stajališta (na što je promptno upozoravano), ali zaslijepljenost ideološkim strastima i interesima bila je tolika da nitko nije vodio računa o visini cijene za uništavanje civilizacijskih i kulturnih dometa postignutih u socijalizmu.

U uzavrelim 1980-ima ipak je objelodanjeno više vrijednih djela.²⁷

Samoupravljanje kao podloga znanstveno-tehnološke revolucije

Ovo nije mjesto za opširniju raspravu o samoupravljanju, kao širem i općenitom pojmu, i njegovoj praksi u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Jednako je tako i samoupravljanje u kulturnoj sferi – o kojem se poprilično pisalo, razmišljalo i teoretiziralo – ostalo više-manje neprepoznato kao bitan, ako ne i najvažniji, doprinos revolucioniranja jugoslavenskoga, odnosno hrvatskog društva. Samoupravljanje je suštinski odgovor izazovima kapitalizma i etatiziranog socijalizma, eminentan je izraz više kulture u političkoj sferi i kulturne politike u područjima kulture (u užem smislu), umjetnosti, obrazovanja, znanosti i svakog oblika intelektualno-duhovnog stvaralaštva. Država je već bila na putu odumiranja, iako su birokratizam i tehnokratizam svim silama nastojali očuvati njen okamenjeni lik.

Stratezi jugoslavenskog samoupravljanja u svojem su predviđanju budućnosti, u tadašnjem trenutku, imali prednost, o kojoj su kapitalistički stratezi društvenog razvoja tada još mogli sanjati, a i danas im izmiče is-

²⁷ Knjige pjesama izdaju D. Tadijanović (*Prijateljstvo riječi*), D. Dragojević (*Razdoblje karbona*), L. Paljetak (*Noćni lov*), a prozu P. Pavličić (*Većernji akt*). Godine 1982. S. Šnajder objavljuje najzapaženiju dramu tog razdoblja, *Hrvatski Faust*, a hrvatski pjesnik P. Gudelj tiska u Beogradu zbirku *Vrulja*. Noviteti su i zbirke *Vilin svlak* V. Krpmotić i *Muža zmija* G. Babića, te proza *Tišina* P. Šegedina. Od prozaika najplodniji su I. Aralica (*Duše robova*; *Graditelj svratišta*; *Okvir za mržnju*) i P. Pavličić (*Kraj mandata*; *Celični mjesec*; *Rakova djeca*), N. Fabio (*Vježbanje života*; *Berenikina kosa*), G. Tribuson (*Made in USA*), D. Kekanović (*Ivanjskla noć*), D. Ugrešić (*Forsiranje romana reke*). S. Šnajder objavljuje znamenit dramski opus (*Confiteor*; *Gamlet*; *Dumanske tišine*) u kojima se vraća svojoj bivšoj temi o umjetniku razapetom između etike i egzistencije.

pod kontrole: privrednim sistemom kojem proizvodnja profita nije ni cilj ni svrha, nego im je to zadovoljavanje ljudskih potreba. Bez obzira na prekid od devedesetih godina 20. stoljeća do danas i nestanak jugoslavenske socijalističke države, ciljevi ostaju i dalje isti u okviru vizije socijalističke i samoupravne kooperacije. Znanstveno-tehnološko-informacionistički razvoj pretvara viziju u stvarnost!

Hrvatski građani imali su već duboko izgrađenu i usvojenu naviku i praksu da svu svoju energiju, vrijeme i novac ne troše za stjecanje sredstava za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Velik dio tih potreba osiguravao se dobro uhodanim i efikasnim sistemima zadovoljavanja općih i zajedničkih potreba (od obrazovanja i zdravstvene zaštite, preko politike zapošljavanja, rješavanja stambenih pitanja, do socijalne brige i omogućavanja iskorištenja slobodnog vremena, stalnog obrazovanja i zbrinjavanja u trećoj dobi). Dakle, dobar dio materijalnih vrijednosti za zadovoljavanje životnih potreba prešao je iz državnoga, preko društvenoga u *zajedničko* vlasništvo. Sve se više građana posvećivalo najrazličitijim oblicima samodjelatnosti, bilo individualno (od hobija do najzahtjevnijih intelektualnih aktivnosti), bilo kroz široko rasprostranjene oblike samoorganiziranja (od mjesne zajednice, preko radne organizacije, do kulturnih, umjetničkih, sportskih i sl. udruženja). Već dugo, zahvaljujući bogatstvu, razgranatosti i razvijenosti društvenoga života, ni politička ni državna organizacija nisu bile u stanju neposredno nadzirati tako nabujale tokove civilnoga društva. Država je, međutim, preko svojih udarnih pesnica – birokratskoga aparata i tehnokratskih bastiona – uspijevala kočiti najšire procese inovacija petrificirajući, u biti, građanske oblike života i malograđanske vrijednosti, i to na svoju štetu i štetu svojih građana.

Što smo sve imali i što smo bili (a danas niti imamo, niti više možemo biti) pokazuje, primjerice, činjenica da se u socijalističkoj kulturnoj politici i njezinoj praksi moglo dogoditi da budu izdani latinsko-hrvatsko izdanje u tri toma Augustinova djela *O državi Božjoj* ili novi prijevod Aristotelove *Metafizike*! I to za hrvatsko tržište, na kojem nikad nije bilo jagme za filozofskim djelima! A danas, 2008., o tome možemo govoriti kao o bajkovitom vremenu!?

Unatoč svim birokratskim, retrogradnim i malograđanskim pritiscima, jačale su svijest i spoznaja, i to na nivou države, i u sistemu samoupravno-interesno organiziranog društva, a i među pojedincima, o nezaustavljivoj narastanju tehnološko-informacionističke revolucije u svijetu. Naš je razvoj u gotovo polustoljetnom razdoblju ukratko opisan u hrvatskoj strategiji stanja i razvoja znanosti.²⁸

²⁸ "Velike promjene tehnološke, ekonomske i socio-kulturne sfere realnoga društvenog procesa, što su se dogodile (i još uvijek traju) od rata do danas, sasvim su izmijenile empirijsko-analitički predmetni predložak svih znanstvenih (teorijskih i empirijskih, fundamentalnih, primijenjenih i razvojnih) istraživanja u svim znanstvenim područjima i oblastima, na mikro i makro razini.

Unatoč elementima krize, koja se osjećala u privredi, tek ponešto u politici i ostalim društvenim djelatnostima (druga je tema njezina dugotrajnost, uz druge činioce, danas to pouzdano znamo, koji su doprinijeli urušavanju samoupravnog socijalizma i državnoj dekompoziciji u izuzetno nepovoljnom trenutku), perspektive socijalističke kulture nisu bile loše. Već više puta naglašeni birokratsko-tehnokratski otpor (udružen s pojedinim šovenskim nacionalizmima po republikama) bio bi u devedesetim godinama vjerojatno slomljen da nije došlo do restauracije kapitalizma. Postojala je materijalna, obrazovna, znanstvena i kadrovska podloga za takav optimizam. Osim toga, i treća se, tehnološka, revolucija počinjala shvaćati ne samo kao tehničko-stručno pitanje nego kao znanstveno-tehnološko-informacionalistička revolucija s dubokim društvenim implikacijama, određujući (bilo pozitivno, bilo negativno) posve nove odnose u društvu i bitno drukčije uloge pojedinaca, slojeva i klasa.

U osamdesetim godinama već su se ukorjenjivale rasprave i prvi pokušaji usklađivanja društvenih prilika s novodošlim tehnološkim izazovima. U sferi kulturne politike i kulturnoga života postajalo je sve jasnije da se tradicionalni sektor kulture ne može uspješno razvijati izvan samoupravnog koncepta uređivanja interesa i potreba, zahtjeva i mogućnosti svih sudionika – građana i kulturnih radnika, korisnika i umjetnika. Komunikacija je postajala nasušnom potrebom i počela se uspostavljati. Nekoliko nacionalnih kazališnih kuća njegovalo je klasični i tradicionalni, domaći i strani, dramski repertoar. Ostale su se ogledale oko sebe tražeći interesne putokaze. Primjerice, kazališna trupa putujućeg teatra *Histrioni*, te mali, fleksibilni i inovativni kolektiv *Teatra u gostima*, *ad hoc* teatarske grupe, dramski amaterizam diljem republike, kazališni festivali itd. već su jasno pokazivali tendenciju k oživotvorenju samodjelatnosti, ali – što je bitno – potpomognuti zajedničkim financijskim sredstvima za kulturno djelovanje, kako ne bi bili izvrgnuti bestijalnoj tržišnoj konkurenciji, nego da se mogu slobodno i u potpunosti posvećivati kreativnom radu. Nitko nije zahtijevao od njih programe podobne državnom režimu, glorifikatorske i nadriumjetničke predstave koje slave režim. Ta su vremena bila davno prošla. *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* Ive Brešana već je decenijama djelovala kao ikona umjetničke slobode i teško da se osamdesetih godina uopće itko sjećao kad je koja kazališna predstava (ili film, knjiga itd.) bila zabranjena! Javnoj bi kritici bili izvrgnuti pokoja televizijska emisija, kakav napis u novinama i slično, što se uopće ne bi moglo smatrati ne-

Predmet znanstvene teorije i politike prije tridesetak godina bila je autarkična, ekonomski, tehnološki i socio-kulturno nerazvijena privreda; danas je predmet iste te teorije i politike relativno razvijena (ekonomski, tehnološki i samoupravno) te teorijski i politički izuzetno složena i dinamična, samoupravno-pluralističkim interesima nabijena privreda i ekonomika." (*Znanstveno-istraživačka djelatnost u SR Hrvatskoj*, Zagreb, 1979., redaktor Slaven Letica).

dopuštenim. Više nije bilo oštine, pa ni kažnjavanja intelektualaca, kao u slučaju vezanom za *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* Matice hrvatske (1967.). Galama i zbrka, koje su podignute oko krupnijih slučajeva kakav je onaj s tzv. *Bijelom knjigom* (1984.) ili velika rasprava oko prvog toma *Hrvatskoga biografskog leksikona* (1984.), samo su pokazatelji sve većeg prostora slobode javnog djelovanja, govora, pa i kritike. Uostalom, nikome se poslije tih beskrajnih diskusija nije dogodilo ništa. Naprotiv, neki autori i njihova djela analizirani u *Bijeloj knjizi* inače nikad ne bi postali popularni širom Jugoslavije da tada nisu bili izvrgnuti javnom kritičkom propitivanju! Stekli su – zahvaljujući kratkovidnosti i nepromišljenoj revnosti partijskih birokrata – aureolu mučenika, žrtava “komunističkog terora”, na kojoj su poziciji za desetak godina, u razdoblju kontrarevolucionarne restauracije, gradili svoje nove političke karijere, a o njihovim “umjetničkim” djelima ionako nitko ništa nije znao! Da se u tom novoosvojenom prostoru slobode nalazilo mnogo više onih koji se nisu snalazili u njemu, onih koji su (malobrojni) vidjeli šansu novog humanog napretka, ali i onih (kojih i nije bilo tako malo) koji su tu slobodu tumačili kao slabost režima i stali je bezdušno zloupotrebljavati. Dio krivice svakako pada i na već poslovičnu birokraciju, ali i na osviještene marksovske analitičare koji su se ustručavali otvoreno, odlučno i dosljedno politizirati svako pitanje u tom polju slobode, i to kao kritiku staroga i prevladanog u sistemu, a i kao kritiku izvaninstitucionalnih nasrtaja na vrijedna dostignuća socijalizma.²⁹ Demokracija, koju podrazumijeva Plevnik govoreći o antropokratizmu, bila bi stvarna demokracija, u svim sferama ljudskog života, na svim razinama i – što je naročito važno – s tehničkim mogućnostima (kompjutorsko-mobilne komunikacije) stvarne i aktivne participacije svakog građanina (ako želi sudjelovati ili po svom demokratskom pravu to odbija), a ne demokracija poznata na Zapadu, i to samo u političkoj sferi, a Plevnik je ovako definira: “To je društvena situacija u kojoj mi odlučujemo

²⁹ Jedan od pionira takvog kritičkog angažmana bio je i Danko Plevnik, koji otvoreno piše: “Po-teškoća razvoja jednog društva može se ogledati upravo u predominaciji privatnog mišljenja ili pukih informacija nad njihovom društvenom obradom i sintezom. Još 1965. godine ustanovio je to Helmut Schelsky: ‘Opasnost depolitizacije, a to znači istovremeno dedemokratizacije građana države, putem prevelikih informacija, odavno je aktualna.’ To i jest osnovno proturječje informa-cijskog društva.

Svi mi koji težimo u komunikacijsko društvo morali bismo mnogo aktivnije i sistematičnije sti-mulirati politizaciju komunikacije. Svakodnevna praktična i idejna sukobljavanja oko svrhe, kontrole i obrazaca javne komunikacije ne samo da su legitimna nego su i uvjet njene autonomi-je i osnovna pretpostavka antropokracije. A nezavisnost komunikacijske politike ne može se brani-ti nepolitičkim sredstvima ili samoselektivnim informacijskim medijima. Nova komunikacij-ska tehnologija bit će u službi antropokratizma jedino bude li praćena geometrijskim porastom političke, društvene i globalne (samo)svijesti. Ona nas ne oslobađa moralnog pritiska i izazova politike, već nas još dosljednije obavezuje na građenje javne riječi i javnog čina. Kroz javnu ko-munikaciju ne bismo smjeli samo govoriti ono što mislimo da znamo, već bismo se morali naučiti da dolazimo do novog znanja.” (Danko Plevnik, *Ka civilizaciji pokretnog teksta*, Zagreb 1988, str. 134).

o tuđim htijenjima, odnosno kad o našim htijenjima odlučuju predstavnici izabrani na takav način da se najmanje obaveznim čine upravo nama. Ti avangardni predstavnici suočavaju se na nekom sastanku historijski impotentnog oblika da bi se nadglasavali. Ako pobjedi većina ruku, kažemo da imamo demokraciju, pobjedi li manjina, žalimo se na oligarhiju, a odnese li pobjedu pojedinac, ne smijemo ni pisnuti da je to tiranija.” (*Ka civilizaciji pokretnog teksta*, str. 133).

Tako shvaćana demokracija bila je sasvim strana zapadnoj demokraciji tobože slobodnih država – na kakvu su nas upućivali i domaći reacionari i šovenski nazadnjaci. Dok se u toj narastajućoj slobodi mnogi nisu odmah snašli, a poslije nisu imali ni vremena ni šanse, politički su protivnici zloupotrijebili tu slobodu izvršivši prevrat, kako bi kotač povijesti vratili unatrag.

Ali u svakom zlu zametak je i dobra: dijalektika životnih prilika već sad pokazuje da je taj prevrat – ma koliko bio skup, poguban i zločinački – ubrzao procese odumiranja građanske države, slabljenje birokracije i malograđanskih vrijednosti. Divlji kapitalizam na hrvatski način iz devedesetih godina 20. stoljeća. probudio je svoga grobara (koji je u socijalizmu, očito, bio zaspao)! Pred njim je velik posao jer, najprije će trebati raščistiti domaće prizorište da bi se mogao otvoriti pogled prema novim obzorjima. A on je zakrčen neviđenom glupošću, pljačkama i zločinstvima.

Naime, uz sve pogreške i nesnalaženja, afere i zloupotrebe socijalističke demokracije u području kulturne politike, kultura je u socijalizmu ipak doživjela golem procvat i razvoj, prerastajući iz uskoga, klasnoga i profesionalnog sektora u način života širokih slojeva građana, postajući nosećim faktorom stvarnog revolucioniranja društva. Ali, zla kob je u ovom vremenu stigla i revoluciju i kulturu. Što se i kako dogodilo? Iscrpna objašnjenja možemo pronaći u knjizi Adolfa i Dražena Dragičevića *Doba kiberkomunizma* (Zagreb 2003.).³⁰

³⁰ Odmah u prologu – da navedemo barem oskudan opis – autori daju kratko i jezgrovito objašnjenje za hrvatski slučaj: “U ovo doba znanstveno-tehnološkog revolucioniranja i globaliziranja nema alternative informacionalističkom postindustrijskom razvoju. Hrvatska je, čini se, jedina tranzicijska zemlja koja je krenula drugim putem (nakon restauracije 1990. – op. N. M.), unatoč tome što je bila među onima koje su imale najbolje postmoderno naslijeđe. Pohlepni političari i njihovi miljenici potražili su, našli i nametnuli narodu alternativu – ‘povratak u kapitalizam’. Bezumnije i pogubnije ideje ne susreće se u povijesti hrvatskog naroda. Munjevitom etatiističkom pretvorbom i tajkunskom privatizacijom razgrubljen je najbolji dio narodnoga materijalnog bogatstva. Opustošeno je i privatizirano dragocjeno kolektivističko naslijeđe. Nestali su preko noći svi zamci informacionalističke budućnosti: znanstveni instituti u materijalnoj proizvodnji, velika transnacionalna poduzeća, skupine ponajboljih menadžera, partnerska povezanost poduzeća i njihovih dijelova, mrežna gospodarska organizacija i, dakako, najvrednija tekovina – samoupravljanje zaposlenih u poduzećima.” (str. 25).

U novijem i podjednako opsežnom djelu, *Sujetski izazov Hrvatskoj* (Zagreb 2005.), Adolf Dragičević još preciznije daje svoju dijagnozu, ali i nimalo ružičastu prognozu: “Hrvatska je nakon osamostaljenja za čas posla prokockala ne samo šansu za svoje informacionalističko revolucioniranje, nego i dragocjeno naslijeđe s kojim je već kročila barem u predvorje postmodernog ži-

Zaključno. Sve činjenice koje smo podastrli i barem grubo orisani materijal pokazuju da je u društvu nastalom socijalističkom izgradnjom dozrijevalo stanje društvene svijesti po kojoj se postupno pristupalo znanstveno-istraživačkom i tehničko-tehnološkom revolucioniranju društvenih odnosa, oslobađajući rad od rutinskoga i mukotrpnog naprezanja i pretvarajući radnika u samodjelatno biće, u kojem procesu razvoj kulture ima prvorazredno značenje. Nažalost, ovaj *prirodni* proces napretka 1990. *neprirodno* je prekinut!

U trenutku tog prekida, stanje kulture u socijalističkoj Hrvatskoj (kao i u široj jugoslavenskoj zajednici), unatoč elementima krize, koja je bila zahvatila društvo, nije bilo takvo da se ne bi moglo revitalizirati i nastaviti svoj razvojni put. Iako je kriza dijelom zahvatila i ekonomsko područje, ipak je bila izazvana i reproducirana iz društvene sfere, točnije iz narasloga, osamostaljenoga i slabo kontroliranog birokratskog sloja. Birokracija je – bilo državno-upravna i partijska, bilo ona u privredi i društvenim ustanovama, organizacijama i udruženjima – izazivala stalna stanja napetosti da bi se mogla prikazati spasiteljem i jedinom garancijom opstanka zatečenih društveno-ekonomskih odnosa. Danas nam je jasno da je birokracija odigrala jednu od ključnih uloga u razbijanju Jugoslavije i zastoju socijalističkog revolucioniranja društva. Kažemo, zastoju, jer se ti procesi područjavanja pojedinih djelatnosti, razotuđenja, tehničko-tehnološkog revolucioniranja i humaniziranja ljudskih odnosa ne mogu zaustaviti (pa se nastavljaju i tamo gdje bismo ih najmanje očekivali, na tlu najjačih neokapitalističkih država, što samo potvrđuje genijalna Marxova predviđanja!).

Kako je u svemu tome prošla kultura i kakva se kulturna politika nastojala instalirati?

vota. Redaju se informacionalistički neobrazovani vođe kojima je strana i sama riječ revolucija, a pogotovu permanentno informatičko i informacijsko revolucioniranje osamostaljenog naroda. Nemaju znanja ni volje za sistemske evolucijske socijalne promjene. Dapače, unisono nazadnjački zagovaraju i zdušno podržavaju i provode povratak u nekakvo tajkunsko kapitalističko doba, koje je u razvijenom svijetu davno iščezlo s posljednjim magnatima. U tom prkošenju prirodnom povijesnom napredovanju, Hrvati gube u jednom desetljeću četiri sudbonosne bitke za sistemske revolucioniranje i evolucijsko razvijanje osamostaljene zajednice. Bitku gubi hrvatsko gospodarstvo u borbi za svoju *transnacionalizaciju*, hrvatsko radništvo u borbi za svoju *ljudsku emancipaciju*, hrvatska znanost u borbi za svoju *postmodernu transformaciju* i hrvatski narod u borbi za svoju *revolucionarnu demokraciju*. Sasvim dovoljno da se izgubi rat za opstanak. Jer po prirodi stvari samo stagniranje i zaostajanje u doba informacionalizma dovodi u pitanje produžetak života.” (str. 17).

Kulturna politika u osamostaljenoj Hrvatskoj

Od proljeća 1990. do proljeća 1995. godine, dakle, u svega pet godina neovisne i demokratske Hrvatske, u kojoj je vlast obnašala Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), promijenjena je kulturna slika Hrvatske, razorena su kulturna pregnuća generacija njezinih građana svih nacija i političkih opredjeljenja, a kulturni život degradiran je na nivo pučke veselice. Nekoliko osiromašenih festivala, paradnih koncerata, raznorazne dobrotvorne(!) priredbe, te prigodničarsko-propagandističko uprezanje kulturnog pogona u državna kola zaista ne mogu činiti kvalitetan kulturni život države i njezinih građana, koji su – barem oni zainteresirani – svikli na bogat, raznovrstan i nadasve kvalitetan kulturno-umjetnički ambijent kakav je u bivšem vremenu (inače toliko obezvređivanom) nesumnjivo postojao.

Temeljne odrednice hrvatske kulturne politike

U spomenutih pet godina nije postojala teorijski principijelna i praktično razrađena bilo kakva kulturna politika. Da bi kako-tako parirao socijalističkom samoupravnom kulturnom konceptu, *dr. Franjo Tuđman*, u svojstvu predsjednika Predsjedništva Republike, prvi je put progovorio o hrvatskom nacionalnom konceptu (ako izuzmemo programske odrednice osnivačkih dokumenata HDZ i predizborne proklamacije) prigodom otvaranja *25. međunarodne smotre folklora*, 21. srpnja 1990. godine, označavajući ga kao koncept *narodne kulture*. Bilo je to neoriginalno i prilično osiromašeno ponavljanje osnovnih načela kulturne politike Hrvatske seljačke stranke, odnosno načela programa *Seljačke sloge*, “hrvatskog seljačko-prosvjetnog i dobrotvornog društva”, formuliranih po devetnaestostoljetnim stajalištima, a prakticiranim u razdoblju prije Drugoga svjetskoga rata.³¹

Kao da se u pedesetak godina ništa nije dogodilo kod nas i oko nas!? Vrlo brzo je postalo vidljivo da od oživotvorenja ovakva kulturno-političkog koncepta neće biti ništa. U javnosti se pojavio koncept “duhovne obnove Hrvatske”, čiji je inspirator također predsjednik dr. Franjo Tuđman, a najgrlatiji zagovornik *don Ante Baković*, te tako unio još više konfuzije i u kulturni život, a i u perspektive razvoja kulture u Hrvatskoj. Iako nitko

³¹ O kakvim se načelima radi, sasvim ukratko, svjedoči *dr. Vladko Maček*, predsjednik HSS-a: “I moje je uvjerenje da je hrvatsko seljaštvo kao cjelina svojim pjesmama, pričama, popijevkama, poslovicama, vezivima, običajima i zadružnim životom stvorilo preduvjete za *savršenu kulturu s posebnim hrvatskim izrazom* (istakao N. M.). I još više: moje je uvjerenje, da bi sva hrvatska inteligencija (naročito umjetnici i drugi kulturni radnici) trebala na tom seljačkom temelju izgrađivati sve grane našega kulturnog života.” Veoma slično, s nekoliko “inovacija”, ponavljao je dr. Franjo Tuđman, u spomenutoj prigodi.

ne zna što bi taj koncept trebao biti, makar je na tu temu 1992. godine (od 11. do 12. lipnja) održano i veliko savjetovanje, još i danas se o duhovnoj obnovi govori i piše kao o, tobože, jasnoj i utemeljenoj osnovi kulturnog razvoja u Hrvatskoj.

Kao što kulturna politika ne može ne biti vezana uz osnovni produkcioni odnos, koji vlada u nekom društvu, tako se i u hrvatskom slučaju jasno očituje da na polju kulturne politike vladaju jednaki kaos, volontarizam i stihijsko oponašanje čas ovih, čas onih svjetskih uzora, kakvi vladaju u društveno-ekonomskim odnosima slobodne i demokratske Hrvatske. Društvo, koje se nalazi u surovim prilikama prvobitne akumulacije kapitala, oponašajući latinoameričke obrasce desničarskih režima, ne može izbjeći sveopće uništavanje vlastita kulturnog života. Tanak, ali beskrupulozan, surov i sirov sloj novostvorenih hrvatskih kapitalista ne vodi računa o kulturi i umjetnosti, te uopće o civilizacijskim dostignućima, osim ako su u funkciji obogaćivanja kapitala. Organi i institucije hrvatske državne vlasti uopće nemaju nikakvih mogućnosti da u tom odnosu snaga išta bitno promijene, pa tako i u kulturi, jer neposredno ovise od dobre volje onih koji raspolazu respektabilnijim kapitalom. O kakvom se kulturnom životu i kulturno-političkom konceptu radi, svjedoče i sami dužnosnici nove vlasti.³²

Kako zapravo stoje stvari s kulturom, u teoriji i praksi, saznajemo iz novog materijala *poglavarava svih Hrvata*, dr. Franje Tuđmana, u obliku izvještaja zastupnicima obaju domova Sabora o “stanju hrvatske države i nacije” 22. prosinca 1994. godine. U najboljoj maniri direktivno-dirigirajuće metode iz vremena J. V. Džugašvilija, poznatijega kao Staljin, dr. Tuđman je dao sažet pregled stanja i “dostignuća” u svakoj od kulturnih djelatnosti. U ovom dokumentu, koji je postao obligatnom direktivnom platformom na čije se stavove i ocjene pozivaju stranački i državni *dužnosnici*, od općinskih poglavarstava do zastupnika u Saboru i članova Vlade, predsjednik je iznio stavove o kulturi u *užem* (kreativno-reproduktivno-obrazovna funkcija) i širem smislu (civilizacijska funkcija). Promotrimo po redu.

Teorijska podloga kulturnog djelovanja. Evo kako Predsjednik definira sam pojam kulture i kulturne prilike u osamostaljenoj Hrvatskoj: “Shvaćamo li kulturu u najširem smislu – da se pod njom podrazumijeva i jezik, i nacionalna misao, i sve duhovno, umjetničko i znanstveno, a i stvarno stvaralaštvo uključujući i državni ustroj – onda se moramo sugla-

³² Slobodan Prosperov Novak, pomoćnik ministra kulture, 1990. tvrdi: “Čovjek zastane kad vidi što se čini, a ukoči se kad shvati da to čine ljudi koji već jesu, ili će to uskoro biti protagonisti famozne *duhovne obnove*! ...Ljudi koji su nam se već prikazali kao profesionalni nositelji duhovne obnove ponašaju se i govore kao komesari i mene hvata jeza kad pokušavam dokučiti što bi oni trebali i htjeli duhu raditi.” (v. *Vjesnik*, 13. lipnja 1992.).

siti da je kultura potka i preduvjet opstanka i svega bivstvovanja jednoga naroda. To se, jamačno, zorno očitovalo i u slučaju hrvatskoga naroda. Slobodna i samostalna Hrvatska mogla je biti uspostavljena samo na toj osnovi. I stoga, ne može biti nikakve dvojbe o tome čini li državno-političko vodstvo suverene Hrvatske sve što je moguće – u danim okolnostima – za očuvanje i razvitak hrvatske kulture.” (svi citati iz Predsjednikova “izvješća” u separatu *Glasnika HDZ*, 24. prosinca 1994.).

Stanje, očito, nije briljantno, ali glavnim krivcem nije proglašen rat (ergo: Srbi), nego smo to – “mi sami”. Dakako, pogotovo kad se glavnim zadatkom kulturne politike označava ono što nekadašnja ministrica kulture *Vesna Girardi-Jurkić* ovako izražava: “Naša je strategija bila proboj identiteta Hrvatske na međunarodnu scenu... Znaite, Europa dosad nije našu kulturnu baštinu apsolvirala kao hrvatsku već kao jugoslavensku baštinu.” (v. *Vjesnik*, 16. siječnja 1994.).

Što i kako uraditi, na podlozi nekoga ozbiljnoga kulturno-političkog koncepta, opet sugerira već spominjani S. P. Novak: “Ako usred ovog našeg kulturnog i državno-društvenog jada ne nađemo dvadesetak pera koja su, bez obzira na bilo kakvu stranačku raspodjelu, u stanju pokrenuti ozbiljan, pa i polemički razgovor o evidentnim crnim rupama hrvatske kulture, pera koja su u stanju povesti konkretni polemički razgovor u smislu našeg vađenja iz prošlosti (jer cijela hrvatska kulturna prošlost stvar je znanstvenog proučavanja, a ne ideologizacije), onda se ne može učiniti ništa. Ta pera osim toga moraju imati suosjećanja: to jest, biti svjesna i dovoljno trijezna da znaju da pišu u situaciji kad Istra ne želi slavonske i bosanske prognanike, da u Osijeku nema mrdanja, da Zagreb samo glumi Zagreb, jer je devastacija opća – samo s tim na pameti možemo se izvlačiti iz katastrofe... Uspješno istiskivanje krivih metafora ponekad je najbolji oblik, ako hoćeš, kulturno-političke borbe.” (v. *Vijenac*, br. 1, 25. prosinca 1993.).

Propaganda i kontrapropaganda. Ovako misle i govore jedni “hrvatski intelektualci”, ali drugi, nešto državotvorniji, misle drukčije. Nismo “mi sami” krivi, a i drukčije bi trebalo raditi. Tako *Dubravko Horvatić* smatra: “Za razumijevanje današnje hrvatske problematike potrebno je zainteresiranima pružiti, a nezainteresiranima na stanovit način nametnuti cjelovitu sliku hrvatskoga naroda i Hrvatske, kako bi se vidjelo da nismo od jučer, dakle, povijesnu sliku, ali ne historiomansku i kroatono-stalgičnu, no našu, hrvatsku sliku Hrvatske, ali ne kroatocentričnu, kako bi se razabralo da smo samosvojni dio univerzalne europske povijesti i kulture...”.

Vidjeli smo kako bivša ministrica određuje propagandnu ulogu kulture u djelovanju prema inozemstvu. Horvatić će se okrenuti unutarnjim

prilikama, ali i identificirati glavne razloge zbog čega se treba latiti “hrvatske informativne ofenzive” u kojoj je kultura na prvom mjestu: “zato što snažno djeluje protuhrvatska promidžba i na okupiranim područjima Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, i u neprijateljskoj Jugoslaviji, i diljem svijeta, a također i na slobodnom teritoriju Republike Hrvatske, gdje se provode jugofilski i filoboljševički relikti putem niza glasila ponajvećma financiranih iz inozemstva, ali na isti način i poneki historični ‘demokrati’ povrijeđenih taština, koji se ne žele pomiriti sa svojim izbornim porazom, pa zato na hrvatsku državu i njezinu upravu u svojoj bolesnoj zavisti bljuju žuč.” (v. *Vjesnik*, 30. rujna 1994.).

Predsjednik dr. Franjo Tuđman, dakako, posebno će naglasiti u spomenutom *izvješću* kako shvaća upotrebu kulture u propagandne svrhe (a ta upotreba, očito je, postaje glavnim sadržajem hrvatske kulturne politike): “U posebnim unutarnjim i međunarodnim okolnostima (zbog agresije i zbog početne izrazite nesklonosti prema nezavisnoj Hrvatskoj), nije bilo nikakvo iznenađenje da su predstavnici i uslužnici starog poretka koristili sve mogućnosti da pod plaštem demokracije vode borbu protiv uspostavljene hrvatske vlasti.”

Nastavljajući govoriti o pojedinim kulturnim djelatnostima – od knjige i izdavaštva, jezika i kazališta, preko glazbe, kinematografije i likovne umjetnosti, pa do zaštite spomenika kulture, muzejske i arhivske djelatnosti – predsjednik dr. Franjo Tuđman ističe stanovite uspjehe (u interpretaciji *njegovih* uslužnika), ali mora priznati da “postoje ozbiljni problemi, da knjigu ne možemo ostaviti na milost i nemilost tržištu, da u jeziku treba posvetiti veću pažnju čišćenju anglizama, germanizama, talijanizama i srbizama, da je egzistencijalna sigurnost kazališnih radnika nikakva, da su neriješeni nagomilani problemi u muzičkoj djelatnosti, da smo snimili mali broj dugometražnih filmova, da “treba uznastojati vratiti zasluženno mjesto u hrvatskoj kulturi tradiciji crtanog filma”, ali i izgraditi “hrvatski ratni muzej”, pa “Vlada mora razmotriti problem sponzorstva i donacija” u kulturi, mediji stoje dobro ali “postoje ozbiljni problemi, kako u vođenju uređivačke politike... tako i u tehničkoj infrastrukturi” itd., itd.

Nemoguće je primjerima ilustrirati sve predsjednikove slučajeve gdje “postoje ozbiljni problemi”, ali kad je o medijima riječ, zanimljivo je mišljenje *dr. Slavena Letice*: “U nepune tri godine u tehnologiji osvajanja i/ili uništavanja mnogih medija (od strane hrvatskih vlasti – op. ur.) pronađene su vrlo domišljate metode, između ostalih: (1) kadrovske promjene i čistke (*Hrvatska radiotelevizija*, *Danas*); (2) administrativno i financijsko ucjenjivanje neovisnih redakcija i vlasnika preko štamparskog i distribucijskog monopola (a pritom su stranački novinski projekti, kao *Dom* i *Glasnik*, bili oslobođeni plaćanja štamparskih troškova, a neovisne su novine morale redovito podmirivati svoje obaveze, prava karikatura toga je pri-

mjer današnjeg *Danasa*, koji duguje štampariji skoro milijun njemačkih maraka i ne namjerava taj dug poravnati); (3) kadrovski udar (tako je, na primjer, bio osvojen *Glas Slavonije*); (4) proizvodni i prodajni bojkot (tako je financijski uništen *Novi danas* i njegova naklada), (5) zabrana reklamiranja pojedinih novina na HRT (primjerice *Slobodnog tjednika* i *Globusa*); (6) pravne, administrativne i financijske malverzacije pri privatizaciji medija, kad se simpatizerima i članovima HDZ omogućilo da osvoje *Slobodnu Dalmaciju*, *Danas* i niz *Vjesnikovih* izdanja.” (v. *Delo*, Ljubljana, 22. siječnja. 1994.).

Razgrtači i sijači magle

Uz teške riječi S. P. Novaka (“kulturni i državno-društveni jad”, “crne rupe hrvatske kulture”, “opća devastacija”) jasno je da ide i opća kritika svega postojećeg, pa i vlastitog stajališta – što je eminentno zahtjev iz Marxova instrumentarija društvene kritike (samo Novaku ne odgovara da to prizna). Međutim, onih dvadesetak umnika i strukovnjaka, za kojima je zavapio S. P. Novak, nije bilo nigdje na vidiku (a nisu se pojavili ni do 2006. godine).

Ali, pojavilo se petnaest tzv. državotvornih kulturnih djelatnika, sve odreda desničara po političkoj vokaciji, koji su javno izrazili svoja OČEKIVANJA “glede aktualnog stanja i sudbine kulture u novoj hrvatskoj državi”.³³

³³ U formi “priopćenja” njih petnaestorica (Tomislav Bakarić, Božo Čović, Nikola Čubela, Zvonko Festini, Hrvoje Hitrec, Dubravko Horvatić, Dubravko Jelačić Bužimski, Joško Juvančić, Želimir Mesarić, Igor Mrduljaš, Tahir Mujičić, Enes Midžić, Niko Pavlović, Zlatko Vitez i Nikola Vončina) u uvodu obrazlažu svoj istup: “U želji da razgrnemo maglu kolebanja i stvorimo pretpostavke za razmah kulturnog života u Republici Hrvatskoj, u smislu najbolje hrvatske tradicije i suvremenih težnji, zahtijevamo...”.

U 21 točki ovi hrvatski zabrinuti “kulturni djelatnici” “razgrćući maglu” “očekuju” – ni od koga zvani – da bi trebao nepoznat netko obaviti: (1) da dode do razdvajanja Ministarstva kulture od Ministarstva prosvjete (što je brzo i lako i učinjeno!), a da “resorne osobe trebaju uživati visok ugled među umjetnicima i javnim kulturnim djelatnicima” (!); (2) da država Hrvatska ili ispunjava svoje obaveze prema kulturnim ustanovama kojih je vlasnik kako bi one mogle normalno i nesmetano djelovati, ili neka ih ukine “sa svim posljedicama po hrvatsku kulturu”; (3) da se na svim državnim razinama oblikuju “tijela sastavljena od autoritativnih kulturnih djelatnika” koji će određivati “kulturnu strategiju – uz obvezatni uvid u financiranje – a administrativni aparat davat će tehničke usluge, bez mogućnosti miješanja u kulturnu politiku”; (4) oštro odijeli financiranje profesionalnih ustanova od financiranja amaterskih ustanova, u korist prvih, tako da se “državnim novcem namijenjenim kulturi mogu financirati ili sufinancirati isključivo profesionalni stvaratelji, projekti i umjetničke ustanove”; (5) da se “kazalištima, kao najživotnijim dijelovima hrvatskog kulturnog korpusa (jer ništa nije tako snažno kao dramska hrvatska riječ koja se neposredno obraća općinstvu), hitno osigura ono ophođenje koje im slijedom važnosti pripada, kako bi se spriječilo njihovo odumiranje, pa i nestanak. Postojeću značajnu energiju hrvatskoga glumišta treba koristiti na svrhovit način, te ujedno nastojati na ohrabriranju domaćih autora, kao i na angažiranju počesto zapostavljenih hrvatskih redatelja”; (6) da se pomogne filmskoj umjetnosti kako bi se “prevladao nepotreban i štetan zastoj”; (7) da se umjetnički programi na Hrvatskoj televiziji ozbiljno pretresu i kritikuju, “jer se u tim programima u neovisnoj Republici Hrvatskoj, hrvatska riječ i hrvatska tema rijetko ili nikako susreću,

Podjednako apstraktno i u suštini tek formalno, da se pokaže tobožnja briga za nešto do čega im u suštini i nije stalo i ova petnaestorica “kulturnih djelatnika” podastrla su javnosti neku tobožnju kritiku, a da nisu označili niti kome je upućuju, ni zašto, ni s kojim ciljem, a niti s prijedlozima, stvarnim i ostvarivim, kao ni kritiku svoga stajališta. Konstatira se kriza, katastrofa u kulturi; nema kulturne politike, pa ni perspektive. I – to je sve!

Njegovanje nesnošljivosti i netolerancije

U ovom kronološkom pregledu stanja kulturnog života u Hrvatskoj ni nakon 1995. godine stanje se nije popravilo. Ali, ne samo da se nije popravilo nego se i nastavilo pogoršavati, tako da je i nakon deset godina vladavine nove, hadezeovske hrvatske vlasti (a pet godina poslije *Oluje* i progona Srba kad smo ostali doslovno sami sa sobom, oči u oči, i kad ni na koga drugoga nismo mogli prebaciti krivicu) dubina pada više se nije mogla izmjeriti.

Rekapitulacija desetogodišnjeg razdoblja nije ni u kom slučaju davala povoljnu sliku kulture i kulturne politike u Hrvatskoj, čak ni na skupovima na kojima su dominirali hadezeovski kulturni ideolozi. Primjerice *Akadska zajednica dr. Ante Starčević* (osnovana u okviru HDZ 1999.; predsjednik *akademik Dubravko Jelčić*) organizirala je 19. siječnja 2000.

te će o najburnijem razdoblju u novijoj hrvatskoj povijesti ostati jedva vidljivi tragovi”; (8) da se podrže glazbene ustanove, orkestri i zborovi kako bi “dostojno reprezentirali našu glazbenu i glazbeničku tradiciju, te da se ne rasipa novac na minornosti koje će svoje mjesto naći (ili neće) na tržištu”; (9) da se podupru galerije i muzeji od nacionalnog značaja, izvrši revizija dodijeljenih ateliera likovnim umjetnicima, jer da su “u prošlom režimu mnogi manje vrijedni došli do boljeg i većeg prostora od istinskih umjetnika”; (10) da se akademije i umjetničke škole više povežu s filmskim, kazališnim i radio-televizijskim ustanovama radi boljeg obrazovanja i zapošljavanja novih naraštaja; (11) da se prekine s praksom “hladnokrvnog promatranja kako nestaju značajni nakladnici”, da se podupiru izdavački programi koji imaju estetsku i nacionalnu važnost, te da se plasmanu knjiga omogući medijska podrška; (12) da se potakne otvaranje knjižara u većim i manjim mjestima, ali i osigura kupnja knjiga za javne i školske knjižnice, “u čemu je nastao gotovo potpun zastoj”; (13) da se pokrene tjednik posvećen kulturnim zbivanjima; (14) da se po hrvatskim ambasadama postave “odjelnici za kulturu, koji će na djelatan način promicati hrvatsku kulturu”; (15) da se festivalske priredbe svedu na razboritu mjeru; (16) da se spriječe građevinski radovi koji devastiraju nalazišta starih civilizacija ili tragove hrvatske baštine; (17) da se investicije u kulturi shvate kao investicije u kulturu i spriječi administraciju “koja raspodjeljuje pažnju i novac sukladno svojoj ravnodušnosti prema svijetu duha i umjetnosti”; (18) da se “sustavno poradi na njegovanju hrvatskoga jezika i pismenosti, budući da je i tu vidljiv zastoj, pa i svojevrsna rekonkvista onih koji su nastojali poništiti hrvatski književni jezik”; (19) da se onemogući monopol na umjetničku kritiku, “to više što mnogi ustaljeni kritičari cinički dočekuju i popraćaju svaki umjetnički napor hrvatskih stvaratelja, te ga na sličan način posređuju svijetu”; (20) da se “bitno promijeni odnos prema umjetniku, onome dakle na kojemu će se u budućnosti temeljiti dokazi o hrvatskom (ne samo kulturnom) identitetu. Neprijeporno je, naime, da je kreativni umjetnički čin u praksi krajnje obezvrijeđen, što nije samo odraz općih prilika, nego i zastrašujući odnos prema stvaralaštvu općenito”; (21) da se u potpori i promicanju kulture primjenjuju suvremeni načini i kriteriji financiranja, “a zainteresiranim (i poreznom politikom poticanima) omogući da se pojavljuju ne samo kao pokrovitelji, nego kao sudionici (!) i dionici (!) u ostvarivanju kulturnog čina” (v. *Vjesnik, Očekivanja kulturnih djelatnika*, 17. travnja 1993.).

godine u zagrebačkom *Europskom domu* (nekadašnjem *Klubu samoupravljača*) javnu raspravu na temu da li je hrvatska kultura od 1990. do 2000. godine, kad je na vlasti bila HDZ, bila otvorena i je li uvažavala modernitet? Uvodničari i moderatori rasprave, među pretežitim istomišljenicima u publici, bili su *Petar Selem* i *Igor Zidić*. U njihovim odgovorima na postavljeno pitanje, kao i ostalih sudionika rasprave, golema se energija trošila kako bi se dokazalo da “hrvatska kultura za HDZ-a nije bila niti samo ruralna ili nacionalistička, niti neprijatelj svega urbanog, niti samo konzervativna i zatvorena. Zidić je vrlo visoko ocijenio tih desetak godina kad je Hrvatska zajedno sa svojim umjetnicima preživjela i rat, i tranziciju, pa i duhovnu obnovu, a da se pri tome (pre)rijetko smijala” (v. *Večernji list – Kulturni obzor*, 28. siječnja 2000.). Međutim, ne samo da nije bilo smijeha, nego nije bilo ni normalne građanske uljuđene atmosfere, o čemu i sam Zidić, malo dalje, u istoj prigodi, posvjedočuje ispričavši kako mu se predsjednik Tuđman 1995. “požalio (!) da ne voli modernistička djela”. “Vi to ne morate voljeti” – navodno mu je odgovorio Zidić – “ali morate uvažavati”, te nastavio: “Pitanje uvažavanja i onog što se ne voli, nije nebitno pitanje hrvatske kulture koja je *deset godina katkad ciljano, katkad spontano njegovala nespošljivost i netoleranciju*. Istina jest da su pojedinim piscima teoretičarima, ujedno i visokim državnim službenicima, *isplaćivani i honorari za knjige koje nikada nisu napisane*. Istina jest da su se *milijunska budžetska sredstva trošila za mega-koncerte sumnjivih dometa* od kojih su neki izvođeni i izvan teritorija Hrvatske. Istina jest da su *neke antologije bile jednakije od drugih*. Ali, istina jest da nisu zatvarana kazališta ni muzeji, niti su ukidani glazbeni ansambli, *iako je takvih ideja bilo*.” (sve istakao N. M.).

Kulturocid

Od samog početka funkcioniranja osamostaljene Republike Hrvatske, zapažen je antiintelektualni karakter nove vlasti. Da nije riječ o zlonamjernim ili politikantski motiviranim kritikama, dokazuju djelomično i rezultati kulturne politike koje smo navodili, ali još više neposredni i praktični postupci u kulturnom životu Hrvatske. To antiintelektualno raspoloženje i protukulturno djelovanje proizlazilo je iz karaktera samog režima, iz prirode restauriranog kapitalizma, iz naravi pojedinaca koji su sačinjavali njegov vodeći sloj i iz retrogradnih vrijednosti koje su širili medijskim prostorom intelektualci koje je režim protežirao. Osim što su mnoge djelatnosti kulture svedene na nedopustivo nisku razinu, pristupilo se više-manje otvorenom zatiranju svega iz prethodnog razdoblja, što je podsjećalo na zajednički život, jedinstven kulturni prostor i suživot u SFRJ. Na udaru vandala prvo su se našli obilježja, spomenici i memorijali posvećeni

dogđajima i sudionicima NOB-a, prešutno podupirani od nosilaca vlasti, pogotovo na lokalnim i županijskim razinama, do mlakih ili nikakvih osuda na državnoj razini. Meta ovih kulturocidnih uništavača hrvatske kulturne baštine bili su i spomenici visoke umjetničke vrijednosti, a ne samo obilježja ili znamenja anonimnih autora. Događale su se i apsurdne situacije da su primitivni izvođači ovakvih razaračkih pohoda – ne znajući razlikovati spomeničku, umjetničku građu – razarali i skulpture koje nisu bile posvećene NOB-u!³⁴ Među oskrnavljenim, oštećenim ili razorenim spomenicima bili su skulpture, kosturnice, biste, grobovi i prostorno-arhitektonska rješenja memorijala učesnicima NOB-a najpoznatijih kipara i arhitekata: A. Augustinčića, V. Bakića, D. Đamonje, V. Radauša, K. A. Radovanija, Z. Kolacija, V. Michiellija, Š. Vulasa, B. Bogdanovića, M. Vuce, S. Gračana, Ž. Janeša i drugih.³⁵

Poput uništavanja memorijalne spomeničke baštine, koja se odnosila na antifašističku borbu, odmah od početka djelovanja hadezeovske vlasti otpočelo je uništavanje i izbacivanje iz javnosti nepodobnih knjiga. Prilično je vremena prošlo prije negoli je ta pojava zamijećena.³⁶ Takvoj slaboj recepciji ovakva knjigocida pridonijelo je medijsko isticanje uništavanja knjižnica, sakralnih spomenika, galerija slika i kipova, muzeja i ostalih dobara kulture u zonama ratnih djelovanja. Dakako da je svako takvo djelovanje trebalo i treba osuditi a krivce kazniti. Međutim, iskorištavati u propagandne i politikantske svrhe tuđe kulturocidno djelovanje, nastojati da se tuđim kulturocidom opravda vlastito takvo ponašanje ili, što je još gore, zataška i prikrije – također je za osudu i kažnjavanje. Neprincipijelno ponašanje u ovom, kao i u mnogim drugim oblicima života u Hrvatskoj, izazvalo je relativiziranje svih vrijednosti, pa i prava i pravde, što će za kulturu, kulturnu politiku i kulturni život u Hrvatskoj imati dalekosežne nepovoljne posljedice.

³⁴ Takav se slučaj dogodio kiparu Ratku Petriću, kad je njegova skulptura *Stablo*, postavljena u središtu Velike Gorice, 24. srpnja 1993. jednostavno iščupana i uklonjena, s obrazloženjem da je "simbol prošlog sustava"! (J. Pavičić, *Iščupani Petrić*, Vjesnik, 3. kolovoza 1993.)

³⁵ Pojednosti o broju i karakteru vandalskih činova nad spomenicima Narodnooslobodilačkoj borbi u Juraj Hrženjak (urednik): *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990.–2000.*, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb 2001., 2003.². Prikupljena građa svjedoči riječju i slikom o razaranju 731 spomenika i 2233 obilježja palim borcima i civilnim žrtvama Drugoga svjetskog rata. Nakon 2000. godine intenzitet fizičkog uništavanja smanjen je, ali su pojedinačni slučajevi vrlo drastični, poput podmetanja dinamita pod Augustinčićev spomenik Josipu Brozu Titu u Kumrovcu, u kolovozu 2004.

³⁶ Među prvima tu je pojavu zapazio i o njoj javno progovorio publicist N. Mihaljević, u feljtonu *Književni život u "staroj" i "novoj" Hrvatskoj*, objavljenom u ljubljanskom *Delu* (7.–21. siječnja 1993.), što je izazvalo buru negativnih reakcija u hrvatskim novinama i časopisima, pa tako i u novinama koje su, za nekoliko mjeseci, i same počele pisati o toj sramotnoj pojavi (*Večernji list*). Iscrpnu bibliografiju članaka i knjiga koje se bave uništavanjem ili izbacivanjem nepodobnih knjiga iz knjižnica i drugih javnih prostora, te tematski blok o tome, vidjeti u časopisu *Prosvjeta*, 2003., br. 59.

S čime se ušlo u 21. stoljeće

Od početka 1990-ih **škoolstvo** je pretrpjelo u nekoliko navrata započete reforme, ali su ga one, nikad dovršene, ostavljale u (ne)prilici da slijedi nove društvene procese stihijno i snalazeći se u hodu. Školski je sistem zadržao četiri osnovna konstitutivna elementa koja je imao i u prethodnom razdoblju: predškolski odgoj; osmogodišnju osnovnu školu; srednjoškolsku naobrazbu koju sačinjavaju škole za obrtnička zanimanja, četverogodišnje stručno-tehničke škole i gimnazije općega, klasičnoga i prirodoslovnog usmjerenja; visoko obrazovanje koje čine više škole, umjetničke akademije, fakulteti, poslijediplomski i doktorski studiji. Smanjen je broj osnovnih škola, bilo zbog ratnih djelovanja, bilo zbog demografske stagnacije. I u današnjem sistemu obrazovanja zadržani su različiti oblici osposobljavanja odraslih kroz programe gradskih ili pučkih učilišta, ali u znatno suženom opsegu, jer su mnoga sveučilišta prenamijenjena i tako izgubila svoju pučko-sveučilišnu funkciju. Kao novost ističe se djelovanje privatnih obrazovnih ustanova različitih tipova.³⁷

³⁷ Razvoj privatnog školstva u Hrvatskoj započinje 1991. osnivanjem privatne tvrtke za pružanje obrazovnih usluga *Pitagora* u Puli. Individualni pristup učenicima u malim skupinama omogućio je da kroz 13 organiziranih tečajeva u toku trogodišnjeg rada (1991.–1994) ukupno 340 učenika iskaže znatan napredak u znanjima matematike i fizike. Stečena iskustva omogućila su prerastanje *Pitagore* u prvu privatnu osnovnu školu u Hrvatskoj pod imenom *Juraj Dobrila* (počela je radom 10. rujna 1993.). Srednja ekonomska škola BIG u Splitu započela je radom također 1993., kao prva privatna srednja škola. Nakon toga “uslijedilo je intenziviranje procesa privatizacije u hrvatskom školstvu. S početnih sedam razrednih odjela i ukupno 112 učenika školske 1993./1994. godine, broj privatnih škola se povećava već u školskoj godini 1994./1995., naročito u srednjem školstvu. Privatne škole u školskoj 1994./1995. godini polazi 275 učenika u 15 razrednih odjela, od čega 73,1% u osnovnom i 26,9% u srednjem školstvu.” U naredne tri školske godine (do 1997.) “bilježi se rast broja učenika osnovnih škola za 49,8%, a srednjih škola za 413,5 %. U privatnim se školama obrazuje 696 učenika u ukupno 40 razrednih odjela. U školskoj godini 1996./1997. u Hrvatskoj su djelovale ukupno 23 privatne škole s pravom javnosti, od toga 13 privatnih škola čiji su osnivači fizičke osobe i 10 privatnih škola, a osnivači su vjerske zajednice (vjerske škole). U osnovnom školstvu djelovalo je pet privatnih škola (21,7%), a ostalih 18 (ili 78,3%) čine privatne srednje škole.” (v. D. Krbec, *Privatne škole i obrazovna politika u Hrvatskoj*, Revija za socijalnu politiku, br. 3, 1999.).

Kad je riječ o visokom privatnom školstvu stanje je znatno drukčije. “Razvoj obrazovanja je jedan od najvažnijih zadataka koje pred Hrvatsku stavlja Europska unija, ali i posrnulo gospodarstvo. Kako bi egzistirala i napredovala u modernom svijetu, Hrvatska do 2010. godine mora reformirati sustav obrazovanja te znatno povećati broj visokoobrazovanih građana. U Hrvatskoj djeluje 86 javnih visokih učilišta, od čega je pet sveučilišta, a imamo tek nešto manje od 300.000 osoba s visokom stručnom spremom, manje od 10.000 doktora znanosti, te ni 4000 znanstvenih istraživača. Osoba s visokom stručnom spremom trebalo bi biti najmanje milijun.” Privatno visoko školstvo počinje u Hrvatskoj 2000., a do danas je osnovano 15 takvih ustanova i akademske je 2005./2006. bilo upisano 5000 studenata (po cijeni od 38.000 kuna godišnje). Najstarija je takva privatna ustanova *Visoka škola ekonomije i poduzetništva* u Zagrebu (traje tri godine, po cijeni od 29.000 kuna godišnje) “Privatne škole pridonijet će povećanju kvalitete obrazovanja, kaže glasnogovornica Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Anđelka Toto-Ormuž. Neupitna je činjenica da podižu razinu konkurentnosti na tržištu obrazovanja, a samim time i kvalitetu. Još jedan od pozitivnih efekata ovog trenda njihov je doprinos povećanju broja visokoobrazovanih u Hrvatskoj koji sada iznosi svega sedam posto, a naš je cilj dostići europsku razinu od 20 posto.” (v. *Poslovni dnevnik*, 7. studenog 2005.).

Umjetničko je obrazovanje – budući da je obrazovanje, jednako kao i znanost, sasvim osamostaljeno i isključeno iz odlučivanja u okvirima nove kulturne politike – svedeno samo na izobrazbu glazbene i likovne umjetnosti, i to u vrlo skromnom obimu (najprije dva u nižim razredima, a ubrzo potom tek jedan sat tjedno u svim ostalim razredima), pa je tako ostalo jedinom sponom između obrazovanja i kulture uopće. Takvo reduciranje umjetničkog obrazovanja u osnovnoškolskim programima nakon 16 godina već pokazuje negativne i štetne posljedice. Glazbeno obrazovanje pružaju osnovne glazbene škole.³⁸ Postoje i tri škole primijenjene umjetnosti i dizajna (u Zagrebu, Splitu i Puli). Na planu visokog umjetničkog školstva na četiri sveučilišta djeluju *Muzička akademija* u Zagrebu (s područnim odjelima u Dubrovniku, Osijeku, Rijeci i Splitu), *Akademija likovnih umjetnosti* u Zagrebu (od 1995. uvedeni su novi studijski predmeti: restauracija umjetnina, modelarstvo i mala plastika, intermedijsko usmjerenje, multimedia i video) i *Akademija dramske umjetnosti*, također u Zagrebu.

Nakladništvo u odnosu na stanje prije 1990., a pogotovo u odnosu prema razvijenim zemljama Europe, zauzima nisko mjesto.³⁹ Iako se broj izdavača kreće oko impresivnih 1600, samo njih oko 100 funkcioniraju kao stvarni i profilirani izdavači, koji uspijevaju izdati od jedne do dvadeset knjiga godišnje (tek nekolicina izdaju pedesetak naslova). Preciznih statističkih podataka o stvarnoj proizvodnji knjiga nema, a ocjene se mogu oslanjati tek na procjene statističkih prosjeka.⁴⁰ Tiraža pojedinih knjiga, također, ostaje tajnom, jer u impresumu knjiga najčešće nema podatka u koliko su primjeraka tiskane. Premala je potpora države za tiskanje knjiga domaćih književnika, prijevoda vrijednih djela stranih autora (gdje zaostajemo za svijetom oko 50 godina, jer se mnogi vrsni prevodi na srpski

³⁸ U Hrvatskoj djeluje “37 osnovnih glazbenih škola, s pet glazbenih odjela pri redovitim osnovnim školama i tečajnom nastavom glazbe pri narodnim sveučilištima. Šesnaest glazbenih škola ima u svojim programima i osnovno i srednje glazbeno obrazovanje: četiri škole u Zagrebu, te po jedna u Sisku, Karlovcu, Varaždinu, Križevcima, Bjelovaru, Rijeci, Zadru, Osijeku, Šibeniku, Splitu, Puli i Dubrovniku. Od ukupnog broja učenika u hrvatskim osnovnim i srednjim školama (550.000) glazbeno obrazovanje stječe 1,5% (10.585) učenika.” (v. *Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj*, Zagreb, 1998., str. 97).

³⁹ Primjerice, u Finskoj se godišnje tiska 8700, u Danskoj 10.500 ili u Švedskoj 10.900 naslova, a u Hrvatskoj svega 2000 (od toga je 1600 funkcionalnih knjiga, a 400 literarnih).

⁴⁰ Spomenuti statistički prosjek u Hrvatskoj se najčešće iskazuje “kao 1500 odnosno 2000 primjeraka. Taj broj u razgovoru o književnosti znači vrlo malo, jer u spomenuti prosjek ide ukupna knjižna produkcija, a to znači i velika produkcija (i koprodukcija) slikovnica. Malo aktivnih nakladnika godišnje premaši 50.000 tiskanih primjeraka. U omjeru knjiga, koje osiguravaju zaradu i onih iz domaće književne produkcije, u nakladi gubi ova druga. A male naklade, osim što poskupljuju knjige, odvrćaju nakladnike od takvih izdanja. Ono što danas kao nakladu bilježimo u Hrvatskoj, u drugim sredinama predstavlja brojeve bibliografskih izdanja. Primjerice, Matica hrvatska u biblioteci Suvremeni hrvatski pjesnici objavljuje 333 primjerka numerirane knjige poznatih hrvatskih pjesnika, a istovremeno broj 300 često je cijela naklada nečije prve zbirke pjesama.” (Ibidem, str. 122).

jednostavno zaobilaze) i uopće vrijednih, nekomercijalnih izdanja. Od oko 1000 pristiglih zahtjeva, financira se svega 300 na godinu, i to sredstvima koja nisu dovoljna ni za osnovne radnje u pripremi nekog izdanja. Uvođenjem poreza na dodanu vrijednost od 22%, za toliko je poskupjela proizvodnja, a i cijena knjiga.⁴¹

Procesom pretvorbe i ratnim pustošenjima uništen je veći dio knjižnica i knjižarske mreže, plaćanja su neredovita, pa izostaju čak i za prodanu knjigu. Sve to podjednako negativno utječe na proizvodnju i plasman knjiga u Hrvatskoj.

U **likovnom životu** zapaža se da Hrvatskoj nedostaju institucije koje bi se sustavno bavile promoviranjem hrvatske likovne kulture u cjelini, ostvarene u prethodnom periodu, te posebice suvremenoga likovnog stvaralaštva. Unatoč nemogućnosti kvantificiranog uvida u stanje likovne proizvodnje i djelatnosti, često se tvrdi da se radi o znatnim pomacima.⁴² U skladu s općom komercijalizacijom i prepuštanjem kulturnih djelatnosti tržištu promijenile su se i funkcije likovnih strukovnih udruženja. Nekadašnja nastojanja *Hrvatskog društva likovnih umjetnika*, *Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske* i *Hrvatskog društva naivnih likovnih umjetnika* za zadovoljavanje potreba likovnih umjetnika u stručnom, umjetničkom i društvenom životu svedena su na puku “socijalu”, a i ta najčešće ne funkcionira. Zbog toga “likovni umjetnici sve više sami rade na prezentaciji svoga likovnog stvaralaštva, domišljajući se raznim oblicima promoviranja vlastitog djela bez prijeko potrebna posredovanja nekog od spomenutih društava”. U takvu ozračju, unutar same djelatnosti i unutar hrvatske kulture i kulturne politike, teško je očekivati neki veći napredak.

I u **glazbenoj djelatnosti** nezadovoljavajuće se stanje nastoji opravdati nedostacima prošloga, socijalističkog perioda te ratnim stradanjima 1990.–1995. Materijalni položaj kompozitora podudara se s onim ostalih profesija u kulturi i umjetnosti, što znači da je izuzetno nezadovoljavajući, jer kompozitor ne živi od svoga autorskog rada, nego od poslova

⁴¹ Promjenom nosilaca vlasti 2000. (SDP s koalicijskim partnerima) donekle je ublaženo nepovoljno stanje. U predizbornoj periodu uspjelo se pritiskom *Hrvatskih neovisnih nakladnika*, nezavisnih novinara, uz podršku *Zajednice nakladnika i knjižara*, privoljeti vlasti da ukinu PDV na knjigu. Tako 2000. otpočinje proces revitalizacije proizvodnje knjige, ali je 2003. ponovnim dolaskom HDZ-a na vlast, sve krenulo po starom, u nazadovanje.

⁴² Slika, navodno, službenog prikaza likovnog života ne otkriva “svu kompleksnost promjena koje su se dogodile i koje se događaju u likovno-vizualnom prostoru u vrijeme Domovinskog rata i stvaranja samostalne hrvatske države. Osim što se može govoriti o zaokupljenosti ratnom tematikom, hrvatski se likovni umjetnici pridružuju ukupnoj duhovnoj obnovi na našim prostorima, u smislu sintetiziranja elemenata nacionalne kulture i povijesti (npr. spomenici narodnim vladarima, ali i državnici onih zemalja koje su pomogle osamostaljenju Hrvatske, posebice Sv. Ocu). S raspadom jednog sustava vrijednosti, izlaskom iz socijalizma, i postavljanjem novoga, u likovnoj se umjetnosti pojavljuju ‘novi’ motivi, uključujući religioznu tematiku.” (Ibidem, str. 127).

uzgredno vezanih uz glazbu (urednici, producenti, reproduktivni glazbenici, pedagozi i dr.). S druge strane, slabo razvijeni oblici glazbenog izdavaštva i propagande onemogućuju komunikaciju s inozemnim tržištem, pa se domaći stvaralac isključivo mora orijentirati na hrvatske ansamble.

Reproduktivna glazbena djelatnost dijelom je institucionalizirana, a dijelom u privatnim rukama.⁴³ Većina manifestacija iz prethodnog razdoblja nastojala se poslije 1990. održati (*Muzički bijenale Zagreb*, *Varaždinske barokne večeri*, *Glazbene večeri u Sv. Donatu*, *Zadar*, *memorijali Dore Pejačević*, *Josipa Štolcera Slavenskog* i dr.), ali svima to nije uspjelo⁴⁴. Glazbenim se nakladništvom (notna izdanja, nosači zvuka, knjige i časopisi) bave strukovna udruženja (Hrvatsko društvo skladatelja, koje ima svoju etiketu), tvrtka *Orfej* Hrvatske radiotelevizije, privatno poduzeće *Croatia Records* (bivši *Jugoton*) te nekoliko malih nakladnika, sa zanemarivim brojem naslova i tiražom. Ista se poduzeća bave i diskografskom proizvodnjom nosača zvuka i slike (CD-a i video-programa).⁴⁵

Stvaranje samostalne Hrvatske za **kazališno-scensku djelatnost** nije, u suštini, trebalo predstavljati početak opadanja, ali zahvaljujući lošoj kulturnoj politici, prirodi općih (kapitalističkih) društvenih odnosa, uplitanju politike i dr., taj se proces nije mogao izbjeći. Kazališno-scenska djelatnost bila je prije 1990. zapravo nacionalna, čvrst dio hrvatske kulture, jer saveznih institucija, koje bi bilo što određivale, nije bilo (jugoslavensko ministarstvo kulture nije postojalo).

⁴³ "Koncentracija svih oblika reproduktivne glazbene umjetnosti najveća je u Zagrebu, gdje djeluju sve udruge, najveći dio institucija i pojedinaca (slobodna procjena: 80% u metropoli naprama 20% u ostalim dijelovima zemlje). Svih je devet simfonijskih orkestara u Hrvatskoj institucionalizirano, bilo kao samostalni (Zagrebačka filharmonija, Dubrovački simfonijski orkestar), bilo kao dio veće cjeline, kao što je slučaj sa svim opernim orkestrima. Od komornih orkestara institucionaliziran je jedino ansambl Zagrebačkih solista (utemeljen 1954. godine), a djelatnost ostalih tek je povremena (njihovi su članovi mahom članovi većih profesionalnih sastava). Od 47 komornih sastava, koliko ih je službeno registrirano u Hrvatskoj, samo za djelatnost dvaju sastava sredstvima participira grad u kojem djeluju. Koncertni se život u pojedinim županijskim središtima i većim gradovima odvija neujednačeno s obzirom na intenzitet, zanimanje publike i tradiciju izvođačke prakse. Redovita sezona – u smislu unaprijed zamišljenoga, najavljenoga i na način pretplate organiziranog slijeda koncerata – odvija se, osim u Zagrebu, samo još u Zadru." (Ibidem, str. 135).

⁴⁴ Umjetnički i kulturološki vrednije manifestacije financijski podržavaju država i poglavarstva gradova u kojima se manifestacije odvijaju. U sufinanciranje nekih od manifestacija uključuje se i Ministarstvo za turizam preko Hrvatske turističke zajednice (Dubrovački ljetni festival, Osorske glazbene večeri, Glazbene večeri u Sv. Donatu i dr.). (Ibidem, str. 135)

⁴⁵ "S procesom pretvorbe gotovo cjelokupna hrvatska diskografija, osim Orfeja Hrvatske radiotelevizije (koja je javna državna ustanova), djeluje na principu profitnih tvrtki, čime nije zastupljen društveni kulturni interes u smislu kulturnog medija i trajnog zapisa očuvanja hrvatske kulturne baštine... Orfej HRT danas je jedini diskograf koji može sustavno djelovati u području kulture, jer ne ovisi isključivo od prihoda s tržišta (u Hrvatskoj je obvezno plaćanje televizijske i radijske pretplate)." (Ibidem, str. 141). Ovakav način preživljavanja *Orfeja* jasno upozorava na prednost podružljene, socijalističke proizvodnje pa i kulturne politike, te njihovo blagotvorno djelovanje na kulturni život zajednice i njegovanje kulturne baštine i identiteta. Bez takva su pristupa male zajednice, kulture i narodi bez odlaganja osuđeni na propast.

Ipak, ratna zbivanja ozbiljno su unazadila kazališni život. Kazališta i kazališne manifestacije u gradovima blizu linije fronte ili na njoj (Osijek, Dubrovnik, Šibenik) nisu mogle izvoditi zacrtane programe niti dogovorene domaće i međunarodne manifestacije. Čak su i međunarodni festivali u Zagrebu (*Eurokaz* i *PIF*) otkazivani zbog toga što se odvijaju u “zemlji visokog rizika”. U razdoblju 1991.–1995. kazališni su radnici osnovali i dvije zabavno-propagandne nezavisne družine, *Croatian Art Forces* i *Ad hoc*, koje su pripremale zabavne programe ili manje predstave za vojnike, izbjeglice i ranjenike.

Prema internetskim stranicama Ministarstva kulture Vlade RH (www.culturnet.hr) 2004. godine djelovalo je 75 kazališta, od toga 29 profesionalnih, 13 dječjih i 33 amaterska, te 25 orkestara, zborova i ansambala. Statistički podaci pokazuju postupno, premda ne i drastično, smanjivanje opsega rada u svim segmentima.⁴⁶

Hrvatska **kinematografija** također je duboko osjetila posljedice osamostaljenja i traumatičnih ratnih zbivanja. Konsolidacija započinje koncem 1990-ih kad se pojavljuju mlađi filmski autori: Zrinko Ogresta (*Krhotine*, 1992.; *Isprani*, 1995.; *Crvena prašina*, 1999.), Lukas Nola (*Rusko meso*, 1997.; *Nebo, sateliti*, 2000.; *Sami*, 2001.) i Vinko Brešan (*Kako je počeo rat na mom otoku*, 1996.; *Maršal*, 1999.), a velike se nade polažu u mladog Dalibora Matanića (*Blagajnica hoće ići na more*, 2000.; *Fine mrtve djevojke*, 2002.). U Hrvatskoj se do 1990. proizvodilo godišnje pet do šest dugometražnih igranih filmova, 20 umjetničkih dokumentarnih filmova i 100 minuta autorske animacije. Poremećaji, koji su nastupili bilo zbog objektivnih, bilo subjektivnih razloga, veoma su narušili taj ritam proizvodnje. Čini se da će teško biti postignut⁴⁷ cilj da se dosegne proizvodnja

⁴⁶ Gavelline večeri, smotra na kojoj su do 1991., uz kazališta iz Hrvatske, redovito sudjelovala i kazališta iz Bosne i Hercegovine, Makedonije, Slovenije i Srbije, ugasile su se, a Dani satire u Satiričkom kazalištu ‘Kerempuh’ (bivši *Jazavac* – op. ur.) postali su gotovo isključivo smotra hrvatskih kazališta, uz pokoje gostovanje iz Slovenije i Bosne i Hercegovine, ali su na važnosti dobili Marulićevi dani (Festival hrvatske dramske riječi) u Splitu. Posljednjih se godina na Marulićevim danima uručuje i nagrada ‘Marin Držić’, kojom Ministarstvo kulture, putem javnog natječaja, stimulira nova (neobjavljena i neizvedena) dramska djela domaćih autora...

Dramatičari, glumci i redatelji reagirali su na smanjenje zaposlenosti i opsega rada u državnim i javnim kazalištima formiranjem novih profesionalnih glumačkih družina i privatnih kazališta, što zajedno, kako se čini, polako postaju najotvoreniji i najdinamičniji segment hrvatskoga kazališnog života. Riječ je o manjim skupinama, uglavnom, mladih umjetnika koji se ne opterećuju brojnim i skupim administrativnim pogonom, a njihovi članovi, bez obzira na obrazovanje i glavni posao u družini, ne zadiru od prodavanja ulaznica, obilaženja sponzora ili obavljanja scenskih poslova. Takva kazališta i družine ne stvaraju repertoar, nego pripremaju predstavu za predstavom i igraju ih u nizu dok imaju dostatan broj gledatelja, pokretna su, sklona eksperimentu (...), obraćaju se posve određenoj publici, primjerice djeci ili mladeži.” (Ibidem, str. 143, 145/46) Jasno je da je ovaj koncept lošija imitacija samoupravnog načina organiziranja u kulturi kakav je, u mnogo boljim društvenim okolnostima, postojao do 1990. (*Teatar u gostima, Histrioni* i dr.), prema interesima i kreatora programa, a i korisnika (publike), te bez velikog opterećenja tzv. hladnim pogonom.

⁴⁷ “Višegodišnji kamen spoticanja hrvatske kinematografije i njezina ukupnog razvitka monopolni je položaj producenta Jadran filma, koji je istodobno i vlasnik tehničke baze. Jadran film, kao

od 10 dugometražnih, 20 dokumentarnih i 100 minuta animiranih filmova godišnje, što se temelji na zapošljavanju 40 filmskih redatelja i podatku "da su poznati filmski redatelji Krešo Golik, Krsto Papić, Zvonimir Berković, Ante Babaja, Branko Bauer i dr. u svom 35-godišnjem filmskom radu snimili svaki manje od 10 filmova".

Prikazivačka mreža, čije se opadanje zapazilo i potkraj prethodnog razdoblja, doživjela je drastično smanjenje, a nije bolje prošla ni distribucija.⁴⁸ Istina na smanjenje broja kino dvorana i prikazivanje manje filmova, a i na manji interes građana, znatno je utjecalo angažiranje Televizije na prikazivanju filmova, drama, sapunica i dr.

Ukupna slika o stanju **medija** u osamostaljenoj Hrvatskoj pokazuje da je 1989. izlazilo osam dnevnih listova, a ostalih novina, tjednika i magazina 602. Za godinu dana, 1990., taj se broj smanjio na 572, s ukupnom tiražom od 341,702.000 primjeraka.⁴⁹

monopolno državno poduzeće, u drugoj je polovici 70-ih te u 80-tim godinama uspješno sudjelovao u realizaciji brojnih američkih koprodukcija, kao što su, na primjer, *Guslač na krovu*, *Željezni križ*, *Sofijin izbor*, serija *Vjetrovi rata* i dr. Prihod ostvaren poglavito iznajmljivanjem rada filmskih djelatnika i filmske tehnike odlazio je – bez mogućnosti utjecaja i nadzora – u gradnju modernog i nedovoljno iskorištenog studija, nedostupnog za snimanje domaćih filmova, u plaće namještenika tog poduzeća, te u nikad razotkrivene privatne ili državne svrhe". (Ibidem, str. 154.)

⁴⁸ Broj kinodvorana drastično je smanjen za vrijeme Domovinskog rata sa 250 na 130, a obnovom je pojedinih ratom razorenih područja taj broj došao do 151 kinodvorane (podatak ne obuhvaća kinodvorane u istočnoj Slavoniji). Samo u 52 kinodvorane svakodnevno se prikazuju filmovi, u 17 kinodvorana šest dana u tjednu, dva dana u tjednu u čak 36, a jedan dan u 17 kinodvorana. Broj sjedala iznosi 55.133, broj posjetitelja 3,694.411, od toga samo 34.925 posjetitelja hrvatskoga i europskog filma – manje od 10%! Starost opreme pokazuje podatak da je od 339 kinoprojektora 61 proizveden u razdoblju 1951.–1960., 126 u razdoblju 1961.–1970., a 92 u razdoblju 1981.–1990. U vlasništvu je kulturnih institucija 58 kinodvorana, osam je samostalnih, a 46 ih je organizirano kao poduzeća za prikazivanje. Privatnih kinodvorana ima ukupno 11.

Ministarstvo kulture trebalo bi osmisliti dugoročniji program saniranja kinoprojekcijske opreme, posebice u kinodvoranama koje su u vlasništvu kulturnih institucija, te na taj način pripomoći bržu kinofikaciju cijelog područja Republike Hrvatske u suradnji s mjesnom samoupravom (županijama i gradovima).

Godišnje se u Hrvatsku uvozi oko 150 naslova inozemnih filmova, i to više od 95% američke proizvodnje. Preostalih 5% odnosi se na hrvatski i europski film ili filmove nezavisne produkcije. (Ibidem, str. 155)

Prema podacima za 2005. godinu, koje posreduje Ministarstvo kulture na svojoj internetskoj stranici, broj kino-dvorana smanjio se na 107 (24 manje u odnosu na 2004.), od kojih je privatnih tek šest. Broj uvezenih filmova iz SAD-a povećao se na 447, a uvezenih američkih video-filmova na 2084. Udio predstava domaćega filma bio je 2,8 %, što je smanjenje od 3,4 % iz 2004. godine.

⁴⁹ Osamostaljenjem i uvođenjem demokratskoga političkog sustava u Hrvatskoj, većina etabliranih časopisa nastavlja s redovitim izlaženjem, a stvaraju se i uvjeti za osnivanje novih. Časopise osnivaju pojedinci, udruge i ustanove, zagovornici različitih svjetonazora. Nakon dva desetljeća neizlaženja, obnovljeno je *Kolo Matice hrvatske* kao mjesečnik; urednik je I. Zidić (1991.–1995.). U 1995. časopis se vraća starom imenu, izlazi četvrtgodišnje, a urednik je V. Bogišić. Godine 1991. urednik emigrantske *Hrvatske revije* V. Nikolić "vraća časopis u okrilje Matice hrvatske" i nastavlja ga uređivati kao kulturno-književni tromjesečnik s istom koncepcijom, orijentacijom i opremom do svoje smrti 1997. Od 1998. urednik časopisa je B. Maruna, a od 2001. pokreće se novi tečaj s M. Klemenčićem kao urednikom. Od 1991. u pojedinim ograncima Matice hrvatske, u Hrvatskoj i izvan nje, pokreću se časopisi koji imaju više ili manje zastupljenu knjiž. dimenziju (*Mosorska vila*, 1991., Omiš; *Rusan*, 1991., Bjelovar; *Hrvatska zora*, 1991., Vis; *Hanibalova*

Na početku 1990. sve su novine u svojim impresumima isticale da su neovisna glasila, ali se ubrzo pokazalo koliko je ta neovisnost bila istinska.

Zakonom, koji je Sabor donio 1990., Zagrebačka RTV postala je *Hrvatska radio-televizija* (HRTV), a istodobno je osnovana i *Hrvatska izvještajna agencija* (HINA). Mnogi omladinski i listovi za kulturu jednostavno su nestali s tržišta (*Polet* u Zagrebu, *Val* u Rijeci, *Ten* u Osijeku, *Laus* u Dubrovniku, *Iskra* u Splitu, *Oklo* u Zagrebu i dr.). Prošavši kroz mutne vode hrvatske pretvorbe na tržištu su ostali, kao najmarkantniji, dnevni listovi *Glas Istre*, *Glas Slavonije*, *Jutarnji list*, *Novi list*, *Slobodna Dalmacija* i *Večernji list*, a od tjednika *Glorija*, *Globus*, *Tena*, *Arena* i *Mila*. Medijsku scenu upotpunili su i novoosnovani tjednici *Feral Tribune* (1993.), *Vijenac* (1993.), *Nacional* (1995.), *Zarez* (1999.) i dr. Prema istraživanjima, čitanost nije na nekoj zavidnoj razini. Od spomenutih listova jedino dva (*Večernji list* i *Jutarnji list*) najtiražnija lista imaju prosječnu tjednu čitanost, koja iznosi 20%, odnosno 19%, a među spomenutim tjednicima takvih i nema, jer im je čitanost između 5 i 16%.

luč, 1991., Hvar; *Luč*, 1992., Velika Gorica; *Zadarska smotra*, 1992., Zadar; *Hrvatska obzorja*, 1993., Split; *Krijesnica*, 1994., Zenica; *Zor*, 1995., Zagreb; *Hrvatski sjever*, 1996., Čakovec, Novi Marof i Varaždinske Toplice; *Hrvatska misao*, 1996., Sarajevo; *Nova Istra*, 1996., Pula; *Svjeto*, 1997., Karlovac; *Lička revija*, 2001., Gospić; *Klasje naših ravni*, 2003., Subotica). Pod okriljem zagrebačkoga Studentskog centra izlazi od 1991. prilično neredovito časopis *Godine* (urednici S. Šembera, 1991.–1992.; R. Perišić, 1992.–1996.; G. Šikić, 1997.–1998.; J. Jurčić, 1998.–), a nakon raskola u uredništvu 1997. utemeljuju se *Godine nove*, “magazin skrivenih želja”, koji je izlazio do 2002. (urednici R. Perišić, 1997.–1999.; P. Madžarević, 2000.–2002.). Privatnom inicijativom pokreće se 1992. u Zagrebu *Futura*, jedini hrv. časopis za “znanstvenu beletristiku i fantastiku”; urednici su V. Jurić Kokić (1992.–1993.), I. Bakal (1993.–97.), K. A. Mažuranić (1997.–2001.), M. Velina (2001.–2003.), D. Horak (2003.), M. Benini (2003.–). U početku je objavljivao samo prijevode stranih autora, ali od dolaska K. A. Mažuranić na mjesto urednika uključuje i domaće pisce, što pridonosi razvoju novog naraštaja hrv. SF pisaca. Radi čuvanja i korištenja kulturnog blaga Hrvatskoga zagorja, udruga Pinta u Zagrebu pokreće 1993. *Gazophylacium*, koji izlazi četvrtgodišnje, a od 1995. polugodišnje; Urednici su K. Novosel (1993.–1998.), Ž. Bajza i M. Korade (1998.–2004.) te A. Jembrih (2005.–). Donosi esejističke, znanstvene i krit. radove, ali i književne sastavke na hrvatsko-kajkavskom jeziku. Za vrijeme izbjeglištva Franjevačka teologija iz Sarajeva pokreće 1993. u Samoboru katolički teološki časopis *Bosna franciscana* (do 1996. izašlo 8 svezaka), a od 1997. nastavlja rad u Sarajevu (urednici M. Karamatić i L. Markešić). Mladim piscima i piscima izrazite urbane izražajne i tematske orijentacije namijenjen je zagrebački “časopis za dramu i prozu” *Plima* (1993.–2000.); urednici su M. Gavran (1993.–1996.) i S. Šesto Stipanić (1996.–2000.). HKD Napredak iz Sarajeva osniva 1994. mjesečnik za kulturna i društvena pitanja *Stećak* (urednici M. Marjanović, 1994.; M. Vukić, 1995.; P. Mikulić, 1995.–1996.; S. Paponja, 1996.–) radi afirmiranja ideje o mogućnosti suživota i prevladavanja razlika među narodima u BiH, pribiranja i očuvanja hrvatskoga knjiž. stvaralaštva. Nastojeći promicati djela iz stranih književnosti i djela hrvatskih pisaca mlađeg i srednjeg naraštaja knjižara/antikvarijat Moderna vremena pokreće 1995. istoimeni časopis (urednik N. Bartolčić) koji od 1998. izlazi samo u elektroničkoj inačici pod imenom *Moderna vremena online* s istim urednikom, a od 2005. N. Bartolčić ustanovljuje *Moderna vremena info* kao portal za knjigu i kulturu. Ogranak Društva hrvatskih književnika u Rijeci od 1996. redovito četvrtgodišnje objavljuje *Književnu Rijeku* (urednici A. Vučemil, 1996.–2000.; D. Gašparović, 2000.–2003.; D. Velnić, 2003.–). Držeći se tradicionalnih i konzervativnih vrijednosti, časopis nastoji biti odraz, ali i poticaj knjiž. riječi na području Rijeke, Primorja i šire. Pod okriljem Hrvatskoga društva pisaca (osnovano 2002. nakon raskola u DHK) u Zagrebu izlazi nekoliko vrijednih knjiž. časopisa. *Europski glasnik* utemeljen 1996. mijenja nakladnike (Naklada MD, 1996.–1997.; Društvo hrvatskih književnika, 1998.–2002.) te nastavlja izlaziti od 2003. u HDP-u (urednik D. Katunarić). Časopis je hrv.

Sveukupno je, na početku 21. stoljeća, Hrvatska raspolagala s gotovo 500 novina, od kojih osam dnevnika, mnogobrojnih tjednika i lokalnih glasila, 35 radijskih i 13 komercijalnih televizijskih stanica, uz HRT kao javnu televiziju.

Istina, smjenom nositelja vlasti od 3. siječnja 2000. godine i dolaskom na vlast političke garniture sa socijaldemokratsko-liberalnim ideološkim predznakom, dotadašnje opozicije, koja je, da bi srušila vlast HDZ-a, često isticala loše stanje u kulturi, porastao je prag očekivanja i nada da će do korjenitih promjena zaista i doći, i to u cjelini društva, pa i u kulturi. I zaista, izvjesni su se pomaci nabolje i dogodili. O tome je govorio ministar kulture Antun Vujić, poslije sto dana mandata, ističući povećanje proračunskih sredstava za kulturu (prvi put u desetak godina više od 1%), isplaćivanje zaostalih dugova korisnicima proračuna, oslobađanje od poreza na dodanu vrijednost stranih donacija, te kulturnih, umjetničkih organizacija i samostalnih umjetnika...⁵⁰ Do pomaka je došlo i utišavanjem ultranacionalističke, jubilarne (kako bi kazao ministar Vujić), pseudotradicijske kulture, ali ne i njezinim onemogućivanjem. Sva ona druga, alternativna kultura (naziv po ministru Vujiću) dobila je više prostora i proračunskog novca. Međutim, možda se upravo u tom segmentu kulturnog života očitalo više negoli igdje drugdje da su kulturnopolitičke mjere (reformе) ipak

inačica franc. *Le Messenger européen* (urednik A. Finkielkraut); objavljuje prijevode cjelovitih spisa stranih autora (M. Kundera, J. Benda, H. Arendt, A. Artaud, P. Sloterdijk, S. Rushdi i dr.), tematske cjeline (P. Handke, New age, holokaust, bioetika, seksualni liberalizam, totalitarizam medija) te kritičko-esejističke priloge hrv. autora (H. Pejaković, Ž. Paić, D. Rešicki, T. Benčić Rimay, S. Šnajder, S. Dragojević i dr.). Kao tribina pisaca pokrenuta je 2003. *Književna republika* (urednik V. Visković), oslanjajući se na baštinu Krležina časopisa i s koncepcijom *Republike DHK* iz razdoblja 1986.–2002. *Tvrda* (urednik Ž. Paić) časopis je za književnost, umjetnost i znanost, utemeljena 2000. u Narodnom sveučilištu Ivanić Grad (od 2001. nakladnik je Pučko otvoreno učilište Ivanić Grad, a od 2005. HDP). Časopis je otvorio prostor međugeneracijskom dijalogu i tematiziranju problema koji su lokalni i intimni, ali istodobno i glavni problemi umjetnosti i znanosti suvremenog doba. *Relation* (urednik D. Katunarić, 2003.–) časopis je HDP-a na stranim jezicima, namijenjen popularizaciji hrv. književnosti u inozemstvu. *Libra libera* izrasla je iz zbornika *Libra* (Zagreb 1995.), pokrenuta 1999. kod nakladnika Autonomna tvornica kulture u Zagrebu (urednici K. Peović Vuković, Z. Roško, V. Bulić i S. Cvek). Osim knjiž. radova suvremenih autora mlađeg i srednjeg naraštaja, donosi prijevode iz manje poznatih književnosti (Bugarska, arapske zemlje, Japan), tematske cjeline (virtualna stvarnost, radikalna seksualnost i dr.) te teorijske radove širokog područja (od kulturalnih studija, preko kompjutorskih igara i stripa, do popularne kulture). Nakladnička kuća "Faust Vrančić" pokrenula je 2000. časopis/katalog *Op.a* (urednik V. Jurešić, 2000.–) radi što boljeg informiranja publike o objavljenim knjigama i onima koje su u pripremi. Iako je pokrenut u pokrajini, *Novi Kamov*, urednika Lj. Stefanovića (nakladnik Izdavački centar Rijeka, 2001.–), ubrzo je temama i suradnjom osvojio i ostatak Hrvatske. Oslanjajući se na propitivućku i intelektualnu znatiželju staroga *Kamova* urednika N. Fabrija (Rijeka, 1970.–1971.), i novi časopis u programskoj koncepciji nastoji prezentirati nepoznate i nepravedno zapostavljene hrv. i strane autore. Udruženim snagama nakladnik "Durieux" i Art radionica Lazareti iz Dubrovnika pokreću 2003. *Fantom slobode* (urednik I. Lasić), isključivo književni časopis, bogate opreme, zanimljiva dizajna i kvalitetnih ilustracija. Početkom 2004. pojavila se *Tema*, časopis za problematizaciju života knjige i izdavaštva te svih popratnih fenomena nakladništva (urednik B. Čegec, 2004.–). *Knjigomat* je prvi pravi hrvatski *on-line* časopis. Pokrenut je 2004. u Zagrebu, a uređuje ga R. Jarak (www.knjigomat.com). Objavljuje prozu suvremenih autora, komentare i osvrte na knjiž. i nakladničku situaciju u Hrvatskoj te ocjene i prikaze.

⁵⁰ *Kultura je skupa, nekultura još skuplja*, Nedjeljna Dalmacija, 23. lipnja 2000.

plitke, tek kozmetičke. Naime, *nacionalno-državni, elitistički i konzervativni koncept kulturne politike nije suštinski promijenjen*. I to se potvrdilo kad je 2003. opet došlo do smjene nositelja vlasti – HDZ je nastavio tamo gdje su prethodne vlade stale, kao da se ništa nije dogodilo (a i nije).

Kultura ne postoji samo u užem smislu (kao društveni sektor radnika u kulturi i umjetnosti, s pripadajućim činovništvom), a kulturna politika nije samo definiranje, normiranje i organiziranje tog sektora. Kultura i njezina pripadajuća politika u širem smislu društveni je oblik proizvodnje života, u kojemu su umjetnost i duhovnost organski dijelovi, a ne nakalemljeni izvana ili nametnuti iznutra. Država je najmanje pogodno sredstvo za izgradnju takve kulture. Neko društvo, neka zajednica ljudi, jezika, slične duhovnosti, vjere, tradicije i povijesti može izgrađivati samo takvu kulturu za koju ima dovoljno snage i koja je po njegovoj vlastitoj mjeri.

Zaključno. U globaliziranom svijetu današnjice, u kojem *suverenitet, identitet i kultura* već dugo ne znače ono što su značili prije nekoliko decenija, u kojem su privređivanje, proizvodnja, trgovina, obrtanje finansijskog kapitala, rentiranje svega dostupnoga i bogaćenje bez ikakvih moralno-etičkih ograda svakodnevna praksa svugdje na planetu (staljinistička *uravnilovka* i mussolinijevsko-hitlerovsko *glajhšaltovanje* bili su bezazlena društvena igra spram postmoderne *uniformnosti* svega postojećega materijalnog svijeta), narodima, pogotovo malima, ako uopće uspiju preživjeti, kao još jedino polje autonomnosti preostaju jezik i kulturno-umjetničko stvaralaštvo. Stoga je za sudbinu građana Hrvatske od presudne važnosti kakva se kulturna politika vodila i kakva će se voditi, naravno, u suglasju s općeprihvaćenim idejama. Ne dođe li ubrzo, zaista hitno, do radikalnog reformiranja, upravo revolucioniranja sistema vladavine, dakle, same ideje vladanja u skladu sa zahtjevima znanstveno-tehnološke revolucije, samo će hrvatstvo uskoro nestati. Upozorenja u tom duhu bilo je u ovom desetljeću i pol. *Nikica Mihaljević*, u tekstu *Nacije u grotlu univerzalizma* (v. Slobodna Dalmacija, 3. studenoga 1990.), piše: "Insistiranje na suverenitetu nacije i njezine nacionalne države, a ne na suverenitetu građanina, na individualnim pravima i slobodama i fizičkom i duhovnom integritetu svakog čovjeka ponaosob, može – u spomenutim globocentričkim procesima i te kako jakima i sveprisutnima – pospješiti, zapravo neslućeno ubrzati proces, koji ni dr. Franjo Tuđman ni njegovi istomišljenici ne priželjkiju: pretapanje i nestajanje malih nacija (pa i hrvatske) u tako snažnim procesima da se nekadašnji socijalistički internacionalizam i američki integralizam mogu smatrati djetinjim igrarijama. Zar nije evidentno da buduće Sjedinjene Države Europe nastaju na bazi marksističkih, istina revidiranih, teza kautskijeva tipa i s ciljevima koji daleko nadvisuju sve pan-izme i poznate integralizme? Mali narodi, kao i veliki

dijelovi velikih naroda, svode se na status kulturno-jezične autonomije i to je sve.” *Ivan Rogić*, u tekstu *Čovječe, pazi kako držiš državu* (v. *Kolo*, br. 4, 1992.), ustvrdio je da središnji cilj hrvatske povijesti nije stvaranje hrvatske države, ali jeste “da Hrvati uspješno prežive kao slobodni nacionalni kolektiv”.

Literatura

- AFRIĆ, Vjeko, Partizanska pozornica 1941.–1961., Zagreb, 1961.
 BENYOVSKY, Lucija, Partizanska štampa 1945., Hrvatska revija, 2005., 3.
 ČRNJA, Zvane, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb, 1964.
 CUBELIĆ, Tvrtko, Ustanak i revolucija u riječi narodnog pjesnika, Zagreb, 1966.
 DETONI, Marijan, Ratni dnevnik 1943., Zagreb, 2003.
 DOMLJAN, Žarko, Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj, Život umjetnosti, 1969., 10.
 DRAGIČEVIĆ, Adolf, Svjetski izazov Hrvatskoj, Zagreb, 2005.
 DRAGIČEVIĆ, Adolf, DRAGIČEVIĆ, Dražen, Doba kiberkomunizma, Zagreb, 2003.
 *** Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1951.–1971.; I–VI, 1980.–1990.
 *** Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1966.–1969.
 GAMULIN, Grgo, Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća, I–II, Zagreb, 1987.–1988.
 GRLIĆ, Danko, Marksizam i umjetnost, Zagreb, 1979.
 HEČIMOVIĆ, Branko, Hrvatska dramska književnost između dva rata, Rad JAZU, 1968., 353.
 HERCIGONJA, Nikola, Napisi o muzici; Muzička nastojanja u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1972.
 *** Hrvatska u 21. stoljeću. Strategija kulturnog razvitka, Zagreb 2003.
 *** Hrvatska enciklopedija, I–VIII, Zagreb, 1999.–2006.
 *** Hrvatski leksikon, Zagreb, 1996.–1997.
 IVANIŠIN, Nikola, O književnosti NOB-a, Mogućnosti, 1974., 9.
 IVEKOVIĆ, Mladen, Hrvatska lijeva inteligencija 1918.–1945., I–II, Zagreb, 1970.
 KALANJ, Rade, Kultura, samoupravljanje i socijalizam, Kulturni radnik, 1986., 3.
 KALEZIĆ, Vasilije, Pokret socijalne literature, Beograd, 1975.
 KNEŽOVIĆ, Zlata, Kulturno stvaralaštvo u revoluciji, Zagreb 1981.
 KOVAČEVIĆ, Krešimir, Hrvatski kompozitori i njihova djela, Zagreb, 1960.
 *** Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj, Zagreb, 1998.
 *** “Kulturni radnik”, Marksizam i kultura, 1975., 4.
 *** “Kulturni radnik”, Kulturna politika i knjiga, 1976., 3.
 *** “Kulturni radnik”, Odgoj, obrazovanje i proizvodnja, 1977., 4.
 *** “Kulturni radnik”, Kultura udruženog rada; Suvremenost i kultura, 1981., 2.
 *** “Kulturni radnik”, Aktualnost Marxove misli; Kultura i kulturna politika, 1983., 6.
 *** “Kulturni radnik”, Iz historije kulturne politike, 1986., 6.
 *** “Kulturni radnik”, Kultura i društvo, 1987., 1.
 *** “Kulturni radnik”, Kultura, kulturna politika i samoupravljanje, 1987., 4.

- LASIĆ, Stanko, Sukob na književnoj ljevici 1928.–1952., Zagreb, 1970.
- MAĐAREVIĆ, Vladimir, Književnost i revolucija, Zagreb, 1974.
- MALEKOVIĆ, Vladimir, Hrvatska izvorna umjetnost, Zagreb, 1973.
- MATVEJEVIĆ, Predrag, Književnost i njena društvena funkcija, Novi Sad 1977.
- NOVAK, Božidar, Zagreb – centar partijske štampe. Revolucionarno novinarstvo i partijska štampa, Zagrebačka panorama, 1986., 7/10.
- NOVAK, Božidar, Suvremeno novinarstvo, Zagreb, 1984..
- NOVAK, Božidar, Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću, Zagreb, 2005.
- OGRIZOVIĆ, Mihajlo, Prosvjeta u narodnoj revoluciji, Zagreb, 1978.
- *** Otvorena kultura. Razgovori s ministrom kulture Antunom Vujićem, Zagreb, 2003.
- *** Partizanska pozornica, Zagreb, 1946.
- PAVLETIĆ, Vlatko, Hrvatski književni kritičari, I–II, Zagreb, 1960.
- PERUŠKO, Tone, Kratak pregled školstva Istre do Oslobođenja, Zagreb, 1953.
- *** Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Zagreb, 1958.
- *** Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske, Građa, Zagreb, 1976.
- RADIŠIĆ, Đorđe, Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1988.
- RAJČEVIĆ, Vojo, Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918.–1941.), Zagreb, 1963.
- *** Statističko-informativni pregled kulture u SR Hrvatskoj, Zagreb, 1980.
- *** Statističko-informativni pregled kulture u SR Hrvatskoj 1981.–1985., Zagreb, 1987.
- STILINOVIĆ, Marijan, U borbi za kulturni preporod, Crna Lokva, 1944.
- STIPETIĆ, Vladimir, Pismenost i razvoj (jedno stoljeće u eliminaciji nepismenosti na teritoriji SR Hrvatske, 1880.–1881.), Naše teme, 1984., 11.
- STIPETIĆ, Zorica, Komunistički pokret i inteligencija, Zagreb, 1980.
- STOKOVIĆ, Živorad, Štampa naroda i narodnosti u SFRJ, 1945.–1973., Beograd, 1975.
- SUPEK, Rudi, Partija i inteligencija, Praxis, 1965., 3.
- ŠKRABALO, Ivo, Između publike i države, Povijest hrvatske kinematografije 1896.–1980., Zagreb, 1984.
- ŠUVAR, Stipe, Škola i tvornica, Zagreb, 1977.
- ŠUVAR, Stipe, Politika i kultura, Beograd, 1980.
- ŠUVAR, Stipe, Vizija i stvarnost u socijalističkom preobražaju obrazovanja, Osijek, 1982.
- TURKOVIĆ, Hrvoje i MAJCEN, Vjekoslav, Hrvatska kinematografija. Povijesne značajke, suvremeno stanje, filmografija (1991.–2002.), Zagreb, 2003.
- UGARKOVIĆ, Stipe, Zapisi ilegalaca, Zagreb, 1953.
- *** Vjesnikov leksikon 1940.–1990., Zagreb, 1990.
- VOJVODIĆ, Duško, Partizanski kazališni dnevnik, Zagreb, 1987.
- VUČETIĆ, Šime, Hrvatska književnost 1914.–1941., Zagreb, 1960.
- *** Zbornik Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj, Zagreb, 1975.
- *** Znanstvenoistraživačka djelatnost u SR Hrvatskoj, Zagreb, 1979.

Značenje časopisa “Praxis” i “Korčulanske ljetne škole” za kulturu i razvitak Hrvatske

MILAN KANGRGA

Držeći se zadatka iz naslova ovog prikaza, potrebno je najprije ukratko prikazati uvjete kulturnog razvitka u Hrvatskoj, koji prethode pojavljivanju časopisa PRAXIS i “Korčulanske ljetne škole” (Korčulanske škole), čija se djelatnost odvijala između 1964. i 1974. godine.

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova 1918.-1941. u progresivnijem dijelu kulturnog razvoja Hrvatske bila su poznatija dva časopisa: “Plamen”, što su ga kratko vrijeme izdavali Krleža i Cesarec, a neposredno pred drugi svjetski rat Krležin časopis “Pečat”. To su bili časopisi općega književno-teorijskoga, ali i društveno-političkog karaktera sa specifično kritičkim profilom, što već prije 1941. dobiva izrazito socijalističko usmjerenje. Specifično filozofskog i sociološkog časopisa još nema, pa su teme takva karaktera bile involvirane u takvim i sličnim časopisima. Razdoblje tzv. NDH ovdje ne treba spominjati, jer ono u razvitku kulturnog života Hrvatske tih ratnih godina ne pridonosi nešto naročito vrijednoga.

Poslije revolucije 1945. godine i otvaranja novih vidika te određenih prvobitnih uvjeta za razvoj kulture općenito, u Hrvatskoj se najprije osnivaju literarni časopisi poput “Republike” u Zagrebu. Međutim, trebalo je pričekati 1952. godinu kad *Rudi Supek* s nekolicinom mlađih suradnika osniva općeteorijski časopis “Pogledi”. Njihova je namjera bila da se na koncipiranju uvjeta socijalistički usmjerene teorijske misli angažiraju prvenstveno snage Zagrebačkog Sveučilišta, tako da i mladi, tek stasali, filozofski kadrovi dobivaju šansu objavljivanja svojih prvih priloga. U tome otpočetka sudjeluje i autor ovog prikaza. Međutim, nažalost, taj prvi pokušaj takve vrste djelovanja na općeteorijskom planu bio je vrlo kratka vijeka, jer je nakon članka Rudija Supeka “Zašto kod nas nema borbe mišljenja”, doživjevši oštre kritike i neprincipijelne napade s raznih političko-ideoloških strana, časopis 1954. godine bio zabranjen. Tako je propao prvi pokušaj da se otvoreno i kritički raspravlja o nasušno potreb-

nim, aktualnim i gotovo urgentnim problemima ne samo kulturnoga, i ne samo znanstvenoga, nego i nužno u vezi s tim društveno-političkog života prvih godina nakon revolucije u smjeru novih socijalističkih solucija, toliko potrebnih nakon strahota ratnih zbivanja na ovim područjima kad je i sama revolucija otvarala nove, ne samo kulturne i znanstvene, nego i opće ljudske vidike i mogućnosti. Budući da je autor ovog teksta i sam bio aktivni sudionik tog kretanja u pravcu novih socijalističkih solucija, danas treba objektivno kritički upozoriti na to prvo poslijeratno i postrevolucionarno razdoblje, te izreći sud tek najopćenitijeg karaktera. Tih je godina i u praksi, i u teoriji, još vladao snažan utjecaj staljinističkog duha, a glavni je pečat davala isto takva prilično rigidna politika. Ako se na to gleda u historijskom kontekstu, valja imati na umu da su gotovo svi, ne samo politički, nego i intelektualni kadrovi, još prije Drugoga svjetskog rata, a i poslije njega bili formirani u tom – najopćenitije rečeno – “staljinističkom duhu”, a što se filozofije i teorije tiče, pod snažnim utjecajem tzv. staljinističkog “dijamata”. Sve je to trebalo djelatno “prebolijevati” u nešto duljem razdoblju, uz raznovrsne teškoće, neprilike i velike napore! Tako se – gledajući u horizontu intelektualno-duhovna kretanja tih godina – kritička misao i djelatnost uopće prilično teško i dugo “probijala” do onog stanja u društveno-političkom i intelektualno-duhovnom razvoju u pravcu socijalizma kao procesa, a ne pukog poretka, koje je omogućivalo da se na dnevni red posve slobodno i kritički postave goruća pitanja socijalizma u njegovu zbiljskom “habitusu”. Iako je to bio i ostaje uvijek iznova neprekidni “borbeni zadatak” na svim područjima života, što uostalom sam socijalistički pokret i znači po svojoj najdubljoj biti: kao *otvoreni proces* prema nečemu boljem od postojećega globalnog kapitalizma.

Na općem, može se reći historijskom planu, na djelu je bilo i ostalo, sve do 1990. godine trajanja socijalističkog usmjerenja društveno-ekonomskoga i političkog razvitka u Jugoslaviji, pa prema tome i u Hrvatskoj, ono što sam nekada nazivao “historijskim kratkim spojem”, koji se općenito i nereflektirano sastojao u tome da se *socijalističkim* solucijama i općim kretanjem željelo “preskočiti” cijelu jednu *građansko-kapitalističku epohu*, s njezinom bitnom životnom pretpostavkom, tj. povijesnim zasada-ma uspostavljanja tzv. *građanske demokracije*. Ako se pod time razumije samo jedno, ali osnovno, riječ je onome čime građanstvo svojom revolucijom u Europi 1789. godini započinje u Francuskoj, a to je temeljito uki-danje bitnoga feudalnoga društveno-ekonomsko-političkog odnosa u liku – *privilegija*, i stavljanje u osnove novog poretka – *pravni odnos, kao condicio sine qua non* samog opstanka građansko-kapitalističkog poretka u svim njegovim dimenzijama i područjima života. Preskakanje ili naprosto “zapuštanje” te osnove, kao vlastite pretpostavke za daljnje opstojanje i napredovanje cjelokupnoga društvenog života, u ovom slučaju Jugoslavije,

kao zemlje, društva i države najraznorodnijih stupnjeva razvoja njezinih plemensko-društvenih slojeva, bilo je doista kratkotrajno kretanje u vlastiti povijesni vakuum, pa je tako i završilo. Time je i sve ono *dobro* na tom putu, a toga je bilo ne samo dosta, nego i *vrlo mnogo*, bilo osuđeno na nezasluženi krah, kojemu su – da budemo poštteni i objektivni – pridonijeli i sami akteri pod “firmom socijalističke ideje”, a realno na osnovi svoga “rodovsko-plemenskog” i u tom smislu “povijesno još nezrelog” mentaliteta, koji kao takav nije mogao biti ni svjestan, ni podoban za izrazito progresivno-socijalističku perspektivu i s njom bitno povezane zadatke, što su pred njom stajali u poslijerevolucionarnom razdoblju kretanja Jugoslavije!

To je samo opći, “nabačeni”, još svakako nedovoljno reflektirani i dosad dokraja nespoznat povijesni okvir za situiranje navedenog zadatka ovog napisa, u vezi s djelatnošću, zadatkom, ulogom i značenjem PRAXIS-a i Korčulanske ljetne škole. Nadovezujući se na prethodno rečeno, svakako treba u navedenu kontekstu, nakon zabrane časopisa “Pogledi” (1952-1954.), navesti ulogu časopisa “Naše teme”, osnovanog 1957. godine, kojemu je prvi glavni urednik bio Ivo Bojanić. Nakon zabrane “Pogleda” taj je časopis odigrao vrlo važnu ulogu za daljnji razvitak kulturno-teorijskog, a i ne malu ulogu za nastavljjanje filozofske djelatnosti već dobrano “sazrelih” mladih filozofa i sa svoje strane dao zamah kritičkom promišljanju cjelokupnog života u Hrvatskoj tih godina, sve do početka 60-tih. Bila je to tada jedina ozbiljna kritička tribina u tom trenutku općeteorijskog i filozofskog razvoja ne samo zagrebačke, nego i općehrvatske sredine, i kao takav taj časopis ulazi u historiju općega postrevolucionarnog života Hrvatske, kao jedan od važnih faktora u razvitku hrvatske kulture općenito.

Nakon “bledskog simpozija” na temu o “teoriji odraza” 1960. godine u organizaciji “Jugoslavenskog udruženja za filozofiju” (JUP), na kojem je došlo do radikalnog prekida s tzv. staljinističkim dijamantom, naša filozofija, ali i sociologija, brzim koracima kroče ka kritičkom razvoju i u tom se slijedu nakon nekoliko godina, 1964., pojavljuje časopis PRAXIS – nesumnjivo najvažnija tribina u daljnjem razvoju kritičke misli u Hrvatskoj, ali i mnogo šire od toga. Vrlo je brzo, nakon izlaženja na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku za inozemstvo, postao jedan od najuglednijih časopisa ne samo u Europi, nego i u svijetu! Jedan od nesumnjivo najvećih filozofa 20. stoljeća *Ernst Bloch*, ujedno suradnik časopisa, član njegova Savjeta i sudionik u zasjedanjima Korčulanske škole, napisao je u inozemstvu da je časopis PRAXIS svakako najbolji tadašnji filozofski časopis u svijetu!

Časopis PRAXIS osnovali su Gajo Petrović i Milan Kangrga, zajedno sa članovima Odsjeka za filozofiju i Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prvi broj, nakon dvogodišnje pripreme, izišao je u rujnu

1964. godine, a drugi krajem te godine. Časopis je tada, kao nešto novo, u intelektualnim i kulturnim krugovima, prije svega Zagreba, a i Hrvatske, naišao na veliku pažnju i odobravanje, tako da su i mediji pohvalno obavještavali o njegovoj djelatnosti, predstavljajući ga kao pravo osvježanje opće kulturne, znanstvene i društveno-političke atmosfere tadašnjeg trenutka sveukupnog života Hrvatske. Budući da su osnivači i redakcija otpočetka, već svojim programskim uvodom prvom broju časopisa pod naslovom "Čemu Praxis" naglasili da će se časopis baviti ne samo usko stručnim filozofijskim problemima, nego mnogo šire: općim problemima tadašnjeg trenutka u svijetu, Praxis je ušao u javnost kao tribina, koja je naišla na opću pozornost svojim kritičkim prilogima, koji su se odnosili na cjelokupnost našeg života, i time u prvi mah zadobio opće priznanje u intelektualnim i političkim krugovima.

Da bi se pokazali opća prihvaćenost i uloga PRAXIS-a ne samo u nas u prvo vrijeme, nego i u Europi i svijetu, tome u prilog – kako se ne bi ostalo pri nekoj tobožnjoj "samohvali" – treba poimence navesti prominentne predstavnike europske i svjetske filozofijske i sociologijske, kao i općetorijske misli 20. stoljeća, koji su odmah bili spremni ući u Redakcijski savjet časopisa PRAXIS. To su bili:

Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), Hans Dieter Bahr (Bremen), Zygmunt Baumann (Tel-Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tübingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerro-ni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Marvin Faber (Buffalo), Eugen Fink (Freiburg), Erich Fromm (Mexico City), Lucien Goldmann (Pariz), André Gorz (Pariz), Jürgen Habermas (Starnberg), Erich Heintel (Beč), Leszek Kolakowski (Oxford), Karel Kosik (Prag), Henri Lefebvre (Pariz), Lucio Lombardo Radice (Rim), György Lukács (Budimpešta), Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Stefan Morawski (Varšava), Pierre Naville (Pariz), Enzo Paci (Milano), Howard L. Parsons (Bridgeport), David Riesman (Cambridg Mass), Ivan Varga (Budimpešta), Marx Wartoffsky (Boston), Kurt Wolf (Newton), Georg Henrik von Wrigh (Helsinki) i Aldo Znanardo (Bologna).

Pritom ne treba isticati da su članovi Savjeta bili i mnogi filozofi i sociolozi iz svih republičkih centara bivše Jugoslavije, pa ih ne treba poimence navoditi.

Iz navedenoga se vidi – ako već ništa drugo – da je časopis PRAXIS svojim značenjem odigrao veliku ulogu ne samo time što su naša filozofijska i sociologijska misao prvi put u historiji ovih naših područja svojim misaonim dometima izišle ravnopravno u Europu i svijet te da su zbog svojih kvaliteta i prihvaćene i priznate, nego da je na taj način ujedno bio snažno pronesen i potvrđen ugled Jugoslavije u svijetu! Ta smo priznanja dobivali stalno, ne samo od suradnika časopisa i sudionika u zasjedanjima

Korčulanske škole, nego i sa svih strana u europskim i svjetskim medijima. Korčulanska je škola tih desetak godina (1964.-1974.) po općem priznanju bila *središte* okupljanja najpoznatijih mislilaca tog vremena, pa je i sam grad Korčula postao svojevrsnim "pojemom" intelektualnog događanja prve vrste u svijetu. Za one koji to ne znaju ili koji danas to najčešće ne žele znati, a kamoli spominjati, valja naglasiti, da se i o značenju PRAXIS-a i ulozi Korčulanske škole *sve do današnjih dana* u Europi i svijetu piše s punim poštovanjem i priznanjem! U vezi s tim već je posve banalnom postala ona stara latinska uzrečica-poslovica: "Nemo propheta in patria!", pa se ta banalnost u nas u Hrvatskoj svakidašnje "practicira" na sve strane do pravog besmisla i zloradosti, jer mi danas "konačno živimo u slobodnoj Hrvatskoj", tako da smo od te slobode već – posve ošamućeni.

Iako sam o karakteru, ulozi i značenju časopisa PRAXIS i Korčulanske škole opširnije i argumentirano, pa i (samo)kritički pisao u svojoj knjizi "Šverceri vlastitog života" (Feral Tribune, Split 2002), za ovu je prigodu ipak potrebno bar ukratko nešto reći i o jednome i o drugoj. Prije svega stoga što se, i nakon više od tridesetak godina od zabrane i časopisa i Korčulanske škole, o djelatnosti prvoga intelektualno-duhovno-kulturnog ranga u našoj zemlji do današnjeg dana pišu paskvile na račun tog pothvata i njegovih (sada već osim mene i kolege Kuvačića) mrtvih protagonista: *Branka Bošnjaka, Danka Grlića, Gaje Petrovića, Rudija Supeka i Predraga Vranickog!*

Prije svega treba naglasiti da su i osnivači i članovi redakcije PRAXIS, kao tada još mladi ljudi (uglavnom tridesetogodišnjaci), inspirirani izvršenom revolucijom bili socijalistički i marksistički orijentirani te da su svojim filozofsko-sociološko-teorijskim djelom nastojali pridonijeti svoj udio, i to bez ikakvih drugih pretenzija ili čak nekih "profitabilnih kalkulacija"! Na djelu je bio istinski mladenački entuzijazam, usmjeren prije svega na vlastito samoizgrađivanje, ozbiljno svladavanje prijeko potrebne literature (koje je k tome i nedostajalo!), jer smo zapravo "startali" kao pravi samouci, budući da naša zemlja nije imala velike filozofijsko-sociologijske tradicije, tako da je pred nama bio golem zadatak u tom smislu. Osim toga, odmah se osjetila potreba da se pristupi kritičkoj revalorizaciji marksističkih tekstova, pa i djelima *Karla Marxa*, pogotovu što su njegovi tzv. rani radovi (objavljeni u Njemačkoj prvi put 1932. godine) u nas prevedeni tek 1953. godine, a "Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie" objavljeni su u originalu te iste 1953. godine. Upravo je to bio *autentični Marx* kao filozof i spekulativni mislilac, pored njegova "Kapitala", koji je u nas preveden još prije Drugoga svjetskog rata. Za nas mlade ljude to su dakako bila "prava otkrića", pa tek tada počinje pravo studiranje cjelokupne Marxove misli, što je omogućilo doista kritičko preispitivanje i odstranjivanje svih dogmatskih naslaga na njegovo autentično djelo! A to

je bio i velik i odgovoran posao, skopčan s raznim – blago rečeno – nerazumijevanjima od strane ideološke strukture tog vremena.

U tom se i takvom historijsko-političko-kulturnom kontekstu časopis PRAXIS pojavljuje 1967. godine kad se već dobrano raščistila dogmatska atmosfera za istinsko kritičko mišljenje na tragu ne samo Marxova djela, nego i studiranjem cijele historije filozofije na osnovi dostupne strane literature i osobnih kontakata s uglednim europskim i svjetskim filozofima i sociolozima. U tom su smislu bile promašene svaka kritika i “kritika” koje su taj intelektualni pothvat željele “denuncirati” kao marksovsko-marksološko-sektaški, jer je na djelu bilo sve drugo samo ne to! PRAXIS je bio tribina otvorena za sve filozofijsko-sociologijsko-teorijske pravce i koncepcije, što je najbolje dolazilo do izražaja na desetogodišnjim zasjedanjima Korčulanske škole već i po imenima najrazličitijih sudionika! Uostalom, svatko se i danas može u to uvjeriti ako posegne za svim brojevima PRAXIS-a izdanima u deset godina, a i priložima sa zasjedanja Korčulanske škole, objavljivanima svake naredne godine u PRAXIS-u. Toliko o tome.

Kao i na samom početku, tako se i danas može postaviti pitanje: “Čemu PRAXIS?”, kojim počinje “Uvodnik” za prvi broj časopisa! Odnosno, što se bitno htjelo postići osnivanjem takvog časopisa u ono vrijeme?! Programski uvodni tekst naznačuje doista samo osnovnu orijentaciju, koja se u sljedećim godinama nužno nadopunjavala i “konkretizirala” u skladu s novonastalim situacijama u nas i u svijetu, a i našim vlastitim misaonim sazrijevanjem, pa je u vezi s tim svakako instruktivno i vrijedno istaknuti da su sedmorica članova redakcije PRAXIS-a objavila 120 (stotinu i dvadeset) knjiga. Pritom naglašavam kako je dovoljno kao kvalitetne uzeti u obzir samo četvrtinu od njih i da zbog svoje neporecive vrijednosti i velika značenja uđu u “fond” naše kulturne baštine, jer se samo na taj način utemeljuje i dalje pronosi ono što se za neki narod naziva – *tradicijom*! Naime, samo na nešto doista vrijedno može se dalje plodno i smisleno nastavljati! U tom je smislu njemački filozof *Schelling* naglasio da samo ono što je uzrok istinske budućnosti zavređuje da se nazove povijesnim, kao uvjet i uzrok nečega boljega za sve.

Na pitanje, dakle, “čemu PRAXIS?”, odgovor je otpočetak bio i ostao da se tim časopisom – prvi put u našoj historiji – ne samo osniva ozbiljan filozofijski časopis, nego se njime želi zacrtati i odjeloviti put u nešto dobro i bolje od onoga što smo dotad imali na tom, ne samo usko stručnom, filozofijskom, nego i na društveno-političkom i općekulturnom području cjelokupnoga života, dakako, u pravcu kretanja prema socijalizmu, kao pokretu kojim se prevladava i istinski prekoračuje horizont građansko-kapitalističkog sistema i života u cjelini! To je bila osnovna orijentacija časopisa PRAXIS, kao i svakogodišnje djelatnosti Korčulanske škole! To nitko neće moći naprosto – izbrisati, jer je duh na djelu neuništiv!

Najraznovrsnije teme bile su obrađivane u PRAXIS-u i na Korčulanskoj školi u desetak godina trajanja, tj. do zabrane te djelatnosti. Teško je to, a zapravo i neprimjereno, navoditi i nabrajati, jer se u svim mogućim prilogima časopisa nalaze doista vrlo vrijedna i ozbiljna promišljanja o svim bitnim aspektima našeg života, ali i o svjetskim zbivanjima tadašnjeg vremena, naročito, dakako, u intelektualno-duhovno-teorijskoj sferi događanja, a bilo je priloga i od strane najprominentnijih mislilaca tadašnjeg vremena. Što se pak tiče djelatnosti Korčulanske škole, vrijedno je navesti sve bitne teme o kojima se otvoreno i vrlo kritički raspravljalo u desetak godina njena rada. Diskutiralo se o ovim temama:

- 1963. – Progres i kultura (Dubrovnik prve godine)
- 1964. – Smisao i perspektive socijalizma
- 1965. – Što je povijest? (uz sudjelovanje povjesničara)
- 1966. – Korčulanska škola nije održana zbog teških napada na njen rad od strane partijskog vrha u Hrvatskoj (Bakarić & company)
- 1967. – Stvaralaštvo i postvarenje
- 1968. – Marx i revolucija
- 1969. – Moć i čovječnost
- 1970. – Hegel i naše vrijeme (u povodu 200. godišnjice rođenja)
- 1971. – Utopija i realnost
- 1972. – Sloboda i jednakost
- 1973. – Bit i granice građanskog svijeta
- 1974. – Umjetnost u tehnificiranu svijetu

Ovo je ujedno bilo i posljednje zasjedanje Korčulanske škole, jer je bila zabranjena od strane birokracije, a posebno po nalogu Vladimira Bakarića, tadašnjeg predsjednika SKH. Te 1974. godine bilo je zabranjeno i izlaženje časopisa PRAXIS.

Čestitke za desetogodišnji rad i djelatnost časopisa i Korčulanske škole i (nažalost već “zakašnjele”) želje za daljnji plodni nastavak rada, što smo ih tada dobivali sa svih strana, a naročito od dotadašnjih aktivnih sudionika i suradnika, bile su svojevrsna potvrda vrijednosti, značenja i uloge časopisa i Korčulanske škole i velika priznanja za sve što je učinjeno u tih deset godina, a za organizatore to je bilo ne samo iskreno priznanje nego i satisfakcija za naš trud. Pritom se naglašavalo kako je to bilo jedinstveno središte okupljanja najuglednijih svjetskih mislilaca u jednoj (i jedinoj!) socijalističkoj zemlji! To se pokazalo ne samo velikim brojem sudionika Korčulanske škole i suradnika časopisa PRAXIS, nego i time što je – po vlastitim javnim priznanjima – svima bila čast sudjelovati u toj djelatnosti. Stoga su sa svih strana iskazivali želju za sudjelovanjem u djelatnosti Korčulanske škole i časopisa, bilo pismeno, bilo neposrednim kontaktima u inozemstvu, prilikom boravaka i predavanja

naših kolega na sveučilištima i sudjelovanja na simpozijima u Europi i svijetu.

Budući da je moja knjiga “Šverceri vlastitog života” (izdana prije pet godina), u kojoj je cjelovit popis svih sudionika Korčulanske škole, već rasprodana i teško pristupačna, kao svojevrsan ću dokument ipak navesti popis tih suradnika Korčulanske škole po gradovima Jugoslavije i zemljama učesnika:

ZAGREB: Branko Bošnjak, Marijan Cipra, Veljko Cvjetičanin, Mladen Čaldarović, Blaženka Despot, Branko Despot, Željko Falout, Vladimir Filipović, Danko Grlić, Mirjana Gross, Boris Hudoletnjak, Miroslav Jilek, Boris Kalin, Milan Kangrga, Vjekoslav Mikecin, Ivan Kuvačić, Milan Mirić, Predrag Matvejević, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Zvonko Posavec, Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Nadežda Čačinović-Puhovski, Eugen Pusić, Dimitrije Sergejev, Milivoj Solar, Rudi Supek, Vanja Sutlić, Nikola Skledar, Goran Švob, Predrag Vranicki, Dušan Žubrinić i Antun Žvan.

BEOGRAD: Jovan Arandelović, Milan Damnjanović, Mihailo Đurić, Zagorka Golubović, Trivo Indić, Zoran Konstatinović, Andrija Krešić, Aleksandar Kron, Veljko Korać, Zdravko Kučinar, Jovan Marjanović, Mihailo Marković, Leo Mates, Ivan Maksimović, Vojin Milić, Dragoljub Mićunović, Branko Horvat, Nebojša Popov, Branko Pavlović, Svetozar Stojanović, Đuro Šušnjić, Ljubomir Tadić, Žarko Vidović i Miladin Životić.

SARAJEVO: Franc Cengle, Esad Ćimić, Branislav Đurđev, Ivan Focht, Božidar Jakšić, Ciga Kozomara, Rasim Muminović, Besim Ibrahimpašić, Kasim Prohić, Božidar Gajo Sekulić, Džemal Sokolović, Vojin Simeunović, Abdulah Šarčević, Arif Tanović i Zoran Vidaković.

LJUBLJANA: Božidar Debenjak, Tine Hribar, Taras Kermauner, Dušan Pirjevec, Veljko Rus, Vojan Rus i Ivan Urbančič.

SKOPJE: Dimitar Dimitrov i Mitke Iljevski.

NOVI SAD: Nandor Major i Gligorije Zaječaranović.

LESKOVAC: Dušan Stošić.

PRIŠTINA: Hajredin Hoxha i Živojin D. Denić

RIJEKA: Duško Berlot i Žarko Benković.

SPLIT: Srđan Vrcan.

SUBOTICA: Abel Deši.

Evo sudionika iz inozemstva po zemljama:

ARGENTINA: José Šazbon

AUSTRIJA: Ērih Heintel, Hans Kächler, Franz Marek, Günther Nening i Kurt Rothschild

- BELGIJA: George Goriely, Pierre Joye i Ernest Mandel
ČEHOSLOVAČKA: Juraj Bober, Vindrich Fibich, Karel Kosik i Julius Strinka
ČILE: Raul Claro
FRANCUSKA: Kostas Axelos, Pierre Broué, Daniel Guerin, Lucien Goldmann, Serge Jonas, Henri Lefebvre, Annie Kriegel, Serge Mallet, Francis Pithon, Jean M. Palmier, Jean Pronteau i Maximilien Rubel
ISLAND: Joihan P. Arnason
ITALIJA: Ernesto Barroni, Lelio Basso, Umberto Cerroni, Lucio Lombardo Radice, Enzo Paci, Dario Rei, Ricardo Quarello, Giuseppe Semerari i Mario Spinella
IZRAEL: Schlomo Avineri
JAPAN.: Shingo Shibata
MAĐARSKA: Agnes Heller, György Markus, Vilmos Sós, Zador Tordai i Ivan Varga
MEKSIKO: Erich Fromm
NIZOZEMSKA: W. van Dooren
NORVEŠKA: Tore Nordenstamm, Gunnar Skirbeck, H. Skjävheim
POLJSKA: Leszek Kolakowski, Jan Szewczyk i Stefan Moravski
RUMUNJSKA: Nicolae Bellu, Pavel Apostol, Octavian Chetan i Dragan Stojanovici
ŠVEDSKA: Pierre Schori i Stjepan Udović
ŠVICARSKA: Arnold Künzli
SJEDINJENJE AMERIČKE DRŽAVE: Norman Birnbaum, William McBride, Donald Borchert, Paul Brockelman, Pete Clescak, Robert S. Cohen, Harold Cruse, Fritjof Bergman, Bogdan Denić, Valentin Dusek, A. Morris Eames, Abraham Edel, George Fischer, Victor Gurevitch, Samuel Gluck, Arnold Kaufman, John Lachs, A.W. Levi, Heinz Lubasz, Michael Maccoby, Herbert Marcuse, Norman Meier, Steven Marcus, William Nietmann, Howard L. Parsons, Paul Piccone, Joachim Schumacher, John Sommerville, Robert Tucker, Marx Wartoffsky, Philip Wiener i Kurt Wolf
VATIKAN: Pater Gustav Wetter
VELIKA BRITANIJA: Vic G. Allen, Sheila Allen, Joan Berke, Thomas Bottomore, John Lewis i Alfred Sohn-Rettel
VENEZUELA: T. R. Nunez Tenorio
ZAPADNA NJEMAČKA: Hans-Dieter Bahr, Rudolf Berlinger, Walter Biemel, Ernst Bloch, Heinz Brandt, Iring Fetscher, Helmut Fleischer, Eugen Fink, Ossip Flechtheim, Horst Gizycki, Ernesto Grassi, Jürgen Habermas, Hans Heinz Holz, Werner Hoffmann, Dieter Jäh-nig, Gerd Kalow, Gerd Klaus Kaltenbrunner, Michael Landmann,

Wolfgang Leonhard, Hermann Lübbe, Werner Marx, Kurt Holoff, Karl-Heinz Volkmann Schluck, Hermann Weber i Gerd Wolandt
ISTOČNA NJEMAČKA: Erich Hahn i Wilhelm Eichhorn.

To, dakako, nisu bili svi učesnici Korčulanske škole, jer su mnogi dolazili privatno, naročito studenti iz europskih zemalja. Jedne je godine u ime Alexander von Humboldt-Stiftunga – koji je mnogima od nas stipendijama pomogao boravak na studijima u Njemačkoj – došao Dietrich Papenfuss, koji se vrlo pohvalno izrazio o radu Korčulanske škole. Svojim pak populariziranjem Korčulanske škole mnogo su učinili novinari i predstavnici televizijskih kuća iz inozemstva, što je sve pridonijelo tome da i najšira javnost iz “prve ruke” dobije informacije o Školi!

Na kraju – da se iz ovog prikaza ne bi dobila kriva slika svih navedenih događanja na društveno-političkom, a i na općekulturnom planu, s obzirom na neke kritičke objekte od strane ovog autora – treba, prije svega, naglasiti da se ničemu ne može i ne treba pristupati “crno-bijelom tehnikom”, jer bi se time dospjelo do – inače toliko često prakticiranih falsifikata historijskih zbivanja – izvrtanja istine za volju ideoloških obmana, čemu je ovo naše vrijeme općenito toliko sklono! Zato, što se tiče izlaganja o radu i djelatnosti časopisa PRAXIS i Korčulanske škole, treba naglasiti, da je jedino u socijalističkoj Jugoslaviji bili mogući pokretanje takvog časopisa i rad takve Škole u Korčuli, i to u trajanju od deset godina. Kroz cijelo to vrijeme naši kolege, filozofi i sociolozi iz tzv. istočno-europskih socijalističkih zemalja, koje smo pozivali na Korčulu, stalno su nam “zavidjeli” na mogućnosti takva djelovanja koje je, pored ostalog, bilo i kritički usmjereno prema postojećim političkim snagama, a to je u njihovim zemljama bilo gotovo nezamislivo. Već puko desetogodišnje trajanje te djelatnosti bilo je “pravo čudo” ne samo za kolege iz tzv. socijalističkih zemalja, nego i za naše zapadne prijatelje, koji su se iskreno divili mogućnosti takve djelatnosti, koja je u našoj zemlji okupljala “kremu” europskih i svjetskih mislilaca!

To bi bilo jedno! Međutim, ako se u ovom kontekstu promotri stvar s historijskog aspekta u najširem smislu riječi, trebalo bi se i moglo uvidjeti – a do danas to još nije dospjelo ni do površnih istraživanja – kako je Titova narodnooslobodilačka borba, koja neposredno prerasta u socijalističku revoluciju, zapravo izvršila one historijske zadatke što ih nije ni mogla, ni znala, ni htjela, izvršiti slaba građanska klasa na području cijele tadašnje Jugoslavije. Nije ovdje riječ samo o neophodnoj industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje, nego i o kretanju koje je pokazivalo na nove povijesne mogućnosti u svim oblastima života, i to nakon strahovitog rata i pustošenja zemlje od strane domaćih i stranih okupatora, uza sve besprimjerne strahote nad stanovništvom na svim stranama, tako da je to tada bio neviđeni

entuzijazam ne samo omladine njezinim dobrovoljnim radnim akcijama (pruge Brčko-Banovići, Šamac-Sarajevo, autoput "Bratstvo jedinstvo", gradnja novih tvornica itd.), nego i najširih slojeva ljudi iz svih krajeva zemlje! Postoji u vezi s tim ekonomski podatak da je od 1953. do 1965. godine u Jugoslaviji bila ostvarena stopa privrednog rasta od 8,1%, prosječno godišnje, a to je svrstava među zemlje s najbržim rastom u svijetu u promatranom razdoblju i samo potvrđuje tezu o izvršavanju građansko-kapitalističkog zadatka, koji je stajao pred našom zemljom u to vrijeme.

Kad se već riječ o tome, a s obzirom ne samo na "sudbinu" PRAXIS-a i Korčulanske škole i njihovu zabranu, nego i na mnoge slične "zgode i nezgode", što su nas pratile u tih 45 godina razvitka socijalizma (a to uvijek ide i bit će teško, jer ništa se ne događa samo po sebi, nego čvrstim zalaganjem svih u tom pravcu) – treba upozoriti na bitni – ne puki "moment", nego – *epohalni prevrat* u europskoj povijesti novijeg vremena, a što se dakako tiče i tadašnje Jugoslavije na "putu" iz kapitalizma u socijalizam. Riječ je, naime, o odnosu: *društvo – država*! Ako u navedenom kontekstu ostanemo ili zastanemo samo na toj našoj (praksisovskoj) *kritici* spram svega "negativnoga" u tom 45-godišnjem kretanju Jugoslavije, pa pritom insistiramo isključivo na "staljinističkom" momentu razvoja, ne videći pritom ništa "izvan toga", napraviti ćemo ne samo "metodičku" nego povijesnu grešku! Ta se "greška" jednostavno sastoji u tome, što se tada ne vidi da smo ostali na onom *izjednačavanju* što se realno zbiva u *feudalizmu*, dakle, u predgrađansko doba, a koje glasi: *država jednako društvo*! I obratno, naravno! Marx je npr. s pravom posebno "pohvalio" Hegela (u njegovoj *Filozofiji prava* i drugdje), što je svojim dubokim uviđanjem te upravo povijesne stvari *razlikovao*, i to do posljednjih konsekvenci proveo – društvo od države! Ako bismo sad za našu nekadašnju historijsku situaciju u Jugoslaviji željeli naglasiti "staljinističke negativne momente" cjelokupnog razvoja i jedino na njima ustrajavati, a to dolazi do izražaja upravo iz sfere *državno-partijsko-političke* djelatnosti, neopazice bismo zapostavili *cijelo društveno* (a to ovdje, naravno, ujedno znači i ekonomsko, i opće društveno, kulturno, teorijsko, znanstveno, filozofijsko, sociologijsko, intelektualno, pa i duhovno) događanje – unutar, pored, mimo, protiv, iznad i s onu stranu te državno-političke strukture na vlasti, čemu smo uostalom i sami bili ne samo puki svjedoci, nego i aktivni sudionici, onda bismo doista sami sebi "skočili u usta"! U tom bi se slučaju s pravom moglo postaviti pitanje: A gdje ste onda vi bili i što ste cijelo to vrijeme radili?! I sami smo bili dio upravo tog – najopćenitije rečeno – društvenog života, i to čak i kao radikalni kritičari svega kretanja sa svim "minusima i plusovima". Stoga za sve one koji su "preko noći posve zaboravili" kako su i gdje tada živjeli, ili pak za one koji to (iz raznih razloga) *žele zaboraviti*, pa je na djelu pravi "životni neukus", da se ne kaže nešto jače, treba

naglasiti upravo sve one pozitivne momente tog socijalističkog razdoblja našeg života.

1. Iako je realno *samoupravljanje* “oktroirano” u društveni i ekonomski život “odozgo”, od strane političkog – i to po samorazumijevanju: *socijalističkog* – političkog rukovodstva (a *kako* bi to drugačije trebalo i moglo biti provedeno u djelo, ako ne tako?!), mora se priznati da su radnici i svi tzv. radni ljudi imali vrlo velika prava da u nekim i bitnim segmentima cjelokupnog života odlučuju o mnogim stvarima važnima za njihov svakidašnji život. I mogli su se stalno ozbiljno pozivati na ta svoja samoupravna prava, među kojima su bile sigurnost zaposlenja i radnog mjesta te mogućnost “kontrole” nad upravnim odborima i direktorima tvornica i poduzeća.

2. Socijalno-zdravstvena zaštita svih zaposlenih, umirovljenika i nezaposlene sirotinje, dakle, besplatno liječenje, ljetovališta za radnike i njihovu obitelj, dječja oporavilišta, sve besplatno, a mirovine su stizale na dan točno, tj. 1. u mjesecu kao i plaće.

3. Besplatno školovanje za sve uzraste, od osnovnih škola do fakulteta, pri čemu ne samo da su vrata za studij bila otvorena svakome, nego se i oficijelno poticalo na sve vrste školovanja, da se ne govori o velikom općem zamahu i trudu opismenjivanja pučanstva do u najkasniju životnu dob. Tako su se besplatno školovali, po fakultetima studirali i magisterije i (nekada “kupljene”) doktorate stjecali mnogi današnji nacionalistički “korifeji” i “najžešći kritičari” toga nekadašnjega “sveopćeg mraka”, zvanog socijalizam. Te i takve novopečene domoljube u tom je smislu dobro pogodio splitski pisac i humorist *Miljenko Smoje*, uzviknuvši početkom 90-ih godina: “Da mu pas mater onome, tko je upalio svjetlo!”

4. I napokon, moj osobni primjer: Iako sam bio jedan od najradikalnijih kritičara postojećih političkih struktura za ono što sam smatrao neprimjerenim socijalističkim tendencijama u društvu, a to je trajalo sve do propasti Jugoslavije, usprkos tome mogao sam objaviti sve ono što sam mislio i napisao u svojim knjigama i raspravama (ne samo filozofske tekstove nego i one društveno-političkog karaktera), a naše kolege, filozofi i sociolozi iz tzv. socijalističkih zemalja, bili su doslovno “zabijeni u zemlju”. Njihova im je staljinistička vlast oduzela najbolje godine života kao intelektualaca i mogućnost plodnog stvaralaštva! Imali su oni razloga u tom pogledu zavidjeti nama u Jugoslaviji za naš PRAXIS i Korčulansku školu, ali i za našu mogućnost putovanja u inozemstvo i suradnju s najvećim misliocima tadašnjeg vremena!

Nisam, naravno, nabrojao sve tzv. pozitivne strane tog socijalističko-staljinističkog stanja i kretanja u našoj zemlji, ali to nije ni važno. Važno je, prije svega, da danas sami sebi objektivno i bez predrasuda objasnimo što se zapravo događalo tih pola stoljeća (i našeg!) života na ovim prostorima i tog danas toliko razvikanog “jugoslavenskog mraka”! Tako dugo dok se sve to objektivno i kritički ne rasvijetli sa svih strana, trajat će taj svakidašnji historijski falsifikat, koji nam ne dopušta da “pregledamo” i današnje sveukupno stanje našeg života, jer upravo danas – da se zadržimo samo u Hrvatskoj! – lutamo u mraku, i to na najnižem nivou ove totalno opljačkane, uništene i obezglavljene zemlje, uz “pedigre” povampirene nacionalističko-proustaške i u tom smislu podgrijavane atmosfere koja nas vodi u pravu povijesnu katastrofu! Jer, sve ono što je pozitivno bilo postignuto, teškom mukom izboreno i na neke budućnosne putove okrenuto danas je na svim područjima života totalno uništeno, pa nas, a i one koji tek dolaze, očekuje novih stotinu godina “nadoknađivanja” tih strahota, što smo ih u cijeloj bivšoj Jugoslaviji sami sebi prouzročili. A što se ovih današnjih Hrvata tiče, oni i ne znaju i “nikad nisu ni čuli” da je južnoslavenska ideja ponikla upravo u Hrvatskoj, još u Križanićeva vremena prije tri stotine godina, a poslije je obnovljena u tzv. Ilirskom preporodu!

Pogovor

ADOLF DRAGIČEVIĆ

Naslov knjige *Titovo doba – Hrvatska prije, za vrijeme i poslije* sugerira širi, čak višestoljetni pristup životu i djelu Josipa Broza Tita; najvećega i najuglednijega hrvatskog vojskovođe, ideologa, političara i državnika. Ponikao iz seljačke i radničke sredine, ubrzo je obrazovanjem postao ortodokсни *marksist*, zagovornik *komunističkog* individualizma i karizmatski vođa jugoslavenskoga *socijalističkog* pokreta. Okupio je vrsne suradnike, obrazovane i komunizmu odane suborce. Stekao je i uživao neprikosnoven autoritet uzorna vođe, spremnoga i sposobnog da se uhvati u koštac s najtežim problemima. Sagledavao je postojeće i nadolazeće društvene potrebe, predviđao razvoj sutrašnjice, povezivao zemlju s drugim narodima, inicirao i vodio izgradnju socijalističkog društva, te štitio nacionalne i ljudske interese i probitke.

Tito je prihvatio Marxov *materijalistički* pogled na društvo i čovjeka, različit od svakoga drugoga materijalističkog svjetonazora. Usvojio je njegovo znanstveno metodološko stajalište, za koje je društvena zbilja čovjekova *praksa*. Dakle, nije to puka predmetna i opažajuća objektivnost svijeta, koji nas okružuje, nego ujedno i daleko važnija “*osjetilna* ljudska djelatnost”. Iz tog svjetonazora proizlazi kapitalni stav izvornog marksizma – koji Broz prihvaća – “kako ukidanje *privatnog vlasništva* i *komunizam* nisu ni u kom slučaju identični”. Privatno vlasništvo *političkim* odlukama i *zakonskim* aktima ukidaju lokalne organizacije, *države*, a komunističko zajedništvo može biti samo “*istovremeno* proizvedeno djelo vladajućih naroda”, a to “pretpostavlja *univerzalni* razvitak proizvodnih snaga i s njim vezani razvitak *svjetskoga* komuniciranja”.

Prema tome, nastavlja Marx, *komunizam* “nije stanje koje treba uspostaviti, ideal, prema kome stvarnost treba da se upravlja”. Rezultat je sveukupnoga dugotrajnoga društveno-tehničkoga, ekonomskoga, tehnološkoga, političkoga i socijalnog revolucioniranja i razvoja. Dok se to ne ostvari, svaki će član društva, ma što o sebi i svojoj zajednici mislio, biti podjednako *obezluđeni* pojedinac, *djelomični* individuum, *polučovjek* – jednom riječi *onečovječeni* čovjek. Moralo je tako biti da bi *otuđeni* ljudski rod – u dolini znoja, krvi i suza – razvio proizvodne snage i u novije doba permanentnim mikroelektroničkim, informacijskim, digitalnim, genetskim i komunikacijskim revolucioniranjem krenuo u novo zajedništvo *komunističkog individualizma*. Tek to globalno ujedinjenje omogućava pretvaranje prirode u *zajedničko* ljudsko anorgansko tijelo i *poratak* čovjeka svojoj rodnoj biti, svojoj univerzalnosti i svojoj samodjelatnosti.

Svladava *emancipirani* individuuum i *ukidanjem* rase, nacije, klase, kaste, države, birokracije i religije odbacuje sve što ga *dijeli* od njegove *slobode*.

Na taj način i samo tako emancipirani *individuuum* postaje “totalni čovjek”, *holistički* obrazovan i kreativno sposoban da *sistemske* obavlja jedinu *samodjelatnost* koja mu preostaje: “proizvodnju *samog oblika* komuniciranja”. Sve dotad je podjelom rada i birokratskom hijerarhijom osakaćen i *onečovječen* član otuđenoga društva. Da bi stigao do blistava komunističkog *individualizma*, mora proći dug put uspona: od ograničena, pokorena i egoistična podanika do emancipiranoga, univerzalnoga i altruističkoga uljuđenog bića.

Tako shvaćen *komunizam*, čitamo u Marxovim ranim radovima, “istinsko je rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda”. On je najzad “*riješena zagonetka povijesti*” – skrivena tajna uspjeha, uspona i izlaska iz društva prisilnog rada, ropskog zapošljavanja i iskorištavanja čovjeka čovjekom. U taj fantastični ishod i kraj ljudske *pretpovijesti* iskreno vjeruju svi velikani: od grčkih filozofa, preko modernih istraživača i literata, do suvremenih kiberznanstvenika i kiberpank književnika. Aristotel ga priželjkuje, Hegel smatra temeljem društva apsolutnog znanja, Marx povezuje s totalno oljuđenim globalnim ujedinjenjem ljudi, književnik Wilde ističe kao najvažniji zadatak socijalizma, ekonomist Keynes vidi u njemu definitivno prevladavanje gospodarskog problema, to isto vrijedi za Petera Druckera, gurua postmodernog menadžmenta – sve do istraživača današnjega postmodernog kiberprostora i univerzalnog *virtualnog* individualizma.

Rješavanje te *povijesne zagonetke* glavni je zadatak i najvažniji učinak burnog razvoja čovječanstva od sredine 16. do sredine 21. stoljeća; od uvažavanja onečovječenoga društvenog bića – roba, kmeta, proletera – i priznavanja njegova ljudskog dostojanstva, do pobjede i dominacije očovječenoga *samodjelatnoga* digitalnog internauta. U tome ponajviše sudjeluju razvijeniji narodi i njihovi najbolji pripadnici: veliki umovi, smjeli vizionari, neumorni istraživači, predani reformatori i ustrajni graditelji novoga, boljega i naprednijeg, a isto tako i poneki manje razvijeni narodi i njihovi obdareniji i obrazovaniji sinovi, podjednako veliki i smjeli znanstvenici, revolucionari, vojskovođe, političari i državnici. Naravno, u daleko surovijim uvjetima i nepovoljnijim prilikama.

Ishod često zavisi od nadarena pojedinca – njegova talenta, obrazovanja, znanja, vizionarstva, borbenosti, odlučnosti, upornosti i snalažljivosti – *genija* koji ima sreću da se zalaže za određene epohalne *promjene* u doba u kojem su postale društvenom *potrebom*. Tu sreću imaju i tom novom svijetu pripadaju karizmatičke vođe *uspjelih* socijalističkih revolucija u nerazvijenim zemljama, vođenih tijekom burnoga 20. stoljeća. Legendarnu je povijesnu slavu stekla i čovječanstvo uvelike zadužila nezaboravna trojka: Vladimir Iljič Lenjin, Mao-Ce-Tung i Josip Broz Tito. Zadivili su svijet nedostižnim revolucionarnim djelima u svojim sredinama, doprinijeli razvoju čovječanstva i zasluženno stekli aureolu elitnih *heroja radničke klase*. Organiziraju eksploataciju u svojim zaostalim sredinama, vode revolucionarne okršaje za njihovo emancipiranje, kako bi ih materijalnim i društvenim razvojem *politički* i *ekonomski* oslobodili od podlož-

nosti tiranima i poslodavcima – sukladno Marxovoj preporuci. To jest, uvažavanjem i ozbiljenjem njegove znanstvene vizije *komunističkog individualizma*, a to se postiže samo takvom društvenom *emancipacijom* koja “svedi čovjekov svijet, čovjekove odnose, na samog čovjeka”.

Josip Broz Tito stupa na političku scenu između dva svjetska rata i ubrzo postaje predvodnikom Komunističke partije Jugoslavije. Vodi relativno malu skupinu borbenih komunista u zemlji proglašenoj “tamnicom naroda” – s tek započetom provincijalnom industrijalizacijom zaostalog kolonijalnog gospodarstva – izloženog monarhističkoj *diktaturi* protivnika društvenog oslobođenja hrvatskoga i svakog drugog naroda. Uspio se probiti do samog vrha, nametnutim – materijalistički i marksistički utemeljenim – programom *političke* emancipacije *naroda* državnim osamostaljenjem, *ekonomske* emancipacije njegove *radničke klase* prisvajanjem sredstava za proizvodnju i *socijalne* emancipacije svakog *individuuma* ukidanjem otuđenoga rada. Bio je na taj način u velikoj prednosti pred građanskim suparnicima – Mačekom i Pavelićem – koji su nudili vječno *ropstvo* otuđenih proizvođača u seljačkoj i kvislinškoj državi.

Znakovito je vrijeme u kojem Tito nastupa s takvim programom. Razvijeni je svijet, nakon dugotrajne *političke* emancipacije, već prevalio niži stupanj *socijalističkog* razvoja – stupanj *magnatskog monopolizma* – i zakoračio u njegov srednji stupanj *etatističkog intervencionizma*. Visoko obrazovani marksist u takvoj se situaciji izvrsno snašao, uvažavanjem učiteljeve pouke kako *novi svijet* komunističkog individualizma ne proizlazi iz *staroga svijeta* eksploatatorskog kapitalizma, već dolazi *poslije* njega. Zahvaljujući tome, njegov narod ne mora proći sve faze *socijalističkog* razvoja. Prvu, magnatsku (mi bismo danas rekli *tajkunsku*) može i treba *preskočiti*, te odmah krenuti utabanom stazom vladajućega *etatističkog* intervencionizma. Onaj tko to ne uvaži teško će shvatiti poratno *podruštvljenje* – zakonskim *podržavljenjem* – proizvodnih i trgovačkih poduzeća. Još će teže shvatiti grijehe i promašaje *pljačkaške pretvorbe, privatizacije, tajkunizacije i eksproprijacije* nacionalne radničke klase za vrijeme Domovinskog rata i poslije njega.

Drugi je svjetski rat ubrzao, u neku ruku, olakšao, ali i otežao provođenje Titova koncepta *cjelovite* emancipacije naroda, klase i individue. Tim više, jer se malobrojna radnička klasa tek okupljala u skromnim industrijskim centrima. Izglednija je bila mogućnost povezivanja i saveza radnika i seljaka u otporu okupatorima i kolaboracionistima, koji je ubrzo prerastao u masovnu *narodnooslobodilačku borbu* pod vodstvom Tita i njegove Komunističke partije. Nije zbog toga *antifašistički* otpor, predvođen komunistima, poprimio i nosio u sebi nekakve “komunističke” sadržaje. Samo insuficijentni diletanti mogu tvrditi suprotno i bljezgarenjem trovati mlade, nazivajući *partizanski* ustanak podmuklim i pogibeljnim “komunističkim” antifašizmom.

To su ona plitka naklapanja po kojima se *komunizam* uvodi i odbacuje političkim odlukama i zakonskim aktima; nesuvisla mudrovanja kojima se kite čak poneki akademici i sveučilišni profesori, župani i saborski zastupnici. Što bi rekao legendarni beskućnik, oponašajući ih: nakon nacionalizacije i konfiskacije 1945. “ima komunizam”, a nakon pretvorbe i tajkunizacije 1991. “nema komunizam”!

Pokušajte samo iz njihovih maloumnih glava izvući *definiciju* komunizma, koje nema u prometu. Lako biste se uvjerali s kakvim je sve *kvaziintelektualcima* opterećena zaostala hrvatska znanstvena, kulturna i politička scena.

Broz je imao pravo kad je ignorirao insinuacije kako pod firmom antifašizma želi već u oslobodilačkom ratu jugoslavenskim narodima, prema tome i Hrvatima, nametnuti nekakav uvezeni nastrani (ruski) komunizam. Nije imao vremena ni volje da se opire lažnim antikomunističkim podmetanjima, jer je obrazovanjem stekao znanje da se do komunističkog *individualizma* ne može stići za njegova života, budući da još ni nagovještajem nije na pomolu bilo materijalnog utemeljenja *univerzalnoga* globalnog zajedništva. Počet će se ostvarivati u jednostavnim oblicima tek potkraj njegova života, sedamdesetih godina prošlog stoljeća, nastupom mikroelektronike i visoke informacijsko-komunikacijske tehnologije.

U antifašističkoj se oslobodilačkoj borbi s velikim oprezom biralo oslovljavanje i izbjegavalo svako nazivlje koje bi upućivalo na komunizam. Međutim, i partizanima su trebale narodu i svakom njegovu staležu prihvatljive *mobilizacijske* parole. Izbor je pao na poruke sročene korištenjem udarne lozinke Francuske revolucije iz 1789. godine: *liberté, fraternité, égalité* – *sloboda, bratstvo, jednakost*. Razumije se, samo prve dvije natuknice, jer je zbiljska istinska *jednakost* ljudi ostvariva tek u izgrađenom, zreлом komunističkom individualizmu. Prva je krilatica glasila: *Smrt fašizmu – sloboda narodu!* Druga: *Bratstvo i jedinstvo!* Obje markantno ističu glavne ciljeve *antifašističke* Narodnooslobodilačke borbe, koja svakom čovjeku i narodu osigurava *bratske* odnose u *slobodnom* društvenom životu. Protivnici antifašizma ih odbacuju, jer nisu uvijek dosljedno primjenjivane..

Zloupotrebe prate svako ljudsko pozitivno nastojanje i ne treba ga zbog toga odbacivati. Treba se unijeti u prilike nastale suradnjom okupatora i njihovih domaćih suradnika. Na putu je već bilo prerastanje *monarhističke* “tamnice naroda” u *fašističku* “klaonicu naroda”. Moglo joj se suprotstaviti samo bratstvom i jedinstvom, a u toj ulozi je bila i zamjena riječi “gospodine” i “gospodo”, riječima *druže* i *drugarice*. Prve dvije potječu iz svijeta u kojem se *gospodari* lo sirotinjom – pučanima, podanicima, zaposlenicima i slugama – te asociraju na poslušnost i nalažu socijalno razlikovanje *podcijenjenih* i zaostalih, mahom seljaka i radnika, od *privilegiranih* i bolje stojećih – *gospode*, koja su na druge prevalila breme svoga prirodno potrebnog rada, uzurpirala obavljanje općedruštvenih poslova i monopolizirala iskorištavanje tekovina kulture i civilizacije. Naprotiv, oslovljavanje s *druže* i *drugarice* upućuje na *druženje*, briše razlike i približava ljude.

U osamostaljenoj Hrvatskoj otuđenim *privilegiranim* sretnicima to ne odgovara. Bliže im je razdvajanje uštogljene *gospode* od odrpane *sirotinje*, koja preživljava s dolarom dnevno; tj. razlikovanje imućnih gotovana, koji bez rada rasipnički troše, od bijednih šljakera, koji ropskim radom jedva vezuju kraj s krajem, hrane se u pučkim kuhinjama i kopaju noću po kontejnerima. To je “uzvišeno” oslovljavanje neko vrijeme pratio, na prijedlog čelnika Sabora, prefiks “*uvaženi*”. Prihvatili su ga i njegovali zastupnici, da bi najednom – valjda

posramljeni – bez obrazloženja napustili razlikovanje *uvažениh* od preostalih *običnih* ljudi.

Problemi se množe, pisao je Goethe, a teškoće rastu što se više približavamo cilju. Tita su u završnici Narodnooslobodilačke borbe, osim žestokih vojnih operacija, dočekala teška i komplicirana otvorena pitanja osamostaljenja, uređenja i izgradnje zemlje, s kojima se mogao nositi samo genij njegova dometa. Da pobrojimo najvažnije: *čišćenje* zemlje od okupatora i kolaboracionista (Nijemaca, Talijana, četnika i ustaša), odbijanje *hegemonije* Sovjetskog Saveza i *patronata* Zapadnih saveznika, *povratak* dijelova zemlje otetih u svjetskim ratovima, oslobođenje i *pripojenje* Istre Hrvatskoj, *ukidanje* monarhističke države i formiranje *Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (*socijalističke*, a ne “komunističke”!), okupljanje i vođenje Pokreta *nesvrstanih*, stvaranje i organiziranje *radničke* države, politička i ekonomska *emancipacija* naroda multietničke zajednice, *preseljenje* agrarnog stanovništva u gospodarska i gradska industrijska središta, sklapanje sporazuma s okolnim zemljama o *granicama* i dobrosusjedskim *ekonomskim* i *političkim* odnosima, cjelovita *industrijalizacija* i *elektrifikacija* privrede, prepuštanje sredstava za proizvodnju *udruženim* proizvođačima i stvaranje uvjeta koji im omogućuju da privređuju *samoupravljanjem* i *tržišnim* natjecanjem.

Brozovo rješavanje tih problema *efikasnim* i humanim zahvatima, u veoma nepovoljnim uvjetima Hladnog rata i podjele svijeta “željeznom zavjesom”, uvijek je iznova oduševljavalo napredni svjetski politički establišment, vodeće državnike, ljevičarske stranke i progresivne znanstvenike. Obasipali su ga sa svih strana visokim priznanjima i nadasve cijenili kao jednoga od najvećih vojskovođa i državnika 20. stoljeća. Stekao je brojne prijatelje među vođama drugih zemalja i međunarodno priznat status *jedine svjetske ličnosti* među hrvatskim političarima, a ujedno i *najvećeg Hrvata u povijesti*. Potvrdila je to i prisutnost neuobičajeno mnogobrojnih uglednih državnika prilikom njegova ispraćaja na vječni počinak.

Među burnim događajima i složenim problemima Broz je redovito znao odabrati najvažnije, sagledati *prioritet* rješenja i *redosljed* promjena, koje je u nastalim prilikama trebao ostvariti i njima sve podrediti. Bila je sretna okolnost da su se najvažniji zadaci nametali i nizali poretkom koji se podudarao s Marxovim *znanstvenim* predviđanjem i njegovom preporukom revolucionarnom proletarijatu da osvajanje vlasti najprije okruni *političkom* emancipacijom osamostaljenog naroda te potom odmah prione izgradnji *materijalne* osnove radničke države i *ekonomske* emancipaciji radničke klase. Stvorit će tako povijesne pretpostavke za ljudsku *socijalnu* emancipaciju svakoga društvenog pripadnika: *ukidanjem* rada, poslodavstva i iskorištavanja čovjeka. Ljudski će rod tek tako doživjeti i ostvariti konačno ozbiljenje univerzalnoga *komunističkog* individualizma.

To je ona *zlatna nit* fantastičnog uspona čovječanstva *oslobođenjem* naroda, klase i individuuma. Tito je dobro znao da toj *prirodnoj* neumitnosti mora podrediti radnički i socijalistički pokret, obuzdati nestrpljivost revolucionara te entuzijazam antifašističke narodnooslobodilačke borbe svesti u okvire zaostalo-

sti realnoga i skromne mogućnosti poželjnog. Rukovodio se važnim Marxovim predviđanjima i upozorenjima: *prvo*, da će svako miniranje starog svijeta bez materijalnih temelja novog društva doživjeti fijasko; *drugo*, da će odumrijeti svaka zajednica koja propusti šansu da izgradnjom modernog zajedništva sustigne i napredovanjem prati najrazvijenije narode; i *treće*, da u tom prevladavanju zaostalosti zemlja mora prevaliti trnovit put žrtvovanja, otuđenja, ropstva, iskorištavanja, znoja i suza. Ali pametnim vođenjem moguće je smanjiti i ublažiti porođajne tegobe i bolove.

Brozu su isto tako bila dobro poznata pionirska iskustva Lenjinova eksperimentiranja i uspijevanja u izgradnji mladoga sovjetskoga socijalističkog zajedništva: etatističkim podruštvljenjem vlasništva, birokratskim upravljanjem gospodarstvom i državom, prisilnim preseljavanjem seljaka i cijedenjem znoja u industrijskim poduzećima. Metode i učinci tog herojskog pothvata podsjećali su na surovosti prvobitne akumulacije kapitala, pa se stoga među sovjetskim ekonomistima začela teorija analogne *prvobitne* socijalističke akumulacije.

Tito je znao da ni njegov narod ne može mimoći neizbježne tegobe socijalističke izgradnje u naslijeđenoj zaostaloj agrarno-obrtničkoj sredini. Razvio je i, dok je imao snage, s velikim umijećem predvodio konkretni projekt: 1. političke emancipacije jugoslavenskih naroda, 2. formiranja i funkcioniranja radničke države, 3. industrijalizacije i elektrifikacije zemlje, 4. ekonomskog oslobađanja radničke klase, 5. zamjene etatističkog intervencionizma menadžerskim transnacionalizmom, te 6. konačne socijalne emancipacije svakog pojedinca.

Rješavanje tih zadataka započelo je i teklo usporedo s *antifašističkom* borбом za oslobođenje okupiranih naroda, da bi se svijetu na vrijeme pokazalo kako osloboditelji ne vode borbu da bi i nadalje živjeli u unitarnoj “tamnici naroda”. Odlučan zaokret donijelo je Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 1943. godine i potom za hrvatski narod još važnije zasjedanje Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Ističe to i preambula Ustava Republike Hrvatske iz 1990., priznanjem da su uspostavljeni “temelji *državne suverenosti* u razdoblju Drugoga svjetskog rata”, u “odlukama ZAVNOH-a (9. svibnja 1944.), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947.) i poslije u ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963.–1990.)”. Formirana je, nakon tisućljetnoga kolonijalnog ropstva, samostalna država Hrvatska, u zajednici jugoslavenskih naroda, s prvim predsjednikom – pjesnikom Vladimirom Nazorom.

Sukobljavao se, pritom, veliki vojskovođa i državnik s mnogim otporima i podvalama, izvana i u vlastitim redovima. Na pitanje vojnog izaslanika i prijatelja Fitzroyja Macleana – “Kakav će položaj Jugoslavija imati poslije rata?” – Tito je odgovorio: “Valjda ne mislite da poslije svega što sada radimo bude-mo nečija kolonija poslije rata.” Dnevnik *Glas Slavonije* donosi – 5. studenog 2005. – svjedočanstvo poznatog akademika kako “je Hebrang žrtvovan, a sve se dogodilo kad se usprotivio povlačenju unutarnjih granica na zasjedanju u Jajcu. Kardelj je Titu podastro kartu na kojoj je cijela obala Istre dana Sloveniji. Kad je Tito pitao što je to, Kardelj je rekao kako su Slovenci i Hrvati uvijek lijepo surađivali i da među njima nikad nije bilo sporova. Na to je Tito

poderao tu kartu i rekao: 'Nije mi dosta srpskog imperijalizma, nego mi treba i slovenski!'

Nastavlja se u poratnom razdoblju i dotjerivanjem privodi kraju *politička* emancipacija naroda: pogubljenjem zarobljenoga četničkog vođe, ukidanjem kraljevine, ozbiljenjem federacije, uvođenjem radničkog samoupravljanja te stvaranjem mogućnosti (Ustavom iz 1974. godine) *konfederativnog* uređenja zemlje, sve do potpunog razdvajanja *republika* 1990. kao osamostaljenih država – među kojima je i Hrvatska. Početak je bio izuzetno tegoban. Formirana *radnička država* još je uvijek bila seljačka zemlja. Radić je uoči smrti tvrdio da 90 posto hrvatskoga (i jugoslavenskog) stanovništva čine seljaci. Tito je industrijalizacijom i elektrifikacijom zemlje uspio njihov broj smanjiti na 20 posto.

Humano preseljenje i transformiranje agrarnoga u *industrijsko* stanovništvo Titovo je djelo, možda najveći ili barem jedan od najvećih njegovih doprinosa emancipaciji Hrvata. Praćena su drugim velikim sukobom sa Staljinom, odbacivanjem njegova zahtjeva da se seljačka gospodarstva *nacionaliziraju*. Pod silnim pritiskom, u hrvanju s informbiroovskom agresijom, pokušao se naći prihvatljiv izlaz masovnim formiranjem poljoprivrednih radnih zadruga. Nije to dugo trajalo. Katastrofalne su posljedice nametnule neodložno vraćanje na početne oblike preseljavanja seljaštva zaštitom njihova privatnoga zemljišnog vlasništva. Nije to, dakako, išlo bez podnošljive *prinude*, ali doista najblaže i najkratkotrajnije u odnosu na druge. Englezi su svojedobno drastično kažnjavali bjegunce iz prvih industrijskih pogona, čak sječenjem uha radi prepoznatljivosti. Sovjetska su industrijska postrojenja čuvali crvenoarmejci, ovlašteni da upotrebom oružja sprečavaju nerad i bijeg s radnog mjesta, što je starog revolucionara Plehanova navelo da ogorčeno izjavi: "Teško tebi ruska radnička klaso, gore ti je nego za vrijeme Razina i Pugačova!"

Dramatični okršaj s Informbiroom urodio je suprotstavljanjem i odbacivanjem svakog Staljinova miješanja u unutrašnje poslove i odnose demokratske Jugoslavije. Zagriženi antikomunisti i protivnici antifašizma sve te Titove povijesne zasluge omalovažavaju i odbacuju. Zbog toga, kažu, jer nije – nakon oslobođenja zemlje 1945. godine – uveo *višestranački* parlamentarni demokratski sustav vladanja i odlučivanja. Predbacuju mu da se priklonio političkom *totalitarizmu* i da je narodima Jugoslavije nametnuo vlastiti marksistički i komunistički projekt političke, ekonomske i socijalne emancipacije društva i čovjeka. Prigovaraju mu i nezadovoljni crkveni dostojanstvenici, časnici poslovično totalitarne organizacije u svih 2000 godina njena života. Malo oni znaju i ne zavređuju znanstveno osvrtnje na njihove nedobronamjerne kritike. Zabavno bi ipak bilo pratiti njihovo dokazivanje kako se *višestranačkim nadglasavanjem* u Saveznoj skupštini moglo isto tako, čak i bolje, ukinuti monarhiju i uvesti socijalističku federativnu zajednicu. Nota bene, u zemlji u kojoj kraljev narod čini natpolovičnu većinu stanovništva.

Titovo odlučno odbacivanje ruskog marksizma i komunizma, kojima je još uvijek zaražena hrvatska društvena i humanistička znanost, nametnulo je potrebu da se u zbilji potraže nova rješenja potpunijeg *ekonomskog oslobođenja*

radničke klase. U razvijenim su zemljama radnička prava već bila prihvaćena i oživotvorena, od sedamdesetih godina 19. stoljeća ugrađivana u magnatski i etatistički socijalizam. Primjerice: sigurnost zaposlenja, sloboda sindikalnog organiziranja, maksimalni radni dan, zbrinjavanje starih i bolesnih, participacija u upravljanju itd. Izbor novog i boljeg pao je na *radničko samoupravljanje*, ali na samo tri njegove važne funkcije: *donošenju* odluka većinskim demokratskim nadglasavanjem, *kontroli* njihova izvršenja i *raspolaganju* ostvarenim prihodima. Četvrtu, zapravo prvu i najvažniju funkciju – funkciju *pripremanja* odluka – zadržala je i nadalje partijska i državna birokracija, koristeći se obrazovanim stručnjacima.

Unatoč toj manjkavosti, sama ideja i početno iskustvo radničkog samoupravljanja pobudili su velik interes drugih sredina, njihovih znanstvenika, političara i državnika. Nije ih zadovoljavala u njihovim sredinama rasprostranjena praksa *participacije* (suodlučivanja, industrijske demokracije) radnika u upravljanju proizvodnim poduzećima. Smatrali su da i njima trebaju *samoupravni* odnosi u proizvodnji koji će još više privući i zainteresirati zaposlene za rad i proizvodni učinak te pridonijeti cjelovitijem oslobađanju radničke klase. Ambasador Vejvoda u prilogu zborniku *Dnevnik o Jugoslaviji*, objavljenom 1990., citira izjavu francuskog premijera Michaela Rocard da je samoupravljanjem Jugoslavija “prokrčila put koji je *preteča budućnosti*”.

Taj su put presjekli i samoupravne odnose ukinuli ljudi koje zanimaju samo prošlost i mogućnost osobnoga materijalnog bogaćenja, i to iskorištavanjem zaposlenih. Pomogli su im nehotice i arhitekti ekonomske emancipacije radničke klase, kojima nije polazilo za rukom da promijene samoupravne odnose i prilagode ih *više* stupnju svjetskoga socijalističkog razvoja – razdoblju *menadžerskog* transnacionalizma, premda su dobro znali da s elektroničkom tehnologijom i digitalnom informatizacijom nastupa doba u kojem ekonomsko i društveno vodstvo preuzimaju *predvodničke* znanosti, *globalne* korporacije i *znanstveno-tehnološki* parkovi. Tito i odani mu suradnici zagovaraju i brane nastup velikih višenacionalnih poduzeća, videći u njima postmoderne avangardne nosioce znanstvenoga, tehnološkoga i društvenog revolucioniranja.

Važan pomak donio je Ustav iz 1974. godine, ali ni njime nije riješen i usklađen samoupravni odnos “radnika” i “menadžera”. Praznina je hrabrila zaostale i poticala napade na zagovornike *korporacijskog menadžerstva*, koje je permanentnim revolucioniranjem *predvodničke* znanosti i *mikroelektroničke* tehnologije polagalo temelje ekonomskog oslobođenja radnika i oslobođenja otuđenog rada. Novina je bila u zakone utkana mogućnost i potreba *umrežavanja* gospodarskih subjekata, čak i samih osnovnih organizacija udruženog rada različitih poduzeća. Korespondiralo je to sa svjetskim zaokretom u kojem tradicionalno *rascjepkano* zajedništvo zamjenjuje, kako ga njegov istaknuti teoretičar Manuel Castells naziva, postmoderno *umreženo* društvo. Usputno se ipak nametala i afirmiralna hrvatska *menadžerska* elita: uspješnim prodorom na svjetska tržišta, osnivanjem i razvojem internih znanstvenih instituta, praćenjem i usvajanjem tehnoloških inovacija, te mijenjanjem strukture proizvodnog tijela školovanjem i zapošljavanjem specijaliziranih stručnjaka.

U tom previranju i dvoumljenju Tito je obolio, s otužnim predosjećajem da nema talentiranog i obrazovanog političara, sposobnog da nastavi i zaokruži njegovo *revolucionarno* djelo – *socijalnom emancipacijom individuum*a. Dakle, takvim *oljuđenjem* čovjekova svijeta koje kompjutorizacijom, kibernetizacijom i virtualizacijom već postaje najvrednijom zbiljom visoko razvijenih zemalja. Nakon njegove smrti prazninu se pokušalo prevladati prihvaćanjem i prakticiranjem *partnerske* demokracije, tj. *konsenzualnim* odlučivanjem Predsjedništva, sastavljenoga od predstavnika svih republika, sa svečanom zakletvom – *Tito poslije Tita!*

Eksperimenat nije uspio. Održao se jedva desetak godina. Zbog pokušaja da se u kamufliranom socijalističkom ruhu revitalizira stara jugoslavenska “tamnica naroda” došlo je do otpora ugroženih, raspada Jugoslavije i nastavka *političke* emancipacije svakog naroda, osamostaljenjem republika – po preporuci međunarodne (Badinterove) komisije – u *avnojevskim* granicama. Iz tog je krvavog razlaza izišla i današnja osamostaljena Republika Hrvatska. S velikom se nadom očekivalo da će to društveno *političko* emancipiranje odmah pratiti cjelovito ozbiljenje revolucionarnoga Brozova djela: toliko željenoga *ekonomskog* oslobođenja hrvatske radničke klase. Tim prije jer su razvojem samoupravljanja u život već bile ugrađene sve bitne pretpostavke prenošenja sredstava za proizvodnju u vlasništvo udruženih proizvođača.

Vođe su, nažalost, poticali drugi nagoni i nagovori, pa je sve munjevito izvršilo kopiranjem najgorega – *ruskog* – modela barbarske pljačke socijalističkih samoupravljača. Čak i gorega od “ruskog”, jer Sovjeti nisu stigli do osamostaljenja udruženih proizvođača. Pravi ideolog i otac *eksproprijacije* socijalističke radničke klase, glavom je i bradom komunistički, neobrazovani i nesposobni, Mihail Gorbačov. Akademici Aganbegijan i Bogomolov na koljenima su ga molili da ne prepusti narod odmetničkoj privatizaciji, jer će desetljećima stvarano društveno bogatstvo nezasluženo postati vlasništvo zločinaca: pljačkaša i eksploatatora. Nije pomoglo. Proročanstvo se obistinilo i opljačkana je Rusija pretvorena u smetlište najvećeg broja preko noći uskrslih milijardera. Taj je rezultat osudio i proslavljeni nobelovac Aleksandar Solženjicin.

“Svijet nikad nije vidio tako brzu privatizaciju. Svijet nikad nije vidio takve idiote koji su bogomdano nacionalno bogatstvo – naftna polja, velike tvornice, ugljen... – brzinom munje darovali pojedincima. Oni su opljačkali Rusiju, sve su to dali ljudima koji su preko noći postali milijarderi, a koji Rusiji ništa nisu vratili.”

Pljačkanje hrvatskog naroda po tom *ruskom* obrascu donijelo mu je jad i bijedu, sirotinjsko stanje razorenog gospodarstva, koje su razočarani domoljubi popratili krilaticom: “Dobili smo državu, a izgubili društvo”. Kažu da se u zločinu lako povezuju i čak ujedinjuju mafijaši i kriminalci različitih, pa i suprotstavljenih naroda, ideologija i političkih opredjeljenja. Potvrđuje to i sustavno uništavanje naslijeđene Titove baštine – *eksproprijacijom* hrvatske radničke klase i otuđenjem njene imovine. U diobi plijena začas su se – “pomirbom!” – ujedinili neprijateljski suprotstavljeni stranački konvertiti i dezertteri, kvazikomunisti i antikomunisti, ohrabreni neofašisti i džepoljubni antifašisti. I dok

dioba opljačkanog traje, lupeži se bratski podnose i ne spominju stare rane poraženih. Vraćaju im se poslije da bi prikrili pljačke, rehabilitirali kolaboracioniste i prekrajanjem povijesti antifašističku borbu prikazali kao povijesni zločin.

Tom obmanjivačkom podmetanju nasjedaju i poneki naivni poslušnici. Zaleti se tako jednom prigodom, pred kamerom, čelnik Predsjednikove dvorske svite, kontroverzni mostograditelj, drskom tvrdnjom da partizanska narodnooslobodilačka borba “za njega nije bila oslobodilačka”! Toliko je zapanjio prisutne da mu je čak partizanima nesklon ministar vojske odbrusio: *Ne lupetaj!* Znao je pokojni ministar, pristigao iz dijaspore, da je *antifašistička* narodnooslobodilačka borba bila i da će zauvijek ostati najvećom obrambenom *epopejom* okupiranoga i izdanoga hrvatskog naroda. Jedan se drugi ministar, znanosti i obrazovanja, dodvoravao rušiteljima velikih multinacionalnih poduzeća – podrugljivo nazvanih “socijalističkim mastadontima” – javnom izjavom kako je Hrvatska “mala zemlja i zato joj trebaju samo *mala* poduzeća”!

Okorjele se kolaboracioniste i simpatizere okupatora često strijelja dok borba još traje ili neposredno nakon nje, i to bez suđenja ili ishitrenim presudama. Najpoznatija su bila strijeljanja, bez suđenja, francuskih kolaboracionista, nacista, i to odlukom i po naređenju Charlesa de Gaullea. Velikom vojskovođi nema zamjerki, niti pokušaja da se zasluženu kaznu, zvala se ona osvetom ili odmazdom, proglasi zločinom. Titu se pripisuje blajburška tragedija, po završetku Drugoga svjetskog rata, premda su objavljeni dokumenti (i u knjizi Jaspera Ridleya – *Tito*) kojima vrhovni komandant nalaže vojnim zapovjednicima i partizanskim štabovima da poštuju ratno pravo i predaju osumnjičene nadležnom sudu, a ujedno *zabranjuje* egzekucije ratnih zarobljenika bez suđenja. Štoviše, odbacuju se i prešućuju sve njegove zasluge u *antifašističkoj* Narodnooslobodilačkoj borbi i sva njegova velika djela u ratnoj i poratnoj *političkoj* i *ekonomskoj* emancipaciji tlačениh jugoslavenskih naroda i njihovih eksploatiranih proletera.

Takav bezdušan odnos prema nacionalnom *velikanu* teško se može susresti u civiliziranim sredinama. Tko bi, na primjer, dopustio svođenje Kennedyjeva života i djela na zločine počinjene u Vijetnamskom ratu. Sramotnim odnosom prema nacionalnim *osloboditeljima* pokušavaju potomci poraženih prekrajati ponosnu povijest naroda. Takve zloćudne obmane postmoderne virtualne mladeži susreću se najčešće u zemljama u kojima su heroji radničke klase, u nemogućim uvjetima, izvlačili svoje narode iz kolonijalne zaostalosti i njihove proleterije iz ljudske onečovječenosti. Među njima je, nažalost, i Hrvatska, a možda je čak i njihova predvodnica, jer se rijetko gdje susreće takva sloboda nostalgijaškoga profašističkog djelovanja.

Mudri su Kinezi brzo obuzdali pokušaje svojih *divljih* povjesničara da život i djelo utemeljitelja kineskog socijalizma svedu na neki usputni nemili događaj. Omiljena im je tema bila svođenje socijalističke revolucije na tragičan eksces tijekom Velikog marša. Za njegova trajanja protivnici su podmićivanjima i obećanjima pridobivali i nagovarali seljake da neprijateljskoj vojsci omoguće ubijanje umornih Maovih vojnika, na spavanju. Kad je na taj način u jednoj noći ubijena veća postrojba, osloboditelji su – za odmazdu i zastrašivanje drugih – zapalili

selo i bez suđenja postrijeljali njegove stanovnike. Toga su se, kao pijani plota, dohvatili nadriznanstveni povjesničari, koji kao da su školovani u zagrebačkom Institutu "Dr Ivo Pilar", u klasi uboga kroničara blajburških događaja i Križnog puta, te Maoa proglasili najvećim azijskim i svjetskim zločincem, a na tu su ocjenu sveli i slavnu kinesku narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju.

Kinezi su svakom takvom trovanju mladih nedorečenim poluistinama znali stati na kraj. CK KP Kine zauzeo je 1981. ključni stav da Maov doprinos kineskoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji daleko *nadmašuje* njegove pogreške i grijehe pojedinaca i jedinica njegove vojske. I na njega se odnosi narodna izreka: tko radi, taj i griješi; tko ne radi, taj još više griješi; tko mnogo radi, taj i mnogo griješi. Ne zabranjuje se istraživanje grijeha i zločina, jer su i oni dio povijesti naroda i revolucije. Zabranjuje se, međutim, svodenje blistava povijesnog djela na zlonamjerno prikazivanje izdvojenoga i izoliranog usputnog događanja. Može ga se ocjenjivati samo povezano s glavnim tokovima zbivanja, kao: slučajnost, izgred, reakciju i posljedicu. Po tom se stavu vidi koliko su Kinezi i u znanstvenom pogledu daleko ispred nas. Ravnaju se prema Hegelovoj maksimi da je "samo *cjelina* prava i puna *istina*", do koje rascjepkana hrvatska – u prvom redu društvena i humanistička – znanost još nije stigla. Pogotovu, ograničena *pozitivistička* povijesna znanost.

Odmazda pobjednika nad poraženima *beziznimna* je pratilja svakog rata – maloga i velikog, lokalnoga i državnog, regionalnoga i svjetskog – od postanka čovjeka i svakoga osvajačkoga i obrambenoga oružanog sukoba prsa u prsa. Nema međunarodne konvencije, ratnog prava, vojnog štaba, vojskovođe, komandanta i komandira, koji podčinjene može spriječiti i sasvim odvratiti od odmazde. A osvetnici se, kao i kirurzi, od širenja i metastaziranja operiranog raka osiguravaju sječenjem dijela zdravog tkiva. Njemački general Glaise von Horstenau ističe da u tom pogledu nema razlike između "horizontalne" i "vertikalne" odmazde; ubijanja mecima pješadije, granatama motorizacije i bombama avijacije. Isto tako nema razlike između organizirane i spontane ili vidljive i skrivene odmazde. Bombardiranje Dresdena krajem Drugoga svjetskog rata, daleko od fronte, ostavilo je pustoš s 200 tisuća mrtvih. Granate s Romanije pokosile su u devedesetima na tisuće Sarajlija. A što tek da se kaže o Srebrenici, Vukovaru i drugim stratištima?

Trećina do dvije trećine poginulih na svakoj bojišnici ubijeni su *nakon* zarobljavanja: ranjenici metkom, zatečeni u rovu rafalom, prestrašeni u bunkeru bačenom bombom, odvedeni u obližnju vrtaču paljbom streljačkog stroja. Ubijaju se usput u pobjedničkom zanosu i slučajni namjernici, nedužni posjetitelji, pratioci, članovi obitelji, simpatizeri i prijatelji. Preživjeli u sabirnim logorima doživljavaju svirepa šikaniranja i životinjska izživljavanja sadista poremećena uma. Svega toga neće biti tek kad više ne bude odvratnih sukobljavanja i ratovanja, motiviranih i poticanih *monopolističkim* zaposjedanjem dijela prirode, uzurpiranjem tuđih teritorija i *egoističkim* prisvajanjem i posjedovanjem proizvedenih dobara.

Titovo partizansko ratovanje protiv Nijemaca, Talijana, četnika, ustaša i drugih kolaboracionista nije u prakticiranju odmazde nikakva iznimka. Praće-

no je podjednakim ponašanjem napaćenih i ozlojeđenih boraca kao i u drugim ratovima. Njegova obznanjena upozorenja i naređenja rječito svjedoče o tome koliko je želio izbjeći, onemogućiti i spriječiti sve što se kosi s ratnim pravom i humanim odnosom prema zarobljenicima. A nije ni prvi ni zadnji kojemu su podređeni ponekad izmakli kontroli. Ipak to ga nije pokolebalo u ostvarivanju velikih *povijesnih* ciljeva Narodnooslobodilačke borbe i emancipacije naroda i čovjeka – ukidanjem ropskog zapošljavanja i prisilnog rada.

Imao je i on djecu i iz iskustva je znao da roditelji ne mogu uvijek malobrojne potomke, koji su im na domaku ruke, obuzdati od zastranjivanja i kažnjivih djela. Isto je tako iz iskustva i prepričavanja znao kakvim je sve teškoćama i iznenađenjima izložena *zapovjedna* odgovornost nad vojnicima, jedinicama i časnicima – raštrkanim po prostranoj zemlji i bezbrojnim ratištima. Ali se zbog toga, pa i pod cijenu neposluha i prijestupa, nije odricao od najvažnijih interesa i ciljeva svog naroda i radničke klase, kojoj je i sam pripadao. Među tim interesima i ciljevima bilo je i oslobođenje otetih dijelova zemlje, a nadasve očekivani povratak Istre majci domovini. A upravo se zbog te završne narodnooslobodilačke borbe za oslobođenje i priključenje Istre Hrvatskoj, Titu podmeću izmišljene i tuđe *odmazde* – protiv kojih je izrijeком bio – nad poraženim fašistima i njihovim obožavateljima i simpatizerima. U toj su se borbi istakle i proslavile slavne *dalmatinske* partizanske brigade, kojima skorojevići – *endehaški* nostalgičari – ne mogu oprostiti što su, herojskim osvajanjima i protjerivanjima okupatora i kvislinga, *prve* zaposjele Trst i tako nadmudrile iznenađenoga britanskog premijera Churchilla.

Za susreta s njim u Italiji, ujesen 1944. godine, Tito je na rastanku zapitao velikog vojskovođu i državnika: “Čiji će biti Trst po završetku rata?” Ispraćen je njegovim lakonskim odgovorom: “Onoga koji u njega prvi uđe”. Churchill je bio uvjeren da to ne mogu biti Titovi partizani, jer bi za to trebali osvojiti cijelu Istru. Broz je, pak, dobro znao da se oteto najsigurnije vraća vojnim osvajanjem i zaposjedanjem. Očekivalo se da će on to i učiniti, nakon glasovite poruke: *Tuđe nećemo, svoje ne damo!* – poslije uklesane na obelisk, koji su rigidni nacionalisti, endehaški nostalgičari, u vrijeme Domovinskog rata s veseljem srušili. Učinili su to, valjda, i zbog ustaških obećanja fašističkim saveznicima da će, osim Istre, i Dalmacija biti talijanska pokrajina.

Josip Broz je nakon rastanka s Churchillom sve podredio borbama za oslobođenje Istre i zaposjedanje zapadnih granica. Njegova je oslobodilačka vojska porazila okupatore i kolaboracioniste, zauzela Istru i na Churchillovo zaprepaštenje prva ušla u Trst. U tim odlukama i borbama za zaposjedanje zapadne granice, prije nego što je prekorače Savezničke trupe, još su jednom zablistale Brozova vojnička i politička genijalnost i dalekovidnost. Jedino je on shvatio i znao da put prema okupiranoj Istri vodi preko Kninske krajine i zatim Hercegovine, a u njima su nacisti i fašisti imali najodanije privrženike i poslušnike – četnike vojvode Draže Mihailovića i ustaše poglavnika Ante Pavelića.

Nakon dvomjesečne borbe Kninska je krajina oslobođena protjerivanjem četnika i Nijemaca krajem 1944. godine, a u veljači 1945., osvajanjem njemačkih i ustaških uporišta, oslobođen je teritorij Hercegovine. Oslobodilački je po-

hod na Hercegovinu nametnula i još više ubrzala prijetuća opasnost da kolone okupatorske vojske, s golemim teškim naoružanjem, iskoriste prometnice do Mostara i Sarajeva i da preko njih stignu na domak Istri i otežaju njeno oslobađanje i zaposjedanje. Hitna potreba da se osvajanjem Hercegovine to što brže onemogućiti, dodatno je zaoštrila vojničke okršaje. Ginulo se brže i više na sve strane, a to su, kao i uvijek, pratile osvetničke odmazde.

I ta se briljantno izvedena vojna operacija, koja je uvelike pridonijela povratu Istre domovini Hrvatskoj, u novije doba blati i svodi na “počinjeni zločin”, izveden strijeljanjem nekolicine fratara, zarobljenih u samostanu s čijeg su zvonika četiri teška mitraljeza (šarca) pokosila stotinjak mladih Dalmatinaca. U zauzetom samostanu nije bilo njemačkih vojnika, a s fratriba je bio tek pokoji ustaša. E, doista nije znanstveno, naprotiv, tendenciozno je i krajnje zlonamjerno, da ne kažem pokvareno, cjelokupne vojne akcije za oslobođenje Hercegovine, i zatim Istre, svoditi na strijeljanje desetak ili dvanaest zarobljenih fratara, dakle, šest puta manje od na minskom polju oko samostana pokošenih mladih dalmatinskih partizana iz primorja i s otoka Hvara, Korčule, Brača, Visa i Pelješca.

Morali bi i crkveni dostojanstvenici, pored nesuvislih osuda marksista, komunista i titoista, s više volje obračunavati s grijesima vlastitoga katoličkog svećenstva, koje nije baš uvijek čisto kao suza – zlatno žito bez kukolja. Susreću se i u njegovim redovima nedaće i nastranosti raspuštenih pučana, s postupcima koji Crkvi nisu na čast. I među fratriba i popovima ima egzorcista, pedofila, preljubnika i egoista. Bilo je i osvjedočenih neprijatelja hrvatskog naroda, suradnika nacista i fašista, a u toj suradnji i zločinaca. Prvi predsjednik osamoslaštene Hrvatske, dr. Franjo Tuđman, opisuje u knjizi *Borbeni put 32. divizije*, objavljenoj 1959. godine, kako su neki katolički redovnici “bili ne samo organizatori ustaškog pokreta, nego često i sami organizirani ustaše”. Spominje ih poimence. Jednoga koji je “imao na tornju crkve mitraljez”, drugoga koji je “bio ustaški špijun i dao poubijati nekoliko aktivista NOP-a”, trećega koji je “imao u oltaru i tornju crkve skriveno oružje”, četvrtog koji je “uveo noću neprijatelja u selo” u kojem se odmarao partizanski bataljun itd.

Nedolično je sve to prešućivati i antifašističku borbu svoditi na neki izdvojeni nemili događaj ili usputni grijeh partizana. Još je zlonamjernije i pokvarenije *izolirano* prikazivanje nekontroliranih bleiburških zbivanja nakon završetka rata. Partizanska je vojska *oslobodila* Istru i *prva* ušla u Trst, a tek su potom uslijedile neočekivane reakcije antifašističkih Saveznika, poglavito britanskih vojskovođa i državnika koji su čvrsto vjerovali da će prvi ući u Trst i zaposjesti Istru. Pokušalo se ultimatumom prisiliti Tita da njegova vojska napusti Istru, a kome će ona konačno pripasti odlučit će se za “zelenim stolom”. Broz je pod silnim pritiskom, ponajviše Amerikanaca, izveo svoju vojsku iz Trsta, a ujedno ishodio podjelu spornog teritorija na “zonu A” i “zonu B”. Na pripadajućem području zadržao je nešto manje od pola milijuna osloboditelja Istre, dajući time do znanja kako je spreman braniti slobodu Istre do zadnjeg vojnika.

Bleiburška događanja su dijelom još uvijek obavijena velom tajne. Skriven je ostao istinski motiv i cilj vraćanja izbjeglica. Ne zna se još tko je izdao naredbu da se, bez suđenja, strijeljaju notorni ratni zločinci te nebrigom ili samovoljom

dopustio da se opravdano *kažnjavanje* zlikovaca dopuni dvojbom *odmazdom* nad civilima. Poznato je svima da to nije zapovijedio Josip Broz i stoga je nečasno i nečovječno proglašavati ga najvećim (europskim i svjetskim!) zločincem. Nisu tome kumovali ni Đilas ni Ranković, zaokupljeni likvidacijom četničkih ostataka i sređivanjem odnosa u Crnoj Gori i Srbiji. A da je *kažnjavanja* za nepoštivanje Titove zapovijedi – zabrane egzekucija bez suđenja – bilo, pokazuje i potišto udaljšavanje s funkcija niza zasluŹnih partizanskih časnika i slavom ovješanih generala, koje je nakon rata brzo progutala tama zaborava. Titova je upornost okrunjena priznanjem nove zapadne granice i potpisivanjem sporazuma s Italijom.

Ne moŹe se objektivno istraŹivati i ocjenjivati to uzavrelo doba – povratak tako velikog broja izbjeglica, njihova djelomičnog strijeljanja i upućivanja preostalih “kriŹnim putem” prema unutrašnjosti zemlje – bez upoznavanja i praćenja *prethodnih* zbivanja koja su dovela do toga, *cjeline* završnog ratnog stanja i silnih *problema* koje je Tito trebao brzinom nervnog sustava rješavati. Četnici su još haračili dijelom nezauzetog teritorija, vođa im je bio slobodan i aktivan u brdima, kralj je očekivao povratak u Beli dvor i obnavljanje monarhije, porušena zemlja je neorganizirana jedva nešto proizvodila i gladovala, staljinisti su nametali hegemoniju Sovjetskog Saveza, zapadnjaci favorizirali svoje kolonijalne interese itd. Titovom je neprikosnovenom *autoritetu* i svjetskom *ugledu* uvelike doprinjelo koliko munjevito, toliko originalno i efikasno *rješavanje* tih gorućih problema.

Neviđenom vještinom i nadljudskim naporom – ponovimo ukratko – *protjerao* je okupatore i kolaboracioniste, *srušio* monarhiju i uspostavio radničku državu, *ostvario* san pokorenih naroda formiranjem njihovih federativnih socijalističkih republika, *odbacio* staljinističku diktaturu i *suprotstavio* se Informbirou, *organizirao* tržišno gospodarstvo, *prionuo* industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje, *prepustio* udruženim proizvođačima sredstva za proizvodnju, *uveo* radničko i društveno samoupravljanje, *povezao* i *ujedinio* nesvrstane zemlje, *stekao* respektabilan položaj (svoj i svoje zemlje) u međunarodnim odnosima i svjetskim organizacijama, *poticao* djelatnost multinacionalnih poduzeća i *uspon* njihovih znanstvenih instituta, *gradio* informacijsko umreŹeno društvo, te *započeo* zbiljske pripreme za uključivanje jugoslavenskih naroda u globalne postmoderne procese visokoga tehnološkog revolucioniranja i na njemu zasnovanoga socijalnog oslobađanja ljudi – ukidanjem *prisilnog* rada i *ropskog* zapošljavanja, *oljudenjem* svakog čovjeka i *ozbilženjem* fantastičnoga *kiberkomunističkog* individualizma.

Umjesto da mlade upoznaju s tim epohalnim uspjesima Josipa Broza i hrvatskog naroda, te ih na taj na način pripremaju, osposobljavaju i potiču da nastave veliko djelo predaka, izgradnjom svoga novog svijeta – zajednice *uma* i *samodjelovanja*, protivnici komunista i antifašista – rigidni kvazipovjesničari, prividni znanstvenici i, zapravo, intelektualni šarlatani, vraćaju ih u doba gange i rere. Upropaštavaju zemlju prikazivanjem njezine prošlosti kao puke *klaonice* izdajnika i osvetnika. Da je živ, veliki bi knjiŹevnik Oscar Wilde ponovio svoju čuvenu osudu traljavih povjesničara za koje je pisana historija, što je

prodaju, “običan kalendar zločina”. Još je gore od toga njihovo obmanjivanje mladih, uvjeravanjem kako su pred njima samo sirotinjska i zločinačka budućnost; nepromijenjeni svijet *znoja, krvi i suza*. Drugu povijest – povijest digitalne *kiberkomunističke* budućnosti – antikomunistički bogalji ne poznaju i ne uvažavaju. Ne vide šarlatani već poodmaklu zbiljsku svjetsku *komunističku* praksu digitalno *umreženoga* informacionalističkog društva, u kojem *besplatni* operativni sustav (Linuks) svakim danom sve više omogućava istovremeno virtualno *djelovanje, zabavljanje i učenje*.

Nude *protivnici* Titova životnog djela (antifašističke Narodnooslobodilačke borbe i pobjede, ustrojavanja i organiziranja socijalističkih republika, ozbiljenja političke samostalnosti naroda i ostvarenja ekonomske emancipacije seljaka i radnika) *besmislenu* budućnost generacijama postmodernih hrvatskih tinejdžera. Budućnost vraćanja u prošlost vječnih sukoba, ratova, logora, progona i strijeljanja. Ta percepcija, nažalost, ispunjava hrvatski javni život i vlada medijima. Ne vide antititoisti izlaz iz mračne zbilje starog svijeta, niti ga traže. Mlade zbog toga pogađaju očaj i depresija. Jer koji će vrug vječno živjeti u zajednici zbiljski *nejednakih*; u carstvu *moćnih* i *bespomoćnih*, *privilegiranih* i *održanih*, *gotovana* i *šljakera*. I to u doba u kojem se istinska zbiljska *jednakost* već ostvaruje u razvijenom svijetu i egzistira kao nova *potreba* i postmoderna *praksa* informacijski i komunikacijski *umreženog* čovječanstva.

U tom duhovnom brlogu – prekrajanju hrvatske *socijalističke* prošlosti i osporavanju svjetske *komunističke* budućnosti – zahvatila je zemlju posljednjih godina epidemija dječjih samoubojstava. Upućuje na to i poruka u oproštajnom pismu obješene 14-godišnje našičke djevojčice – pete žrtve tinejdžerskog suicida u ožujku 2008. godine: “Morala sam to učiniti jer ne vidim smisao života.” Kvaziznanstveni krivotvoritelji hrvatske *narodnooslobodilačke* borbe trebali bi, postidi, preispitati svoje *neprijateljsko*, da ne kažem *zločinačko*, trovanje hrvatske mladeži prekrajanjem *antifašističke* epopeje njihovih predaka pod vodstvom Komunističke partije i maršala Tita.

Objektivno gledajući, *neprijatelji* su hrvatskog naroda i hrvatskog čovjeka svi zagovornici društvenog *status quo-a*, protivnici postmodernoga *holističkog* obrazovanja, *sistenskog* znanja i *predvodničkog* znanstvenog anticipiranja *budućnosti*, što se u zametku već ozbiljuje kao najveće dostignuće ljudskog roda. Ne rade svoj posao kako bi trebalo i ne ispunjavaju svoju obvezu i dužnost, svoj primarni društveni zadatak, a to je istraživanje *virtualne* sutrašnjice u kojoj će živjeti i djelovati današnji tinejdžeri. Ne potiču i ne potpomažu aktualno *digitalno* revolucioniranje visokim *tehnološkim* napredovanjem i radikalnim *mijenjanjem* zastarjeloga hrvatskog krajolika. I ta je pasivnost – kamuflirana bijegom u *prošlost* i isključivim propitivanjem *ostataka* starog svijeta koji umire – svojevrstan *zločin* kad se pouzdano zna da i hrvatskog čovjeka može od sigurne propasti spasiti jedino munjevito preseljenje u kiberprostor i njegov virtualni ambijent. A ne može se nitko u njemu valjano skrasiti bez *vodeće* znanosti.

Titovo je djelo na nezaobilaznoj trasi koja vodi toj sigurnoj sutrašnjici; trasi cjelovite političke, ekonomske i socijalne *emancipacije* naroda, klase i svakog čovjeka. Zato je *neprijateljsko* i čak *zločinačko* svako javno ili skriveno odvrća-

nje Hrvata od započete *individualističke* budućnosti, kao i njihovo nepotrebno i štetno zadržavanje u starom svijetu prisilnog rada, ropskog zapošljavanja, sramotnog privilegiranja i čovjekova iskorištavanja. Svi koji to stanje žele zadržati i protive se njegovoj aktualnoj revolucionarnoj promjeni, faktički su *neprijatelji* i odvratni *grobari* hrvatske postindustrijske i jedino moguće *kiberkomunističke* budućnosti. Lako ih je prepoznati, jer su neprijatelji, zločinci i grobari hrvatske *individualističke* sutrašnjice među nama, i štoviše nesmetano destruktivno djeluju u nesređenoj zaostaloj sredini.

Najzadrtiji su među njima i, razumije se, najštetniji, duhovno izmoždjeni, intelektualni i politički diletanti – *antimarksisti*, *antititoisti* i *antikomunisti* – koji u pravilu ne poznaju emancipatorsku filozofsku misao korifeja svjetske znanosti, među kojima visoko mjesto zauzima i Karl Marx, a uz to i *ništa* ne znaju o *digitalnoj* i *eugeničkoj* budućnosti koja je već počela – što ih ne sputava u uživanju njihovih blagodati. Prepoznaju se i po tome što su uvijek licem okrenuti tegobnoj ropskoj prošlosti, a guzicom blistavoj *hrvatskoj* budućnosti. Ne prate oni permanentne *revolucionarne* promjene i ne uvažavaju otkrića i vizije istraživača i zagovornika fantastične *informacionalističke* i *kiberkomunističke* sutrašnjice. Najbolje je – već dostignuto – sažeto zahvatio Patrick Dixon, čuvenom rečenicom koja kruži svijetom: “*Digitalna je revolucija promijenila ono što radimo, genetska revolucija mijenja ono što jesmo.*”

Ta spektakularna završnica *cjelovite* čovjekove *emancipacije*, Josipu Brozu nije bila nepoznanica. Gotovo do detalja bila je zahvaćena i osmišljena u poznatim mu Marxovim djelima, kao vizija i teorija *znanstvenog komunizma*. Ona je svakako sada najvažniji i najaktualniji odlomak Marxova istraživačkog opusa. Pretežan dio tih predviđanja *socijalne* emancipacije *individuuma* sadrže briljantna *Njemačka ideologija* i *Osnove kritike političke ekonomije*. Vodeća je ideja bila da *novo* znanstveno i tehničko – sada kažemo *znanstveno-tehnološko* ili kraće *mikroelektroničko* – utemeljenje postmodernog društva sve radikalno mijenja: ujedinjenje i organiziranje čovječanstva, proizvodnju i potrošnju dobara, potrebe i odnose među ljudima, položaj i interes čovjeka oslobođenoga od svega što ga je u starom društvu dijelilo od njegove slobode. Rađanje takvog globalnog društva svestranog *zajedništva*, najmarkantnije je obilježje današnjice.

Tito je aktivni život ispunio utemeljenjem i razvojem zajednice koja je privukla svjetsku pažnju i pohvalu, prihvaćanjem i praktičnim ostvarivanjem dviju znamenitih krilatica velike Francuske revolucije: *liberté* i *fraternité* – *sloboda* i *bratstvo*. Znao je dobro da se treća krilatica – *égalité*, *jednakost* – ne može i neće ostvariti za njegova života, jer nema za to potrebnih materijalnih i društvenih pretpostavki, premda je za tim žudio. Nije bio sam; žudili su za tim i vode Oktobarske revolucije, naročito Lenjin i Trocki. Znao je dobro da se tek budućom *socijalnom* emancipacijom *individuuma* svaki čovjek izvlači iz robovanja radu i drugom čovjeku. Najviše što je u tome mogao učiniti, Tito je učinio – formiranjem radničke države, političkim oslobođanjem njenih naroda i ekonomskom emancipacijom njihove radničke klase.

Čak i više od toga, uvođenjem zemlje u posljednje razdoblje zrelog socijalizma, doba ekspanzije menadžerskih transnacionalnih korporacija i njihovih

velikih znanstvenih instituta, koji privlače i sami razvijaju potrebnu mikroelektroničku tehnologiju, izbjegavao je i odgađao sve što priječi ili usporava takav revolucionarni uspon jugoslavenskoga, a u tom zajedništvu i hrvatskog društva. Da spomenemo samo gradnju magistrale Zagreb-Split. Zaustavio je rade nadomak Karlovcu, s obrazloženjem: Najprije podignimo i u pogon stavimo vlastitim sredstvima i kreditima velika *izvozna* poduzeća, pa neka ona zarađuju i grade za svoje i društvene potrebe široke ceste, tunele i mostove. Kamo sreće da se tih uputa pridržavala i osamostaljena Hrvatska. Nije imala državnika Titova marksističkog obrazovanja, sistemskog znanja i stvaralačkog dometa. Zato se i moglo dogoditi da se u nepoznavanju svjetskih tehnoloških i digitalnih dostignuća i tendencija razvoja, unište velika izvozna poduzeća – skupa sa svojim istraživačkim institutima. Čak i normalno uobičajeno pokrivanje uvoza izvozom ostaje nedostižnom željom.

Htjeli ili ne htjeli, Hrvati mogu preživjeti 21. stoljeće kao i drugi narodi samo faktičkim prihvaćanjem Marxova *komunističkog* predviđanja, koje se već desetljećima ozbiljuje u globalnim procesima *socijalne* emancipacije ljudskog roda. Postmoderno se napredovanje čovječanstva usredotočuje i svodi na *ujedinjenje* i skladno *samodjelovanje* zbiljski *jednakih* individuuma, kojima je priroda postala njihovo *zajedničko* tijelo, a razvitak njihovih ljudskih snaga – proizvodnjom *samog oblika* komuniciranja – jedina preokupacija i jedina mogućnost bogaćenja. Jer *pravo bogatstvo* – kaže Marx u *Osnovama* – nije ništa drugo doli “razvijena proizvodna snaga svih individua”, odnosno mogućnost “univerzalnog razvitka individuuma i zbiljski razvoj individuâ” putem “stalnog ukidanja njihova ograničenja”.

Drugim riječima, čitamo u nastavku izlaganja, “ako se *in fact* zdere ograničeni građanski oblik, što je drugo bogatstvo doli u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individua. Puni razvoj ljudske vladavine nad prirodnim snagama, onima takozvane prirode kao i svoje vlastite prirode. Apsolutno razvijanje svojih stvaralačkih predispozicija, bez druge pretpostavke osim prethodnog povijesnog razvoja, koji taj totalitet razvoja, tj. razvoja svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno nekim *unaprijed danim* mjerilom, čini samosvrhom u kojoj se ne reproducira u svojoj određenosti, nego producira svoj totalitet. Ne nastoji da ostane bilo što postalo, nego je u apsolutnom kretanju postajanja.”

Slobodni, potpuno ravnopravni i u svakom pogledu jednaki *individuum* konačni je ljudski proizvod starog društva ropskog rada i prisilnog zapošljavanja. Glavni je on i jedini akter *novog* društva kreativnog uma i samodjelatnog komuniciranja. Na samom ulazu u taj novi oljuđeni čovjekov svijet uzdiže se veličanstven slavlolik s natpisom – *Individualizam iznad svega!* – i izvješnom zastavom na kojoj je zlatnim nitima utkana maksima komunističkog individualizma: *Budi svoj!* Rađa se, pobjeđuje i ovjekovječava *totalno* očovječeni čovjek, emancipirano ljudsko biće, koje komunicira s drugima samo kao *individua* i nema nikoga iznad sebe i ispod sebe. Novim vladaju savršena *ravnopravnost* i potpuna *jednakost* svih stanovnika ujedinjenog čovječanstva.

Mijenjaju se bit, sadržaj i oblik *interakcije* među ljudima, koju Hanna Arendt – u *Vita activa* 1959. godine – naziva društvenim “pluralizmom” i smatra pretpostavkom i osnovnom crtom ljudskog opstanka. Duša je i srce postmodernog pluralizma stalna *promjena* i prilagodba višem stupnju razvoja. Anthony Giddens se oštro suprotstavlja pokušajima da se brišu granice između staroga i novog pluralizma, pogotovu nastojanja da se u promijenjeno zajedništvo utkaju odnosi proizvodnje zastarjelog društva. Naziva takve pokušaje karakterističnim *konzervativizmom*. Suprotstavlja se Burkeovoj ideji da su prošlost, sadašnjost i budućnost jedno. Kritizira ga suprotnim stavom: “Ne samo da to nije jedno, nego je međusobno sukobljeno”. Staro društvo vidljivo obilježava pluralizam *nejednakih* – bogatih i siromašnih, obrazovanih i neobrazovanih, nadređenih i podređenih, eksploatatora i eksploatiranih, privilegiranih i obespravljenih – a novo društvo pluralizam *jednakih*; ravnopravnih individuumu koji suvereno donose odluke, ne zastupaju druge niti drugi mogu za njih i u njihovo ime donositi odluke.

Prema tome, *kolektivistički* i *individualistički* pluralizam ne samo da su različiti, nego su oblikom i sadržajem međusobno potpuno suprotni. Ne vide to i ne uvažavaju naši pozitivistički površni povjesničari, te – kao da su Burkeovi đaci – nasjedaju njegovu praznovjerju i maltretiraju javnost stupidnim uvjeravanjem kako je *povijest* eksploatatorskog društva i u informacionalističko doba nekakva “učiteljica života”. Misle, valjda, da će tom podvalom opravdati ili barem zamagliti svoju znanstvenu zastarjelost i društvenu beskorisnost, a bolje je možda reći svoju štetnu djelatnost. Naročito obmanjivanjem i uvjeravanjem mladih kako im je nacionalna prošlost prisilnog rada i čovjekova iskorištavanja isto toliko, ako ne i više, važna kao i budućnost, koja upravo izrasta na nanotehnologiji i biotehnologiji, globalizaciji i individualizaciji čovječanstva.

Iskustvo razvijenih pokazuje kako taj novi *digitalno* povezani i *genetski* mijenjani svijet može pobijediti i biti uspješan samo u zajednici slobodnih, organizacijski i djelatno nesputanih *individuumu*; ljudi koji u zajedničkom *kibernetičkom* i *virtualnom* staništu zamjenjuju racionalno i rutinsko – *emocijom* i *maštom*, a mediokritetsko i birokratsko – *meritokracijom* i *amorokracijom*. Uviđaju daroviti vizionari kako s tim promjenama nastupa doba u kojem se prirodna dobra, isporuke proizvođača i tekovine civilizacije mogu sačuvati i množiti samo kao *zajedničko* vlasništvo i *zajednički* posjed globalno neposredno ujedinjenih *individuumu*. Kredo njihova života i djelovanja su *talent*, *obrazovanje*, *znanje*, *sposobnost*, *vizija* i *kreativnost* – odlike koje *svaki pojedinac* stječe, ukinutim sadržajnim i vremenskim razlikama između *rada*, *učenja*, *razonode* i *življenja*. *Oljuđenog* čovjeka nikad ne napuštaju vlastita socijalna osjetljivost, društvena odgovornost i briga za druge. A to su upravo najvažnije vrline svakoga *emancipiranog* rodnog bića.

Slavni engleski književnik Oscar Wilde u ozbiljenju tog cilja vidi glavni zadatak *socijalizma*, razdoblja koje će napaćenom čovječanstvu donijeti bogatstvo i obilje *individualizma*. A najvažnije je u tome ukidanje nagona za *posjedovanjem* dobara, jer “nitko više neće tratiti život na nagomilavanje stvari i njihovih simbola”. Neće se oljuđenog čovjeka vrednovati i “mjeriti materijalnim dobri-

ma". Ništa on "neće posjedovati", a "opet će posjedovati sve". Neće ga "mučiti prošlost niti će mariti je li se što dogodilo ili nije". Bit će zadovoljan i sretan kad "dođe preko socijalizma" do sigurna i dugovječnog života, jer je "življenje nešto najdragocijenije na svijetu". Ostvareni "individualizam će biti potpun i njime će svaki čovjek dosegnuti savršenstvo".

I istaknuti britanski filozof Bertrand Russell čezne za takvim *individualizmom* i vjeruje u njegovu ostvarivost. Raduje se nastupu "svijeta u kojemu je stvaralački duh živ, u kojemu je život avantura puna užitaka i nade, osnovanom prije na impulsu izgrađivanja negoli na želji da se zadrži ono što posjedujemo ili da se dočepamo onoga što drugi posjeduje". Na to misle i proslavljeni švedski ekonomisti Radderstråle i Nordström, pisci bestsela *Funky business*, kad kažu da se "veliki socijalistički projekt – san o predaji moći narodu – ostvaruje pred našim očima". Predaji koja sve prepušta umreženom *individuumu* i omogućava mu da se samoispunjenjem bogati i postane osoba s *više* individualnosti. Potrebne su mu, zaključuju švedski znanstvenici, jer "ni Crkva ni država više ne pružaju smisao života". Stvara se za to potreban tehnološki krajolik koji mijenja čovjeka i omogućava mu da se oslobodi od tutorstva državne birokracije i nagona privatnog bogaćenja.

Već je taj *promijenjeni* čovjek među nama kao kiborg, biočovjek, biotehnicus, tehnologizirani individuum koji u svoj organizam ugrađuje nanorobote i genetskim promjenama poboljšava i produljuje život. S njim se, svi su izgledi, mijenja ljudska vrsta. Odlazi sa scene *homo sapiens*, a planet i uskoro svemir zaposjeda njegov nasljednik. Traži mu se ime. Stigao je prijedlog da se zemaljskoga (globalnoga, planetarnog) nasljednika nazove *homo zappiens* (već ga se prepoznaje pod tim imenom), a da se njegova vanzemaljskoga (zvjezdanoga, kozmičkog) nasljednika, koji krstari međuplanetarnim prostranstvima, nazove *homo interstellaris*.

Homo zappiens krstio je i dao mu ime nizozemski profesor Wim Veen. Termin je parafraza latinskog naziva za čovjeka zabavljenog onomatopejskim mahanjem zamišljenim laserskim oružjem: zap-zap-zap. Podsjeća također na daljinsko mijenjanje televizijskih programa. Tako je *zappiens* odista posve novo ljudsko biće koje se, slikovito govoreći, rađa s daljinskim, mobitelom i webom, odgaja u krilu djeda i bake pred televizorom, obrazuje surfanjem i praćenjem svjetske kiberpank književnosti, te svestrano djeluje u virtualnoj stvarnosti. Najdragocijeniji je proizvod primjene i širenja visoke informacijske i komunikacijske tehnologije.

Mladi, promijenjeni, zapravo *novi* čovjek – *homo zappiens* – ušuljao se u čarobni hrvatski *kiberprostor* i privlačni *virtualni* svijet spontano, bez društvenog osmišljavanja, državnog plana i znanstvenog predvodništva. Unatoč HNOS-ovskom parcijalnom obrazovanju za društvo prisilnog rada, ropskog zapošljavanja i iskorištavanja čovjeka čovjekom. Prazninu ispunjava samoobrazovanje imućnih, praćeno opasnim razlikovanjem i diferenciranjem od siromašnih. U tom razilaženju starih i novih generacija, te opasnom jazu unutar tinejdžerskih redova – sada već šire unutar svijeta adolescenata – kriju se donekle korijeni nasilja i kriminala među osnovnoškolcima i srednoškolcima. Procjena je da u

Hrvatskoj ima oko 800 tisuća zappiensa. Iz godine u godinu njihov broj raste, a s njim i utjecaj na društveni život. Najmanje na zastarjelo obrazovanje, rascjepkano znanje i neumreženo znanstveno djelovanje. Nema vodstva Titova dometa, sagledavanja i umijeća, pa je veliko pitanje kako će sve većim zaostajanjem to završiti.

Aktualno stanje hrvatskog školstva, kulture i znanosti uvelike podsjeća na otužne prilike koje je Tito zatekao u predratnoj i poratnoj Jugoslaviji. Nametnula mu se, kao što se i Hrvatima sada nameće, potreba hitnog *preseljenja* mladih iz staroga u novi svijet. U ono doba, sredinom 20. stoljeća, preseljenje seljaka i obrtnika u industrijalizirane i elektrificirane proizvodne pogone, a u ovo današnje doba *preseljenje* radničke, seljačke i činovničke djece u kibernetički prostor i virtualnu stvarnost. Paradoksalna je pojava da je davno preseljenje teklo i brzo se ostvarilo, pod vodstvom Tita, s blagom prinudom nad onima kojima se nudi bolji život; a današnje se preseljenje odvija sa željom mladih koje se preseljava. Odvija se bez vodstva Brozova dometa i bez prisile nad onima koji su zakazali te pasivnim odnosom i bijegom u prošlost nisu ispunili i još uvijek ne ispunjavaju svoju dužnost. E da nam je sada – u žiži toga preseljavanja mladih u digitalni svijet – jedan Tito, zlata bi vrijedio.

Zakazala je u prvom redu – neodgovornim odnosom prema mladima – i svoj dio zadatka nije ispunila ulijenjena hrvatska znanost, koja ni s velikim zakašnjenjem nikako da stigne do svoje vodeće uloge. A zna se dobro da su u 21. stoljeću svakom narodu za puko preživljavanje i pogotovu razvijanje potrebni bistra voda, čist zrak i *predvodnička* znanost. Hrvatski narod nema predvodničke znanosti i zato je osuđen na *izumiranje*. Dvojbeno je velikim dijelom čak i ono što mu je u znanosti na raspolaganju. Iz državnih izvora stiže podatak da imamo 11.000 znanstvenika, a od toga je jedva četvrtina aktivnih istraživača, i to mahom onih koje jedino zanima minuli i još ostatkom prisutni svijet znoja, krvi i suza. Vodeću ulogu u tom zaostajanju i zastarijevanju ima “krovna” trojka sa zagrebačkog Zrinjevca: Hrvatska Akademija, Matica Hrvatska i Ministarstvo znanosti – simptomatičnim odbacivanjem skromnih prijedloga da se *umrežavanjem* i *timskim* djelovanjem potaknu glasna razmišljanja o *holističkom* obrazovanju, *sistemskom* znanju i postmodernom *znanstvenom* komuniciranju.

Danas u razvijenom svijetu, svugdje osim u zaostaloj Hrvatskoj, intenzivno proučavanje *individualističke* sutrašnjice – zvali je pogrešno “kapitalističkom” ili ispravno *komunističkom* – zauzima počasno mjesto i postaje prioritetom. Dostignuti je *individualizam* najvjerodostojniji pokazatelj i potvrda stupnja *socijalne* emancipacije svakog čovjeka. Proces njegova ozbiljenja već je toliko poodmakao da se zreli individualizam i sam sve učestalije radikalno mijenja. Na način i dometom koji pokazuju kako je moguć život čovjeka bez motiva i interesa materijalnog *posjedovanja*, i bez *birokratskog* (državnog) uplitanja u odnose među ljudima. Prenosi se težište revolucionarnih promjena s kolektiva na pojedinca, s grupe na čovjeka. Individuum se osposobljava za obavljanje više različitih poslova, i tako se i sam mijenja. Sapiensovo gotovo životinjsko gomilanje materijalnih dobara, potiskuje i zamjenjuje zappiensovo sabiranje što više *individualizama*. Konkurencija se prenosi s jednoga na drugo područje;

izvanjskog ekonomiziranja i osobnog prikupljanja dobara, u unutrašnje bogaćenje individuum – razvojem njegovih ljudskih snaga. Mijenja se i ekonomska znanost, transformiranjem teorije *ekonomskog razvoja* proizvodnjom dobara, u teoriju *socijalne emancipacije* čovjeka proizvodnjom oblika komuniciranja.

Raymond Kruzweil, istaknuti svjetski futurolog, jedan od 18 najutjecajnijih znanstvenika današnjice, za vrijeme je Sajma u Udinama aktivno sudjelovao na organiziranoj konferenciji i održao predavanje, premda je fizički bio u Bostonu. Na konferenciji je bio prisutan i predavanje je održao kao lebdeći *hologram* – laserskom tehnologijom prenesenom trodimenzionalnom fotografijom u normalnoj, prirodnoj veličini. Štoviše, *teleportacijom* je demonstrirao izvedivu mogućnost hologramskog komuniciranja s publikom. Još jedna veličanstvena vizija budućnosti koja pretpostavlja *holistički* obrazovane dividue.

U razvijenom se svijetu – znanstvenim istraživanjem sutrašnjice – priprema *tehnologiziranog zappiensa* za skori bliski susret s *humanoidnim robotom*, koji će za koju godinu biti toliko uspješno dizajniran, moderno odjeven, pokretan, pametan i osjećajan da se na ulicama i u odajama neće razlikovati od pravog čovjeka. Najpoznatiji japanski ekspert za robotiku Masahiro Mori uvjerava zemljake kako je već prošlo razdoblje “simpatiziranja robota” te da treba hitno krenuti *jezivom dolinom* navikavanja ljudi i robota za aktivan suživot. Veselili su se tom suživotu, predviđali ga i željno očekivali svi znameniti istraživači ljudske sutrašnjice: Aristotel, Hegel, Marx, Wilde, Rusell, Drucker i dr. Maštali su o njemu i heroji radničke klase, među kojima je i Josip Broz Tito.

Narodi bez *predvodničke* znanosti, poput Hrvata, mogu u doba nanotehnologije i biotehnologije samo beznadno glavinjati po bespućima neupoznate zajednice ujedinjenih robota i ljudi. U umreženoj će *biografskoj* sutrašnjici, znanstvenoj civilizaciji napredovati samo stanovnici postmodernog svijeta koji se pridržavaju *prirodnog* puta razvoja te strateški *organizirano* napuštaju odvratnu *dolinu suza*, da bi preko pitome *doline jeze* stigli do čarobne *doline radosti*. Do fantastičnoga *komunističkog* *dividualizma*, kojemu su povijesne pretpostavke: *holističko* obrazovanje, *apsolutno* znanje i *univerzalno* samodjelovanje. Osamostaljena hrvatska država nije ništa poduzela da izvuče narod iz bezdana tradicionalnog učenja za ograničeno profesionalno zvanje, šljakersko i stručno rutinsko znanje te jednostrano nefleksibilno djelovanje obespravljenih zaposlenika – dojučerašnjih udruženih samoupravljača.

Ovaj poduži prikaz najnovijih dostignuća visoko razvijenih zemalja, ima i tu svrhu da pokaže što su sve zaostali Hrvati izgubili, zanemarili i propustili ugraditi u nacionalni informacionalistički i eugenički razvoj društva i čovjeka – ozbiljenjem digitalnog zajedništva i nastupom višestranog individuum. Fatalan je bio i ostao maćuhinski odnos prema Brozovom *ljudskom* oslobodilačkom djelu: uzornoj *ekonomskoj* emancipaciji radničke klase njenim udruživanjem i samoupravljanjem, te projekciji i pripremi *socijalne* emancipacije *svakoga* hrvatskog čovjeka – ozbiljenjem *višeg* stupnja socijalističkog razvoja. Stupnja permanentnoga korporacijskoga, menadžerskoga i transnacionalnog revolucioniranja i sistemskog evolucijskog napredovanja, pod okriljem i s *predvodništvom* *umrežene* timske znanosti, s *marksističkim* jasno sagledanim ciljem: ozbiljenjem hrvat-

skoga globalnog *komunističkog* dividualizma. Bez toga *javno* prihvaćenog cilja nema *socijalne emancipacije* pripadnika i suputnika hrvatskog naroda. Zato je odbacivanje, ignoriranje i stigmatiziranje veličanstvenoga Titova životnog djela, u svom temelju i zbiljskom ishodištu, podmukli *zločinački* nasrtaj na ispaćeni i osiromašeni hrvatski narod.

Nema Hrvatima, kao ni drugim narodima, nikakve mogućnosti da prežive bez permanentnoga tehnološkoga i društvenog *revolucioniranja* u zajednici *ujedinjenog* čovječanstva i njegova planetarnoga i kozmičkog *savezništva* s kompjutorskim i softverskim robotima i botovima. Zalutali i izgubljeni protivnici modernoga i postmodernog *titoizma* – velikog *emancipacijskog* života i djela Josipa Broza Tita – njegovim odbacivanjem i rušilačkim razaranjem njegova velikog povijesnog djela, postaju odvratnim *grobarima* hrvatskog naroda. Ne pomažu im, a od odgovornosti i osude ih ne spašavaju laskava domoljubna zanovijetanja uspaničenih katastrofičara i nezasitnih karijerista, mahom džepoljubnih Hrvata.

Ne piše im se nikakvo dobro. Povijest, iznevjerena *dubinskim* revolucioniranim prevratima i *radikalnim* društvenim promjenama, uzvraća udarac i uspostavlja stanje u kojem konvertitima, dezterima i prekrojivačima oslobodilačke prošlosti nema života. A nezaustavljivo siromašenje, zaostajanje i izumiranje Hrvata ima jednu jedinu poučnu vrijednost kao pouzdan dokaz: da narod koji u digitalno i genetsko revolucionarno doba *ne zaboravlja* svoju prošlost prisilnog rada i ropskog zapošljavanja i ne trudi se da je zaboravi – *nema budućnosti!*

TITOVO DOBA – HRVATSKA PRIJE, ZA VRIJEME I POSLIJE

Izdavač
Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske

Za izdavača
Tomislav Badovinac

Lektorica
Zlata Smitka

Korektorica
Lidija Supančić

Slika na ovitku
Edo Murtić

Grafički urednik i prijelom
Mirko Banjeglav

Dizajn korica i ovitka
Studio Bakal, Zagreb

Tisak i uvez
Grafocentar, d.o.o.
Zagreb, travanj 2008.